Українські
народні думи.

т. I, 1
тексти і вступ. К. Грушевської

Держ. Вид. України.
1927

5920

КРАТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ +

Шифр Ш3(2=Ук)У45 Инв. № 2481370

Автор Українські народні

Название думи. - Т. 1

Место, год издания К., 1927

Кол-во стр. CCXX, 126 с. : іл.

-"- отд. листов

-"- иллюстраций 2 л. іл. : мал.

-"- карт —

-"- схем —

Том 1 часть — вып. —

Конволют

Примечание: Остан. сторінк розірвана (кол ного листир книги). 29.05.

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК. КОМІСІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПІСЕННОСТИ.

ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE. SECTION HISTORIQUE.
COMMISSION POUR L'ÉTUDE DE LA POÉSIE POPULAIRE HISTORIQUE.

LES CHANSONS ÉPIQUES UKRAINIENNES «DOUMA», TEXTES ET INTRODUCTION
PAR CATHERINE HRUSHEVSKA.

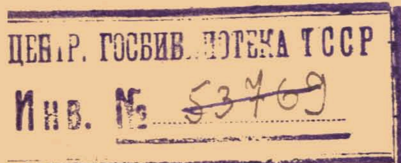

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

ТОМ ПЕРШИЙ КОРПУСУ

ТЕКСТИ №№ 1—13 і ВСТУП

КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ

в. о. секретаря комісії

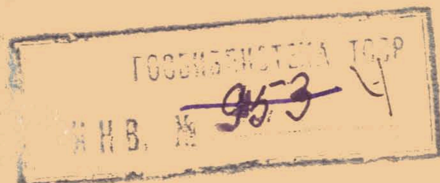

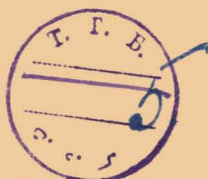

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1927

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар У. А. Н. акад. *А. Кримський.*

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ-Друк",
1-ша фото-літо-друкарня.
Зам. № 63—3000.

Незабутній пам'яті

ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА,

МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

і ПАВЛА ЖИТЕЦЬКОГО

присвячує

Комісія Української Історичної Пісенности

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Між ріжними категоріями української народньої поезії, сеї найдорожчої окраси української творчости, української культури, українського життя, зовсім окремо стоїть група творів, своєю оригінальною і характеристичною поетичною і музичною формою глибоко відріжняючись від поетичних стилів, що існують в усних літературах инших народів. Щоб відріжняти сі поетичні твори від инших, у народознавчій літературі як сусідніх народів, так і в самій українській було дано їм назву „дум", що не вважаючи на свою випадковість, лишилася за ними назавжди. Своєю красою і своєрідністю та особливо імтимними звязками з історичними переживаннями українських мас „думи" викликали у аматорів української народньої поезії почуття особливого інтересу, і навіть пієтизму, як найкращий витвір народньої творчости—її корона, так-би сказати, і таким чином раз-у-раз бували предметом усяких міркувань і дослідів, що кінець-кінцем склалися в цілу літературу сеї теми. Але не вважаючи на таке очевидне зацікавлення ними, в нашій літературі про народню словесність до нинішнього часу існує ся дивна прогалина, яку навіть трудно чим-небудь пояснити—брак повної та систематичної збірки дум, придатної для наукових потреб—і для вжитку читаючої публіки.

Перші збірки народньої поезії, де з'являлися думи, не старались охопити всіх дум або відокремити їх від инших поетичних творів у певну систематичну цілість. Найкраща наукова збірка народньої пісенности—Історичні Пісні Антоновича і Драгоманова, що містила в собі більшість відомих дум, використовувала їх поруч з иншими народніми й навіть ненародніми творами, і не давала ані перегляду всіх дум, ані не трактувала їх як окрему галузь поезії. До того-ж ся праця лишилася нескінченою і не виконала навіть свого обмеженого завдання: збірки всієї народньої поезії історичного змісту. Та від того часу, як з'явилось видання Антоновича і Драгоманова, минуло пів століття—а про зібрання думової поезії, отсеї окраси українського народнього мистецтва, в окрему суцільну збірку все-ж таки не було подбано. Популярна збірка дум Грінченка, випущена 1897 р., хоч не мала в собі инших творів як сами думи, але з відомих тоді 32-ох дум подавала тільки 18 і в тім числі деякі думи непевного походження; до того декотрі тексти були сильно виправлені, всупереч вимогам науково-популярного видання. Так що не вважаючи на її велику популярність і ту вартість, що мала ся книжка для поширення дум, збірка Грінченка також у ніякій мірі не могла, ба й не мала претенсій вдовольнити потребу повної збірки дум, що відчувалася в літературі. В новіших часах ми мали цінну популярну збірку дум і історичних пісень Д. М. Ревуцького, що також відіграла визначну ролю пропагатора дум. Але й ся збірка знов таки мала мішаний характер, і також не подавала всіх відомих дум.

Нарешті в столітні роковини першої друкованої появи українських народніх дум, 1919 р., вийшла популярна збірка дум Ф. Колесси, де було зібрано по одному варіянтові кожної думи, так що вони могли дати деяке поняття про сей рід народньої творчости. Видавець мав завдання „звести разом усі українські народні думи, вибираючи для кождої найкращий, найбільш типовий і по можливості повний варіянт". Вибираючи з таким підходом, видавець мусів керуватись здебільшого естетичними принципами. Тому

вийшло так, що в кількох випадках його вибір упав не на найпевніший або найтиповіший варіянт даної думи, —а на найповніший, скомпонований з декількох варіянтів, як се робили ріжні старші видавці дум, зокрема Максимович. Через те, незалежно навіть від свого обмеженого розміру, збірка Колесси не мала цілком наукового характеру, так що потреба на наукове видання дум залишилась незавдоволеною й надалі.

Знаємо, що більш-менш у тих самих часах, як лагодилась збірка проф. Колесси, покійний акад. Гнатюк також носився з думкою про наукову збірку дум — але для її реалізації не встиг зробити нічого. Инших-же проєктів для систематизації й видання дум нам і не доводилось зустрічати. Винні тут були певно не тільки важкі обставини, в яких перебувало українське слово за минулі десятиліття, але також і певна байдужність зацікавлених кол: істориків літератури і фольклористів, що очевидно вважали справу з виданням дум не за таку вже пильну або важливу. Мусимо завважити, що в теоретичних працях про думи ми звичайно й не зустрічаємо висловів виразного невдоволення з приводу браку потрібного видання дум, сі праці користають переважно із старших видань Антоновича і Драгоманова та Житецького, зрікаючися всього того, що розсипане поза сими монументальними, але зовсім не вичерпуючими збірками, і не висловлюють невдоволення з сього стану речей.

Видання, що тепер виходить у світ, виникло з почуття недостатности дотеперішніх видань для досліду дум і з переконання про потребу дати дослідникам дум і народньої словесности, історикам української літератури взагалі й усім, що нею цікавляться, повний і переглядний збірник усіх відомих записів дум, розкиданих у старих виданнях, доповнений також ще недрукованими записами, з можливим виясненням наукової вартости, міри автентичности та непідроблености сих текстів. Обставини, в яких з'явилась думка про нього, не були особливо сприятливі для такого видання. Виникла вона вперше в Українськім Соціологічнім Інституті, далеко від України, від потрібних джерел, бібліотек і збірок, але не вважаючи на труднощі, перші кроки для її зреалізування були зроблені тоді-ж таки. З переїздом-же голови Інституту, М. Грушевського, на Україну до Всеукраїнської Академії Наук план видання корпусу дум почав реалізуватися в нових умовах. При катедрі історії українського народу в Академії було зорганізовано „Комісію Історичної Пісенности", що своєю метою мала дослідження й видавання пам'яток української пісенности історичного змісту, і в першу чергу видавничих робіт було поставлено видання корпусу українських дум.

Час організації сеї „Комісії Історичної Пісенности", літо 1924 р., зійшовся з датою п'ятидесятих роковин виходу першого тому „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа" Антоновича і Драгоманова, і на ювілейному зібранню, що організувала Історична Секція Академії 11 травня 1924 р., голова катедри історії Українського народу, акад. М. Грушевський у промові з нагоди 50-ліття „Историческихъ Пѣсень" заявив замір катедри видати повний збірник українських дум як ювілейну згадку про велику й недокінчену працю сімдесятих років[1]).

Після сього справа видання корпусу дум перейшла в нову стадію розвою і набула жвавішого темпу роботи. Але тим не менше реалізація сього завдання, що була доручена нам ще в Українськім Соціологічнім Інституті і велася тепер засобами Комісії Історичної Пісенности, затягнулася, і тільки за три роки після згаданої заяви голови катедри ми маємо нарешті змогу випустити перший випуск сього корпусу, що містить 13 дум—більш-менш дві п'яті всього дотепер зібраного матеріялу.

Перше ніж пояснити ті міркування, що керували нами в складанню самого плану Корпусу, ми мусимо виправдатись за те спізнення, що сталося у виході сього ювілейного видання. Ми дійсно спізнились, аж на три роки, пропустивши не тільки річницю

---

[1]) Акад. М. Грушевський, П'ятьдесять літ „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа". „Україна", 1924, кн. 1.

виходу першого і другого тому „Історичних Пісень“, ба навіть того указу, що спинив вихід дальших томів; але в сім спізненню ми тісно залежали від характеру самої роботи—що могла-б продовжуватись з користю для справи ще необмежений протяг часу!

Справа в тім, що в проєкті видання було не тільки зібрати вже друковані записи дум, але й по можности роздобути рукописні тексти, що заховалися в архівах і в приватних збірках, у ріжних відомих збирачів, а часто й у невідомих любителів народньої поезії, а також добути нові записи дум від сучасних кобзарів. Розшуки таких записів, дуже часто безуспішні, впевнили нас, що таких невідомих записів заховалося ще дуже багато, і розуміється, що в інтересах праці було по можности зібрати як-найбільше текстів у сім Корпусі. Але збирання їх виявилось дуже трудним. Ми можемо сказати, що перші два роки, які минули в приготованнях і в праці над друкованими текстами, не вважаючи на розпитування, заклики й прозьби, не дали нам майже нічого із старих недрукованих записів. Правда, нам пощастило здобути чимало нових записів, як от надзвичайно цінний запис Олени Пчілки з Поділля, чудові записи О. Курило з Сосницького пов., Б. Луговського з Чернігова, записи В. Кравченка, М. Гайдая і Н. Дмитрука з Волини, Є. Сіцінського, Ю. Філя і М. Недужої з Кам'янеччини—але з старих матеріялів у наших руках були тільки цінні, що правда, замітки П. Житецького, одержані від сина покійного, Г. П. Житецького; кілька записів С. Носа з його архіву в Етнографічній Комісії У. А. Н. та цінний зшиток Білозерського, що передав нам Д. М. Ревуцький. Се було все, і з тим більшою вдячністю мусимо подякувати тут усім тим, що так щиро відкликнулися на розшуки Комісії Історичної Пісенности, допомагаючи справі видання сього Корпусу на перших її кроках.

Як сказано, се були власне перші кроки справи, і тільки тоді, як було вже пройдено шмат дороги до реалізації Корпусу, коли навіть уже було приступлено до його друку,—на вістку про се почали перед нами відкриватись деякі старші збірки, почали напливати нові матеріяли від їх посідачів, заохочених уже реальнішою перспективою виходу в світ нашого Корпусу Дум.

Тільки року 1926 вдалося нам по довгих заходах одержати вбогі останки текстів дум, передані в 1870-х роках М. П. Драгоманову до друку. Тільки на початку 1927 р. ми одержали надзвичайно цінні чорнові записи О. Сластьона, і могли їх використати тільки почасти при коректурі друкованих аркушів. Ще пізніше ми одержали дуже цінні записи І. Манджури, що їх переслав нам проф. І. Айзеншток,—вони могли з'явитися вже тільки в додатках. Так само й записи В. Горленка, що ми одержали від П. Мартиновича,—решту-ж матеріялу, що передав нам заслужений дослідник кобзарства, ми вже не могли використати на сім місці. Все таки весь сей матеріял, що хоч не міг бути надрукований у сім місці, став нам у великій пригоді в редакційній роботі сього випуску і ми сподіваємось, що в найскоршому часі він зможе стати окрасою другого тому—поки що-ж висловлюємо щиру подяку тим особам, що поділились з нами отсим своїм цінним добром. Ми сподіваємось також, що їх приклад, а навіть і сам вихід сього першого випуску Корпусу стане стимулом для инших збирачів і власників записів до того, щоб передати до друку свої записи дум, яких—ми певні—ще дуже багато переховується по ріжних кутках України, та вони лишаються нам недоступними. В надії на те, що другий випуск Корпусу зможе доповнити прогалини отсього, ми й вважаємо за потрібне, не чекаючи дальших матеріялів, випустити в світ сей збірник, з тим що зібралося в нас до червня 1927 р.

Випускаючи його, ми передбачаємо, що дещо в його плані може здатись несподіваним. Справа в тому, що між тими нечисленними побажаннями що-до повного збірника дум, які висловлювано в нашій літературі, ми знаходимо такі дві головні тези: видання дум повинне мати порівняний коментар, себ-то показання посвоячених мотивів у пісенностях инших народів, та дати реконструкції основних варіянтів теми. Се дійсно ті вимоги, що їх ставлять до більшости сучасних видань народніх пісень, і в більшій або

меншій мірі вони керували і українськими виданнями. Але обидві сі вимоги ми в нашім плані роботи відкинули—виходячи з переконання, що вони не відповідають своєрідним умовам розвою кобзарського епосу.

Що-до реконструкції основних текстів—себ-то методу, що його обстоював і почасти блискуче використав у своїх „Студіях" І. Франко (зокрема що-до таких пісень як про Штефана Воєводу), то ми переконані, що ся вимога може бути зреалізована тільки там, де ми маємо твори з міцною строфовою будовою, себ-то ніяким чином не в думах [1]). Дума в своїм існуванню зовсім залежить від імпровізаторського хисту кобзаря, через те надзвичайно нестала в формі й у вислові,—настільки, що трудно було-б говорити не то що про основний варіянт якоїсь думи, але навіть і про основний варіянт одного співака, що співаючи кожного разу наново складає свій варіянт і кожного разу подає в трохи инакшій формі: дещо пропускає, дещо додає залежно від настрою („хіба се не творчість?"—влучно завважив уже Жемчужников [2]). Тому уставляти текст якоїсь думи в тім виді, як він виглядав, коли його співано вперше, на підставі існуючих варіянтів не тільки неможливо, але й зовсім недоцільно. В існуванню думи нема моментів повного спокою—вона міняється без упину, і ніякий „критичний текст" не може передати сеї її змінливої природи.

Що-до другої вимоги—порівняного коментару—то ми відкинули його з трохи инших мотивів. Коли ми говоримо про порівняні коментари, то звичайно маємо на увазі покажчики ріжних обробок певного вандрівного сюжету в рамках творів одного якогось роду у ріжних народів, як приміром казковий покажчик Больте і Полівки, як покажчик до англійських балад Чайльда, або хоч такі побіжні вказівки на пісенні паралелі у инших народів, які де-не-де були подані до „Історичних Пісень". Всякі такі порівняння торкаються творів одного жанру, і тільки в рідких випадках вони виходять поза його межі, притягаючи напр., коли іде мова про паралелі до якоїсь пісні,—також казкові обробки того-ж самого сюжету. Звичайно такі поширені порівняння можливі в рамках спеціяльної студії, де автор має змогу проаналізувати кожне зближення; голі-ж вказівки на ріжні далекі паралелі мало що дають для з'ясування відносин між варіянтами, бо з переходом з одного жанру в другий, напр., з казки в пісню, сюжет уже тим самим дістає ріжні характеристичні зміни, зовсім незалежні від переміни етнічного і історичного оточення, і часто втрачає ті особливості, що грали рішаючу ролю в підборі паралельних варіяцій. Коли-ж ми станемо на ґрунт тісного порівняння в межах певного поетичного жанру, то побачимо, що для дум таких тісних паралелів не існує. Як з всім своєрідна форма оповідальної поезії, думи мають свій власний стиль, свою манеру трактувати сюжет, що відріжняє їх від инших обробок подібної теми—чи то в піснях, чи в прозових оповіданнях, в легендах чи анекдотах. В тих випадках, коли дума переказує по-своєму якусь вандрівну тему—а сі випадки дуже численні—вона звичайно подає її в такій своєрідній формі, що буває надзвичайно трудно зблизити її з якоюсь означеною категорією творів на ту саму тему: завжди зближення лишається дуже далеким. Таким чином для ніякої думи на мандрівні теми не вдалося ще знайти тісного посвоячення: справжнього прототипу в иншій пісенній або казковій формі. Можна вказати тільки загальну, мовляв, р о д и н у тем, до яких ся дума належить,—а такі загальні й побіжно зроблені вказівки не мають-же наукового інтересу. Для докладніших відомостей у кожнім окремім випадку потрібні спеціяльні досліди, що вийшли-б геть поза рамки збірника текстів, і тому ми полишаємо собі право зайнятися сими дослідами окремо, а тут подаємо тільки з б і р н и к т е к с т і в.

За його головне завдання вважаємо повність. Через се, складаючи його, ми не вибирали з-поміж відомих варіянтів кожної думи, щоб подати тільки повні або тільки гарні або цікаві варіянти, а старались зібрати їх як-найбільше, хоч-би й одноманітних і неви-

---

[1]) Чи не найбільш послідовний приклад сього методу маємо в збірці критичних текстів французьких пісень, J. Doncieus, Le Romancero Populaire de la France, 1904.

[2]) Л. Жемчужниковъ, Замѣчанія о народныхъ пѣсняхъ „Основа", 1862, кн. II. с. 95.

значних з боку краси й змісту. Як найбільш відповідний взірець для сеї роботи у нас стояв перед очима монументальний збірник Чайльда[1]), і старший—Ґрунтвіґа, що послужив взірцем Чайльдові. Але й сей величавий взірець для нашої роботи був тільки приблизним, бо в збірці Чайльда також до деякої міри панував певний принцип вибору: підбирання найменш відомого матеріялу з-поміж уже друкованих і новозаписаних варіянтів. Ми-ж, кажемо, не відкидали нічого, що тільки було приступне і не викликало сумнівів що-до своєї автентичности. Як ми вже вказали, надзвичайно мінлива форма думи: постійні варіяції при її співі, роблять кожний новий запис, будь він і тридцятим і п'ятидесятим записом даної думи, цікавим для характеристики кобзарської техніки і для морфології самої думи, що таким чином ніколи не каже, так-би мовити, свого останнього слова і в кожнім новім варіянті дає якусь нову, хоч і не значну, але все таки цікаву рису. Бо коли кожний означений варіянт, що його виконує якийсь кобзар, являється заразом продуктом традиції, що він перейняв її від майстра, і його власного імпровізаційного хисту,—то разом з тим завдяки вандрівному життю кобзарів і їх професійному інтересові до справи, варіянт, що його співає кобзар, кожної означеної хвилі відбиває на собі ще низку припадкових впливів від зустрічів кобзаря з иншими виконавцями тої-ж самої думи. Так між записами одної думи від одного навіть кобзаря, але зробленими в деяких відступах часу, завжди з'являються значні ріжниці, що можуть бути пояснені ріжно в окремих випадках—і всі мають інтерес для досліду дум.

Сей-же дослід, на нашу думку, повинен передусім мати на увазі своєрідну соціяльну основу думової поезії: її корпоративний характер, і звязаний з тим територіяльний розподіл дум у їх редакціях. Дійсно, се одно з основних помічень у досліді думового епосу, що думи консервуються в межах певних територій, які відповідають територіям осідку певних кобзарських шкіл. В деяких випадках сі території являються резервуарами, де переховуються певні думи, або певні редакції окремих дум, як місцеві спеціяльности, невідомі поза межами району. В инших сі території подібні до огнищ, звідки розходяться певні мотиви на ріжні сторони. Але завжди вони грають у життю думи надзвичайно велику ролю, і пізнання й дослід сих територій має найбільшу вагу для досліду дум як окремого літературного роду і своєрідного культурно-історичного явища. Тому й думаємо, що тільки виходячи від такого соціологічного досліду думи, можна з користю перейти до питання про звязки дум з иншими літературами і до питання про перетворення в них певних мандрівних мотивів, що відбилися в думах. Дослідження життя думи в межах корпорації, що її консервує, надасть конкретности і прозорости і сьому питанню про літературні прототипи дум, що мусять стояти в неминучім звязку з тим культурним комплексом, в який входить сама корпорація. Абстрактне-ж дослідження самих текстів дум, відірваних від їх своєрідного ґрунту і ритму життя, вважаємо за некорисне. Дослідже думи на тлі її корпоративного життя потрібує як-найбільше відомостей про се життя, і сі відомости можемо знайти передусім у густім плетиві варіянтів кожної думи. У зіставленню одного з другими вони вказують нам напрямки зближення і шляхи окремих впливів, та відбивають образ взаємин між тими чинниками, що в сій корпоративній традиції творили, консервували і розповсюджували се наше дорогоцінне культурне добро, що дійшло до нас під скромним, позиченим іменем „думи", в убогих рештках, в виді кількох десятків записів, розкиданих по старих збірниках. З сих решток не повинно пропасти тепер ніщо: навіть дрібні крихти повинні бути збережені! Се наш обов'язок перед отсим нашим недоціненим скарбом, що по довгім занедбанню повинен знов знайти шлях до свідомости свого народу і зайняти місце в його культурнім життю.

За одну з головних умов сеї консервації вважаємо тут докладність в означенню окремих текстів. Се передусім відомости про час і місце, де записано текст думи, далі ім'я співака, а по можности і його походження і приналежність до певної „науки", себ-то

---

[1]) The English and Scottish Popular Ballads edited by Francis James Child.

кобзарського району чи школи. Важне також ім'я записувача і ті відомості, що освітлюють його робочі методи. Загальніші відомости про се ми зібрали у вступній історії збирання дум, короткі-ж звістки про окремі тексти помістили у вступах до кожної окремої думи.

На початку кожного такого вступу подано реєстр усіх текстів, що друкуються далі, в хронологічнім порядку їх записування. В тім самім порядку варіянти позначені буквами української абетки; при тім варіянти, що появлялися в друку двічі з невеликими змінами, так що їх не можна вважати за нові записи, а тільки за додатки до попереднього запису даного варіянту, означено числом при літері: **А**, **А1**, **А2**, і т. д. За окремий варіянт вважаємо кожний запис думи, записаний зі слів кобзаря, і при тім вважаємо за окремий варіянт навіть і повторний запис тої самої думи від того самого кобзаря, бо зміни в рецитації одного співака бувають часом не менш значні, ніж напр. ріжниці в співі двох кобзарів з одної школи. Невеликі-ж додатки до якогось відомого варіянту, записані зі слів хоч-би й иншого кобзаря, що не розгортуються в окремий текст, хоч-би й дефектний, не означуємо окремою літерою, а тільки цифрою—як вище. Прим. додатки до думи № 10 вар. Д1.

При гуртуванню текстів до друку нашою думкою було спочатку подавати тільки цілі тексти, а фрагменти тільки тоді, коли вони цікаві або мало відомі. Одначе згодом у нас з'явився сумнів що-до такого вибору і ми вирішили не обмежувати нічим повноти збірки. Тому нарешті ми надрукували й ті фрагменти, що спочатку були відсунені від видання: додали їх на кінці книги („Додатки") разом з запізненими текстами. Щоб не порушувати хронології в варіянтах, ми не надали сим текстам, що прийшли пізніше, порядкової літери, на якій спинився наш реєстр, бо таким чином запис Манджури, зроблений у 1870-х роках, мусів-би стати після запису з 1925 р., і се порушило-б цілий еволюційний образ історії консервації дум, що відбувається в такій хронології. Тому додані тексти одержали сигнатуру того варіянту, після якого хронологічно вони стоять, але мають подвоєну літеру, прим. **ОО**, **РР**, **ТТ**.

Окрім сих ріжних родів варіянтів, здобутих від кобзарів, у нашій старшій літературі про думи є чимало текстів дум, що не були записані від кобзаря, але не були й видумані від видавця, а були зложені з уже раніш друкованих варіянтів в якусь нову цілість. Сі скомбіновані варіянти часто мали великий успіх, багато передруковувались, а часом потрапляли і до кобзарів, що виучували їх від письменних людей і співали потім у своїй власній переробці. Таким чином усі сі тексти мають своє місце в історії дум, і на нашу думку повинні бути відзначені і в корпусі дум: вони виявляють найвищий ступінь вмішування інтелігенції в кобзарську традицію, що як відзначено нижче—давало себе знати в ріжній мірі й у ріжних формах протягом цілої історії збереження дум. Одначе щоб відокремити комбінації дум від оригінальних варіянтів, записаних від кобзарів (такі варіянти хоч-би походили первісно і з книги, але коли їх переспівав по-своєму кобзар, ми вважаємо їх за оригінальні), ми відділили всі такі тексти літературного походження від записаних від кобзарів тим, що значимо їх останнім літерами латинської абетки: *X*, *Y*, *Z*, і при кожнім рядку такого тексту літерою та цифрами позначено, з якого рядка иншого варіянту його зроблено.

Таким чином деякі думи з'явилися в дуже великій скількости текстів, що займають по 40 сторінок нашого великого формату. В старших збірниках такої масовости варіянтів видавці звичайно уникали, боячись утомлювати читача перечитуванням сих часто майже однакових текстів. Гурт етнографів, що працював у Київі в сімдесятих роках минулого століття і видав найзамітніші наші пісенні видання: „Історичні Пісні" Антоновича і Драгоманова і п'ятий том Чубинського, видумав був для сього окрему систему скорочувань варіянтів, що знайшла велике признання в пресі і потім вживалася й у инших видавців, напр. в виданню Грінченка. Але властиво користь з сеї системи була невелика: розгадування покорочених текстів вимагає багато уваги і часу, помилки, що часто трапляються в скороченнях, роблять їх ще труднішими, так що в дійсності сі покорочені тексти слід вважати

за зовсім невжиточні й за життя поховані. При новому систематичному виданню пісенности повторювати помилку із скорочуванням було-б недопустимо, і ми рішили уникнути їх. Виїмок зразу було зроблено для повторних записів від одного кобзаря, і то тут відмічено тільки відмінні місця, так щоб ріжниці зразу-ж кидались у вічі. Нам здавалось се корисним для характеристики змін, що відбуваютьcя в співі кобзаря в його перетворюванню одної теми. Але й сих скорочень ми надрукували дуже мало і тільки там, де повторний варіянт виявляв порівнюючи небагато змін і не мав особливого інтересу. Одначе можливо, що й сих нечисленних скорочень краще буде не робити надалі. Сі покорочені тексти вміщаємо в примітках, але в реєстрі вони подані під окремою літерою і з усіма відомостями про їх походження.

Сей реєстр, як сказано, творить першу частину (I) вступу перед текстами кожної думи. Після реєстру, в другій (II) частині ми звичайно старалися зібрати якісь ближчі відомості про тексти: виснити їх взаємини, означити певні територіяльні редакції дум, подати відомості про міру автентичности записів, то-що. Не вважаючи на те, що сі розділи у вступах звичайно дуже невеликі, центр нашої уваги лежав саме на них і нам бажалось подати тут як-найбільше відомостей і фактів. На жаль, вони все ще дуже нечисленні й дуже рідко складаються в якийсь виразний образ.

Нарешті, третя частина (III) кожного вступу складається з перегляду спостережень і праць про дану думу, даних старшою літературою про думи. Сей перегляд полегшує ознайомлення з мало приступними роботами і дає змогу читачеві неспеціялістові ознайомитися з темою і зложити собі думку про неї; він є таким чином сурогатом історичнолітературного коментару до кожної думи, що в повній мірі може бути даний спеціяльним дослідом над кожною темою. Такий дослід лишаємо собі як побажання на прийдешнє. Поки що ми утримуємось від освітлювання окремих дум у вступах і тому навіть у тих випадках, коли ми спеціяльно займалися якоюсь думою, ми тільки переказуємо погляди висловлені в даній статті, разом з поглядами инших авторів.

Ще кілька слів про правопис текстів. Се питання вимагало особливої уваги, бо при його вирішенню треба було мати на увазі два роди інтересів: вимоги наукової точности в передачі старих і нових текстів що-до вигляду, в якім вони з'явилися вперше, і інтереси читача, для якого тексти хотілося подати у звичному йому правописі. Вирішення сього питання було зроблено таке, що тексти, які з'явилися перед указом 1874 р., що забороняв усякі инші правописи окрім офіційного російського, так званої ярижки, подаються в тім вигляді, як вони з'явилися вперше, всі-ж пізніші друки було переведено на сучасний український правопис. Треба додати до того, що старі тексти, записані на початку XIX століття, в часах, коли літературна українська мова була ще дуже невироблена, і записали їх люди, що часто не добре вміли по-українськи, мають багато недоречностей, що часом походять від друкарських помилок, а часто можуть означати помилку або записувача або й співака. Виправляти такі помилки так, щоб не попсувати тексту, було-б дуже трудно і тому конче треба було подати їх в оригінальному вигляді. Там-же, де ми вважали за можливе виправити помилку і вказати первісний зміст, додано пояснення в примітці. Поза тим наші передруки старих текстів таких як Цертелева, Костомарова, Лукашевича, повинні бути фотографічно точними передруками перших видань. Правопис оригіналу затримано також і що-до „Повѣстей малороссійскихъ“, бо хоч вони були надруковані 1892 р., але в тім вигляді, як їх записано в першім або другім десятиліттю XIX віку. Що-до видань пізніших, таких як Антонович і Драгоманов, то тут хоч затримано оригінальний правопис, але очевидні друкарські помилки подекуди виправлено в тексті з огляду на те, що в такім виданню вони могли мати тільки випадковий характер. Значно складнішою виявилась справа з виправлянням правопису в новіших текстах: в деяких випадках, коли запис було зроблено ярижкою і з потугами на фонетичність, розгадати значіння звуків без спеціяльних студій було неможливо, і тому ми вдовольнились тим, що тільки викидали Ъ, а з рештою дотримувались оригіналу. Але таких текстів порівнюючи небагато.

По закінченню сих пояснень хочемо ще раз підкреслити той факт, що в силу обставин се перше повне видання дум являється тільки спробою такого повного корпусу. Се властиво тільки тимчасове робоче видання, бо аж по вичерпанню того матеріялу, що не міг бути охоплений тут, можна буде приступити до дефінітивного повного видання дум. Ми сподіваємось, що до того часу, коли буде можливе те дефінітивне видання, виясниться ще багато дечого що-до методу самої видавничої роботи. При певних питаннях і невитриманости, котрої нам не можна було позбутись, наша теперішня робота має тільки одну мету: помогти усвідомленню того, що думи як поетичний рід вимагають окремо підходу в оцінці і систематитизації—такого, що рахувався-б з їх своєрідним культурно-історичним характером і особливою історичною долею. Ми сподіваємось, що так поставлене видання, яке вповні відповідало-б вимогам досліду дум, буде з часом зреалізоване силами українських дослідників; тут-же вважаємо за свій обов'язок подякувати всім тим, що внесли свою частку в складання сього першого підготовчого видання до колишнього дійсно повного збірника дум: за загальний провід у роботі дякую голові Комісії Історичної Пісенности, мому батькові й учителеві М. Грушевському, що з його ініціятиви виникло се видання; за поміч чи то подачею текстів і відомостей про думи, кобзарство і про записувачів дум, чи то методичними порадами і літературними вказівками та допомогою в розшуках потрібної літератури окрім вище згаданих дякую: акад. А. М. Лободі, акад. К. О. Студинському, покійному акад. В. М. Гнатюку, Ф. Я. Савченку, М. М. Грінченко, В. П. Петрову, В. Білому, М. Мочульському, О. О. Грушевській, О. Т. Андрієвській, В. О. Кордту, Г. Л. Берло, І. К. Саміймюкові. За ілюстраційний матеріял мусимо подякувати К. Лазаревській, О. Сластьонові, П. Мартиновичеві, Ю. Філеві, Г. Никифорову, Б. Луговському.

Для орієнтації в номенклатурі збірки подаю ще раз коротку схему нашої систематики:

Думою називаємо певну тему, оповіджену в певній скількості варіянтів. Думи означуємо арабськими цифрами: № 1, № 2.

Кожний текст думи, записаний безпосередньо від кобзаря, називаємо варіянтом і означаємо літерою української абетки в хронологічнім порядку записування—пр. **А, Б, В, Г, Ґ**.

Тексти, що прийшли після надрукування реєстру, означуються літерою того тексту, до якого хронологічно вони стоять найближче, при чому ся літера подвоюється: **ПП, РР, ТТ**.

Коли хочемо відзначати зміни в другім і дальших виданнях якогось тексту, то зазначаємо їх літерою того варіянту з додатком цифри: $\mathbf{А}_1$, $\mathbf{А}_2$, (порівн. с. 5).

Те-ж саме робимо, коли подаємо за першим видавцем варіянту дрібні додатки до нього, записані від иншого кобзаря (порівн. с. 107).

З огляду на велику скількість варіянтів деяких дум, що серед них читачеві трудно було-б зорієнтуватися, ми поділили їх на ріжні категорії, відзначені ріжними шрифтами (друком), так що читач з першого погляду може знайти те, на що йому варто звернути увагу, не тратячи енергії на менш інтересні варіянти:

1. Великим шрифтом подані найзамітніші варіянти дум, на які звертаємо увагу читача. Сим шрифтом подаємо найстарший текст кожної думи. Коли дума має кілька редакцій, то даємо сим друком по одному найтиповішому варіянтові з кожної редакції. Сим-же друком подаємо найбільш популярні через їх красу варіянти. Нарешті ним-же відзначуємо найточніші, найкраще з наукового боку зроблені записи—се звичайно записи Ф. Колесси, також один новий запис О. Курило.

2. Меншим друком подаємо решту текстів, що теж можуть зацікавити читача при ближчому ознайомленню з думами завдяки своїй повноті та варіяціям.

3. Нарешті дрібним друком подаємо найменш інтересні тексти, фрагменти, цікаві тільки спеціялістові, та скомбіновані тексти, означені літерами *X, У. Z.*

К. Грушевська.

ЗБИРАННЯ І ВИДАВАННЯ ДУМ В XIX І В ПОЧАТКАХ XX ВІКУ.

„Только ради Бога отмѣчайте гдѣ какая пѣсня записана и не составляйте изъ двухъ одной“.

З листа Куліша до Бодянського.

„За давностю багато забулось, так пани, спасибі їм, нагадали по книгах“.

Зі слів кобзаря Братиці до В. Горленка.

Назва й поняття „думи“. Не вважаючи на те, що над історією терміну „дума“ спинялося чимало дослідників, особливо протягом останніх п'ятидесяти літ, походження сього терміну і його звязок з тим своєрідним типом української усної поезії, що сим терміном покривається, лишається не зовсім виясненим. Слово „дума“ в живій народній мові має значіння значно ширше і відмінне від того, як воно вживається в працях про усну словесність: в народній мові означає психічну функцію—роздумування, а не словесний твір, тим менше поетичний твір якоїсь означеної форми. В приложенню до певного роду поезії слово дума з'явилося пізно, і що вплинуло на переміну його значіння—не вияснено. Очевидно сю зміну треба пояснити чужим впливом, а саме впливом польської літературної термінології.

Як відомо, термін „дума“ вперше в літературі був ужитий саме в польських писаннях XVI в. для означення поетичних українських творів, що до нашого часу не заховались. Пів віку тому пок. В. Ягіч у своїй праці про народню поезію Слов'ян [1]) навів польські згадки про думи, добачаючи в них перші історичні згадки про думи як поетичну форму, і за ним їх цитують у всіх працях про думи як перші відомості про „думи“ в теперішнім розумінню слова. Але в дійсності сі згадки не позволяють нам звязати старе польське вживання терміну „дума“ з якимись відомими нам родами поезії. Звичайно воно має на оці українську народню поезію взагалі, а не якусь окрему її категорію. Тільки історик роду Вишневецьких, Станислав Темберський, що навів зміст такої „думи“ латиною, дає нам щось конкретне [2]). Але ся „дума“ Темберського—се відомий „Байда“, пісня звісна в багатьох варіянтах: власне п і с н я, а не дума! Темберський пожив мабуть на українській землі, бувши каноником у Перемишлі, але чи в такім значінню слово „дума“ він чув у народнім ужитку, розуміється, зовсім не відомо. Розуміння слова „думи“, подібне до теперішнього літературного значіння, перезирає в польського перекладчика Аристотеля, що говорив „про spiewanie pieszczone, jako są lamenty, dumy“, „Ruskie lamenty, Podolskie dumy“ [3]). Коли автор дійсно вважав думи за плачі, „ляменти“, то він міг мати на увазі думи в сучаснім розумінню, бо-ж вони, як довів Ф. Колесса, справді тісно звязані з плачами-голосіннями. Але стилізація сього речення лишає однакову можливість думати, що письменник вважав „ляменти“ за думи, як і те, що він мав на увазі два окремі роди поетичних творів. Инші-ж старі згадки про думи, і в тім числі згадка Сарніцького про думу на честь братів Струсів, на нашу думку, має ще менш виразний характер. Взагалі звязок сих згадок з думами в сучаснім розумінню зовсім непевний, тому й не вважаємо за потрібне входити тут в їх аналіз.

---

[1]) В. Ягичъ, О славянской народной поэзіи, переклад у київському „Славянскому Ежегоднику“, 1878.

[2]) S. Temberski, Chronologia synoptica palmitis Corybutei, Краків, 1669; M. S. Linde, Słownik języka polskiego, t. I. і Ягіч, с. 230. Цитовано вже у Антоновича і Драгоманова, I, с. 154, прим.

[3]) Sebastian Petrycy, лікар родом з Пільзна, помер 1626 р., у Ягіча с. 330.

В українській літературі термін „дума“ в більш або менш виразнім приложенню до кобзарських речитативів уперше вжив Максимович 1827 р. Правдоподібно взяв він його з статті польського письменника Казимира Бродзінського [1]), якого він цитував і хвалив у передмові до сеї збірки і який був тоді досить модним. Бродзінський уживав се слово також без точнішого означення змісту, мабуть як збірний термін для української народньої поезії, але Максимович дав йому більш спеціяльне, хоч зовсім довільне значіння—подібне до теперішнього. Перші-ж записи того, що ми тепер називаємо думами, з'явилися без сеї назви. Найстарший відомий запис дум, з кінця першого або початку другого десятиліття XIX в., називає сі твори „повістями“, а їх виконавця рапсодом, отже характеризує їх як свого роду співану прозу. Другий у хронологічнім порядку запис, з другого десятиліття того-ж таки віку, називає думи просто піснями, не відріжняючи їх від инших пісень. Сей другий запис—се „Опытъ“ князя Цертелева, від котрого починається історія досліду українських дум; в сім збірнику було вміщено дев'ять дум і одну пісню про Мазепу і видавець не робив між ними ріжниці що-до форми, вважаючи їх всіх за пісні або „стихотворенія“. Але р. 1827 Максимович у передмові до свого збірника, говорячи про „Опытъ“, сказав, що Цертелев опублікував „8 д у м—героїчних пісень про билини головно з часів гетьманщини перед Скоропадським“. Так от Максимович і приложив сей хиткий термін д у м а спеціяльно до творів, що далі стали називатись думами.

Але зробив він се з деякою неясністю, що й затрималася надовго в літературі про думи, разом із сею його назвою. Максимович, говорячи про 8 дум, розумів правдоподібно всі історичні чи епічні думи Цертелева, числом 7, разом з історичною піснею про Мазепу, а відкинув дві ліричні думи про від'їзд козака і про брата й сестру, вважаючи їх за звичайні пісні. Таким чином при поділі Цертелевського матеріялу на думи та пісні критерієм для Максимовича був з м і с т твору. Але від часу першої збірки Максимовича термін дума виявляє ясне стремління звязуватись з певною літературною формою, а саме—з творами нерівноскладової будови і з неусталеним ритмом, незалежно від їх історичного чи лірично-побутового змісту. Сам Максимович у пізніших збірках почав уживати його в такім формальнім значінню, і таке значіння сього терміну утрималося в принципі й надалі. Взагалі літературна історія дум—се головно історія кристалізації значіння отсього терміну і паралельно з виданням текстів дум—виріжнення окремої назви для тих творів, що не підходили під поняття звичайної пісні. Все значіння сеї формальної окремішности дум не відчувалося цілком виразно, але потреба відокремити їх була, і при ближчій знайомості дослідників з матеріялом ставала все гостріша. Потреба окремого терміну мусіла знайти яке-небудь завдоволення, і тому з методичного боку не так важно було підібрати можливо найкращу чи найбільш народню назву для тих п'єс кобзарського репертуару, що відріжнялися своєю будовою від инших пісень і віршів, але як можна послідовніше дотримувати для сих творів раз вибране ім'я, себ-то отсю умовну назву „думи“. Властиво спроби заступити назву дума яким-небудь иншим, більш народнім ім'ям і не було. Назву „козацькі пісні“ чи „козацькі псальми“, якою кобзарі називали сі твори і яку занотував Куліш, або „невольницькі“, „лицарські пісні“ [2]), „молодецькі пісні“ (назву сю чув Мартинович [3]), не було введено до літератури. Не вважаючи на те, що термін „козацька пісня“ глибше відповідає змістові та історії дум, бо думи у в і д о м і м н а м в и д і дійсно нерозлучно звязані з козаччиною, така переміна зовсім не була бажаною, тому що вона викликала-б занадто велике замішання в літературі. Кінець-кінцем далеко важніше було ніж добирати термінологію для дум, означити точний зміст сього поняття: виразно відокремити думи як своєрідну поетичну форму від решти народньої поезії.

---

[1]) О народныхъ пѣсняхъ славянъ изъ письма г-на Бродзинскаго, „Вѣстникъ Европы“, 1826, № 7—8, цитується в праці К. І. Арабажина, К. Бродзинскій и его литературная дѣятельность, с. 343.

[2]) Записи Порфира Мартиновича, „Житє і Слово“, 1895, IV, с. 26.

[3]) З усної розмови з П. Д. Мартиновичем.

До зовсім недавнього часу таке визначення було ще тільки науковим побажанням, і можна сказати, що тільки з працями Ф. Колесси се поняття набуло цілком конкретного змісту та цілком твердих меж: стало можливим говорити про думи як про зовсім означене літературне явище. Досліди проф. Ф. Колесси внесли нарешті систему та ясність у дуже заплутану сітку непорозумінь, в якій знаходилось се питання, завішене в повітрі на ріжних літературних умовностях. Бо хоч у кругах спеціялістів поняття думи ніби-то не викликало суперечностей, але все таки воно не було вияснене до кінця, навіть в якійсь тимчасовій—не строго науковій формі. Навіть признані знавці, що займалися думами, часто збивалися з прийнятої умови і прикладали назву дума до епічних пісень ріжних форм, як пісні про Морозенка або про Байду, або навіть галицькі жовнірські пісні про виїзд до війська і псальми про облогу Почаєва. Розуміється, що читаюча суспільність, оскільки вона інтересувалася думами, розбиралася в сій термінології ще слабше, і або називала всі українські пісні думами, чи—з ніжности до рідного слова—„думками“, або зовсім уникала сього слова навіть там, де воно було конче потрібне. Тому, щоб утворити тверду точку опору для дальших спостережень над літературною долею дум і уникнути тої плутанини, що витворилась через брак якогось конкретного означення думи, наведемо зразу-ж те означення, що, як ми вважаємо, дає певну базу для всякої дальшої праці в сій сфері. Дали її досліди над музичною формою дум, що в значній мірі визначає і поетичну структуру сих творів. За дослідами Колесси головні характеристичні риси дум такі: Дума се мелодичний речитатив із вільним ритмом і змінною формою імпровізації. Рецитація приладжена до синтактичного укладу слів у тексті, що виказує поділ на симетрично збудовані, але ріжновидні періоди, що не мають усталених відношень строфи[1]). В думах нема правильних строф, що існують у піснях, за те кобзарська рецитація виявляє поділ на ріжновидні, більші і менші групи віршів—періоди або тиради, з яких кожна замикає заокруглений образ, закінчену думку—подібно як строфа в пісні[2]). Періоди думи своєю свобідною будовою ґрунтовно ріжняться від пісенних строф; вони не повторюють одного взірця, одної схеми в укладі частин, як се буває в строфах пісні: в кожному періоді буває якась відміна в складі, довжині й групуванню віршів. Через се будова періодів визначається незвичайною ріжновидністю, так що навіть в одній думі трудно буває знайти два зовсім однаково побудовані періоди. Затямити мелодію довгої думи з такою ріжновидною будовою 20-ти й 40 періодів було-б зовсім неможливо, та се й не потрібно, бо кобзар імпровізує мелодію думи настільки, що комбінує свобідно кілька характеристичних фраз та звязує їх у групи й періоди, які покриваються групуванням віршів у тексті[3]). Співаючи думу кількома наворотами, кобзар кожним разом подає нову відміну мелодії, бо він аж у хвилі співання надає музичну форму в її останнім викінченню; тому рецитування думи близько підходить до імпровізації[4]). В текстах дум при співі також відбуваються зміни, хоч, на думку Колесси, тут менше волі ніж у комбінуванню музичних фраз.

Се означення дум хоч і не вносить у літературу про думи нічого абсолютно нового, одначе відріжняється від попередніх означень поняття думи тим, що спирається не на більш або менш удало схоплені риси зовнішнього виду дум, а на ґрунтовні досліди над будовою і життям їх мелодій, а мелодія, як сказано, являється підвалиною поетичної будови думи. Не входячи в історію дум ані в умови їх нинішнього існування, се означення дає нам основні критерії для пізнання форми сього роду поезії і для відріжнення його від инших видів народньої словесности, і з сього боку воно точніше й ліпше обґрунтоване ніж усі ті означення, що зустрічаємо в старших працях про думи. Для абсолютної досконалости сій характеристиці бракує тільки скупчености

[1]) Ф. Колесса, Мельодії українських народніх дум, I, 1910, с. XXXIII, див. теж його-ж: „Наверствовання і характеристичні признаки українських мельодій“, Записки Наукового Тов. ім. Шевченка, т. CXXVI—VII, с. 76.

[2]) Ф. Колесса, Про ґенезу українських народніх дум, с. 7.

[3]) Там-же, с. 12.

[4]) Там-же, с. 13.

й короткости, що потрібні для справжньої дефініції. Але се не зменшує ані її наукової, ані її практичної вартости; навпаки, аналізуючи й порівнюючи тексти, ми переконуємося у високій адекватності сеї характеристики дум, що її дають праці Колесси. Вільна форма дум дійсно більше керується вимогами синтакси, ніж вимогами ритму, і тим відріжняється від иншої поезії. Відмінно від пісень, що складаються з міцно усталених строф (що́, правда, також часто варіюються в співі, але ніколи не тратять своєї основної форми)— думи зложені з цілком своєрідних складників, що не мають якоїсь раз виробленої форми, а все складаються при співі наново. Ся імпровізація, що в мелодії спирається на „кілька характеристичних фраз“, які „свобідно комбінує кобзар“, в тексті обертається навколо якоїсь усталеної схеми оповідання і певної скількости поетичних образів, які кобзар вважає за можливе переставляти з місця на місце, поширювати й скорочувати, не порушуючи тільки головного напряму самого оповідання, але творячи кожного разу новий варіянт теми. З такого своєрідного й трудного способу виконання випливає також і та обставина, що думи не можуть бути здобутком цілої людности, як обрядові або ліричні пісні, а вимагають від співаків спеціяльного вміння і тому органічно належать до репертуару професійних співців.

Се останнє помічення хоч воно й не належить до самого означення поетичної форми дум, завжди повинне бути в нас на увазі, коли мова йде про думову поезію, як про певне культурне явище на тлі певного соціяльного побуту. Особливо слід се пам'ятати, звертаючись до історичної долі дум, зокрема до історії збирання дум, яку маємо тут переглянути.

В сім огляді нашою метою було зібрати всі доступні нам відомості про збирання дум: про окремих збирачів і навіть про окремі записи думових текстів, та про ті методи, якими вели записування ріжні збирачі й у ріжних обставинах. При тім вибирати не тільки визначних і типових представників збирацтва, але відзначити і зовсім мало відомі й мало помітні явища.

Таку докладність сього огляду диктував нам не тільки інтерес історії етнографії: збирання дум мало не саму етнографічну вагу, воно відбило в собі невелику, але характеристичну рису історії нашого відродження, нашої національної динаміки за останніх сто літ. Широко використовуючи народознавство взагалі, національна творчість сеї доби з особливою увагою ставилась саме до дум. Правда, ми підкреслили вище той факт, що окремішність дум як певної історично-літературної категорії не була відчута в літературі народньої словесности виразно; але тим не менше думи все вважалися за найтиповіший і за найкращий витвір української народньої словесности, і в заходах коло збирання, консервування й реконструкції сеї словесности вони займали найвизначніше місце. Як найкоштовніший складник усної традиції народу, вони здебільшого викликали і найенергійніші заходи до розшукування матеріялу з боку збирачів, але дали також і найбільше приводу до підробок, переробок і фальсифікатів. Причина була та, що збирання дум почалося пізно, пізніше ніж записування народньої обрядовости або ліричної поезії, і в дуже некорисних обставинах: в часи глибокого культурно-національного занепаду і в момент, коли сама думова поезія давно вже перейшла період свого розвитку й цвітіння. Збирати доводилось що́ зосталось з давніших часів, окрушини колись очевидно розкішного епосу, часто здобуваючи тільки маленькі фрагменти текстів. Часом се були тільки натяки, і тоді збирачам доводилось розшукувати ті забуті тексти, що крилися за ними. Часом се були уламки, що немов самі напрошувались на ґрунтовну реставрацію. Збирання дум таким чином не було подібне до жнив на врожайній ниві, а до збирання диких ягід, що їх треба розшукувати між бур'янами та колючками. Часто збирач рвав і зелені, ще недійшлі зерна в надії, що вони достигнуть потім, відігріті штучним теплом. А бувало й так—коли збір був дуже убогий, то збирач досипав міри якими-небудь сурогатами, що, на його думку, разом з добрим зерном могли послужити корисною поживою для народньої свідомости. При сих операціях наївна, але щира думка про доцільність, про інтерес національної культури стояла все на першому плані. Фальсифікатори дум не були шукачами сенсацій,

що містифікують публіку для власної реклами. Як гордо заявив один із них—вони не були „фальшивомонетчиками“. Вони підробляли думи в твердій вірі в те, що подібні твори повинні були існувати колись у народі, і думали, що тільки доповнюють розгублені сторінки з книги кобзарського епосу.

Правда, багато з них сильно помилялись у сих своїх міркуваннях, але дещо з таких підробок, чи поправок підходило і під вимоги справжньої кобзарської творчости і зливалося з нею, утворюючи цілу градацію новіших інтелігентських літературних впливів на кобзарство, так що в них часом дуже трудно і розібратися.

Чимало критичної роботи пізніших дослідників пішло саме на те, шоб відріжнити сі підробки від дійсно автентичних кобзарських творів. Але в дійсності ся критика могла тільки викинути підроблені твори із збірників народньої поезії, викинути-ж усю підробницьку роботу з історії збирання дум, з новішої історії кобзарського епосу, з історії взаємовідносин інтелігенції і кобзарства—неможливо, і не потрібно, бо сі відносини являються надзвичайно цікавою сторінкою нашого літературного відродження.

Як видно з нижче пояснених обставин, вони в деяких моментах складалися у справжнє співробітництво інтелігенції і кобзарства над відбудуванням кобзарського епосу, в хвилю коли в народнім ужитку лишилося з нього вже дуже небагато. З нині відомих нам 32 дум за дійсно життєздатні, популярні думи можемо вважати не більше як 6—10; решта була здобута вже справжніми антикварськими зусиллями збирачів, а дещо було покликано знов до життя шляхом нагадувань історичних імен, повторенням репертуарів старших кобзарів, перед новими кобзарями то-що. Вище, як одно з motto до сеї статті, ми поставили слова кобзаря Братиці про таке пригадування старого репертуару інтелігентами: не вважаючи на іронічну ноту, якою звучать сі слова, вони все таки добре характеризують сю своєрідну рису, що відбилася в збирацькій і консерваторській роботі збирачів цілого століття і в останнім результаті дала наше теперішнє знання про кобзарський епос.

Ся збирацька робота, що велася часто дуже вперто серед трудних обставин і витворювала своїх справжніх героїв, мала на меті звеличання історичної традиції народу і була перейнята тим самим активним народолюбством, що керувало й українським романтизмом. Тут не місце спинятись над тим, що завдячує сей романтизм саме думовому епосові і його збирачам, але згадаймо тільки, яку визначну ролю в свідомості тої доби грає постать кобзаря, що то тут, то там—стає немов поетичним символом національности, національної культури й традиції. Згадаймо перші ентузіястичні згадки про кобзарів, незвичайні, майже євангельські відносини поета-аристократа Куліша із старцем Вересаєм. Нарешті згадаймо-ж заголовок найбільшого літературного і культурного явища того часу—найбільшої української книги, що в нім автор прирівняв себе до одного з професійних народніх сліпців—„Кобзар“ Шевченка поруч сліпих ярмаркових співців, що за копійку співають Трьох братів, Олексія Поповича або Вдови... Яке вище признання кобзарському епосові можна-б собі уявити! А воно-ж зовсім відповідало тій оцінці, що знаходило кобзарство як культурний чинник у свідомості людей нашого відродження.

Перші збірки і перше видання.

Порядок перегляду. Ми вагалися, чи в сім огляді історії збирання й видавання дум триматися хронології записів текстів, чи їх появи в друку. Друга можливість кінець-кінцем здалася нам більш раціональною, і ми вирішили триматися хронологічних дат видань, а не записів. По-перше, вже тому, що дата друків нам завжди відома докладно, дата-ж запису кожного тексту здебільшого не відома, або не певна, і їх хронологія напевно лишила-б багато неясностей і не обійшлось-би без помилок. Так само важно й те, що друкована поява тексту дає нам його дефінітивну редакцію, що рідко й мало мінялася в дальших передруках; рукописний-же запис думи, поки він лежав у збирача або поки переписували його ріжні люди для свого вжитку, нераз міняв вигляд по кілька разів, псувався або

„поправлявся“ при кожнім переписуванню—отже вів існування мало що не таке-ж хистке, як за час свого усного блукання. Ми маємо силу прикладів того, як мінялися рукописні тексти з часом: взяти хоч-би ріжні редакції „Повістей малоросійських“, записи Мартиновича в друку „Житя і Слова“ і „Київської Старини“, тексти Костомарова і т. и.

Але рішаючим мотивом для нас було те, що тільки друковані тексти мали активний і безпосередній вплив на історію консервації дум, творили сю історію: защіплювали нові методи записування, звертали увагу збирачів на нові території й джерела для шукання нових дум, знайомили з ще невідомими темами і з новими кобзарями.

Правда, часто бувало з записами минулого століття, що раніш ніж потрапити до друкарні, вони пролежували у свого автора або майбутнього видавця кілька, або кільканадцять років (тільки в дуже рідких випадках тексти потрапляли до друку того самого року або на другий рік по тім, як були записані, як напр. запис Метлинського від Шута, записи Русова від Вересая, або деякі публікації в „Київській Старині“). Але ми не маємо прикладів того, щоб такі „лежачі“ записи впливали на ширші збирацькі кола. Звичайно коли вони не друкувались довго, то се означало загальний застій у роботі над консервацією народньої пісенности, спричинений якимись зовнішніми обставинами, і тоді записи дійсно лежали, а не ходили з рук до рук, як се бувало з рукописами громадського змісту, то-що.

Взагалі треба констатувати, що в порівнянню з иншим матеріялом думи друкувались все таки дуже жваво, час публікації дуже недалеко відбігав від часу зібрання, і ми знаємо тільки дуже небагато випадків, коли більші збірки дум зіставались невідомими сучасникам, видавцям і дослідникам і лишались невикористаними, як от „Повѣсти малороссійскія“, що пролежали нерухомо й невідомо для зацікавлених понад 60 літ і до друку потрапили вже заходами нового покоління, або збірка „сенецького пана“ Труша, що так і загинула майже невідомою і майже нерушеною. Більшість текстів друкували таки сами автори, і тільки таким чином впливали сі тексти на громадянство.

З тих усіх міркувань ми й рішились у сім огляді триматися дат друкування текстів, як тих моментів, коли вони входять в історію консервації дум. Розуміється, при обговоренню кожного тексту ми стараємось виявнити хоч приблизно той час, коли він міг бути записаний. Але місце кожного тексту в історії дається йому все-ж тільки з його появою в друку з небагатьма, властиво з двома виїмками, подиктованими спеціяльними обставинами.

Один виїмок з сеї системи ми робимо на самім початку нашого огляду, для з'ясування відносин між першим друком дум і першим записом, і для з'ясування тої обстанови, в якій почалося збирання дум. Бо обставини вказують, що відносини між двома першими спробами збирання: друкованою і недрукованою, мали деякий вплив на долю консервації дум взагалі,—мали історичне значіння. Отже проминути сі відносини се значило-б дати зовсім неповний образ початків історії консервації дум.

Збірка Цертелева. Перша друкована поява дум се збірка князя Миколи Цертелева, що вийшла р. 1819 в Петербурзі [1]). Для пізніших збирачів вона довго була першою збіркою записів, а дата її виходу початковою датою в історії збирання дум. Одначе ся дата трохи запізна; Цертелев сам почав збирати думи 1814 р., і ми не маємо ніякої певности, що він був дійсно першим збирачем, і що в своїй збірці він не йшов за вже готовим прикладом. Дуже ймовірно, що приклад такий був, і треба було його пошукати. Р. 1870 серед знавців народньої пісенности з'явився рукописний збірник дум, списаний на папері з водяними знаками 1808 р. Згодом він був опублікований у цілості в праці П. Житецького, а слідом за його появою в „Кіевской Старинѣ“ Драгоманов у „Житю і Слові“

[1]) Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней, Санктпетербургъ. 1819 г. На другій сторінці під посвятою підписаний: князь Цертелевъ.

оголосив, що свого часу бачив ще старшу редакцію сього збірника, списану ніби 1805 р.: її автором був В. Ломиковський — так казав заголовок того рукопису. Таким чином початкову дату в історії дум можна було віднести до 1805 р. і за основоположника збирання вважати не Цертелева, а Ломиковського. Але не входячи тимчасом в оцінку сього здогаду, ми зробимо ще один крок далі і почнемо історію дум від 1804 р.

Сього року вийшло перше видання славної російської збірки билин і пісень Кірші Данилова „Древнія россійскія стихотворенія". Воно було видане заходами начальника московської пошти Ключарьова і присвячене тодішньому головному директорові пошт, Д. Трощинському. Від сеї посвяти, думаємо, веде свій початок збирання українських дум. Дмитро Прокопович Трощинський, великий поміщик з Миргородщини, секретар цариці Катерини і міністр Павла й Олександра I, був у себе на Полтавщині центром досить живого культурного життя, що в тодішнім полтавськім окруженню не було позбавлене українського кольориту. Прадід Трощинського — племінник Мазепи, що потерпів, правда, не за спілку, а тільки за посвоячення з Мазепою, був полковим обозним, а потім полковником гадяцького полку[1]). Старший брат Дмитра Андрій ще відбував громадський стаж на Запорожжі, де був сотником, і туди-ж таки мали з часом помандрувати инші брати. Правда, поки черга дійшла до молодших Трощинських, Запорожжя не стало, але українська традиція в домі жила. В пізніших часах близькими сусідами Трощинського були В. Капніст і В. Гоголь[2]), останній спеціяльно займався навіть домашнім театром Д. Трощинського і писав для нього українські п'єси. Трощинський сам любив Україну і охоче пересиджував тут часи, коли не був на активній державній службі. До кінця віку дотримувався він української обрядовости з ріжними її атрибутами, різдвяним дідухом і кутею; охоче входив у побут і справи своєї служби і кріпаків і до старости мусів уживати ще української мови. Між „концертами" його двірських музикантів напевне були і українські пісні, так само як на балях у нього танцювали „малоросійські

Дмитро Прокопович Трощинський.

З акварелі колекції О. Лазаревського, в бібліотеці Київського Інституту Народньої Освіти.

---

[1]) Сей родоначальник, як каже Лазаревський, називався Степан; по Мазепиній катастрофі його позбавлено полку і він доживав життя й умер у своїм селі Ручках. „Кіевская Старина", 1888, кн. XI. В статті про Д. Трощинського в „Русской Старинѣ", 1882, кн. VI він називається Матвій, а помер він ніби-то у в'язниці за свій родинний звязок з Мазепою.

[2]) В. Гоголь був жонатий з племінницею Андрія Трощинського і тому Д. П. особливо опікувався ним і його сином Миколою. Гоголі були особливо частими гістьми в Кибинцях у Трощинського.

танці". При тім дім Трощинського був надзвичайно гостинний: все панство, велике і мале з околиці, ближчої і дальшої, бувало в нього в Кибинцях і приймав його він з радістю незалежно, або майже незалежно, від громадського стану гостя. Жінка старшого племінника і головного наслідника Трощинського з великою чулістю пише до своїх батьків про те, як уважливо вітав „міністр" у себе якогось „бідного старичка", що мав тільки шість душ кріпаків. Коли не бувало гостей, старий „міністр" нудився, і домашні видумували для нього ріжні забави. Мати Гоголя описує в однім листі сей своєрідний побут: весілля кухаря, на якім танцював сам Трощинський; другого дня балет під музику домашнього „сочиненія" і знов танці; далі дитячий концерт і т. д. Коло Трощинського завжди був його блазень Роман, а велику ролю в його розривках грала і місцева служба. Зрозуміло, що до такого привітного дому стягалось усе, що мало охоту до розривки, а ще більше які-небудь амбіції і потребу звязків, або протекції. Не дурно Ломиковський у своїх листах називає резиденцію Трощинського „столицею". Передусім, очевидно, товклася там повітова молодь. Бував там молодий Гоголь, бував молодий Цертелев, як повернувся з університету. Бував очевидно і автор „Повѣстей малороссійскихъ".

В цінній статті про кн. Цертелева М. Мочульського гарно змальовано сей гурт сусідів, якого центром був Трощинський, куди стікалось чимало тодішніх українських патріотів, і там обертався перший видавець українських дум[1]). Сам Цертелев — потомок грузинської родини, що оселилася на Україні, був родом з Хорола, і тут прожив свої дитячі роки, освіту дістав у московськім університеті і по скінченню його вернувся на Миргородщину 1814 р., а будучи сусідою Трощинського, бував, і можливо досить часто, в Кибинцях, резиденції колишнього міністра. В часі повороту Цертелева Трощинський, що з 1806 р. був в одставці, справляв уряд предводителя дворянства і мусів вести життя ще більше відкрите і широке ніж звичайно. До того-ж він саме того року святкував свої 60-літні уродини, подію важну в житті кожної людини — тим більше такої, що „служили отечеству півстоліття", як висловлювався Ломиковський в однім з пізніших листів. Маємо опис одного з родинних свят у Кибинцях, на яке з'їхалося 110 осіб і мешкало в Трощинського аж три дні, а тимчасом „на господскомъ кормѣ" стояло понад 200 коней. Можна припустити, що з нагоди шостидесятиліття миргородського магната ціле се його окруження, щиро прихильне до нього, як можна судити з приватних листів, а разом з тим досить сервілістичне, зробило деякі спеціяльні зусилля, щоб приподобатись своєму „добродієві": готовились віршовані поздоровлення і похвали, яких не бракує в родинних архівах Трощинських[2]), а можливо й инші літературні дарунки. Правдоподібно, що Трощинський до таких ознак поваги й удячности не був байдужим, і Ключарьов, поручаючи Якубовичу посвятити сьому „любителю древностей" збірник Кірші Данилова, мусів знати, що зробить приємність своєму шефові. Правдоподібно, що за прикладом Ключарьова пішли й инші прихильники Трощинського. Пішов і молодий Цертелев — задумавши присвятити Трощинському свою збірку в його ювілейному році, — як, можливо, кілька літ перед тим, за прикладом видання Ключарьова-Якубовича, подібне діло зробив невідомий укладчик „Повѣстей малороссійскихъ". Та перше ніж говорити про нього, спинимось на пізнішій збірці Цертелева, бо се нам дасть деякий матеріял до міркувань і про ранішу.

Мало що знаємо, як зложилася збірка Цертелева. Одно відоме певно—се час, коли були записані думи, що ввійшли до неї: було се 1814 р. Цензурний дозвіл на збірці Цертелева каже, що в липні 1818 р. вона вже була подана до друку. Передмова-ж починається словами: „Года за четыре передъ симъ, находясь долгое время въ Полтавской Губерніи, сдѣлалъ я небольшой опытъ"... Се вказує на 1814 рік як час збирання. В сім році Цертелев справді був у Миргородськім повіті, як видно з його пізніших статтей, і мав можливість чути й записувати кобзарські співи. Перед 1814 роком він учився в московськім університеті і мабуть не міг займатись збирацтвом; не відомо, щоб він і бував тоді на Полтавщині. В яких

---

[1]) Мих. Мочульський, Кн. Микола Андреєвич Цертелев, „Україна", 1917, кн. III—IV.

[2]) Дві такі поеми з 1808 і 1812 рр. надруковані в цит. статті в „Русской Старинѣ", 1882, VI, с. 663 д.

обставинах звернув він увагу на думи, приїхавши по скінченню університету додому, не відомо. Більшість дум Цертелева дуже популярні нумери і він міг легко почути їх від одного з кобзарів, що в тих часах не могли бути рідкістю в Миргородськім повіті, такім багатім на кобзарів ще до початку нашого століття. Але така об'єктивна можливість для записування дум сама собою може-б і не спонукала Цертелева записувати їх, коли-б не послужив стимулом приклад посвяти Якубовича і бажання використати сей спосіб, щоб зробити приємність Трощинському і здобути собі його прихильність або й поміч для службової кар'єри, яку саме мусів починати Цертелев. Цертелев міг знати збірник Кірші Данилова ще з Москви, але тут, у Кибинцях він мусів побачити його доконче, і хто зна, чи Трощинський, такий охочий до все нових розривок, не піддав сам молодому любителеві руської словесности думку пошукати поетичних скарбів на Україні. Мочульський, описуючи початки збирацтва Цертелева, припускає, що в мріях Цертелева носилось тоді відкриття нової Іліяди або другого Слова о полку Ігоревім; се можливо, але ще більш певно перед його очима стояли „Русскія стихотворенія“ Кірші Данилова і та сторінка, де красувалась віршована посвята Трощинському, а за нею — її можливі наслідки. В своїй передмові Цертелев називає думи (в заголовку названі „старинными малороссійскими пѣснями“)—„стихотвореніями“ так само, як названі пісні збірки Кірші Данилова; се теж говорить нам про вплив їх на Цертелева.

Ми, на жаль, не знаємо, якого місяця вернувся Цертелев додому і коли почав збирати свої думи; тому не вгадати нам, чи встиг він довести своє діло до кінця: зібрати їх на час роковин Трощинського. Причина, чому він не передав їх Трощинському того-ж таки року, вже не залежала від Цертелева, бо іменини, на які, думаємо, готував свій дарунок Цертелев, того року не відбулись. В місяці серпні, або дещо раніше Трощинський поїхав до Петербурга в справах полтавських дворян, мав авдієнції в царя, що прийняв його дуже добре, засидівся там, та й пересидів 26 жовтня, свій день іменин і народин. Трощинський тоді одержав портфель міністра юстиції і на Україну вернувся аж 1822 р. Таким чином збірка Цертелева, пропустивши відповідну хвилю для дарунку: іменини міністра, мусіла лягти на деякий час і вийшла друком тільки п'ять літ по тім. Думаємо, що про се незакінчене й мабуть забуте діло нагадав Цертелеву знов таки збірник Кірші. В 1818 р. він вийшов другим виданням [1]) — сим разом уже без посвяти Трощинському, який рік перед тим пішов дефінітивно в одставку і взагалі втратив свій вплив при царськім дворі на користь все ростучого впливу Аракчеєва. Але Цертелев таки зробив те, чого не міг зробити в 1814 році: підніс Трощинському свою збірку, вже друковану.

„Повѣсти малороссійскія“. Таким чином ми вважаємо за досить певне, що стимул до появи збірки Цертелева вийшов від видання Ключарьова і Якубовича. Тому маємо право запитати, чи збірка Цертелева була єдиним наслідком їх прикладу, чи може були й инші? Маємо право на се питання тим більше, що в околицях, де збирав Цертелев, і в дуже близькім до нього часі була зложена друга збірка дум — оті „Повѣсти малороссійскія“. Традиція, яку створив Драгоманов, каже, що сі „Повісті“ записав В. Ломиковський, пан хутора „Парк-Трудолюб“, приятель Трощинського, дуже близький до нього, особливо після другої одставки „міністра“ в 1820 р. [2]). Думка Драгоманова про авторство Ломиковського здається нам хибною, але щоб виснити походження сеї другої з двох найстарших збірок дум, треба спинитись над історією появи сього рукопису в літературних колах. Сталася вона дуже пізно, в 1882 р., в праці Костомарова „Исторія Козачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго творчества“. Тут між иншим Костомаров публікував уривки дум з рукопису, який він одержав від А. А. Котляревського з правом використати

[1]) „Древнія россійскія стихотворенія, собранныя Киршею Даниловымъ и вторично изданныя съ прибавленіемъ 35 пѣсенъ и сказокъ, доселѣ неизвѣстныхъ, и нотъ для напѣва“, 1818, з передмовою Калайдовича.

[2]) Порівн: Частная переписка И. Р. Мартоса, „Кіевская Старина“, 1897 р.

його, але не друкувати в цілому. Сі самі тексти Костомаров згадував, не цитуючи, вже в своїх роботах 1874 і 1875 рр.[1]). Коли й звідки дістав їх Котляревський, Костомаров не говорив, але Драгоманов, що писав про сі записи в 1895 р., оповів, що в часі видання „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“, ще в 1871 р., він, Драгоманов, вів переговори з Котляревським (через А. Кістяковського), щоб той передав до видання записи дум, мовляв одержані від Ів. Котляревського, автора „Наталки-Полтавки“. Переговори скінчились тим, що Котляревський текстів не дав. Але в 1873 р. Котляревський передав ті самі тексти Костомарову з тим, щоб Костомаров цитував їх, але не друкував у цілості в своїй „Історії Козачества“[2]). Того-ж таки року Антонович одержав від якогось Маслова, Українця з Москви, копію текстів Котляревського, але також без дозволу друкувати їх. Нарешті в 1892 р., по смерті А. А. Котляревського Житецький видрукував тексти, що дійшли до редакції „Кіевской Старины“ від Н. А. Котляревського[3]), сина покійного, в тій-же самій „Київській Старині“, а потім окремо в своїй книзі „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“. Житецький писав, що сі тексти він—очевидно „мелько̀м“—бачив уже 15 літ тому, себ-то коло 1877 р.

Сі голі факти позволяють думати таке: А. Котляревський мав збірку дум, з якої дав дві копії: одну Костомарову, другу Маслову, але без дозволу друкувати, а потім сю збірку і дозвіл друку на неї одержав П. Г. Житецький.

Але в дійсності справа не така проста. Збірка, яку друкував Житецький, була анонімна: мовляв записана від „рапсодія“[4]) Івана; знаки на її папері належали до 1808 р. Копія Маслова була означена як запис Ломиковського в 1805 р. від „рапсодисти Івана“. Драгоманов, прочитавши видання Житецького і порівнявши з копією Маслова, прийшов до висновку, що тексти мають ріжниці і походять або від двох записів, або від двох копій одного запису, власне сього Ломиковського. „Вивід з порівняння двох рукописів,—пише Драгоманов,—ми позволяємо робити ось який: копія Маслова мусіла бути зроблена чи з оригіналу старшого від рукопису Котляревського (друкованого у Житецького), чи з копії з першого... З того, що копія Маслова має примітки „записавшаго“, ми виводимо, що Маслов мусів переписувати не з оригіналу Ломиковського, а з копії з нього, на котрій мусіли бути примітки під рядками чи в тексті“[5]). Таким чином і тексти Житецького, і рукопис, що бачив Маслов, на гадку Драгоманова, були копіями з старого оригіналу, і „копія Маслова“ була старша. Що-до місця, яке займають тексти, що були в Костомарова, Драгоманов не висловився—чи Костомаров цитував з „копії Житецького“, чи з „копії Маслова“, про се Драгоманов очевидно думки не мав. Житецький у „Мыслях“ натомість виразно заявив, що друкує рукопис, який перше використав Костомаров. Костомаров-же про сей рукопис казав, що судячи з паперу й письма, його написано в кінці XVIII або в перших роках XIX в., так що його опис не суперечив описові „Повістей“, що дав Житецький. Костомаров нічого не казав про правопис сього рукопису, Житецький-же в „Мыслях“ говорив, що друкує дослівно, тимчасом як Костомаров правопис мовляв виправив, але текст у них був той самий. Та коли порівняємо уривки Костомарова з текстами „Мыслей“, бачимо, що в дійсності тексти Костомарова ріжняться з текстами Житецького не тільки правописом,

[1]) В статті: „Историческая поэзія“, „Вѣстникъ Европы“, 1874, кн. XI, с. 596 д., і „О воспоминаніяхъ борьбы козаковъ съ мусульманствомъ въ народной южнорусской поэзіи“. Сю статтю писано 1875 р. („Литературное наслѣдіе“, с. 284).

[2]) В дійсності переговори велись того-ж таки 1873 р., як бачимо з листа Драгоманова до Кістяковського того року, де Драгоманов ще тільки питає, що то за збірник, дав Котляревський Костомарову. Листування, приготоване до друку М. Б. Кістяковським, докладалося сього року в Історичній Секції У. А. Н.

[3]) В дійсності „Повісті“ подарував син покійного А. А. Котляревського, Н. А. Котляревський самому П. Г. Житецькому, а не редакції „Київської Старини“, тому вони і не заховалися в її архіві.

[4]) А не „рапсоода“, як цитує Житецького Драгоманов, „Житє і Слово“, 1895, т. III, с. 266.

[5]) Житє і Слово, 1895, т. III, с. 268. Що-до сих приміток „записавшаго“, то деякі з них є і в текстах Житецького, тільки без сього припису, який очевидно походить від самого Маслова.

але мають ріжниці і що-до окремих висловів, і наскільки можна було-б судити з тих приміток, що їх опублікував Драгоманов, ріжниці Костомарова супроти друку Житецького не були тотожні з ріжницями копії Маслова. Так що прийшлося-б визнати, що копія Маслова, тексти Костомарова й тексти Житецького всі троє ріжнились дечим одно від одного, хоч ті ріжниці ніде не були значні.

З копією, що була в Драгоманова, ми мали змогу познайомитись. На-весні 1926 р. покійний академик Гнатюк переслав для нашого видання рукопис, виправлений рукою Драгоманова, — копію з „копії Маслова", зроблену певно в домі самого Драгоманова. Копія ся списана на 19 аркушах кратккованого паперу розміром 273 X 213 міліметрів, нумерованих від 7 до 59. Нумерація йде в порядку до 34, тільки після с. 19, 22, 25 і 28 залишено без нумера по одній чистій сторінці. Після с. 34 в рукописі велика прогалина і дальші сторінки нумеровані 40 — 43; потім є ще сторінки 58 — 59, а кінця бракує. Папір рукопису ще досить білий, деякі аркуші пом'яті й подерті, инші заховалися зовсім добре, пожовклі тільки на краях. Чорнило письма заховалося зовсім добре. Сей рукопис зберігся як маленька частина архіву Драгоманова, що заходами акад. Гнатюка був спроваджений з Софії до Львова до архіву Наукового Товариства ім. Шевченка. Підчас світової війни той архів опинився в помешканні, де стояло постоєм російське військо, яке й зробило з архіву „велику купу сміття",—як писав покійний акад. Гнатюк. Багато з того сміття було спалено, а те, що лишилося, відбуло тяжке митарство з місця на місце, псуючись ще далі, аж поки на прохання Академії Наук акад. Гнатюк не переслав його до Київа[1]). Така була доля дорогоцінної спадщини одного з видавців Історичних пісень і з нею тої „копії Маслова", що стільки разів виринала на видавничім обрію, готовилась до друку і так таки майже загинула серед сих заходів. Не можна спокійно читати сих рядків пок. Гнатюка, опису сих етапів послідовного нищення етнографічного архіву серед байдужого оточення людей, які могли стільки зробити для його заховання.

Вище ми описали вигляд тої частини „копії Маслова", що тепер маємо; с. 7 носить заголовок: „Малорусскія думы и пѣсни, записанныя въ 1805 году Ломиковскимъ изъ устъ слѣпца Ивана лучшого рапсодиста котораго онъ засталъ въ началѣ XIX вѣка". Нижче: Кішка Самійло. З сього видно, що с. 7 являється першою сторінкою збірки, що-ж було на попередніх 6 сторінках, ми не могли вияснити. Зміст рукопису такий: 1) Кішка, с. 7—16; 2) Федоръ Безрідный, с. 17 — 19; 3) Три брата самарськие, с. 20 — 22; 4) Атаманъ Матяшъ старый, с. 23 — 25; 5) Вдова въ городі Чечельниці (въ Польшѣ. Замѣч. записавшаго), с. 26 — 28, 6) Вдова Сірка Ивана, с. 29 — 32; 7) Розмова Дніпра з Дунаемъ, с. 33 — 34. Після перерви, на с. 40 — 43 — 9) Пирятинскій поповичъ Олексій. Листок 58 — 59 вийнятий з останньої думи в збірці—з „Коновченка"; він відповідає рядкам 194 — 250 у Житецького. Порівнявши сей зміст з змістом, надрукованим у Драгоманова, бачимо, що прогалина між сс. 34—40 була заповнена „Дворянскою женою", яку надрукував Драгоманов у „Житю і Слові": очевидно, сей текст був переданий для друку до редакції і там залишився. Кінець збірки мусів загубитися підчас війни. Згідно з описом Драгоманова тут перед с. 58 мусіли бути ще такі тексти: 10) Братъ та Сестра, 11) Иванъ Богословець, гетьманъ запорожський, 12) Козакъ Иванъ Коновченко изъ города Черкасъ; після 59 ст. мусіла ще бути одна або дві сторінки рукопису, а саме кінець Коновченка. Цілий рукопис досить рясно пересипаний поправками иншим чорнилом — бачиться, руки Драгоманова; в сьому впевняють нас примітки під текстом, зроблені тою-ж таки рукою з підписом М. Т. — мабуть М. Толмачов, псевдонім Драгоманова. В однім місці маємо примітку, що таке-то слово „написане тою-ж рукою, але иншим письмом і видно пізніше". В нашій копії се слово знаходиться в рядку і се впевняє нас у тому, що рукопис, який тепер знаходиться у нас, се не копія того Маслова з Москви, а копія з його копії. Друкуючи далі текст Повістей, відзначаємо всі помітки Драгоманова також.

---

[1]) Порівн. листа до акад. М. Грушевського, „Україна", 1926, кн. 6, с. 186.

Порівнюючи сю копію з Житецьким, ми дійсно знаходимо чимало ріжниць, ще більше ніж відзначив Драгоманов у „Житю і Слові“, але вони не дають ніякої підстави думати, що се цілком самостійні записи тільки подібних до себе дум. Не можемо, йдучи за Драгомановим, припустити, що всі сі тексти Костомарова, Житецького й Маслова відповідають трьом старим оригіналам або дуже вільним і старим копіям з оригіналу: правдоподібніше, а разом з тим більш згідне з історією дум, якщо можна так сказати, те, що всі три копії — друк Житецького, уривки в Костомарова й „копія Маслова“ — вийшли від одного оригіналу, але дещо змінилися в руках своїх переписувачів або видавців. Подібний приклад з історії консервації дум подає нам до речи сам Драгоманов: в тім таки році, як він друкував сі замітки про копію Маслова, опублікував він також деякі записи П. Мартиновича, що пізніше вийшли з друку вже з руки свого автора, в „Київській Старині“, і от між друком Драгоманова і друком „Київської Старини“ бачимо не великі, але виразні ріжниці, що можуть бути пояснені тільки поправками видавців (головно мабуть редакції „Київської Старини“). Те-ж саме мусіло статись з рукописом так зв. Ломиковського: переписувачі й видавці поправляли його так, що нарешті склалося враження, ніби замість одного старого рукопису було аж три.

В дійсності певно існував один оригінал, з якого цитував Повісті Костомаров, а опублікував Житецький, і копія з нього—Маслова. Бо наперекір Драгоманову, за старший мусимо вважати анонімний рукопис, що був у Житецького, про який маємо виразне свідчення паперу, і виразне запевнення видавця, що тексти надруковані без жадних змін. Те-ж, що знаємо про рукопис Маслова, таких запевнень нам не дає: сей рукопис мусів бути копією, досить вільною, з старого анонімного тексту, а ім'я Ломиковського до нього було додане очевидно тільки зі слів або здогадів власника рукопису. Рукопис Житецького мав заголовок „Повѣсти Малороссійскія числомъ 16. Списаны изъ устъ слѣпца Івана лучшого рапсодія которого засталъ я въ Малороссіи въ началѣ XIX в.“. Заголовок копії Маслова: „Малорусскія думы и пѣсни записанныя въ 1805 г. Ломиковскимъ изъ устъ слѣпца Ивана, лучшаго рапсодиста, котораго онъ засталъ въ началѣ XIX в.“. Очевидно, що сей другий заголовок се тільки переказ першого, зроблений у третій особі замість першої, і з додатком імени Ломиковського. Бо-ж далеко натуральніше припустити, що переписувач, який вважав анонімний запис за діло Ломиковського, написав у заголовку, що записи зробив Ломиковський, ніж думати, що маючи перед собою на рукописі заголовок: „записи Ломиковського“, переписувач написав від себе „записи, зроблені мною“. Одиноке можливе пояснення в такім випадку було-б те, що Ломиковський сам переписав свій рукопис, отже, обидва рукописи були списані його рукою. Але на дорозі сього здогаду стоїть та обставина, що тимчасом як список Житецького був написаний дуже нерівним правописом, у „копії Маслова“ правопис дуже витриманий, як каже Драгоманов, зближений до Кулішевого або до Метлинського, отже обидва рукописи не вийшли з-під одної руки. Припустити-ж, що рукопис Житецького зробив переписувач для Ломиковського, і сам Ломиковський тільки дописав зверху „Повісті... записані мною“, не можемо, бо Житецький ніде не каже, що сей напис (зроблений дійсно на папері пізнішого походження: обгортка рукопису належить до 1820-х рр.) був зроблений иншою рукою ніж сам рукопис. До того-ж трудно припустити, щоб переписувач, маючи перед собою оригінал у віршах („копія Маслова“ писана віршем), переписав його прозою і чомусь змінив правопис оригіналу, коли сам не був дуже грамотний. Тому приходимо до таких висновків:

„Копія Маслова“ не може бути старшою від рукопису Повістей.

Переписувач „копії Маслова“ знав, чи думав, що „Повісті“, які він копіював, записав Ломиковський, і написав се в заголовку.

Але чи можемо ми на підставі того, що відомо про рукопис з „Мыслей“ Житецького, припустити, що його дійсно списав Василь Ломиковський? — Аналіз правопису „Повѣстей“, що зробив Житецький, зводиться ось до чого: Житецький відкрив у рукописі багато правописних помилок, присущих спеціяльно Українцям XVIII в., що слабо опанували росій-

ську мову, як напр. „була“ замість „была“, „бувала“ замість „бывала“. На такі помилки спеціяльно звертають увагу підручники російської мови кінця XVIII в. для Українців і вони, думає Житецький, не були рідкістю серед навіть освічених Українців. Дуже важну ролю в правописі Повістей грає неправильне вживання букви *е* і *ѣ*. Автор пише хмѣль і хмель, сѣдла і седла, навіть тоненькѣ і поглядаѣ. Часто пише автор *л* замість *в*: жылъ, скаралъ, замість жив, скарав. Отець, серця — пише твердо: отецъ, серца. „Але,—каже Житецький,—коли всі сі фонетичні прикмети правопису окрім вжитку букви *ѣ* могли з'явитись і в книжній українській мові XVIII в. і в письменності першої половини XIX в., то не можна сього сказати про слова і форми слів, що засвоїв автор рукопису не від народнього рапсодія, що зацікавив його своїми повістями. Зовсім не по-українськи звучать, напр. слова: гдѣ, что, чтобы, какъ, недалече, понедѣльникъ, человѣка, пчолы, отвѣчаетъ. Сюди-ж належать форми іменників: маткѣ, въ пыли, въ степи[1]), братцы (є й братця), братьевъ, небывальцовъ (є й братів, небывальцыв), форми прикметників: великое, божьей, божьяго (є й божого), славнаго, навіть другова... Все се форми великоруські. Часто стоять вони поруч з малоруськими, особливо в римах з дієслівним закінченням: догоняе—сѣдаетъ, здобувавъ—скаралъ і т. и.“ [2]).

Отже як бачимо форм російських більше, ніж спеціяльно українських помилок, і з них Житецький констатує, що авторові була відома і жива російська мова. Але при тім він не „був твердий у російськім правописі, опертім на граматиці Ломоносова“. Загальне враження, що одержуємо від тих помилок, які він робив, складається в такий образ автора: вслухуючись у слова свого рапсодія, він разом з тим шукав у голові тих російських звуків, чи форм, що найліпше могли-б передати мову думи. Так писав він „тоненьке“ з *ѣ* на кінці; вираз „недалеко“ викликав у нього звуково близьку форму „недалече“ (а не „недалеко“, що граматично було-б ближче, але звучить більш відмінно). Ті слова, на які він не звертав спеціяльної уваги при записуванню, через звичку писав у російській формі: серца, жыл, гдѣ, как—замість подібних українських форм. Але рівночасно робив грубі граматичні помилки, які свідчать, що хоч він учився грамоти в російській мові, але дуже грамотним не був. З усіх сих вказівок можна-б винести думку, що записувач був не Українець, а досить мало грамотний Великорос, службою закинений на Україну. Те, що він приїхав до нас, а не жив тут постійно, могли-б посвідчувати до деякої міри його слова, що він „застав“ свого рапсода на початку XIX в. на Україні. Але з другого боку, коли-б записувач був Великоросом, він мусів-би робити помилок значно більше, ніж робив, і то помилок що-до самого значіння слів, ми-ж ніде не маємо того враження, ніби він не розумів тексту дум, які записував. Та й чи міг-би зайшлий, малоосвічений чоловік так захопитися кобзарськими думами, які тоді що-йно починали звертати на себе увагу освічених аматорів?

Скорше записувачем міг бути Українець, що довго жив на півночі і там здобув усю свою освіту, не дуже високу мабуть. Чи не міг таким чоловіком бути сам Ломиковський?

Василя Ломиковського, письменника початку XIX в., перед тим зовсім невідомого, „відкрив“ О. Лазаревський, купивши якось у Москві його рукописи історичного змісту — „припаси“ до історії України, як звав їх автор. На сих рукописах, що тепер переховуються в бібліотеці Київського Інституту Народньої Освіти, О. Лазаревський написав, що вони куплені в Москві 14 жовтня 1894 р. від „какого-то Кутырина, получившаго ихъ по наслѣдству“. Лазаревський здається купував сі рукописи не сам, а через знайомого (мабуть через пок. академика Біляшівського) і тому не зібрав на місці ніяких ближчих відомостей про тодішнього або попереднього власника рукописів. Але М. С. Грушевський пам'ятає, що

---

[1]) Замість „в степу“.

[2]) Мысли, с. 183.

в тім таки часі, коло 1894 р. Кутирин, урядовець архіву міністерства юстиції, пропонував йому купити якісь рукописи для історії України, „Мазепиних часів“, які одержав від своєї тещі; дуже можливо, що се були ті самі рукописи Ломиковського. З службового списку Кутирина виходить, що він був жонатий з Охтерлоні, і се мусіло бути теж прізвищем його тещі; але хто вона була і які були її відносини до Ломиковського, не з'ясовано. Може бути й так, що рукописи Ломиковського потрапили до неї припадком. Що-ж до їх автора, то щоб з'ясувати його особу, Лазаревський через знайомих звернувся на батьківщину Ломиковського—рукописи мали помітку Миргород,—і вже в грудні того-ж таки року одержав досить повні відомості й характеристичні перекази про сього невідомого історика України. Ми наводимо дещо з сих відомостей за листом сього інформатора з Миргорода, невідомого на прізвище, висловлюючи щиру подяку К. О. Лазаревській за можливість скористати з сього листа перед його друком. Лист оповідає, що Василь Якович Ломиковський в кінці XVIII й на початку XIX в. був миргородським поміщиком і дістав свій маєток мабуть спадком, бо сам був родом з Хорольщини. Він не лишив безпосередніх спадкоємців, будучи нежонатим, як думав автор листа, або бездітним, як виходило-б з кореспонденції самого Ломиковського, що пізніш опублікував Лазаревський. В кожнім разі докладних споминів про нього в повіті лишилось небагато, і то лишились вони між людьми далекими від його особистого життя. Всі сі люди пам'ятали Ломиковського як зразкового, навіть незвичайного господаря, чоловіка незвичайно працьовитого й витривалого, що з господарського погляду дійшов небувалих у тій околиці результатів. Жив він коло села Панасівки в своїм хуторі, названім по праву „Парк-Трудолюб“, серед чудового саду, що був гордістю цілої околиці. Парк був прикрашений мітологічними фігурами, ставком і штучним островом, з якого йшов на берег розсувний міст. На острові був павільйон і тут Ломиковський проживав ціле літо в приязних відносинах не менш не більш як з Чортом: сього його приятеля раз навіть бачили, як він активно виступив в оборону Ломиковського, коли двірська служба захотіла втопити свого пана за се непохвальне знайомство. Тоді Чорт розсунув механічний місток і покидав напасників у воду. Але сі панасівські легенди належать більше до другої сторони індивідуальности Ломиковського — не до господаря, а до вченого. Бо Ломиковський окрім доброго агронома був великим книжником, і авторові листа з Миргорода довелося багато чути про його працю над книгами й рукописами до пізньої ночи. В тій роботі, на думку Панасівців, нечистий був теж замішаний, і слуги Ломиковського чули нераз, як він з ним розмовляв. Коли не се знайомство з нечистим, то переказ про книжність Ломиковського дійсно знайшов собі потвердження у великій бібліотеці, що лишилась по ньому і в спадок дісталась його племінникові в Москву. Інформатор Лазаревського сам тої бібліотеки не бачив, а чув про неї від панасівського пан-отця, який бачив і переглядав її видно нераз: він оповідав, що в бібліотеці було багато закордонних часописів, головно французьких, і багато книг релігійного змісту. На книгах були помітки олівцем, серед яких пан-отцеві особливо впали в око слова, що ніби-то траплялися дуже часто—діявол і аггел, і се ніби знов натякало на непевні симпатії власника. Отся легендарна симпатія Ломиковського до Чорта в панасівській громадській думці звязувалась очевидно з його приятелем І. Р. Мартосом, що довго жив у „Трудолюбі“, там помер і був похований з ознаками незвичайної пошани з боку господаря. За життя сей Мартос повинен був мати великий вплив на нього. Пізніше сі, дещо легендарні відомості, здобуті на підставі усної традиції, доповнилися фактами з архіву Ломиковського: з його кореспонденції й рукописів, і Лазаревський дістав змогу навіть написати біографію сього І. Р. Мартоса і коротку замітку про Ломиковського як вступ до одної з його праць, що він надрукував у „Київській Старині“. Сі факти дійсно потвердили великий вплив Мартоса на того, кого вважають за записувача „Повістей“, вияснили також багато з історії сеї цікавої особи, але вони не вияснили нічого в справі першого запису дум — хіба тільки те, що нема достатньої підстави вважати його за діло Мартосового приятеля—Ломиковського.

Сам Мартос, безмаєтний нащадок козацької старшини, що починав службу в гетьманській канцелярії Розумовського, потім столичний урядовець і масон, людина дуже здібна й культурна, поза своєю службовою кар'єрою і участю в таємній організації виріжняється двома родами наукових або краще—теоретичних інтересів. Він написав дві статті до критики історичних джерел, в яких, як каже Лазаревський, виявив обізнаність з історичним методом і літературою та добре підготовлення до історичних студій, а в останніх літах свого життя цілковито віддався релігійній містиці і багато думав і писав на містичні теми. Обидва сі інтереси відбились і на Ломиковськім, якого можемо вважати не тільки за приятеля, але й за учня Мартоса. Але етнографічним інтересам не було місця ні в одного, ні в другого.

Василь Ломиковський народився 1778 р., вчився в кадетськім корпусі, служив у війську і, добувши чин „штабс-капітана“, вернувся на Миргородщину десь на початку нового століття. Жив тут до смерти, будучи великим миргородським патріотом [1]). Як і де він познайомився з Мартосом, не відомо, але було се певно вже за часів Мартосової одставки, коли той жив у київській Лаврі, віддавшися своїм містичним працям. Можливо, що саме містика й зблизила обох: Ломиковський сам був містик і таємний прихильник церкви Сведенборґа. Підо впливом Мартоса, який міцно тримався православ'я, він покинув Сведенборґа, зробив ритуальне autodafé з усіх копій Сведенборґових творів, які власноручно переписував протягом семи літ, і став проповідувати православ'я серед инших сведенборґівців. Паралельно з сим, також віддавна Ломиковський займався історією України—чи підо впливом Мартоса, чи ні, не знаємо, але певно не без його заохоти або й порад, бо Ломиковський до сеї роботи був значно слабше підготований ніж його приятель. Тим не менше Ломиковський багато компілював і перекладав і коло 1808 р. навіть самостійно склав словник українських воєнно-політичних термінів, де зібрав багато цінного матеріялу. Але серед усіх сих занять нічого не позволяє думати, що він займався народньою поезією і записував народні твори або кобзарські співи зокрема. Правда, в словнику Ломиковського, надрукованім у „Київській Старині“ з примітками Лазаревського [2]), маємо згадку і про кобзарів, але вона власне і потверджує нашу думку, що автор не займався ними ближче. Під словом „кобза“ Ломиковський пояснює, що се струмент менший від бандури, „а иногда и самая настоящая бандура, но иногда именуется кобзою, ежели въ рукахъ нищихъ или богадѣленныхъ, которые ходя съ оною по торгамъ и ярмаркамъ, играютъ на ней, припѣвая“. Річ ясна, що людина, яка-б посиділа кілька годин над записуванням „Самійла Кішки“ або „Коновченка“, не назвала-б сих довжезних дум „припѣваніемъ“: так міг говорити тільки чоловік, що не вслухався уважно в кобзарські співи. До того Ломиковський як історик мусів-би хоч словом згадати тих „отечественныхъ героевъ“, як каже Цертелев, про яких співали бандуристи, коли-б він так добре розбирався в змісті історичних дум, як мусів розбиратись записувач „Повістей“.

Проти звязку Повістей з Ломиковським свідчить нарешті і сама назва професійних співаків, що вживається в сих ріжних випадках. Цертелев, що знав професійних співців в околицях Миргорода, в тих місцях, де жив Ломиковський, і в часі близькім до того, коли він складав сей словник, у передмові до „Опыта“ називає сих співців бандуристами, і се мусіла бути місцева назва. „Повісті“-ж говорять про „рапсодія“ на підставі античних аналогій, і се виявляє нам у їх записувача погляд на кобзаря як на епічного співака з поважним історичним репертуаром, якого також не назвеш „припѣваніемъ“. Сам Ломиковський у словнику не називає кобзарів ані народньою назвою, як Цертелев, ані античною, як „Повісті“, а російським виразом, що мало підходить до сього випадку. Свою замітку про кобзу він кінчить так: „нынѣ она еще во всемъ своемъ употрѣбленіи,

[1]) Про його панегірик Миргородщині, яку він боронив від нападів Гоголя, див. в „Матеріалахъ для біографіи Гоголя“ Шенрока, передруковано в „Кіевской Старинѣ“, 1897 р., кн. XI, с. 41.

[2]) „Кіевская Старина“, 1894, VII—IX.

но пѣвчіе или пѣсельники, съ нею ходившіе, поуменшились“. Ані слова кобзар, ані бандурист у словнику нема, і се впевняє нас у тому, що Ломиковський не цікавився ними ближче.

Все се каже нам думати, що записувачем „Повѣстей малороссійскихъ“ мабуть таки був не Ломиковський, тільки автор рукопису на папері 1808 р. Але хто він був і яким чином його робота стала у звязок з іменем Ломиковського? Попробуємо пошукати деяких вказівок у самім збірнику. Думи, зібрані в Повістях, такі: 1) Три брата въ плѣну въ Азовѣ. 2) Козакъ Иванъ Коновченко изъ города Черкассъ. 3) Пирятинскій поповичъ Алексѣй. 4) Федор Безродный. 5) Три брата Самарскіе. 6) Атаманъ Матяшъ старый. 7) Козакъ прощается съ сестрами. 8) Братъ да сестра. 9) Кишка Самыйло. 10) Иванецъ богословецъ гет. Запорож. 11) Вдова въ городѣ Чечельницѣ (въ Польшѣ). 12) Дворянская жена. 13) Чечотка. 14) Попадья. 15) Разговоръ Днѣпра съ Дунаемъ. 16) Вдова Сирка Ивана [1]). Нумери 12, 13, 14 не думи, а гумористичні пісні, що входять часто в репертуар кобзарів. З тринадцяти дум 4 являються унікатами, що ніде більше не були записані; решта здебільшого досить відомі й розповсюджені. Найбільш розповсюджена дума про Азовських братів, відома нам у 26-ти записах, зібраних більше як у 13-ти пунктах, розкиданих між Чернігівщиною, Полтавщиною й Харківщиною; варіянт „Повістей“ належить до східньої редакції сеї думи, яка не переходить на територію Чернігівщини. Дума про Коновченка записана 32 рази по обох боках Дніпра. „Самарські Брати“ записані 6 раз і їх територія не має виразних меж: маємо три записи з Полтавщини, решта невідома що-до свого походження. Подібно й „Хведір Безрідний“. „Самійло Кішка“ дума західньо-полтавська, тільки один варіянт її був записаний на Харківщині. Дума про Олексія Поповича дає нам дещо точніші вказівки: варіянт сеї думи, що знаходиться в „Повістях“, належить до пирятинсько-лубенської редакції сеї думи. Думи про „Вдову“, „Сестру і Брата“ та „Від'їзд козака“ відомі переважно з Полтавщини, хоч „Сестра і Брат“ у пісеннім переспіві була записана на Поділлю від лірника ще в 1925 р.

В сумі, коли глянемо на сі досить скупі вказівки, які дають нам окремі думи „Повістей“, зможемо зробити висновок, що збірка була зроблена на Полтавщині, точніше—в її західній частині, або від кобзаря, що мав звязок з західньо-полтавськими школами. Се можемо прийняти за певне. Але як поставитись нам тоді до імени Ломиковського?

Зовсім викинути його з сеї справи не можемо, бо очевидно—переписувач „копії Маслова“ знайшов сей рукопис в якімсь звязку з особою Ломиковського,—відки-ж йому було взяти се ім'я, кінець-кінцем мало відоме.

Після смерти Ломиковського, що сталася після 1845 р., спадщина його, як сказано, перейшла до сина його сестри—Володислава Миколаєвича Горчакова, що жив у Москві і туди забрав бібліотеку, а мабуть і архів Ломиковського. Коли припустимо, що в тім архіві знаходилися „Повісті“, або та збірка, з якої Маслов робив свою копію, то значить і „Повісті“ прибули до Москви в кінці 1840-х рр. Серед літературних кругів вони вринули наново мабуть також у Москві: 1873 р. з'явилася тут копія Маслова, і Котляревський, якому належав рукопис „Повістей“, також довго жив у Москві і одружився в тутешній купецькій родині. 1867 р. Котляревський з Москви перейшов до університету в Дерпті, але звязку з Москвою певно не втратив—тому й не маємо причини думати, що „Повісті“ він здобув конче перед 1867 роком. Мусіло се бути тільки перед 1871 р., бо того року просив у нього „Повістей“ Драгоманов для видання „Історичних пісень“—видно слава про них дійшла вже до Київа. Думаємо, що Котляревський незадовго перед тим добув їх для себе, бо саме від того часу починається досить значний рух коло „Повістей“: їх цитує двічі Костомаров, Маслов пропонує свою копію Антоновичеві, а перед 1871 р. про них не чуємо нічого. Але де були „Повісті“ між кінцем 1840-х рр. і 1870 р., якщо вони дійсно

---

[1]) Після останньої думи стояло окремо підкреслене слово Сабардакъ, але Житецький не думав, що се міг-би бути новий заголовок, бо коло нього не було порядкового числа, як коло инших заголовків.

були в архіві Ломиковського? Останки архіву Ломиковського від Горчакова могли перейти до тещі Кутирина, але спадщина Ломиковського могла не лишитися ціла в родині Горчакових, а піти в чужі руки здавна врозґріб.

Така доля спадщини Ломиковського, як її можна собі уявити на основі сих даних, не суперечить нічим тій можливості, що „Повісті“ теж належали до неї. Ми сказали, що переписувач „копії Маслова“ думав, що „Повісті“ були роботою Ломиковського,—можливо, що він дійсно знайшов їх в його архіві. Тоді повстає питання, відки взялася дата 1805 р.? Нам вона цілком пояснюється тим оточенням, яке ми уявили собі, розглядаючи історію записів Цертелева. Пам'ятаючи вже згадані посвяти Трощинському: записи народньої пісенности, звязані з його іменем, Ломиковський чи инші очевидно легко могли і сей запис дум ретроспективно звязати із збірником Данилова—все, мовляв, що було зібрано з уст народу (в тім миргородськім літературнім світі), було зібрано на взір збірника Кірші, після 1804 р.—нехай 1805 року!

Та чому й ні? Думка, що з'явилась у приїжджого студента, який раптом звернув увагу на кобзарів, могла підо впливом того-ж таки прикладу записів Данилова з'явитись і в місцевого чоловіка—тим більше, коли особа місцевого мецената була перед очима. Запис „Повістей“ міг з'явитись безпосередньо під впливом видання Ключарьова-Якубовського [1]), міг з'явитись і в звязку з записами Цертелева. Цілком можливо, що записав їх хтось із знайомих Ломиковського та згодом передав йому рукопис як збирачеві „припасів для малоросійської історії“, і так вони опинились в його архіві.

Записувач мабуть бував у Росії, знав російську мову, хоч не мав високої культури. Невисока вченість записувача виступає, на нашу думку, і в тім, що він не почував потреби, як Цертелев, виправляти форму дум, а приймав її з усією безпосередністю, як чув від свого сліпця. Не виправляв ні слів, які часто записував зовсім неграмотно, не приправляв і віршової форми дум. Написавши перший аркуш „Повістей“ віршем, він далі перейшов на прозу—видно розчарувавшися в неправильній і до віршу неподібній формі дум. Можливо, що саме ся невибагливість записувача і вплинула на те, що Цертелевська праця доступилась друку скоріше, ніж „Повісті“: побачивши, як гарно припарував Цертелев свої „пісні“, автор „Повістей“ міг дійсно махнути рукою на які-небудь літературні амбіції. Коли так воно було, то сей випадок заховав нам надзвичайно точний і совісний запис, що в такім вигляді при тодішніх поглядах ніяк не міг переступити порогу публічности, бо кожна літературно більш вишколена людина напевне зіпсувала-б його відповідно до своїх літературних ідеалів.

Вже Маслов, чи якийсь инший автор „копії Маслова“, що мав-же перед собою ті самі „Повісті“, виявив більш „критичности“ у ставленню до тексту. Копія не має всіх дум „Повістей“: бракує в ній „Від'їзду козака“ й „Азовських братів“, решта дум се ті, яких не було в збірці Цертелева, за виїмком Коновченка, Безрідного, Брата й Сестри та Олексія Поповича,—але Олексій „Повістей“ дуже відмінний від Цертелевського. Сей вибір текстів говорить про те, що копія зроблена після 1819 р., коли вже можна було розбиратись між розповсюдженими і рідкими думами, а слово „дума“ в заголовку каже, що було се не раніше як 1827 р., бо тоді се слово вперше виринуло в нашій літературі в збірці Максимовича. Правопис копії Маслова, близький до Кулішевого, дуже витриманий, і старанний поділ текстів на рядки також свідчать, що копію зроблено досить пізно, і в кожнім разі не така вона стара, як думав Драгоманов. Ми й думаємо, що вона могла бути зроблена вже після смерти Ломиковського, може при розборі його паперів у 1860-х або навіть у 1870-х рр., коли вона стала звісна Антоновичеві через Маслова. Нарешті те, що Маслов не міг передати до друку своєї копії, а тільки показував її, піддає нам думку,

---

[1]) Про вплив Кірші Данилова на „Повісті“ говорить між иншим склад збірки, зложеної з поважних дум і гумористичних пісень—в збірці Кірші окрім билин були теж веселі пісні-жарти. Порівн. М. Грушевський, Історія української літератури, т. IV.

що копію зроблено з „Повістей“ перед їх продажем, може в домі попереднього власника (Горчакова, Охтерлоні, Кутирина, чи когось иншого), і після продажу оригіналу вона не могла бути опублікована.

Оригінал сей, як каже папір, був написаний не раніш як 1808 р., а правдоподібно пізніше, бо навряд чи папір у миргородських хуторах зуживався так скоро, що запаси його не залежувались по 2—3 роки. Ми вважаємо за можливе, що записування Повістей могло вестися навіть одночасно з записами Цертелева, може навіть з одної спільної ініціятиви або сталося і після нього. Висловлювати-ж рішучого суду в сій справі не можна і не можна спинятись на ніякій означеній даті що-до запису „Повістей“.

Одно можна твердити, що обидві сі найстарші збірки з'явились майже одночасно в оточенню Трощинського на Миргородщині, під його посереднім впливом. Як фактична відомість, се дуже небагато. Але сього збігу обставин в історії перших записів дум не слід недоцінювати. Сей звязок обох перших збірок відкриває нам одно з найповніших кобзарських гнізд, що здавна мусіло визначатись багатством свого репертуару: обидві збірки записані в околицях Кибинців, 10 верстов від Миргорода, багатого центру кобзарської традиції. В сій околиці думи мусіли бути дійсно у себе. З другого боку, супроти можливих підозрінь, що думи як цілість пішли не з народніх кругів, тут коло Миргорода нам відкривається певний центр, звідки вони могли бути розсаджені по Україні! Поглиблені досліди над думами не лишають ґрунту для сього підозріння, але й для сих дослідів обставини, серед яких почалося збирання дум, мають як-найбільший інтерес.

Є щось дійсно симптоматичне в сім оточенню, в якім знаходяться перші збірки дум, в сій сказати-б колисці нововідродженої думової традиції—в тім тіснім сполученню з інтелігентським зацікавленням, навіть з панськими примхами, в якім думовий епос виявився в XIX в., напередодні своєї смерти і в момент зародження наукового зрозуміння для народньої поезії. Думи, сього не треба забувати, в час коли на них було звернено увагу— вже не мали тої життєвої сили, що позволила-б їм перебитись самотужки через усі труднощі боротьби за існування, між старим випробуваним і старим покиненим,—та провела-б їх ціло до нашої сучасности. Коли колядки, балади, обрядові пісні своєю масою і своїм звязком з побутом забезпечували собі прожиток незалежно від нових впливів, то думи для своєї консервації в великій мірі потрібували випадку: опори хоч-би найбільш зрадливої й непевної—навіть панської ласки. Дійсно, більшість всенародньої пісенности незалежно від мало надійних записів початку століття дожила в сякій-такій формі до таких часів, коли могла бути записана докладно й точно. Але професійна думова поезія, як живий поетичний стиль, не дожила й до половини XIX в. Її існування, все більше загрожене через брак масових народніх слухачів, весь сей час залежало більш або менш від інтересу вищих верстов—незаінтересованих у ній життєво, а тільки теоретично, науково або по-аматорськи. І те, що такий штучний спосіб консервації дум все таки вратував їх від повної загибели, пояснюється тільки своєрідними рисами сеї інтелігентської верстви: української тільки територіяльно або мало що понад те, її близькістю до народу—часом ідейною, демократичною, часом патріярхально-панською, що виражалась у кухенних балях і приятелюванню із слугами-кріпаками, як се бачили ми в Кибинцях. Протягом цілого сього огляду нам нераз доведеться спинитись перед свідоцтвами сеї дивовижної кооперації кобзарської професійної традиції і інтелігентської верстви в справі перехування думового епосу—і переконуватися в тім, як багато він завдячує в своїм виратуванні сій кооперації. Тепер-же вернемо до першої збірки дум, яку ми покинули.

Публікація Цертелева. Перше видання дум—кн. Миколи Цертелева, яке проклало думам дорогу до літератури, не вважаючи на свою безпрецедентність, являється дуже типовою збіркою. Склад його такий: I. О побѣгѣ трехъ братьевъ изъ города Азова. II. О Алексеѣ Поповичѣ или о бурѣ претерпѣнной Козаками въ черномъ морѣ. III. О смерти

Ивана Коновченка или о походѣ козаковъ противъ Татаръ. IV. О хитрости употребленной Богданомъ Хмѣльницкимъ къ открытію сношеній Барабаша съ Поляками. V. О походѣ Гетьмана Богдана Хмѣльницкаго въ Молдавію. VI. О смерти Гетьмана Богдана Хмѣльницкаго и избраніи въ Гетьманы сына его Юрія. VII. Смерть Козака Федора Безроднаго. VIII. О Измѣнѣ Гетьмана Мазепи. IX. Тоска сестры въ разлукѣ съ братомъ. X. Отъѣздъ Козака изъ родины.

Шість з-поміж десяти дум Цертелева належать до найбільш розповсюджених: до кожної з них пізніші збирачі долучили по кілька й по кільканадцять варіянтів. В часах Цертелева вони певне були ще більш розповсюджені і він міг чути їх цілком випадково, не шукаючи за ними спеціяльно. Але три думи про Хмельницького в середині століття вже зовсім не були популярні і рідко трапляються у всіх наших збірниках. Вони мабуть не зразу попалися в руки і Цертелеву, а зацікавили його своїми історичними іменами і були розшукані згодом, коли він дещо ознайомився з кобзарями та їх репертуаром. Так, певно, здобув він і пісню про Мазепу. В кожнім разі для нас цінно, що такий склад збірки Цертелева кидає деяке світло на шлях, яким вона зложилася, і на збирацькі методи автора. Через значну скількість варіянтів до деяких його дум ми можемо порівняти його записи з иншими записами і скласти собі приблизну думку про те, як точно записував Цертелев, а вибір дум у збірці показує, як підбирав він матеріял для записування.

Цертелев сам не залишив нам ані імени тих кобзарів, від яких записував, ані назви місцевости, де се діялось. Не згадав він також, чи друкував свої записи в цілості, чи міняв у них що-небудь. Ані не пояснив того, як вибирав матеріял—чи може записував одно по одному все, що йому співали. Очевидно, він мусів зразу записати найліпші нумери в репертуарі кобзаря—такі, що найбільше подобались авдиторії, а певне і йому самому. Думи-ж про Хмельницького очевидно записав тільки на свій власний смак.

Від скількох кобзарів записував він для своєї збірки, Цертелев не каже. В передмові згадує, що від одного бандуриста записав 6 дум. Думаємо, що се були відзначені вище думи—всі крім дум про Хмельниччину. Всі сі думи: Азовські брати, Коновченко, Олексій Попович, Хведір Безрідний, Від'їзд, Брат і сестра—зібрані також у „Повѣстяхъ“, збірці записаній ніби-то від одного кобзаря і мабуть сучасника Цертелевого. Знав усі сі п'єси і Вересай і Крюковський. Взагалі вони часто трапляються разом в однім комплексі в репертуарі одного кобзаря або в одній „школі“, тому нема неймовірности в тім, що Цертелев почув їх відразу від одного бандуриста.

Коли і як записав він решту дум, Цертелев не оповів. В пізнішій статті він говорив про своє знайомство з двома співцями, яких він чув 1814 р. Можливо, що від них він і записав свої думи; тоді історичні думи разом з піснею про Мазепу співав-би йому також один кобзар. Сі думи дійсно знайшлися потім усі разом у репертуарі иншого кобзаря, а саме А. Шута. Але можливо, що Цертелев збирав їх і поодинці!

Важніше питання про те, *де* записував Цертелев. Думка про записування виникла в Цертелева, так сказати,—в кибинецькій атмосфері, підо впливом того, що тут можна було чути. Більшість дум—подібні до дум „Повѣстей“—справді могли бути записані в сусідстві Миргорода. Але треба підкреслити, що думи Цертелева і тексти „Повістей“ були записані не від тих самих кобзарів. Думи Цертелева не являються простими переробками Повістей: обидва записи в багатьох випадках репрезентують ріжні редакції тої самої теми. Напр. Азовські брати „Повістей“ належать до групи I, розповсюдженої на Полтавщині і Харківщині, Азовські брати Цертелева—до групи II, що очевидно розвинулася на Чернігівщині і, бачиться, захопила тільки західню Полтавщину (порівн. вступ до сеї думи нижче). Олексій Попович Цертелева належить до більш розповсюдженої новішої редакції сеї думи; ся-ж дума в редакції „Повістей“ належить до архаїчніших варіянтів, відомих тільки в пирятинських околицях і на Лубенщині. Отже обидві збірки зібрані від кобзарів, що належать до ріжних шкіл, хоч більшість усіх сих дум могла бути записана на Миргородщині. Ся околиця ще на початку нашого століття виявляла

дуже велике багатство з боку кобзарської традиції. Акад. Сперанський ще 1904 р. нарахував 15 кобзарів і лірників на Миргородщині, і з того 13 жило на віддаленню не більше як 15—20 верстов від тої околиці, що нас цікавить. Але разом з тим на Миргородщині й узагалі на Полтавщині ніколи пізніше не було записано ні одної думи про Хмельниччину [1]). Всі пізніші записи трьох дум про Хмельницького були зроблені на Чернігівщині. Инші думи того циклу: про Корсунську битву, про Білоцерківську згоду, про Жидів-рандарів були записані і в инших місцях і навіть на Правобережжі—але ні разу не записано їх у сій частині Полтавщини. Отже чи записи Цертелева доводять, що на початку століття думи про Хмельницького були відомі і на Полтавщині, чи те, що Цертелев записав їх від захожого кобзаря з Чернігівщини, чи нарешті те, що він сам їздив на Чернігівщину і тут записував від кобзарів, або хтось прислав йому записи з Чернігівщини?

Остання гіпотеза не має ніякого оправдання—бо Цертелев відмітив-би був свою подорож як факт цікавий з огляду на збирання дум, навіть як свою антикварську заслугу; так само відзначив-би листовні зносини в справі збирання дум. З перших двох можливостей за імовірнішу вважаємо другу, бо при пізніших дослідах Полтавщини сліди колишнього існування дум про Хмельницького певно були-б з'явились хоч-би тільки в виді натяків.

Що-до методів записування Цертелева відомості наші не менш убогі. На думку М. Мочульського, „Цертелев не приступав до етнографічної діяльности непідготованим". В статті, друкованій 1820 р., він виявив чималу обізнаність з тогочасними російськими збірками казок і пісень. Він дивився на них дуже критично і замітки його часто влучні, свідчать про те, що він думав на сі теми й свідомо ставився до завдань збирача. Так, він хвалить збірники „Дѣдушкины прогулки" і „Лѣкарство отъ задумчивости" за те, що вони подають казки „принаймні зовсім так, як вони заховались в усній традиції—без ніяких поправок" [2]). Се ніби позволяє думати, що приступаючи й собі до збирання народніх творів, Цертелев також не поправляв їх, а записував „точно такъ", як їх співали кобзарі. Але тут треба звернутись до самих записів, що, як ми казали, дають деяке поняття про методи свого збирача.

Ми можемо порівняти записи Цертелева з подібними пізнішими записами, про які апріорно можемо думати, що вони були докладніші від Цертелевських спроб. В такім порівнянню записи Цертелева виявляють одну спільну рису: сі записи все являються найкоротшими, найбільш лаконічними в групі наших варіянтів. Так пр. варіянт думи про Олексія Поповича в Цертелева має 77 рядків [3]), у всіх инших відомих варіянтах їх багато більше: коротші тексти мають коло 90, найдовший 173 рядки [4]). Дума про Азовських братів у Цертелева зложена з 86 рядків, в инших варіянтах тої самої групи (II) вона має понад 100, в варіянті Куліша 207 рядків. Тільки один з найновіших варіянтів, О. Курило має 79 рядків [5]), але тут се пояснюється виразним забуванням думи. До того-ж у новім варіянті рядки довші і слів у них далеко більше, так що текст сей таки ширший ніж у Цертелева (варіянт Цертелева має менше як 400 слів—варіянт О. Курило понад 600). Дума про Хведора Безрідного у Цертелева складається з 58 рядків, в инших варіянтах маємо цифри 74, 94, 135. Найдовша дума Цертелева—про Коновченка, має в його записі 174 рядки, тимчасом як пізніші варіянти мають по 200 і більше. Такий старий запис як варіянт „Повістей" має 282 рядки.

---

[1]) Сі думи були відомі Хв. Баші, але він знав їх від якогось ніженського інтелігента, а не від учителя—кобзаря чи лірника.

[2]) Цертелевъ, Взглядъ на старинныя русскія сказки и пѣсни, „Сынъ Отечества", 1820, № VII; цитовано в Мочульського, с. 54.

[3]) Див. нижче думу № 7, вар. Б, с. 65.

[4]) Вар. Ґ, с. 66.

[5]) Дума № 10, вар. Т.

Таким чином саме порівняння числа рядків дає цікаві результати, хоч, як ми бачили, воно часто не дає поняття про дійсну лаконічність записів Цертелева. Ся лаконічність стає помітнішою, коли порівняємо окремі уступи його текстів з відповідними уступами з инших варіянтів: нема тих повторювань, ріжних додатків і поетичних ампліфікацій, якими звичайно прикрашається основне оповідання в кобзарських рецитаціях. Ся риса Цертелевських записів така помітна, що робить враження чогось чужого в кобзарськім епосі, і мусимо думати, що Цертелев у таких випадках с к о р о ч у в а в оригінальні тексти, скупчував їх і, треба признати—робив їх більш виразистими. Наприклад, порівняймо уступ з варіянту Цертелева з відповідними уступами з найближчих віком і територією варіянтів:

Азовські брати:

Цертелев

3) Два конныхъ, третій пишій заными подбигае
Кровью слиды залывае
5) Словами Промовляе:
„Станьте вы братцы коней попасите
Мене подождите,
Съ собою возмите
9) До городивъ Христіанскихъ подвезите".

„Повѣсти"
(Миргородщина)

6) Два брата конныхъ,
Межъ ними третій пѣшій-пѣшаница
За конными братами поспѣшае,
Коней за хвосты хватае,
10) На сырое коренья ноги козацкіе побиваетъ,
Кровь христіанская слѣды заливаетъ,
До братьевъ словами промовляетъ:
„Братики мои ридненьки,
Якъ голубоньки сивеньки!
15) Добре вы, братця, дбайте,
Станьте вы, кони козацкія попасите,
А меня, найменьшаго брата, подождите,
18) По-пив-чтверти мыли въ городы христіянскіе подвезите".

Срезневський
(Харківщина)

3) То браты старши ридни
Обидва кинни,
5) А наименьшій братъ пишій пихотою
За кинными братамы уганяе,
На сыри коринья,
На били каминья,
Нижки свои козацькіи посикае,
10 Кровью слиды заливае,
До кинныхъ братывъ добигае,
За стремена хватае,
Дрибнымы слёзамы обливае:
Словами примовляе:
15) „Браты мои старши, ридненьки
Прошу я васъ, хоть тришки надождите,
Кони свои козацькіи попасите,
Мене, найменьшого брата, межъ себе на кони возьмите,
19) До города Хрыстіанскаго хоть мало пидвезите".

Так само в діялогах у варіянтах Цертелева часто пропускається вступна фраза, в якій уводиться особа, що має говорити—такі вступні фрази, дуже типові для дум: „N теє зачуває, до NN промовляє" і т. и. Брак сих переходів дуже помітний, особливо в Цертелевськім варіянті думи про Коновченка.

З другого боку в текстах Цертелева речення досить часто переривається, щоб означити, від кого іде мова: напр. „Теє зачували, Олексію Поповичу—п р о м о в л я л и, ти-ж...", або „Коли мене, братці, не хочете ждати,—с т а в м е н ш і й п р о м о в л я т и,—то прошу вас"... Се форма досить незвичайна. В инших записах дум вона трапляється дуже рідко, у Цертелева порівнюючи досить часто—навіть по двічі на один текст (напр. Азовські брати ряд. 17—18 і 45; див. нижче вар. Б); служить тут для збагачення рими і тому звучить роблено, літературно. Замилування Цертелева до рими взагалі дає себе відчувати, особливо в двох ліричних думах: про Сестру і брата і про Виїзд козака. Правда, можливо й таке, що кобзар Цертелева трактував сі думи більше як пісні, більше заховував їх рими і не так вільно обходився з текстом. Але наше враження таке, що Цертелев і з свого боку також подбав про послідовність рими і деякі місця підігнав під пісенну форму. Все се робить враження деякого літературного оброблення. Не глибоких змін,—се на підставі таких-же порівнянь з иншими варіянтами можемо сказати зовсім певно. Але відчувається старанна стилістична редакція. Цертелев не додав до своїх записів ніякого нового епізоду або навіть нового поетичного образу, але він досить рішуче повикидав, що йому здавалось зайвим, і старався приладнати форму дум по змозі близько до своїх „піитическихъ" ідеалів.

В передмові він говорить про думи як про руїни колишніх поем: „Это безобразныя развалины, свидѣтельствующія о красотѣ разрушеннаго зданія“ (с. 5). Велика заслуга Цертелева в тім, що він не піддався спокусі, яка звичайно нападає на всіх антикварів-аматорів, і не попробував відбудувати се „зданіе“, не попсував матеріялу. Перейшовся по ньому тільки діловитою хазяйською рукою—прибрав, замів, повикидав уламки, приподобив сю „развалину“ до справжньої декоративної руїни, в яких кохались його сучасники—романтики. Особливо цінна ся обережність Цертелева, коли зважити, що зараз-же слідом за ним, ідучи просто за його прикладом, инші збирачі дум почали поводитись з кобзарськими творами далеко вільніше, не тільки згладжуючи стилістичні помилки, але й додаючи вільно нові образи й власні думки.

Цертелев, як ми бачимо його тепер, не був захоплений сим підробницьким спортом. Але все таки було-б цікаво знати, як ставився він до свідомого підроблювання народніх пісень, тим більше, як М. Мочульський допускає, що в дворі Трощинського могли також вироблятись пісні і для експорту в народ, так-би мовити. Він наводить уступ з цитованого листа до Максимовича, де Цертелев оповідає про 50-літнього сліпця, простого козака, якого він зустрінув 1814 р.: йому було доручено експромптом заспівати оду на честь одного „вельможі“—Трощинського, як думає Мочульський. Сліпий хвилю подумав і заспівав досить правильним силабічним віршем, акомпаніюючи собі на своїм інструменті. Його пісню Цертелев переказує так: „Когда бы темная ночь не покрывала моихъ очей—не смотрѣлъ бы я ни на дуброву зеленую, ни на море черное, ни на свѣтлыя звѣзды, ни на красное солнце.—Смотрѣлъ бы на того ясновельможнаго пана, который Богу служитъ вѣрою, царю служитъ правдою и пр.“ [1]). Мочульський думає, що „творцем панегірика, проспіваного на честь старого вельможі, був не сліпець-бандурист, якого бачив кн. Цертелев, а тільки один із „миргородських Піндарів“, і пригадує, що в архіві Трощинського лишилось багато віршів на його честь, які складали отсі „миргородські Піндари“, про що ми вже згадували. Сей здогад не безосновний, і коли він вірний, то сей факт має дуже велике значіння для історії збирацтва: його можна-б вважати за хронологічно першу згадку про виучування кобзаря пісень від інтелігента, а тим самим—про передачу інтелігентського твору в народ під видом народнього твору. Що такі операції робили пізніше люди, які близько стояли до кобзарів, се річ певна; могло се трапитись і в Кибинцях.

Сумніви могла-б роз'яснити тільки сама „ода“, коли-б Цертелев передав трохи більше її змісту. Те, що він наводить з неї разом зі згадкою про „досить правильний силабічний вірш“, не представляє якоїсь дуже високої поезії, яка вимагала-б конче Піндара, хоч-би й миргородського. Кожний професійний кобзар володів до певної міри імпровізаторським умінням; коли-ж се був придворний поміщицький кобзар, то він мусів мати і певний запас готових похвал для своїх господарів. Вихваляння господаря, тепер уже зовсім трафаретне, ще й досі належить до професії звичайних маломістечкових музикантів [2]). Знайомство кобзарів з силабічним віршем завдяки віршовій шкільній літературі відоме, і всі сі обставини, взяті разом, позволяють думати, що кобзарський експромпт міг бути і оригінальним, особливо коли хтось з „образованих“ гостей піддав кобзареві гадку, взагалі „поміг“ в імпровізації [3]). В кожнім разі ми не сумніваємось, що Цертелев вважав оду за оригінальну, і коли містифікація тут дійсно була, то він не був втаємничений у ній. Але така

---

[1]) Мочульський, с. 50.

[2]) Галицькі містечкові музиканти-Жиди, напр., ще до недавнього часу мали звичай, граючи на весіллях і инших святах, в другій половині вечора перервати який-небудь вальс або польку такою похвалою на честь господаря, а далі і всіх гостей-чоловіків: „Пан NN добрий пан, єще ліпший як гетьман“. За се „оспіваний“ герой кидав якусь монету до прорізів у басі.

[3]) Як ми вказали, 1814 р. в Кибинцях готовились до 60-х уродин Трощинського, і можливо цілий двір—від „Піндарів“ до кобзарів—лагодився до свята з ріжними привітаннями та иншими гостинцями. В такій обстанові не без того, щоб хтось не перевірив, а коли що—то й поправив ті кобзарські експромпти.

його невинність не перешкодила-б йому записати від кобзаря який-небудь инший твір такого літературного походження і видати за народній, якщо в Кибинцях дійсно панувала подібна практика що-до виучування кобзарів. Та більшість дум Цертелева своїм широким посвояченням у кобзарськім репертуарі цілком гарантують свою оригінальність, і ми вважали за конче потрібне відзначити можливість містифікацій в осередку, де працював Цертелев, тільки тому, що подібні обставини кінець-кінцем дуже багато заважили на долі кобзарських дум узагалі.

Тридцяті й сорокові роки.

Перша збірка Максимовича. Збірка Цертелева була не цілком одностайна; вона зложена не з самих тільки дум, а тільки на дев'ять десятих. Але вона залишилась найбільше одноцільною збіркою на довгі, довгі часи. Найближчі публікації чи то нових дум, чи варіянтів до тих, що були вже надруковані у Цертелева, з'являлись тільки малими пайками в рамках инших збірників, або поодинці в часописах.

Але такі нові появи не спішились. За час усіх 1820-х років не було ані одної нової публікації. В „Малороссійскихъ Пѣсняхъ" М. Максимовича було дано тільки точний передрук двох дум Цертелева: Ви'їзд козака (с. 21, без заголовка) і „Дума о Походѣ Хмѣльницкаго въ Молдавію" (с. 30). Хоч при деяких піснях у збірці зазначено, звідки вони передруковані, сі передруки помітки не мають.

Але хоч „Малороссійскія Пѣсни" не дали нових текстів, вони важні для історії дум першим ужитком слова „дума" в звязку з тими творами, з якими ся назва зрослася пізніше. Наводимо сей славний уступ:

„Особенно замѣчательны думы—героическія пѣснопѣнія о былинахъ, относящихся преимущественно ко временамъ Гетманства—до Скоропадскаго. Ихъ и нынѣ еще поютъ слѣпцы-бандуристы, коихъ можно назвать малороссійскими рапсодами.

„Каждая дума посвящалась какому-нибудь историческому случаю, либо лицу—въ особенности Хмѣльницкому, Палѣю, Мазепѣ и другимъ.

„Сказанія о частныхъ домашнихъ событіяхъ у козаковъ, составляютъ переходъ отъ думъ къ повѣствованіямъ вымышленнымъ или балладамъ"... (с VI–VII).

Як сказано вище, се був перший виступ слова „дума" в українській етнографічній літературі для означення того, що ми тепер називаємо „думами". Надзвичайний успіх збірки Максимовича, успіх, який навряд чи можна прирівняти до успіху якоїсь иншої публікації в історії української пісенности, пояснює нам, чому ся дефініція „Малороссійскихъ пѣсень" утвердилася в літературі про думи, не вважаючи на те, що сей збірник не збагачував її новими записами.

Украинскій Альманахъ. Найближча по „Опыт'і" поява—не нових дум, а тільки нових варіянтів до двох дум Цертелева—се 2 записи І. Срезневського, надруковані в „Українськім Альманаху", що Срезневський видав разом з І. В. Розковшенком у Харкові 1831 р. [1]).

Се варіянти до дум про Олексія Поповича і про Азовських братів, надруковані на с. 119—131 під заголовком „Малороссійскія думы" з поміткою: „Доставлены И. И. Срезневскимъ" (у нас дума № 7, вар. **В** і № 11, вар. **В** [2]). Обидва варіянти трохи довші від текстів Цертелева: Олексій Попович тут має 90 рядків, Азовські брати 127 рядків. Вище ми порівняли уступ з останньої думи в Цертелева й Срезневського і з сього прикладу видно, що запис Срезневського далеко многословніший—себ-то, можна думати, не так покорочений, як Цертелевський. Так само в думі про Олексія Поповича напр. запитання козаків і відповідь Олексія в Цертелева стилізовані дуже коротко.

„За що ты на соби великій грихъ маешъ?
—Як я съ Пирятына Панове! Выизжавъ...

[1]) Про хибний погляд, що „Український Альманах" видав Шпігоцький, див. Вс. І. Срезневскій, Украинскій Альманахъ (Кіевская Старина, 1893, кн. I).

[2]) В „Запорозькій Старині" Срезневський чомусь заявив, що сей запис він одержав від Шпігоцького. Порівн. вступ до думи № 10.

В „Альманаху“ значно ширше; після запитання:

І Оликсій Поповичъ то зачуває,
До Козакивъ словами примовляє:
„Ой Панове, молодецьки Козаки,
Хоча беру я святое письмо“ і т. д.

Правда, в сих „молодецьких козаках“ відчувається також невдала поправка записувача, але все таки тут був деякий поступ порівнюючи з методами Цертелева, тим цінніший, що Срезневський міг взятись до записування дум тільки підо впливом і по слідах „Опыта“. Коли саме се могло статись, помагає нам угадати заява Срезневського в передмові до „Запорожской Старины“ 1833 р., що він зачав збирати пісні й думи сім літ тому, отже коло 1825—26 р. Думаємо, що записи, які він передав до „Альманаху“, були зроблені саме тоді, бо в пізніших часах, коли він видавав „Запорозьку Старину“, Срезневський набагато безпардонніше поводився з текстами, ніж се бачимо в сих його етнографічних первістках в Альманаху. Сі дві думи, що являються поступом супроти методів Цертелева, в роботах свого власного збирача лишились щасливим випадком: Срезневський, як збирач дум, не вдержався на висоті сих своїх початків.

„Запорожская Старина“, головна праця Срезневського на сім полі, як цілість з боку консервації дум стояла далеко нижче—не лише від записів в Альманаху, але й від збірки Цертелева. Як motto до першого тому Срезневський поставив слова з IV пісні Енеїди—„Так славной пам'яти бувало, у нас в Гетьманщині колись“—і геній великого пародиста, може роздратований занадто частим докучанням видавців пісенних збірників (се motto вже перед тим ужив був Максимович)—наклав дійсно свою печать на збірку сеї „перелицьованої“ пісенности.

Перший том сеї роботи вийшов 1833 р. в Харкові. Частина перша мала підзаголовок: „Пѣсни и Думы о лицахъ и событіяхъ до Богдана Хмѣльницкаго“. Складалась вона з 4-ох відділів: передмови, пісень, дум і пояснень до текстів. Нас, розуміється, цікавлять тільки думи й те з передмови, що до них належить. В передмові з сього погляду інтересні дві речі: по-перше, відомості Срезневського про бандуристів і його погляд на думи, по-друге, відомості про його записи дум.

Бандуристів Срезневський порівнював із скандинавськими скальдами, що ходили в походи з військом і заховували для потомства історії його воєнних подвигів. Він оповідає, що й донині на Україні існує ніби цех старих людей (стариковъ), що „під іменем і ремеслом“ жебраків, або музик розносять між народом думи й пісні про минувшину. Для Срезневського сі старці важніші від „усяких літописів“. Правда, їх оповідання вимагають критики що-до фактів і взагалі зовнішньої історії народу, але вони вірні що-до образів побуту та звичаїв, себ-то внутрішньої історії. Помилки кобзарських оповідань можна виправити, порівнявши їх з літописами, а ще краще порівнявши кілька пісень: „бо ні брехня, ні помилка не може бути спільною, один бандурист скаже так, инший инакше; критика позволить відріжнити правду від вигадки“ (с. 9—10). Сього методу, мовляв, держався Срезневський, збираючи матеріял для своєї праці, що тривала сім літ, як він каже. Він заявляє, що не весь сей матеріял зібрав він сам: „багато доставили инші люди. Я з свого боку старався перевірити особисто все доставлене, виправити помилки, що були в ріжних записах (спискахъ), порівняти записи, вибрати з них найкраще, нарешті, зробити свій збірник як-найповнішим і як-найправильнішим“ (с. 18). Як бачимо, Срезневський сам заповів, що його тексти не матимуть тої точности, якої вимагаємо ми нині від записів народніх творів. Але він легковажив і ті ідеали, що поставив був собі Цертелев: записувати твори „точно так“, як вони заховалися в народі. Срезневський навіть не згадує, наскільки його бандуристи „помилялись“ у своїх думах і піснях і наскільки він поправив свої тексти: він поправляв, та й годі,—як і де, се доводиться вгадувати самому читачеві його пісень та дум.

Сі думи, що займають третій розділ книжки, надруковані як проза, бо, як пояснив видавець (с. 127): „дума не пісня, хоч її й співають під звуки бандури; рими в думі не необхідність, а тільки розкіш, що служить для прикраси виразів та для більшої плавности й милозвучности мови. Чим більше рим, чим частіші рими, тим кращий стиль думи: так вимагає народній смак, таке правило народньої піїтики. Не так у пісні, де й сами рими підлягають правилам розміру та звичаю, де рими необхідність. Зрештою чи думи не походять від пісень? Хто співав яку-небудь пісню, не знаючи її твердо, той з потреби додавав до неї свої власні слова й вирази; під лад своїх слів і виразів міняв голос; пісенна правильність потрохи втрачалась і нарешті зовсім щезала. Чи не могли таким чином з'явитись думи? Час і звичай могли утвердити своєрідність сього роду поетичних творів народньої поезії української“.

Сі наївні міркування досить прозоро вказують на форму думи в сучаснім розумінню сього терміну, але Срезневський робив у сім розумінню мале застереження. Така своєрідна форма поезії називається думою для Срезневського лише тоді, коли вона має історичний зміст. Згадуючи збірку Цертелева, він каже, що там було сім дум і одна пісня запорозька [1]),—з сього бачимо, що він дуже логічно до дум не зараховував „Мазепи“, а заразом з вище згаданих причин не зараховував до них і ліричних дум Цертелева.

Але звернімось до тих „дум“, що він видрукував у І томі своєї збірки.

Маємо тут шість дум, і з того два передруки: 1. Дары Баторія. Смерть Богданка (с. 77). 2. Татарскій походъ Серпяги (с. 82). 3. Битва Чигиринская (с. 86). 4. Смерть Федора Безроднаго (с. 91). 5. Побѣгъ трехъ братьевъ изъ Азова (с. 94). 6. Походъ на Поляковъ (с. 102). Федір Безрідний передрукований тут від Цертелева, без змін. Про Азовських братів Срезневський каже в додатку, що се текст „Альманаху“,—він вважає його за кращий від тексту Цертелева, але в дійсности се не був точний передрук з Альманаху, бо його поправлено і скомбіновано з варіянтом Цертелева (див. № 10, вар. *X*). Инші чотири думи, як згодом довели Антонович і Драгоманов, були фальсифікати. Вони вимагають окремого досліду, що його буде дано на иншім місці; тут спинитись мусимо тільки на одній з них—про похід Серпяги, бо на її вироблення пішла справжня дума, яка-б певно і була надрукована в сім томі, коли-б вона не пішла на переробку того „Серпяги“.

Початок сеї нової думи являється парафразою думи про Олексія Поповича у варіянті Альманаху. Коли поділимо Серпягу на рядки, так як звичайно записувано думи, то побачимо, що з семи рядків, які творять заспів, тільки два зовсім нові і видумані, а решта мають тільки додатки або зміни, а в головному взяті з оригінальної думи [2]). В дальшому композиція „Серпяги“ також подібна до Олексія Поповича: промова гетьмана хоч иншого змісту, але докірливим тоном нагадує заклик до сповіди отамана в справжній думі. Наслідки

---

[1]) С. 17: „До сего времени пѣсень и думъ Запорожскихъ издано было очень мало: кн. Цертелевъ издалъ семь думъ и одну пѣсню, Максимовичъ—около двадцати пѣсень; всего неболѣе 40 пьесъ, между коими только пятая часть историческихъ“. Як рахує Срезневський, трудно сказати; коли тільки історичні пісні, то чому-ж тільки п'ята частина з них історична? Коли всі пісні, то-ж Максимович видав далеко більше ніж 20 пісень.

[2])

Серпяга:	Олексій Попович Альманаху:
1) Ой по Чёрному та по глибокому моречку,	1) Ой близь Чорного моря на каменю биленькому
2) По широкому та далекому Дунаечку,	. . . .
3) Злая буря вихожае, виступае	7) А по Чорному морю супротивная фыля уставае.
	6) А изъ низу буйный витеръ повівае.
4) Козакивъ до земли чуждои провождае;	8) Судна бере казацки, молодецки, на три части разбивае
5) А изъ низу буйный витеръ віе повивае;	
6) А по Чёрному моречку супротивна филя уставае	9) Перву часть узяло
7) Та по Чёрному морю волкомъ сироманцемъ лае й гукае.	10) В Арянську землю занесло;
	(Буйные витры вставали)

Рядок, який ми взяли в дужки, походить з варіянту Цертелева, що також був приступний Срезневському.

Останній, 7-й рядок „Серпяги“ інспірований мабуть вовками-сіроманцями Азовських братів, яких Срезневський також записував сам—вар. Альманаху.

від промови однакові і тут, і там [1]). Є фрази, взяті з Олексія Поповича, і в закіченню „Серпяги“ [2]). В примітках до сеї думи сказано, що Срезневський мав 2 записи думи про Серпягу: „Обидва зробив я сам зі слів бандуриста“, каже він (с. 123). Записи сі мовляв дуже подібні і ріжняться тільки одним уступом, який у сій думі не на місці, бо належить до иншої думи: вона з'явиться в дальших випусках. Тут-же в примітці надруковано й сей уступ; він, розуміється, не міг з'явитися в ніякій народній думі [3]). Треба ще згадати, що сього фабрикованого Серпягу Срезневський уважав за історичного Івана Підкову.

Инші три фальшовані думи не мають ніяких звязків з оригінальними записами (хіба дуже далекі), в примітках одначе Срезневський заявляє, що всі вони записані від бандуристів: „Дари Баторія“ записав він сам; „Чигиринську битву“ також; „Похід на Поляків“ він мав у „трьох записах“. Мабуть у чотирьох, бо каже, що записав її сам і згадує ще записи О. Євецького, І. В. Росковшенкова й Г. Хіджеу.

Велика шкода, що Антонович і Драгоманов, заявивши про фальшованість сих дум, не опублікували всіх доказових матеріялів, що в них були. Вони говорили про „чорнові папери“, з яких очевидно могли судити досить точно про фальсифікаційну роботу попередніх видавців. На підставі тих матеріялів можна було-б виясните і те, яка була власна роля Срезневського в тій грандіозній містифікації, в яку вилилась „Запорозька Старина“. Можна-б було судити про те, чи сам він був автором сих „дум, записаних зі слів бандуриста“, чи діставав їх від етнографічних містифікаторів і друкував у добрій вірі, чи може автентичність сих дум як-небудь інсценізувалась перед ним, так що Срезневський міг їх записувати, не знаючи, що вони не народні. Ми вже бачили небезпідставний здогад М. Мочульського, що в дворі Трощинського могла існувати практика таких „інсценізувань“: за-для них народніх співців спеціяльно вчили інтелігентських композицій,— могло се трапитись і в окруженню Срезневського. В кожнім разі без ближчого знання біографії та праць його помічників ми не можемо безапеляційно класти на нього всю відповідальність за підробки „Запорозької Старини“. Найменш таємничий з сих фальсифікатів, „Серпяга“, ще не перевищує цілком того права, яке Срезневський собі взяв у передмові „перевіряти“ тексти й об'єднувати їх для більшої досконалости. Дещо з сеї думи Срезневський дійсно записав від народнього співака—тільки в иншім звязку, а саме як думу про Поповича.

Другий і третій випуск першої частини „Запорозької Старини“ не дав ніяких дум. Але після сих двох випусків починається досить живий рух у сфері видавання української пісенности і дещо з того має значіння і для дум. Рік за роком виходять визначні збірки, правда не багаті матеріялом, зате великі своїм впливом на дальшу історію видавання дум та їх досліджування. Та найзамітнішим явищем десятиліття лишається все таки „Запорозька Старина“, що відіграла значну ролю саме завдяки свому методові: тому свавільному толкуванню народньої творчости і тій безцеремонності в обходженню з записами народніх творів, що відбились нарешті в патетичнім виклику Куліша—який ми поставили за епіграф до сеї передмови. Пізніше Антонович і Драгоманов говорили про

[1]) „Серпяга“: „А козаки тое й зачували, та й усû мовчки (!) замовчали“, і вдруге: „А козаки тое й зачували та й усû мовчки замовчали; барзо барзо раховали, ничёго не промовляли“; а в „Олексію Поповичу“: „Вси Козаки то зачували, и вси замовчали“ (ряд. 28—29).

[2]) Серпяга: „а злая буря лихая та по Чёрному моречку, по далекому Дунаечку, барзо унимала“.

Олексій Попович: „як ставъ Олексій Поповичъ, свои грихи по правди Богу сповидати, то стала быстрая филя по Чорному морю унимати“ (ряд. 73—75).

Серпяга: „А козаки Богови молитви посылали, по три поклоны покладали, видпочинье мали“.

В Олексію Поповичу: „То вси тоди Козаки дивомъ дивовали, що поякому Чорному морю по бистрои хвили потопали. А ни одного козака съ мижъ виська не втеряли“ (ряд. 77—79).

[3]) Сей уступ, досить довгий і досить хаотичний, починається словами: „Се вже страмъ жûноцькій Козакивъ подолûвъ. Хто-жъ єго мижъ насъ вигодовавъ? Хто-жъ его нам передавъ?..“ і має настирливий рефрен „отъ тоди наши й воёвали“. Сей уступ не був передрукований у дальших випусках „Запорозької Старини“: можливо, що Срезневський і сам відчув його недотепність. Лишилось невідомим, до кого саме і до якого моменту історії хотів він причепити сі епічні інвективи.

тридцяті роки того віку як про час великої сваволі у видавництві пісенности—і при сьому мали на увазі „Запорозьку Старину“ та її вплив [1]). Властиво се не була специяльна риса 1830-х рр., а риса всеї роботи в сій сфері аж до останньої чверти XIX в. Але безпосередній вплив у сім напрямі, дуже можливо, належав таки Срезневському: його власному комбінуванню ріжних варіянтів одної думи і компонуванню цілих фальшивих дум, що виходили з його гуртка. В кожнім разі вплив сих нових методів виразно помітний на хронологічно найближчій появі дум—на другій збірці Максимовича.

Друга збірка Максимовича. „Украинскія народныя пѣсни изданныя М. Максимовичемъ, часть первая“, що вийшла в Москві 1834 р. (цензурний дозвіл 23 березня с. с.), не дали ні одної нової думи, ані нового варіянту, але дали дещо цікаве й важне для досліджування дум. У вступі до книги першої, що має заголовок „Украинскія думы“ і motto з Слова о полку Ігоревім про віщі пальці Бояна, Максимович пояснює, що то таке „дума“: „Думи се співи, що належать виключно бандуристам. Від пісень відріжняються вони характером більш оповідальним або епічним і вільним розміром, зложеним з неозначеної скількости точних стіп, хоч часом (завдяки ліричному характерові української поезії) вони переходять у пісню. Тоді приймають і розмір означений, пісенний. Вірші майже всі римовані, зміст здебільшого історичний“ (с. 2).

На сю нову характеристику дум зложились, очевидно, ріжні обставини. Що думи належать професійним співакам—се помічення дав ростучий досвід збирачів, себ-то саме життя. Але не особистий досвід Максимовича, бо він сам здається ніколи ніякої думи не записав (може хіба записав „Самарських братів“ у збірці 1849 р. — але й се сумнівне). Слова про вільну форму дум—хоч вони ніби й випливають з самої сути дум, здається нам, відбили на собі вплив „Запорозької Старини“, так само як і помічення, ніби-то думи переходять у пісню. Ся обсервація зроблена на підставі „Походу на Поляків“ Срезневського — одної з найслабших підробок дум, хоч і найбільш популярної, як признали навіть Антонович і Драгоманов (т. I, с. XIX). Думка Максимовича про вільну форму дум нагадує нам слова Срезневського, що дума не пісня. У Максимовича вона не була продуктом глибокого або самостійного роздумування над формою думи, бо як бачимо з його инших слів, він не робив тоді глибокої й послідовної ріжниці між думами та піснями, — так, він казав, що Цертелев надрукував 10 дум. Його новий погляд показує, що від 1827 р. Максимович змінив свій критерій пізнавання дум, але не зробив його точнішим. Коли р. 1827 він ділив думи й пісні на підставі змісту — думи історичні, пісні побутово-ліричні, то р. 1834, беручи за одно і думи, історичні і ліричні, і пісню про Мазепу, Максимович не позволяє нам думати, що він за сей час уяснив собі суть д у м и. Навпаки, не маючи все ще ясної гадки, він приєднався до Срезневського, і то навмання, — бо Срезневський говорив тільки про історичні думи Цертелева.

Вплив Срезневського відбився і на иншій рисі збірки Максимовича: на вільнім комбінуванню варіянтів. В передмові Максимович казав, що має по п'ять і більше записів одної пісні і тому міг уяснити собі ті зміни, що траплялися завдяки довгому й неправильному співанню сих пісень, а часом і завдяки власним винаходам співаків—таким чином він міг подати деякі пісні у виправленім виді — себ-то у зведених чи критичних редакціях (с. IV). Дійсно, дві думи, що в тім часі вже були відомі в двох варіянтах кожна — „Азовські брати“ і „Олексій Попович“, — Максимович скомбінував з варіянтів, подібно до того як зробив се Срезневський з „Братами“, але наново, на свій лад. Инші думи в збірці передруковані від Цертелева точно й без змін. Передрукував Максимович дещо і з фабрикатів Запорозької Старини: „Чигиринську битву“ під заголовком „Возстаніе Наливайка“, з поділом на рядки, і „Похід на Поляків“—також. Чому Максимович узяв від Срезневського тільки сі дві „думи“, а від Цертелева все — лишається неясним. Не

[1]) В. Антонович і М. Драгоманов, Историческія пѣсни малорусскаго народа, т. II, с. VII, прим.

можна думати, що се було зрозуміння ріжниці між матеріялами „Опыта“ і „Запорозької Старини“, бо в наступній своїй збірці він умістив і решту фальсифікатів Срезневського.

„Запорожская Старина“, т. II. Того-ж таки 1834 р., коли вийшла збірка Максимовича, але з поміткою цензури 2 жовтня, вийшов перший випуск II тому „Запорозької Старини“. В сім випуску знов були думи, але сим разом Срезневський помістив їх усуміш з піснями, а не окремо. В передмові він хвалився, що читач не докорить йому за бідність сього випуску, але в дійсности багатства тут було менше ніж у першому томі—хоч і менше фальсифікатів.

Дум в сім випуску надруковано 6, а саме:

1) „Хмѣльницкій и Барабашъ“ (с. 9), передрукований точно з „Опыта“ Цертелева. Тільки в словах Барабаша Срезневський чомусь пропустив титулування Ляхів—„мостивими панами“...

2) „Походъ въ Молдавію“ (с. 28) — для сеї думи Срезневський використав відповідний текст Цертелева, і ще два—від Євецького та А. Хіджеу. Дійсно сей текст в порівнянню з Цертелевським має багато додатків, але вони виглядають як редакційні „поліпшення“: напр. та сама фраза, що в Цертелева закінчує текст—„В той час була честь, слава“..., у варіянті Срезневського зустрічається ще перед тим, майже у вступі тексту. Слова тексту Цертелева: „Тілько Богъ святий знає, що Хмельницькій думае, гадае, О тимъ не знали; ни сотныки...“ й т. д. розвинені, видко, підо впливом фальшованої „Чигиринської битви“, до таких розмірів: „Тільки Бог святий знає, що Хмельницький думає гадає. Того не знали ні Сотники, ні Полковники, ні Атамани Курінні, тільки Бог святий тоє знає, що Він думає гадає, що Хмельницькому на поміч помагає (!)“. Взагалі се типове для фальсифікатів Срезневського, що в них один вислів прикладається по черзі до ріжних підметів — чого не буває в народніх творах: Бог знає, що Хмельницький думає, і знов: Бог знає, що він думає. Се завважив уже Костомаров у Дарах Баторія. В думі про похід на Молдаву слова Василя Молдавського про Яси повторені у Срезневського ще раз від імени Хмельницького; все се змінено трохи—але невдало: замість—

у Цертелева:	у Срезневського:
„Ой вы Ясы мои Ясы	„Ой вы Яссы, Яссы, Яссы
Булы есьте барзо красны...“	Булы коли-сь барзо ясни:
	Булы коли-сь барзо красни...“

Сі слова про Яси, розвинені ріжними варіяціями, подані теж як окрема пісня, вона надрукована в тім-же випуску (с. 32).

Думи 3 і 4 — „Смерть Хмельницького“ (с. 40 — 42) — два тексти. Пізніше, у другім випуску другої частини „Запорозької Старини“ Срезневський пояснив, що один з сих варіянтів співають „за Дніпром, другий по сей бік Дніпра — ся обставина робить їх ще цікавішими“ [1]); перший текст він зазначує як запис „зі слів бандуриста“, другий — як узятий із збірників Максимовича. Другий текст передрукований дійсно, але що-до першого, то заява видавця була мабуть зовсім не правдива — се очевидно фальсифікат.

Текст Цертелева про Смерть Хмельницького передрукований за Максимовичем, але не до кінця: кінець, про обрання Юрія Хмельницького на гетьмана, пішов на вироблення инших двох варіянтів нової думи. Се дума 5) „Юрій Хмельниченко“ (с. 55). Уступ від слів „А молодий Юрусь під Білою Церквою гуляє“ до „Світа божого не взирав“ передруковано точно за Максимовичем—се в дійсності запис Цертелева. Решту, аж до кінця Срезневський зазначає як „уривок“. Але насправді се кінець тексту Цертелева (Максимовича) з одним додатком у середині.

Остання дума в сім випуску 6) „Битва Полтавская“ (с. 72) — „зі слів бандуриста“. Ся дума підроблена, але чи не взято на її вироблення якогось готового матеріялу, подібно як на „Серпягу“, сього на нашу думку поки що не можна певно вирішити. В третім випуску другої частини Срезневський казав, що ся „дума“ не зовсім повна, а най-

---

1) Част. II, в. II, Харків, 1835 р.

важніша прогалина в ній — се брак опису Полтавської битви (с. 153). Взагалі він вважав сей запис за поганий через „перестановки її частин з місця на місце“ і пояснив, як на його думку повинна-б була ся дума виглядати. Чи слід вважати сі слова за доказ того, що Срезневський вважав сю думу за дійсно народню й не підозрівав її літературного походження?

Року 1835 вийшов другий випуск другої частини „Запорозької Старини“, де були подані російські переклади раніше надрукованих текстів. Року 1838 вийшов третій випуск сеї частини, де також були переважно переклади й примітки — нових текстів там не було. Взагалі, почавши від 2-го випуску II частини, Срезневський уже не вертався до збагачування української пісенної скарбниці. Чому саме так сталося, було-б дуже цікаво знати. Зовсім можливо, що після перших випусків з підробками, згодом, ще підчас видавання дальших випусків „Запорозької Старини“, Срезневського обхопили якісь сумніви що-до вартости таких публікацій з таким напівфабрикованим матеріялом. Зовсім безкритичним він у кожнім разі вже не був. На се вказує одна замітка у випуску 1838 р. Щоб покінчити з виданнями Срезневського, ми спинимось тут на сій характеристичній заяві, і зробимо малий відступ від хронологічного порядку нашого огляду.

В згаданім випуску видавець, говорячи про думи та пісні першого випуску другої частини, спинився над двома творами з сумнівами що-до їх народности, тоб-то автентичности. Перший з сих сумнівних для Срезневського творів — се пісня про Гордієнка із збірника Максимовича 1834 р., яку він передрукував 1834 р. в „Запорозькій Старині“ (частина II, випуск перший, с. 7). Року 1838 Срезневський раптом підняв питання про її форму — він вважає її тут не за запорозьку, а за ближчу до жіночих пісень „лісової України“ і спиняється над її неісторичним змістом, неточністю у фактах, які вона оповідає. На його думку, ся пісня або дуже нова, або виправлена (очевидно Максимовичем).

Друга сумнівна на його думку пісня чи дума — про Палія. Срезневський не надрукував її на своїм місці — бо вона, мовляв, *не народня*, тому навів її в примітках в останнім випуску. Сей твір, дійсно дуже кошлавий і нудний, Срезневський одержав від О. С. Євецького — а той, наскільки тямив Срезневський, переписав його з якогось зошита — „сборника разной малороссійской дичи“. На думку Срезневського, ся пісня не народня, се твір якогось аматора старовини XVIII або й XIX в., зроблений на підставі літописів. З історичного боку він вірний і небезінтересний, але „як пісня вона могла подобатися хіба тільки свому авторові“, каже знеохочений видавець „Запорозької Старини“. Ся замітка *дуже* важна тим, що, по-перше, показує, як Срезневський уже в своїх харківських часах був свідомий *можливости фальсифікації* народніх українських пісень. По-друге — вона свідчить, що ся свідомість прийшла до нього поволі, бо він почав сумніватись що-до пісень, які року 1835 друкував ще без ніяких сумнівів (Гордієнко). Нарешті з сеї замітки бачимо, що Срезневський почав розчаровуватись саме в матеріялах Євецького — доставця ріжних сумнівних текстів попередніх випусків. В словах про той підозрілий збірник „малоросійської дичи“, звідки Євецький, мовляв, добув Палія — чується навіть немов деяке озлоблення на сього легкодушного співробітника [1]).

Все позволяє думати, що в тім часі у Срезневського стався якийсь перелом, що закінчився нарешті повним поворотом його до инших галузей науки. Сей випуск „Запорозької Старини“ був останній і по нім Срезневський Україною, її старовиною та поезією більше не цікавився. Пізніше критики докоряли йому, що він так і не признався до своїх молодечих фальсифікацій, навіть будучи старим і заслуженим ученим, якому сі хлоп'ячі

---

[1]) Можливо, що на Срезневського вплинули слова М. Грабовського про польське походження ріжних „українських“ пісень, між иншим пісні про Гонту в збірці Максимовича 1834 р. За характеристику сих пісень польського походження Грабовський вважав спольщену мову і „нижчість поетичної вартости“' себ-то його погляд не сходився з вище наведеним аналізом Срезневського, але він закінчував словами, що могли навести на скептичне роздумування: „І нині нема на Україні околиці, де хто-небудь (з Поляків) не писав-би пісень і дум і не пускав-би їх в нарід (w obieg)“ Literatura i Krytyka, 1837 р., с. 103.

гріхи вже зовсім не могли пошкодити. Розуміється, пізніший Срезневський мусів цілком признавати помилки 20-илітнього Срезневського, видавця 1830-х років. Але хто зна, чи вже 1838 р. він не починав рахуватися з можливістю, що його роботі буде закинена така несолідність; хто зна, чи друкуючи завідомо фальшивого „Палія“ і критикуючи його, він не хотів застрахуватися на потім від закидів що-до своєї безкритичности? Бо те, що він до своєї вини такі не признався, по отсих замітках у „Запорозькій Старині“ 1838 р., дає нам право думати, що найбільшої вини — фальсифікації цілих дум за Срезневським і не було, а було мабуть тільки легкодушне поводження з народніми текстами й невміння вибирати матеріял. Не вважаючи Срезневського за фальшивника, ми скорше можемо думати, що він сам був жертвою когось із своїх співробітників, тому й не роз'яснив він нам сеї містифікації. Кажуть, що деякі люди легше признаються до своїх обманств, ніж до своїх помилок.

Але вертаємо до збірників 1830-х рр.

Збірка Лукашевича. Найбагатша вкладка до пізнання дум того часу, другий випуск дійсно нових текстів після збірки Цертелева — се видання скромніше від праць Максимовича і Срезневського, але не менше змістовне від них, що вийшло в Петербурзі 1836 р. під заголовком „Малорусскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни“. Збірка була анонімна. Видавець її, поміщик з-під Яготина П. Лукашевич, що мабуть недавно перед тим повернувся з закордонної подорожи по слов'янських краях, був під сильним враженням галицької Руси і окрім слов'янофільських думок з Заходу очевидно привіз з собою збірник Залєського, який і використав рясно у своїй книжці. Але окрім передруків збірка Лукашевича мала багато й нових записів, його власних, що й зробили йому ім'я в історії народньої пісенности. Під яким впливом він почав збирати сі пісні, не сказав у книжці, а біографія його така мало відома, що неможливо уявити ті стимули і обставини, що навели його до збирацтва[1]. Але очевидно, що збирати пісні Лукашевич почав ще перед закордонною подорожжю. Коли припустити, що збірник Залєського він привіз з собою, як новинку, то подорож мусіла статися коло 1833 р., бо саме тоді вийшли Piesnie ludu galicyjskiego Wacława z Oleska. Але ми знаємо, що Лукашевич записував пісні вже 1832 р., а можливо що робив се й раніше, і в кожнім разі в момент видання він мав уже чимало записів, і між ними чотири зовсім нові думи. Се з попередніми дев'ятьма Цертелевськими записами дає до кінця 1830-х рр. разом 13 відомих дум.

У вступі до книжки Лукашевич у трохи перебільшених рисах описав занепад народніх пісень і заявив, що сам він „спас“ деякі з них, записавши від дідів, що стоять одною ногою в гробі. Окрім чотирьох зовсім нових дум Лукашевич надрукував два нові варіянти вже відомих дум про Коновченка і про Виїзд козака, або, як її пізніше стали називати, — про Вітчима, отже всього 6 думових текстів. Найзамітніший з них і найбільш відомий „Самійло Кишка“, довжелезний текст на 355 рядків, незрівняний що-до розмірів з ніякими попередніми записами дум — чудовий варіянт, що його довго вважалося за одинокий примірник сеї думи. Перед текстом зроблено історичний вступ на дві сторінки і додано ріжні естетичні міркування (с. 13 — 27). Сі примітки Лукашевича наведені в нас нижче у вступі до думи № 6 (с. 37). Що-ж до характеру записування Лукашевичевого, то про уважність запису говорить уже сама довжина сього тексту: коли видавець не покоротив його й не скупчив для друку, то видно, що своїм завданням ставив він як-найбільшу точність запису, а не його літературність.

Другий текст у збірці теж довгий, хоч коротший від „Кішки“; се — 2) „Ивась Коновченко“ (с. 36 — 47); перед текстом коротенький вступ про історичне тло сеї думи.

---

[1]) Коли народився Лукашевич, не відомо; вчився в Ніжені в гімназії, і в рішельєвськім ліцеї в Одесі, за кордоном ніби-то був знайомий з Ганкою і Колларом, але які були його літературні звязки вдома, невідомо. Див. „Платонъ Акимовичъ Лукашевичъ“, Кіевская Старина, 1889, кн. I, с. 245; Пыпинъ, Исторія русской этнографіи, т. III, с. 143; I. Павловскій. Къ исторіи полтавскаго дворянства, т. II, с. 229.

Слідом маємо — 3) „Голота“ (с. 49), уривок думи, надрукований без вступу і уваг. Се перший друкований фрагмент думи, себ-то публікація, зроблена виключно з огляду на етнографічний інтерес тексту, бо не може претендувати на художню цілість. 4) Дума про виїзд козака — без заголовка (с. 59). 5) Дума без заголовка, яку в коротенькім вступі названо „Буря на Черномъ морѣ“(с. 61). Лукашевич каже про неї, що вона відома з инших збірників пісень, та його варіянт має великі ріжниці з текстами Цертелева і Срезневського, тому він друкує його. В дійсності се дума нова, відмінна від „Олексія Поповича“ „Опыта“ і „Альманаху“ (див. наш вступ до думи № 8, с. 79). В тім-же вступі до неї Лукашевич каже, що має „про неї-ж“ другий варіянт „на кілька сот віршів і не менш колосальний текст про Утечу трьох братів з Азова“; сим разом не друкує їх, бо не має під рукою — може видасть їх згодом. Останній текст — 6) „Плачъ невольника“ (с. 64), зовсім нова дума, невідомого ще типу. Поява сього першого „плачу“ — першої думи тої категорії, що, як доводять нові досліди, являється найбільш основною і найважнішою категорією дум — думами par excellence, відбулась без ніяких коментарів і зауважень — з кількома словами про невільництво, що подаємо нижче у вступі до сеї думи (у нас № 2).

Взагалі всі сі коментари Лукашевича для історії дум не мають інтересу. Новий видавець зовсім не інтересувався формальною стороною поезії, не говорив нічого про форму дум, ані про спосіб їх співання, про погляд на них кобзарів, не завважив навіть професійного характеру кобзарства. В передмові він каже дуже загально, що „в старину“ кожен „Малорос“ був музикою, мав скрипку або бандуру, таким чином професійне уміння старців-музик у нього поширюється на всю людність без ріжниць. Про сам термін „дума“ Лукашевич не мав ясної або оригінальної думки; про се можемо судити ось із чого: книжка Лукашевича поділена на дві половини — „Малоруську“ і „Червоноруську“, перша ділиться знов на дві: „малорусскія думы“ (с. 9 — 66) і „малорусскія пѣсни“ (с. 67 — 100). Під заголовком „думи“ подані згадані вже 6 дум — і 14 пісень історичного змісту, загалом досить сорокатого: є пісні про історичних діячів і побутові. Очевидно термін „дума“ Лукашевич брав дуже широко, ще ширше ніж Максимович у збірці 1834 р.

Сами собою довгі записи Лукашевича, як ми вже сказали, роблять враження повноти і точности самим своїм розміром, але на жаль нічого ближчого про техніку їх записування нам не відомо. Друкуючи частину записів Лукашевича 1899 р., Грінченко подав такі відомости про його записування, взяті з листа Лукашевича до В. Горленка[1]): думу про Кішку Лукашевич записав у Роменськім повіті 1832 р., їдучи на ярмарок на Іллі до Ромна — в заїзді Новицького. Записав її двома наворотами: їдучи і вертаючи від бандуриста **Стрічки**. Як Лукашевич заїхав до Новицького в 1833 р., Стрічка вже був помер, отже всі записи, зроблені від нього, належать до 1832 р. Від самого Лукашевича знаємо, що їх було кілька: „Коновченка“ співав йому „той сам співець, що й Кішку“, отже Стрічка, так само і „Азовських братів“, яких Лукашевич сам не опублікував (їх надрукував згодом Горленко в „Этнографическомъ Обозрѣніи“ — див. нижче № 10, вар. Г). Се значить, що сей кобзар дав Лукашевичеві 3 думи. Ми думаємо, що він дав йому також і думу про „Бурю“ (див. № 8, вступ). Можемо припустити, що й „Плач невільника“ походив від Стрічки: на се вказують рядки 22 — 23 вар. А сеї думи (у нас № 2): в сій думі вони не зовсім на місці і ніби навіяні думою про Азовських братів. Але з другого боку, ся остання дума така популярна, що вона могла легко впливати й на якогось иншого співця, а не конче на Стрічку, що знав її. Всі сі думи були записані року 1832 об Іллі (коло 20 липня с. с.) протягом мабуть недовгого побуту записувача в хаті, де перебував Стрічка. Умови для запису отже були не дуже корисні, і така працьовитість Лукашевича (сі три думи, що безумовно походять від Стрічки, належать до найдовших текстів!) говорить про серйозність його інтересу до народньої поезії.

---

[1]) Б. Грінченко, Этнографическіе матеріалы, т. III, 1899 с. IV.

Вона гарантує і певну повагу збирача до особливостей кобзарського вислову — певну точність сих записів.

Хто проспівав решту дум Лукашевича: Голоту, Виїзд і ненадруковану думу про Олексія Поповича, не знаємо. Згаданий лист до Горленка каже, що Лукашевич записував ще від бандуриста з Переяславського пов. Погиби. Чи були то сі 3 думи, чи инші якісь; чи записував Лукашевич тільки від сих двох кобзарів—Стрічки і Погиби, чи ще від кого? На підставі аналізу самих записів, їх стилю, не вгадати, чи вони вийшли від одного співця, чи від двох. Се тим трудніше сказати, що ми все таки не можемо сказати напевно, чи Лукашевич не підправляв, або чи не міняв своїх записів.

Порівнюючи їх з записами Цертелева, бачимо, що від них тексти Лукашевича завжди довші, і се дає підставу думати, що він їх не поправляв так сильно, як Цертелев. Про се свідчить і та обставина, що Лукашевич, як сказано, не побоявся надрукувати фрагмент думи—про Голоту: не взявся полатати його на власну руку, як, можемо думати, зробив-би був у подібній пригоді хоч-би Срезневський. Але якщо він і був совісним записувачем і видавцем, то все таки навряд чи можна вважати його записи за цілком точні. Вже беручи на увагу довгість деяких його записів, що мусіла утруднювати фіксацію текстів, і їх значну обшліфованість—менш помітну ніж у Цертелева, але все-ж реальну, що виразно відбиває від пізніших, ще точніших записів, можемо припустити, що не одна стилістична дрібниця в речитативах Стрічки і Погиби повинна була залишитись поза увагою Лукашевича, тому і не можемо розвязувати питання про число кобзарів-виконавців сих дум на підставі самого їх стилю й мови.

Все-ж таки хоч у сих записах могли бути неточності й хиби, рівняючи їх до записів Цертелева й Срезневського (в „Українськім Альманаху“), можемо таки сказати, що причинок Лукашевича з боку видавничо-збирацького методу був кроком наперед, до дійсно наукового розуміння усної кобзарської творчости.

Дисертація Костомарова. Наступне десятиліття після перших праць Максимовича, Срезневського й Лукашевича—сорокові роки—значно бідніші виданнями дум. В сім десятиліттю було надруковано їх дуже мало, хоч у дійсності записано досить багато нових дум і нових варіянтів уже відомих творів, головно заходами Костомарова. Більшість їх була надрукована аж геть пізніше—в 1870 і 1880 рр., в самих-же 1840-х роках з'явилися тільки дві публікації. Перша з них, се один текст думи про Невільників (у нас № 1, вар. А, с. 5): новий тип плачу, відмінний від плачу Лукашевича і перед тим невідомий. З'явився він у дисертації Костомарова „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“ в Харкові 1843 р. (с. 96). Як здобув він сей текст, Костомаров сим разом не казав; говорячи про невільництво, він говорить коротко: „залишились нам думи, в яких описано недолю галерних невільників. Можемо навести одну, ще ніде не друковану“—і тут-же без заголовку подано текст думи. Чи записав він її сам, де й від кого, Костомаров тоді не пояснив. Взагалі Костомаров у своїх працях про народню поезію мало виявив тих соціологічних інтересів і документальних методів, що характеризували його історичний дослід, а в сій першій праці говорив про народню поезію особливо абстрактно, мало цікавлячись її соціяльною стороною, її побутом і її носителями. Знайомство з кобзарями не викликало в Костомарова живого інтересу або глибоких відрухів, подібних до вражінь Цертелева, що відбились в його згадках про кобзарське мистецтво, або до пізніших студій Куліша в „Запискахъ о Южной Руси“. Тим не менше знаємо напевне, що Костомаров записував пісні особисто, і навіть знаємо, що сі „Невольники“, його перша публікація, була його власним записом. Знаємо се тому, що сей текст, після того як він був передрукований у пізнішій збірці Максимовича з деякими змінами, Костомаров помістив знов у п'ятім томі „Трудів Етнографічно-статистичної Експедиції“, що вийшов під його редакцією. Тут „Невільники“ з'явилися з поміткою, що записав їх Костомаров від бандуриста в Охтирці. Ріжниці між сими текстами мінімальні і не може бути сумніву, що се передруки (про се

у вступі до думи № 1, с. 2). Найважніша зміна та, що в „Трудах“ „Невільники“ поділені на рядки, тимчасом як у „Значеніи“ вони друкувались як проза, мабуть підо впливом друків Срезневського. Бо в сій першій праці Костомаров що-до розуміння народньої поезії досить близько стоїть до видавця „Запорозької Старини“. Він з великою пошаною говорить про підроблені думи сього збірника, і взагалі цитує багато дуже сумнівного матеріялу для ілюстрації народніх поетичних поглядів. Але що-до самого запису „Невільників“, то не вважаючи на сумнівне сусідство, в якім він знаходиться поруч із думою про „Серпягу“ і ин., треба сказати, що він робить дуже солідне враження. Записувач зафіксував у ньому навіть такі слова, яких сам не розумів, маловідомі і перекручені (ставлячи коло них знаки запитання), очевидно тому, що цінив не тільки новість або красу свого запису, але і його точність. Прийнявши згодом деякі фактичні поправки до сього тексту, що поробив Максимович у своїм передруку, він все таки обстоював деякі вирази свого першого запису, хоч вони могли здаватись дивними (див. № 1, вар. **А**2). Можемо думати, що хоч Костомаров не завсіди бував взірцевим видавцем народньої поезії, але в тім своїм першім друку він старався був бути добрим етнографом.

На жаль, инших своїх записів, що були зроблені в тих часах, Костомаров не встиг надрукувати тоді, як зібрав їх, не передав він їх і до ніякого иншого збірника, так що вони з'явилися в друку аж за тридцять-сорок літ, і то не всі і не в цілості, а переважно малими уривками. З сих уривків трудно судити про способи збирання й записування Костомарова; в кожнім разі ми вернемось до них при обговоренні видавництва тих часів, а тепер на сих текстах не спиняємось, бо вони не звязані з виданнями й дослідами дум у 1840-их рр.

Остання збірка Максимовича. В сих роках, після „Невільників“ Костомарова, одиноким випуском текстів нових дум і передруків була гарненька колекція в черговій збірці пісень Максимовича, що вийшла 1849 р. „Сборникъ украинскихъ пѣсень, издаваемый Михаиломъ Максимовичемъ—часть первая“, се нова спроба Максимовича налагодити якесь величаве видання пісенности, разом з тим його найцінніша й найбагатша збірка. Важна вона не тільки багатством текстів, але й тим, що в ній Максимович нарешті дійшов до скристалізованого означення поетичної форми дум, якого ніяк не міг знайти в своїх попередніх збірниках. Слідом за ним і вся та частина істориків літератури і народознавців що займалась потім думами, знайшла певний ґрунт для своїх студій. Ґрунт сей, що правда дослідники раз-у-раз втрачали з-під ніг—але тим цінніша була ся спроба кристалізувати поняття думи, що давала деяку змогу критично орієнтуватись між часто протирічними поглядами на думи. Не зайвим буде навести тут той уступ, що приніс таку бажану ясність у баламутні розуміння терміну дума.

„Думи“—так починається передмова Максимовича—„від инших українських пісень ріжняться ріжнорідною, вільною мірою віршів, зложених з нерівної скількости тонічних стіп (від 4 до 20 і ще більше). Така ріжномірність вірша стоїть у звязку з епічним характером української думи, що рідко вдається в ліричний тон пісні, приймаючи тоді і означений пісенний розмір.

„Ріжномірним складом віршів українські думи ріжняться і від великоруських оповідальних пісень, і від юнацьких пісень сербських... Від тих і других українські думи відріжняються ще римою, такою звичайною в „южноруській“ пісенності. Рідко здибаєш у думі вірш без відповідного йому созвучного вірша; частіше їх буває декілька на одну риму. Зародки такого стилю можна відзначити в Пісні о полку Ігоревім, з яким українські думи як-найтісніше споріднені, і через неї вони звязуються з найстаршою „южноруською“ пісенністю, на жаль, загубленою...

„Думи належать виключно до українських бандуристів, які й тепер ще зустрічаються зрідка на лівім боці Дніпра“ (на правім боці замість бандуристів існують лірники, робить примітку Максимович). Порівнявши бандуристів з грецькими рапсодами і з віщим Бояном, він додає, що ще „чотири віки після Бояна... вони славили подвиги хороброго „товари-

ства“ козацького і українських лицарів“. Але „історичні особи і воєнні подвиги творили хоч і найважніший, але не єдиний предмет української думи. Вона любила і родинне життя і нерідко оспівувала родинні відносини й почуття на навчання свого народу. Український бандурист не був забавником і скоморохом. Забавивши молодь инколи коротким переказом про козацьку завзятість, він навчав її простодушних, але глибоко моральних понять про те, що являється святим обов'язком людини. Строга, часом навіть сувора, дума бандуриста цуралась навіть кохання між козаком і дівчиною“.

Вийшовши з сих поглядів на думи, Максимович переводить їх статистику. Про Цертелева говорить, що він видав дев'ять дум і одну пісню. Про себе—що він знав тридцять дум, хоч у сій збірці містив тільки двадцять.

Вищенаведені міркування про думи властиво не нові, вони тільки більш послідовні. Нове в них—се твердження про виключно професійний характер сих творів, уваги про ріжнорідність їх змісту—історичного або моралістичного, та порівняння дум з „Словом“, що виникли мабуть на тлі занять Максимовича на катедрі словесности.

Перше—помічення про професійний характер кобзарських співів, Максимовичеві піддала критика Михайла Грабовського з приводу його попередньої збірки. Переповідаючи в своїй статті означення думи Максимовича в передмові Збірника 1834 р., Грабовський докинув: „До сеї характеристики треба додати, що бандуристи на Україні—суть (а може правдивіше сказати були...) співаки з фаху, рід бардів, мінстрелів або рапсодів (бо все се розуміється посвоячене з красною Грецією [1])“. Максимович, що прийняв і деякі инші помічення сього поважаного критика, відзначаючи їх у ріжних примітках нового збірника, використав і сю увагу про фаховість кобзарів. Не вважаючи на те, що сам побут повинен був піддати се помічення старшим збирачам дум, категорично висловив його власне Грабовський, і тільки за прикладом Греції.

Друге нове помічення Максимовича—порівняння з Словом о полку Ігоревім, було його власним здобутком—за таке вважав його і такий знавець літератури як Буслаєв, що присвятив дуже цікаву студію поширенню й доповненню сього нового погляду [2]). Правда, Максимович спинився тільки на аналогії своєрідної поетичної будови дум і „Слова“, Буслаєв-же звернув увагу на паралелізм епічних виразів у всіх сих пам'ятках південноруської літератури. Але для історії досліду дум се порівняння було важно не так з теоретичного боку, як передусім тому, що додавало авторитету і поваги сьому родові української поезії, звязуючи його з такою старою і цінною пам'яткою, і тим притягало до нього ще більшу увагу. Все значіння сього моменту, так само як і статті Буслаєва, і тих праць, що з'явились під її впливом, може бути вияснене тільки в звязку з історією досліджування дум—поза рамками нашого теперішнього завдання; тут ми можемо тільки нагадати про нього, повертаючи до збірника Максимовича і його нових поглядів про думи в передмові. Хоч позбавлені глибших наукових обґрунтовань і тонких аналізів, помічення Максимовича все таки були дуже цінні і давали досить конкретне означення дум: коли-б їх сєрйозно продумали тогочасні видавці й дослідники дум, то їх вистачило-б для уникнення багатьох непорозумінь. Зовсім фальшиве в сім новім означенню дум Максимовича було тільки твердження про перехід думи в пісню (à la „Похід на Поляків“), але воно мусіло скоро відумерти через брак прикладів, які-б його потверджували.

---

[1]) M. Gr. Literatura i Krytyka, cz. druga, Wilno, 1837, с. 38. Тут було подано переклад чотирьох оригінальних дум, що були в збірці Максимовича: про Олексія Поповича, Коновченка, Хведора Безрідного і Утечі трьох братів з Озова. Не зайве буде зазначити, що Грабовський і сам займався або близько цікавився збиранням дум, бо в примітці до перекладу Олексія Поповича він каже, що знає рукописний варіянт сеї думи з іменем Коломійченка. Грабовський вважав се ім'я за синонім Зборовського, але нам цікаво було-б знати, звідки був у нього рукопис думи: чи від якогось приятеля Українця, що записував думи, чи се був власний його запис від кобзаря?.. Треба додати, що варіянт з таким іменем був уже надрукований в „Альманаху“, але Грабовський говорить про рукопис (с. 74).

[2]) Буслаевъ, Объ эпическихъ выраженіяхъ украинской поэзіи (По поводу Сборника украинскихъ пѣсень, изданныхъ М. А. Максимовичемъ въ Кіевѣ, въ 1849 году), „Москвитянинъ“, 1850.

Так як дефініція дум Максимовима використовує всі попередні здобутки на сім полі, мало що додаючи й складаючи все се в досить неоформлену ще цілість, так і тексти його збірки роблять немов підсумок усіх дотогочасних видань. Збірка Цертелева використана найповніше: тут передруковано всі його думи. З Лукашевичевих новодруків взято два; передруковано думу Костомарова, а також чотири сурогати Срезневського. Поміж сими передруками розміщено чотири нові записи ще невідомих дум; додано також багато приміток. Все се надруковано в такім порядку:

1) „Отъѣздь козака изъ родины" (с. 7)—із збірки Цертелева; було вже в збірниках 1827 і 1834 рр.

2) „Тоска сестры по братѣ" (с. 9)—також.

3) „Невольники" (с. 10)—взято від Костомарова з поправками (див. № 1, вар. $\mathbf{A}_1$) і без означення джерела; видно тільки, що се передрук, бо в передмові Максимович каже, що всі нові публікації означує зіркою, а „Невільники" зірки не мають. Сю думу Максимович поділив сам на рядки і додав до неї багато цінних помічень. Тут він висловив думку, що згодом так блискуче розвинув Ф. Колесса—про те, що невільницькі думи мали завдання закликати людей до викупів невільників з неволі—бо се „вважалось на Україні за святе діло".

4) „Схватка съ Татариномъ" (с. 13)—зовсім нова дума, невідомо як здобута. Річ у тім, що з чотирьох нових текстів, поміщених у сій збірці, два твори означені що-до свого походження: в примітках названо осіб, що їх записували, і приблизно означено місце, де запис зроблено; два-ж инші таких відомостей не мають. Сі два очевидно треба вважати за записи або й композиції самого Максимовича. Брак поміток про походження сих текстів вражає неприємно, і компонування тексту самого автора при отсій „Схватці з Татарином" насовується на думку досить настирливо. Ся „Схватка" се варіянт теми, оспіваної в „Козаку Голоті" Лукашевича, але варіянт досить далекий від Лукашевичевого, тому Максимович, поміщаючи поруч „Голоту", не говорить виразно, що се варіянти одної теми. Далекий сей варіянт і від тих варіянтів, що були записані згодом, а ріжниться передусім тим, що глузування з нужденної одежі героя Голоти у варіянті Максимовича звернене проти туалету Татарина. Так само дещо несподіване, нетрадиційне закінчення сього варіянту [1]). Можливо, що всі сі явища пояснюються редакційною роботою видавця, що обробляв якийсь слабо захований матеріял. Дійсно, дума про Голоту належить до дуже зле захованих дум: з чотирьох записів сеї думи два дуже фрагментарні, та й сей Максимовичів текст також дуже короткий і слабо розвинений; нам здається, що в первіснім вигляді він мусів бути ще більш уривковим. Що-до місцевости, з якої він міг-би походити, то тут питання трохи ясніше. Максимович на Україні жив на полтавсько-чернігівськім пограниччю: на Переяславщині, де було родинне гніздо його матери, і в Глухівськім повіті, де пізніше жили його батьки (в Шостці) і один з дядьків, що був його вчителем. Середню освіту він здобував у Новгороді-Сіверськім, а віку доживав на хуторі на Переяславщині, над Дніпром, проти гирла Роси. Оскільки Максимович сам записував кобзарські співи, то се могло статися власне в сій смузі від Глухова до Канева. Що-до „Схватки", то се так і мусіло бути; инші записи сеї думи також належать до сеї території (Борзна, Яготин, Оржиця), і ніде поза нею її не знаходили. Ані західня Чернігівщина, ані східня Полтавщина або Слобожанщина не має сеї веселої думи про Козака і Татарина. Думка така, що почувши десь у своїх рідних околицях сю думу (може власне п о ч у в ш и, але не записавши зі слів), Максимович трохи підправив її для свого збірника і помістив як нову думу.

Дальша дума в сім збірнику—5) „Козак Голота" (с. 15)—передрукована від Лукашевича.

---

[1]) Козак каже, буду:

По Килиму-городу гуляти!
Ой гуляти, гуляти, гуляти,
Да єдиного Бога споминати!.

6) „Три брата“ (с. 17)—новий текст думи, що згодом у дослідників стала називатися думою про Самарських братів. І тут знов Максимович не каже нічого про те, звідки знайшлася в нього ся дума. В примітці до неї оповідає, що на Україні здавна існують перекази про „трьох братів“, є мовляв і могили „Три брати“, напр. недалеко від Василькова і під Переяславом. Чи сі слова можна вважати за доказ того, що думу записано десь у сих місцях? На нашу думку—можна. Кобзарі часто пояснюють топографію своїх співів: так, маємо кілька кобзарських пояснень місця, де була Савур-могила. Коли-ж мова йде про таку розповсюджену назву, як сі „Три брати“, то кобзар певне приложив її до якогось близького урочища. Чи сам записав Максимович сю думу, чи дістав від якогось маловажного помічника, якого не згадав у примітці, але правдоподібно, що запис зроблено недалеко Переяслава, і пояснюючи кобзар згадав тамошні урочища (на правім-же березі—коло Василькова—сеї думи не було певно).

7) „Побѣгъ трехъ братьевъ изъ Азова“ (с. 19)—зложений текст із збірки 1834 р., але з деякими новими змінами, цілком дрібними.

8) „На смерть атамана Безродного“ (с. 25)—текст Цертелева; був у збірці 1834 р.

9) „На черноморскій походъ гетмана Серпяги“ (с. 27)—з „Запорозької Старини“; в збірці 1834 р. сього тексту не було.

10) „О Самойлѣ Кушкѣ“ (в змісті: На возвращеніе изъ плѣна Самойла Кушки) (с. 31)—се текст Лукашевича, поділений на розділи, із змінами (див. № 6, вар. Б у примітках).

11) „Черноморская буря“ (с. 48)—зложений текст із збірки 1834 р.

12) „На побѣду Чигиринскую“ (с. 53)—„Запорожская Старина“; в збірнику 1834 р. не було.

13) „Походъ на Поляковъ“ (с. 57)—„Запорожская Старина“, була вже в збірнику 1834 р.

14) „О Хмѣльницкомъ и Барабашѣ“ (с. 64)—текст Цертелева; був у збірнику 1834 р.

15) „На побѣду Корсунскую“ (с. 67)—нова дума, перший запис з циклу історично-суспільних сатир XVII в. Як каже примітка—думу записав якийсь д. Копитько в Золотоноськім повіті для Максимовича. Видавець пояснює в примітці, що „замість її власного початку (?) пізніші бандуристи додали до неї свою укохану Чорноморську бурю (тоб-то Олексія Поповича) в скороченім вигляді. Тому ім'я Грицька Зборовського перейшло й у сю думу. Відкинувши сей неналежний їй початок, я поклав у ній замість Зборовського ім'я Хмельницького“. Се велика шкода, що Максимович не залишив того несподіваного початку—в тім вигляді, як його записали: він мусів надавати сій думі зовсім особливого характеру. Не знати, що розумів Максимович під „скороченим виглядом“ думи про Бурю: чи тільки заспів „Ой на Чорному морю, на камині біленькому“, так що тут-же слідом ішло „Ой обозветься пан Зборовський“? Чи в заспіві була мова про бурю і сповідь? На тлі дегенерації цілого твору можлива і така комбінація—щось подібне бачимо в одній з пісень про Івана Богуславця (див. сю думу № 3). Певно тільки те, що перед тим як „Корсунська битва“ заразилася від Чорноморської бурі, вона мусіла мати якийсь инший початок, ніж те „Ой обозветься“, і Максимович, відкинувши сей заспів, тільки очистив текст Корсунської думи, але не реконструював її. Але та обставина, що вперше до Максимовича ся дума дійшла в такім курийознім вигляді, будучи зіпсованою й досить вільно трактуючи історичні факти, позволяє нам вірити, що вона не була підроблена на підставі літописів, як можна-б думати. На нашу думку, сю замітку Максимовича можна вважати за один з найпевніших доказів народнього походження дум про Хмельниччину.

16) „О походѣ Хмѣльницкаго въ Молдавію“ (с. 71)—текст Цертелева, був у збірнику 1827 р. і передрукований 1834 р.

17) „Объ Украинцахъ послѣ Бѣлоцерковскаго мира“ (с. 74)—се знов зовсім нова дума, записав її д. Мурзакевич на Херсонщині і Максимович надрукував її ніби-то без змін, бо нічого не згадує про них. Виходить, що ся дума, пізніше кілька разів записана від кобзаря Андрія Шута в Сосницькім повіті, була колись дуже поширена, коли її співали

і на Херсонщині, хоч у сей новозаселений край вона могла була зайти зовсім недавно перед тим як записував її Мурзакевич[1]). В кожнім разі не маємо причини брати сей запис під сумнів.

18) „На смерть Хмѣльницкаго“ (с. 77)—текст Цертелева, був у збірнику 1834 р.

19) „Объ Ивасѣ Коновченкѣ“ (с. 81)—текст Цертелева, пропущено один рядок—мабуть помилково; вокатив: полковнику, Филоненку, виправлено на номінатив: полковник, Филоненко. В примітці сказано, що сей текст можна-б доповнити деякими рядками з довшого варіянту Лукашевича, але сим разом Максимович до реконструкції не брався.

20) „О Паліѣ и Мазепѣ“ (с. 88)—з „Запорозької Старини“, було в збірнику 1834 р.

Загалом, як бачимо, окрім чотирьох нових текстів (трьох нових дум і одного нового варіянту думи про Голоту) Максимович передрукував дуже багато; є речі, що були передруковані вже в його раніших збірниках, є і нові передруки—фальсифікатів Срезневського-го, яких збірник 1834 р. щасливо уникнув. Се доводить, що в дійсності Максимович ставився безкритично до підробок, і коли в ранішім збірнику дечого з виробів Срезневського не було, то се не був свідомий вибір з боку Максимовича, а випадок—або питання тимчасового смаку. Говорять сі передруки і про те, що кінець-кінцем Максимович не мав так багато власного матеріялу, як се він говорив у своїх передмовах, і як говорили пізніші легенди про кількатисячну колекцію пісень Максимовича, ніколи не оголошену. Збірка 1849 р., що була останнім виданням пісень Максимовича, лишилась останньою очевидно з цілком природніх причин—через вичерпання запасу сирового матеріялу. Нема сумніву, що немолодий, хворовитий Максимович — то переобтяжений працею в київськім університеті, то знов зовсім зайнятий своїм кволим здоров'ям і ліками, не збирав і не записував нічого вже від половини 1830-х рр.[2]). Те, що було в нього, се мусіли бути його старі записи і випадковий матеріял від кореспондентів. Все старе було певно висортуване ранішими збірками, а те, що приплило нове і цікаве, те й було опубліковане в сій останній збірці, як от записи Копитька й Мурзакевича—на запас-же певно не лишалось нічого скільки-небудь інтересного. А все таки сей останній поклін Максимовича для прощання з пісенним видавництвом випав ще дуже блискуче: в нім почувалася сила все ростучого досвіду й знання, що виявлялись і в міркуваннях над формою думи, і в цінних примітках до текстів, і в толерантній редакції, що тут виявила себе меншою правкою над текстами, ніж у старшім збірнику Максимовича.

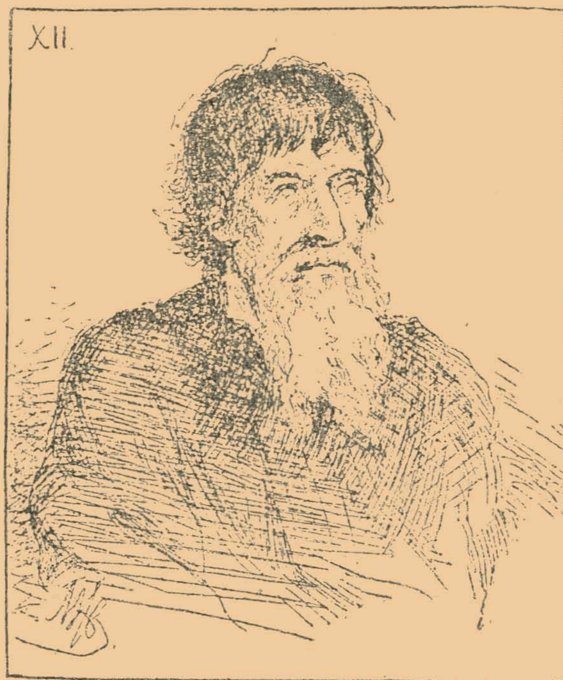

Кобзар Андрій Шут.

З рисунка П. Куліша й гравюри Л. Жемчужникова в „Живописной Украинѣ“, 1861.

Десятиліття великих кобзарів.

Значіння п'ятидесятих років. Як остання маніфестація першого періоду історії консервації дум—1810—40 рр., періоду, який слід вважати за час популяризації ідеї з б и р а н н я кобзарських співів і м е т о д и ч н и х с п р о б—Збірник 1849 р. стояв дуже високо—

[1]) Так, ще недавно, в голодні роки кобзар Кулик їздив на Херсонщину по сіль і його дуже запрошували там зістатися. Такі випадкові переселення кобзарів могли бути і давніше, без того щоб традиція якоїсь так завезеної думи зоставалась у даній місцевості надовго.

[2]) Див. автобіографію Максимовича—„Кіевская Старина“, 1904, IX.

майже на рівні прийдешніх публікацій „ситих“ з погляду збирання дум—п'ятидесятих років. Сей новий період—перший розцвіт в їх історії, що приніс стільки нових записів (нових дум і нових варіянтів) і зовсім нові критерії в збиранню й у досліді дум, і таку цінну низку нових збирачів,—за одно десятиліття більше ніж подвоїв той запас текстів, що зібрався в публікаціях попередніх чотирьох десятиліть. Бо друге й третє десятиліття віку, в виді збірки Цертелева принесло тільки 9 дум. Тридцяті роки дали 5 нових дум Лукашевича і чотири варіянти до вже відомих дум—Цертелевських (два в Лукашевича та два в „Альманаху). Сорокові роки дали тільки чотири нові думи (одну Костомарова та три Максимовича). Нагромадження йшло дуже поволі, все падаючи в кожнім десятиліттю, і до кінця п'ятого десятиліття весь запас надрукованих дум дійшов до скромної цифри 23:18 оригінальних дум і 5 варіянтів до них. Поруч того було надруковано кілька фальшованих текстів і кілька зложених варіянтів, що ніби-то спричинялись до збагачення колекції дум, але тепер ми їх не зараховуємо вже до справжніх дум. Правда, треба пам'ятати, що велика скількість записів, зроблених у тих часах, не була надрукована зразу і лишилась у паперах збирачів до кращого, нескорого часу, так що з числа видань не можна судити про дійсну продуктивність сього періоду. Але кінець-кінцем скількість опублікованого в сих десятиліттях лишилась дуже низька, і п'ятидесяті роки легко побили її такою пропорціонально колосальною скількістю нових записів: в сім десятиліттю опубліковано 32 записи!

Правда, нових дум тут мало—тільки 8 (з того 3 коротенькі уривочки). Зате до них і до раніше зібраних додано 24 нові варіянти, що вперше позволяють заглянути глибше в історію думових текстів, їх еволюції і змін!

Таке величаве зростання—після похоронних слів Цертелева і Лукашевича, що мало не з могили витягали свої записи дум—пояснюється збільшенням збирацьких кадрів, що згуртували для сеї роботи щасливі пропагатори збирацтва, а також і великою інтенсивністю видавництва: тимчасом як попередній період лишив стільки недрукованого матеріалу („Повѣсти малороссійскія“, записи Костомарова з 1840-х років і його співробітників Зайкевича й Мороза, деякі записи Лукашевича), то з сього активного десятиліття майже нічого не лишилось у рукописних збірках на вжиток пізніших видавців [1]).

Се, можливо, треба пояснити тим, що нагінки на українство після процесу 1847 р., звузивши поле української активности, все більше зганяли її в бік етнографії, і етнографія, а спеціяльно—збирання пісенности—захоплювала все більше людей і все більше уваги. В сім положенню, при такій концентрації сил і праці, перед прихильниками пісенности виникають нові, все складніші питання, цілком наукового характеру: про методи збирання й досліджування зібраного матеріялу. Звертається пильніша увага на його особливості та природнє оточення. Чисте колекціонерство початку століття, трохи закрашене філологічними інтересами, перетворюється підо впливом ближчого знайомства з селом і здобуває собі наукове обґрунтування. Громада збирачів дум 1850-х рр. поволі, напомацки відкриває соціологічні форми, в яких живе ся своєрідна галузь поезії, і звертає увагу на їх морфологію, підготовляючи ґрунт для всебічного досліду кобзарства.

Говорячи так, ми не перебільшуємо сих здобутків; спроби сих часів, порівнюючи з усім тим, що зроблено за попередні десятиліття, такі великі, що перебільшити їх значіння не можна. Не вважаючи на недокладність методів, на все ще велику непідготованість до діла планової консервації дум—в сих часах вперше зустрічаємося з дійсно науковим ставленням до праці: з початком наукового розуміння думи. Завдячуємо се, як сказано, досить великому гуртові збирачів, що взявся тоді до роботи. Дійсно, збирання дум, здобувши собі увагу громадянства, потрохи перестає залежати від доброї волі кількох виїмкових одиниць, що „відкривають“ і „спасають“ уламки поезії, підкреслюючи сами своїми висловами всю виїмковість, майже екстравагантність сього діла. Тепер воно пере-

[1]) Дещо з Кулішевих записів тих часів може ввійшло в „Историческія Пѣсни“, дещо з 1850-х рр. знайшлося в архіві Носа, і певно не одно ще знайдеться—але се не творить значної скількости.

ходить у руки ширшого наукового колективу, забезпечуючи собі тривке існування як науковий інтерес. Правда, колективна робота над консервуванням дум: збиранням і видаванням, зустрічалась і раніше в їх історії: в гуртку „Запорозької Старини“—тих помічників Срезневського, що постачали пісенний матеріял для видання. Але яка ріжниця між тим гуртком добрих приятелів, що не вважаючи на серйозність самого Срезневського, таки дивились як на товариську гру на свої заняття народньою пісенністю, і сим другим менш об'єднаним гуртом збирачів, що задумуються над методологічними питаннями: виробляють собі правила для записування, збирають відомості про кобзарів, переводять анкети! Вони підтягають збирання дум до рівня инших етнографічних робіт, що в тім часі переводять у ріжних частинах тодішньої Росії, досить шпарко за прикладом Заходу, окремі люди й цілі товариства—зокрема в російськім Географічнім товаристві.

Думи в тім розвитку етнографії займають окреме місце. Ті, що ними займалися довше ніж инші етнографи не могли звільнитись від колишнього романтизму, що породив інтерес до народньої творчости в кінці XVIII в., і не зважались перейти до зовсім об'єктивного наукового досліду. Через оригінальність і майже, можна сказати, безпрецедентність дум, до них не так легко було прикладати ті теоретичні й методичні здобутки етнографічної науки, що давались дослідами над иншими формами народньої поезії, напр. обрядової, або хоч-би навіть великоруської епічної. Збирачі та дослідувачі дум, користаючи з сих загальних здобутків, у своїй власній роботі мусіли все таки давати собі раду по-своєму.

Загал сих збирачів 1850-х рр. гуртується коло двох імен, які з погляду історії української пісенности домінують над сим десятиліттям: Метлинського й Куліша. Весь матеріял, що опублікували сі два видавці, не був виключно їх власним доробком, але ми завдячуємо його таки їм: їх ініціятиві або прикладові та їх талантові й умінню в дослiджуванні народньої поезії. Треба відзначити також, що обидва були пильними збирачами-записувачами дум і лишили нам чимало власних добрих записів. Але перше ніж перейти до їх капітальних праць, що так збагатили наше знання про думи, мусимо спинитися на ріжних дрібних публікаціях початку сього десятиліття. Бо видавництво сього плідного періоду починається досить скромно, в мало відомих або забутих виданнях, які мали одначе те велике значіння, що звернули увагу дослідників на індивідуальності кобзарів.

Перші відомості про А. Шута. Перша з сих публікацій, якій завдячуємо зовсім нову думу—се стаття свящ. Григорія Базилевича в першім випуску новозаснованого органу російського географічного товариства: „Этнографическій Сборникъ, издаваемый Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ, выпускъ I, 1853“. Цензурний дозвіл 3 квітня с.с.

Ми сказали, що в сім виданню з'явилася нова дума—факт важний сам по собі. Але властива вага роботи Базилевича не в нім, а в чімсь більшім, новішім: в його роботі вперше з-поза голих текстів і поправок видавця редактора виступає живий носій думової поезії—кобзар!

В сій статті, що має назву: „Мѣстечко Александровка, Черниговской губерніи Сосницкаго уѣзда“ (с.313), автор, місцевий священик Г. Базилевич [1]), між описами звичаїв, оповідаючи про косовицю, згадав „достопримѣчательнаго старца“, що розважає косарів грою на бандурі та співом. Сей бандурист називається Андрій Шут, і се перший кобзар, що стає нам відомий на ім'я, перший, що своєю особою звертає увагу збирачів на кобзарські індивідуальності взагалі (ім'я Стрічки, кобзаря Лукашевича, стало відоме аж у вісімдесятих роках!). Ся поява імени кобзаря в літературі мала велике значіння для досліджування дум, хоч у статті олександрівського пан-отця вона була цілковитим випадком. Бо, звичайно, не переконання про важливість професійних співців казало Базилевичеві звернути увагу на Андрія Шута, але певно лише знання свого оточення і прив'язаність до нього, та охота

[1]) Про нього у архієп. Філарета, „Историко-статистическое Описаніе Черниговской Епархіи“, сказано тільки, що він на старість постригся в Братськім манастирі в Київі, де й помер.

розповідати про свою Олександрівку. Великої освіти або глибшого інтересу до етнографії праця Базилевича не виявляє. Але власне ся стаття скермувала увагу тогочасних збирачів у бік кобзарства, і її вплив був безсумнівно великий: найближчі своїм часом публікації дум, що з'являються з іменами кобзарів, які їх співали—се все записи від Шута, якого відкрив збирачам Базилевич.

Але його власна праця цінна не тільки тим; вона цікава ще з одного боку, а саме запис Шутової думи, надрукований тут-же, виявляє майже взірцеву точність в записуванню: maximum точности, який ще ні разу не був осягнений ніякими ранішими записами! Володіючи українською мовою очевидно тільки в сосницькім діялекті, Базилевич записував думу Шута з особливостями вимови—так як її чув, не виправляючи під ніяку літературну норму, як се—нема сумніву—робили всі його попередники. Та в сій другій особливості своєї роботи Базилевич як новатор не мав уже такого щастя. Дальші записи дум були знов далеко менше точні й більш виправлені ніж його запис. Відкриття кобзаря було багатше на наслідки! Базилевич писав про свого кобзаря, Андрія Шута, що він знає довжезні вірші на Різдво й Великдень, а крім того багато історичних пісень, переважно „въ честь Казацкаго Гетмана Хмѣльницкаго". Репертуару його він не перечисляв, і одну думу, що записав для своєї статті, подав мабуть тільки для прикладу Шутового уміння. Наведена дума заголовку не має—се дума про жидівські оренди. Три роки пізніше її надрукував Куліш: завваживши, що текст Базилевича неповний, він сам записав її наново. Дійсно, ріжниці між обома текстами є: дещо в Куліша більше, ніж у Базилевича, дечого бракує власне в Куліша; є також переміщення в схемі оповідання та ріжниці в деталях. Але все се такі ріжниці, які звичайно бувають між записами від одного співця, напр. між записами Горленка й Мартиновича від кобзаря Крюковського, Носа й Ніговського від Колибаби, не більше. Зате текст Куліша значно підігнаний під літературну мову і в ньому вигладжено особливості чернігівської вимови, яку більш-менш передає текст Базилевича, а де-не-де поправлено навіть цілі слова. Так напр. Базилевич нотує: на славнуй Украины, пудь, козакув, Хмельницки, мастывый пан, тульки, вьира, икъ у святы день у... Куліш пише славній, під, козаків, Хмельницький, мостивий, тількі, віра, як у святий. Місто „Паленогъ" Шута Куліш виправив на Полонне, „Куминщину" на Кумивщину і т. и. Що-до останнього слова, Куминщина, Базилевич дав таке пояснення, можливо подиктоване Шутом: „У Хмѣльницкаго Гетманъ Барабашъ былъ кумомъ, отъ того Кумынщина". Се мусіло бути Шутове міркування: він знав думу про Хмельницького і Барабаша і мусів бачити тут натяк на оповідання сеї думи. Инше наївне пояснення до тексту, певне, походить вже від власної філології Базилевича; з приводу слова „оковита" він каже: „оковитая горѣлка—горячее вино столь крѣпкое, что когда его пьешъ, то глаза (око) какъ будто вьются".

Окрім запису думи Базилевич у кількох словах дав відомості про особу Шута, його поважність і розум; наводимо сей короткий уступ: „Сказано, що Господь умудряє сліпого: на ньому (Шутові) се видно. Не кажучи вже про те, що сей старець (нищій), при всій своїй бідності, старається оплачувати всі податки (повинности [1]), він до того ще добрий майстер плести шнури і всякі мотузи з конопель. Але найдивніша його пам'ять! Величезні малоросійські вірші: на Різдво і Великдень, величезні історичні пісні в честь Гетьмана Хмельницького, все се він—і тільки він—зберігає в пам'яті (по преданию)" (в примітці автор додав, що Шут знав „пісню про війну Хмельницького з Волохами і Ляхами").

Се все, що дала стаття Базилевича. На жаль у пізніших роках він більше не записував, мабуть тому, що в себе в Олександрівці він мав тільки одного Шута, до якого показав дорогу збирачам. Сі-ж приїжджі знавці позаписували від Шута таку силу дум, що Базилевич повинен був вважати се діло за скінчене. Думки про повторні записи одного твору від того самого співака в тих часах ще не було, і Базилевич не вернувся до

[1]) Базилевич називає Андрія Шута козаком.

справи записування дум, яку так щасливо разпочав в „Этнографическомъ Сборникѣ“,— принаймні ніяких записів дум він більше не друкував. Се шкода, бо його записи певно були-б точніші й безпосередніші ніж відповідні записи Куліша або Метлинського.

Але найважніше було все таки те, що він звернув їх увагу на Шута. Маємо таке враження, що після появи статті Базилевича містечко Олександрівка зразу стало якоюсь поетичною Меккою, куди посунули збирачі поклонитися нововідкритому Кобзареві, себ-то поїхали, щоб прийняти до відома факт, якого раніше не помічали в себе під руками: нововідкрите значіння, що мають особи професійних співців для долі думової поезії. Ми знаємо з „Записок“ Куліша, що він поїхав до Шута власне підо впливом сеї статті Базилевича, і на карб впливу сеї статті треба рахувати також появу нового запису Метлинського, зробленого „со словъ сосницкаго кобзаря Андрея Шута“ того-ж таки року. Сей запис вийшов в академічнім виданню „Памятники и образцы народнаго языка и словесности. Прибавленія къ Извѣстіямъ императорской академіи наукъ по отдѣленію русскаго языка и словесности. Тетрадь вторая, 1853“ [1]).

Се видання має цензурну помітку 28 грудня 1853 р., с. 281—282. Воно було дозволено до друку майже вісім місяців після „Этнографическаго Сборника“ і се час безумовно досить довгий для того, щоб Метлинський, познайомившись з статтею Базилевича, міг поїхати до Сосниці, де можна було почути Шута. Се тим можливіше, що сі місяці припадали саме на літню пору, коли він міг покинути університет і для спочинку їздити на села. Ми не знаємо, чи се був перший запис думи Метлинського, але маємо підставу думати, що ні. В тім часі Метлинський мав 39 літ життя, наповненого любов'ю до українського слова, і се малоймовірно, щоб у тих часах, коли народній пісні надавалося таке велике культурне значіння—майже талісманне („ось де, люди, наша слава!“)—такий любитель словесности дійшов четвертого десятка, не записавши нічого від народу, навіть спеціяльно думи! Що-до дум міркуємо, що власне ті тексти Метлинського в його збірнику, які не мають помітки, від якого кобзаря вони записані, були зроблені перед отсим записом від Андрія Шута. Думаємо також, що сей запис був саме тим моментом, відколи Метлинський почав ставитися до записування дум із строгішими вимогами з огляду на точність запису і на означення джерел.

Але може таким чином ми перебільшуємо значіння сього моменту і значіння появи Шута в друку і статті Базилевича? Думаємо, що ні; те, що ся стаття викликала знайомство збирачів з Шутом, що вона зробила на них враження і викликала бажання й собі похвалитись записами від „достопримѣчательнаго старца“—про се говорять самі факти: поїздки Куліша й Метлинського в Шутові краї і та популярність, що здобув собі Шут між кобзарями під впливом сих візитів (про неї згадував Братиця Горленкові [2]). Між записами збірника Метлинського, які мають ім'я кобзаря, половина належить Шутові. В Кулішевій серії кобзарських біографій у „Запискахъ о Южной Руси“ Шут стоїть на другім місці, після покійного вже тоді Никоненка, якого Куліш, мовляв, знав ближче ніж Шута, але уваги йому віддано більше ніж Никоненкові. Очевидно в перших роках після появи сього імени в літературі „Шут“ се не просто кобзарське прізвище, се кобзар par excellence. Розуміється, роля статті Базилевича в справі розбудження інтересу до кобзарських індивідуальностей була випадкова, але вона була активна і без сеї статті поява кобзарських імен у літературі певно-б запізнилася на добрий шмат часу. Індивідуальність народнього співака в сусідніх етнографічних літературах у тих часах ще не притягала потрібної уваги; імена великоруських „сказителів“, співаків билин, з'явились аж у третім

[1]) В покажчику Грінченка (Этнографическіе матеріалы, т. III) сеї думи нема, хоч зазначені инші думи з „Пам'ятників“; з усіх відомих нам праць про думи згадує сей текст тільки Житецький.

[2]) „Кобзари и Лирники“, „Кіевская Старина“, 1884, кн. XII. Братиця тут згадував, що деякі учні покинули тоді пан-майстра Бешка і пішли доучуватись у Шута. Горленко вважав сі оповідання за легенду, і треба думати, що се дійсно не був факт, але як легенда—се оповідання дуже характеристичне.

томі збірки Рибнікова, в 1864 р., разом з їх характеристиками; в 1861 р. в „Калѣкахъ перехожихъ“ Безсонова були названі імена деяких співаків і співачок духовних віршів, але без ширших заміток. Се були вісники нових часів в етнографії, і хронологічно вони досить далекі від моменту, що нас обходить. Перед тим-же містичні погляди на народню творчість, ідея колективної „народньої душі“, трактування нації як особистости неминуче мусіла закривати окремі постаті народніх співаків, що вибивались наверх з сеї туманної персоніфікованої маси, і позбавляла їх усякого інтересу для дослідників-романтиків. Імена західньо-европейських оповідачів і співаків, що ставали поволі відомі в літературі в збірках Ґрімів, не скоро проходили в наші краї. Постать „останнього мінстреля“ В. Скота, що мусіла дати деякі надхнення Кулішеві для його „Записок“ (порівн. т. I, с. 199), не впливала так могутньо, щоб могти перетворити етнографічну практику. Припускаємо, що в тих часах, коли Метлинський і Куліш звертали увагу на Шута, сі співаки притягали вже до себе інтерес не тільки як прості рупори поетичної душі народу, а й як індивідуальности із спеціяльним умінням і хистом. Але так вийшло, що тільки Шут своєю особистістю, талантом, самопошаною і може тою пошаною, яку здобув собі в Базилевича (Куліш підкреслює, що в гостинній Базилевича для Шута, „именно для него“ стояло коло дверей окреме крісло!)—дав привід сій увазі скупчитись і виявитись ділом.

Запис Метлинського від Шута. Перший запис, яким виявив себе сей вплив Шута: згаданий текст Метлинського в Пам'ятниках—се зовсім новий варіянт думи про Невільників (у нас № 1, вар. **Б**, с. 6), надрукований як проза, з великими помилками в мові, що сталися мабуть при друку в Петербурзі [1]). Варіянт Шута дуже оригінальний і мало подібний до инших (вар. **А—В**, вар. **Г**), але ся оригінальність очевидно пояснюється місцевими умовами, а не поправками Метлинського. Се таки Шутів нумер, про се говорять і вставки з инших дум Шутового репертуару, як от: „Да ще Богъ святый знае, Богъ святый вѣдае, де шукаты де пытати, чи у пристани Лимани“. Ся фраза навіяна „походом на Молдавію“. Дивне те, що сього запису Метлинський не передрукував у своїм збірнику і що його не було використано в пізніших українських роботах над думами; мусимо се пояснювати якимись випадковими обставинами.

Публікації Афанасьєва. В тих самих „Пам'ятниках“ було вміщено ще кілька текстів дум меншої вартости, але дуже цікавих для історії дум. Се: с. 205—206, порядковий № XIX: Двѣ старинныя малорусскія думы (Доставлены А. С. Афанасьевымъ). I. Про Івана Коновченка; II. Про Самойла Кушку. За кожним текстом є російський переклад і думи друковані як проза. Перший текст зведений з Цертелевського і Лукашевичевого, він не має помітки про своє походження і очевидно зробив його сам Афанасьєв. Другий також незазначеного походження; се запис Лукашевича з поправками (див. № 6, вар. **Б**, в примітках). Афанасьєв певно взяв його із збірки Максимовича 1849 р.

Потім, на с. 249—250, № XX „Еще двѣ старинныя малорусскія думы. I. О трехъ братьяхъ“. Се зведений текст Максимовича (у нас № 11, вар. *У*), з деякими змінами, і з перекладом. II. „Бандуристъ“. До сього тексту додано лист Афанасьєва (Чужбинскаго), який наводимо тут, з огляду на те значіння, яке мав сей дрібний, але характеристичний епізод:

„Поспішаю переслати сю думу до редакції „Извѣстій“, сподіваючись, що редактор, як знавець народньої мови, оцінить мою, можна сказати, дорогоцінну знахідку. В теперішніх часах знайти нову, ще невідому старовинну пісню (я говорю про Малоросію) дуже трудно, тому що в народі вони зникли, а причаїлися ще десь у дуже небагатьох бандуристів, які зникають з кожним роком. Кобза або бандура—старовинний струмент, що вимагає від сліпого більшого або меншого вміння, майже всюди заступлений мізерним інструментом лірою, а разом з тим і співаки почали вчитися легших пісень. Дума, яку пропонуємо тут,

---

[1]) Заголовок думи такий: Украинская дума про невольниковъ. Сообщена А. Л. Метлинскимъ со словъ сосницкаго кобзаря Андрея Шута. Над заголовком черговий нумер тексту в сьому журналі—XXX.

цікава з ріжних поглядів: а) як перший факт, що вказує на безсумнівне існування бардів у козацькім війську, про що вже були здогади, б) як доказ свіжости і сили народньої поезії, і в) як єдиний приклад стародавніх козацьких пісень, що оспівували не войовничого героя, не хороброго лицаря, а віщого співака, потомка загадкового Бояна.

„На жаль, ся дума без кінця. Розуміється, сучасний поет міг-би спинитись на сім місці, але запорозький бард, як звичайно, певно доповів до кінця долю бандуриста, який хто зна чи не оспівував епізод з власного життя.

„На мою думку, деякі фрази сеї думи подібні до фраз думи „На побіду Корсунську“ і „Про смерть Безрідного“, хоч і не можна позитивно сказати, котра з них зложена перше.

„Записав я сю думу зі слів старого бандуриста на шляху між Пирятином і Прилуками. Сліпець співав мені кілька історичних дум з пропусками; але думу, яку наші збирачі називають Чорноморською бурею, а в кобзарів вона відома під назвою Поповича Олекси, заспівав мені так самісінько, як вона записана в Цертелева“.

Як бачимо, дума з'являлася в світ майже з метричним свідоцтвом, не дуже докладним, але поетичним. Записувач відзначив з усією повагою значіння сеї появи. Її порівняно з існуючими думами, нарешті дано коли не ім'я, то опис співака і приблизний зміст його репертуару (зроблено тільки помилку що-до думи про Поповича—кобзарі ніколи не називають його так фамільярно—Олексою). Записувач навіть відмітив ріжницю смаків, що могли оцінювати сю думу: з погляду народнього смаку він вважав її за нескінчену, хоч на сучасний смак вона творить гарну артистичну цілість. Дума була дійсно гарна особливо як на „сучасний смак“; її передрукував Метлинський[1]) і Куліш[2]), включено її й у план видань „Историческихъ пѣсень“, і сумнівів що-до її автентичности довго не було. Коли виринули вони—трудно сказати, мабуть слідом за виходом „Историческихъ пѣсень“, коли було зворушено питання про фальсифікати. Від сеї хвилі вперше з'явилась потреба перевіряти кожну пісню чи думу з погляду її автентичности, і певно питання се поставлено і що-до Бандуриста. А що сумніви таки виринули, се бачимо посередньо зі слів ріжних оборонців сеї думи. Року 1889 Сумцов присвятив їй маленьку замітку, де порівнював з герцоговинською піснею дещо подібного змісту і тим показав, що вважає її за автентичну, хоч деякі місця ставив під сумнів[3]). Його думку прийняв у готовім виді і Житецький[4]).

Здається, що підробленою думою „Бандуриста“ названо вперше в замітці Олени Пчілки в „Київській Старині“ 1904 р. Заслужена письменниця оголошувала тоді кілька листів Куліша і один лист Жемчужникова до кобзаря Остапа Вересая, і з того приводу спинялася над питанням про відносини Куліша і його сучасників до кобзарів і кобзарського репертуару. Вона звертала увагу на легкодушне поводження Куліша з іменами і текстами кобзарів (О. Пчілка думає, що Куліш деякі думи Вересая звязав з іменем Никоненка, тоді вже покійного). На думку авторки, записи від кобзарів, не названих на ім'я, зроблені десь „на шляху“ або „в степу“, або від таких кобзарів, яких не можна перевірити, бо вони вже померли, все викликають більші або менші сумніви. Але на її погляд сього не слід вважати за якусь пляму на літературнім імені Куліша, маючи на увазі публіцистичний характер його „Записок“. Не можна обвинувачувати його й за „присутність в його виданню сильно „доповнених“ редакцій, або і зовсім наново зроблених етнографами як напр. дума „про похід давнього князя“ (т. з. Посвистач) і „смерть і прощання козака з бандурою“ („Бандурист“)[5]). Сей погляд на „Бандуриста“ авторка тоді не обґрунтувала і в літературі про думи він пройшов без коментарів, хоч мабуть не був без впливу на піз-

[1]) Народныя южнорусскія пѣсни, с. 443; заголовок змінений: „Про смерть кобзаря-бандурника“.

[2]) Записки о Южной Руси, т. I, с. 185: „Дума о смерти козака-бандуриста“.

[3]) Н. Сумцовъ, Культурныя переживанія, с. 68. Къ вопросу о происхожденіи думы о смерти козака бандуриста, „Кіевская Старина“, 1889, IX, с. 643.

[4]) П. Житецький, Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ, с. 117.

[5]) Письма къ Остапу Вересаю П. А. Кулиша и Л. М. Жемчужникова, „Кіевская Старина“, 1904, кн. II, с. 215.

ніші праці. Так, пишучи про сю думу, Єрофеєв сумнівався вже не в окремих її мотивах, як Сумцов і Житецький, але взагалі не вірив у „справжність сеї думи“ [1]).

Коло того-ж часу, як з'явилась стаття Єрофеєва, в „Мелодіях“ [2]) Ф. Колесси виринув уривок сеї пісні, записаний від кобзаря Кучеренка. Кучеренко кобзар нового типу, що багато знав з книжок, і сю думу видно перейняв з Грінченкових „Дум кобзарських“. В пізнішій праці [3]) Колесса се сказав виразно, і разом з тим підняв нові сумніви що-до автентичности „Бандуриста“ [4]). Окрім ріжних стилістичних зауважень, він сим разом звернув увагу на вірш Метлинського „Смерть бандуриста“, надрукований у збірнику „Думки і пісні“ 1839 р., де розвинена ся сама тема. Колесса подав думку, що „Бандурист“ міг бути зфабрикований десь в окруженню Метлинського. Як аргумент на користь підробки Колесса вказує ще на тривіяльний вираз у думі, зазначений у нього крапками: він у нього викликає сумніви, бо подібних виразів у думах не буває. Але беручи на увагу вже згаданий дослід Сумцова, він все таки закінчує свої міркування думкою, що „основний мотив думи про козака-бандуриста старовинний, а може й народній“.

Що-до тривіяльности слід завважити, що в першодруку Афанасьєва і в передруку Метлинського її не було: в „Памятниках“ дотичний рядок виглядає так: „А то пропаде моя кобза не за собаку! Лежатиме собі в степу“... Аж у передруку Куліша раптом з'являється:

А то пропаде моя кобза не за собаку
Лежатиме сама собі у степу, вивернувши вгору ср...

В „Абетці“ Гаццука се нарешті дало—„вивернувши кругляку!“—своєрідний епізод з історії потрапляння інтелігенції на народній лад [5]). Чи додаток був Кулішів, чи се місце Афанасьєв пропустив з огляду на цензуру або на таку високу інституцію як „Императорская Академія“, що мала друкувати думу, а потім позволив Кулішеві вставити його в своїй книзі? Чи може Куліш мав якісь особливі права до сеї думи?

Перше ніж перейти до сього Кулішевого права, мусимо згадати тут ще увагу про сю думу Г. Хоткевича [6]), що не критикуючи й не коментуючи її, дав дуже цікаву вказівку для питання її автентичности. Говорячи про значіння кобзи в українськім побуті, автор звернув увагу на голосіння Запорожця над бандурою, яку він продавав Ригоренкові, в Ригоренковім оповіданню у Куліша („Записки“, т. І, с. 199), і додає таке завваження: „Заховалася навіть ціла високо поетична, художня дума, що представляє той самий момент розлуки кобзаря з бандурою. В сій думі описано, як бандурист-вояк сидить самотно на могилі“, і наведено уривок з „Бандуриста“. Подібність ситуації, загального тону сього плачу над бандурою в думі і в голосінню Запорожця дійсно б'є просто в очі, і сама собою піддає думку про спільність їх походження. Хоткевич сеї аналогії не розвинув, але дивно, як се ніхто з раніших дослідників не звернув на неї уваги і не включив її в аргументи в міркуваннях про автентичність чи не-автентичність „Бандуриста“. Бо коли-б ся дума була зовсім певна й була відома кобзарям, то ся її аналогія з плачем Ригоренка давала-б надзвичайно цікавий матеріял для питання про генезу дум взагалі. Коли-ж вона додається до инших сумнівів про автентичність думи про „Бандуриста“, то ся аналогія стає важною вказівкою на те, де саме шукати властивого джерела сеї сумнівної думи: се джерело мусіло бути в таких сторонах, де могли чути або знати Ригоренкове оповідання

---

[1]) Українські думи і їх редакції, Записки Н. Т. в Київі, VII, 1910. Єрофеєв чомусь вважає сю думу за запис Метлинського і як першодрук подає Куліша „Записки о Южной Руси“, т. І.

[2]) Ф. Колесса, Мельодії до українських народніх дум, Серія II, Львів, 1913 р., с. 173.

[3]) Українські народні думи, с. 128.

[4]) Ревуцький, Українські пісні та думи історичні, с. 271 приєднується до думки Сумцова проти Єрофеєва.

[5]) У Грінченка пропущено обидва рядки.

[6]) И. Хоткевичъ, Нѣсколько словъ объ украинскихъ бандуристахъ и лирникахъ, „Этнографическое Обозрѣніе“, 1903, № 2.

про голосіння Запорожця. Збіг обставин здавався нам таким обтяжливим, що в рецензії на збірник Ф. Колесси ми висловили жаль, що авторитетний знавець дум умістив у популярній збірці таку непевну думу[1]). Але раптом серед сих сумнівів з'явилось повне прояснення на дуже простий і надзвичайно ефектовний лад: 18 травня 1926 р. на однім з прилюдних засідань Укр. Академії Наук Олена Пчілка в доповіді про зустріч з Кулішем познайомила громадянство з такими фактами, що 22 роки тому казали їй заперечити автентичність „Бандуриста", так несподівано, як могло здаватися тоді. Вона навела незвичайно інтересну заяву Куліша в справі фальшованих дум і сеї думи спеціяльно!

Нам не довелося бути на сім засіданню, і сі відомості ми завдячуємо Ф. Я. Савченкові, що ласкаво записав для нас відповідні місця з доповіди Олени Пчілки. Зустріч сталася при нагоді археологічного з'їзду в Київі в Драгоманових: мова була про „Историческія пѣсни", що були тоді новиною, і про думки видавців про фальшовані думи, які очевидно належали до сенсації сеї публікації. Раптом Куліш урочисто попросив слова і стоячи зложив таку, сказати-б, літературну сповідь: Так ми підробляли і доробляли думи!—але ми не фальшивомонетчики, що мають користь з фальшування. Товариші Куліша, казав він, фальшували думи так, як Піґмаліон, не знаходячи в житті ідеальної жінки, вирізьбив собі статую і покохавши її, оживив своєю любов'ю. Вони сами прикрашали народню поезію, щоб бачити її ще кращою,—сами вливали в неї те, що прагнули в ній бачити. При тім вони нехтували свою авторську амбіцію і віддавали народові твори, що часом могли зробити честь імені не аби-якого поета. І для прикладу Куліш назвав „Бандуриста"...

Кобзар Остап Вересай з жінкою.

З фотографії одержаної від О. Г. Сластіона.

Він не назвав автора сеї думи і нам лишаються в сій галузі тільки здогади, але ми вдячні і за голий факт, що остаточно розвязує питання про фальшованість сеї думи, що не могла оповісти сама про себе так ясно, як підробки Срезневського або Шишацького-Ілліча, що своєю недоладністю зраджували своє ненароднє походження. Можемо думати, що Куліш з особливим патосом кинув сей заголовок тому, що „дума про бандуриста" не потрапила до реєстру фальшованих дум Антоновича і Драгоманова і можливо, що не вважаючи на сю заяву, в слухачів все таки лишились ще якісь сумніви, і „Бандуриста" зараховано до „доброблених", а не до „підроблених" дум. Тому пізніш і трактовано її як думу з народнім мотивом у замітці Сумцова і в „Мысляхъ" Житецького, і так і не вийнято її з-поміж творів народнього походження. Се розуміється пояснюється тим, що „Бандурист" як композиція в думовім стилю перевищує всі попередні спроби. Але порівняння сеї „думи" з плачем Запорожця дає нам змогу вияснити її літературне походження і без „основного народнього мотиву".

---

1) „Україна", 1925 р., кн. 6, с. 139.

Дозволяємо собі спинитися ще на сім питанню. Колесса висловлював думку, що на сю думу вплинула „Смерть Бандуриста“ Метлинського, віршик, друкований 1839 року. Але се зближення далеке: недоладний вірш Метлинського ні разу не зустрічається з думою ані у вислові, ані в образах, ані в тих думках, що вложені бандуристові в уста. Але можливо, що обидва твори мали одно джерело: се поетична характеристика української поезії в передмові Срезневського до „Запорозької Старини“: ... „То думы старца: убѣленная лѣтами голова его покоится на изголовьѣ могилы, готовой принять его въ свои нѣдра; его надѣжды исчезли будто дымъ сновидѣній; но его душѣ осталась еще одна услада — то воспоминанія минувшаго, то звуки бандуры, ихъ возбуждающія; и взоры его, прежде пылавшіе буйнымъ пламенемъ воинственности, теперь померкшіе, испепелившіеся, блистаютъ слезой печали о минувшемъ; и голосъ уже увядшій, тихій, едва внятный оживляется, мужаетъ, повторяя въ унылыхъ похвалахъ преданія своего времени, своего поколѣнія“ (т. I, с. 12). Порівняймо з тим „Бандуриста“ і „Смерть бандуриста“ Метлинського:

Метлинський:

Буря виє завиває
І сосновий бір трощить
. . . .
Те не дивно що так шумно
Що раз-по-раз блиск та гряк!
Те дивніш: співає сумно
Над Дніпром старий козак
Пісня з вітром розлітає,
Мов той вітер братом має...

Бандурист:

То сидить на могилі козак старесенький
Як голубонько сивенький
У кобзу грає виграває,
Голосно співає
. . . .
Тільки й зосталась йому бандура подорожняя
. . . .
Козак сердего люлечку потягає
У кобзу грає виграває
Жалібно співає:
„Гей братця, пани молодці
Козаки запорожці..“

В українській поезії „все дико“—пише Срезневський, і Метлинський рішив узяти сю дикість на розум. Але підроблена дума ближче в'яжеться з уступом Срезневського. Тимчасом як козак Метлинського сумно дивиться в прийдешнє, „Бандурист“, як і старець Срезневського, „оживляется, повторяя въ унылыхъ напѣвахъ преданія своего времени“. Він звертається до Запорожців з покликом: „Де ви ся маєте?..“ Нам здається, що вплив передмови Срезневського на думу безсумнівний, і тут власне є зародок сеї думи, стимул до неї: вона служить поетичною ілюстрацією до передмови „Запорозької Старини“. Але з самого матеріялу Срезневського дума зробитись не могла, його замало; можливою стала вона тільки тоді, як був зафіксований плач Запорожця над бандурою, як його оповів Ригоренко.

Куліш сам не чув Ригоренка; знав його О. Ніговський, „ревностный собиратель думъ“, що зустрічав його в селі Краснім Куті в Богодухівськім повіті і записав його оповідання: Сей запорожець—очевидно добрий співак, може й професійний бандурист—продавав свою бандуру „з крайньої нужди“ і розлучався з нею „з сльозами і голосіннями, подібними до голосінь по вмерлому:

„Ти-ж була моєю втіхою (казав він), ти-ж розважала мене у всякій пригоді.

„Багато людей вельможних, багато лицарства славного і всякого народу православного слухали твоїх пісень.

„Де ти не бувала, якої пригоди не дознала? Чи раз-же ти мою голову і з шинку визволяла? Чи раз-же ти в заставі лежала, та й нігде-ж ти не застряла!

„А тепер довелось мені з тобою розлучатись, за чотири карбованні рублі тебе в чужі руки оддавати та й по вік вішний тебе не видати“ і т. п.

Правдоподібно, що сей текст, як і инші поетичні і прозові тексти Записок, Куліш підправив, вишліфував, але що Ніговський дійсно таки чув таке голосіння і записав його, в сьому не сумніваємось. Коли саме се було—сього не маємо змоги з'ясувати. Невідомо

також, чи зразу передав Ніговський сей запис Кулішеві, чи перше він став відомим комусь иншому, напр. Афанасьєву, що використав його для своєї думи з „великого шляху між Прилуками і Пирятином“. Але хто саме її скомпонував, сього ми також не можемо знати. Можемо тільки твердити, що коли попередні слова Срезневського про старого бандуриста могли породити в серцях той ідеал, про який говорив Куліш у своїй сповіді в домі Драгоманова, то голосіння Запорожця дало йому нарешті форму й життя. Для готової рамки був знайдений зміст. Правда, матеріялізм сього плачу—„чи раз ти мою голову з шинку визволяла, чи раз-же ти в заставі лежала, та й нігде не застряла!“—замінився більш поетичними міркуваннями, знов-же підо впливом Срезневського. Але інтенсивне почуття до інструменту, до єдиної втіхи, чи до вірної дружини, підхоплено було вірно й щасливо використано. Настільки щасливо, що навіть тоді як старші фальсифікати були розвінчані, ся дума все ще змушувала дослідників і знавців рахуватись з нею. Настільки навіть, що як згадано вище—„Бандурист“ кінець-кінцем дійшов таки до кобзарів і його, хоч почасти, але все таки вони адоптували—а се ні разу не траплялося з ніякими старшими фальсифікатами! Пояснити сей успіх треба тим, що несвідомо й навіть усупереч своїм історично-літературним переконанням про походження форми думи автор, чи автори „Бандуриста“ в своїй творчості стали на зовсім науковий шлях. Коли статуя ожила, то сталось се, думаємо, тому, що поетичний Піґмаліон показався напівсвідомим дарвіністом і в своїй творчій мрії використав закон про паралелізм онто-і філогенези: про подібність шляху, яким розвивається індивід із зародка, до того, яким розвивалася поволі ціла порода. Він нав'язав свою думу до голосіння, себ-то до того роду словесної творчости, з яким генетично звязана поетична форма думи, і саме тим надав свому фальсифікатові деякої правдоподібности, якої ніколи не мали підробки, що підходили до думи або з погляду тонічної поезії, або мірної прози. Думаємо, що сей факт, такий повчаючий з погляду історії думової форми і взаємовідносин інтелігентих творців і народніх поетів у розвою думової традиції, оправдує сей наш екскурс в історію Бандуриста.

„Южно-русскія народныя пѣсни“ Метлинського. На другий рік після описаних публікацій, 1854, вийшов великий збірник пісень Метлинського: „Народныя Южнорусскія пѣсни“. Збірник приніс кілька нових дум і багато нових варіянтів. Частина з них має помітку про кобзаря, що співав даний текст, всі означені що-до місця свого походження, і се надає збірникові особливої цінности. Але чи не найцікавіше в нім—се передмова і на кінці книжки—правила для збирачів та спис відомих кобзарів з трьох губерень. Все се були явища нові, що виявляють зовсім новий погляд на справу, і сю новість зразу було відчуто: Ламанський у просторій анонімній рецензії, вихваляючи збірник[1]), особливо підкреслив се його загальне стремління до точности і зокрема відмітив „прекрасныя правила“ Білозерського (якого він чомусь назвав Бѣлоцерковскимъ), як явище оригінальне й цінне. Цікавіше одначе те, що инший рецензент (в „Отечественныхъ Запискахъ“) власне брав за зле Метлинському се точне означення місцевости, де записано пісню, бо-ж, мовляв, „пісня, яку почуєте над Десною, так самісінько співається над Азовським морем“[2]).

В передмові до збірника—очевидно підо впливом етнографічних програм російського географічного товариства і новопіднесених питань про етнографічні методи, Метлинський відчув потребу докладно оповісти про свої власні методи збирання й видавання матеріялу в сьому збірнику. Він, по-перше, заявляє, що друкує за рідкими виїмками тільки те, що ще ніде не було друковане, і таке, що „дійсно гідне уваги з якого-небудь боку. Далі—каже він,—не допускаючи своєвілля в складанню пісень з кількох варіянтів, я дру-

¹) Вѣстникъ И. Русскаго географическаго общества, 1854, с. 13. Що-до сумлінности Метлинського як видавця треба одначе згадати і відзив Максимовича, що Метлинський передрукував його записи, не назвавши джерела, „Русская Бесѣда“, 1857 р., кн. V, с. 82.

²) Цитовано в Сумцова, Пятидесятилѣтіе сборника А. Л. Метлинскаго „Народныя южнорусскія пѣсни“: Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности И. Академіи Наукъ, 1904 р., т. IX, кн. 3.

кував неподібні рядки варіянтів окремо, вказуючи, до яких рядків головної пісні вони належать. Коли варіянти здавались особливо цікавими, то й були надруковані цілі, як взірці ріжнорідного оброблення одної первісної пісні“. Що-до правопису і вимови Метлинський заявив, що буде уніфікувати мову відповідно до мови більшости, тому великої точности не обіцяв, але зате досить ясно говорив про свої заміри і свою роботу над текстами. Заявивши, що буде виправляти тільки мову, він тим давав гарантію від умисного фальшування або своєвільного пероблювання змісту й форми пісень і дум. Сих останніх він не виділяє окремо що-до змісту, а тільки що-до форми. Він каже, що й моралістичні твори часом можуть мати форму думи, або вільних нерівномірних віршів, близьких до мелодійної прози з римами. Але головно він відносить до дум твори про „зовнішні події народнього життя“.

На кінці книжки Метлинський умістив згадані правила для записування, що склав М. Білозерський, які певно були більш-менш використані в роботі коло сього збірника. В сих правилах Білозерський торкався ріжного матеріялу; що-до збирання історичних пісень зокрема він радить нагадувати людям історичні імена, події, про які може бути згадка в пісні. Записувати радить насамперед з проказуваного, а потім перевіряти свій запис за співом, і нарешті прочитувати його співакові, щоб він поправив помилки та пояснив як треба слова. При записуванню дум радить ставити риску для означення кінця куплету (як розуміє автор сей куплет—не ясно, мабуть, в розумінню музикальної тиради?). Радить записувати не тільки повні пісні й думи, але й уривки. „Співаків і оповідачів слід питати: про їх ім'я, прізвище, літа, стан, фах; де й у кого навчилися дум, пісень“... Так само не зайве записувати біографічні відомості, що дають співаки сами про себе. Від записувачів вимагається буквальної точности в слові й вимові. До правил додано спис кобзарів; наведемо в нього тільки тих, що названі на ім'я: в Сосницькім повіті в Єдутах—Гордій і Савка, в Олександрівці—Шут; в Мені—Бешко; в Сосниці—Олексій Рак; десь у Сосницькім повіті—Дяконенко; в Стародубськім повіті, в Семенівці—Антип; в Спаському—Павло Козел. В Харківськім пов. у Вільшані—Левко й Петро Колибаби; в Охтирськім пов. в Тростищі—Золавський; в Харкові самім, коло Холодної гори—Гарбуз. З Полтавщини імен нема—є тільки анонім у маєтку Гр. П. Галагана в Сокиринцях Прилуцького пов.: згодом найславніший з кобзарів—Остап Вересай...

З отсих імен лиш деякі кобзарі відомі нам з записів їх співів—инші для нас дійсно тільки імена. Одначе більшість їх представлена в сім збірнику ріжними текстами дум. Є в збірнику і одно ім'я, якого нема в списку, се І. Романенко в Британах Борзенського пов.

Думи, надруковані в книжці, здебільшого анонімні, але краще переглянемо їх по черзі, як вони розкинені в ріжних відділах збірника.

Розділ „Нравственно-Поучительныя“:

1) Дума про вдову та синів, чотири варіянти: a) с. 345, від кобзаря в Охтирці, b) с. 347, запис самого Метлинського від кобзаря в Зіньківськім пов., c) с. 349, записав Білозерський від кобзаря І. Романенка в Британах Борзенського пов., d) с. 352, від Шута з Олександрівки—очевидно запис Куліша.

2) Дума про сон і про жену, с. 354,—нова дума, записана в Охтирці.

3) Чужина (с. 355)—се варіянт думи про сестру та брата, записав її А. А. Метлинський в Зіньківськім пов.

Пѣсни былевыя. IV (по 1647 г.):

4) Про Хвеська Кганджу Андибера (с. 377)[1]. Се нова надзвичайно яскрава дума, подана в двох варіянтах: основний від Шута і від Бешка з Мени записав Куліш, другий—тільки від Бешка. Се значить, що ті рядки, які Бешко співав відмінно від Шута, були виділені окремо, а ті місця, що обидва кобзарі співали більш-менш однаково (бо-ж повної

[1]) Після розділу „билевих пісень“ є примітки: вказівки на літописи та документи, в яких писано що-небудь про героїв дум або пісень, надрукованих у сім розділі. У нас сі примітки наведені у вступах до окремих дум.

подібности між співами кобзарів не буває, навіть у співаків одної школи, як сі два— Шут і його учень Бешко), зісталися в основнім варіянті. Таким чином, не вважаючи на всю охоту до точности й методичности Метлинського, два оригінальні записи Куліша, від Шута й від Бешка, були властиво знівечені, і ми не дістали ні одного з них, а замість того тільки два сурогати. Дійсно, збираючи те, що є подібного в ріжних записах, і складаючи се до купи, редактор має на увазі вже не якусь живу поетичну цілість, якийсь означений варіянт даної думи, але свою власну схему, що здається йому типовою, або основною, і він до неї підганяє матеріял, даний записами. Але найгірша небезпека таких переробок та, що вони викликають смак і охоту до дальшого перешивання, і дума про Андибера відчула його на собі особливо болюче, коли поверх комбінованого варіянту Метлинського (зложеного з варіянтів Шута і Бешка) Куліш згодом понашивав ще латки з третього варіянту, Ригоренка. Так кінець-кінцем з минулого століття нам не залишилось ні одного більш-менш певного друкованого тексту сеї думи[1]).

Але приклад Андибера не одинокий.

5) Дальша дума—про Хмельницького та Барабаша (с. 385) також скомбінована з варіянтів Шута й Бешка, але вже без окремо зазначених ріжниць: очевидно варіянти вчителя й учня в сім випадку були досить подібні—або редактор сим разом менш дорожив варіяціями.

6) Про Хмельницького та Василя Молдавського (с. 391)—запис Куліша від Шута.

7) Про Хмельницького Богдана смерть, та про Юруся Хмельниченка та Павла Тетеренка (с. 395)—так само.

8) Про Івана Богуна (с. 407)—уривок думи, ближче не відомої, від Шута.

9) Про Веремія Волошина (с. 413), кілька слів думи та кілька фраз споминів Шута про неї, записані як попередні.

Розділ V—після Хмельницького: дума 10) Про Івася Вдовиченка (с. 413), два варіянти: основний запис Куліша від Шута та доповнення до нього Білозерського від Романенка.

Пѣсни Былевыя. Бувальщины: 11) Про сестру та брата (с. 434), запис Білозерського від Романенка.

12) Про смерть трьох братів (с. 437), инакше Самарські брати, записав сам Метлинський у Зіньківськім повіті невідомо від кого.

13) Про смерть Хведора Безродного—три варіянти: основний (с. 440) від Романенка, запис Білозерського, до нього доповнення від Романенка-ж (с. 441), зробив їх також Білозерський. Очевидно в сім випадку записувач дуже точно дотримувався своїх правил: записав думу двічі і відмітив ріжниці в тексті, які співак робить, співаючи його повторно. Третій варіянт сеї думи, уривок від Шута, записав Куліш.

14) Про козака Голоту, с. 445, уривок Білозерського від Романенка.

15) Про Корабель, с. 446, уривок з Гадяча, записав А. Метлинський. Зразу не можна було сказати напевно, чи се уривок думи. За такий вважали його Антонович і Драгоманов, за думу вважає його і Єрофеєв, але не вважаючи на подібність сього уривка до думи, ми мусимо вважати його за пісню, може за таку, що переспівувала мотив старої думи, але все таки не за думу. Сей уривок, тільки приточений до другої пісні про солов'їне гніздо, записав з дуже невеликими змінами Я. Новицький в Олександрівськім повіті[2]), і тут ми вже маємо виразно пісенну форму. Се, розуміється, не виключає можливости, що колись існувала і дума на сю тему, але уривок Метлинського безпосереднього звязку з нею не має.

Окремо від сих п'ятнадцяти нових текстів у збірнику Метлинського мусимо згадати два старі—передруки, а до того ще й фальсифікати. Перший—се відомий уже нам Бан-

[1]) Коли-б не щасливий випадок, що залишив нам копію Максимовича з оригінального запису Ніговського: ся копія заховалася в рукописах П. Г. Житецького і буде надрукована в нас на своїм місці.

[2]) Я. П. Новицький, Малорусскія историческія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ 1874—1903 г., с. 15.

дурист, с. 443; другий—передрук з польського часопису „Athenéum“, 1844, V, с. 26 (у Метлинського с. 374)—про Дмитра Самійленка Коломийця. Ми не згадали його на своїм місці в 1840-х рр., бо сей твір властиво не можна зарахувати не то що до народніх, але навіть і до фальшованих дум. Се пісня з своєрідним розміром, досить складним як на ніби-то народню пісню (властиво вона складена двома розмірами: перший куплет складений з 8 складових віршів *a, a, b, c, c, b*, другий знов инший, далі маємо не дуже рівний коломийковий розмір), але не „дума“ в роді підробок Срезневського або „Бандуриста“. Вона скомбінована з ріжних справді думових мотивів: морський похід козаків, бій з бусурманами, невдача в поході через материн проклін і смерть без опрощення; все се „записав коло 1820 р. в м. Умані від Якова Самійленка-Коломієнка Г. Ізопольський“. Сей невдалий фальсифікат зістався поза увагою тогочасних прихильників дум, і тільки Метлинський спробував увести його в український літературний ужиток. До фальшованих дум Коломийця зарахували Антонович і Драгоманов. Сам Метлинський не лишив свого погляду на форму сього твору і невідомо, чи вважав його за пісню чи за думу, але до „благозвучної прози“ його прирахувати трудно через багатство рим.

Коли порівняємо збірку Метлинського із старшими збірками, то завважимо, що крім методичного інтересу вона особливо замітна багатством нових варіянтів до вже відомих дум. З нових дум ся збірка дала тільки три цілі та два уривки, зате аж 16 варіянтів, що послужили для ліпшого пізнання окремих думових сюжетів і кобзарської традиції взагалі. Всю сю імпозантну масу записів виладили мабуть п'ять осіб: два Метлинських, Білозерський і думаємо—Костомаров. За його записи вважаємо тексти з Охтирки. Неясне місце займають записи від Бешка: ніде не бачимо їх у чистім вигляді, а все злученими з текстами Шута, що записав Куліш. Чи й Бешкові тексти він записував? Ми не маємо виразних доказів того, що Куліш займався Бешком: ані в „Запискахъ о Южной Руси“, ані в кореспонденції не бачимо ніде слідів сього кобзаря. З другого боку, Куліш не був великим ригористом у поводженню з етнографічними текстами, ми цитували що-йно дуже характеристичну сповідь у сій справі. Свою редакційну роботу Куліш зазначував лише тоді, як маніпулював з чужими текстами, як от записами Ніговського в „Запискахъ о Южной Руси“. Се позволяє нам думати, що записи від Бешка не були його, хоч і не були зовсім чужі, бо автор їх не був названий. Такі відносини, на нашу думку, Куліш міг мати власне до записів Білозерського, і ми думаємо, що Бешка досліджував власне він. Шкода тоді, що Куліш попсував їх, бо записи Білозерського здаються нам найточнішими в збірці Метлинського; инші часто стоять нижче від методичних вимог Метлинського. Все таки важно те, що ті вимоги були зформульовані і зістались як мірило для дальших збирачів і видавців дум.

„Посвистач“. Найближча публікація думи, яка вийшла 1855 р., навпаки—зовсім суперечила правилам „Южнорусскихъ пѣсень“. Се останній з Могіканів попередньої доби ненаукових поглядів на народню творчість,—останній фальсифікат думи,—принаймні останній, який ми знаємо. В „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ (1855, № 16, с. 133) була надрукована стаття Олександра Шишацького-Ілліча „О памятникахъ мѣстной народности“; в ній він навів „казку“, яку мовляв „можна назвати думою“, ніби записану від якоїсь баби Гуйдихи в с. Красилівці Козелецького повіту. Баба Гуйдиха тоді, мовляв, вже не жила, а як автор записував від неї свою „казку“, вона мала коло 85 літ. Ся казка написана нерівними рядками, декуди римованими, назовні має вигляд думи, а своїм змістом, каже видавець, натякає на хрещення Руси. Вона „більше проясняє правду історії, ніж представляє чудесне“! Можна без ніякого вагання сказати, що ціла вона видумана, разом з чудернацьким іменем оповідачки, або, в найліпшім разі, зліплена з яких-небудь уривків казок (як приміром сам початок „думи“ про великанів і карликів). Як підробка думи, сей пам'ятник—„рѣдкій по своей древности и по своему интересу“—дуже невдалий. Цікаве в статті Шишацького хіба тільки означення дум, зроблене за Максимовичем—тільки

дуже споетизоване[1]). Але не вважаючи на всю невдалість сеї підробки, вона дуже подобалась. Максимович, що прочитав її аж у „Запискахъ о Южной Руси", з захопленням звертався до Куліша: „Хвала Вамъ и сотрудникамъ Вашимъ, Шишацкому-Ильичу" [2])... Ся-ж підробка, як уже сказано, була використана і в дальшій праці про думи, що вийшла 1856 р.,—нарівні з науковими здобутками збірника Метлинського.

Записки о Южной Руси. Ся класична праця—Записки о Южной Руси Куліша, том перший—багато дечим тісно звязана з „Народными южнорусскими пѣснями" Метлинського: Куліш для збірки Метлинського дав був багато своїх власних записів дум; „правила" на кінці книги походили від родича Куліша і близької до нього людини — Мик. Мих. Білозерського, а з'явились вони певно як продукт його спільної праці з Кулішем над збиранням народньої творчости (в сих справах, як і в инших життєвих питаннях, Куліш дивився на Білозерського як на свого учня). Передав Куліш Метлинському і записи самого Білозерського, за що сей навіть сердився на Куліша. Одним словом, передав Метлинському все, що тоді мав з пісенних записів, своє й чуже. Се не була якась випадкова вкладка, а справжнє співробітництво. Взагалі з приводу сього видання Куліш наново розпочав свою збирацьку працю, і вона, раз налагодившись знову, мусіла тривати й далі. Можемо тому сміливо сказати, що Кулішева збирацька робота коло початку 1854 р., яка виявилась його участю в збірці Метлинського, продовжилась безпосередньо тою роботою, що два роки пізніше дала „Записки о Южной Руси". Правда, робота для збірки Метлинського незалежно від нових методів, що виявилися в тім виданню, для Куліша була не новою, а тільки відновленою. Вже гень перед тим, ще перед 1847 р. і перед засланням він збирав твори народньої поезії, мав власні записи ще тоді, і потім на засланню клопотався про видання сих записів і инших пісень. Але план такого видання як „Записки" міг з'явитись у нього тільки в добу уважнішого студіювання народньої поезії і підвищеного інтересу до її носіїв, що вперше, хоч і в слабшій формі, виявляється в публікації Метлинського. „Записки-ж о Южной Руси" дали власне найяскравіший вираз сьому інтересові—вони являються найзамітнішою пам'яткою того зближення інтелігенції з професіоналами народнього слова, інтелігентських літератів з народніми, коли можна сказати,—що характеризує в нашій етнографії п'ятидесяті роки. Як найцікавіший вицвіт того надзвичайно цікавого, а при тім властиво дуже короткого періоду в історії української народньої словесности, спеціяльно в історії дум, „Записки" вимагають того, щоб на них спинитися довше.

Збирацька діяльність Куліша почалася в 1840-х рр., але чи збирав він тоді й думи, се лишається неясним. Року 1843, друкуючи свою „Україну"—історію України в думах, почасти власної композиції, почасти з переробок „Запорозької Старини", а в малій частині з народніх елементів, узятих із старших збірників, Куліш, видима річ, ще не мав свого власного запасу. Його варіянти в „Україні" не носять слідів яких-небудь власних записів,

[1]) Як маловідомий курйоз наводимо його в цвітистім оригіналі: „Украинская дума есть особенность Малороссійской народной поэзіи, не свойственная никакой другой народности. Такая дума имѣетъ свой особенный характеръ, свою особенную форму въ изложеніи, заключаетъ въ себѣ не фантазію или же мысли объ извѣстныхъ историческихъ или семейственно-житейскихъ фактахъ, не существующихъ во времени,—а самый фактъ (!), которымъ увлекается и на который смотритъ не одно лицо, какъ это бываетъ у насъ при оригинальныхъ сочиненіяхъ (особенно историческихъ поэмахъ), а цѣлый народъ въ одной нераздѣльной мысли, въ одномъ нераздѣльномъ взглядѣ,—и эта-то народная мысль, этотъ народный взглядъ и есть украинская дума. Она передается бандуристомъ въ неправильныхъ стихахъ, сложенныхъ изъ неравнаго числа тоническихъ стопъ; не поется и не говорится прямо, а разсказывается речитативомъ, какъ будто на распѣвъ и непремѣнно подъ акомпаниментъ бандуры, кобзы или же лиры. Ее нельзя назвать сказкою,—потому что по предмету не заключаетъ въ себѣ ничего чудеснаго; нельзя назвать и обыкновеннымъ историческимъ преданіемъ,—потому что украинская дума имѣетъ особенную форму въ изложеніи и особенность при пересказываніи ее другимъ".

[2]) Украинскія письма къ П. А. Кулишу отъ М. А. Максимовича, письмо первое, Русская Бесѣда, 1857, кн. 1.

вони складені з чужих текстів. Але скоро по тім Куліш мусів зайнятися і збиранням дум, бо вже 1846 р. він передав свої думи Срезневському для спільного видання і 1847 р. скаржився, що вони в Срезневського[1]) пропали. Але чи се були дійсно думи, чи може тільки історичні пісні—невідомо, бо Срезневський 'сі записи таки загирив і вони зістались невідомими. Того-ж таки часу мусів Куліш збирати свої „Украинскія народныя преданія“, що були надруковані в московських „Чтеніяхъ“ 1847 р.—але там знов таки дум не було. Тільки вернувши з заслання і приїхавши влітку 1852 р. на Україну, міг Куліш наново зайнятися збиранням пам'яток народньої поезії, між иншим і записуванням дум, але думаємо, що в дійсності дум він тоді не записував: його етнографічні жнива перших літ після повороту, що увійшли до збірки Метлинського, були зібрані аж улітку 1853 р., наслідком згаданої появи в літературі сосницького кобзаря Андрія Шута. Правда, з оповідань кобзаря Братиці виходило-б, що Куліш з Білозерськиим ще 1852 р. заїздили до Бешка і записували від нього думи, але з инших споминів Братиці виходить, що се було вже після візити Куліша в Шута, себ-то не раніше як 1853 р., і нам здається се правдоподібнішим: очевидно, Білозерський першим разом заїздив до Бешка сам. 18 вересня 1853 р., вернувши з Сосницького повіту, Куліш писав до Бодянського, що „расшевелилъ того самого Андрея Шута, о которомъ пишетъ священникъ Базилевичъ“, і записав від нього 12 дум. Окрім того здобув ще багато записів від „чернігівського Білозерського“, тож обіцяв з'явитися в Бодянського „съ весьма важнымъ сборникомъ“. В тоні сеї замітки—Куліш говорить про „того самого Шута“ як про загально відому особу—відчувається, що етнографічна екскурсія до Сосниці не була чимсь цілком буденним, і розмови з кобзарями в Куліша в тім часі не належали до звичайних явищ. Сама екскурсія не мала також спеціяльно етнографічної мети: Куліш їхав до Сосницького повіту по воли, але маючи в гадці використати сю подорож і з етнографічного погляду. Збираючись на ярмарок до Івангорода, він писав до М. Д. Білозерського 26 серпня 1853 р.: „Я хочу самъ туда отправиться за волами; но меня больше привлекаетъ туда надежда встрѣтить какогонибудь барда, который śpiewak niestety, spiewać niema komu. Славится ли эта ярмарка сборомъ старцівъ?“ допитується він[2]). Під впливом як их обставин поїхав він тоді розшукувати „того самого Шута“, не знаємо; можливо, що звернув до Олександрівки, не знайшовши нічого на самім ярмарку, а може навпаки: туди скермували його ярмаркові діди, додавши йому ще нові відомості до того, що він уже знав про Шута від Базилевича. В кожнім разі звістка про сей ярмарок цікава для нас сим бажанням використати не часту очевидно оказію побачити кобзарів. Він ілюструє се своє бажання цитатою з Конрада Валенрода—що зраджує вже тодішній романтичний погляд Куліша на кобзарів, погляд, що згодом розвернувся в „Записках“. Вже видно тоді бреніла йому в усі ся фраза, що згодом мала розгорнутися в його історичну теорію кобзарства—в якій зливалися його власні спостереження і романтичні літературні спомини. Але влітку 1853 р. все се було ще в стані громадження: се окремі думки та враження, що пам'ять відкладає на потім, ґрунту-ж для систематичного опрацювання сього матеріялу ще нема. Спеціяльно безпосередніх спостережень над кобзарями було в Куліша ще дуже небагато.

Окрім згадки про Шута і цитованого в Шенрока[3]) листа до Ганни Барвінок про знайомство з Вересаєм не маємо ніяких свідоцтв про те, щоб Куліш на початку 1850-х рр. багато знайомився з кобзарями. Очевидно перше його ближче знайомство був таки Шут. Тому й нема нічого дивного, що запрошуючи до себе Жемчужникова в жовтні 1854 р., Куліш як найбільший атракціон обіцяє йому післати за „Андрієм Шутом і його меценатом—

---

[1]) О. Грушевський, Етнографічні плани й видання, с. 108—110 і Письма Кулиша къ Бодянскому, Кіевская Старина, 1897, X, 43.

[2]) В. Петров, Куліш—хуторянин, Записки істор.-філологічного відділу Української Академії Наук, 1926 р., кн. IX, с. 167.

[3]) „Кіевская Старина“, 1901 р., кн. VI, ст. 356. Дати сей лист не має; Шенрок відносить його до періоду складання другого тому „Записок“, себ-то по 1856 р.; се потверджують і инші дати.

священиком“ [1]). Від Шута й походять перші записи дум по повороті з заслання або й перші Кулішеві записи дум взагалі.

Потвердження сього знаходимо і в тім, що ніяких своїх записів від инших кобзарів Куліш Метлинському не передав. Записи від Бешка мабуть належали Білозерському: Куліш згадав-би був де-небудь сього нового знайомого кобзаря, якби сам був записав сі думи. Але в поглядах самого Куліша се не робило великої ріжниці—в тім-же листі до Бодянського він заохочував його друкувати свої збірники разом з сим новим зібраним матеріялом як-найскорше і без ніяких застережень з його (Кулішевого) боку. Але не договорившись ні до чого, ані листовно, ані особисто підчас свого побуту в Москві, Куліш передав всі сі скарби Метлинському: свої записи від Шута й записи Білозерського від Романенка. Очевидно, ніякого плану власного видання Куліш тоді, 1853 р. ще не мав і навіть не рахувався з такою можливістю; а разом з тим горів баженням як-найскорше передати публічності поетичні пам'ятки, що зібралися від ріжних збирачів. Тому й уважав сю передачу матеріялу Метлинському за зовсім природню, не вважаючи на те, що Білозерський, як згадано, нарікав на неї [2]).

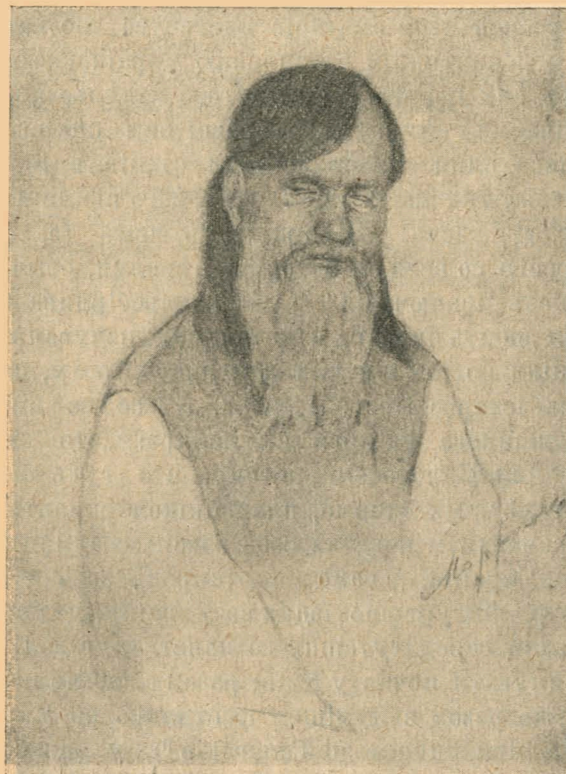

Кобзар Ів. Кравченко-Крюковський.

Малюнок П. Мартиновича в Костянтиноградськім музею.

Але дуже скоро по тім такий план власного видання в Куліша з'явився — підо впливом нового знайомства, яке мусіло статися скоро по повороті до Петербурга, того-ж таки 1853 року, і думаємо,— все таки підо впливом літніх вражінь. В листі до Бодянського з 13 грудня 1853 року. Куліш, згадавши про друкування своєї повісти „Лѣто въ Малороссіи“, переходячи мабуть думкою до инших літературних планів, породжених „малоросійським літом“, писав про учня Академії Мистецтв, який „шлялся“ по Україні ціле літо і так захопився нею, що рішив „віддати їй свій талант“, — Лева Жемчужникова. Куліш читав йому свої „Преданія“ („я прочелъ ему нѣсколько украинскихъ преданій“), і сим очевидно викликав велике захоплення й подібні спомини самого Жемчужникова, так що в Куліша з'явилася думка об'єднати сі спільні здобутки: „Меня онъ занялъ до такой степени, что я хочу написать собственно для него книгу, въ которой опишу по воспоминаніямъ свои встрѣчи съ разными Харьками Цехмистрами и вставлю въ свои бесѣды съ ними преданія въ такой послѣдовательности, которая бы живо рисовала его воображенію исторію послѣднихъ временъ заднѣпровскаго козачества. Онъ хочетъ рисовать рядъ эскизовъ, которые осуществлятъ все, что сохранено отъ забвенія въ преданіяхъ“. Слідом Куліш просить Бодянського прислати йому ще один примірник „Преданій“, бо він у рукописах не має всіх текстів. Очевидно, хоче зараз братися до роботи, і нема сумніву, що книжка, про яку йде мова, має стати славними „Записками о Южной Руси“.

[1]) С. Глушко, Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужниковим, Україна, 1926 р., кн. 2—3, с. 170.

[2]) В. Шенрокъ, Кулишъ, „Кіевская Старина“, 1901 р., кн. V, с. 210. З приводу сього невдоволення Куліш казав, що сам „съ досады, что никто не издаетъ, готовъ былъ отдать ихъ для напечатанія чорту, или что все равно, Срезневскому“.

Оповідання Харка Цехмістра, що ввійшли в перший том „Записок“, друкувалися вперше в „Преданіяхъ“ і перейшли в нову збірку з більшістю матеріялів 1847 р. Вони саме певно й захоплювали нових приятелів в їх розмовах у „секретній“ робітні Жемчужникова, в саду на Василівськім острові. Згадуючи сі їх спільні читання пізніше, Жемчужников оповідав про якусь книжку Куліша, призначену для народу, яку одначе з'їла цензура. Се ніби натякає на „Україну“, що була „изъята“ цензурою з продажу і бібліотек по процесі 1847 р. Але, очевидно—Жемчужников, що давав свої відомості Шенрокові десь аж у 1890-х рр., тут трохи поплутав факти. „Україну“ Куліш йому дійсно дав і вона була в нього в тих часах, але приязнь їх зав'язалась над „Преданіями“ і вони саме й були темою їх розмов узимі 1853—4 р.[1]). Як відомо, вони також не вийшли в світ через цензуру—хоч і не були виданням „для народу“.

З сих приятельських розмов двох аматорів мистецтва, що серед артистичного Петербургу зійшлись на спільнім романтичнім захопленню українською старовиною: одного ще цілком захопленого новістю сих переживань, другого схвильованого радістю повороту до довго невиданої батьківщини,—із симпатії, утвореної сим спільним замилуванням, мала родитися книжка, яка означає один з найважніших етапів в історії української думки XIX в. Настрої Жемчужникова тих часів відбилися в його пізніших оповіданнях. Згадуючи свою знайомість з Кулішем, він казав: „Я нашелъ въ немъ то, чего искала моя душа, горячо полюбившая Малороссію со всей ея исторіей, пѣснями, обычаями, одеждой,—словомъ полюбилъ въ ней все, все безъ исключенія“ [2]). Ся неперебірлива й так наївно висловлена любов студента мусіла бути досить близька й до тодішніх почувань поворотця, і Куліш так захоплюється, що хоче спеціяльно писати книжку, яка-б йому, сьому новому приятелеві, живіше представила новітню історію Правобережжя, а все се кінець-кінцем тільки для того, щоб поставити Жемчужникова на ноги як маляра: „это укрѣпитъ его силы для будущихъ картинъ изъ исторіи Малороссіи потому, что тутъ на каждомъ шагу буду учить его живописной техникѣ“. Як бачимо, план цілком романтичний.

Але на практиці сей романтизм показав себе зовсім розумним. Жемчужников мав ще дещо окрім своєї любови до України, а саме мав широкі звязки в українських великопоміщицьких колах. В 1852 р. він уперше їздив на Україну, де мав родичів серед нащадків Розумовського, нав'язав звязки серед тутешнього панства, де-далі то довше розгощувався в ріжних дворах і навіть зимувати почав у Київі разом з своїми полтавськими приятелями. Коли влітку 1854 р. вони вже разом з Кулішем пустились по Україні, Жемчужников увів його до тих своїх приятелів, між иншим до Галаганів [3]), у яких у дворі в Сокиринцях Куліш згодом познайомився з давнішим приятелем Жемчужникова—кобзарем Остапом Вересаєм. Се знайомство само по собі мало велике значіння для Куліша, але знайомство з Галаганами мало ще й те добре, що дало Кулішеві деякі грошеві засоби для його видань. Між сими виданнями „Записки о Южной Руси“ поки що стояли скромно на заднім плані, як поширене видання „Преданій“. Здобувши в сих подорожах 1854 р. нові

---

[1]) С. Глушко, друкуючи листи Куліша до Жемчужникова („Україна“, 1926 р., кн. 2–3, с. 165), висловив думку, що вони познайомились ще в 1845—6 р. Але проти сього говорить та обставина, що Жемчужникова зблизило з Кулішем саме його українофільство—знайомство-ж з Україною Жемчужникова походить тільки з 1852 р., коли він уперше їздив на Україну. До того-ж ми маємо отсей датований лист до Бодянського про перше враження Куліша від Жемчужникова з 1853 р. Нарешті, Жемчужников згадує Куліша вже жонатим чоловіком, а в 1845—6 р. Куліш жонатий не був

[2]) Шенрок, Кулишъ, „Кіевская Старина“, 1901, кн. V, 187.

[3]) Сам Галаган був теж видавцем української народньої пісенности, але думами мабуть не займався. „Южно-Руські пісні з голосами“ Г. Галагана, що вийшли 1857 р. (цензурний дозвіл 5 вересня 1856 р.), містили правда одну думу з фортепіянним акомпаніментом (№ 50, с. 88)—але се був тільки передрук думи про Виїзд Козака Цертелева, а не новий запис. В такій дословній точності з варіянтом Цертелева Галаган не міг записати сю думу від кобзаря, тому й не можемо вважати її нічим иншим як передруком. Наново видно був записаний тільки мотив: перший музичний запис думи. Словесний-же текст був підібраний з уже відомих записів, мабуть для зручности записувача. Нових записів дум в збірці не було. Тексти не мали помітки про своє походження і ціле видання було анонімне. На обгортці під віньєткою стояло „собственность издателя“, але видавець не був названий.

історичні думи, Куліш знов пропонує Бодянському друкувати разом, і вживає заходів, щоб добути гроші від Галагана на збірник [1]). Дражнить Бодянського своїми знахідками, щоб заохотити його до друку, далі впадає навіть у патос,—але в усім сім відчувається тільки бажання об'єднати пісенні збірки в одно велике спільне видання [2]). Аж за рік, 1855 р. одержавши збірку Ніговського і гроші від иншого багатого земляка, Тарновського, вирішує Куліш приступити до власного самостійного видання: в листі до Бодянського з 16 вересня 1855 р. він викладає йому план „Записокъ о Южной Руси" вже поширений— навіть дещо роздутий перебільшеним оптимізмом Куліша.

Він пише в жартовливім тоні:

„Хоть Вы и ближе меня къ Николаю М. (Макаров, криптонім Куліша), но я прежде Васъ узналъ, что онъ приготовляетъ къ цензурѣ интересный сборникъ преданій, думъ, сказокъ, легендъ и критическихъ взглядовъ на многое въ малороссійской жизни по поводу объясненія нѣкоторыхъ изъ этихъ вещей. Если только цензура пропуститъ, то въ этой книгѣ нашлись бы и для Васъ интересныя страницы Давно бы слѣдовало Николаю М. заняться подобнымъ изданіемъ, чтобы оживить и расшевелить изслѣдователей Малороссіи, но лучше поздно, нежели никогда. Если Богъ поможетъ, то за этимъ томомъ послѣдуетъ еще одинадцать. Вы спросите съ недовѣрчивымъ изумленіемъ: откуда у него возьмется столько матеріаловъ? Но дѣло дѣйствительно на такомъ ходу. Надобно поднять на ноги все, что было писано о Малороссіи, и пустить въ ходъ все, что о ней напечатано, разумѣется, если цензура не воспрепятствуетъ. Планъ у него обширенъ и Вы пожалуйста не покивайте головою, что человѣкъ, не подождавши Васъ, затѣялъ великую затѣю, и радуйтесь, что хоть одинъ человѣкъ во всей Малороссіи чувствуетъ готовность трудиться съ энтузіазмомъ" [3]).

З сього видно, що за літо 1855 р. план Записок зовсім достиг і одержав ту форму, в якій книжка й з'явилася на світ. Принаймні що-до першого тому, бо дальший план, ота універсальна енциклопедія всього, що було надруковано про Україну,—розуміється, не міг бути реалізований. План-же першого тому склався головно під враженням напливу пісенного матеріялу, і мабуть без ближчої участи Жемчужникова, що був зацікавлений головно в новелістично-легендарній частині праці. До того-ж Жемчужников у серпні того року поїхав на севастопільський фронт і вернув аж в-осени, до де-Бальменів, де записував пісні й казки, певно для „Записок". Зате зиму того року—час закінчування першого тому „Записок", приятелі прожили разом у помешканню Куліша в Київі, аж до того часу, як треба було пускати книжку в цензуру в перших місяцях 1856 р. (дозвіл видано 21 березня [4]). Таким чином посередня участь Жемчужникова мусіла таки відбитися на роботі. Незалежно від матеріялу, що він подав до 2-го тому, Жемчужников мав і деякий збирацький досвід, знання психології народнього оповідача і міг давати Кулішеві корисні поради [5]). В статті про відносини між „Преданіями" і „Записками" акад. Лобода, помічаючи ріжниці між редакціями ріжних оповідань, ладен вважати всі сі ріж-

На се рідке видання і на думу, що в нім надрукована, звернув нашу увагу К. Квітка.

Слід згадати, що в тім самім часі Жемчужников згадує музичні записи дум прилуцького поміщика і поета Миколи Марковича, які він бачив разом з иншими його записами ніби-то 1856 р. Правда, Жемчужников говорить виразно тільки про запис „думи про Саву Чалого", себ-то зовсім не про думу, а про пісню, але можливо все таки, що коло сього часу він бачив у Марковича і справжні думи, можемо навіть допустити, що Маркович був записувачем отого Виїзду у Галагана, але розуміється се тільки здогад (в збірці Галагана справді був надрукований якийсь запис Сави Чалого з нотами, може отсей Марковичів). Порівн. Л. Жемчужниковъ, Замѣтки къ статьѣ: Воспоминаніе о Н. А. Маркевичѣ. Основа, 1861, кн. II. с. 185.

[1]) Шенрок, Кіевская Старина, 1901, V, 206.

[2]) Лист з 12 вересня 1854 р., Кіевская Старина, 1897, кн. XII, с. 460, і 1898, кн. II, с. 308.

[3]) Кіевская Старина, 1897, XII, с. 463.

[4]) Але звістку про дозвіл Куліш мав скорше, бо писав з Москви до Тарновського 26 лютого 1856 р., що Записки „пропущені".

[5]) Цікаве його помічення над ходом думок народніх оповідачів у Споминах (Вѣстникъ Европы. 1899, кн. XII, с. 250). Треба завважити також, що Жемчужников мусів бути досить совісним записувачем: його запис „Удови" від Вересая дуже близький до такого-ж запису Русова і Чубинського,—ріжниці між ними не більші як звичайні розходження між двома варіянтами одного співака. Але записував не часто, бо не записав нічого від тих кобзарів, яких малював для „Живописной Украины" (порівн його „Объясненія" в „Основі" 1861 р.). Багато інтересних подробиць до збирацтва Жемчужникова в його статті: Нѣсколько замѣчаній по поводу народныхъ пѣсень. „Основа", 1862, кн. II.

ниці за доказ редакторської безоглядности Куліша; між иншим він переводить порівняння казки, що Куліш здобув від Жемчужникова (Чтенія, с. 71, Записки, II, с. 10) — пояснюючи ріжниці отсею редакторською роботою [1]. Але ми пояснимо їх скорше впливом Жемчужникова, чи краще—впливом запису Жемчужникова. Бо коли текст „Записок“ походить від Жемчужникова, то текст „Чтеній“ мусів бути зовсім иншого походження: в 1847 р. Куліш ще не був знайомий з маляром, а сам Жемчужников не знав України і не вмів по-українськи. Обидва-ж тексти являються варіянтом дуже розповсюдженої казки, обидва майже дослівно подібні, тільки текст „Записок“ має лаконічніший початок: можливо, що Куліш скоротив його за якимсь записом Жемчужникова тої-ж таки казки. Вона, як сказано, не рідка, і Жемчужников дуже легко міг мати власний запис. Для нас сей приклад являється тільки потвердженням того, що Куліш дійсно рахувався з роботами свого приятеля зовсім серйозно.

Та хоч не можна докладно обрахувати участи Жемчужникова в тім виданню, що він інспірував своїм палким захопленням Україною і любов'ю до народнього мистецтва, але се безсумнівно, що його участь мусіла бути дуже живою й значною, хоч де-далі все меншала. План „Записок о Южной Руси“ переріс приятельський альбом, проєктований у балачках на Василівськім острові; він переріс значінням навіть инші тогочасні заняття Куліша. Підчас друкування Куліш пише до С. Аксакова: „Записки о Южной Руси“ печатаю съ наслажденіемъ не потому, что въ нихъ есть мое, а потому что передаю свѣту памятники духа народнаго, которымъ въ моихъ глазахъ нѣтъ цѣны. Корректуру держу съ такой тщательностью, какъ будто это Священное Писаніе [2]“... Таке розуміння сеї праці відповідало настроєві моменту: в тій хвилі вона дійсно мала служити не тільки для інформації, але—як відчували сучасники: для посвяти в тайни об'єднання з народнім духом, „для відтворення звязку з сим джерелом усякої живої сили“ [3]. Про значіння сеї праці в тогочасних умовах українського життя тут говорити не доводиться. Але коли подивимось на неї тільки з погляду історії консервації дум, то й тоді навіть зможемо легко пояснити сей ентузіязм до „Записокъ о Южной Руси“ тими її сторінками, де Куліш уперше старався відкрити перед українською інтелігенцією робочу обстанову, в якій утворюється народня поезія, і старався відтворити сю поетичну дійсність, зовсім знехтовану працями старшого типу. В Записках замість символічних образів і поетичних періодів, з яких складається поезія народу, виступили індивідуальності й таланти, що творять сю поезію, і в сім була оригінальність, свіжість і принадність праці. В ній таки лишилося дещо з тої теплої атмосфери приязних балачок, в якій вона зародилася,—зокрема в її першім томі, що цілий був витриманий у живім, непримушенім тоні розмови. Та він тільки й цікавить нас тут, бо том другий не містить дум і не займається думами.

В першому томі з 322 сторінок майже третина присвячена думовій поезії та кобзарству. Ся сотка сторінок, розкидана по книжці пайками, містить надзвичайно багато цінного, нового й спеціяльно багато значучого для історії думового репертуару. Матеріял природньо поділяється відповідно до джерел, з яких він походить: Куліш оповідає про кобзарів і тут-же передає дещо з їх репертуару та передруковує з примітками два вищезгадані фальсифікати: „Посвистача“ і „Бандуриста“. Кобзарів, яких описує Куліш у першім томі Записок—три: про двох він оповідає з власних спостережень, про третього за словами Ніговського. Особисті знайомі Куліша се Шут і Архип Никоненко з-під Оржиці. Про знайомство з Шутом вже сказано, а нові відомості „Записок“ про нього перекажемо нижче. Але поява Никоненка вимагає більшої уваги. „Записки“ дають про нього дуже скупі відомості: сей кобзар був родом з Оржиці, Куліш познайомився з ним на хуторі під Оржицею і бачив його тут не більш як тричі. При побаченнях він записав від нього п'ять дум, а решти

---

[1] Акад. А. Лобода, До літературної історії Кулішевих „Записокъ о Южной Руси“, Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук, кн. II—III, с. 114.

[2] Кіевская Старина, 1901, VI, с. 350.

[3] Русская Бесѣда, 1857, IV, с. 129, рецензія на „Записки о Южной Руси“.

(кобзар знав ніби-то сім дум) не встиг записати, бо Никоненко скоро по тім помер. З инших джерел про нього майже нічого не знаємо; кобзаря Архипа Никоненка знав кобзар Крюковський і в 1882 р. говорив по нього як про покійника В. Горленкові [1]). Де жив сей Никоненко, Крюковський видно не сказав, завважив про нього тільки: „Той далеко жив". В часі знайомства з Кулішем Никоненко був жонатий удруге, і дуже нещасливо, з жінкою, що обкрадала його і часто кидала, мав сина десь у наймах і маленьку дочку-поводарку, на яку скаржився за її неслухняність. Взагалі-ж се був чоловік поточений горем, песиміст, озлоблений на людей: „Сліпий, та сердитий", як він переказував погляд на нього селян. Він був дуже чесний, і Куліш оповідав його тривогу, коли в нього пропало трохи Кулішевих конопель, з яких Никоненко плів мотуз. Подібно як Шут сей кобзар також заробляв крученням шнурів.

Думи записав Куліш від нього такі: 1) „О козакѣ Голотѣ", с. 14. 2) „О вдовѣ и трехъ сыновьяхъ", с. 19. 3) „О сестрѣ и братѣ", с. 24. 4) „О бурѣ на Черномъ морѣ", с. 28. 5) „О бѣгствѣ трехъ братьевъ изъ Азова", с. 32.

Всі сі відомости, хоч не дуже докладні, все-ж складають дуже виразний образ оржицького кобзаря. Тим не менше й сі відомости, і навіть саме існування Никоненка було взято під сумнів. Подаючи до друку листи Куліша і Жемчужникова до Остапа Вересая, О. Пчілка звернула увагу на те, що не вважаючи на дуже приязні відносини Куліша до „останнього кобзаря", їх листування й усяку поміч, що Куліш подавав йому, в сих відносинах було багато неясного. В „Запискахъ о Южной Руси" Вересай—кобзар Остап (без прізвища) з'являється аж у другім томі, як співець пісні про Кирика в оповіданнях Л. Жемчужникова. Але, на думку авторки, Вересай сеї пісні не знав, бо не згадував її своїм пізнішим записувачам, і сю пісню підкинув анонімному кобзареві сам Куліш. В сьому упевнює авторку ще й те, що Жемчужников—як сказано в Записках—мав ніби-то записати сю пісню в шинку в дорозі, чекаючи коней і крадькома від людей, що „гуторили" про своїх панів, між иншим про „доброго пана" Григорія Павловича—очевидно, Галагана, патрона Вересаєвого [2]). Справді, записати прихапцем таку довгу пісню дуже трудно, і Жемчужников мабуть і не записував її; сцена в шинку „Записок" певно не списана з натури, а побудована з ріжнорідного фактичного матеріялу [3]). Але більшість з нього торкається все таки Вересая, і очевидно, замітка другого тому Записок має на увазі саме його. Тимчасом, на думку Олени Пчілки, особа кобзаря навмисне була

[1]) В. Горленко, Бандуристъ Иванъ Крюковскій, „Кіевская Старина", 1882, кн. XII, с. 485.

[2]) Мабуть не власника, бо Куліш каже, що Галаган взяв його під свою опіку в Сокиринці. Вересай-же родом з Калюжинець, а кому належало се село, нам невідомо.

[3]) Оповідання Остапа про зятя, про те, як він осліп, спір про те, чи ліпше сліпому, чи видющому, все се походить з розмов Жемчужникова з Вересаєм, що відбувалися у Галагана в Лебединці або в Сокиринцях і були уведені в Жемчужникову „Полтавщину" в „Основі". Відти-ж походить і пісня про неправду; питання про те, де спали батьки: чи на полу, чи на печі, в „Полтавщині" не повторене, але й воно звязане з Вересаєм—він повторив його Русову („Записки ю.-з. отдѣла", I, с. 316). Що-до обстанови сього оповідання, яка здається непевною шановній авторці, то думаємо і до неї можна привести паралелю зі споминів Жемчужникова. Дуже можливо, що Жемчужников мав і більше таких пригод, можливо також, що саме отся зустріч у шинку, описана в Споминах, послужила рамкою для всіх сих епізодів з Вересаєм, що описані в Записках, а в дійсности відбулись, як бачимо, в зовсім иншій обстанові. Епізод в Споминах, що маємо на увазі, такий: Вертаючи з Кулішем від матери Гоголя, Жемчужников розлучився з товаришем і вночі чекав коней у х. Лазорки у заїзді. В шинку було багато люду, і було поставлено кварту горілки на заклад, хто найліпше розповість оповідання чи анекдот. Коли заклад уже майже виграв салдат, встав якийсь чолов'яга на підпитку, взяв слово і почав лаяти панів і начальство, церкву, попів, батька й матір. Лаявся він дуже складно і видно зробив враження і на Жемчужникова і на всіх. Нарешті люди розійшлись, пішов і він, і „поки він віддалявся, чутно було його страшні прокльони та лайку—він виливав свою злість на життя і на все" („Вѣстникъ Европы", 1899, XII, с. 258). Се свого роду паралеля до „останнього акорду редактора—Куліша", як каже О. Пчілка: „и въ завываніи вѣтра вокругъ моей кибитки мнѣ все слышался высокій голосъ бандуриста, воспѣвающаго торжество неправды". Вважали ми за конче потрібне спинитись над сим епізодом з огляду на те значіння, яке йому надавано в літературі, і з огляду на його звязок з першими відомостями про Вересая.

затушована, аби через його уста можна було увести до Записок сатиричну пісню про Кирика не місцевого, себ-то не лівобережного походження, бо пісня про Кирика правобережна: О. Пчілка мала в руках запис сеї самої пісні, зроблений на Волині, і він ще більше впевнив її в неточності звістки про запис Кирика від Остапа. Але ся містифікація з кобзарськими іменами була зроблена, мовляв, не тільки для сього, а ще й тому, що деякі думи, записані від Вересая, Куліш надав оттому мало відомому Никоненкові. „Думи старі, власне ті, що знав Вересай, також уміщені (у Записках) у значно доповненім вигляді, але про них сказано, що їх співав—теж десь „у степовім хуторі"—кобзар Архип Никоненко, що приходив туди з села Оржиці і скоро по тім помер. Одна з тих дум (про козака Голоту)... була зовсім нова і не мала варіянтів, пізніше вчені критики вважали її за сумнівну"[1]). Кого з критиків мала на увазі Олена Пчілка, ми не могли з'ясувати, але дума про Голоту зовсім новою не була: уривки сеї думи були вже в дуже солідній збірці Лукашевича. Се завважив і Куліш у листі до Бодянського, де відповідав на докори за Метлинського і сповіщав про свої жнива 1854 р. Лист датований 4 жовтнем, і тут між иншим Куліш пише: „Отъ и теперъ я зновъ позбыравъ думъ зъ пивдесятка (про Голоту—цяця й тільки, те що надруковано у Максимовича и у Метлинського—тильки маленьки урывочки). Хтожъ ихъ надрукуе? Нехай хочъ Цыганъ, я й Цыганови оддамъ", закінчує Куліш з розпукою. Розуміється, сі заяви Куліша не виключають можливости, що свою довгу думу про Голоту він зліпив з таких-же маленьких уривочків, як старші тексти, але ся заява і дата запису, на нашу думку, має таки велику вартість. Те, що Куліш згадує 5 записів (стільки-ж записів від Никоненка в „Записках"), позволяє думати, що се власне ті тексти, що були записані „під Оржицею", як значиться в „Записках". Великої неправдоподібности тут і нема: в тім-же листі Куліш згадує свої подорожі з Жемчужниковим до Полтави через Лубні і візиту в Яновщині у „Гоголихи"—отже він досить крутився по Полтавщині—був мабуть і під Оржицею, де минулого року купив собі хуторець „Зарог".

Одначе здогад О. Пчілки про тотожність Вересая й Никоненка вартий пильної уваги. Бо з приводу нього шановна авторка висловила кілька загальних, але дуже вірних спостережень про сумнівність всяких записів, зроблених „у степу", від „подорожніх" кобзарів, або „вже померлих". І не можна заперечити, що Никоненко до деякої міри також входить до сеї сумнівної категорії. Але чи можна взяти його під сумнів разом з усіма його думами?

Що-до дум, то навіть коли відкинемо Голоту, якого Вересай не знав і в уривках, то сконстатуємо, що репертуар обох кобзарів усе таки не тотожній: Никоненко співав думу про Сестру і Брата, якої Русов і Чубинський у Вересая не записали: потім записав її Ухач-Охорович разом з ріжними иншими думами, і здається нам, що Вересай навчився їх від книжних людей вже після обслідування Русова, аби вдовольнити все ростучу моду на його співи (див. нижче вступ до думи № 1, с. 2). Крім того—сі два тексти, Никоненків і Вересаїв, мало подібні один до одного: текст Никоненка з темою Сестри і Брата комбінує мотив Вітчима (відповідь про поворіт в алегоріях), і тим дуже ріжниться і від Вересаєвого варіянту, і від старших записів сеї думи. Можливо дійсно, що тут Куліш на власну руку доповнив запис і так утворив новий тип сеї думи. Але мусимо сказати, що всупереч поглядові О. Пчілки, ніби думи Никоненка „значно доповнені" проти текстів Вересая, як їх записав Русов, Никоненкові тексти, за виїмком Сестри і Брата, взагалі являються коротшими й лаконічнішими від варіянтів Вересая. Правда, сама коротшість, на нашу думку, не могла-б ще бути рішаючим аргументом на користь автентичности Никоненкових текстів: Вересай кобзар дуже многослівний і записувач міг легко покоротити його безкінечні стилістичні додатки й покраси. Але тексти Никоненка належать до зовсім инших редакцій ніж Вересаєві, а се в порівнянню дум аргумент дійсно важний!

Візьмім думу про Бурю. Се справді цікавий збіг обставин, що обидва кобзарі співали не популярного „Олексія Поповича", а конкуренційну „Бурю". Але співали вони її зовсім ріжно.

---

[1]) О. Пчілка, Письма къ Остапу Вересаю А. П. Кулиша и Л. М. Жемчужникова, „Кіевская Старина", 1904, II, с. 215.

Ся дума в більшості варіянтів побудована на протиставленню батьківських синів, яких у смертну годину ратує містична опіка роду, і бездомного чужаниці, що помирає без опрощення—така ся дума у Вересая. У Никоненка-ж чужаниці нема. Се дефектний варіянт—мабуть зліплений з уривків якогось кобзаря, що мало пам'ятав сю думу. Ніяк не можна припустити, що Куліш сам попсував його і позбавив основного змісту. Таких фундаментальних змін не бачимо в його пізніших комбінованих текстах у першім томі „Исторіи Воссоединенія Руси“. Приклад другої думи, „Азовських братів“, для нас ще більш значучий. Як відомо, всі варіянти сеї думи розпадаються різко на три редакції: одна з трагічним кінцем, дві з більш-менш компромісовим—сі належать до Полтавщини й Слобожанщини та—до Чернігівщини. Никоненків текст входить у трагічну чернігівську групу: се разом з текстом Цертелева один з двох трагічних варіянтів, що перейшли на територію Полтавщини. Текст Вересая належить до типу доброго кінця, з похвалою старшим братам (у нас група III), окрім того Никоненків варіянт має рідку згадку, розповсюджену в північно-чернігівських текстах про „повчок-невеличок“. Все се позволяє думати, що Азовські брати Никоненка записані не конче під Оржицею, а десь на Чернігівщині, але в кожнім разі вони не записані від Вересая (з тих сторін існує досить старий запис від Братиці, але Никоненків варіянт не те саме). Лишається ще дума про Вдову і трьох синів. Ся дума теж зустрічається в Никоненка й Вересая, але обидва варіянти зовсім ріжні (треба завважити, що той уривок думи, який цитує Жемчужников, „Основа“, 1861, VIII, і він не підходить дослівно до запису Русова від Вересая, все таки ближчий до сього, ніж до Никоненкового тексту). Ся дума також, скажемо напевно, не записана від Вересая.

Кобзар Трихон Магадин.

Малюнок П. Мартиновича в Костянтиноградськім музею.

Правда, з другого боку, Никоненкові думи могли бути Вересаєвими, ще й так, що Жемчужников передав Кулішеві свої записи дум, зроблені ще перед знайомством Куліша з Вересаєм. Воно й дійсно дивно, що приятелюючи з Вересаєм, сі два пильні збирачі не записали від нього його дум. Але не маємо приводу думати, що так воно не було в дійсности. Ми взагалі не знаємо, коли саме звернув Жемчужников увагу на співи Вересая. Знаємо, що він записав від нього Вітчима—того, що дав до „Основи“. Згадує він, що Вересай любив думу про Вдову [1])—але не відомо, чи Жемчужников записав сей текст, і взагалі він не згадує в споминах, щоб з його дописів що-небудь пішло до першого тому „Записок“ [2]). Чував Жемчужников думу про Азовських братів, як її співав якийсь кобзар у Срібному, якого слухали між иншим Галагани [3])—се не був Вересай—Жемчужников лишив нам його портрет, але не записав його думи [4]).

---

[1]) Основа 1861, VIII, Объясненіе къ рисункамъ „Живописной Украины“, с. 3.

[2]) Він каже тільки: „Часть собраннаго этнографическаго матеріала (была напечатана) во второмъ томѣ Записокъ о Ю. Р. 1857 г. и въ журналѣ Основа 1862“ (Вѣстникъ Европы, 1899, XII, с. 230).

[3]) Записки, II, с. 9.

[4]) Порівн. Основа, 1861 р., кн. IX, с. 193 і „Живописная Украина“, № XVI.

Взагалі ми не маємо згадок Жемчужникова про Вересая раніших ніж 1856 р.: знав він його певно і раніше, але дум його видно не записав.

Але візьмім ще инші свідчення. Запис другого тому Записок, зроблений від кобзаря Остапа, датований „25 декабря 1855 г.“—дата фантастична, бо на Різдво (се-ж перший день Різдва!) того року Жемчужников був у Київі серед своїх приятелів: Галаганів, Кочубеїв і Тарновських і професорів київського університету, а не в степу серед п'яних подорожніх і ярмаркових. Знайомство Жемчужникова з Вересаєм мусіло бути давніше, хоч ми й не знаємо, коли саме воно сталося. Що-ж до Куліша, то перший лист його до Вересая датований 10 груднем 1856 р.—отже Куліш познайомився з Вересаєм вже по виході першого тому „Записок“ і не міг використати його співів у сім томі. З Вересаєм Жемчужников познайомив Куліша в 1856 р., мабуть на посвяченню будинка Галаганів у Лебединці. Се свято Жемчужников описав окремо, і зазначив, що там був і Вересай[1]). У Шенрока-ж маємо його згадку, що в Галагана він уперше звів Куліша з кобзарем. Тут-же наведено і лист Куліша до жінки про сю зустріч, і увагу, що Вересай грає ролю в першій частині другого тому Записок: „Онъ очень уменъ и благороденъ. Напр. онъ ходилъ къ Галагану жаловаться на сосѣдей, которые его обижаютъ: „Якъ тилько почувъ я его слово ласкаве да гарне, то наче на свитъ народився. Стою, и духъ мини заперло. Пытае: „чого ты, Остапе?“, а я тилько плачу: що такый та й гарный, а я ему въ вичи буду лизты“. Я прочиталъ ему двѣ малороссійскія проповѣди[2]) и восторгъ его превзошелъ мои ожиданія. „Колы-бъ у мене була така кныжка, то я бъ заплатывъ бы письменному грошы да поты слухавъ бы покы всю витвердывъ . . . А, Господы, яка жъ книжка! Що наче въ мене волосся зъ головы лизе, и все плакавъ бы и наче зъ мене тило опадае, що Господы, якъ то мы жывемо грішно“[3]). Куліш кінчає тим, що пообіцяв Вересаєві прислати „Проповѣди“, і дійсно перший лист Куліша до Вересая починається словами: „Посылаю тоби ту кныжку, котру я тоби читавъ у тебе въ хати“[4]); разом з доказом справді зворушливої словности Куліша у відносинах до жебрака, се являється й доказом того, що згаданий лист був таки першим листом в їх кореспонденції. А коли се так, то Вересай не міг буди моделем для якоїсь постати першого тому Записок. Та й дійсно чи вище наведені слова Куліша про Вересая і його враження від зустрічи з сим екзальтованим кобзарем не доводять, що він не міг послужити моделем для портрету озлобленого й сердитого Никоненка з його майже матеріялістичною філософією: „Богъ его знае, до чого мене Богъ доведе. Якъ я не зароблю, то лежатиму, поки й опухну. На Бога надийся, а Богъ нічого не дасть“[5])—се-ж таки не побожний слухач проповідей о. Гречулевича говорить! Мало міг використати Куліш Вересая для утворення того „сердитого старця“ Никоненка!

Але дещо в сій постаті кобзаря з-під Оржиці дійсно лишається невиясненим, або краще—воно пояснюється паралелями инших кобзарів. Никоненко напр. плете шнури, як Шут,—але шнури плетуть і инші сліпці. Він нарікає на своїх дітей, як Вересай, але все таки се ні Шут, ні Вересай. Коли сей покійний кобзар „зі степу“ дійсно ніколи не жив, то він міг-би прикривати собою колективного доставця тих текстів, що Куліш згадував у листі з 4 жовтня 1854 р., а не Вересая. Ми-ж все таки думаємо, що коли не в усіх своїх подробицях, то де в чім сей образ був узятий таки з натури. Куліш і Жемчужников згадують портрет Никоненка, що Куліш ніби-то надрукував в „Живописній Україні“[6]). І ми все таки думаємо, що сей Никоненко в дійсності був співаком тих дум, що йому

[1]) Основа, 1861, X, с. 85 і дальші.

[2]) Се проповіді українською мовою протоієрея Василя Гречулевича.

[3]) Кіевская Старина, 1901, VI, с. 354.

[4]) Кіевская Старина, 1904, II, с. 220. Посилав він видно через Галагана, якому одночасно посилав цілий транспорт Проповідей (Кіевская Старина, 1899, IX, с. 343).

[5]) Записки, I, с. 11.

[6]) Не вважаючи на всі розшуки, нам не вдалось його розшукати і перевірити, чи й дійсно такий портрет існував. За поміч в сих розшуках особливо вдячні ми зарядові Чернігівського Державного Музею.

приписані, і для обґрунтування сеї думки ми позволили собі сей екскурс. Бо визначні кобзарські індивідуальності мали такий замітний вплив на дослідження й збирання дум тих часів, що кожна така індивідуальність варта того, щоб її існування перевірити і по силі— віддати їй належне.

Але хто-б не був той Никоненко, Куліш з його приводу мав нагоду зробити багато важних зауважень про кобзарство взагалі. Одно—се погляд кобзарів на свою професію: Никоненко дивиться на сучасних старців погірдливо: „малі старці настали“. Він жалується на презирство молодих до старого репертуару, на заяви, що, мовляв, думи „брешуть“. Кобзар обурюється: „яка-ж воно брехня, коли воно так іменно було?“ Він вважає пісні за наслідок іскуплення Христового: як не було Христа, то й пісень не було. „Звісно, жили як звір, то які тут пісні?“ Сей високий погляд на своє діло говорить про почуття професійної гордости, корпоративної чести, і Куліш старається з'ясувати сей момент у вступі до книжки, оповідаючи про свого знайомого, київського старця (чи се знайомство ще з-перед заслання, чи з 1855 р.?), він дещо говорить про їх організацію. „Між жебраками — сліпими є люди з великою пам'яттю, яка без найменших утрат затримує силу пісень і оповідань. Деякі з них, походивши по світі і наживши, як то кажуть, копійку, купують у рухливім селі хату з городом і заводять школу жебрущих співаків. Часто вони доходять між своїми великої слави. Їх численні учні, розійшовшись по цілій Україні, прославляють їх іменя на дніпровських рибних ловах, на Поліссі, на Волині, в Слобідській Україні. В давнину, кажуть, між учителями жебраків були такі генії, що здобували собі титул старечих королів, і ціле життя збирали данину з своїх учнів, що закладали в ріжних кінцях України власні школи“ [1]).

Як бачимо, вся увага Куліша скупчується ще на „геніяльності“, на індивідуальності кобзаря, і він не добачає організованого характеру їх авторитету: не бачить, за окремими талантами, властивого майстра сеї пісенности—корпорації, яка творить, формує й консервує сі пісні. Але й сей індивідуалістичний погляд був усе таки дуже важним кроком наперед. На утворення його вплинули тогочасні літературні заняття Куліша: ще в Тулі зачитувався Куліш Вальтером Скотом і мусів познайомитись з його „Останнім мінстрелем“. Правда, його нема серед заголовків, які Куліш подає Бодянському [2]), але постать ся була Кулішу відома: він рівняє до неї кобзаря Ригоренка, і думки Куліша про занепад колишнього лицарського епосу серед селянської авдиторії, що не має зрозуміння для історичного змісту дум, відзиваються сумом шотландського співака, що жебрає від дверей до дверей:

He begg'd his bread from door te door
And tuned, to please a peasant's ear,
The harp, a king had loved to hear [3]).

В Тулі-ж читав Куліш Одисею—в „Записках“ він звертав увагу на те, що Одисей слухає народніх пісень, зложених на його честь, з чого видно, „що на думку Гомера, героїчні пісні складав сам грецький народ, на підставі оповідань (молвы) слідом за подіями, що його зацікавили“[4]). Сю аналогію між грецькими рапсодіями і думами українських бандуристів мусів він глибоко відчувати, бо обережно критикуючи переклад Одисеї Жуковського за занадто вишукану мову, він висловлює думку, що оригінал мусів бути ближчий духом до звичайної народньої мови. „Якъ бы Жуковського ще разъ маты на світъ народыла, та вже не царскымъ захребетныкомъ, а пахаремъ або чумакомъ, то може бъ тоді Гомеръ заговорывъ до насъ власною мовою“ [5]). Порівнював він, посередньо, українські думи і з шотландськими, провансальськими і еспанськими баладами, які також мовляв складались слідом за подіями

---

[1]) Записки, I, с. 2.

[2]) Кіевская Старина, 1897, кн. XI, с. 251.

[3]) Він жебрав свій хліб від дверей до дверей. І настроював, щоб потішити вухо мужика, Арфу, яку любив слухати король.

[4]) Записки о Ю. Р., т. I, с. 179.

[5]) Кіевская Старина, 1898, II, с. 296. Лист з 12 січня 1894 р.

і за життя своїх героїв; всі сі форми поезії він вважав за рідні одна одній походженням, чи громадськими стимулами, і тим вважав їх всіх за близькі до кобзарських дум. Дуже цікаво було-б знати щось ближче про його тодішні відомості що-до балад. Приїхавши до Петербурга в 1851—3 рр., Куліш учився по-еспанськи, читав і перекладав з сеї мови, але чи читав він справжні народні балади або старі Romanceros, чи тільки літературські міркування про них, або сучасні імітації, сього не знаємо. В кожнім разі сей збіг книжок у Кулішевих руках Одисеї, В. Скота і под. зовсім випадковий, бо-ж поезією народньою він тоді не займався і планово не підбирав порівняної літератури для своїх уривчатих міркувань про думи в „Записках“. Але ся випадкова література скермувала Кулішеву увагу в бік народніх співців і підготовляла його до зустрічи з кобзарством і до тих наслідків, що вона мала для нього. Вона підготовила ті його нові погляди на творення народньої поезії і на вагу індивідуального хисту професійного співака, що були зовсім новим словом у тодішній українській літературі, а мали на неї великий вплив.

Та найбільше все таки вплинули тут самі кобзарські індивідуальності: в першій мірі Шут, далі той таємничий Никоненко — і Вересай. Сей, правда, не відбився в першім томі „Записок“, але його пізніший вплив на історію дум—дуже великий — був таки ділом Куліша й Жемчужникова, що зробили свому сліпому приятелеві дійсно грандіозну рекламу: підготовили йому небувалу славу. Ся праця належить більше до 1860-х рр., але ми мусимо хоч побіжно зазначити її тут, у сих 1850-х рр., що були десятиліттям великих кобзарів. Бо ще більше ніж підо впливом Метлинського і Куліша, заслужених видавців дум, яких ми поставили на чолі сього багатого десятиліття, з погляду консервації дум сей період стоїть під знаком сих двох великих сліпців: сосницького і сокиринецького.

Андрій Шут і на „Записках“ відбився значно: хоч він тоді вже не був „новинкою“, але враження від його появи ще тривало. Про нього не говорять з таким зворушенням, як про Вересая, але говорять, як про авторитет з спокійним признанням. Характерні з сього боку слова Жемчужникова в „Основі“. Хоч писані значно пізніше, вони підходять до часу знайомства з Шутом, що сталося в часі, про який тут мова: „Андрей Шутъ — передовой человѣкъ своего сословія. Распространяя думы, внося просвѣщеніе въ свою семью, онъ имѣлъ благодѣтельное вліяніе на всѣхъ своихъ собратій“. В такім-же дусі говорив про нього й Куліш, натискаючи при тім на моральний вплив жебраків взагалі — який він очевидно перебільшував, і головно — занадто узагальнював. Оповівши про Шута, Куліш каже: „Він дивиться на ремесло жебрака як на діло богоугодне. На його думку, жебрак існує на те, щоб нагадувати людям за Бога і добро (о добродѣтели). Вступаючи до сеї народньої верстви, він зразу-ж навчився молитов, яких раніш не знав, і перша його учителька (наставница въ пѣсняхъ), якась сліпа баба передала йому разом з піснями усні перекази про сотворення світу, про перший гріх і про прихід Спасителя“. Сей біографічний уривок цікавий тою згадкою про науку у жінки, явища рідкого, особливо серед старців. Старчихи-вчительки звичайно виучують тільки молодих старчих, а не старців[1]). Мабуть і в Шутовім випадку справа йшла не про повну сліпецьку науку, а тільки про початкову, що доповнювалася в школі якого-небудь майстра. Думи перейняв він певно не від жінки-вчительки, а від якого-небудь кобзаря. Не знаємо також, чи жінки-вчительки можуть давати правильну „визвілку“ старцям, зокрема кобзарям. Характерна в сім уступі про науку Шута власне байдужість Куліша до сих складних питань. Збирач сеї нової доби, що відкинув ілюзію творчого народнього духу і перевів очі на індивідуальних співців, так захоплений сим поетичним індивідуалізмом, що навіть при ближчім знайомстві з кобзарем він переочує його професіоналізм, його приналежність до корпорації. Куліш не оповідає про науку Шута, він видно не питав його багато про неї і не мав нагоди почути про процедуру входу до жебрацької

---

[1]) Пр. Б. Луговський знає чимало таких пань-маток на Чернігівщині, але се все вчительки жіноцтва.

класи, або почувши не надав їй ваги. Зате багато говорить він про гарний спосіб поведення Шута („свобода обхожденія, чуждая впрочемъ и тѣни нахальства“), про його розум, повагу. З репертуару Шута до шости записів, надрукованих у Метлинського, Куліш додає тут ще два: варіянт Шута про Білоцерківський мир і другий запис „Жидівських оренд“, які вже був записав Базилевич — на думку Куліша не точно, як уже було згадано. Що-до Білоцерківщини, то тут зараз повстає питання про відносини сього тексту до старшого запису, надрукованого року 1849 в Максимовича, і про його оригінальність. В порівнянню з сим старшим текстом текст Куліша багато довший і можливо, що його доповнив сам Куліш, але правдоподібно він не підроблений в цілому. Коли-б Куліш „скомпонував“ сю думу, то певно знайшов-би для неї скромнішого батька — анонімного або покійного кобзаря, а не підкидав-би її такій відомій особі, як Шут. А доповнити певно доповнив він її дуже... Про міру точности записів Куліша від Шута взагалі можемо судити на підставі таких його поміток: Шут, каже Куліш, говорив звичайно так швидко, що його балачку він записував тільки з грубшого, пропускаючи характерні для Шута „отступленія“, — значить запис Шутової прози не був зовсім точний. Але співав кобзар певно не так швидко, і Куліш міг легше услідити за словами співу, „отступленій“ тут не було, і сі записи могли бути точніші. Одначе й сьому протирічить та обставина, що дві думі, записані від Шута і надруковані в Метлинського, Куліш подав не в оригінальнім вигляді, а в сполученню з Бешковими варіянтами. Се робить таке враження, що Куліш або не дуже дорожив Шутовим текстом, як не дуже точно записаним, або в тих часах ще не був цілком свідомий мети й способів збирання й консервації дум, що стали гаслом збірки Метлинського. Роблячи свої записи, Куліш мав на увазі літературні ідеали мови, тому й виправляв і чистив напівдіялектичний запис Базилевича; записи-ж від Шута „Записок“ були зроблені також 1853 р. (вдруге Куліш до Олександрівки, оскільки нам відомо, не їздив) і не могли бути точніші від його записів у Метлинського, — себ-то не були з о в с і м точні. Так далеко Кулішів пієтизм до першого „великого кобзаря“ не пішов!

Але сі записи від Шута незалежно від їх більшої або меншої точности дають привід до інформації, для нас надзвичайно цінної. Куліш оповідає між иншим, як послухавши співів і оповідань Шута, він сам почав рецитувати кобзареві инші думи й варіянти, які знав на пам'ять. „Андрій опинився в положенню дитини, що слухає спомини діда. Треба було бачити, що з ним діялось. Часто він не міг всидіти на місці, швидко ходив туди-сюди, ніби чогось шукаючи, потім ставав на хвилю з відкритим ротом, і знов починав ходити, затерав руки, брався під боки, то сідав, то вставав і робив силу всяких рухів“. Се перша документальна виразна вказівка що-до того явища в історії дум, яке ми вже відзначили — явища характерного для сеї галузи поезії—повертання дум від етнографів до кобзарів. Такий рух почався мабуть ще в перших десятиліттях віку, і зростаючи паралельно з поступом збирацтва в значній, дуже значній мірі, обумовив саму консервацію дум. Безумовно, виучування таких кобзарів, що ніколи не вміли дум, не могло глибоко вплинути на консервацію сих співів. Не вміючи думового речитативу, не володіючи імпровізаційними засобами, яких инші жебрацькі співи, канти й танкові пісні не вимагають, такий кобзар чи лірник, що засвоїв собі думу від інтелігента, не продовжив-би їй віку надовго. Він не тільки робив-би такі, мовляв, стилістичні помилки, як рецитування дум до танкових мелодій, на яке вказувала між иншим О. Пчілка з приводу співів кобзаря Пархоменка,—але й просто не вдержав-би думи в пам'яті. Усна консервація дум не полягає на буквальному виучуванню точно установлених текстів. Наука дум — се перш за все засвоєння певного поетичного багажу, готових фраз, стилістичних зворотів, з яких складається текст у момент співання за певним вивченим планом, як мозаїка з камінчиків, або як усяка народня декорація з традиційних орнаментових елементів. Тому нема сумніву, що виучування співаків, які не навчилися думового стилю, себ-то не вчилися від „майстра“, не може вплинути глибоко на консервацію дум. Але тим більше значіння

має вивчування нових текстів таких співаків, що вміють співати думи. Тут нові тексти являються тільки новими складниками в процесі природньої консервації дум, а саме за допомогою кобзарської імпровізаційної техніки; але сі нові складники безумовно перетворюють поволі саму консервовану матерію — усну думову традицію.

Розуміється, з огляду на свою близькість до церкви й школи кобзарська поезія мабуть ніколи не була зовсім позбавлена інтелігентського, книжного впливу; але в часі свого інтенсивного корпоративного життя кобзарство мусіло перетравлювати сі впливи повніше й самостійніше, ніж у часах свого занепаду в XIX в. Перші записи дум сього століття могли бути вільні від таких безпосередніх книжних впливів: кобзарство взагалі стояло тоді так далеко від „просвіщенної“ уваги! Але зате сі записи переробили сами записувачі, і не дали нам певних відомостей про кобзарське мистецтво. Зростаючий інтерес до кобзарства в половині століття поволі забезпечує нам дещо більшу точність записів, обіцяє нарешті певні відомости про вміння професійних співців. Але власне тут, у сім кульмінаційнім моменті ми зустрічаємо вже віч на віч сей новий фактор у творенню думової поезії: поворіт цілих текстів дум від записувача до співця. Отже коли перед п'ятидесятими роками, підходячи до нового тексту, ми звичайно рахуємось з можливістю умисної переробки з боку літератів-збирачів, то вже від сього десятиліття мусимо все більше рахуватись з иншою можливістю літературної домішки — а саме переймання народніх творів кобзарями з книжки. Сей новий фактор мусить перетворити сю поезію в дальшім періоді її життя: мусить дати їй знов новий вигляд, і тим ще раз і вже назавжди закрити ріжні типові риси в її виді, що й зістануться для науки невідомими. Сей новий вплив де-далі порушить і природні межі шкіл, змінить і характер територіяльних репертуарів, одним словом зробить все, щоб поплутати стежки до минулого, — до тих часів, коли кобзарство було живою громадською силою, коли воно творило той безцінний поетичний скарб, що перейшов до нас уже напівмертвим, відірваним від життя, загадковим, але не позбавленим своєї краси й цінности. Обчислити все значіння сього руйнуючого чи міняючого впливу інтелігенції на думи в новіших часах не вдасться, але мусимо — де тільки можна — підкреслювати ті уривкові відомости про його вияв, як у сій першій звістці про Шута. Бо загалом — досі сей вплив був дуже недоцінений.

Добре було-б знати, що саме співав чи читав Куліш Шутові—що міг Шут схопити з того, що почув? Більш того, що тексти, які Куліш йому прочитав, лишились у Шута без ужитку, хоча ми стільки чули про феноменальну пам'ять неписьменних співців!.. До деякої міри можемо вгадувати, що Куліш давав Шутові. Він каже, що співав йому історичні думи, держачися спочатку часів близьких, а далі старших, так ніби він мав великий вибір сих дум—се позволяє думати, що мова йде про „Україну“. Саме її читав Жемчужников і Вересаєві, а при иншій нагоді оповідав, що Куліш хотів пустити її в народ. Думаємо, що в Куліша тоді був певний план відсвіжити кобзарський репертуар отсею своєю збіркою дум і псевдо-дум, і цікаво, що з сього так таки нічого й не вийшло! Для сього-ж ужитку призначалась мабуть і дума про „Бандуриста“; Жемчужников її читав Вересаєві і певно, щоб спопуляризувати, передрукував її й Куліш у „Записках“. Треба сказати, що сей передрук, так само як і другий вже згаданий—„Посвистач“, мав власне завдання служити аргументом історично-літературної теорії Куліша про стародавнє походження дум, і тої гадки, що думи, мовляв, складалися слідом за подіями, в них описаними, про що ми вже говорили. Також і для його висновку, що зі смертю кобзарства чи взагалі народньої поезії, поетична функція народу природньо й без перерви в традиції переходить власне до інтелігенції. Диктування „України“ кобзарям таким чином з погляду Куліша мусіло бути переходовим компромісом.

Вимирання кобзарства, символізоване думою про „смерть козака-бандуриста“, дає Кулішеві привід говорити про Ригоренка і вже згаданого вище (з приводу Бандуриста) кобзаря-запорожця. З Ригоренком кінчиться й участь кобзарів у „Записках“. Сей Ригоренко не був Кулішеві знайомий—надруковані його думи записав від нього М. В. Ніговський:

дуже активний записувач, що взяв потім участь і в Історичних піснях Антоновича й Драгоманова. Досі в першім томі „Записок“ ми нарахували 9 дум; до них Ніговський додав ще 4 тексти, а саме: 10) „Дума про Ганджу Андибера“ (с. 200); 11) „Дума про Марусю Богуславку“ (с. 210); 12) „Дума о козацькой жизни“ (с. 215) і 13) „Дума про корсунську побіду“ (с. 223). Се дві зовсім нові думи і два нові варіянти відомих дум. Варіянт Андибера Куліш скомбінував з уже відомим варіянтом сеї думи, кажучи, що варіянт Ніговського в окремих місцях значно сильніший ніж той, що він записав від Шута, але „один і другий мають свою повну вартість тільки в сполученні разом (въ совокупности)“— тож він об'єднує їх, тим більше, мовляв, що Шутів текст уже відомий в оригінальнім виді (се, як уже згадано вище з приводу Метлинського, також не вірно). Ті частини Ригоренкового запису, що не ввійшли в сей фабрикат, Куліш надрукував у кінці книжки (с. 319) так, що ніби-то заховав цілість і сього тексту. Але в дійсності на сей варіянт Андибера в „Записках“, складений з тексту Ніговського і з комбінованого тексту Метлинського, було зіпсовано один по однім три оригінальні записи від трьох кобзарів—Шута, Бешка й Ригоренка, і ні один не був захований в оригінальнім вигляді. Не диво, коли в тім таки часі Куліш остерігав инших видавців, щоб „ради Бога не составляли изъ двухъ пѣсенъ одной“—він знав, як далеко можна зайти з такими комбінаціями!

Але самі пояснення до сього комбінованого Андибера цікаві для нас тим, що в них Куліш так докладно говорить про свої переробки, тимчасом як в инших текстах він робив зміни без жадних попереджень. Очевидно, що сі пояснення призначались для записувача, Ніговського, який міг був здивуватись, побачивши свій текст у друку таким зміненим. Се дає нам деяку певність, що ті тексти Ніговського, що не мають такого попередження, надруковані так, як їх дав Ніговський. Такі напр. думи про Богуславку й Козацьке життя: вони не мають ніяких застережень що-до яких-небудь стилістичних змін (пояснення Куліша що-до змісту їх подано у вступах до сих дум нижче). Зате про Корсунь сказано знов, що він доповнений записом Копитка у збірнику Максимовича 1849 р. Добре, що хоч сказано...

Перед „Історичними Піснями“ Антоновича і Драгоманова.

Шісдесяті роки. Збірка Ніговського се остання пайка дум, що опублікував Куліш у 1850-х рр., разом з тим се остання публікація дум у сім десятиліттю. Записи С. Носа та инші, що були зроблені в тих часах, пішли до друку аж за 20 і більше літ по тім. В найближчім-же часі в справі видавання дум приходить застій: шісдесяті роки являються дуже „худим“ періодом після багатого публікаціями попереднього десятиліття. Але не вважаючи на таку убогість, 1860 рр. дали все таки деякі здобутки для діла консервації дум, які мусять бути відзначені. При всій своїй незначності вони мають ріжний, троякий характер. Се, по-перше, ряд передруків дум з ріжними змінами—передруків, що почасти увійшли до літературного обороту як оригінальні тексти. По-друге, три оригінальні записи нових варіянтів уже відомих дум. По-третє, серія відомостей про кобзарів, серед яких центральне місце займає знов Вересай з його листуванням, надрукованим у львівській „Правді“.

З передруків перше місце в хронологічнім порядку належить чотирьом думам в „Українській Абетці“ Миколи Гаццука[1]). Се думи, або „думки“, як він каже: „Про бідну вдову та про її синів“ (с. 44)—перероблений варіянт з Охтирки, що був у Метлинського. „Про сестру та брата“ (с. 49)—варіянт Метлинського, також перероблений. „Про час останній у степу козака-бандуриста“ (с. 63) — з деякими змінами, про них ми вже говорили. Остання дума, на котру Гаццук затратив найбільше творчої уяви,—се „Думка про славного Хвесь Ганджу-Андибера Гетьмана Запорозького“ (с. 67), та докладніше про сю цікаву переробку сподіваємося сказати, друкуючи записи сеї думи[2]).

---

[1]) Українска Абетка, вистачив Микола Гаццук, Москва, 1860; цензурний дозвіл 7 липня 1860 р.

[2]) Андибер Гаццука був передрукований у К. Шейковського, Домашня наука, вишші початки (Київ, 1861) і сей передрук часом цитують як окремий текст. Тут надруковано також варіянт Максимовича думи про Олексія Поповича (у нас № 7, вар. *X*); зміни сього передруку зазначені в нас у примітках.

Друга пайка передруків сього часу знаходиться у Закревського, Старосвітський бандуриста, що вийшов у Москві року 1860; тут передруковано:

1) „Лихий Вітчим“ (с. 62) за Цертелевим, з досить значними змінами і досить своєрідними, бо Закревський приладив сю й так досить попсовану думу до пісенного 14-стіпного розміру (4 + 4 + 6).

2) Корсунська битва (с. 80) за Максимовичем з незначними змінами.

3) Похід на Молдаву (с. 102) за Цертелевим, знов таки зі змінами. Всі сі тексти часом цитуються як зовсім нові варіянти.

„Основа“. Оригінальні варіянти, надруковані в сім десятиліттю, такі: В „Основі“ 1861 р., кн. VIII, як уже згадано, є кілька рядків Вересаєвого варіянту думи про Вдову. В „Полтавщині“ (Изъ записной книжки 1856 г.) Л. Жемчужникова в X книжці „Основи“ надруковано Вересаєвого Вітчима, без заголовку (с. 38). В „Основі“ 1862 р. кн. VIII надруковано також новий варіянт думи під заголовком „Олексій Попович“ (у нас № 7, вар. Г)—записаний у Харківській губ. від лірника; текст дуже довгий—173 рядки, досить широкий, повний повторювань; записувач і співець не названі, але все се робить враження досить точного запису.

Запис Стаховича. Останній друкований запис сього десятиліття є в IV випуску „Пѣсень“ П. В. Кирѣевскаго, що вийшов 1862 р. (с. XXIII). Тут уміщено запис думи про Олексія Поповича з села Богдани Пирятинського повіту якогось М. А. Стаховича (у нас № 7, вар. Д). Сей запис був зроблений кілька літ перед видрукуванням і в 1862 р. записувач уже не жив; хто був він і від кого записав сей текст, не сказано. Запис був зроблений без розуміння мови, з грубими помилками, але з потугами на точність. Поправлений він не був: редактор Безсонов відзначає се виразно. Се текст дуже мало відомий, а при тім один з найцікавіших, коли не на найцікавіший з усіх варіянтів сеї популярної думи.

Праці про Вересая. Тепер звернемось до відомостей про кобзарів, що з'явилися в сім десятиліттю. Всі вони так або инакше звязані з дослідами Куліша над кобзарством. Ми вже згадували те, що дав Жемчужников в „Основі“ про Вересая; додамо ще, що при сій нагоді Жемчужников уперше описав техніку сліпецького навчання, як про неї оповідав йому Вересай. Учитель дає учневі ліру, уставляє руки учня на клавішах і, обнявши учня за спину, накладає поверх його рук свої так, що грає учневими руками. Коли-ж учень уже добре почне перебирати пальцями, тоді вчитель каже йому грати самому і одночасно грає ту саму річ на другій лірі. Вересай учив так Жемчужникова на лірі, бо бандура здалась йому „слишкомъ мудреною“. Тому про гру на бандурі він і не оповідав. В сім таки річнику „Основи“ кн. XI—XII, с. 1, Жемчужников надрукував оповідання Куліша про його зустріч з лірником Дмитром Погорілим у Звиногородці, мабуть ще перед засланням, бо Куліш у сім оповіданню признає, що тоді ще не вмів говорити з простими людьми. Куліш оповідає, як колись він, бажаючи поговорити з лірником, попередив поводаря, щоб не казав сліпому, хто з ним говорить, але не вважаючи на всякі Кулішеві запевнення що-до його „простости“, лірник все таки називав його „паном“ та й годі. Для нас ся замітка цікава тільки отсими кількома фразами, які наводимо: „В моїх вандрівках по вбогих хатах я здобував довір'я простого люду найбільше тим, що співав і проказував з пам'яти силу народніх пісень. Сей запас мого знання, засвоєний ще за часів мого неписьменного дитинства, поміг мені зійтись і з (лірником) Дмитром Погорілим“. Розуміється, що в розмовах з кобзарями Куліш ділився не тільки піснями з свого дитинства, але й думами зі своїх збірок і свого власного виробу. Як категоричне свідчення про таку практику Куліша ся замітка має свій інтерес.

Найзамітніша-ж тогочасна робота про кобзарство, разом з тим перша в сім роді—се стаття в „Правді“ 1868 року „Остап Вересай, сокиринський кобзар“, написав Микола

Воловід. Ся стаття розтяглася на 4 числа часопису (чч. 15, 16, 17, 18); до неї додано чотири листи Вересая (чч. 19, 21, 23, 28), писані до Куліша, і видно Куліш був автором самої статті. Не була то монографія про кобзаря, як ті монографії, що писались пізніше—статті Русова, Ухача-Охоровича, Горленка, Сластьона, Сперанського. В ній не було майже нічого того, що ми шукаємо в таких монографіях, але в ній було дуже багато симптоматичного для того часу, для його відносин до народньої поезії. Передусім інтересний був самий факт уведення звичайного кобзаря до історії літератури та трактування його на рівні справжнього артиста, не тільки виконавця, але й представника творчости народньої—поета. Ся маніфестація підкреслювала звязок народньої української поезії з книжною поезією, підкреслювала однiсть поетичної еволюції нації в дусі „Записок о Южной Руси“; се й була її властива мета. Вона починалася оглядом стану української культури в післятатарську добу, еміграції української інтелігенції до Москви і початків нової петровської просвіти на Україні. Сим питанням було віддано перший уступ—початок у кожному разі ефектний! Другий уступ займався інтересом до народности в початках XIX століття, першими виданнями дум („Року 1819, тоді саме, якъ народився на світъ Кулішъ, напечатано въ перве записані відъ неписьменнихъ людей думи українські“.) Далі перейдено до кобзарства взагалі і до Остапа Вересая, що тепер „один тільки зостаєтцця йому (Кулішеві) на втіху“. Третій уступ нарешті відданий самому Вересаєві і характеристично, що автор тут не знайшов нічого більше, як тільки оповісти про опіку Галагана над Вересаєм і приязнь до нього Жемчужникова та перекласти уступ про Вересая з „Полтавщини“; сей переклад заповнив і четвертий розділ. Як біографія або дослід про кобзаря се було бідно, зате Куліш закінчив її по-своєму, підкреслюючи знов вартість сеї, для нього символічної більш, ніж реальної цінности:

„Оттакий Остап наш, нехай про нього знають і в Галичині А щоб зрозуміли його там ще краще, подамо тут його листи до приятеля на чужину. Читавши сі листи, нехай ніхто не думає, що їх писав для Остапа хтось вищий освітом від його, і що тим вони такі розумні, тим у них така мовня краса. Який у Остапа розум—знає се Лев Жемчужников, знає Куліш і инші. З ним розмовляти можна цілий день залюбки, бо він природній філософ. А що-до мовньої краси, то писарська рука її хіба вбавила, як і сам Остап у одному листі нарікає. Не дурно плачуть усі в хаті, як зачне Остап споминати своїх добродіїв у старечих молитвах: препишним словом умудрив Господь сліпого кобзаря. Хто се пише, тому не раз і не два доводилось чувати ревні Остапові речі. Тільки через упадок народнього духа в наших загодованих німещиною письменників не зложено ціни сьому старцеві. Колись наш край буде такими людьми перед иншими вихвалятись, бо вони дають познати більш, ніж люде учені, чого стоїть українське плім'я в Слов'янщині“.

В порівнянню з пізнішими працями про Вересая все се порожні фрази, але вони в значній мірі послужили приводом до тих пізніших праць. Куліш не зустрічався більш з Вересаєм від того часу, коли бачив його в Сокиринцях, але він ще довго підтримував з ним листовний звязок, і здалеку він робив для Вересаєвої слави не менше, ніж пізніші дослідники, що далеко серйозніше брали свої досліди про нього, випитували про його минуле, записували його співи й оповідання. Один з них, О. Русов ставив в особливу заслугу Кулішеві, що він добився, аби листи Вересая були записані точно й без змін, так як він їх диктував слузі Галагана. Але треба признати, що враження такої повної точности сі листи не роблять—деколи нам напр. здається, що для збільшення ефекту Куліш позлучував кілька листів в одно. Нас впевняє в сьому те, що дуже часто дати листів Куліша, надрукованих пізніше (їх до речи сказати, досить багато), і дати відповідей Вересая виразно не сходяться. Так, 10 грудня 1856 р. Куліш посилає Вересаєві 6 рублів, а Вересай у своїм першім листі 25 грудня (студня) того-ж року дуже зворушливо дякує йому за карбованця. В тім-же листі Вересай просить у Куліша чотири карбованці, і маємо лист Куліша з 22 березня 1859 р., де він посилає йому таку суму. Мабуть Куліш, обробляючи сі листи до друку кілька літ пізніше, виправляв їх без великого огляду на їх послідовність. Другий лист Вересая, писаний 2 квітня 1866 р., се відповідь на лист Куліша з Варшави, в якім Куліш радив кобзареві взяти собі учня й не скупитись своїм поетичним знанням. Сей другий лист найбільш змістовний з усіх, але його вартість тільки

психологічна, як і инших листів Вересая: про свій побут кобзар мало говорить, і не дає матеріялу, що міг-би служити для освітлення кобзарства взагалі. Третій лист написаний 20 вересня того-ж таки 1866 р.; останній 9 квітня 1867 р., тут Вересай оповідає, що задовжився на весілля сина і між иншим просить грошевої допомоги. Відповіди на сей лист не знаємо, бо останній лист Куліша написаний 18 вересня 1866 р.

Сими матеріялами про Вересая кінчимо огляд сього десятиліття.

До відомостей про кобзарство, що з'явилися в тих часах, правда—не до нових фактів, але до популяризації інтересу до кобзарства—треба зарахувати статтю В. Штама в „Київськім Телеграфі" 1866 р. В сій статті, не вказуючи джерел, було переповіджено відомости й думки про кобзарство Куліша в „Запискахъ о Южной Руси" і окрім такого свідоцтва популярности сеї книжки стаття була цікава ще й тим, що в ній змішано кобзу й ліру: „Бандура (кобза), иначе лира служитъ національнымъ музыкальнымъ инструментомъ пѣвцовъ Украины" [1]). Се непорозуміння слід мати на увазі супроти ріжних баламутних вісток про „кобзарів" і „лірників", що походять від людей мало освідомлених, як се приміром трапляється у відомостях, зібраних у Доманицького. Самостійного інтересу стаття Штама не має.

Праця Костомарова. Після антракту 1860-х рр. в новім десятиліттю скоро знов помічається оживлення в збирацьких і видавничих кругах, починається нова робота, і наскільки убогим і малоцінним було те попереднє десятиліття, настільки багатим і блискучим стає восьме десятиліття віку. Та властиво не так десятиліття, як один рік 1874-й, рік видання першого тому „Историческихъ пѣсенъ", п'ятого тому „Трудовъ" Етнографічно-статистичної Експедиції Чубинського, першого випуску „Записокъ юго-западнаго отдѣла" російського географічного товариства й „Исторіи Возсоединенія" Куліша... Велика пайка виданих донині дум була надрукована того року, що й став в історії збирання дум найбільш пам'ятним роком, зараз поруч конвенціонального року їх народин—1819-ого. І перед сим епохальним 1874 роком непомітно промайнув на початку десятиліття не аби-який факт в історії збирання—поява трьох зовсім нових дум 1872 року. Тоді в журналі „Бесѣда" кн. IV—XII, в новій праці Костомарова „Историческое значеніе южнорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества" надруковано три нові записи дум, що звернули на себе увагу значно пізніше—як виринули в друку вже вдруге. Нам-же годиться відзначити їх на сім місці, як подію, що її недоцінили сучасники.

Згадана праця Костомарова займалася не тільки думами, а й усією українською народньою пісенністю. Колись, кінчаючи свою рецензію на дисертацію Костомарова 1843 р., Срезневський, якому ся робота дуже подобалася, сказав, що вона властиво „являється тільки спробою початку (опытъ начала) великої роботи" [2]). Отся нова праця Костомарова в „Бесѣдѣ" і була тим великим твором про народню пісенність, якого бажав собі рецензент. Сам Костомаров дививсь на неї також як на поширення своєї харківської дисертації [3]), і в плані роботи сей звязок обох праць справді дуже помітний. Найзамітніша ріжниця між ними та, що нова праця—обмежена до самої української поезії—була багато ілюстрована прикладами з пісень і дум, тимчасом як у дисертації пісенний матеріял був використаний скупо, зміст пісень переказувався загально, і цитат було дуже мало. Пісенні тексти, надруковані в примітках нової праці, були її цінністю в порівнянню з старшою. Для історії-ж дум спеціяльно вони були цінні такими новими, ще невідомими творами: 1) в книжці V с. 92, процитувавши епізод з Азовських братів про те, як умираючий брат відстрілюється від орлів, Костомаров додав: „В другій думі знесилений від ран козак силується підве-

---

[1]) В. Штамъ, „Украинскіе бандуристы", „Кіевскій Телеграфъ", 1866, № 7.

[2]) „Москвитянинъ", 1844, часть II, № 3, с. 154. Срезневський, хотів, щоб Костомаров втягнув до своєї праці і казки, але се стояло задалеко від основної теми роботи—пісенности, і Костомаров таки не торкнувся казок і в своїх пізніших працях про народню поезію.

[3]) Див. Автобіографія, Литературное Наслѣдіе, с. 348.

стись…“, і далі він наводить відповідний момент з думи про Кодину (у нас № 12). Ся дума потім була надрукована в иншій праці Костомарова, де її помітив Ф. Колесса, що й передрукував її в своїй популярній збірці. 2) В книзі X на с. 16 процитовано уривок про умираючого козака (у нас Плач Зозулі, № 15), що потім був згаданий в „Исторіи Козачества“ Костомарова, але не був передрукований і тому ніхто з пізніших дослідників його не завважив (ближче про нього у вступі до думи № 13). 3) Найдовший і найцікавіший з нових текстів Костомарова се дума про Соколів—Бесѣда, XI, с. 19 (у нас № 5, вар. А). Сього тексту Костомаров не передрукував, ми передруковуємо його вперше після сеї появи дум в 1872 р.[1])

В останнім випуску „Историческаго значенія“, переходячи від стилістичного аналізу до історичного досліду ріжних верстов української пісенности, Костомаров спинився на „Посвистачі“ Шишацького-Ілліча і поставився до нього критично (с. 32—38). Се перший в історії дум виразний сумнів що-до автентичности одного з нумерів старих збірок, висловлений зовсім твердо (не так несміло, як се приміром робив Срезневський що-до свого сумнівного Палія, то-що)—се зовсім солідна критика тексту. Переказувати її тут не будемо, а завважимо тільки що до своїх сумнівів, опертих на міркуваннях історичних і філологічних, Костомаров додав ще таку гадку, з якої світиться ясний, перевірений погляд на думову поезію: „Коли-б нам сказали, що така дума записана від бандуриста, ми відтяли-б, що се неможливо. У бандуриста, що співає все таки до музики, дума не може скорчитись до такої незручної для неї (музики) прози. Але нам кажуть, що вона записана від 85-літньої жінки. В таких умовах зіпсуття дійсно можливе, але тут виникають инші сумніви: ми не чули прикладу, щоб жінки вміли співати і співали думи. Коли-ж ся дума, „покинена бандуристами“, обернулась в усне оповідання, як пояснює Куліш, то таке оповідання не могло стати здобутком „тільки одної Гуйдихи в цілім світі“. Бо думи можуть умерти разом з специялістами, що їх співали, але прозові оповідання, що не потрібують ніякого специяльного уміння, не залежать від життя якогось одного оповідача і не можуть вмирати безслідно.

Висновок сеї критики Костомарова був той, що хоч основа „думи“ могла бути народня („не отрицая окончательно возможности“—каже він обережно), він вважає її за сумнівну й думає, що їй не слід займати місця в ряді відомих творів народньої поезії. Се, як бачимо, був перший рішучий вислів потреби прочищувати ті ряди. Як перша спроба в тім напрямі сі слова Костомарова цікаві й тим відгомоном, який вони знайшли.

В львівській „Правді“ 1874 р., ч. 12[2]), з'явився гарячий протест проти самого факту запідозрювання автентичности „народніх“ творів узагалі і проти сумніву Костомарова що-до „Посвистача“ зокрема. Автор досить довго й уперто доводив, що жінки могли співати думи, і між иншим так відповідав на слова Костомарова, що ніде ще не чули, щоб жінки їх співали: „Чи мало ми ще чого не зустрічали за недавню й малу науку нашої народности. Коли ми такого трапу не зустрічали, то ще се не значить, що єго нема; се тільки показує, що таких совісних патріотів, вислідників, як п. Куліш не було в нас більш як він один“. Сі слова характеристичні; Кулішева робота над дослідженням кобзарства, яка-ж кінець-кінцем тільки й зробила сей дослід можливим, спинившись сама на півдорозі, своїми власними хибами стала на заваді дальшому розвиткові розпочатого діла. Коли дослід кобзарства відчув потребу на инші, новіші й радикальніші методи, то приклад Куліша почали використовувати для заперечення фактів, даних сим новішим дослідом.

Такий відгомін знайшла критична робота Костомарова в його новій статті в „Бесѣдѣ“. Видавнича-ж заслуга його не була відзначена зовсім. Нові публікації Костомарова пройшли непомітно для критики, а його три нові думи, надруковані без помітки,

[1]) Друкували ми її з „Собранія Сочиненій“, бо в момент друку відповідного арвуша. „Бесѣди“ не могли добути. Варіянти подамо в „Додатках“.

[2]) Е. Сакун, Чи не єсть дума „про поход старшого поганського князя на Цареград“ апокриф? Хто був сей Сакун, ми не могли вияснити. Подібного псевдоніму вживав О. Кониський.

коли й від кого вони здобуті, навіть лишилися мов-би під якоюсь тінню підозріння що-до їх автентичности. Всі три залишились поза увагою Антоновича й Драгоманова, хоча темами підходили до першого тому „Історичних пісень". Се замовчування робить таке враження, що видавці умисне обминули сі три тексти невідомого походження, не висловлюючись ані за, ні проти них. Одначе тут могла бути і проста неувага: тексти сі й дійсно губляться серед маси тих цитат, в якій вони знаходяться, і анонімність їх тільки причинилась до того, що на них не звернено майже ніякої уваги.

Але сама ся анонімність, на нашу думку, не компромітує сих текстів. Вона могла бути і вимушена, а не подиктована якимись містифікаційними завданнями. Ми маємо таке враження, що до деякої міри можемо пояснити їх таємницю. З огляду на те, що сі питання в нашій літературі про думи не були ще ні разу порушені, ми спинимось на них дещо ширше, бо предмет безумовно того заслугує.

Записи І. Труша. Ми вже сказали, що один з двох уривків, а саме про „Кодину", з'явився потім у повнішім вигляді в другій праці Костомарова, в „Исторіи козачества", де він знов лишився непоміченим. Але сей невідомий текст заховавсь в маленькій рукописній збірці дум, яку передав нам ласкаво Дмитро Миколаєвич Ревуцький для використання в нашому виданню. Д. М. Ревуцький одержав збірку від О. Т. Андрієвської і на її думку вона була списана рукою М. Білозерського. Зміст збірки досить ріжнорідний: Маруся Богуславка, дума про Білоцерковський мир, то-що. Між иншим була тут дума про Смерть козака на долині Кодимі та уривок про вбитого козака, або як ми його називаємо—„Про зозулю". Сей уривок відділений від попередньої думи, Кодими, тільки лінією і не має окремого заголовка, як инші думи в збірці. Але се не додаток до попереднього тексту, а окремий уривок—про се говорить зміст обох дум: і в одній, і в другій описується момент смерти козака, і річ ясна, що в одній думі не могло бути двох паралельних описів того самого моменту. Але близькість сих двох текстів важна для нас з огляду на їх походження; бо під другим уривком стоїть помітка „Записалъ въ м. Сенчи Лохвицкаго уѣзда, Полтавской губ." і се означення ніби відноситься до обох попередніх текстів: „Кодими" й „Зозулі". Чи сей підпис треба розуміти так, що „записав" думи власник і автор збірки, чи ся помітка була скопійована з иншого рукопису разом з текстами, сього рішати не беремось. Для нас має інтерес хоч приблизно вияснити, хто був сей записувач з Сенчі.

В українській етнографії небагато є записів з самої Сенчі або її близьких околиць, а зокрема немає зовсім записів дум. Не знаємо ми ближче і тутешніх кобзарів—відомо, що якийсь час жив у Сенчі Крюковський [1]), поки не погорів, і тоді перекочував до Лохвиці. Але наші думи „з Сенчі"—се не його думи: Крюковського двічі „списували", і дуже мало ймовірно, щоб у нього не допитались до сих дум, хоч-би до їх сліду. Инші прізвища кобзарів, відомі з пізніших дослідів і звязані з тими місцями, належать людям занадто молодим, щоб можна було ставити їх у звязок з записами з-перед 1872 р.

Але коли ми кажемо, що немає записів дум з-під Сенчі, то розуміємо тут тільки відомі друковані записи. Навпаки, у записувачів кобзарських репертуарів наприкінці минулого століття натрапляємо на досить уперту чутку про якусь колекцію кобзарських співів, зроблену коло Сенчі, але не опубліковану й ближче невідому нікому з дослідників кобзарства, хоч видно популярну між кобзарями. Перша така звістка, оскільки нам відомо, знаходиться в статті О. Сластьона про М. Кравченка [2]). Шановний дослідник оповідав тут між иншим про знаменитого кобзаря Хведора Холодного, що знав багато псальмів і 7 дум і недавно перед тим помер. На жалі О. Сластьона, що все його знання загинуло, инший кобзар заспокоїв його, бо „од Хведора чисто усе посписував пан Труш, сенецький в Засуллю,—так уже й той пан умер". Автор сам нічого не знав про сього збирача,

[1]) В. Горленко, Бандуристъ Иванъ Крюковскій, Кіевская Старина, 1882, кн. XII, с. 483.

[2]) А. Сластьоновъ, Кобзарь Михайло Кравченко и его думы, „Кіевская Старина", 1902, кн. V, с. 380.

ані про його записи, але з огляду на те, що Холодному коло 1900-го року було літ із сімдесять, можна думати, що записи робились кільканадцять літ перед тим, як кобзар ще був не дуже старий і добре пам'ятав свої співи. Тим більше, що Холодний був дивак мало приступний, а під старість мабуть таки зовсім неприступний для людських відносин, особливо для етнографічних обслідувань. Се позволяє нам думати, що сей Труш, записувач Холодного, також покійник, був людиною досить „давньою", приналежною до другої половини XIX в., але розуміється, як біографічне дане се ще дуже небагато.

Друга наша відомість про сього таємничого збирача знов звязана зі смертю старого кобзаря—пан-майстра Юхима Бутовського з Миргородщини, що помер в-осени 1924 р. Опанас Григорович Сластьон, що збирався записати репертуар сього майстра, згадуючи сей факт у листі до нас, оповідав, що кобзарі потішали його, що „всі думи від Бутовського (як і від инших) записав пан Труш сенецький (з Сенчі)". Опанас Григорович додав, що се було загально відомо кобзарям, що від Бутовського записувано. Сам-же Труш О. Г. Сластьонові був і залишився невідомим.

Мусимо признатись, що на тлі сих кобзарських інформацій ся таємнича постать збирача, відомого тільки в крузі професійних співаків-жебраків, стала нам здаватись якоюсь легендою... Але коли-б такий Труш існував дійсно, а не тільки в старечій легенді, то се мусів бути один з найбагатших збирачів і дослідувачів кобзарства! Окрім двох найвизначніших майстрів Полтавщини він мусів систематично досліджувати ріжних кобзарів спеціяльно в своїй околиці, коло Сенчі. В такім разі він міг бути автором і тих записів, що друкувались в 1872 р. в „Бесѣдѣ"!

Але щоб робити такі здогади, треба знати щось більше про сього загадкового збирача. Для з'ясування сеї справи Комісія Історичної Пісенности відрядила співробітницю Академії Наук Л. П. Шевченко, що зробила для сього спеціяльну екскурсію до Лохвицького повіту до м. Сенчі й до с. Засулля, де, як казав М. Кравченко, мусів колись проживати сей „сенецький пан Труш". Ще попередні розвідки між Сенчанами, студентами в Київі, виявили, що прізвище Труш не видумане, а навпаки—дуже розповсюджене в тих околицях. При розвідках на місці Людмилі Прокопівні вдалося розшукати інформаторів, що мали ще досить докладні відомості про сього героя кобзарської легенди, за якого готові ми були його вважати. Знайшла вона і колишній будинок Труша, з двома ґанками, збудований з претенсіями на комфорт і панство, що одначе давно вже вийшов з рук родини Трушів. При розпитах виявилось, що „майор Труш" був колишньою знаменитістю с. Засулля і пам'ять про нього, його патріотизм і охоту до кобзарських співів була ще цілком свіжа, не вважаючи на те, що від смерти „майора" минуло вже з сорок літ. Правда, інформації, зібрані за такими несвіжими слідами без допомоги яких-небудь документів, а тільки з традиції, не мають всієї тої докладности, якої ми-б бажали для розслідження, як можемо думати, одної з дуже кольоритних фігур історії нашої етнографії, а разом з тим можливо—досить типової для скрутних обставин українського життя. Але та інформація яку маємо, позволяє принаймні вгадувати загальний контур сеї постати. Нижче наводимо оповідання онуки по дочці покійного етнографа, Ганни Онисимової Артеменко, якій було 7—8 років, „коли вона гуляла в карти" паперами свого діда. Тепер Г. О. має 47 літ; як каже вона, папери Труша по його смерті були привезені до Засулля, до його дочки, матери оповідачки, і се мусіло бути коло 1886—7 р. Товариш покійного, селянин дід Пінчук, що родився 1848 р. і згадує про Труша як про людину одного з ним віку, каже, що Труш помер літ 50 тому, себ-то коло 1875—80 р. Як бачимо отже, Труш міг померти не раніше середини 1870-х рр., а не пізніше 1887 р.—себ-то в часі, коли Хв. Холодному було п'ятьдесят літ, і після надрукування текстів у „Бесѣдѣ". Нема отже неможливости в тім, що засульський майор дійсно був дослідником Холодного і автором записів „з Сенчі". Умови побуту покійного пояснюють нам також, чому сі записи мусіли зістатись анонімними.

Але даємо про се слово Ганні Артеменко:

„Труш Іван Федотович був звісний писатель, Українець.

Було наїздить у Засулля у год на один місяць. Служив він на пограничній стражі (як Поляків укрощали—косарі косили Поляків)—майором.

Тоді строго слідили, щоб українське ніщо не розпростронялось, а він привозив усяких книг українських і читав в селі. Умер він в Житомирі, в больниці (оповідачка вагається, здається, не зовсім певна, де саме він помер). То після смерти привезли матері нашій сундука. Може що там і було, только добре помню таку велику тетрадь як євангеліє: як було термосимо (себ-то переглядаємо її), то питаємо матери—що воно таке? То мати кажуть: „та то ваш дід у придане мені нічого не зоставив, то ото не мав чого робить, та писав“.—А воно таке, що вже пожовкло: бумага од лєт пожовтіла. То ми брали та робили з неї квітки на образи.

Була (також) книжка давня, ше ось ці годи що то бумаги не було. То кажуть: „на шо, давня книга“... та й покурили. А в мене курців до мороки! Та й порвали на цигарки.

Коли-б знаття“...

Се все, що зісталось від колекції сенецького пана Труша, в якій поховано голоси двох великих кобзарів: таємничого Холодного, що був з нечистим у згоді (бо грав не по-людськи майстерно), і Бутовського, що знав цілого Самійла Кішку. Зістався тільки жаль, що то нікчемне дідове придане могло себе кінець-кінцем оправдати.

Оповідання Трушевої онуки Л. П. Шевченко звірила з оповіданням товариша покійного діда Пінчука. Пінчук пояснив, що Труш помер у лікарні в Лохвиці, де був і похований, очевидно на громадський кошт, як бідний дворянин. За життя він співробітничав в якімсь часописі і записував пісні від кобзарів: „як чоловік воєнний“ цікавився більш козацькими піснями—очевидно думами. Був музикальний, і Пінчук спеціяльно відзначив, що він мав гітару. Нічого ближче про знайомства або інтереси Труша ніхто на селі нічого не знав. Треба думати, що все се було досить обережно приховане. Артеменко кладе натиск на те, що Українство тоді було заборонене—тому можемо думати, що в сем'ї Трушів залишилась традиція, ніби дід займався чимсь недозволеним. Беручи на увагу, що сам Труш служив „по укрощенію“ Поляків, немає нічого дивного в тім, що він виявляв деяку обережність у своїй етнографічній діяльності. Тому очевидно, не вважаючи на те, що на його очах перейшло стільки видань української етнографії, в яких він міг взяти участь: „Основа“, потім видання Антоновича й Драгоманова, „Записки“ географічного товариства—він ніде не взяв активної участи, принаймні не виступив у них під своїм власним іменем. Бо зовсім можливо, що багато з його записів і було надруковано анонімно—так, як думаємо, були надруковані отсі записи з Сенчі в Костомарова. Очевидно Труш хвалився приятелеві своєю працею в пресі, коли в Пінчука лишився спомин про його журналістичну роботу. Але чи не можемо ми зробити ще кроку далі на полі здогадів і покласти на карб Трушевого збирацтва і „Соколів“, що надрукував Костомаров? Се теж дума „воєнна“, лицарська, як ті, що любив Труш; походить вона з західньої Полтавщини: один з кобзарів, що знав її, кобзар з Лохвицького повіту, Крюковський, сам колись жив у Сенчі, і в сих околицях міг ще хтось з кобзарів знати сю думу. Не можемо одначе настоювати на сім здогаді, бо в збірці, де є записи з Сенчі, сих Соколів нема, і можливо, що наше зближення сеї думи з Трушем зовсім безпідставне. Але з другого боку, хотілось-би по змозі віддати тому нещасливому етнографові хоч частину йому належного—бо, безумовно, він зробив чимало для дослідження кобзарства. Думаємо, що записи з Сенчі: „Кодима“ і „Зозуля“ належать йому, і щиро дякуємо всім тим, хто позволив нам сяк-так обґрунтувати сей факт—перш за все Д. М. Ревуцькому за текст із поміткою про запис Зозулі, і Л. П. Шевченко за її розшуки на місці, а також її інформаторам в Засуллю Артеменко та Пінчукові.

Ми вже сказали, що сі три думи: Соколи, Кодима і Зозуля в роботі Костомарова були надруковані без поміток, коли і від кого вони здобуті, і що тут Костомаров не стояв на висоті тих вимог, що він виявив у поглядах на Посвистача. Те, що можна було вияснити про сі тексти і їх походження, вказано нижче у вступах до відповідних дум, для сучасників-же, як сказано, вони пройшли непомітно. Такий брак уваги пояснюється тим, що після останніх публікацій з народньої пісенности, особливо після „Записок о Южной Руси“, робота Костомарова, не вважаючи на поодиноку спробу критики текстів,

була кроком на місці, коли не назад: в бік дослідів народньої поезії першої половини віку. В історії видавництва дум в сім десятиліттю се був тільки епізод.

Студійка Томачинського. Чи не замітнішою з сього погляду була маленька публікація В. Томачинського—новий варіянт Коновченка і кілька відомостей про кобзарів, що з'явились в „Кіевск'ім Телеграф'і" 1873 р. № 59. Заголовок статті був: „Марко" Самойленко и его дума. (Этнографическій очеркъ). Автор статті оповів тут про сліпецьких учителів—яких він за словами знайомого старця назвав „цехмістрами"—оповів словами досить подібними до опису вчителів-старців у першім томі „Записок о Южной Руси". Не сказав нічого ні про цехову організацію, ні про форму вступу до цеху,—очевидно, не знав про неї. На його думку, сліпці вчились у „цехмістрів", що колись також училися так само, і вивчившись ішли просити сами для себе, позичивши від цехмістра кобзу, за яку йому платили [1]). Сі відомості мабуть були почасти зібрані від старців, а почасти скомбіновані з відомостями й теоріями Куліша. Його відомості використав Томачинський і в толкуванню свого варіянту думи про Коновченка. Поза тим—крім сих відомостей про кобзарів узагалі, в статті описано зокрема лірника Марка Самійленка, що випадково зайшов на Полісся—куди саме, не сказано—і тут осів. Від сього Самійленка Томачинський записав оригінальний варіянт Коновченка, що й був надрукований у сій-же статті [2]). Так само, як і вся стаття, сей варіянт лишився мало відомим у літературі.

Монографія Русова. Огляд праць, що вийшли 1874 р., почнемо від „Записокъ Ю.-З. Отдѣла Русскаго Географическаго Общества" т. І, що має цензурну помітку 3 грудня 1873 р. а вийшов і розповсюдився певно в перших днях епохального 1874 року. Для історії дум сей новий том нового журналу був цінний матеріялами про Вересая: статтею Русова про його особу та його репертуар, статтею Лисенка „Характеристика музыкальныхъ особенностей малорусскихъ думъ и пѣсенъ исполненныхъ кобзаремъ Вересаемъ", колекцією записів дум Вересая й нот до них. Все се були наслідки що-йно описаної реклами Куліша для сього народнього артиста, і цікаве воно головно як продовження отого руху 1850—1860-х рр. Русов у своїй доповіді [3]) виразно відзначив ролю Куліша в справі розшукування кобзарів, хоч він і не відчув усього значіння і всієї новини Кулішевої акції. Він зазначив, що Куліш у спеціяльних розшуках за кобзарями знайшов тільки двох: тоді вже покійного Шута й Вересая (знов ніби підкреслюючи непевність Никоненка). Після-ж Куліша, мовляв, уже ніхто не розшукував кобзарів систематично і спеціяльно не було зроблено спроби пошукати кобзарів на наших пограниччях, подібно до розшукувань за билинами на краях великоруської території. Русов дав зрозуміти (с. 332), що Географічне Товариство візьме на себе справу систематичного досліду кобзарської творчости, щоб доповнити відомості про сей україн-

---

[1]) Наводимо цитату: „Лѣть 30—40 тому назадъ,—разсказывалъ мнѣ одинъ нищій слѣпецъ,—были еще, но уже „послѣдніе могиканы": нищіе—цехмистрі, они не ходили по свѣту за мірскимъ подаяніемъ, а жили отъ доходовъ со своихъ, тоже слѣпыхъ учениковъ, обучая ихъ играть на кобзѣ и пѣть козацкія думы и пѣсни, которыхъ сами знали довольно много,—научившись въ свою очередь отъ такихъ же цехмистровъ. За науку, со взрослыхъ получали они или деньгами или хлѣбомъ, а мальчики обязаны были сносить имъ собираемую милостыню въ продолженіи извѣстнаго числа лѣтъ. Маломальски обученнаго цехмистрі отпускали на практику, распѣвать выученныя думы, по селамъ и даже давали имъ „въ позичку" свои собственныя кобзы, которыхъ у нихъ было по нѣсколько, за что получали прокатную плату деньгами и милостыней. Цехмистрі или по русски цеховые, говорятъ, платил и, когдато, за свои учебныя учрежденія, какъ за ремесло какое, извѣстную повинность наравнѣ съ ремесленными цеховыми; справедливость сего я покуда не оспариваю, хотя она и кажется невѣроятной".

[2]) В сім варіянті Коновченка полковник називається Гнида, і на думку Томачинського, се був порівнюючи новий відгомін Гайдамаччини в думі далеко старшого походження. Цікаве явище, що пізніше на Волині було записано варіянт сеї-ж думи, де полковника названо Воша-Гнида, очевидно, з гумористичним чи сатиричним заміром.

[3]) А. А. Русовъ, Остапъ Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ (доповідь, читана на засіданню 28 листопада 1873 р.), т. І, с. 309.

ський „героїчний епос“. Взагалі він проводив у своїй статті ту думку, що кобзарство в нас являється витвором героїчної доби, коли „кожний несвідомо бажає бути героєм своєї народньої справи, хоч не кожному се вдається“, пережитком того „вихря нераздѣльной героической жизни народа“, сього „общаго ликованія“, яке й виявилось очевидно в кобзарських співах, в думах зокрема.

Як видно з сих слів, автор у поглядах на народню поезію був ще зовсім романтиком, але з своїх наукових робіт він мав звичку до позитивного методу і се виявилось і в другій частині сеї-ж статті: в біографії Вересая. Біографія була записана зі слів кобзаря, і особливо цінні були в ній відомості про літа науки і про навчальні засоби та атмосферу, в якій відбувається наука кобзарів. Важні тут і відомості про мандрівки Вересая—се одна з небагатьох відомостей про кобзарські маршрути, які були-б так потрібні нам зараз і могли-б стільки пояснити в питаннях про поширення окремих репертуарів. Є також дві цікаві подробиці про погляди Вересая на мистецтво: одне оповідання Вересая про якогось старого козака з Сокиринець: „Раз я співаю, а він каже: „та це усе не од Бога сказано,—люди повидумлювали, а ви дурні слухаєте, та ще й милостиню даєте!“ Як згадаю, так аж серце кипить,—здається убив-би його: од кого-ж як не од Господа Ісуса Христа? Як то сказано, чого він сходив на землю? А то так сказано, що сходив він, щоб у царство небесне нас привлекти і од мук слобонити!“ (с. 313). Сей уступ дуже нагадує вищенаведені слова Никоненка. Коли-б ми не навели всіх тих аргументів за самостійність тої особи, то могли-б вважати Никоненкові слова тільки за парафразу Вересаєвих; а так їх треба вважати за свідоцтво духа часу, що все гостріше звертається до відмираючого кобзарського репертуару і змушує кобзарів до самооборони. Друга подробиця така: Вересай слухав українських пісень в якімсь інтелігентнім товаристві і розплакався конвульсивно: „Світе мій, світе! Хоч і не бачиш тебе,—який-же ти гарний! А помірати-ж як не хочеться!“ (с. 331). Коли Вересай так глибоко й пристрасно реагував на пісні, що чув від інтелігентів, то він мусів відчувати близькість сих творів, мусів і засвоювати їх. Та на сю можливість нам доведеться ще раз звертати увагу, коли обговорюватимемо пізніші записи від Вересая.

Цінні відомості записав Русов від Вересая про виучування окремих дум, від майстрів і „побочних старців“, але вони на жаль, дуже розпорошені й недокладні: видима річ, автор біографії не відчув цінности сих інформацій. За хибу біографії можна вважати й те, що вона не говорить про обставини зустрічи автора з кобзарем. Коротенькі характеристики ріжних Вересаєвих дум, що подав до них Русов, наведені нижче у вступах до сих дум. Що-ж до текстів, то про них зважено, що їх записували Чубинський і Русов, але не сказано окремо про кожний текст, хто його записав. Дум записано шість: 1) Дума про бурю на Черному морю (про відносини сеї думи до запису від Никоненка сказано вище). 2) Як три брата з Азова втікали (там-же, а більше у вступах до сих дум). 3) Про вдову і трьох синів (варіянт досить відмінний від инших, як уже було сказано з приводу Никоненка). 4) Отчим—се другий запис варіянту, що записав Жемчужников, у нього ся дума заголовку не має. 5) Невольницька—варіянт вищезгаданих „Соколів“ Костомарова.

Остання змушує нас до деяких пояснень. Ми не допускаємо, що Вересай навчився сеї думи з видання Костомарова: і відоме було воно мало, і замало часу минуло для того, щоб петербурзький журнал дійшов до жебрака з Полтавщини; є і важні ріжниці між текстами. Також не можемо приєднатись до думок Єрофеєва, що з приводу запису від Вересая і пізнішого від кобзаря Крюковського висловив підозріння, ніби ся дума не народня, бо містить ріжні дивні вирази (до таких дивних речей він зарахував і те, що Соколи несуть яйця, але-ж се образ навпаки не тільки природній, але й зовсім нерідкий у пісенності). Критики енергійно відкинули сумніви Єрофеєва, і дійсно сю думу треба вважати не за підробку, а за останню нахідку ще невідомих перед тим дум, зроблену з живого слова,—бо ті думи, що стали відомі в друку ще пізніше, були записані на початку століття і від невідомих кобзарів.

Остання дума в збірці—6). Про Хведора Безродного. В Вересаєвих оповіданнях про його науку маємо таку фразу: „кому (старцеві) купиш чвертку, або даси гривеничка: „Навчи мене оттої, або Хведора Безрідного там, або що—ото вже не од майстра, а од побочних старців навчивсь“. Назва думи тут ужита тільки для прикладу, але вибір прикладів взагалі не буває зовсім випадковим, особливо в людей неінтелігентних, нешколених: він звичайно відповідає яким-небудь переживанням або споминам; тому можемо думати, що саме Хведора Безрідного Вересай навчився не від свого майстра, чи властиво майстрів (він учився в трьох учителів), а вже по скінченню науки. Шкода, що про инші нумери його репертуару таких відомостей не маємо.

П'ятий том „Трудів“ Чубинського. З инших видань 1874 р., зазначених вище, найпізнїше вийшла праця Куліша. Збірник Антоновича й Драгоманова та п'ятий том Трудів Чубинського мусїли друкуватися одночасно, бо тимчасом як напр. Антонович і Драгоманов використовували тексти недавно опублікованих Записок відділу географічного товариства, вони не передрукували нічого з Чубинського. В сій-же роботі також нема згадок про „Історичні пісні“. Котре з них вийшло раніше, невідомо, ми-ж спинимося перше на „Трудах“, підготовлених тим самим Чубинським, що досліджував разом з Русовим Вересая,— сей том Трудів друкувався під редакцією Костомарова.

Се видання було організоване „Юго-западнымъ отдѣломъ“ географічного товариства, себ-то вийшло з того самого осередку, відки вийшли недавні праці про Вересая—з великої етнографічної майстерні, в якій скупчена була вся цінніша етнографічна, а почасти й громадська українська робота 1870-х рр. Київський відділ географічного товариства складався переважно з українських громадських діячів або місцевих українолюбів. Головою товариства був уже згаданий полтавський меценат і покровитель Вересая Гр. Галаган; до президії входили, Чубинський—головний робітник і організатор ентографічно-статистичної експедиції, і О. Русов [1]), а в ініціятивній групі з 15-и Г. П. Житецький нараховує 9 членів Старої Громади [2]).

В сім осередку витворено і кадр етнографів-збирачів, що взяв участь у київських виданнях, і метод видавання етнографічного матеріялу, який—зовсім зрозуміло—об'єднав усі видання, що були зроблені тими силами: чи то під фірмою Відділу, як „Труды“, чи без сеї марки, як „Історичні пісні“ Антоновича й Драгоманова. Пісенний матеріял постачали одні руки до обох видань. Що-до дум спеціяльно, маємо враження, що матеріял було поділено умисне так, аби тексти не повторялися: в „Трудах“ ішли моралістично-побутові, в Антоновича й Драгоманова історичні (одинока невитриманість у сім поділі се Плач—у нас № 1, **A**$_2$—який Костомаров надрукував у Трудах, а Антонович і Драгоманов надрукували його з старшого тексту в своїй збірці—у нас № 1, **A**$_1$). Такого поділу вимагав сам план видання Антоновича й Драгоманова, що використовували пісні тільки історичного характеру. Але тим не менше можна дивитись на думи обох сих видань як на одну колекцію, зроблену за одним планом і очевидно—з метою вичерпати тогочасні можливості кобзарського репертуару. Коли в Історичних піснях нас здивує брак якоїсь з відомих тоді дум, то за нею мусимо дивитись в п'ятому томі „Трудів“, і тільки коли не знайдемо її там, можемо робити висновок, що дана дума перестала звертати увагу збирачів, або зовсім вийшла з кобзарського вжитку чи щось подібне. Збірка дум у „Трудах“ властиво дуже мала; се самі записи Костомарова, зроблені на Харківщині певно ще в 1840-х рр., чужих записів майже не бачимо. Видно, що тогочасні збирачі дум, маючи перед очима „Историческія пѣсни“, скупчували свою увагу над розшуками історичних дум, а побутово-моралістичних тоді не збирано. В п'ятім томі Трудів з'явилось отже тільки 5 дум і дві пародії на думи:

---

[1]) Пыпинъ. Исторія русской этнографіи. III, с. 357.

[2]) В доповіді, читаній в Історичній секції У. А. Н. на засіданню 16 грудня 1926 р.

1) В частині II „Пѣсни семейныя“, в розділі „Сиротство“, „Безродный на чужинѣ— Разладъ съ родомъ“, с. 468, надрукована дума про Сестру і Брата, без заголовка. Текст має 61 рядок, він досить многословний, але належить до звичайної редакції сеї думи.

2) В розділі „Дѣти“, с. 847, дума про Вдову, без заголовка, на 80 рядків; варіянт розтягнений, особливо розвинена зневага синів до вдови.

3) В сім-же розділі, с. 849, також без заголовка, є дума про Вітчима. Варіянт має тільки 40 рядків, але він досить просторий і репрезентує цілком нову редакцію сеї думи. Нема тут діялогу з сестрами, зате описується поворіт сина і смерть матери. Се досі єдиний варіянт сього типу.

4) В ч. III, „Пѣсни бытовыя“, розділ „козацкія“, с. 933, дума про „Невільників“— див. нижче № 1, вар. **А**$_2$ і у вступі с. 2. Те, що Невільники відомі нам як запис Костомарова коло 1843 р., позволяє думати, що й инші записи в сій збірці походять з того часу. Невільники мають помітку „в Ахтирці“.

5) В тім-же розділі, с. 934, надрукована дума без заголовку з поміткою: „з Харковщини“; починається словами „як був собі козак Нетяга“. Се варіянт „Козацького життя“, що записав Ніговський, але варіянт дуже короткий, 25 рядків, і в ньому бракує багатьох епізодів, що є в довших редакціях.

Отсе й усі думи в Трудах. Але у відділі „Шуточныхъ“ пісень надруковано дві пародії на думи, складені типовою речитативною формою і мабуть зачерпнені з новішого жебрацького репертуару. Се явище перед тим не помічене в кобзарськім репертуарі, але очевидно не дуже нове і зовсім типове для жебрацьких кругів. На с. 1170 надрукована пародія на Плачі, що починається словами „На синьому морі, під припічком долі“; текст має 24 рядки і можливо при друкуванню лишився без кінця, бо нема під ним і помітки про те, хто й де записав сю річ. З того, що під дальшою піснею стоїть ім'я Новицького, можна-б думати, що пародію дав також він, але ми маємо враження, що закінчення сеї думи разом з іменем записувача власне загубилися в друку. Друга пародія, на с. 1171, починається словами „Як був собі козак Голота“. Се пародія на „Козацьке життя“. Думова форма не витримана так вдало, як у попередній, а змістом ся пародія так близько стоїть до згаданої думи, що її можна вважати майже за дегенеративний варіянт, а не за пародію. Записувач тексту не названий; місце запису—Борисполь, Переяславського повіту. Баришпіль був осідком родини Чубинського, він сам жив там, і часто приймав у себе своїх київських знайомих, особливо молодь, заохочував їх до етнографічної роботи і таким чином дійсно одержував багато записів, що й друкував у тогочасних виданнях. Запис пародії про Козацьке життя вийшов правдоподібно від одного з баришпільських гостей Чубинського, може якогось київського студента, якому Чубинський доручив позаписувати пісні в околиці [1]).

„Історичні Пісні“ Антоновича й Драгоманова.

План видання. Друга частина дум, що їх зібрала українська етнографічна громада, залишилася в „Історичних піснях“, і тут можемо розглянути головний здобуток сього періоду в галузі збирання дум. Але для того, щоб оцінити те нове, що вони давали для справи консервації й дослідження дум, мусимо познайомитись із системою й характером сього видання. В передмові до першого тому видавці говорили про потребу систематизувати український пісенний матеріял, що зібрався за 50 літ від перших збірок XIX в. в ріжних виданнях, з котрих деякі вже й тоді були бібліографічною рідкістю:

„Необхідно звести тексти і варіянти пісень; необхідно, далі, пояснити їх відповідно до того ступня, на який піднялась наука малоруської історії; необхідно, вкінці, також відділити, що дійсно народнє серед того, що вважалося і видавалося як таке, за старших, менш критичних (разборчивыхъ) часів, а що підроблене. Тільки після такої роботи поезія українського (малороссійскаго) народу стане зовсім з розумілою і буде зовсім певним джерелом для історії народу, а далі зможе бути вірно оцінена й творча сила самого народу, що її (поезію) витворив і витримав віками в своїй пам'яті“.

---

[1]) Сі відомості завдячую Г. П. Житецькому.

Видання історичних пісень повинно було розпочати сю науково-критичну працю, що повинна була продовжитись і в сфері инших пісень. Разом з тим історичні пісні повинні були виконати ще окрему і далеко вищу громадську функцію: „Се не був звичайний собі збірник етнографічного матеріялу—хоч-би й коментованого. Се мала бути історія українського народу, розповіджена ним самим у поетичній формі“ [1]). Се був майже сурогат популярної історії України з політичним завданням. З сього погляду перед першим томом збірки стояло особливо важне й делікатне завдання, не так виразно висловлене в передмові, але консеквентно переведене в цілій праці: завдання довести на автентичнім пісеннім матеріялі, що в Українськім народі заховалися спомини про всі стадії його історії. Треба було довести безпосередній звязок України з Київською Руссю супроти імперіялістичних стремлінь російської історичної науки, що саме тоді з побільшеним запалом доводила новість української колонізації на Дніпрі, та історичне право Великоросів на українську територію. Для сеї мети служили головно колядки з обстановою дружинного побуту та пісні, що описували обставини, утворені частими нападами степовиків, а далі—пісні, котрі редактори зараховували до початків козаччини аж до Хмельниччини.

„Так, як його зложено тепер,—пишуть видавці,—перший том з піснями від IX в. до другої половини XVII в. являє собою одну цілість, оскільки існує подібність у мотивах громадського життя старої Руси Київсько-Галицької і козаччини XVI—XVII вв. Більшість пісень першої частини рисує перші вияви воєнної енергії Южно-Русів у степу й на морі і їх перші зусилля розширити свою колонізацію на південний схід і на північний захід та охоронити її від нападів кочовників,—ті самі мотиви, що лягли в основу більш розвинених пісень і дум про боротьбу малоруських козаків з більш організованою силою Турків і Татар XVI—XVII вв.“.

Маючи перед собою такий постулат, редактори в своїй праці старалися бути якнайоб'єктивнішими і віддавати кожному мотивові його власне місце, не відносячи до старших часів пісень, що м о г л и належати до козаччини. Вони напр. клали на кінець XVI в. навіть такі твори, що могли народитися, і певно дійсно з'явились ще наприкінці XV в. або й раніше. Специяльно се торкається дум, до яких редактори ставились апріорно як до козацької форми поезії, не вважаючи на підкреслений у них звязок дум із Словом о полку Ігоревім. В передмові було загально завважено, що форма думи склалася протягом XV й XVI вв. і за найстаршу форму думи визнано „Плачі“ та невольничі думи взагалі, що звязуються з темою „Слова“: його можна назвати „южноруською думою XII в.“

Инша некорисна риса історичного підходу збірки—се те, що матеріял мусів розкладатися хронологічно без огляду на поетичну фурму й історично-літературний характер. Для нас се специяльно важно тому, що думи в збірці були поміщені всуміш з піснями і видавці не мали нагоди висловитись про типові риси дум як окремого роду поезії, про його історію, походження і т. д.—питання, що при тодішніх засобах знання і при масі зібраного матеріялу вже мали право на відповідь і вимагали її.

Говорячи про дальші задумані томи універсального видання української пісенности, що відкривалась історичними піснями, видавці намічали його так: I) „пісні віку дружинного“ до кінця XV і половини XVI в.; II) „поезія козацького віку“ до XVIII в.; III) „пісні віку гайдамацького“ до кінця XVIII в.; IV) „пісні віку рекрутського і кріпацького“ і V) „пісні про волю“. З сього плану було реалізонано тільки частину I в першому томі і половину ч. II—в другім. Чи дальші частини також були підготовлені до видання, чи перебували тільки в стадії обговорення, не знаємо. Можливо друге, бо обговорення й складання планів тягнулося довго і те, що було надруковане, також передумувалось і мінялося не раз, поки дійшло до друку.

Ми маємо досить рідке щастя познайомитись з першим планом збірки, що не був використаний у роботі цілком, але очевидно брався серйозно під розгляд і вплинув на розвій праці. Се начерк, написаний рукою Антоновича. Тут маємо перегляд майже самих

[1]) М. Грушевський, П'ятдесят літ „Историческихъ пѣсень Малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова, „Україна“, 1924, кн. I—II, с. 97.

тільки надрукованих текстів, до яких, видно, додавались нові записи, що були зроблені для сього видання; се позволяло думати, що план був складений набагато раніше перед 1874 р., може ще перед 1870 р. План поділяється на десять частин і додаток, замість пізнішого плану з поділом на п'ять частин, зазначених у передмові до першого тому. [1]) Перші три частини відповідають більш-менш першому томові „Историческихъ пѣсень". В сих відділах було зазначено 47 заголовків, із них 7 викреслено. В дійсності надруковано було в першім томі 69 №№ з варіянтами. Четвертий відділ, названий „Хмельницкій et C^ie", відповідає другому томові, що вийшов 1875 р. Зазначено для нього 19 заголовків, викреслено один і надруковано було 18 з варіянтами. Частина п'ята, „по Хмельниччині" має 25 заголовків, тут не викреслено нічого і непом'ятий папір показує, що сі дальші частини

---

[1]) [перша картка] I.

3) 3) Легенда о золотых воротах Зап[иски о Ю. Р.] I, 3.
2) 2) Походъ въ христ. землю. Зап. I 172.
3) 3) Походъ въ Царгородъ. Морд[овцев] 192, Голов[ацький] II, 67, 33.
4) Менгли-Герей. Метл[инський] № 1.
5) Походъ на Варну, Паули I 144 [викреслено.]
Служба у польського короля. Гол II. 53.
Лучок и куна. Лук[ашевич] 90.

Кременюшка Паули II 14 Рус[алка Днѣстровая] 23. Голов. I 115.
Суди, Голов. II 33. Роздача слугам вещей, Гол. II. [143, 170,
пан Перемыльный, Голов. II, 71, 4.
горде Паня, Голов. II, 61.
Княгня Иванко Голов. II 57. (N 18, 19)
Осады, Голов. II, Колядки № 15, 4, 16, 17. Паули I, 140 Голов. II. 142.
Плѣн Турскаго царя Чехія II, 30, 29.

II.

Криворукъ Мет. № 33.
Муруся Богуславка, Зап. I, с. 210.
Невольники, Макс[имович, Збірник.] 1849, с. 60, Лук. с. 64.
Плѣнница, Молодыкъ 138 [дописано].
3 браты изъ Азова, Зап. I, с. 32. Метл. № 28. Макс. 1834, с. 9.
Безрідный Метл. (3 вар.) № 29. Макс. 1834, 5
Самойло Кушка [закреслено]+Лянскій рогъ, Макс. 1834, 130.
Походъ на Варну, Паули I 144.
Венцеславъ Метл. № 2 Макс. 1834, 82. [дописано]
Свирговскій, Морд. 181 (1574) Максим. 1834, 71 Срезн[евський, Запорозька Старина] № 1, N 2
Богданъ, Макс. 1834, 77. Лыс[енко]. № 5, Нов[ицький] № 37 [дописано].
Серпяга (1577) Морд. 183, Макс. 1834, 78. Макс. 1849, 27. Steck[i Wolyn] 115 Срез. № 3 и стр. 115.
Самойло Кушка, Макс. 1849, 31. Лук. 15.
Байда, Паули I, 132, Ст[ецький?], Макс. 1834, с. 106. Rul[ikowski] 184, Гол. I, 1 Нов. № 17, Лук 11.
Коломыець, Метл. № 3 (374) Гатц[ук, ужинок рідного поля] 272.
Олексій Поповичъ, Основа 1862, № 8, Макс. 1834, 14 (Зап. I 28).
(Буря на Черн. Морѣ) Зап. I, 28 [закреслено] (3 браты Макс. 1849, 17. Лук. 61).
Голота, Мет. № 32, I 15. Макс. 1849, 15 (схватка съ Тат. Макс. 1849, 13).
Мыхайло (Сагайд. вѣкъ)? Закр[евський, Старосвітський бандуриста] 121 Д[ністрова?] Р[усалка?] 17. Макс. [1834, 149, 150 Голов. I, 22.
Ляхи стоять на Украини, Гол. I, 103 [закреслено].
Козакъ въ острогѣ [закреслено] Рушныкъ Кошевому, Лук. 72 (8).
Абраменко [закреслено].

[перша картка 2-а сторінка] III.

Ганжа Андыбер Метл. № 4. Шайк[овський? де?] 187. Зап. I 200, 319.
Голота, Метл. № 40, Лук. 49.
Наливайко, Макс. 1834, 22.
Наливайка, Макс. 1834, 85. }
Наливайка, Макс. 1834, 86. }
Лобода, Макс. 1834, 88. }
Чурай, Макс. 1834, 95. } ?
Самко Мушкеть, Черныш[?] I 52, Макс. 1834, 27, Срезн. с. 102.
Унія, Паули I, 79 (№ 27).
— Паули I, 79 (№ 28).
Ляхи стоять на Украині. Голов. I, 103 [иншою рукою, не Антоновича; далі знов його рука] Лук. 122 (4). 132 (20).
Козакъ въ Острогѣ. I, 93.

плану, звязані з дальшими, проблематичними томами, не були в роботі. Шостий відділ, XVIII вік, починається „канальськими роботами“ і має 53 заголовки, 3 закреслено. Частина сьома,—кріпацтво взагалі, має 54 заголовки. Восьма—від поділу Польщі до 1847 р.—67 заголовків. Частина дев'ята — визволення селянства; 24 заголовки, один викреслено. Десята—3 заголовки: „Галицька воля“.

Все се написано на 8 піваркушах неоднакового розміру. Решта записок на двох чвертках і означене ріжними заголовками як: „Без означенія эпохи“—25 заголовків, 3 викреслено. „Общіе“—всього 41 заголовок, 3 викреслено, і се пісні, що в друку почасти доповнили перший відділ. В цілості сей реєстр містить багато нових записів, що не ввійшли до „Історичних пісень“; чи вони були передані до другої київської лабораторії: „Експедиції“ Чубинського, чи залягли в архівах, сього ми вияснити не мали змоги. Між рукописами колишнього архіву Географічного Товариства їх нема, але з того, що в дальших частинах

[друга картка, 1-а стор.] IV. Хмѣльницкій et C°.
2) Походъ подъ Жолтые воды, Уж[инок рідного поля, Гаццука] 279. Кост[омаров] 303 [дописано]
5) Жиди-рандарі Полонное, Зап. I, 56.
8) Послѣ Бѣлоцерковскаго мира, Зап. I 51, Лук. 48 (стр. 4—5).
4) Корсунская битва, Зап. I 223, Закр. 116. Макс. 1849, 67.
1) Хмѣльницкій и Татарскій ясирь. Зап. I, 322. Морд. 185. Лук. 47 (стр. 1—2)
9) От Берестечка до Батога Шейк. 212 Макс. 1849, 74.
6) Осада Львова Паули I 140 [закреслено] Пані Потоцька—Головац. I стр. 25.
6) Отрыв. Макс. 1834 102 (№ 22)
3) Отъ желтой воды до Корсуня, Паули I, 138. Макс. 1834, с. 96, Голов. I 4.
11) Походъ въ Молдавію, Метл. № 6, Макс. 1834, 40.
7) Берестецкая битва, Морд. 186, Steck. 114.
7) Отрыв[окъ] Макс. 1834, 102 (№ 28) [дописано].
12) Смерть Хмѣльницкаго и выборъ Юрія, Метл. № 7. Макс. 1834, 43.
Перебійнисъ, Метл. № 8, 9 (3 вар.), Лысен. № 13 Макс. 1834. 101, Зап. I, 271 Нов. № 20, Лук. 32.
Нечай, Метл. № 10 (5 вар.) Паули I, 143, 145, Закр. № 169, Макс. 1834, 97, Коцип[инський, Писни, Шумки [і т. д.] VIII, № 1, IX № 10 Голов. I 7, Нов. № IV, Лук. 34, 109.
Богунъ, Метл. № 11.
Веремій Волошин Метл. № 13.
Морозенко, Метл. № 12 (9 вар.) Уж. 300, Паули, I 146 (3 вар.), Закр. № 93, Макс. 1834, 74, Морд. 193 Дн. Рус. 18, Шт[ангей?] 45. Коцип. X № 1, Гол. I, 5, Нов. (3 вар.) № 5, Лук. 28.

[третя картка, 1-а стор.] V.
Пушкарь и Выговскій, Шейк. 172.
Гр. Сагайдачный, Закр. № 88, Уж. 266 Гул[ак-Артемовський?] № 45, Макс. 1834, 105, Голов. I 26,
Время Дорошенка, Макс. 1834, 108
Вирша про Дорошенка, Голов I, 30 [дописано].
Гомінъ, гомінъ, Закр. 137, 138, Гул. № 44. Бал[ина О. Украинськи писни з голос. СПБ. 1863], № 19. Макс. 1834, 137.
Вдовыченко-Коновченко. Метл. 14 (2 в.), Паули I, 155. Макс. 1834, 51, Дн. Рус. с. 11 и 33, Нов. № 19 (2 вар.) [Голов. I, 9.
Смерть бандуриста, Метл. 31, Зап. I 185.
Почаевскій монастырь, Лыс. [енко] N I, Steck. 109. Морд. 188 и 189.
Самойловичъ (вѣнск. походъ) Паули I, 150, Величк[о] II [підкреслено].
Аргорos Донцы—Нов. 32, Ильн[ицький] № 15.
I Характеристика Палій, Основа № 8.
Мазепа хоче царствоваты, Макс. 1834, 58.
Плѣнъ Палія, Макс. 1834, 58, Нов. № 7 (3 вар.).
Драка съ Шведами Палія, Макс. 1834, 60.
Шведскій король треб. 3 городовъ у Царя Нов. № 6 [підкреслено].
Полтавская битва, Макс. 1849, 88.
Кочубей и Искра, Макс. 1834, 110.
Палій у Сибірі, Макс. 1834, 113, Зап. I, 189 и 190.
Абацинъ, Голов, I 12.
Гордіенко Скальк[овскій] II 21.
Разореніе Сѣчи послѣ Полтавы. Макс. 1834, 109, (Галаганъ) Нов. № 8, Ильн. № 3 (?).
Орлыкъ, Зап. I 315.
Орлыкъ и Запорожцы. Скальк. I 360.
Вирша про 1702—Головац. I 33.
Вирша про измѣну Мазепы, Головац. I. 33.

плану сі нові записи згадуються, бачимо, що за час видання Історичних пісень дальший план того універсального збірника пісень не упускався з очей. На останній сторінці плану маємо список книжок з помітками А. (Антонович) і Д. (Драгоманов) та инш.: очевидно план поділу роботи між видавцями або спис джерел, де можна добути книжки для роботи. Під текстом подаємо цілий план, окрім сеї останньої картки. Круглі дужки належать орігіналові. В ламаних доповнюємо скорочення і робимо помітки про письмо. Подекуду воно нечитке і його неможна розібрати певно.

Переглядаючи сі картки бачимо, що думи в списку розкидані всюди: в головни частинах плану і в додатку, і названо їх тут багато більше, ніж потім увійшло до видання. Так майже на першім місці реєстру нас вражає заголовок, несподіваний у збірці пізніших критиків фальшованих дум: 1) „Походъ въ христ. землю“ — злощасний „бог Посвистач“ Шишацького-Ілліча. Як джерело сеї „пам'ятки“ вказано „Записки“ Куліша. З сього бачимо, що план укладано перед груднем 1872 р. і перед заміткою Костомарова про сю „думу“.

[четверта картка, 1-а стор.] VI.

Канальская робота, Макс. 1834, 111, Закр. № 111, Нов. (5 вар.) № 12.
Рубаний козакъ Олешковск. времени, Закр. № 1, Макс. 1834, 152, Голов. I 100.
Олешки, Скальк. II, 40, III, 294.
Жадченко, Макс. 1834, 114.
Избіеніе ордою чумаковъ.—Nowos. [ielski] II 191 [дописано].
Пикинеры надъ Гардомъ. Макс. 1834, 115. Основа № 8.
Кистринъ, Закр. № 26. Макс. 1834, 116, 117, Голов. 19. Лук. 69 (4), 69 (5).
Осада Измаилова [кінець перекреслено], Метл. № 22, Нов. (2 вар.) № 11.
Хотинъ и Москали съ Турками Голов. I 21 [дописано].
Очаковъ. Макс. 1834, 132.
Хо городъ Колеверъ Лук. 68 (3) [дописано].
Супрунъ, Метл. № 19, 20, 21, Скальк. III 224, Штен [?] 1/2, Нов. (2 вар.) № 13.
Головатий № 23, Скальк III 222.

[перекреслено слово—нечітке]
Голота и дуки, Метл. № 39 Нов. № 35 Ильн. № 14.
Гетьманъ уб. брата Рус. 30, Паули II, 6 (?) [перекреслено].
От [закреслено] Сербы и Сербынки, Макс. 1834, 130, 131, Бал. стр. 61. Зак. № 69, Коцип[инський] X № 6 Голов. I 206, 207, 208, 209, 210.—
Лимаривна. Морд, 205, Метл., Закр. № 52, Лыс. № 4,
Разореніе Сичи [підкреслено]
Неудачное посольство къ Царицѣ и Васюринскій Зап. I 321, Скальк. I 362, Ильн. № 1, Нов. № 16 e) Лук. 55.
— — (Обращ. къ Харку—idem) (Макс. 1834, 127.
— — Основа № 10–Границы Запор. Скальк. III 226, Нов. № 16 c) g) [дописано].
Занятіе Сичи, Макс. 1834, 127 Нов. № 16 a), b), g).
Воспоминанія о разореніи Сичи, Метл. № 17.
Бѣгство за Дунай—договоръ съ Султаномъ. Основа № 10, Ильн. № 2, Нов. № 16 i).
Побѣгъ въ Турцію (отецъ Владиміръ) Скальк. III, 233, Нов. № 16 h), Лук. 57.
Оплошность Калнишевскаго и бѣгство въ Турцію, Основа № 8, Лук. 66.
Еще бѣгство въ Турцію, Ильн. № 3, № 17.
Атакованіе Сичи Текеліемъ, Скальк. III 201, 178.
Перегов [закреслено], Еще бѣгство за Дунай, Метл. № 18.

[четверта картка, 2-а ст.].

Галка, Макс. 1834, 128.
Пугачъ, Макс. 1834, 129, Закр. № 44, Кам. № 1.
Переговоръ съ царемъ о возвратѣ назадъ, Ильн. № 5, Нов. 16 f).
Чайка, Закр. № 37, Коцип. № 3 VII, Макс. 1834, 108, Голов. II 517, Лук. 85.
Изъ жизни за Дунаемъ, Закр. № 123.
Комизмъ въ видѣ комаря, Паули II 95, Констант. (?) Лук. 81, 126.
Уходъ на Тамань, Макс, 1834, 133, Закр. № 16, Попка [Черноморскіе козаки Спб. 1858] 217.
Пропали кони, Метл. № 42, Бал. №46.
Чорноморскій казакъ, Попка 200.
Ухарство при переходѣ на Кубань, Ильн. № 4.

В відділі II зазначено такі думи: 2) Маруся Богуславка з „Записок“, 3) Невольники за Максимовичем 1849 р., а не за Костомаровим — так ся дума і була надрукована в Історичних піснях; бо редактори й надалі не дотримувались твердо принципу черпати матеріял з першоджерела, а часто зверталися до передруків. 4) „Плач“ Лукашевича подано як варіянт до попереднього твору. 5) Три брати з Азова, варіянти Куліша й Максимовича (складений з варіянтів Срезневського й Цертелева, наш варіянт У). Також варіянт Метлинського — в дійсності се 6) Самарські брати. 7) Безрідний Метлинського і Максимовича (себ-то Цертелева). 8) Серпяга — сю „думу“ редактори потім безапеляційно

[п'ята картка, 1-а стор.]. VII.

Петрусь, Морд. 201, Голов. I, 62—Настя, Голов. I, 20.
Бондарівна, Уж. 296, Закр. № 151, Стецк. 111, Ильн. № 7, Морд. 202, Голов. I, 65—68, 229.
Насиліе паномъ дѣвушки, Голов. I, 81 [дописано].
Польскіе суды (Текля), Pauli II, 7, 8, Рус[алка Днѣстровая] 32, Ильн. № 8, Голов. I 51, 54, 59.
Голота, Нов. № 24. Орел судить Крука Голов. II 502. [дописано]
Убійство и надворные козаки, Голов. I 57.
Левенченко, Молод[ик?] 137, Лук. 50.
Панскіе козаки, Мордов 243, 244. Лук. 127 (15), Голов. I 104, 108, 109, Донецъ [двічі підкреслено], Голов. I 128.
Свинство: Дзюба, Голов. I, 123 и вообще.
Сатиры.
на пановъ: Морквяный ляшокъ, Уж. 124, Pauli II, 11. Штан, стр. 2, II[?], Голов. II, 485.
Ляшокъ ученый Ильн. № 31, Голов. II, 474, Лук. 141.
Кася, Закр. № 114.
3 колодники, Лыс. № 8.
Полька за русиномъ, Голов. II, 478, Steck. 264.
Русинъ и Мазуръ, Голов. II, 197.
Ляхъ дороги питаеться, Голов. II, 206 (№ 49).
Ксендзъ Вышетравка, Голов. II 370 (№ 652).
На жидовъ: Сруль и Лейба, Шейк 151.
Чарнецькій краде жидівку, Голов. 204, I, 205.
Козакъ на Шабашъ до жида, Паули II, 41.
Хаюня и Тарновській [підкреслено], Паули II, 18.
Образъ запорожца, Зак. I, 316, Скальк. [перекреслено]. Наѣзды гайд. 154.
Маруся, Нов. № 22, Уж. 195, Закр. 143, Лыс. № 10. Голов. I, 163. Паули I, 5 (2).
Дячокъ, Гул. № 37, Rulik 186.
Гей гукъ, мати гукъ, Уж. 268.
1734. Гусятинъ, Закр. № 20, Голов. I, 13, 15. Лугъ Голов. I 15, Петигоры. Голов. II 16.
Пан Букоременій, Шейк. 140, Ильн. № 13. Паули I 101 4, вар. II [перекреслено]

[п'ята картка, 2-а стор.].

Сава Чалий, Уж. 284, 305 [закреслено], Закр. № 5 Основа № 9, Коцип. VII, № 1, Нов. (2 вар.) № 9 Ильн. № 21, Срезн. № 11.
Набѣги 159, et 82. Макс. 1834, 90, Морд. 197. Голов. II, 723 I, 18.
Игнатко, Молод. 141, Лыс. № 7, Закр. № 100, Нов. № 10 (2 вар.) Ильн. № 6.
Григоренко-Якименко, Rulik 189.
Витрогонъ Rulik 187.
Харко, Метл. № 15 (2 вар.), Нов. № 14 (2 вар.), Морд. 191, Макс. 1834, 121, Штн. 31, Голов. I, 21.
Уманська різня, Набѣги 147.
Залізнякъ, Лыс. № 12, Нов. № 15, Голов. [закреслено], Морд. 122, Штенг 56, Лук. 54.
Гонта, Нов. № 18, Макс. 1834, 124, 125, Голов. I, 28.
Швачка, Зап. I, 135, Голов. I, 17, Лук. 48 (стр. 3).
Побіеніе Козаковъ подъ Уманемъ Днистр. Рус. 117 (козакъ зъ Уманя, Рус. 34).
Рейментарь, Голов. I, 29.
Козубай, Голов. I 6, Лук. 112.
Гаркуша, Макс. 1834, 131.
Чума [закреслено] Чута, Лук. 56
Козакъ зъ добычею, Лук. 71.
Чумаки й гайдамаки. Нов. № 23 (4 вар.), Штенг. 36[2].
Блукающ. козакъ зъ 3 братами, Макс. 1834, 148. Штенг. 38, Нов. № 33 (2 вар.)

ліквідували, але в сій початковій стадії роботи, що відбилася в нашім плані, вони готові були зачерпнути її аж з чотирьох джерел: тут названо збірник Мордовцева, два збірники Максимовича та Запорозька Старина. 9) Коломиєць — згадана вже підроблена дума, за Метлинським і Гаццуком. 10) Самійло Кішка — Максимович і Лукашевич. 11) Олексій Попович — тільки Основа, Максимович 1834 (себ-то комбінований варіянт Цертелева й Срезневського, наш варіянт *X*), Куліш і Лукашевич. Останні два варіянти се варіянти „Бурі“, яку ми рахуємо окремо, се в плані дума 12). Спочатку видавці також хотіли трактувати її окремо: після Олексія Поповича ми маємо в плані помітку „Буря на Чорнім морі“ — Куліш, Записки. Сей заголовок перекреслено і думу долучено до попередньої.

Розділ III. 13) Ганджа Андибер — варіянти Метлинського, Шейковського (себ-то переробка Гаццука) й Куліша в Записках. 14) Голота — Метлинського та Лукашевича. 15) Сомко Мушкет за Максимовичем 1834 р. і Срезневським.

Се все, що відповідно до первісного плану повинно було ввійти до першого тому збірника. Як бачимо, три з намічених дум мусіли згодом відійти як фальсифікати. На „Андибера“ видавці пізніше перемінили погляд і відклали його до часу по Хмельниччині, тому й не встигли надрукувати сеї думи в Історичних піснях.

Чотири думи, що в сім плані виступають як д в і цілості, виступили в дальшій праці чотирма окремими творами: згадані два „плачі“, та „азовські“ і „самарські брати“. Все се спричинило значні зміни в роботі. Варіянти, визначені при кожнім заголовку сих уступів, також вибрані ще дуже неповно — се показує, що з одного боку план і в сій своїй частині вироблявся досить завчасу перед друком (напр. перед виданням записів Вересая 1873 р.), а з другого те, що він накреслювався тильки приблизно, без глибшого ознайомлення з окремими збірниками й без знання сирового пісенного матеріялу. Се очевидно була рамка, яку поволі наповнювали фактичним змістом, а не мозаїка, що складалася в певну цілість у міру нагромадження матеріялу.

Розділ IV має такі думи: 16) Жиди Рандарі — з „Записок“ Куліша. 17) Білоцерківський мир — за Лукашевичем і Кулішем. 18) Корсунська битва — всі відомі варіянти і

[шоста картка, 1-а стор.]. VI. Continuatio.

Збŏръ въ опришкі, Голов. I, 164, 165, Лук. 135, 140, (35).

Коломыйки розбойнич., Голов. II, 300, № 297, 299, 300, 301, 581.

А мати йому каже: Голов. I, 164, 173, 174.

Дівчину підмовляє, Голов. I, 49 [дописано].

Галя, Гул. № 26, Голов. I, 166. Голов. 1864 № I, стр. 45,—Голов. II, 700, 701, 702, 707.

Мужъ убиваетъ тестя, Паули I, 17.

Братъ вінчается зъ сестрою, Голов. I, 73 Паули II, 26.

Піймали, Голов, I, 66

Ледень въ тюрмі, Голов. I, 47, 48.

Янчикъ, Голов I, 83, 172, 174, 111, II 725, Нов. № 26, Шт. 44. Голов. I 141.

Марисяк Голов. I 155, 158, 175, 156, 157.

Довбошъ, Голов. I, 151, Уж. 292, Рус. 7, Лук. 113.

Романъ, Голов. I, 88, 158, 171, Лук. III, 119.

Таманюкъ, Голов. I, 160.

Нагієнко, Голов I, 161.

Пилипко, Голов. I, 161, 162, Лук. 137.

Марчай, Голов. I, 168.

Ґереґа, Голов. I, 169.

Бондарюкъ, Голов. I, 176.

Мешко, Голов. I, 176.

Напередовець (?), Рус. 41.

Угры рубають

Волявары, Голов. II, 219.

Опрышки, Лук. 36 (25).

Присяга на пистолети, Лук. 136 (26).

Гуцулъ розбойникъ, Голов. II, 250 (№ 20)

до того ще передрук Закревського, що не був надрукований у другім томі Історичних пісень. 19) Хмельницький і Барабаш — за Максимовичем (замість Цертелева) і за Метлинським, себ-то всі відомі варіянти. 20) Похід на Молдавію — також. 21) Смерть Хмельницького — також. 22) Богун — уривок від Метлинського. 23) Веремій Волошин — також. Се все намічалося для другого тому і все було надруковане. Деякі варіянти були додані потім, як от записи від Братиці, і се нам дозволяє думати, що й сю частину плану було складено давно. Те, що між сими варіянтами менше неточностей і зовсім нема фальсифікатів, на нашу думку, пояснється тим, що Антоновичеві як історикові сі думи дійсно і с т о р и ч н о г о змісту, а не тільки історичні обстановою, були відомі здавна і ліпше ніж який-небудь Олексій Попович і подібний до нього Серпяга, що мають більш баладний характер. Ся частина була задумана зразу-ж дуже реально і в порівняннюз нею дивними здаються нерішучі шукання першої частини плану. Правда, що Хмельниччина, добре зазначена в народній поезії, не „потрібувала“ й не зазнала таких поправок, додатків, підро-

---

[сьома картка, 1-а стор.]. VIII.

Панъ Потоцкій, Голов. II, 26.
Костюшко, Голов. II, 216.
Вербунокъ, Закр. № 94, Макс. 1834, 161, Паули II 47, 156.
Король на скрипочку грає, Паули II 47 [дописано].
Бѣлградъ, Голов. I, 151, Паули II, 52.
Цісарева мати, Закр. № 125, Голов. I, 133, 134, Паули II, 52.
Ивасеви турки головоньку знімають, Паули II, 40 [дописано дуже поспішно].
Вежлинъ, Голов. I, 83.
1809. Голов I, 26.
1812. Нов. № 36.
1828. Подончыки, Морд. 199.

IX. [закреслено].

НАБОРЪ

Тепер погуляєте, Гол. II, 295 (№ 272) [дописано].
Цезар листи пише, Голов. I, 141, Колом[ийки] № 277, 273.
Зламали, Голов. I, 139.
Стригутъ, Голов. Колом[ийки] 279, Голов. I, 137 с.
Рекрутство по волі, Гол. Кол. 274, 276, 278.
Женитьба отъ рекрутства Гол., Кол. 281, 304, 305.
Хлопцівъ [закреслено] etc коломійки: Гол. 674.
мух [?] вообще [закреслено] неудачний утекъ, Голов. I, 142, 143, 144.
64—68 Саломонъ, [Счасний, Коломыйки и шумки Львів 1863]—2, 3, 4, 6, 12, 13.
Наборъ въ Отыневцахъ, Паули, II, 59, (22).
Прощаніе съ матерью. Паули II, 62.
Левенчукъ, Нов. № 25.
Приемъ хлопця молодого, Макс. 1834. 158.
У Житомірі судови пани, Steck. 264.
Паны рядами 157 Макс. 1834.
Рекрут сиротина Steck. 265.
Чорне по білому—Морд. 255. [дописано]
Письмо государское, Голов. I, 138 (11).
Козакъ ховається у дівчини присудствіе Бал. № 29 Нов. № 38 (2 в.). Макс. 1834, 159 Паули, II, 60.
Маты выряжае въ солдаты Метл. 465.
зъ острога прозьба родині о викупѣ, Ильн. 18.
раздобрий мальчишка Ильн. № 19.
Наименшій сынъ въ рекруты № 20 Ильн. Нов. № 53 Морд. 254.
Рекрути розлучають зарученихъ Нов. № 40, 43.
Прощаніе съ милой, Морд. 255. [дописано]
Салдати білорукі, Нов. № 41.
В государя війська много, Нов. № 42.
Пани радять брать вдовиного сина, Нов. № 44, 48, Паули II, 57.
Богачи радять отдать сироту, Нов. № 45, Паули II, 56.
Крикнули жовнери підъ миру Нов. № 47
Ховається у стогъ, Нов. № 46, Паули, II, 61 [Паулі— дописано].
Вдовиченко и Бондарівна, Нов. № 49.
Своя сторона и чужа сторона, Нов. № 51
Люде супостати, Нов. № 52.
Один из [?] Мордовц. 254 [закреслено]

бок, як старша доба в історії України, що не маючи дум на честь тогочасних героїв, здавалась слабше захищеною від нападів з боку і тому „захищалася“ заходами патріотів, ріжними штучними способами. В поезії Хмельниччини легше було зорієнтуватись, ніж у старших верствах, і се пояснює, чому менше було помилок у підготовках до другого ніж до першого тому. Досвід, здобутий у роботі над першим томом, не грав тут великої ролі, бо, як сказано, план „Хмельницького et C°“ укладався також досить давно, а не безпосередньо перед виданням сього тому; тільки до сеї частини видавці могли зразу поставитись критичніше. Але треба відзначити, що вони не були зовсім безкритичними і що-до матеріялу з-перед Хмельниччини: так, між фальсифікатами, що торкаються старшої доби козаччини, ми все таки не бачимо „Дарів Баторія“ і „Чигиринської битви“. Тим більше значуча присутність „Сомка Мушкета“ й „Серпяги“.

Розділ V, що не встиг увійти до друку Історичних пісень, складається з пісень про події кінця XVII в. аж до зруйнування Січи. Тут бачимо ще всі фальшовані пісні про Палія, „думу“ про Полтавську битву (24), далі — 25) дума про Коновченка, з її варіянтів зазначено тільки три: два тексти Метлинського і один Цертелева за Максимовичем; до того додано кілька пісень на подібну тему: Головацького, Жеґоти Павлі, текст з Русалки Дністрової. Цікаво, що два перші тексти були потім згадані як „варіянти“ Коновченка в пізніших „Замѣткахъ о малорусскихъ думахъ“ Сумцова. Окремо між варіянтами Коновченка треба зазначити два варіянти зі збірки Новицького, що зістались невідомими; се могли бути і справжні думи [1]).

[сьома картка 2-а стор.]

ВЫХОДЪ.

Жовнерова мати Гол. I, 132, 138, Паули II, 55 (17), 59 (21).
Жовнеръ оставляє дівчину, Голов. I, 131, 145, II, 496.
вродливий салдатъ Голов. II, 134, 135.
Саломонъ, 65-14, 17.
Походъ, Голов. II, 704.
Выѣздъ въ рекруты, Лук. 72 (7).
Походъ новобранцівъ, Морд. 253.
Пани рекрутъ выряжала, Макс. 1834, 156. [останні два рядки иншою рукою]

ЖИТЬЕ.

Жовнер-кавалеръ коле дівчину, Голов. II, 212.
Жовнер пъянствуетъ, Голов. I, 135.
Прелести уланской жизни, Голов. I, 148, 149.
Гуцулъ въ салдатахъ, Голов. I, 151.
Дивчина не хоче йти за жовнера, Голов. I, 148.
Жовнер на кватирі, Голов. I, 147, Едлич[ка]. I 31.
Швалежёры и дівчата, Голов. I, 140.
Марусенька и ерунда, Голов. I, 140.
Саламонъ, стр. 64—1, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 24, 25
Тарабанчукъ—Паули, II, 47 (4) Едличка. I 19.
бѣдствіе салдатъ, Нов. № 39, 48.
Надѣжда на вислугу, Нов. № 50, Паули II, 63.
Салдатъ-гусарикъ, Ильн. № 12.
офицерскій романъ, Паули II, 26.

Смерть на службѣ.

Плаче отець мати—забито сына, Голов. I, 137.
Смерть новобранця, Голов. 146.
Соломонъ, 68—26, 27, 28.
Умирае жовніръ, Паули, II, 55 (16).
Тѣнь воина, Голов. II, 708 Рус. 29.
Убитый сержантъ, Метл. 465,

Возвращеніе.

Возвращеніе раненного и фрейерка, Голов. I, 150.
Соломонь, 67—22, 23.
Сынъ возвращается поручикомъ, Паули, II, 23.
Продає жинку на подати, Голов. II, 217, Лук. 139 (32).
Нема добра через Німців, Голов. II, 300 (№ 296).
Цезарь и Польша, Голов. 332 (№ 469).

[1]) Два записи сеї думи зі збірки Новицького заховалися в архіві П. Житецького і можливо, що се ті самі варіянти, що були в руках редакторів Історичних пісень. Про згадані записи нижче.

В сім-же відділі згадано 26) думу про смерть бандуриста, за Метлинським і Кулішем. Дивно, що сеї думи не викреслено після згаданої сповіди Куліша в домі в Драгоманових, 1874 р. Се очевидно доводить нам, що ся частина плану в тих часах не часто бувала в роботі й не перевірялася.

Між піснями сього відділу цікаве приділення до сеї пори хитань між Туреччиною й Москвою пісні „Гомін, гомін...“ — пісні на традиційну тему про проклін матери, без виразної історичної обстанови.

У відділі VI нам цікава тільки згадка про пісні про „рубаних козаків“. Вони не мають нічого спеціяльно історичного, а деталями підходять до таких дум, як Безрідний і Коновченко, які пішли вже в раніших розділах; тому таке приділення на сім місці здається безпідставним.

В дальших розділах дум немає. Звернемо увагу тільки на уривок про Вітрогона, який часом хибно зараховується до дум[1]).

В додатках „без означеної епохи“ є ще чотири думи, чи властиво тільки три: 27) „Від'їзд на Запоріжжя (від родинної сварки)“, себ-то „Вітчим“ за Максимовичем-Цертелевим і Закревським (сей текст згаданий у нас вище) і з додатком ріжних пісень на подібну тему; окремо тут згадані варіянти Лукашевича й Метлинського, під заголовком „прощання з сестрою“. Далі—28) Дума про козацьке життя за Кулішем і Кам. (Каманін?); якщо в Антоновича на увазі був якийсь новий запис сеї думи, то він лишився на жаль невідомим, бо окрім Кулішевого й тексту Костомарова, що друкувався в „Трудах“ експедиції Чубинського, нам відомий ще тільки запис Горленка, друкований у 1880-х роках;

[восьма картка, 1-а стор.]. IX.

Память о воли и панщина Лѣтоп. Рус., Лит. 1859—1860, № 6, стор. 89.
Петрусь Атаманъ розлучае зъ дівчиною, Закр. 115.
Контроль пана надъ пянством, Шайк 167.
Побѣгъ въ Херсонщину отъ панщины, Паули II, 86.
„ въ Волощину „ Голов. II, 269.
Голодна сторожа, Основа 1862, 2 № 1, Нов. № 29.
Сахарный заводъ, тамже, № 2.
Из за горы вітеръ віе (молоді паны) тамже № 3. Величк. № 1, Лук, 80 (19) Брусиловская, Нов. № 28 (2 вар.).
Рашовці (майданъ) также, № 4.
Выгонъ всей семіи на панщину, тамже, № 5.
Содома, тамже, № 6, Голов. Колом 669.
Баидачная панщина, Steck. 221.
Панъ отдае въ рекруты, Нов. № 27.
Панщина въ неділю, Голов. I, 20.
Дівчина на панщини, Голов. I, 213.
Панскій двір, Голов. I, 205, II Коломыики № 670, 671.
Настя, Голов. I, 70 [перекреслено], Гуцульская панщина, Голов. I, 213.
Панъ и дівчина, Голов., Колом, № 672.
Ляхи и дівчина, Голов. I, 186.
Панянска и порубацка краса, Голов. II, 178, 181.
Лакей сукинъ сынъ, Нов. № 31.
Коломийки: Лук. 138, Голов. II, стр. 293 № 256, № 317, 318, 319, 320, 321, 489, 618, 664, 665, 666, 667, 668.
Грицько въ гору йде, Паули II, 104, Голов. II, 471.

[восьма картка, 2-а стор.].

Кармелюкъ, Уж. 270, Нов. № 21.
Жиди и горілка, Голов., Колом. стр. 373, № 673, 439, № 915, 916, II, 526.

X.

Галицкая воля, Основа стат. Галицк. Русины.
Воля отъ Цесаря—Венгры и Поляки, Голов. II, 460, 461.
Общества трезвости, Голов. II, 465, 464.

[1]) Єрофеєв, „Записки Укр. Наукового Товариства в Київі“, кн. VII, ст. 18.

могла-б се бути ще й подібна пародія з Борисполя, яку ми згадали в п'ятім томі „Трудів" Чубинського, та не думаємо, що редактори саме її мали на увазі. Остання дума в плані— 29. Невольничья дума о безвыходности неволи, від Новицького була надрукована в т. I с, 95. В сім-же розділі згадується уривок про Корабель, що також увійшов до першого тому як „дума".

Коли сей реєстр дум, що на думку Антоновича повинен був увійти до видання, переглянемо тепер з становища історії думового дослідження, то побачимо, що поза планом лишилося ще 10 дум, які були в літературнім обороті того часу. З того 4 були відкинені зразу-ж, як занадто грубі підробки, инші 3 лишились поза планом, як теми моралістично-ліричні: Чужина (Сестра і Брат), Вдова і три сини, Сон про жінку. Решта — дві думі; — мабуть не були приступні видавцям: пародія на „плач" з п'ятого тому „Трудів" вийшла тільки в рік видання і перед тим також не була відома редакторам Історичних пісень; „Соколи"-ж, що вже два роки перед виходом першого тому були друковані в „Бесѣдѣ", мабуть не звернули на себе уваги видавців. Ся дума безумовно належала до тих тем, що входили до I тому, і повинна-б була також бути надрукованою в сім томі, тим більше, що її не зараховано й до фальсифікатів. До того-ж у самий рік видання київські громадяни мали змогу чути її від О. Вересая на однім з засідань Відділу географічного товариства, і се могло впевнити видавців у народнім походженню думи.

З наміченого в плані також було надруковано не все: дещо при ближчім ознайомленню відійшло зовсім, як фальсифікат; дещо, призначене на дальші томи видання, просто не діждалося своєї черги до друку; дещо, нарешті, відійшло до збірки Чубинського. Як сказано також, деякі речі, намічені для перших томів, згодом були пересунені з теоретичних мотивів до дальших епох, що не дійшли до видання: так було з Андибе-

---

[дев'ята картка, 1-а стор.].

Общ. [закреслено].
Безъ означенія эпохи.

Походъ съ гетманскаго двора Мет. № 25 [закреслено]
Смерть и завѣщаніе на Базавлукѣ, Мет. № 30, (2 вар.).
Отъѣздъ зъ Волыни и изъ Галиц. Мак. [закреслено], Морд. 241, 248, Мо[закреслено] 245, Паули, II, 25, Steck 126, Голов. I, 70.
Сокілъ зъ орломъ купаеться, Steck. 127.

1 до Мазепы:
Отъѣздъ въ войско вольн. (4 трубы) Закр. 55, Макс. 1834, 138. Паули, II, 45.
— — покидае жінку, Макс. 1834, 142 Pauli II, 48
Удаль (свинство) Макс. 1834, 143 [закреслено].
Прощаніе съ сестрой, Паули, II, 46 (?).
Походъ зъ гетманскаго двора, Мет. № 25.

3 послѣ Мазепы служеб.:
Катериночка дурна дочка. Нов № 2, Лук 88. (сотникові коня etc Лук. 123.
7 полківъ побивъ, Закр. № 161.
Отѣздъ въ войско, „Засвистали" Макс. 1834, 140. Закр. № 80, Бал. № 53, Pauli, II, 64.
— — — я морозу не боюся — — 145, Бал. № 14, Лыс. № 11, Pauli, II, 49, Гул. № 47, Голов. I, 125, Нов. № 32 (3 вар.) Бал. 21 Рус. 28, Лук. 68 (2).
— — — ой сівъ козакъ йісти — — 145, Голов. I, 102.
Плачъ въ походѣ съ плачемъ [закреслено] — — 146 Pauli, II, 50. Едлич., II, 13.
Гибель въ Моск. на службѣ — — 147 Закр. № 49, Едлич. II, 33, Коцип. V № 7.
Бігае на пораду — — Лыс. № 6.
Воспоминаніе о матери—Черн. II, 42, Паули, II, 50.
Прощаніе съ дівчиною и вязаніе головы хусткою Морд. 246.

2 зап.:
Отъѣздъ въ Запорожье (соколиха) Макс. 1834, 144.
„Омелько козакъ хорошій—Скальк., I, 324.
З дороги въ Запорожье — — Штанг. 38/2 Мет. № 44.
Отъѣздъ на Запорожье (отъ семейной сварки) Макс. 1834, 61. Закр. № 84. Паули, II, 31, Ильн. № 10, 11, 25, Голов. II, 55.
Прощаніе съ сестрою, Мет. № 24, Лук. 59, Паули II, 53.
Запорожскіе [закреслено] Дума про козацкое житье. Зап. I, 215 Кам. № 2.
Юморъ—Черныш, II, 37.

ром, що спочатку намічався на час перед Хмельниччиною, а потім видно був перенесений на кінець XVII в. Ся думка що-до Андибера, як відомо, прийнялася в пізнішій літературі про думи. Але саме з сього погляду: ріжних вагань видавців і пересувань матеріялу, сей план видання дає нам цінну можливість прослідити хід роботи редакторів, до певної міри навіть вгадати ті думки й погляди, що кермували нею і витворювались і формулювались у процесі роботи.

Як бачимо, редактори, чи то сам Антонович, підходив до роботи без вироблених поглядів на пісенні пам'ятки й без ґрунтовного знання друкованого матеріялу.

Видко, діло для нього було нове. [1]) Можемо думати, що робота над Історичними піснями почалася з того, що було переглянено найпопулярніші збірники, і в них повідзначувано те, що могло мати звязок з якимись історичними подіями або відбивало в собі певні епохи, і відзначувалось без огляду на форму матеріялу: автентичну народню чи сумнівну. Чи сей вибір на-чорно робив сам Антонович, чи тільки він складав се все у відомий нам план, сього не можна сказати зовсім категорично. Ми знаємо, що в пізніших стадіях роботи до видання Історичних пісень було притягнено велику силу робітників, запроваджено свого роду громадську толоку, але мабуть се було зроблено тоді, коли перед очима видавців уже був хоч схематичний план видання: мабуть отсей, що його зложив Антонович. І. В. Антонович у своїх споминах про батьківський дім згадує кабінет Антоновича, засипаний картками для Історичних пісень, і спільну роботу свого батька й Драгоманова коло тих карток. Коли тих карток було так багато: „вони лежали і на столі і на стільцях і на підлозі“ — оповідає вона, — то се мусіла бути та стадія роботи, коли систематизувався матеріял, списаний на картки за якоюсь обдуманою системою. Се не була перша вибірка заголовків окремих пісень на картки, бо робота коло таких заголовків не могла тривати довго[2]). „Первісність“ сього плану потверджує присутність у ньому стількох фальсифікатів і систематичне черпання варіянтів з ріжних паралельних

[дев'ята картка 2-а стор.] О б щ і е. Морд. 247, 249.

1) Рубаные к о з а к и [підкреслено] Морд. 239 (3 вар.), Уж, стр. 255, Морд. 225.
Орелъ очи выбырае и проч.—Мет. № 38, № 41, 151, 152, 155, Паули, II, 55, Бал. № 17 Steck. 127, Нов. № 34, Ильн. № 9. Голов. I, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 105, 106.
Зимою на купинѣ, розгов. съ конемъ, Закр. № 65. Макс. 1834, 153.
Перегонка орла съ конемъ, 1834, Макс. 148.
Шамрай (дуэль) Метл. № 43.
Гетьманъ убилъ брата. Рус. 30, Паули 6 (?) Голов I, 92.
Рубаный козакъ Ляхами, Метл. № 37, Лук. 134.

2. О б щ і е.

Перебранка съ орломъ Мет. № 36
Угроза дівчині, що пропаде, не вернеться, Мет, № 45.
Сонъ дівчини о смерти козака, Морд. 224.
Попы въ ладівницяхъ, Отрыв. Максим. 1834, 101.
Чары вызыв. тѣнь козака, Голов. I, 83.
Тройзільіе и 3 козаки сват. на Маруси Уж. 243. Закр. № 133.
Выѣздъ въ гетманське війско изъ ревности Уж 248. Голов. I, 124 (35).
Похищеніе дивчины козаками изъ Галиціи Паули, II, 20 (4 вар.) 26 (2 вар.) 28. Голов. I, 72, 87, 116, 117, 118, 120, 124, 126, II, 305 (№ 325).
Бѣгство жены отъ мужа, Паули, II, 104.

С в и н с т в о.

Козацьке житье. Закр. 113.
№ 2 Макс. 1834, 143.
Steck. 262.
Коцип., II, № 5.

Вдова не отдае дочки за козака, Голов., I, 91.
Лимирівна [закреслено]
Дівчина не хоче йти за козака, Голов., II 265 (№ 104)
Смо.

[1]) Драгоманов в тих часах тим менше претендував на знання історичної української пісенности.

[2]) С. Глушко, Спомини Ірини Володимировни Антонович про М. П. Драгоманова, „Україна“, 1926, кн., 4 с. 123.

передруків та уникання перших видань. Так, у плані всі тексти Цертелева зазначені за передруками Максимовича, так що один Цертелевський текст зазначується по кілька разів за ріжними пізнішими передруками. У виданню, хоч там матеріял Цертелева також був передрукований за збірником Максимовича 1834 р., таких паралельних цитат уже не траплялося. Буває в плані також і таке, що варіянти до якоїсь теми дуже мало звязані з нею, як от пісні, подані ніби варіянти до Коновченка: пісню Головацького т. I, с. 12 „Ой була, була вдова молода“ не можна вважати навіть за пісенну переробку на тему Коновченка; се мотив близький, але зовсім самостійний — ми-ж маємо таку силу пісень на тему прощання й виїзду до війська та смерти сина в поході!

Далі, ми вже вказали на хитання, які помічаються в редакторів що-до хронологічної приналежности пісень і дум. Особливо цікаві вони, коли торкаються тих текстів, що були потім надруковані в першім томі „Історичних пісень“, і видавці пояснили там мотиви що взяли перевагу в їх сумнівах. Так було напр. з думою про Голоту: в плані вона зазначена в відділі II, після „Коломийця“ й Олексія Поповича, очевидно — як один з лицарських романсів на тему боротьби з Бусурменами, без спеціяльних історичних натяків. Далі ся сама дума стоїть у відділі III між Ганджею Андибером та Наливайком і Лободою, і се приміщення мабуть було продиктоване заміткою Максимовича (в збірнику 1849 р.), що дума ся має на увазі полковника Голоту з часів Хмельницького. Очевидно, в друку перевагу взяв таки перший погляд. В поясненнях до сеї думи не було згадано про історичного Голоту зовсім, а постать героя трактовано як виразника ріжних типових явищ у козаччині: легковаження одежи, зухвальства й т. и.

На сих перших кроках організації видання Історичних пісень не видно також виробленої думки про індивідуальну цінність окремих творів, спеціяльно дум, і взагалі історично-літературний інтерес дає себе чути дуже слабо. Напр. в реєстрі варіянтів думи про Утечу трьох братів з Азова зазначені Самарські брати, формально нічим не звязані з „Утечею“. В I томі видання сю помилку було поправлено, але в иншім місці тенденція об'єднувати ріжні теми під одним заголовком таки взяла верх: так сталося з думами про Олексія Поповича й про Бурю. Спочатку сі мотиви зазначено окремо, потім їх об'єднано, і так було їх і надруковано—під одним заголовком. А сим обидві думи були приковані одна до одної

[десята картка, 1-а стор].

Коваленко, Метл. стр. 324, Нов. (2 вар.) № 1, Голов. I, 203.
Нападеніе Татаръ. Скоро й кони заржалы, Мет. № 26
Похищенки Волынки. Мет. 27.
Буря розруш. Турецк. корабль, Мет. 34.
Абраменко, Лук. 52 [дописано].
Смерть отъ Турк. и разгов. съ конемъ, Гац. 253, Закр. 186 Б.... Чер.... дивки, Мет. 32 [закреслено]
1. Набѣгъ и плачъ березы, Голов. I, 101. Макс. 1834, 102.
Крыворукъ, Мет. 33 [закреслено].
Походъ на Турокъ про Михаила (Сагайд.) Зак. 121, Д. Р. 17 [закреслено].
Отгонъ коня Турками, Гул. 30. Бал. 35, Паули I. 173, Мордов. 243, Головац. I, 127, bis Лук. 122 (8).
Нападеніе на Подгіріе Паулі, I, 165.
Мать въ плѣну, Паули, I, 166 Дн. Рус. стр. 5, Головац. I 42, Лук. 116
Продажа Татариномъ дівчини Паули I, 168, Головац., I, 45.
Плѣнныя 3 дівкі, Рус. Днѣстр стр. 25, Головац. I 44, I, 49—51, II, 245.
Сторожа Паули I, 171. Дн. Р. 15.
Дівка бранка Паули, I, 172. Д. Р. 16, Мол. 138 (Левенчинъ, Метл. № 35).
Порубаный Михай Д. Р. 17 [закреслено].
Романъ да Олена Д. Р. 1, Голов. I, 37—42.

Походъ на Крымъ Макс. 1834, 144. ⎫ Набѣги
Богуславець, Макс. 1834, 81. ⎬ плѣнники
Орда отгонъ [дописано] Голов. II. 34. ⎭ бѣгство
походъ [все закреслено]
Невольничья дума о безвыходн. неволі Нов. № 3.
Татаринъ продалъ сестру, Голов. II, 103.

на дуже довгі часи, з деякою шкодою для обох мотивів. Подібне ми вказали також з приводу Коновченка.

Але праця над текстами, порівняння, аналіз—робота, розтягнена на кілька літ і ведена з інтересом і любов'ю — все се приносило видавцям усе нове знання, складало їм що-раз більший досвід і відкривало ясніший погляд на українську історичну пісенність — не осягнений перед ними і не зрівняний по них. Найблискучішим і найціннішим здобутком з сього погляду було відділення фальсифікатів від народніх творів, переведене в „Историческихъ Пѣсняхъ", і воно спеціяльно цінне що-до дум. Як зазначено, в сім ділі Антонович і Драгоманов продовжували роботу Костомарова, але вони поширили її майже на весь запас тодішніх підробок, перевіряючи критично весь тодішній запас дум. Тільки дуже небагато сумнівних речей уникло їх гострого критичного погляду. В передмові до видання редактори познайомили читача тільки з готовим результатом своїх розшуків, і се було не зовсім правильно в такій новій справі, як критика записів. Тут редакторам слід було ближче пояснити ті міркування, що водили ними при сім відділюванню текстів автентичних від підроблених. Ми говоримо се не тільки тому, що через таку мовчазність видавців нас позбавлено цінного фактичного доказового матеріялу, що мусів бути в них, але й через те, що для тодішніх обставин така критика була дуже відважна і робила дійсно глибокий переворот в історично-літературних поглядах суспільности, а тому вимагала докладніших пояснень і глибших обґрунтовань. Сього перевороту ніяк не треба недоцінювати. Нам фальшованість дум таких, як „Коломієць", з його козаками, що „на бандурці виграваають, аж слухати мило", або яких-небудь „Трьох полководців" — зовсім очевидна, і не зрозумілим здається навпаки—як так довго могли сі думи ховатися між автентичними, уникаючи критичного ока. Але річ власне в тім, що вони зовсім не ховалися, а були дуже на виду і дійсно репрезентували українську думову поезію. Вплив сих фальсифікатів на суспільність був далеко більший, ніж се може здаватись на перший погляд. В дійсності більша частина тих похвальних фраз, що залишилась нам у старих писаннях про українські думи, безпосередньо належить фабрикатам Запорозької Старини. Так, цінна для свого часу праця Буслаєва про „Епічні вирази в українській (народній) поезії" в дуже великій частині побудована на прикладах з фальсифікатів, як от думи Срезневського, або таких творах як „За Німан іду" і т. и.[1]). Підручники „русской словесности", що подавали широкій інтелігенції відомості і про „малоруські" думи, також інформуються з Запорозької Старини — як напр. колись дуже популярний підручник А. Галахова[2]), що докладно переказує і навіть перекладає як взірці українського військового епосу, „Чигиринську побіду" і „Похід Поляків" (инакше: о трехъ полководцахъ), зазначаючи при тім, що „южнорусская народная поэзія по своему историческому и эстетическому значенію принадлежитъ къ самымъ замѣчательнымъ явленіямъ безъискуственнаго творчества". Не треба також легковажити впливу Запорозької Старини на Шевченка. Чимало прекрасних епічних висловів „Кобзаря" були навіяні недоладними строфами Срезневського й товаришів. Самі видавці Історичних Пісень звертали між иншим увагу на те, як подобалися деякі підробки „Запорозької Старини" Белінському та Гоголю. З сього боку роля сеї книги для української культури була дійсно велика і розвінчати таку книгу з її заслуг, сі признані окраси українського епосу назвати простими фальсифікатами, було ділом

[1]) Можна навіть сказати, що всі його висновки що-до аналогій з Еддами, і деякі аналогії з „Словом о п. Ігоревім" вимагають нової перевірки на автентичнім матеріялі. Бо в очі впадає, як багато існує подібностей — не між українським і германським епосом — а між Запорозькою Стариною і Еддами. І сама собою з'являється думка, чи видавці З. Старини, складаючи й коментуючи свої думи, не мали перед собою взірців саме германського епічного стилю, і чи не тому й Буслаєву вдалося знайти так багато аналогій для своєї роботи, що Срезневський і товариші вже перед ним свідомо постарались підготовити матеріял у тім напрямі. Як було сказано, Срезневський колись порівнював бандуристів з германськими скальдами.

[2]) Исторія русской словесности древней и новой, т. I, 1863, ст. 213.

відважним не тільки з наукового, але навіть і з громадського погляду. Очищаючи думову традицію (ми розуміється говоримо тільки про думи, хоч Антонович і Драгоманов мали на увазі всякі підробки під народню поезію) від сих творів, що довго робили розголос і творили славу української поезії, видавці позбавляли національний репертуар дуже важного для того часу складника. Але їх діло разом з тим показувало, що інтерес до дум настільки зріс і поглибшав, що він міг обійтись і без штучних підтримок. І тому незалежно від теоретичних пояснень і обґрунтовань Історичні Пісні були важні не тільки через той матеріял, що в них був, але й через те, чого в них не було, як сказав Костомаров у своїй критиці[1]).

Самі видавці в своїй критичній роботі оперлись на прикладах подібної чистки, що була переведена в тих часах в инших літературах:

„Річ у тому, що з малоруською народньою поезією повторилося те саме, що було майже з усіма иншими: її пам'ятки не тільки підправляли видавці, як се робив напр. з великоруськими піснями Макаров, що вважав їх в непоправленім виді за занадто грубі, мужицькі... але деякі пісні зовсім перероблювались, а инші підроблювались. Подібний приклад у Західній Европі дають нам признані тепер усіма знавцями підробки, що свого часу зробили стільки розголосу і які дійсно мають велику вартість літературну й етнографічну, — збірники бретонських пісень Вільмарке, Barzáz-Breiz. В числі питань, поставлених на Науковім конгресі Франції, що збирався року 1872 в Saint-Brieux, було поставлено такий пункт: „установити автентичну історію народніх бретонських пісень", і від того часу кельтисти Франції, Англії і Німеччини вирішили се питання не на користь оригінальности пісень Вільмарке. В програмі третього російського археологічного з'їзду[2]) поставлено питання про малоруські думи, аналогічне з питанням про кельтську поезію, і трудно сумніватись, щоб строга критика не відкрила підробок і тут, подібно як і в кельтськім збірнику".

Се очевидно був стимул для критичної роботи видавців: враження від роз'яснень що-до збірника Вільмарке і перспектива такого самого наукового процесу над українською пісенністю, який можливо хотілося випередити отими роз'ясненнями в Історичних піснях. Але були й глибші, місцеві причини для перегляду питання про фальсифікати. „Окрім якогось дивного інстинкту до фальсифікації, — говорить далі передмова, — підроблювати малоросійські пісні й думи декого примушував своєрідний патріотизм, російський і польський, стремління показати в народніх піснях сліди пам'яти про глибоку давнину, — що помітне в підробці думи про похід князя поганина в Візантію... або провести приємні для автора ідеї — напр. підробленою думою довести симпатію козаків до Стефана Баторія та польського уряду, або навпаки, перенести почуття виленських патріотів 1863 р. до Поляків — у народню пісню". Сі, мовити-б, політичні мотиви в українських фальсифікатах робили потрібним перегляд записів незалежно від прикладів з досвіду західніх фольклористів. Тому, зробивши загальну характеристику змісту наших фальшованих пісень: їх довір'я до „Исторіи Русовъ", непорозуміння в мові й инші помилки, остільки грубі, що „навіть дивно, як могли вони так довго дурити людей, знайомих з характером непідроблених народніх пісень", видавці займають до них таку позицію: „Щоб зняти з себе всяку відповідальність за суб'єктивізм, ми не викинули зовсім із збірника тих пісень і дум, що вважаємо за підроблені, але помістимо їх на кінець видання з примітками, де пояснимо, чому ми вважаємо їх за підроблені". Сеї обіцянки видавці не дотримали, вони дали тільки список підроблених творів, з поясненнями занадто короткими, в яких не вияснювали властиво свого погляду на них. Ми переказуємо тільки думи, що зазначені в сім реєстрі:

1) Посвистач — видавці не кажуть, що Куліш передрукував сю думу, але ніби одержав від Шишацького-Ілліча. Написана вона напів прозою, напів віршем, „з незрозумілими й ніби-то архаїчними словами". Сі нерозумілі слова — се був певно один з основних мотивів запідозрювання дум в загалі, але в сім випадку видавці могли й не давати ближчих пояснень — аналіз Посвистача був уже зроблений року 1872. Сього пріоритету Костомарова в справі критики Посвистача вони одначе не згадують.

---

[1]) Н. Костомаровъ, Историческая поэзія, „Вѣстникъ Европы", 1874, кн. XII, с. 611.

[2]) Який саме мав зібратися влітку 1874 р.

2) Дума про Серпягу з Запорозької Старини, передрукована в Максимовича; без ближчих спостережень.

3) Дума про Коломійця, передрук Метлинського; про неї завважено, що в ній, „як майже в усіх підроблених думах... пісенний розмір перемішаний з речитативом дум". Додано, що в „Ужинку Рідного Поля" Гаццука вона виправлена на пісенну форму.

Окремо видавці остерігають читача від деяких творів, надрукованих в їх збірнику,— які не здалися їм простими підробками, але лишили сумніви, наведені в примітках до сих творів. Сюди зараховано пісню про Івана Богуславця (див. нижче у вступі до думи № 3). З сумнівних речей, яких автори не відзначили, звернемо увагу ще на уривок про Корабель, передрукований з Метлинського. Антонович і Драгоманов називають його „Разрушеніе бурею турецкаго корабля (отрывокъ изъ думы"), т. І, с. 92. Як ми вже вказали, сей фрагмент імовірно належав не до кобзарської думи, а до якоїсь пісні, але здається народнього походження.

Решту фальсифікатів перераховано в передмові до другого тому, і ми наводимо їх тут-же, бо вони доповнюють образ тої аналітично-критичної роботи, яку видавці мусіли зробити для видання Історичних пісень узагалі. Тим більше можемо се зробити, що обидва томи оброблялися для друку одночасно: в передмові до другого тому сказано, що він був готовий до друку ще в-осени 1874 р., себ-то зараз по виході першого тому, тільки наплив нового матеріялу, спричинений, можна думати, виходом першого тому збірника та иншими подіями 1874 року (як 3-ій археологічний з'їзд, вихід Записок Відділу Географічного Товариства), затримав роботу над другим томом, так що він вийшов улітку 1875 р. В звязку з матеріялом сього тому відзначено такі думи як фальшовані:

4) Дума про смерть Богданка і про дари Стефана Баторія козакам, де висловлені найновіші бажання польської шляхти що-до спілки з козаками проти Москви.

5) Дума про Наливайка — се „Чигиринська битва".

6) Дума про трьох полководців — „Похід на Поляків".

Се все, що було викинене з числа автентичних дум. Можливо, що дальша робота була-б вияснила ще дещо. Принаймні Драгоманов згодом почав більш критично ставитись до деяких речей, що року 1874 входили в рубрику сумнівних — приміром, до Івана Богуславця[1]). Дещо відзначила й критика Костомарова. Дальші частини плану, що не перебували в видавничій роботі,—бо видання Історичних пісень припинилось на другім томі, так і залишились з тими фальсифікатами, що були зазначені спочатку, коли складалося перший план Антоновича, і не відбили пізнішої критичної еволюції видавців

Але сі невикористані сторінки плану власне й позволяють нам оцінити увесь той поступ, який зробили видавці за час своєї праці над двома томами Історичних пісень, в напрямі до критичности й науковости трактування матеріялу— а разом з ними й ціла українська наука народньої словесности. Сей поступ був надзвичайний. Ми згадали вже, що обидва видавці підходили до роботи без глибокого знання справи. Драгоманов, говорячи про ті часи, назвав себе просто профаном в українознавстві. Коли-ж з сими заявами ми порівняємо ті докази фольклорної ерудиції, що були зложені вже в деяких примітках Історичних пісень, і згадаємо, яку велику ролю почав відогравати український фольклор у житті й світогляді Драгоманова згодом, від сих років почавши, то зможемо оцінити, якою серйозною школою українознавства була для нього ся видавнича робота коло Історичних пісень. Інтерес до народньої творчости, до фольклору в пізніших часах майже витіснив суто історичні інтереси Драгоманова, з якими він починав свою наукову кар'єру. Колишній професор історії—Драгоманов для науки заслужився передусім як дослідник народньої творчости. З другого боку, пізніші фольклорні досліди Драгоманова дуже тісно звязані з його громадсько-політичним світоглядом, з його поступовим українством. Українство, народництво, навіть соціялізм, — і дослідження народнього життя й словесности, все се

---

[1]) М. Драгоманов, непевний варіант думи. „Житя і Слово" 1895, кн. І.—ІІ с. 351.

в оточенні Драгоманова раз-у-раз звязується в одну систему, яку переймають його учні й прихильники. Як характерний приклад з сього погляду візьмім заголовок часопису Франка, заснованого з участю Драгоманова 20 літ по виході Історичних пісень — „Житє й Слово, вістник літератури, історії і ф о л ь к л о р у“. Правда, се явище иншого часу, але згадаймо, що фольклором і в тих часах займались тільки спеціяльні наукові часописи, мало поширені й мало численні, заледве по одному, по два в кожній великій европейській мові — і ми оцінимо всю змістовність такого заголовку. Коли український часопис, що рахував на велику авдиторію і дійсно був тоді єдиним поважним „товстим“ журналом на цілу Україну, раптом ставить у свойому заголовку й програмі заняття фольклором, то се було майже рівносильне з уведенням сеї нової науки в українську національно-культурну програму! Драгоманов дійсно і надавав їй великого значіння для справи національного усвідомлення, пропагував її серед молоди разом із своїми громадськими ідеалами, а сю своєрідну, перебільшену оцінку фольклористики, що бачимо в нього пізніше, почав він складати очевидно в тій роботі над історичними піснями коло 1874 року. Тому не буде навіть дуже перебільшеним сказати, що „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ дали українству Драгоманова. В кожнім разі вони дали Драгоманову деякі найважніші елементи його пізнішого світогляду, деякі його найбільш характерні риси як українського культурного діяча. Коли-б се була їх одинока заслуга, то й тоді який збірник пісень може рівнятися з ними з сього погляду? Порівняння тут дійсно неможливе.

Збірник Антоновича й Драгоманова не вміщається в ряді тих збірок, що були видані перед ним, хоч-би навіть поміж найбільш впливовими. Ані збірка Цертелева, ані Метлинського, ані „Записки о Южной Руси“ не можуть рівнятися з сею роботою, хоч їх вага де в чому могла бути більшою від Історичних Пісень. Всі вони мають на увазі тільки збирання матеріялу, який мусить говорити сам за себе, і всі вони дбають тільки про місцеву, провінціяльну цінність сього діла. Тимчасом „Історичні Пісні“ мають своїм основним завданням оцінити сей матеріял з погляду світової науки, хочуть увести його в систему загального знання, без огляду на якісь сентиментальні суб'єктивні критерії. Головна мета збірки була історична, і з сього погляду вона була обставлена величаво, маючи своїм видавцем одного з найбільших істориків тогочасної Східньої Европи. Але коли деякі теми пісень і дум, що були вміщені в збірці, висунули потребу порівняного фольклорного методу, то другий видавець, хоч також історик, не побоявся пірнути в гущу чималої ріжномовної літератури про народні пісні, черпаючи з перших джерел, які в його звичайних історичних заняттях не могли мати для нього ніякого ближчого інтересу. Правда, сі порівняні замітки творять ще виразну меншість у збірці, але як явище зовсім нове у виданнях української пісенности вони дуже важні. Між порівняннями переважають пісні західніх і полудневих Слов'ян, але є й французькі і новогрецькі. В порівняннях відчувається одноцільний науковий метод і нема аматорського блукання між ріжними теоріями й школами. Коментатор-фольклорист рішуче приєднався до вандрівної теорії, і се показує нам на початкуючого Драгоманова. Багато тем, що пізніше безумовно були-б викликали в нього довгі коментари і численні порівняння з пісень і казок, тут, правда, ще проходять під суто історичним девізом, як напр. Олексій Попович. Але сі прогалини дають нам тільки відчути гостріше ту втрату, що сталася для української науки через недокінчення задуманого видання. Дальші томи збірки, що повинні були принести ще силу баладних тем, ще глибше затягнули-б Драгоманова в порівняні студії і дали-б напевно багато цінних спостережень.

В перших випусках, як сказано, центр ваги лежав на історичній інтерпретації, і ся тенденція не була вільна й від перебільшення. Костомаров у вже згаданій критиці відзначив сторонничість чисто історичних толкувань. Хоч він, з свого боку, готовий був впадати в другу крайність — заперечування яких-небудь натяків на старі історичні події в піснях — але багато з його завважень були зовсім раціональні. Багато з того, що Антонович і Драгоманов, а головно певно перший, пояснювали споминами п р о п о д і ї, було дійсно тільки відгомоном певних побутових обставин, певних е п о х. Дуже цінні були

також спостереження Костомарова над формами поезії, на які він звертав увагу видавців Історичних пісень. Вони справді зовсім занедбали сю сторону, і використовували колядки разом з думами й піснями, не відзначаючи обрядового характеру перших, професійного —других, що ріжнить їх від звичайних пісень. Але се все були хиби, подиктовані самим історичним характером видання, і вони були майже необхідні. Були одначе й инші хиби, дрібніші й менш оправдані, але цікаві для історії видавництва пісенности.

Се була, по-перше, деяка необачність у передруковуванню старого матеріялу. Часто замість оригінальних текстів для видання брано підправлені, або й комбіновані передруки, як прим. „Азовські брати“ і „Олексій Попович“ Максимовича. Подібно дума про Кішку була передрукована не з книжки Лукашевича, а від Максимовича, разом з тими поправками, від яких він не міг утриматись. За його прикладом самі видавці й собі дещо перемінили в тексті, як се звичайно бувало з передруком дум, які вже раз зазнали редакторських поправок. Але від змін у текстах видавці загалом не зарікались: бувають зміни в поділі рядків, і досить часто трапляються словесні поправки. Коли редакторам здавалось, що якесь слово в тексті перекручене — вони міняли його на зрозуміліше. Треба сказати, що сі поправки не все були й щасливі. Напр. в Азовських братах запису Ніговського вар. А (у нас I) слово „штить“, шанує, яке стоїть у рукопису Ніговського, поправлено на „ситить“. Там-же доля „безрідна“, підо впливом инших варіянтів, де є мова про „безвіддя“, виправлена на „безвідна“. Вовки „сірохванці“ переписані на „сіроманці“. В „основ'янськім“ варіянті Олексія Поповича, вар. А (у нас Г) вираз „хвилешна хвиля“ виправлено на „хвилечка, хвиля“. Се поправка тим дивніша, що вираз „хвилешна“ зустрічається в иншім варіянті, надрукованім таки в Історичних Піснях.

Але що-до мови, то треба мати на увазі, що у відповіді на лист Головацького з приводу першого тому Історичних пісень, надрукованій у передмові до другого тому, Антонович і Драгоманов зазначили, що головна мета їх роботи була історична, а не лінгвістична, і що тому вони тільки приблизно передають діялектичні особливості текстів: „Варіянти сі записувані й друковані протягом 40 літ (мова про галицькі тексти, але сказане виразно підходить і до иншого матеріялу) ріжним письмом, записали їх збирачі ріжного, звичайно невисокого, рівня філологічної освіти, ріжних поглядів на правопис, далеко не завжди можуть бути представлені в нас з усіма подробицями місцевої вимови“. Окрім того відзначено, що попередні видавці сих текстів дуже часто з'єднували в одно кілька записів з ріжних місць і тим ще більше заплутували фонетику. Тому Антонович і Драгоманов зрікалися якоїсь значнішої фонетичної точности своїх текстів і відсилали се питання до окремого збірника, зробленого з лінгвістичною метою, — серйозно вказуючи на потребу такої роботи.

Сі спостереження мали в собі багато дуже правдивого не тільки для того часу, але й для цілого нашого запасу дум. Більшість з них записана без огляду на діялектичні особливості тексту, а там, де з'єднано кілька текстів в одно, сі особливості вигладжені до щенту. Все се робить неможливою конструкцію яких-небудь основних редакцій, які бувають можливі при більшій скількости варіянтів з одної околиці, і які приміром міг установити Франко для деяких підгірських пісень. При недостачі діялектичного матеріялу з ріжних околиць, де процвітало кобзарство, такі досліди над думами зістануться надовго неможливими, незалежно від специфічних умов розвитку сього роду поезії. Але таке обмеження що-до лінгвістичних студій над піснями не стоїть у ніякім звязку з потребою й можливістю передавати матеріял точно в тім виді, в якім він заховався. І се завдання повинно було стояти перед очима редакторів такого наукового видання, як Історичні пісні. А сеї точности, як сказано, видавці не дотримали; вони виправляли тексти і комбіновані, не точні, і ті, що були зроблені з потугою на фонетичність, як напр. записи Іващенка від Братиці.

Тексти. Після сих загальних уваг про Історичні Пісні Антоновича й Драгоманова нам лишаються ще два питання, звязані з сим збірником, важні для історії консервації

дум, а саме питання про те, які нові робітники, збирачі дум, брали участь у сій колективній праці, і про те, наскільки сей збірник поповнив реєстр дум і варіянтів, зібраних перед ним.

Що-до співробітників, то в первіснім плані окрім імен авторів друкованих збірок знаходимо імена Ільницького, Лисенка, Коципінського, Новицького, Штангея, Каманіна. В передмові до першого тому згадуються рукописні збірки Ніговського, Маркевича, Мартинова, Носа, Чубинського, Сініцького, Стоянова, Шиманова, Андрієвського, Рудченків, Лоначевського, Судовщикова, Залюбовського, Лободовського, Ганенка, Зайкевича і ин. В передмові до другого тому до того приходять ще імена Манджури, Маціевича, Ганицького, А. О. Шевченка, Стрельбицького. Окрім того, як відомо, Антонович вів переговори з Котляревським, щоб він дав до друку „Повѣсти малороссійскія“. Маслов привозив на показ свою копію, котру одначе також не позволяв друкувати. В тім таки часі прислав свої записи і Мартинович.

З тих збірок, які видавці використали, мало які подавали нові думи — нові теми, або нові варіянти відомих дум. В обох томах було надруковано 18 нових текстів від таких осіб:

Від Куліша 3 тексти. Се — Хведір Безрідний від Андрія Шута, Олексій Попович від Кононенка, лірника з Лубенського пов., про якого в старших працях Куліша не маємо згадок. Запис, як каже Куліш, зроблено в селі Олександрівці, мабуть у когось з його знайомих, у кого саме, не з'ясовано. Третій новий текст Куліша се Білоцерківський мир з Олександрівки (Сосницької). З огляду на те, що в м. Олександрівці, як казав Базилевич, був тільки один кобзар — Шут, можна думати, що сей запис стояв у якімсь звязку з попереднім записом сеї думи Куліша, що вже був надрукований у „Записках о Южной Руси“. Антонович і Драгоманов надрукували обидва сі тексти: новий в цілості, а текст „Записок“ у скороченню, і з того навіть, як мало ріжниць було між обома текстами, можна бачити, що вони мають однакове походження. Який з них автентичніший, не знаємо; думаємо, що старший, звязаний безпосередньо з іменем кобзаря; пізніший — „з м. Олександрівки“—мабуть був переробкою першого. Але Антонович і Драгоманов на перше місце поставили власне сей перероблений текст—видно як „повніший“. Він був доповнений.

Від І. П. Новицького чи то зі „збірки Новицького і Чубинського“ — використано 3 тексти: „Плач невільника“ (у нас дума № 2, вар. **Б**), Олексій Попович (у нас дума № 7, вар. **Ж**) і Жиди-Рандарі. Записи без помітки про співака й місцевість.

Далі маємо 2 тексти від Ніговського: Невільники (у нас № 1, вар. **В**) і Азовська утеча (у нас № 10, вар. **І**). Обидва записи від кобзаря Петра Колибаби з Вільшани, Богодухівського повіту на Харківщині; записи докладні й цікаві. Точність другого можемо перевірити завдяки паралельному записові Носа з 1850-х рр. (у нас № 10, вар. **Є**).

Два нові тексти дав Судовщиков — Дума про Бурю на морі (у нас № 8, вар. **Г**) і Утеча братів з Азова (у нас № 10, вар. **Е**). Обидві думи від лірника з Пирятинського повіту з с. Крячкова — Хведора Алексієва на прізвище Крячковського, записані в 1850—51 рр. в Яготині. Той самий лірник знав ще думи про козацьке життя, про виїзд козака в похід (очевидно Вітчима), але видавці не кажуть, чи Судовщиков позаписував і їх і чи записавши передав їх до видання Історичних пісень. До первісного плану видання сі записи не увійшли; може вони були одержані пізніше, в кожнім разі тепер вони загублені безслідно.

Инші записувачі, що співробітничали в Історичних піснях, дали тільки по одному новому запису: Мик. Білозерський дав варіянт Хведора Безрідного від уже відомого Романенка з Британів. С. Хв. Ліндфорс (пізніше Русова) дала Похід на Молдаву (т. II, с. 164) від невідомого молодого лірника з села Березного, записано в Алешні на Чернігівщині 1872 р. Від А. Метлинського було одержано Марусю Богуславку (т. І, с. 233), записану в Зіньківськім пов. Хв. Штангей дав Жидів-рандарів (т. II, с. 25) — текст записаний в Жаботині. Іващенко — про Хмельницького і Барабаша (т. II, с. 10), запис від П. Братиці

з Ніжена, зроблений 1874 р. Один запис Олексія Поповича був одержаний з Харкова, може від проф. Зайкевича (т. I, с. 199).

Окрім того ще два анонімні тексти, про які не можемо навіть угадувати, від кого вони: один Олексій Попович (т. I, с. 188) з поміткою — Зеленки Канівського повіту, і другий без ніякої помітки про Хв. Безрідного (т. I, с. 251).

Всі сі нові варіянти дум друкувались усуміш з старими записами, відомими з инших видань. Кожна дума мала свій заголовок і число в загальній нумерації книжки, що обіймає думи й пісні, а варіянти означувались буквами руської абетки. На перше місце ставився варіянт найтиповіший, найкращий, на думку редакторів, де-далі — що-разу слабші й коротші варіянти. Найменш цікаві надруковані в скороченню, а для сього було видумано своєрідну систему скорочень: „алгебру“, як її називали жартом. „Коли варіянти близькі до попередніх, — пояснюють видавці,— то щоб зменшити об'єм книжки, ми друкували тільки рядки відмінні від усіх попередніх варіянтів, відзначаючи подібні рядки цифрами... Ми вжили сю систему з одного боку як зручну з друкарського погляду, і тому що вона увільняє читача від читання того самого по декілька разів, а разом з тим ми думаємо, що для дослідника ся система дає повну можливість відбудувати кожний скорочений текст у всій його цілості“. Ся система була вироблена в київськім гурті етнографів для п'ятого тому Чубинського, Історичних пісень та инших видань, але до дум її прикладено тільки в сім виданню. Русов у споминах про сю роботу оповідав, що „алгебра“ була придумана в інтересах економії місця [1]), але треба сказати, що сама по собі вона була дуже невдала. Правда, вона заховала таки деякі тексти, що без того напевно загубилися-б, але місце варіянтів, зашифрованих сею системою скорочень в збірниках, можна вважати за порожнє місце. З першого погляду сі скорочення не дають ніякого поняття про зміст варіянту, бо-ж порівняно його не з одним якимсь текстом, а з ріжними, вибираючи по рядку, по пів рядка то тут, то там. Відчитування скорочень дуже складне, його можна зробити тільки на папері, і можна сумніватись, щоб за час існування сих збірників знаходилось багато людей, що переписували сі тексти на папір, щоб їх прочитати або порівняти з иншими. До всього того помилки в нумерації й у буквах сеї „системи“ часто роблять прочитання тексту зовсім неможливим і на письмі, тоді такий текст виглядає як ребус, від якого загублено розгадку. На щастя, таких скорочених дум не багато.

Що-до використання друкованих текстів, то треба признати, що Антонович і Драгоманов звичайно використовували їх вповні, тільки дуже часто з передруків Максимовича, Куліша або Срезневського, а не з оригіналів, як се було вже завважено. Цілком переочили вони тільки „Невільників“ Метлинського від Шута (у нас № 1, вар. Б), Олексія Поповича Стаховича (у нас № 7, вар. Д) і „Соколів“ Костомарова.

Ми відзначили науково-критичне значіння Історичних пісень для історії дум. Відзначено було також агітаційне значіння сеї роботи. Але мусимо завважити, що головна вага сього видання була все таки історична й громадська. Оскільки-ж воно порушувало історично-літературні й фольклорні питання, то в більшій мірі на сім вигравали пісні й колядки. Для продовження дослідження над думовою творчістю як певною соціяльною функцією, що розвивається в певних організованих рамках жебрацько-кобзарської професії, що має усталені форми буття, продиктовані певними умовами побуту, що висловлює вироблені естетичні й громадські ідеали, — одним словом для соціології дум, Історичні пісні не давали нічого. Відкривши у видавця „Записок о Южной Руси“ деякі ненаукові риси, Антонович і Драгоманов мусіли тим викликати навіть виразну реакцію проти тих напрямків дослідження, що їх намітив Куліш, і з того боку діло Антоновича й Драгоманова внесло диверсію в ту надзвичайно цінну роботу, що почалася в 1850-х рр. і мала своїм продовженням недавню роботу Русова. Ся робота, що з часом могла дати передумови для справжнього соціологічного дослідження кобзарського епосу, відійшла на другий план.

---

[1]) А. Русовъ, какъ я сталъ членомъ „Громады“, „Украинская Жизнь“, 1913 кн. X, с. 46.

Увага дослідників після того в значній мірі скермовується від дослідження думової творчости в цілості на дослідження окремих дум, як історичних пам'яток.

Після „Історичних Пісень".

Другий том Історичних Пісень вийшов 1875 р., але ми переглянули його тут разом з першим, з огляду на однїсть плану роботи в обох томах сього видання. Та в дійсності перед другим томом, ще того-ж 1874 р. з'явилося инше видання, яке слід відзначити поруч з першим томом роботи Антоновича й Драгоманова. Воно мало чимале значіння для історії дум, хоч і зовсім відмінне від значіння Історичних Пісень.

Зложені тексти Куліша. При кінці 1874 року вийшов перший том „Исторіи возсоединенія Руси" Куліша, де було надруковано як додаток 7 дум. Сі думи були вже відомі перед тим: два невольницькі плачі, Маруся Богуславка, Про трьох братів Озовських, Самійло Кішка, Голота і Олексій Попович. Але за виїмком Марусі Богуславки та Кішки всі сі думи були перероблені. Вони були скомбіновані з уже друкованих варіянтів зовсім вільно, так що творили окремі нові цілості. Про склад сих ріжних текстів говоримо у вступах до відповідних дум (№ 1, вар. *X*, № 2, вар. *X*, № 7, вар. *У*, № 10, вар. *Z* в сім випуску), а тут мусимо відзначити дещо загальне, що надало сій публікації історичного значіння.

В хвилю коли Антонович і Драгоманов робили серйозне й загалом щасливе зусилля, щоб покінчити з легкодушною звичкою старих збирачів і аматорів до фальшування дум, і старались очистити українську народню поезію від літературних поправок і поліпшень,—під сю хвилю публікація Кулішевих виробів робить вражіння реакційного явища. Але властиво такої діяметральної протилежности тут нема, бо Історичні Пісні, виступаючи проти злобних фальсифікатів, не досить рішуче поставились до поправок, які роблять видавці в оригінальних текстах, так сказати—до сурогатів. Кулішеві-ж тексти власне були такими сурогатами: з кількох відомих записів вони утворювали якусь подобизну нового тексту, не даючи нічого зовсім нового, але міняючи старе. Та не вважаючи на несолідність такої роботи, вплив сих нових текстів на історію дум був великий! Він мало що не дорівнює впливові Історичних пісень, хоч він менш помітний і менш широкий. Розуміється, „Історичні Пісні" дали могутній імпульс до активнішого студіювання дум як історичних і почасти мистецьких пам'яток, і тим лишили глибокий слід у дослідах над думами наступних десятиліть. Вони-ж ще більше спопуляризували сами думи серед українського громадянства взагалі. Але сами „Історичні Пісні" не були популярною книжкою. І коли згодом, в 1890-х рр. наші популяризатори відчули в народі потребу дійсно популярної збірки дум, що знайомила-б нарід з самими текстами як з поетичними творами—просто, без яких-небудь міркувань, то в масу пішли не більш-менш перевірені варіянти Антоновича й Драгоманова, а саме отсі сурогати Куліша та инші зроблені на їх взірець. Так кінець-кінцем українська публіка 1890-х і 1900-х рр., знаючи теоретично, що думи належать до її національних гордощів, пізнавала їх головно на підставі Кулішевих переробок.

Але мало того, з початком нашого століття сі самі тексти стали доходити до справжніх народніх кобзарів і лірників, і від них назад у дещо зміненім вигляді вони стали вертатись до етнографічних збірок, разом з записами оригінальних кобзарських варіянтів. Правда, вже перед тим з приводу ріжних явищ переходу дум з книжки до кобзарів у 1850-х і 1860-х рр. ми відзначали сей обмін між етнографами та професійними співаками. Отже і раніше була можливість, що такий текст із книжки, повернувшись знов до кобзаря, міг бути записаний удруге як оригінальний. Але ми майже не знаємо конкретних фактів такого повороту, окрім правдоподібного виучування деяких Цертелевських текстів і „Невільників" Костомарова уココ Вересая, та й у сих випадках кобзар виучувався тексту чистого, спрощеного, але не комбінованого з ріжних варіянтів. Тому такі виучу-

вання тільки міняли природній склад репертуару, обумовлений місцевою традицією, кобзарською наукою й т. и. Але за Кулішівськими текстами в народ, чи між кобзарів, пішли вже не тільки старші записи—варіянти старих кобзарських шкіл, а й інтелігентські переробки, що не репрезентували ніякої „школи“, тільки смак певного редактора-літерата.

Стаття Іващенка. Вплив Кулішевих текстів виявив себе, як сказано, аж у 1890-х рр. В найближчих-же часах по своїй появі його колекція не збудила особливого відгомону; увага того часу була скупчена на инших роботах, між якими займає важне місце другий том „Записокъ юго-западнаго отдѣла“ географічного товариства, що вийшов 1875 р.[1] Тут уміщена стаття П. С. Іващенка, одного з збирачів, що взяв участь у виданню Антоновича й Драгоманова. Стаття називалася „Павло Братыця и Прокипъ Дубъ, кобзари Нѣжинскаго у. Черниговск. губ.[1]) і повстала, як признається автор, за прикладом праці Русова про Вересая в попереднім томі „Записок“. Вона давала деякі біографічні відомості про сих кобзарів і спис їх репертуару. Репертуар сей був великий: 29 чисел, але в ньому було тільки 3 думи: 1) про Хмельницького й Барабаша—сей текст Іващенка надруковано в Історичних піснях, і тому не повторено тут. 2) Про трьох братів з Озова і 3) про козака Голоту — сі були надруковані в додатку до статті. Записи були зроблені докладно, без підтягування до літературної мови, подібно до старого запису Базилевича. До тексту додано уваги кобзарів, їх пояснення й міркування. В дискусії, що відбулася в „Відділі“ т-ва по зачитанню сеї роботи 7 лютого 1875 р., було названо кількох кобзарів на Чернігівщині, Полтавщині й Київщині. Се другий спис кобзарів, що з'являється в літературі, від реєстру Білозерського у Метлинського почавши. К. П. Михальчук оповів про лірника досить багатого, з великою школою (20—30 учнів) у м. Білозері Черкаського повіту—але не назвав його; оповів лише дещо про його навчання. Ф. К. Вовк оповів про таку-ж саму школу—„консерваторію“ лірників у Горностайполі в Радомисльськім повіті. Далі було названо ще таких кобзарів: Архипа в Капилівці в маєтку Синельникова. Тимо-

Петербурзькі українські етнографи 1870-х рр.
стоїть зліва Опанас Сластьон, сидить в центрі Порфир Мартинович, два селянські хлопці з Чернігівщини, що були виписані до столиці для обслідування.

---

[1]) Записки юго-западнаго отдѣла императорскаго русскаго географическаго общества. Томъ II за 1874 годъ, Кіевъ, 1875, с. 109—129.

ша Каплю на місці колишньої Січи. Петра Кулика в Гужівцях Борзенського пов. Кобзарі чи лірники мали бути також у Білоцерківці Лохвицького пов. В Салтанівці Васильківського пов. був якийсь Яків Крупа, що оповідає про старовину—чи се кобзар, не відомо.

Дуже можливо, що коли-б „Відділ“ не зліквідовано так скоро по тім, то він зайнявся-б систематичним дослідженням сих кобзарів, але етнографічна робота київського гурту спинилася. Прийшли часи нових нагінок на українську мову й літературу, і се відбилось і на долі дум. Справа збирання й видавання знов переходить період застою.

Найзамітніші здобутки восьмого десятиліття в справі консервації дум: „Историческія пѣсни“ і „Записки відділу географічного товариства“ спинились на півдорозі—Історичні пісні на другім томі, Записки на третім випуску.

Сам „Відділ географічного товариства“ за своє недовге існування також не був використаний з боку всіх тих можливостей, що були в ньому для дослідження кобзарства й дум. Але для історії дум сей застій, викликаний його скасуванням, в звязку з указом 1876 р. і заборонами, з ним звязаними, тривав не дуже довго. Початок нового десятиліття приносить багато нових і цікавих публікацій, а ще в сам рік заборони нишком розпочинається дуже цікава збірка матеріялу для дослідження кобзарського епосу, що нею зайнятись буде місце нижче, а тимчасом займемось ще иншими фактами з сеї сфери.

Записи Манджури. В тім-же часі—починаючи від 1871 р.—провадив свої записи і Манджура, і між сими записами було також кілька дум, що лишились неопублікованими. В 1880 р. Потебня в своїй праці „Къ исторіи звуковъ русскаго языка“ згадав Манджурин запис думи про Озовських братів, не цитуючи запису в цілому. [1]) Сей запис разом з иншими паперами Манджури заховався в архіві Потебні—тепер в Інституті Тараса Шевченка в Харкові, і ми мали змогу познайомитись з ним [2]). Запис має заголовок „Як три брати утікали“ і зроблений 1875 р. (ніби 1 червня) в Довжику Харківського пов. від „бандурщика Миронівського“. В тім-же Довжику від бандурщика Павла Дашенка Манджура записав ще три думи: Олексій Попович, Удова, Сестра (себ-то про Брата і Сестру). Всі сі записи, що також заховалися в паперах Потебні, вже не мають дати запису, але певно вони зроблені разом з першою думою. В тім часі Манджура збирав народні твори в Східній Україні, між иншим і на Харківщині, працюючи в звязку з Відділом Географічного Товариства. Він стояв у зносинах з Русовим, і певно, що під його впливом зацікавився також і кобзарями [3]). Чи записав він тоді ще що-небудь з галузи кобзарського епосу і чи записував думи пізніше, не знаємо: друковано з його записів дум не було нічого. Потебня пізніше також уже не згадував ніяких инших записів дум Манджури. На двох текстах з тих чотирьох, що нам відомі, є помітки олівцем про подібні варіянти в инших виданнях, але хто їх робив і для чого, з самих текстів не видно. Ледви щоб сі помітки стояли в звязку з яким-небудь планом систематичного видання. Не бувши надрукованими, записи Манджури майже не належать до історії видавання дум у 1880-х рр., в консервації дум вони тоді ролі не відіграли і властиво не збагатили тодішнього запасу відомостей про думи й кобзарство, що містився в публікаціях сього часу. Згадка Потебні 1880 р. була одиноким безпосереднім відгомоном Манджуриних текстів у літературі [4]).

Що-ж до **публікацій вісімдесятих років,** то тут на долю думового досліду особливо корисно вплинула нова подія українського літературного життя, що була викликана са-

[1]) В „Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ“, окрема відбитка—Варшава, 1886 р., с. 123.

[2]) За присилку сих паперів для нашого видання висловлюю подяку зарядові Інституту і зокрема його секретареві І. Я Айзенштокові.

[3]) Порівн М. Мочульський, Іван Манджура, „Україна“, 1926 р., кн. 5, с. 25.

[4]) Два з сих текстів—Озовські брати і Олексій Попович, повинні були-б з'явитися в сім випуску нашого Корпусу. Але на жаль ми одержали їх уже по видрукуванню відповідних аркушів, тому сі цінні тексти довелося відкласти до „Додатків“.

мим скрутним становищем українського слова в Росії, а сталася скоро після сеї згадки Потебні. Се було заснування в 1882 р. в Київі часопису „Кіевская Старина“. Сей місячник українознавства, чи точніше—місцевої „южно-руської“ старовини, друкований російською мовою, як того вимагали цензурні умови, згуртував коло себе тогочасних українських дослідників і вчених, а де-далі (1887 р.) перейшов зовсім в українські руки. Ставши фактично виданням київської української громади, сей часопис на кілька десятиліть узяв на себе місію національно-культурного речника і став приводом до досить живого українознавчого руху. Дослідження дум особливо скористало з сього нового пристановища і з року на рік „Київська Старина“ містить усе нові матеріяли для пізнання кобзарського епосу: тексти, описи й біографії кобзарів. Сі публікації продовжують роботу попереднього періоду історії дум у цілому, але найбільше на них відбився вплив статтей про кобзарів у Записках відділу географічного товариства. Існування сього періодичного видання, українського не вважаючи на мову, само собою мусіло заохочувати письменників до окремих розвідок і розправ, і спеціяльно в справі дослідження дум у Київській Старині дійсно з'являється ряд статтей на теми думової традиції. Так перше десятиліття існування сього часопису стає в історії дослідження дум добою монографій і тим самим воно творить важний етап у розвою сих студій. Зараз у першім році видання часопису, в 1882 р. з'являється в ньому кілька статтей і заміток про кобзарів і 12 нових текстів—варіянтів одинадцяти дум.

Статті Ухача-Охоровича. Між сими статтями спершою треба згадати нову студію про Вересая, молодого етнографа Костянтина Ухача-Охоровича (підпис К. Ф. У. О.). Ся студія являється наявним звязком нових праць про кобзарство з першою монографією про кобзаря, що написав Русов, і сама вона стала безпосередньою притокою до подібних наступних робіт. Сам Ухач-Охорович не був глибоко звязаний з українською етнографією, помер молодим, і не лишив по собі великого доробку—але в досліді кобзарського епосу його вкладка була цінна і в його роботах почувається живий інтерес до сеї справи. Ще перед монографією про Вересая, в квітневій книжці „К. С.“ з'явилася його замітка „Коденская книга и три бандуриста“, в якій він оповів про засуд трьох бандуристів:—учасників гайдамацького повстання Прокопа Скряги з Остапова, скараного на горло 2 січня 1770 р., Михайла Сокового зятя з м. Цибулева, скараного 7 січня того-ж року, і Василя Варченка з Звенигородки, скараного 26 січня. Сі звістки про співців, що згинули за своє мистецтво, яким вони необережно ділилися з народніми повстанцями—гайдамаками (в протоколі останнього з них визначено як обвинувачення, що він гайдамакам na bandurze grzywał), вперше дали нам історичні імена кобзарів: покійні кобзарі, що виринають з глибин історії в такій трагічний обстанові слідом за недавно „відкритими“ кобзарями сучасними. Для нашої теми ся замітка Ухача-Охоровича не має безпосереднього інтересу, але відзначаємо її як одну з небагатьох дат для г е н е а л о г і ї кобзарства, бо дійсно історичні відомості про кобзарів раніших від початку XIX в. в нас дуже рідкі і в сумі їх таки надзвичайно мало[1]). Чи сі трагічні кобзарі-гайдамаки, поіменно записані в Коденській книзі, були

[1]) Спеціяльно в звязку з Гайдамаччиною таких імен заховалося більше. Так, в Київській Старині 1886 р, кн. X була вміщена замітка В. Ястребова „Гайдамацкій Бандуристъ“. Се була справа кобзаря Данила Бандурки з приводу ограбування священика Суперфіяновича, що розглядалася на Січі й у фортеці св. Єлисавети в 1761 р. Сей Бандурка родом з Київа, з кріпаків Видубицького манастиря вчився цілий рік у кобзаря Матвія Волошина в Богуславі, потім був кобзарем губернатора Леонтьєва а далі кобзарем на Січі, і тут брав участь у походах, а на се одержував коня. Ястребов звертав особливу увагу на те, що Бандурка не був сліпий, і з сього робив висновок, що за давніх часів кобзарі бували не каліки. Але се був висновок поспішний: не будучи сліпим, Бандурка міг мати якусь иншу фізичну ваду. Так, його вуличне прізвище було „малий“: можливо, що воно не мало ніякого особливого значіння, але на нашу думку, воно могло натякати на карликуватий зріст Бандурки.

На думку Ястребова, кобзарі між гайдамаками мусіли бути буденним явищем—окрім трьох бандуристів Ухача-Охоровича, він наводить як доказ ще згадку Чубинського про ватажка Грицька Кобзаря (Нѣсколько народныхъ историческихъ преданій, записанныхъ П. Чубинскимъ, Записки ю.-з. отдѣла

співаками дум, сього розуміється ми також не знаємо. З того, як міцно заховалася в сих частинах України традиція думи про Коновченка, можна думати, що сі бандуристи співали принаймні хоч її одну; але се тільки здогад, і тому першу замітку Ухача-Охоровича властиво не можна зарахувати до літератури про думову традицію.

Безпосередній інтерес для сеї теми мала властиво тільки друга його праця: „Остапъ Вересай, его пѣсни и думы", в VIII кн. Київської Старини. Стаття сама собою була мало цікава з'явилась мабуть підо впливом особистої зустрічи з Вересаєм підчас його побуту в Києві і використовувала біографічні дані старшої монографії й „Основи", не додаючи майже нічого нового для дослідження чи то кобзарства, чи особисто Вересая. Нові були в ній тільки відомості про успіхи кобзаря в Петербурзі та про учнів Вересая, що всі повмирали молодими, не продовживши його власної традиції—школи. Тут цікава відомість про учня Данила Ангела, що став жертвою свого бажання ввійти у вищу селянську верству. „За великим ганявся, та й вбили його",—казав про нього Вересай (Ангела вбито на досвітках, куди він ходив грати проти порад свого майстра).

Значіння нової статті було в тому, що вона давала три нові варіянти дум: 1) Невольницької думи, 2) думи про Брата і сестру та 3) Коновченка. В статті Русова було записано шість дум Вересая, і з тексту можна було міркувати, що се й увесь репертуар Вересая, але Ухач-Охорович, додаючи ще свої три записи, заявив, що „безсумнівно" сими нумерами репертуар Вересая не вичерпується, хоч у статті не видно ніяких спроб вияснити фактичний стан кобзаревого репертуару. Ми вже мали нагоду завважити, що нові записи від Вересая роблять таке враження, небі вони не належали до старого репертуару кобзаря, і він навчився їх уже підо впливом „панського" попиту на його співи. Спеціяльно се належить до першої думи, що, як ми думаємо, переказана йому була зі збірника Максимовича; друга дума також має великі подібності з уже друкованим варіянтом Цертелева. Про третю-ж у самій статті завважено, що Вересай перейняв її від „свого зятя Василя Єни, лірника з с. Білоцерківки, Лохвицького повіту [1])"; з огляду на те, що Русов сеї думи у Вересая не чув, думаємо, що й її перейняв він досить пізно.

Власні міркування Ухача-Охоровича про Вересаєві думи не представляють інтересу: тут зроблено спробу встановити час походження думи про Коновченка, та дано характеристику еволюції дум в їх варіянтах, дуже подібно до помічень Костомарова з приводу думи про Кішку в його Історії Козачества. Дано також спробу дефініції дум що-до форми й змісту, у виразах уже знайомих нам від попередніх дослідників (а саме Метлинського). Ознаки думи—се „дуже сумний тон; більш прозовий ніж віршовий виклад (изложеніе); вільний, нерівний розмір, дуже подібний до благозвучної, ритмічної прози з римами, але деякі вірші зовсім не римують, а сама рима звичайно твориться з дієслівних закінчень. Зміст викладається в формі розмов дієвих осіб між собою, або з силами природи, а будова відповіди все має деяку подібність до будови питання" (с. 277). Нарешті автор завважує, що всі думи дуже подібні одна до другої й дуже одноманітні. Всі сі помічення позбавлені глибини або оригінальности і з сього боку стаття Ухача-Охоровича також лишається позаду першої монографії про Вересая—Русова. Але не вважаючи на се, стаття мала успіх, її навіть передруковано в Львівськім „Ділі" з вступною заміткою „В. Лаврова" про ново засновану „Київську Старину" й про кобзарів [2]).

Далеко цікавіша від сеї роботи Ухача-Охоровича про Вересая друга стаття, що з'явилася в Київській Старині того ж таки року, в грудневій книжці, і як видно зі слів

императорскаго русскаго географическаго общества, т. I, с. 293) і згадку про козака Кисляківського куреня Михайла Бандуру в якійсь справі 1765 р. (Архивъ Юго-западной Россіи, т. III, с. 745); сі прізвища: кобзар і Бандура здавались Ястребову натяками на поширеність кобзарства в гайдамацьких колах, але розуміється вони могли бути просто родинними прізвищами, що не мали звязку з фахом згаданих осіб.

[1]) Порівн. згадку про кобзаря з Білоцерківки в дискусії про статтю Іващенка, вище.

[2]) Діло, 1882 р., ч. 61—64, передруковано і тексти дум.

автора, також написана не без впливу статей про прилуцького рапсода. Се була стаття про „Бандуриста Івана Крюковського“ В. Горленка: біографічний етюд про ще невідомого кобзаря з Лохвицького повіту і запис дев'яти дум від нього. З сею статтею разом з одним з найкращих кобзарів в етнографічну літературу увіходить один з найцікавіших дослідників кобзарства, вартий того, щоб на його особі спинитися трохи довше.

Збірка В. Горленка. Та вкладка, що В. Горленко зробив до досліду кобзарства, роля, яку він посередньо відігравав в сих дослідах, нарешті, — навіть та чимала дослідницько-збирацька робота, що він лишив недокінченою, дає йому право на поважне місце в українській літературі. Але разом з тим треба визнати, що органічно Горленко до сеї літератури не належав і не був з нею звязаний тісно. Через се його фізіономія на тлі українського науково-літературного життя того часу лишилась якоюсь неясною і не вважаючи на свій талант, він не притягає до себе належної уваги й не викликає обміну думок та оцінок. Український патріот і постійний співробітник російського реакційного часопису, індивідуальність цікава й цінна—але не суцільна, Горленко, як людина що зависла поміж двох генерацій і між двома таборами, в час коли така невиразність була особливо шкідлива, не знайшов усіх потрібних передумов для того, щоб вияснити свою ролю в культурнім українськім життю та довершити намічену працю, тому й вийшов з сього життя не як своя людина, а як випадковий гість. Не диво-ж, коли друкованих відомостей про нього та його працю у нас лишилось дуже небагато, а про його етнографічну роботу таки нічого не надруковано [1]). Тому звертаючись тут до його етнографічної діяльности, ми спинимось і над його особистістю, що поклала печать на всій його роботі; деякі відомості, зібрані від близьких знайомих і приятелів небіжчика, ми певні, будуть не без вартости з сього погляду.

Василь Петрович Горленко [2]) народився року 1853 в родовім маєтку Ярошівці в Прилуцькім повіті, як потомок старого старшинського роду: праправнук Мазепиного приятеля Дмитра Горленка. Середню освіту він одержав у Полтаві в гімназії, далі вчився в ніженськім ліцею і доповнював свою освіту в Парижі, а з початком 1880 рр. переїхав до Петербургу, де працював як журналіст і мистецький критик у тодішній ліберальній газеті „Голос“. Але й після сього переселення на північ звязок Горленка з Україною лишився дуже тісним. Родина Горленків розгалужена, багата й давня, широко посвоячена з шляхтою Полтавщини і В. Горленко, що радо підтримував усі сі родинні звязки, дійсно міг хвалитись, як се він любив робити, що знайомий „з усіма полтавськими поміщиками і знає їх родоводи“. Така панська атмосфера була йому рідна і люба—се дійсно був Мазепинець, тільки не в національнім, а більше в соціяльнім розумінню слова, що мусів справді симпатизувати старшинсько-панським ідеалам Мазепи та його державницькій політиці. Як символ сих симпатій в ярошівській спальні сього пізнішого співробітника україножерного „Нового Времени“ висів, як цінна реліквія, портрет гетьмана—„зрадника“, рідкий і мало подібний до відомих портретів Мазепи. Сам Василь Петрович Горленко трохи був подібний до сього портрету і подібним фасоном вусів умисне підкреслював сю свою подібність, знаходячи в ній очевидно якусь своєрідну приємність. Поруч з Мазепою в сій-же кімнаті, куди сторонні майже не заходили, переховувався подорожній триптих Дмитра Горленка, до якого, як казала родинна традиція, Мазепин товариш молився в своїх блуканнях поза „русским отечеством“. Василь Петрович цінив сю традицію і не без гордовитої іронії протиставляв своє походження від одного з представників української державности менш героїчним генеалогіям ріжних блискучіших і популярніших полтавських магнатів, напр. Галаганів. Свою антипатію до останніх

[1]) Нам відомі тільки дві статті про Горленка: некролог Д. Д. (мабуть Д. Дорошенка) в „Україні“, 1907, кн. 5 і стаття О. Дорошкевича, написана на підставі листування Горленка з Лебединцевим і Ганною Барвінок: О. Дорошкевич, Естет і поміщик, „Життя й Революція“, 1925, кн. 11.

[2]) О. Дорошкевич помилково називає його Василем Дмитровичем.

Горленко охоче пояснював тою протилежністю, в якій опинились ще предки сих двох родів підчас Мазепинщини, коли Галаган допомагав руйнувати Січ, а Дмитро Горленко йшов за Мазепою на еміграцію. Василь Горленко очевидно почував себе солідарним з Мазепинцем Дмитром, принаймні з погляду родинної традиції й чести. Тому й переховував він у себе сі дві „неблагонадійні“ пам'ятки.

Але родинний реліквіяр сеї зрадницької аристократії доповнювався і більш невинною пам'яткою—портретом „святого Горленка“: преподобного Йосафа, з якого наш етнограф був не менше гордий як з прапрадіда Мазепинця. А до сих пам'яток слід додати ще й фотографію Горленкового приятеля, англійського гумориста Дж. К. Джерома, що репрезентувала в сій системі европейські й англофільські симпатії Василя Горленка. Бо отся інтимна галерія в Ярошівці мабуть таки досить добре відбивала світогляд сеї людини, в якій переважали мистецько-естетичні інтереси над громадськими й загальнолюдськими. Горленко був завзятий колекціонер, особливо пам'яток українського й місцевого побуту, і його ярошівська оселя та щолітній побут у ній стояли цілком підо впливами сього замилування до гарного й старовинного; в сім замилуванню Горленко навіть межував з екстравагантністю, а часом мабуть і з тим, що його англійські приятелі могли назвати снобізмом.

Таке гіперестетичне становище Горленка мусіло впливати й на його громадські погляди, зокрема на його відносини до рідної народности, її сучасности й минувшини.

Горленко дуже цінив українську традицію з історично-культурного й естетичного боку, з особливою любов'ю ставився до пам'яток українського мистецтва, любив українську письменність, цінячи в ній її художню реалістичну традицію. Д. Дорошенко в некролозі Горленка оповідає про його любов до українського театру та його захоплення талантом М. Заньковецької. І за свою місію в життю Горленко вважав пропагування й рекламування сього естетичного українства в Росії і в Західній Европі, і тим пояснював навіть своє співробітництво в „Новом Времени“. „Українці—пояснював від одному з своїх приятелів—думають, що я пишу в „Новом Времени“ через те, що думаю так, як воно, але вони, дурні, не знають, що я се роблю тільки для того, щоб його використовувати“. І дійсно він часом використовував сі свої анти-українські звязки в інтересах української культури, але знов таки—в сім вузькім естетичнім розумінню.

Бо хоч Горленко й не був ідейним „нововременцем“, то не належав органічно й до тогочасного українства,—хоч ніколи не відставав від нього зовсім, і навіть був членом петербурзької української громади. Його симпатії в'язали його з тою українською добою, що тоді вже була перейдена нашим суспільством, і в сучасності він не знаходив суголосних для себе нот. Він був дуже добрий знавець старшої української літератури і особисто знав декого з старших діячів. Його спомини про Костомарова повні великої пошани й любови, подиктованої безумовно і національними почуттями. В Петербурзі до хати Костомарова тягнула його українська обстанова—в першій мірі старі портрети і Охтирська матір божа, але також „и родная рѣчь, и интересы родной народности“. „Тамъ чудился какъ бы уголокъ далекаго родного края[1]“. Та найвище споміж українських діячів цінив він Куліша, констатуючи, що до його кобзи „никогда нельзя оставаться равнодушнымъ“. І саме Куліш із своїм артистичним аристократизмом мусів бути його справжнім учителем і проводником на українськім ґрунті—хоч знайомим з ним особисто він і не був. За сучасною українською літературою в її виданнях по обидва боки кордону Горленко також старався слідити: тепло вітав твори Левицького й Мирного. Політична-ж сторона українського питання не цікавила його, і він зіставсь осторонь його потреб,—очевидно не розуміючи їх і не доцінюючи. Віри в будучину українського руху він не мав не тільки з політичного, але й з чисто культурного погляду. З тим більшим інтересом і симпатіями він звертався до минулого, і тут очевидно лежали причини його спеціяльних занять кобзарською традицією, що його відбивала. Тому й зумів він так глибоко заглянути в неї, як майже ні один з попередніх дослідників. Всю свою працю в сій сфері він мріяв обєднати в одному ви-

[1]) Двѣ поѣздки съ Н. И. Костомаровымъ, „Кіевская Старина“, 1886, кн. I.

данні що він планував з В. Г. Кричевським з яким його зближувати інтереси українського мистецтва що недавно відсвятковано свої видродини в славнім Полтавським земським домі.

Опис проєкту сього видання що подсумовувало працю Горленко про українську народню творчість і мистецтв, в тім вигляді як він лишився в пам'яті його майбутнього співробітника В. Г. Кричевсько, нагадує нам трохи стару програму „Записок о Южной Руси", як вона зложилася в наведенім листі Куліша до Бодянського. В 1880-х роках Горленко задумував поновити сі старі плани, і мало що не виступив на літературне поле в співробітництві з Кулішем з новими „Записками". Про сей проєкт згадує Шенрок, оповідаючи про життя Куліша в середині 1880-х рр. [1]). Докладніше він невідомий, бо Куліш не відкликнувся на нього, а Горленко сам тоді не взявся до нього енергійніше. Повернувшися до нього в 1900-х роках (1905—7 рр.) підо впливом нових вражінь, він став переглядати свої матеріяли перед подорожжю за кордон — на Захід і до Румунії — куди вони з Кричевським збиралися, щоб закінчити підготовлення до видання сих матеріялів. Але майже напередодні подорожи, 12 квітня 1907 р. [2]). Горленко раптом умер від якоїсь хронічної хвороби, лишаючи все на призволяще.

Ми вважали за потрібне довше спинитись над самою особою Горленка, бо вийшло так, що в працях сього досить маловідомого ретроградного Українця — пристрасного колекціонера, що розмінювався у старовинних цяцьках і всяких естетичних вигадках, можливо завдяки навіть отсим самим його консервативним антикварським прикметам, зібрався не тільки дуже цінний сировий матеріял про кобзарство, але з'явились і надзвичайно важні теоретичні помічення, що належать до найцінніших наукових тез у досліді кобзарства. Вони то й веліли нам поставитися з увагою й до особи збирача, і до його спадщини. В сій спадщині Горленко не мав щастя, — не більше як у своїх планах за життя. Живучи в досить складних родинних відносинах, він видко не хотів складати формальної духівниці і не вважаючи на поганий стан здоров'я, відганяв сю думку як згадку про смерть, дуже хвилюючись, коли хтось з його оточення починав про се мову. Сій обставині можна приписати до деякої міри й те, що спадщина Горленка майже ціла пропала марно: почасти вона розгубилась по чужих руках, решта-ж була знищена і спалена разом з садибою в Ярошівці 1919 р. Таким чином з цілого етнографічного доробку Горленка нам кінець-кінцем відомі тількі його окремі статті й замітки в часописах та деякі записи, що заховалися у вірного приятеля й колишнього співробітника покійного, у П. Д. Мартиновича. Але те, що знаємо про видавничі заміри Горленка, велить нам усе таки розглядати їх як частини одного цілого. А се ціле таки досить імпозантне й повне значіння для справи досліду кобзарського епосу!

З сього становища суцільного, але розбитого, не об'єднаного досліду, — поглянемо тепер на статті Горленка, що почали друкуватися в 1882 р. в Київській Старині.

Перша з них була присвячена Крюковському, кобзареві з Лохвиці, про якого Горленко, мовляв, почув випадком, „колеся по Полтавской губерніи", і спеціяльно для нього заїхав до Лохвиці мабуть того-ж таки 1882 р. В дійсності ся перша стаття таки не була продуктом випадку. Молодий Горленко їздив по Полтавщині не менше, як і в пізніших літах, але з його подорожи з Костомаровим знаємо, що сі подорожі мали часто й наукову мету. Сам Костомаров міг бути тут навіть за вчителя: Горленко каже, що познайомився з ним „года за два" перед 1883 р., отже коло 1881—2 р., і думка Горленка про розшуки кобзарів могла бувати наслідком розмов із старим корифеєм українознавства — автором стількох записів дум. Але й перед сим знайомством з Костомаровим ідея збирання на-

---

[1]) „Черезъ г. Стороженка ему (Кулішеві) было предложено г-мъ Горленкомъ принять участіе въ какомъ-то предполагаемомъ сборникѣ чисто этнографически-беллетристическаго характера, который бы являлся продолженіемъ „Записокъ о Южной Руси" и „Хаты", причемъ „было желательно, чтобы имя виновника появленія на свѣтъ этихъ двухъ трудовъ украсило страницы изданія", „Кіевская Старина", 1901, кн. IX, с. 318.

[2]) 12 квітня за оповісткою в „Кіевлянині" з 14 квітня. Д. Дорошенко хибно пише 13 квітня.

родніх творів не могла бути новою для Горленка. В статті про Крюковського він говорить про „Записки о Южной Руси“ як про книгу, „которой нѣтъ равной въ литературѣ малорусской этнографіи“, і ся книга мусіла бути справжнім учителем Горленка. Д. Дорошенко оповідає, що Горленко обійшов усі ті пункти Правобережжя, де бував Куліш у звязку з Записками, себ-то відбув свого роду етнографічну прощу, що для нього, як гарячого почитателя Куліша, мусіло мати велике значіння. Та сі розшуки за кобзарями Горленко робив не тільки своїми подорожами, а й розпитами через людей, і власне таким чином натрапив він на Крюковського. Оповів про нього Горленкові О. Г. Сластьон, тоді учень академії мистецтв, що познайомився з Горленком деякий час по „відкриттю“ Крюковського, яке вони зробили разом з П. Д. Мартиновичем 1876 р. Одержавши відомості від Сластьона, Горленко поїхав до Лохвиці вже протертою дорогою і мабуть досить скоро по сій подорожі опублікував свою першу статтю про кобзарство, де зразу-ж виявив чималу обізнаність з темою і багато зрозуміння для неї.

Стаття про Крюковського. Оглянувши попередні роботи зі сфери кобзарського епосу, Горленко відзначив легковажність попередніх збирачів супроти професійних співаків: „Перші збирачі творів народньої поезії не лишили нам ніяких відомостей про особу тих достойних сліпих співців, що їх пам'ять заховала сю народню святиню. Чи сталось се тому, що в тих часах, в першій четвертині нашого століття, кобзарі ще були загальним явищем, і воно не звертало на себе уваги як щось рідке, — чи сталося се через тодішній брак пошани до осіб з народу“, — але він завважує, що тільки Метлинський у своїм збірнику вперше звернув увагу на кобзарів. Таким чином, хоч дещо неточно у фактах, але зовсім вірно що-до причин самого явища, Горленко з'ясував собі зовсім добре напрям розвитку досліду кобзарського епосу. Він завважив також поспішність заяв про кінець кобзарства тих письменників, що займалися Вересаєм. Сам Горленко цілком правильно рахував, що в його часах мусіли жити кобзарі, що вчилися ще в 50—60-х роках (він міг сказати й у 30-х—40-х), і сі кобзарі ще можуть переховувати справжню стару традицію. З такими думками, видно, почав Горленко свої розшуки.

Крюковський був мабуть його першою нахідкою в сих шуканнях. Нахідка блискуча! Кобзар Крюковський [1]) родився в перших роках століття, учився десь коло 1825 р. від кобзаря мало що старшого від нього. Але більшість свого репертуару Крюковський перейняв від старих кобзарів, яким він платив за думу по 25 коп. Особливо багато перейняв від кобзаря Гаврила Вовка, якому, мовляв, було тоді 90 літ [2]). Репертуар Крюковського був отже старий, цінний і великий. Горленко записав від Крюковського дев'ять дум і надрукував у статті в такім порядку: 1) Олексій Попович, 2) Вітчим, 3) Соколи, 4) Про сестру і брата, 5) Про вдову та синів, 6) Про Озовських братів, 7) Самійло Кішка, 8) Хведір Безрідний, 9) Іван Коновченко. Між думами окрім добре відомих і загально поширених тем були дві дуже рідкі: Соколи й Кішка. Запис Кішки від Крюковського був тільки другий запис після Лукашевича; думу сю вважали за зовсім загублену! Всі тексти Горленко записав докладно, без скорочень, і вони своїм виглядом викликають повне довір'я до своєї точности. До того-ж раніші записи Мартиновича тих самих варіянтів (тих самих дум від того-ж кобзаря), надруковані пізніше, дають нам змогу перевірити якість Горленкового записування і впевнитися, що Горленко був дійсно першорядним записувачем! Одначе вичерпати репертуару Крюковського йому не вдалося, і в записах Мартиновича з'явились ще дві думи, яких Горленко не записав.

---

[1]) Його властиве ім'я — Іван Григорович Кравченко, але в честь свого „пана“, поміщика Крюковського він називався сим іменем серед кобзарів і селян.

[2]) З огляду на се, що П. Д. Мартинович пам'ятає з своїх дитячих літ Г. Вовка, що значиться жив ще в кінці 1850-х рр., можемо рахувати, що дев'ядесятлітнім Вовк був десь у 1850-х рр., і тоді вчився від нього Крюковський. Се доводить, що репертуар Крюковського комплектувався поволі, і тоді як йому було вже за 40 літ, а також і те, що коло 1850 р. попит на думи подекуди ще був такий, що покривав кошти вивчання нових творів.

До кожного свого тексту думи Горленко додавав деякі помічення, часто дуже цікаві для нас. Справжнього порівняння нових варіянтів з попередніми він не робив, не хотячи займати місця „вказуванням усього, що в них є, і переліком того, чого в них нема“, але короткі примітки його часто мають і історично-літературний характер. Так, з приводу думи про Вітчима Горленко зробив спостереження, що заспів сеї думи про родинні відносини, що женуть парубка з дому, не органічний складник думи, а пізніший додаток кобзарів до теми прощання з сестрами; зроблено сей додаток тоді мовляв, коли спеціально козацькі мотиви стали вже чужими для широкого громадянства і потрбіували узагальнення. Сю думку Горленка дійсно потверджують деякі варіянти думи про прощання, що не мають такого вступу, але Горленко на них не спиняється. До своїх міркувань про сю думу Горленко додав пісенний переспів сеї думи, дуже цікавий з погляду процесу переміни форми з речитативної в пісенну, яку часто переживали й ще переживають ліричні думи. На жаль тільки, в статті не зазначено, де й від кого сю пісню записано.

З инших спостережень записувача особливо цінні уваги з приводу „Соколів“ — думи, перед тим, як відомо, записаної від Вересая. Горленко каже: „Присутність однакових дум у репертуарі Вересая й Крюковського, і взагалі в кобзарів сусідніх місцевостей, пояснюється легко тим, що думи переймались від учителів і товаришів переважно таких, що жили недалеко, і таким чином з часом, коли репертуар кобзарів перестав обновлятися думи переховувалися в традиції районами“ [1]). Не вважаючи на те, що тепер сі слова здаються само собою зрозумілим спостереженням, тоді в своїй новості вони були дуже цінні. Попередні записувачі не робили ніяких помічень що-до розміщення думового епосу на нашій території, ані що-до способу передавання та консервації дум у рамках кобзарської професії. Дослід дум не йшов далі порівняння окремих варіянтів та міркувань про час походження думи; а що-до її залежности від кобзарства, її еволюції на тлі соціяльних умов, що обумовлюють її буття, то потреба всіх сих питань ще навіть не була відчута. Помічення Горленка виявляє в нього зрозуміння для соціологічної підвалини сього епосу, його залежности від організованої верстви, що його переховує, — такого зрозуміння перед тим не бачимо ніде. З такими міркуваннями Горленко фактично переходив на ґрунт дослідження кобзарського гурту як носія поетичної думової традиції, і таке дослідження могло дати значно більше ніж окремі історично-літературні міркування. На жаль, праця Горленка в сім напрямі не поглибилась, і саме се його загальне становище супроти кобзарського епосу, що виявляється такими окремими поміченнями, особливо каже нам жалкувати за тою недоробленою етнографічною роботою, що майже згинула разом з ним. Але навіть у тих уривкових поміченнях, що він дав тоді, містилося чимало цінного для пізніших дослідників, і приходиться дуже жалувати, що вони майже зовсім не скористали з сих помічень, зокрема з сеї вказівки про районове дослідження дум.

З инших цікавіших приміток до дум треба зазначити „генеалогію“ варіянту про Кішку. Крюковський, що вже мало що тямив з сеї думи, розповів, що навчився її від Вовка, але знав, що її співає також Гордій в Теплівці Пирятинського повіту. Варто також зазначити і розмови з Крюковським про репертуар, з яких між иншим вийшла заява, що він знав думу про Тараса Бульбу! Надибавши таку заяву, Горленко не повірив кобзареві і став перепитувати, але кобзар запевняв: „Дума була настояща і співалась, старинна, довга, от як „Коновченко“, так і співалась“...

Зміст думи був ніби-то такий: Тарас Бульба в Чигирині проживав і мав трьох синів: „Терешкові було 22 года і 22 пуда вісу, а Дмитрові було 18 год і 18 пудів“ і т. д. Оповідалося також про їх „гуляння“ по степу і бої з Татарами, а найменший брат, мовляв, пішов до Польщі і з Поляками „давай на батька йти“. З сього приводу кобзар затримав у пам'яті такі уривки:

Як будеш ти віру християнську теряти,
То буду я тобі з плеч голову здіймати

[1]) с. 493.

(слова Тараса Бульби до найменшого сина) —

Ей, ходімо, каже, хлопці, ходімо Турків та Ляхів воювати
Чи не дасть нам Бог якої добичи достати...

А в закінченню Крюковський пам'ятав слова Терешка до Татар, що стерегли на степу його богатирського коня — вони мають слід речитативної форми, хоч Горленко й надрукував їх як прозу:

Вам тут, каже, не проживать,
Чигирина-города не займать,
А тільки Чигирин-город будете займать,
Так і сами на світі не будете проживать.

Переповівши зміст сеї „думи", Горленко завважив, що „хто хоч скільки-небудь знайомий з характером і будовою дум, той ні на хвилю не допустить гадки, щоб ся легенда була остовом забутої думи". Він мав на увазі богатирський казковий елемент у сій думі, і в загальному з ним не можна не погодитись. Але з огляду на те, що вирішення питання про існування якої-небудь думової теми має всяку вагу для історії збирання дум, ми мусимо спинитись дещо довше над сею справою „Тараса Бульби".

Горленко припускав, що чотири рядки віршів з промови Тараса могли бути взяті з будь-якої думи. „Крюковський, очевидно щось невиразно згадуючи, додав ім'я гоголівського героя до якоїсь старої казки. Все се одначе не говорить проти того, що дума про Бульбу не існувала коли-небудь". Горленко припускав, що Гоголь міг чути таку думу, і взяти з неї ім'я героя, так само як запозичив з народнього джерела тему Вія; але могло, мовляв, бути й так, що Крюковський чув що-небудь про Гоголеву повість. Дійсно можливе і те і друге, хоч друге, звичайно, можливіше — Крюковський мав знайомих інтелігентів, хоч-би тільки П. Мартиновича, і він дійсно міг знати повість про Бульбу з оповідань своїх приятелів, хоч треба завважити, що П. Мартинович, наскільки він пам'ятає, сеї „думи" від Крюковського не чув. Але як бачимо з самої повісти, в голові кобзаря лишилось мало, головне-ж: богатирський мотив, що зістався в його пам'яті, на думку Горленка міг походити тільки з якоїсь казки. Дійсно дотепер ми не знаємо богатирських дум, хоч у деяких думах помітні елементи богатирських билинних оповідань, на які Горленко не звернув уваги. Так, з приводу Коновченка М. Грушевський й ин. завважали деякі спільні риси сеї постати з богатирем Михайликом і з богатирем Михайлом Даниловичем: зокрема відповідь Михайлика і Коновченка про свою молодість — „візьми молоде утятко і пусти на воду — воно попливе, як і старе". Ся відповідь, що ми знаємо з дум про Коновченка, є і в українських богатирських переказах [1]) і у великоруських билинах [2]). Варто також відзначити аналогічну необережність після щасливого бою Коновченка і Михайла Даниловича, а також споювання Михайла Даниловича на пиру у Володимира і докори старого Данила, що мовляв через се споювання Михайло згинув [3]). Се все відповідає пияченню Коновченка, яке також кінчається трагічно. Не менше богатирського елементу залишилось і в постаті Ганджі Андибера. Його пригода нагадує епізод з циклу билин про Іллю Муромця, його пиячення з „голями кабацькими", його неопізнаність і специяльно — обливання одежі вином: „Уливайся, моя шуба, зеленим вином" [4]). „Ей шати, мої шати! Пийте гуляйте..." [5]). Такі паралелі допускають думку про те, що богатирські мотиви могли оброблюватись у думовій формі, хоч до нас такі виразно богатирські думи й не дійшли [6]). Але цікавий факт і те, що ріжниця між поетичними жанрами думи й билини або казки, така помітна для нас, пізнішим кобзарям не уявлялась так виразно. Наприклад, Б. Луговському траплялось якось чути від

[1]) М. Грушевський, Історія української літератури, т. IV, с. 265. [2]) Там-же, с. 271.
[3]) Там-же, с. 275 за Мілером, Очерки народной словесности. I.
[4]) Порівн. А. Веселовскій, Южно-русскія былины, I, с. 59. [5]) Метлинскій, с. 381.
[6]) Сьому питанню була посвячена стаття Каманіна про богатирський епос козацької доби; але вона трактувала се питання поверхово, не заглиблюючись у паралелі. а висновки її були занадто рішучі (Записки Н. Т. в Києві, т.).

знайомого лірника Г. Костюченка, що лірник А. Шолох співає про Коновченка: наскільки інформатор пам'ятав, сей Коновченко лежав лежнем кілька літ, а потім став богатирем і пішов воювати. На перевірку варіянт Шолоха виявився просто слабим варіянтом Коновченка і ніякого особливого „богатирства“ в ньому не було, так само як певно не було його й у тій думі, що Крюковський називав думою про Бульбу. Але такі два приклади мішання в пам'яті професійних співців епічно-думового жанру з богатирським здаються нам сами по собі симптоматичними [1]). Ми все таки знаємо замало про їх минуле, особливо про минуле дум, щоб передбачати всі можливі, навіть випадкові комбінації форм.

Що-до помічення Горленка, ніби наведені вірші з думи про Бульбу могли походити з „любой думы“, нагадаємо, що в н і я к і й з в і д о м и х дум таких слів немає, і нема ситуації, до якої вони підходили-б. Се очевидно спір двох ворожих вояків перед боєм. Дума про Голоту з своєю гумористичною суперечкою Голоти з Татарином не могла містити в собі поважних слів про оборону християнської віри. Се все каже нам думати, що Крюковський дійсно знав якусь героїчну думу про бій з Татарами, тільки мабуть ніколи не знав її міцно, а може тільки чув у иншого кобзаря й не затямив. Таким чином ся вказівка все таки лишається цікавою для питання про можливий обсяг кобзарського репертуару за давніх часів: перед тими змінами, що сей репертуар мусів пережити в новіших часах, і незалежно від того, що з нього увійшло в наші збірки дум.

„Кобзарі і Лірники“. Потребу досліджувати думи з становища сеї їх змінливости дуже виразно відчував сам Горленко. В найбільшій своїй статті, присвяченій кобзарському мистецтву, а між иншим і думам — „Кобзари и Лирники“, він висловив сю думку як підвалину своїх розшуків і збирань. Не маючи надії на відкриття нових, ще невідомих дум, він вказує тут на потребу збирати варіянти вже відомих: „Можливо, — каже він, — що розшуки... дадуть небагато нових відкрить, зате вияснять багато за свіжими слідами для фізіології того зникаючого явища... Процес змін, що відбуваються в сих піснях, навіть сами їх уламки, поможуть нам з'ясувати те, що зникло“ [2]). І дійсно в сій статті, не вважаючи на все її невелике багатство що-до сирового матеріялу, було зроблено дуже багато для д о с л і д ж е н н я е в о л ю ц і ї сього своєрідного громадського феномену, яким являються думи на тлі своїх умов існування. Ся друга стаття, чи краще сказати ескіз Горленка вийшов у двох частинах: в першій і в останній книжці річника, а зміст творили кілька слабо пов'язаних оповідань про знайомості з кобзарями на тлі Горленкових подорожей по Полтавщин , краєвидів, побутових сцен і історичних міркувань. В сих гарно написаних начерках фактичний матеріял досить непереглядно розгублений серед куп зелених кавунів, струнких постатей дівчат, описів кучерявих верб, що ловлять і спиняють на собі погляд Горленка, такий вразливий на красу й оригінальність. З огляду на наше особливе завдання ми постараємось вибрати з сього поетичного оточення цінний для нас матеріял і згромадити його в непоетичні, але легші до перегляду групи.

Найважніші для нас моменти в статті — се знайомство Горленка з трьома професійними співцями, Є. Перепелицею, П. Братицею [3]) і Хв. Башею [4]), матеріяли, що від них добуто, далі те, що Горленко називає „подробностями ремесла“, і нарешті відомості про ті засоби, що були у Горленка для продовження його роботи над кобзарством і лишилися невикористані: згадки про недруковані його записи й знайомства з кобзарями й лірниками, що служили, або могли служити йому матеріялом для обсервації, та спомини про подорожі, що він міг робити почасти і для своїх дослідів над думовою поезією та її професійними співцями.

Перша знайомість, з Єфимом Перепелицею, була випадкова: переїздом через село Вейсбахівку Горленко почув, що там є лірники, і розшукав саме сього Перепелицю, що вже більше

[1]) Про дійсно богатирську версію Коновченка на Волині див. нижче.
[2]) В. Горленко, Кобзари и Лирники, „Кіевская Старина“, 1884, кн. I, с. 21.
[3]) К. С., 1882, кн. I. [4]) К. С. 1882, кн. XII.

господарив ніж жебрав, а з лірою ходив тільки в-осени. Се був очевидно досить заможний старець, мав 2 дес. землі, на якій господарив його 13-літній син. Горленко не поцікавився біографією, чи властиво старечим curriculum vitae Перепелиці: не записав, від кого він учився і не списав його репертуару. Зате записав від нього дві думи, гарні варіянти „Вдови й синів“ та „Коновченка“. З сього приводу Горленко подав цікаве оповідання про популярність думи про Коновченка (якого він порівнює з Володею Козельцовим Толстого — „так мовляв індивідуальна творчість найвищих талантів сходиться з масовою творчістю великого поета — народу“). Лірник оповів Горленкові, як на ярмарку в Яблонівці якийсь старий чоловік замовляв йому заспівати Коновченка, але не мігши наслухатися в смак, повів його ще до себе додому: „Ще, каже, ти мені її там раз проспіваєш!!“ Цікаве свідоцтво останніх проблисків народнього інтересу до умираючої думової поезії.

Друкуючи свій другий запис—думу про Вдову, Горленко завважив, що варіянт Перепелиці се вже восьмий з ряду запис сеї думи (рахуючи очевидно записи у Метлинського, Чубинського, в Основі й т. д.). Але окрім сього в нього мовляв є ще й дев'ятий запис від лірника Вакуленка з Прилуки. З сього запису він навів паралелі в примітках до варіянту Перепелиці. На жаль Горленко не каже, коли зробив він сей запис, а нам цікаво було-б знати, чи було се перед знайомством з Крюковським, чи після того: цікаво було-б з'ясувати взагалі, як часто траплялося записувати Горленкові, і коли саме почав він свої записи. Знаючи, як нешвидко Горленко обробляв до друку свій матеріял, можемо припустити, що в дійсности і року 1884 в нього було чимало таких записів, що не були потім ніколи надруковані.

Подібно як се він зробив з приводу „Виїзду“ Крюковського, Горленко й тут порівняв думу про Вдову з піснею на таку-ж тему, яку записав від старої жінки в с. Тамарівці Пирятинського пов. Яким чином і коли саме потрапив він до сеї Тамарівки, Горленко також не каже, але в сім селі він зробив одно з найцікавіших своїх знайомств: зустрінув тут лірника Хв. Башу і записав від нього цінний варіянт маловідомої думи про Козацьке життя. Ся пригода розповіджена в четвертім розділі статті (К. С., 1882, кн. XII), і Горленко подав тут текст думи і свої розмови з лірником, що подібно як Перепелиця виявився досить заможною людиною, ба навіть „хазяйським сином“. Се був старець дещо вищої категорії і дуже шанований у селі. З відомостей про нього Горленка треба відзначити, що Баша вчився два роки в кобзаря Лантуха в Смотриках того-ж таки повіту, а було се правдоподібно десь у 1840—50-х рр., бо Баша осліп дорослим, і в 1884 р. Горленко говорить про нього як про старого чоловіка. Правдоподібно весь репертуар Баші належав до Лантухової науки; але виразно сказано се тільки про Козацьке Життя. Окрім сеї думи лірник знав ще чотири: Чорноморську Бурю, Азовських братів, Коновченка і Сестру і брата, і всі сі думи Горленко також записав від нього. Сі записи знов таки лишились неопублікованими, як попередній від Вакуленка. Вони заховались у П. Мартиновича разом з деякими пізнішими записами, що свідчать про велику активність Горленка як збирача й про обсяг того „запасу“, що повинен був увійти в його нові Записки о „Южной Руси“.

Важна також і замітка з сього приводу про учнів Баші — він мав їх аж п'ятнадцять, але Горленко не занотував їх імен, ані того, чи вивчив їх Баша тих дум, що знав. А цікаво було-б знати, чи сі варіянти розповсюдились у повіті й жили в ньому далі, після Баші. Що-до зносин Баші з інтелігентами, то тут Горленко допитався до знайомства Баші зі старим Платоном Лукашевичем, „старим Лукашем“ у старечій термінології. Баша казав, що диктував свої думи й Лукашевичеві, але останніми часами записував їх уже не він сам, а робив се хто-небудь з його доручення; Лукашевич мовляв тільки: „у переплети кладе“.

Але з боку відносин кобзарів до інтелігентів і можливого впливу останніх на кобзарський репертуар (питання, що з самого початку ми відзначили як особливо важне для історії дум) цікавіше знайомство Горленка з Павлом Братицею (К. С., 1884, кн. I, с. 41). Се знайомство вже не було випадкове: Горленко розуміється знав Братицю зі статті Іва-

щенка і, почувши від старців про Терешківського кобзаря („там кобзар Павло такий як Остап (Вересай) учений“), розшукав його й познайомився. В часі сеї зустрічи Братиці йшов шісдесятий рік; коли він відбував науку, не сказано, а вчився він у Мені — свому рідному місті, в кобзаря Бешка, Шутового учня, відомого вже нам з записів Білозерського. Братиця навіть оповідав, що й він також вчився, чи тоб-то доучувавсь у Шута після згаданої вже візити Білозерського у Бешка. Але Горленко, познайомившися з репертуаром Братиці, мусів взяти сі слова під сумнів. Знав Братиця ніби-то десять дум, з того п'ять про Хмельниччину, і всі сі п'ять дум: Про похід на Молдавію, або як казав Братиця,— „про Город Сороку“, про Жидів рандарів, про Смерть Хмельницького, про Барабаша і про Білоцерківський мир, або „Про Ляхів“ Горленко посписував від нього. Але записавши їх і порівнявши з записами Куліша від Шута, він побачив, що вони настільки подібні, що сю подібність не можна було пояснити звичайною усною передачею дум від учителів до учня. І дійсно, як виявилось, від свого майстра, Бешка, Братиця знав тільки три думи, що вже записав від нього Іващенко [1]), а пізніше, буваючи часто в Ніжені, потрапив до якогось аматора етнографії, що вивчив його ще чотирьох Шутових дум, „и кой чему изъ брошюрки о Вересаѣ“ (?), і після сього Братиця вже вважав себе за Шутового учня. Він навіть толкував се так, що вчивсь у Шута після того як Куліш з Білозерським побували в Бешка. Тоді, мовляв, як вони поїхали від нього до Шута, то разом з ними до Шута подалися всі Бешкові учні числом 30. Але з часом Братиця забув сю Шутову науку, „а тепер пани—спасибі їм!—нагадали йому по книгах!“ З сього-ж книжного джерела знав Братиця думу про Коновченка і про Соколів — „відзначаючи що-до останньої, що вона „Остапова, цієї Шут не знав“.

Та хоч би й знав! — що з того!.. Річ ясна, що Братиця не вчивсь у Шута й чув про нього та його знайомство з Кулішем певно від того-ж самого доброчинного Ніженця, що вчив його дум з книжок. Горленко не довіряв сій науці з огляду на занадто велику подібність варіянтів Братиці і записів від Шута, та не відкидав самої можливости сеї науки. Але він міг був висловитись рішучіше: Куліш був у Шута далеко пізніше ніж Білозерський у Бешка, а зовсім не того самого літа. Міграція сліпих аспірантів кобзарства на чолі з двома етнографами від одного майстра до другого — се явна легенда власного винаходу Братиці, і не може мати під собою ніяких скільки-небудь певних фактів. Не кажучи вже про те, що такі переходи від майстра до майстра не така вже й проста річ у рамках старцівського звичаєвого права! Ні, справжня, традиційна наука Братиці, очевидно, скінчилась таки у Бешка, а те, що було далі — се вже нова школа в иншім, новім для старцівства розумінню сього слова. Се нові засоби консервації думової поезії, що на деякий час стараються продовжити існування сього поетичного стилю незалежно від його природнього вмирання. Братиця несвідомо дуже влучно зформулював се нове явище: „пани“ дійсно де-далі все наявніше впливають на кобзарську традицію, нагадуючи кобзарям забуте: одночасно і псуючи і консервуючи — спасибі їм.

Про знайомість Горленка з Башею вже була мова, але мусимо вернутись до нього ще раз з огляду на ріжні теоретичні й методичні його спостереження, що належать до найціннішого в Горленковім етнографічнім доробку. Се ті спостереження над районовим розподілом кобзарського епосу, що він відчув уже з приводу деяких варіянтів Крюковського, і деякі нові відомости про кобзарську техніку усної консервації дум. „Записавши від Баші його решту — чотири думи, я ще більше впевнився в справедливості спостереження, зробленого перед тим: що останніми часами, — а сі часи мабуть треба рахувати від початку сього століття, коли не давніше, — думи затримувалися в пам'яті кобзарів р а й о н о в о. Инакше кажучи, були ніби певні школи кобзарів, що переховували в пам'яті й передавали учням певні цикли дум. Більше нагромадження матеріялів поможе з часом означити навіть і межі таких районів“. Для прикладу Горленко дає такі порівняння: Варіянт

---

[1]) Див. вище з приводу статті Іващенка в „Запискахъ Ю. З. Отдѣленія И. Р. Геогр. Общества“, т. II.

„Азовських братів“, записаний від Баші, виявився надзвичайно близьким до варіянту Крячківського кобзаря, що також записаний коло Яготина [1]). Як нові лишились тільки два вірші, що проклинали „Турчина-кам'яничина, який здобуває срібло й золото“, — вірші, що, як думає Горленко — досить необґрунтовано, свідчать про вживання українських полонених у турецькій неволі до роботи в копальнях. Башеві варіянти Коновченка й Чорноморської бурі дуже подібні до тих, що вміщені в збірнику Лукашевича, а записані також недалеко від Пирятина (кн. XII, с. 646). Ознайомившися з сими текстами у П. Мартиновича, ми переконалися в справедливості помічень Горленка, хоч він дещо перебільшує їх подібність до старих текстів: варіянти Баші мають усе таки багато цікавого, і стаття Горленка не втратила-б свого інтересу, коли-б він був надрукував їх разом з „Козацьким життям“.

Що-до другого помічення: техніки вивчання дум, — то Горленко робить його на підставі порівняння гри бандурної і лірницької, як акомпаніменту до думи. „До бандури напр. думу про Азовських братів співається швидко, як речитативне оповідання, що тільки відтіняється переливами голосу й музичними акордами. З лірою-ж її викрикують поволі, а при тому, між певною скількістю речень грають „пригриш“. За сими музичними поділами відбувається і вивчення дум, які лірники тому ділять на **штихи**. В варіянтах Баші: Азовських братах, або в Коновченку, як рахує Баша, — стихів по п'ядесят. Вони відповідають закінченій думці, напр.:

Василь Горленко
за молодих років.

Ой не тумани вставали,
Як із города Озова з тяжкої неволі
Три брати утікали.

Се один стих. „Це, бач, одвод нада робить, як скончу“, — казав Баша (мабуть „приграш“ на лірі) [2]).

Характеристика „штиха“ з синтактичного й музичного боку, що дав її Горленко, нагадує пізнішу дефініцію Ф. Колесси думового „періоду“, і виявляє велике інтуїтивне розуміння Горленка для думової творчости, тим більш незвичайне, що Горленкова характеристика походила тільки з поверхових спостережень, а не з музичних дослідів, що дали ґрунт Колессиній теорії. Правда, Горленко помилявся, коли вважав „штихи“ й приграші за діло спеціяльно лірницької техніки, бо-ж бандурний акомпанімент має також свої поетичні поділи, оперті на „перегрі“. Але се дрібниця в порівнянню з цінністю самого спостереження; воно показує нам, як еволюціонували Горленкові методи роботи: він зробив се спостереження з приводу лірника, тому що тепер він вивчив свій об'єкт ліпше, докладніше, ніж робив се два роки перед тим з приводу кобзаря Крюковського. Продовжуючи свої студії над кобзарями й лірниками, він певно ще дав-би був цінні спостереження, і розвинув-би ширше оті, що дав у сій статті. Спеціяльно, треба думати, він поширив-би свою думку про районове дослідження, і се було-б особливо цінно. Бо коли дослід думової форми і разом з тим кобзарської техніки знайшов собі такий щасливий вихід у працях

---

[1]) К. С., 1884 кн. XII, с. 654.
[2]) К. С., 1884, кн. I, с. 50.

Ф. Колесси, то питання територіяльного розподілу і так сказати—зовнішньої історії дум лишилось нерозробленим і надалі. Тому, зважуючи вартість Горленкового помічення, ставимо собі мимохіть питання, що міг-би був він сам дати в сім напрямі, коли-б продовжив свою роботу й підсумував її? Бо праця, яку обговорюємо, була останньою його роботою про кобзарство, і його слова, про районове дослідження лишились тільки постулатом для дослідження дум, не зреалізованим дійсними працями. Але се не значить, що Горленко сам не робив нічого для його здійснення. Навпаки знаємо, що він роботу продовжував, цікавився кобзарями й дещо від них записував. Ми згадали його недруковані записи від Вакуленка, Братиці та Баші (9 текстів!), що всі могли були послужити для прослідження еволюції варіянтів у межах певних місцевих, районових редакцій. З приводу Братиці він згадує також своє знайомство з якимсь кобзарем у Чернігові, з „нецікавим репертуаром", який одначе Горленко совісно переслухав у цілості.

В збірці дум, що заховалася в П. Мартиновича, маємо ще два записи, зроблені в жовтні 1884 р. від кобзаря Івана Городницького на хуторі Вільхові Говтви, Полтавського повіту. (Се цікава, особливо коротка форма третьої редакції Озовських братів і Вдова і три сини). Тут-же маємо три думи від Мусія Кулика з с. Дейкаловки, від нього Горленко записував разом з П. Мартиновичем, се—Олексій Попович, Самарські брати і Дівка-бранка—себ-то Маруся Богуславка. Ся збірка друкується одночасно з нашим Корпусом в „Науковім Збірнику" за 1927 р.

Скупченню Горленкової уваги на думах завадило його зацікавлення псальмами, що охопило його в тім-же часі, але ще більше мабуть перешкодили літературні заробкування Горленка, шо все далі відтягали його від етнографічних робіт. З того, що він ще встигав робити потім, нашого питання дотичить тільки випадкові замітки, а саме: некролог про Крюковського та публікація двох думових текстів в „Этнографическомъ Обозрѣніи" [1]): одного запису Лукашевича і одного свого, зробленого в 1886 р. від кобзаря Сокура з Хорола. Від сього-ж кобзаря записав він 1885 р. Озовських братія, дуже цікавий варіянт, що лишився неопублікованим. Всі вони обговорені у вступі до відповідних дум, і тут ми їх торкатись не будем. Натомість одмітимо інтересну замітку про двірського кобзаря в цариці Єлисавети Григорія Любистка—старця, „пожалуваного дворянством" [2]).

Що-до некролога Крюковського, то він цікавий для нас не тільки свідоцтвом пієтизму Горленка до свого „лохвицького барда" [3]), але й згадкою, що вводить в обсяг наших інтересів нового дуже цікавого збирача—П. Д. Мартиновича.

Збірка П. Мартиновича. В замітці Горленка про репертуар Крюковського сказано, що кобзар знав ще три думи, які не згадав Горленкові р. 1882, але „на щастя їх записав від нього, разом з иншими, художник Порфир Денисович Мартинович, що писав з нього етюд. Нема сумніву, що д. Мартинович ознайомить з ними зацікавлених осіб. Се думи „про козака Голоту, про Самарських братів і „шуточна", про козака Михія, ще невідома в друку [4]). Коли згодом, р. 1904, Мартинович передав до друку Київській Старині свої „Записи", редакція від себе завважала, що вперше ім'я записувача з'явилося в отсій замітці Горленка. Д. Дорошенко, поминаючи Горленка в згаданім уже некрологу, навіть писав, що се Горленко „навернув до етнографічних студій художника Мартиновича". Але се була помилка;

[1]) „Этнографическое Обозрѣніе", 1892, №№ 2—3: вступна замітка Каллаша і тексти з підписом В. Горленка, с. 138—146.

[2]) В. Горленко, Придворный бандуристъ въ бѣгахъ, Кіевская Старина, 1888, кн. 9, с. 21. Матеріялом для сеї замітки послужили: указ 1731 р. „о бѣжавшемъ бандуристѣ черкасину Григорію Михайлову сину" розісланий по духовенству за сліпим утікачем, що втікав від столичної кар'єри, і записки Ханенка й Марковича з 1740-х рр., де Любисток являється вже дворянином і великим поміщиком та носителем „полковничого ранга".

[3]) Відомості про Крюковського та Пирятинських лірників Горленко переповів удруге без додатків у своїй збірці „Украинскія были".

[4]) К. С., 1885, кн. 8, с. 741.

перші записи Мартиновича датовані ще 1876 р., а з кобзарством він був знайомий і раніше. Рік 1885 не можна вважати й за першу появу його імени в друку в звязку з українським кобзарством, бо вже в статті Ухача-Охоровича з приводу побуту Вересая в Петербурзі згадувались ілюстрації Мартиновича до Озовської утечі, які в діяпозитивах ілюстрували столичний виступ Вересая. Але все таки рік 1885 треба вважати за час першого друку Мартиновичевого запису: в некрологу Крюковського Горленко навів уривок зі споминів кобзаря,— а уривок сей, як виявилося при друку „Украинських записів", записав Мартинович [1]). Принципіяльно постановивши уводити в наш огляд збірок і видань нові матеріяли тільки в міру їх появи в друку, ми можемо тепер спинитись над сею надзвичайно цікавою постаттю. Тим більше, що, можемо думати, знайомство Мартиновича з Горленком відбилося на етнографічній роботі Горленка. Він надзвичайно цінив П. Д. Мартиновича як етнографа й знавця народньої психіки і хто зна чи не перестав він сам збирати думи, вирішивши, що П. Д., з яким він дуже заприязнився, зробить се ще краще за нього. Ті нечисленні записи, які він ще зробив пізніше, Горленко переслав Мартиновичеві в його розпорядження, не думаючи видно використати їх самому, і останній друкований запис думи Горленка належить до 1886 р., початків його особистого знайомства з Мартиновичем [2]). В сім часі П. Д. Мартинович був уже людиною з великим збирацьким доробком і практикою, з великим знанням старечо-кобзарського та загалом народнього побуту і з широкими звязками в сих колах. Саме життя П. Д. склалося дуже корисно для надбання таких звязків, а свідома любов до народу та його творчости розвинула їх далі.

Порфир Денисович Мартинович родився 25 лютого 1856 р. ст. ст. в с. Стрюківці, Костянтиногородського пов. в родині урядовця. Батько Порфира Денисовича, секретар земського суду, був великим прихильником народньої поезії, любив кобзарські співи й охоче приймав кобзарів у своїй хаті. Ся хата, що стояла коло колишнього чумацького шляху, була осередком, куди збігалися ріжнородні елементи, що репрезентували українську традицію — представники відмираючого чумацького стану, недобитки Запорожжя: ріжні тодішні види колишнього українського козацтва — задунайці, чорноморці, і мабут в найбільшій пропорції — представники українського епосу: старці ріжних категорій і кваліфікацій. Весь сей народ знаходив притулок у гостинній господі Дениса Мартиновича, часто завертав до неї і подовгу гостював, розташувавшись як у себе вдома й витворюючи своєрідну атмосферу музею живої старовини, що була прецінною історичною й народознавчою школою для будучого дослідника носіїв думової традиції. Їх бувало тут особливо багато і вони утворювали те перше оточення, що вплинуло на дитячі роки П. Мартиновича. З сих перших літ життя походять його спомини про знаменитого Гаврила Вовка, що справедливо, але строго правив свого часу полтавським старцівством; з тих-же часів він пам'ятав і кобзаря Хмеля [3]). Перша-ж кобзарська знайомість з свідомих літ Мартиновича — се був кобзар Тарас Ганчар, з яким він познайомився перед своїм виїздом до Харкова, куди його відвезено вчитися в першій гімназії. А хоч з приїздом до великого міста Мартинович вийшов з того оточення, що він мав у Костянтинограді, але що-до кобзарських звязків роки вчення виявились ще багатшими ніж, побут у батьківськім домі. В Харкові П. Д. зовсім пірнув у кобзарську атмосферу — з захопленням підлітка, що очевидно й сам притягав до себе симпатію народніх співців. Дехто з кобзарів навіть умовляв ентузіястичного хлопця покинути школу й піти до старців поводирювати: зовсім увійти в сей побут, що так його цікавив. На щастя, хлопець не піддався сій своєрідній спокусі,

[1]) Порів. К. С., 1904, с. 312.

[2]) Се знайомство мусіло статися ще р. 1885, бо-ж Горленко вже тоді мав змогу опублікувати біографічний уривок про Крюковського, що його записав Мартинович. Але зблизились обидва збирачі певно десь аж 1887 р., бо сей рік у пам'яті П. Д. лишився датою його властивого знайомства з Горленком.

[3]) Мабуть зіньківського пан-майстра Хмельницького, в якого вчився І. Кравченко, вчитель Крюковського.

але й надалі він лишився в дуже близькому звязку з кобзарями, і се дало йому змогу дослідити їх побут так, як ніхто з инших дослідників народу перед ним не міг сього зробити [1]). Р. 1869 чи 1870 тринадцятилітній або чотирнадцятилітній Мартинович починає повний „курс" кобзарської науки: харківський кобзар Федоренко вчить його грати на кобзі і, як велить закон, уводить його до цеху. Се перший випадок в історії нашої етнографії такого повного „входження" дослідувача в той замкнений громадський круг, який він досліджує,—засіб, що задовго перед тим уживали ріжні англійські дослідники первісних народів, яких адоптували „дикі племена". Як і там, сей спосіб дослідження виявився надзвичайно корисним, бо дав Мартиновичеві надзвичайне знання побуту того замкненого старцівського світу, повз який проходило стільки збирачів, не можучи його пізнати вповні.

Правда, в роках, коли Мартинович уперше знайомився з сим світом, ним керували не дослідницькі мотиви: він був замолодий для сих інтересів. Учачись грати на кобзі, він давав вияв тільки своїй визначній музикальній здатності, що зробила з нього надзвичайно сильного кобзаря, якого не можна слухати без зворушення, без сліз—як кажуть люди, що чували його ще 20—25 літ тому. Але правдоподібно, що до кобзарства тягнуло Мартиновича й ще щось инше, ніж саме музичне майстерство. Тягнув його і свого роду містицизм, породжений любов'ю до народу й народнього мистецтва, що він міг унаслідувати ще від свого батька, а також неохота до оточуючого побуту, на яку склались ріжні прикрі обставини, що часто затроювали життя молодому етнографові. А здавалось-би, що життя се повинно було скластись як-найкраще! По скінченню гімназії, в серпні 1873 р. Мартинович поїхав до Петербургу до академії мистецтв. Першорядний талант художника-рисівника визначив його скоро з-поміж гурту учнів, і перд Мартиновичем відкрилась запевнена артистична кар'єра, що повинна була увести його в ряд перших мистецьких імен. Але захоплення своєю народністю виявлялося й тут в народньо-побутових темах його робіт. Потяг до народу, що зформувався в хлоп'ячих роках підо впливом зносин з старцівством, не покидав його зовсім і в петербурзьку добу його життя, а навпаки, одержав виразніші форми, і виявився між иншим і свідомим переходом до дослідницьких занять народньою словесною творчістю.

Р. 1876 підчас побуту на Полтавщині Мартинович взявся до систематичного збирання кобзарського епосу—став записувати співи кобзарів і відомості про їх життя. Що вплинуло на перехід від пасивного захоплення народньою пісенністю до активного збирацтва саме в той момент, нам невідомо. Але треба зважити, що до такого переходу Мартинович не був непідготовленим. Ще з хлоп'ячих років він зустрічався з людьми, що могли вплинути на усвідомлення його етнографічних інтересів і на скермування його симпатій в бік систематичного досліду, а серед його харківських учителів і знайомих знайшлися люди, що систематично займалися етнографією й розвивали його, можна сказати, спадковий інтерес до народознавства й до словесности, зокрема. Особливий-же вплив мав на нього костянтиноградський дідич Дмитро Лебединський, що сам досліджував кобзарів, і, як каже сам П. Д., був його вчителем у сій справі.

Систематичні досліди Мартиновича почалися в Лохвицькому повіті, де він працював тоді як маляр, в околицях, які він знав змалку, бо бував тут у свого діда по батьку, священика в селі Скоробогатьках.

Перша робота над дослідженням кобзарства була присвячена Крюковському. П. Д. Мартинович побував у нього в травні 1876 р. в Лохвиці, з товаришем з академії О. Г. Сластьоном. Але того-ж таки роки він був і в Бубнах, у кобзаря Трихона Магадина. Записи від першого, як сказано, з'явилися р. 1904; записи від Магадина були надруковані двічі— 1895 й 1904 р., але ми переглянемо сі Мартиновичеві записи тут по черзі, як вони були

[1]) З сього епізоду з запросинами до поводирства лишилася легенда про те, що Мартинович мовляв, дійсно поводирював два роки між старцями — при чому се звязувалось з часами, коли він дорослою людиною почав збирати кобзарські співи. Сам П. Д. рішуче заперечив сю поголоску.

записані. Тим більше, що наприкінці 1870-х рр. вони вже були відомі деяким фахівцям і ходили по руках инших дослідників кобзарства.

Знайомство з Крюковським було найпродуктивніше. Мартинович записав від нього багато дум і псальми, зареєстрував цілий його репертуар, згаданий уже автобіографічний уривок і цікаві замітки кобзаря до самих дум. Сих дум, як чули ми вже від Горленка, повинно було бути 12, себ-то 9 тих самих, що й він записав 1882 р., і ще три: про Самарських братів, Михійка й Голоту. В збірці Мартиновича дійсно з'явились дві перші думи, але замість Голоти читачі одержали пісню про „Правду і Неправду". В передмові редакція К. С. поясняє, що запис Мартиновича неповний, бо з нього він передав три листки до видання Історичних пісень Драгоманову, а назад їх не одержав: се й могла-б бути саме ся дума про Голоту. Але на наше запитання П. Д. Мартинович пояснив, що ся звістка Горленка про Голоту була неправдива, бо з'явилася як непорозуміння з приводу ще невідомого тоді Михійка, що містив також гумористичний опис убогого козацького костюму, як і „Голота".

Всі надруковані записи зроблені дуже старанно і в порівнянню з такими-ж записами Горленка часто виявляються довшими, себ-то повнішими. Се можна пояснити й тим, що р. 1876 Крюковський тямив свої думи ліпше ніж р. 1882; але мабуть слід припустити й те, що Мартинович краще ніж Горленко вмів у розмовах з кобзарем утворити свобідну атмосферу, в якій кобзар розтягав свої думи як-найдовше, нічого не пропускаючи, бо відомо-ж, як впливає авдиторія на кобзарський спів, що або розтягається, або скорочується відповідно до більшого або меншого зацікавлення слухачів. До двох записів дум пороблено примітки, цікаві з побутового боку. З приводу Кішки, якого й тоді вже Крюковський слабо тямив (але цікаво завважати, що в порівнянню з записом Горленка в записі Мартиновича все таки нема важних нових епізодів — тільки пропусків менше і більше суцільности в оповіданню), Крюковський оповів, як він вивчився сеї думи: „Скільки я чув таких пісень, дак ся найдовша. Я її не од майстра свого вивчився, а од кобзаря-ж таки одного під Гадячим. Тоді, значить, ярмарок був, так нас багато ізійшлось; розбалакались собі, та якось і за цього Кішку Самійла завели мову. Так той кобзар як проспівав її, так я єму дав карбованця, щоб він мене вивчив її. Так ми дві ночі з ним удвох над нею морочились. Так я її знав був добре, а це забув, що не співаю нікому. Плету собі, а й сам знаю, що воно там не так було". Друга примітка з приводу Михія, з побуту Крюковського в Таганрозі, де він співав сю думу 90-літньому Запорожцеві. Цікавий факт, що Мартинович не чув від Крюковського про „Бульбу", ані про ніяку думу, що була-б до неї подібна. Се міг би бути доказ того, що про Бульбу Крюковський почув якось припадково і не знав сеї „думи" міцно. Можливо навіть, що пізніші уривки сеї „думи" були наслідками сих розмов з Мартиновичем — П. Д. дуже цікавився можливими народніми джерелами повістей Гоголя і розпитував про них в народі.

Більше побутового матеріялу ніж в описі Крюковського було в записах від Магадина. Сі записи дійсно були в руках у Драгоманова ще в 1870-х рр. Драгоманов, повертаючи оригінал Мартиновичеві, залишив собі копію і надрукував її потім в „Життю і Слові" 1895 р., боячися, щоб сі цінні записи не згинули так само, як згинуло вже стільки подібного добра [1]). Драгоманов завважував, що „записи П. Мартиновича інтересні між иншим тому, що в них зведено репертуар двох певних кобзарів [2]). Через те вони поряд з записами Ломиковського, Русова, Іващенка, Горленка та ин. можуть служити не тільки для аналізу варіянтів, але й для характеристики гнізд або шкіл, котрих сліди зосталися ще в лівобережній Україні і відповідно до котрих ріжняться сі варіянти. Д. Мартинович до

[1]) Нові варіянти кобзарських співів. Передав з замітками М. Драгоманов. II. Записі Порфира Мартиновича (коло 1876), „Житє і Слово", 1895, кн. IV, с. 14.

[2]) Якого другого кобзаря мав на думці Драгоманов, він не пояснив. Надрукував він тільки Магадина, а чи думав друкувати ще що-небудь, невідомо, бо того року Др. помер. Від П. Д. Мартиновича чули ми, що записи другого кобзаря походили від Крюковського, але та копія, що була у Драгоманова, пропала: він не повернув її авторові разом з Магадином і вона певно загубилась раніше.

того дає й ритуал посвяти кобзаря-учня на майстра серед певного товариства кобзарів майстрів, явний зостаток колишнього існування впорядкованих корпорацій кобзарських, котрі були і школами з певними текстами співів“. Сі слова, в яких відбився вплив дослідів Мартиновичевого приятеля Горленка, дуже влучно характеризували сі цінні відомості, що Мартинович зібрав у кобзаря Трихона Магадина, і до них нема чого й додати.

Трихон Магадин, як писав Мартинович, жив у Лохвицькому пов. в с. Бубнах. Се твердження Драгоманов одначе взяв під сумнів, бо на мапах мовляв Бубнів у Лохвицькім повіті нема, а в статті Горленка про Крюковського також згаданий якийсь „Трихон з Великих Бубнів“, але в Роменськім повіті. Ми додамо зі сього боку, що Бубни є ще й у Золотоноськім повіті, але є й у Лохвицькім. Магадинові було 75 літ, коли від нього записував Мартинович, але в кого він учився, не записано: Мартинович занотував тільки відомості Магадина про инших кобзарів. Співав Магадин окрім псальмів і веселих пісень такі „невольницькі пісні“, як він їх називав: 1) Як три брати з Озова тікали [1]), 2) Про бурю на синьому морю [2]), 3) Про Коновченка — сю думу Магадин називав „лицарською піснею“, 4) Вітчим, 5) Про вдову. Всі сі думи були надруковані спершу в „Життю і Слові“, потім у ряді инших „Записів П. Мартиновича“ в Київській Старині. Про особливості сих варіянтів сказано у нас у вступах до відповідних дум; з боку записової техніки ми не можемо нічого сказати, не маючи сим разом змоги порівняти сі тексти з иншими записами від того самого кобзаря. Але очевидно, що все сказане про записи від Крюковського взагалі підходить і сюди.

Особливо цікаве в записах від Магадина одначе не самі думи, а опис „Одклінщин“: церемонії визволення кобзарського учня та його переходу в стан майстрів. Як було сказано, Мартинович відбув сам цю процедуру і тому міг описати її точніше, ніж будь-хто.

Перший видавець, Драгоманов, порівняв сей опис з заміткою В. Томачинського, але розуміється запис Мартиновича мав значно документальніший характер, і в сім роді він зістався єдиним.

Записи від Крюковського та Магадина—се й усе, що нам відомо з робіт Мартиновича в 1870-х рр. Можливо, що більше тоді й не було зроблено, в кожнім разі на запитання про його подорожі до кобзарів що-до сімдесятих років П. Д. і тепер згадав тільки сі два факти. Нові жнива підготовились аж у половині наступного десятиліття. На се склались нові обставини в житті Мартиновича. Року 1881 підо впливом перепрацювання й тих важких переживань, що, як згадано, затроювали його життя ще з наймолодших літ і загострилися з смертю батька, Мартинович нервово захворів, на довгий час мусів покинути академію і малярство, і за той час той потяг до народу, що виявлявсь у нього і раніше взяв рішучу перевагу над иншими інтересами. Одужавши, П. Д. кидає Петербург і академічну науку і, вертаючи на Полтавщину, вирішає зайнятися дослідженням народньої творчости: народньої філософії, представленої в народніх легендах, оповіданнях і співах, щоб змалювати описуючи життя й думки коханого народу.

В тих таки часах він познайомився з Костомаровим і Горленком—людьми, що також вплинули на поглиблення й зміцнення його інтересу до народньої поезії. Горленко з сього боку особливо мав великий вплив на Мартиновича. Обидва етнографи дуже заприязнились, і Горленко, надзвичайно цінячи знання побуту й збирацьку інтуїцію Мартиновича (на його думку, навіть ті помилки, що Мартинович міг-би зробити в своїй збирацькій роботі, мали-б наукову вартість, з огляду на його надзвичайне розуміння народньої психіки!), особливо старався заохочувати його до праці, підбадьорювати своїми порадами особисто, а за час свого побуту в Петербурзі частими листами. Мартинович мусів багато зібрати за ті часи, але скільки ми знаємо його роботу сих літ, він тоді більше цікавився народньою прозою, ніж кобзарськими співами. Одначе в 1885 р. Мартинович їздив до містечка Лютеньки в Гадяцькому повіті, де записував думи від кобзаря Хведора Гри-

---

[1]) Див. нижче № 10, вар. И. [2]) Нижче № 8 вар. Ґ.

ценка—від нього він записав: і надрукував гарний запис Коновченка [1]). Сей Гриценко з Лютеньки—се знаменитий Хведір Холодний, про якого стільки оповідали кобзарі деяким збирачам—напр., Горленкові й Сластьонові [2]) а окрім Мартиновича досліджував Труш. Мартинович записав тоді від Лютенського кобзаря багато більше ніж те, що надрукував у „Записах“, бо репертуар Холодного, як се й казали старці иншим збирачам, справді був дуже великий. Коновченко, що був надрукований у „Записах“, очевидно не належав до основного, так сказати, шкільного репертуару сього кобзаря, бо Гриценко перейняв його від кобзаря Івана Олексієвича Однорога коло Охтирки, де вони обидва часто бували. Сей Одноріг з Сінного за Охтиркою в науці був у Краснім Куті, мабуть Богодухівського пов.,—про науку-ж самого Гриценка не сказано нічого. З усних повідомлень Мартиновича можемо додати, шо думовий репертуар Холодного не був дуже великий: окрім Коновченка він знав Озовських братів, Вдову й Сестру і брата, справжньою-ж його спеціяльністю були псальми та музичні п'єси, що він виконував надзвичайно майстерно. Можливо, що захоплюючись сими речами, Холодний занедбав думи, які колись знав ліпше, бо на запитання Мартиновича про те, чи знає він думу про Кішку, Холодний не відповів категорично, а сказав, що як ніч подумає, то може й згадає. З сього можна думати, що колись він співав і Кішку, а потім покинув. Взагалі се мусів бути досить своєвільний артист, що захоплювався своїм мистецтвом, оскільки воно давало йому втіху й відповідало його власним уподобанням. П. Мартиновичеві довго довелось ходити з села в село за сим непосидющим старцем після того, як він уперше притягнув до себе його увагу голосннм співом, з яким він ішов селом, усупереч звичаям кобзарів: „Ой, під городом під Черкасовим“... Все-ж таки П. Мартиновичеві вдалось записати його багатий псальмовий репертуар і ті чотири думи, що він співав. Між сими Коновченко мусів бути його улюбленим нумером, що він охоче виконував сам для себе, як тоді, коли вперше почув його Мартинович.

1886 р. Мартинович записував думи від лірника Семена Чекана в Костянтинограді. Опубліковано з них два записи: 1) Про Озовських братів і 2) Про Марусю Богуславку. Першого тексту Чекан вчивсь: „у Ряській у Рясьчанського“, другого – „у Катеринославського у Степана чув її“. „Степан Іванович Задніпрянський його звать, а фамілії не знаю як. Він у нас зоветься Задніпрянський, він із-за Дніпра; і Товмашківський іще зветься. Він із Товмашківки. Проживаєть скрізь, і в Новомосковськім уїзді і в Павлоградськім“ [3]). Р. 1887 Мартинович їздив разом з В. Горленком у с. Дейкалівку, Зіньківського пов. до Мусія Гордійця (або Кулика), але записів від нього не опублікував. Записи були зроблені на спілку з Горленком так, що Мартинович розпитував кобзаря і нагадував йому ріжні теми, а Горленко записував тексти; з огляду на таке колективне походження, і не признавав їх за свої ні один, ні другий збирач. Остання думова публікація Мартиновича се текст Озовських братів від лірника Івана Пересади з Петрівки Костянтиноградського пов., записаний 18 червня 1901 р. Сей текст Пересада перейняв „з бандурщиків, з харківських, аж із Рублівки. Та так що мабуть с квартяку і випили, так він мені проказав, Алексій Халявка“. Від сього Халявки Мартинович ще змолоду чув також думу про Соколів, але не записав її. Взагалі записи дум з вісімдесятих років і пізніші, що були надруковані разом з записами від Магадина і Крюковського, з'явилися більш уривками, без перегляду репертуару даного співака, без будь-яких біографічних заміток і такою уривковістю вони некорисно відріжняються від отих старших записів Мартиновича: від кобзарів Крюковського та Магадина. Старші записи своєю суцільністю мали вартість наукових монографій, що підготовляли ґрунт до синтетичного дослідження кобзарських районів. Хоч переведені ще перед знайомством з Горленком, вони тим не менше перейняті тим самим принципом суцільного дослідження кобзарських співів на тлі побуту кобзарської організації, сим майже

[1]) Украински Записи Порфирія Мартиновича, 1906, с. 263.

[2]) О. Сластьон, Кобзарь Михайло Кравченко и его думы, К. С., 1902, кн. V, с. 308.

[3]) 1885 записував від лірника М. Дорошенка Постовського пов.

можна сказати—соціологічним методом, що зарисувався в „Кобзарях і Лірниках“ Горленка. Се велика шкода, що П. Мартинович так скоро покинув сей монографічний спосіб досліджування кобзарів, і велике добро зробив-би для дослідження любого йому кобзарства, коли-б зважився знов видавати свої записи, зібрані від окремих співців, тим способом як він робив се для Крюковського та Магадина, та доповнив-би таким чином наші відомості про Холодного, Чекана й ин. Думаємо, що засобів для сього повинно бути в П. Д. Мартиновича досить. Як він сам каже, напр., думу про Озовських братів він записував разів із 15, а надрукував він з сих записів тільки чотири! Так само тричі записував він невольницький плач, але не надрукував ні одного запису сеї думи [1]).

Хоч де-далі П. Д. Мартинович все більше захоплюється усною прозою—легендами, історичними й побутовими оповіданнями та казками, що зібрані в нього у величезній скількості, але весь час він не перестає займатися і кобзарством та думами. Його надзвичайна працьовитість і ґрунтовне знання справи дало йому змогу знайти навіть багато нового в сій сфері. Ознайомившися з кобзарськими збірками Мартиновича, тільки й можеш з'ясувати собі, як мало вичерпали попередні збирачі, думовий матеріял кінця XIX в. і скільки можна було ще знайти після того, як кобзарство було об'явлене мертвим. Але з'ясовуєш і те, як важко се було робити. Нові записи Мартиновича являються часто продуктом пильного стежіння за яким-небудь уривком, навіть рядком, яким-небудь натяком від кобзаря до кобзаря, від школи до школи часом на протязі кільканадцяти літ. Так, у деяких випадках Мартиновичеві вдається докопуватись до цінних ще невідомих явищ кобзарського епосу, цілих текстів або уривків, що кидають цікаве світло на вже відомі факти. Тепер весь сей скарб, що, треба додати, зростає й збагачується з кожним роком новими записами, чекає своєї публікації, і хочеться висловити тут надію, що вона вже не загаїться. Поки що-ж ми відзначимо кілька моментів особливо цікавих для досліду дум, що виступають у новіших працях Мартиновича.

Так, відзначимо той факт, що Мартиновичеві вдалося записати від харківського кобзаря Даниленка, Бутенкового учня, що помер 1925 р.,—думу про Т е т е р ю. Ся дума має дуже модернізований характер, багато слідів нових впливів, думок, підказаних новими подіями, але має все таки дещо спільне з відомими думами—напр. з думою про Голоту, і з нею має мабуть генетичний звязок. Від сього-ж таки кобзаря Мартинович почув надзвичайно інтересну відомість про те, що на початку віку („літ зо 20 тому“) між харківськими кобзарями було скасовано визвілку—обряд одклінщин. При розпитах про одклінщини Даниленко дуже розсердився й заявив, що се був обряд для кобзарів образливий, і тому його скасовано.

Цікаве придбання Мартиновича—записи оповідань, часом віршованих, про Сірчиху і Веремія Волошина; се оповідання описує Волошина як козака, що служив у Поляків, а потім, пойнявши всі їх звичаї, зрадив їх і воював проти них з козаками. Обидві сі теми знайдено серед харківських професійних співаків, і вони певно мають деякий звязок з думами про сих таки осіб.

Слід відзначити в нових записах і цікавий варіянт Озовських братів, від лірника Дорошенка, де підо впливом думи про Вдову і почасти думи про Бурю на морі в описі повороту старших братів з'являються деякі зовсім нові риси. Вітри та громи нищать батьківський дім, бо в ньому сидять грішні сини, не каються й не дістають кари за своє поведення з братом і за брехню батькам. Се зближення трьох дум на тему трьох братів Озовських, Вдови й Бурі являється цікавою ілюстрацією думки Лисовського про генетичну близькість сих тем (див. нижче).

Нарешті треба згадати в збірці Мартиновича особливо численні явища, так-би сказати, переходових форм думи: пародії та своєрідні переспіви думових мотивів у формі римованих речитативів, зближених до дум. З пародій відзначимо: про Чабана, варіянт значно

---

[1]) Всі сі відомості завдячую І. Ф. Неурієвському, що одержав їх особисто від П. Д. Мартиновича.

довший ніж текст у Чубинського (Труды, т. V, с. 1172), більше зближений до форми думи; як пояснив П. Д. Мартинович, кобзар співав його на мотив думи, і П. Д. навіть сам продемонстрував нам виконання сього твору. Далі пародію „про козака Нечувайла“, що дотепно використовує ріжні ходячі вирази старечих „жебранок“ та ин. З переспівів особливо цікаві переробки дум про Озовських братів—братів Куниченків, котрих місце походження пісня поміщає за „Курпецькими горами“ в „україні“ „названієм Буковина“. Переспів відомих Невольників під заголовком „Лазар Браїлченко“, про непослушних синів Івана Юхименка і Нестора Погребненка—тема Бурі на морі, нарешті про Марусю Богуславку—Марусю Саговську. Остання річ особливо цікава масою реалістичних деталів, що розвивають думу в ціле довге оповідання: від опису полону Марусі підчас весняних танків (може й не без впливу популярної драми М. Старицького?) і до повороту невільників до Богуслава. Всі сі думи, чи переспіви дум були записані в Костянтиноградськім повіті від баби Кобиланки, вдови чумака Кобилана, надзвичайно інтересної оповідачки з дуже яскравою уявою й безперечним оповідальним хистом. Такі описи як образ степових птахів і вовків, що чекаючи смерти козака й слідкуючи за кожним його рухом, то схоплюються, то знов лягають, боячись підійти до ще живого; опис звістки про поворот полонених,—радісного замішання, що вона викликає в Богуславі: батьки, біжучи зустрічати дітей, натягають свитки і в хвилюванню не потрапляють у рукави, волочачи свитки за собою. Своїм реалізмом вони виставляють старі думові теми в зовсім новім освітленню, а хоч безпосередньо до кобзарського епосу і не торкаються, то для історії думових сюжетів було-б дуже бажано побачити їх у друку в тім вигляді, як вони записані, з усіма тими повторюваннями й недоладностями, що записувач надзвичайно ретельно відзначив у своїх чорнових записах за словами своєї старої й часто забудькуватої „диктовниці“.

З приводу що-йно згаданої Богуславки хочемо ще відзначити спостереження П. Д. Мартиновича, що ся дума надзвичайно популярна восхідній Полтавщині, зокрема коло Костянтинограду; се дає нам цінне потвердження нашої думки про „запорозьке“ походження сеї думи, себ-то про її пізніший звязок з Богуславом Павлоградського пов. (див. нижче с. 23).

Отсими кількома словами ми хотіли хоч натякнути на те багатство відомостей і текстів, що знаходиться в збірках П. Д. Мартиновича, і на ту вагу, що мала-б публікація його записів для студіювання народньої, зокрема кобзарської творчости. Мусимо щиро подякувати П. Д. Мартиновичеві за те, що допустивши до своєї скарбниці, він позволив нам познайомитись хоч поверховно з його колекціями, оцінити їх вартість і багатсво їх змісту, а також дав можливість скористати з запасів свого цінного знання кобзарської справи і наблизитись до тої змістовної, барвистої й величавої традиції, що він досліджує ціле своє працьовите життя і яку, можна сказати, сам так гармонійно втілює в своїй многогранній індивідуальності.

Збирацька робота Горленка й Мартиновича, якій ми віддали тут стільки місця, притягає нашу увагу своїм двояким становищем: з одного боку вона являється взірцем для инших подібних робіт, що підготовляють ґрунт для дальших теоретичних дослідів; з другого, вона звязується з тою романтичною течією, що винесла на собі перші початки інтересу до дум на початку століття і в дійсности зберегла для нас сю поезію, але в останніх десятиліттях XIX в. зісталась уже поза головним річищем етнографічної роботи. Бо не вважаючи на точність методів Горленка і на глибоке знання Мартиновича, якого не мали романтичні дослідники народнього „поетичного духу“ першої половини століття, обидва сі збирачі своїми інтересами в кобзарстві й своїми поглядами на відносини народньої поезії до інтелігентської літератури й науки стоять значно ближче до Куліша й Метлинського, навіть Срезневського, ніж до Антоновича й Драгоманова. Їх праця, така корисна й багата наслідками для дослідження дум, була все-ж немов поглядом назад— не ретроградним кроком, але відгомоном старих настроїв, дорогих особливо Горленкові. Вона замикає собою романтичний період збирацтва в сфері думового епосу і репрезитує

найцікавішу форму сеї роботи взагалі. Тимчасом у найближчім часі в праці над думами й кобзарством брав гору напрям, узятий у роботі Антоновича й Драгоманова, дарма що перервався найяскравіший прояв сього нового напряму—видання Історичних пісень. Систематичні досліди, великі й часткові, над питаннями, звязаними з кобзарським епосом і генезою дум, рішуче беруть перевагу над збиранням сирового матеріялу.

Розуміється, в сім напрямі роботи важив не тільки приклад Антоновича й Драгоманова, або якийсь чисто науковий дух у тодішнім повітрю, а об'єктивні обставини, що робили працю в кабінеті зручнішою ніж роботу на шляхах та базарах. Обставини були ріжного характеру. По-перше, зносини з народом підупали: через адміністративні репресії і під впливом деяких розчарувань інтелігентів у народі, що з'явилися на ґрунті економічних непорозумінь. Принишкло й саме кобзарство, що при кінці століття переживало якийсь період адміністративної санації: перестало вільно вештатись по ярмарках, поховало свої струменти, що дратували поліційне вухо, і всяково старалось приподобитись до сірого, рядового старцівства. Низка адміністративних репресій почалася ще десь у кінці 1870 р. і протяглась аж до кінця століття. В статті Ухача-Охоровича читаємо про поліційні нападки, від яких Вересай відборонювався великокняжою табакеркою. Так само й Горленкові скаржиться кобзарі, що зовсім не можна ходити на жебри через „пачпорти". Що-раз далі таких скарг і нарікань чуємо все більше, особливо відколи на трудний стан кобзарів починають звертати увагу в літературі. Про заборону кобзарського й лірницького мистецтва маємо заяву в зовсім категоричній формі в статті П. Тихонова в кінці дев'ятьдесятих років [1]).

Не легкоз'ясувати всі причини, що викликали сі репресивні заходи, а ще трудніше обрахувати те, скільки втратила думова традиція за сей час перебування кобзарського струменту під полою, де-б її не доглянула поліція. Коли вже від початку XIX в., а головно десь із половини століття думи втрачають життєву силу і стають рідкістю через брак слухача з народу, то в сих репресійних часах, як кобзарські співи робляться до того ще й адміністраційним злочином, думова традиція вже рішуче зрікається боротьби за життя. Сі часи се дійсно смерки кобзарського епосу, в яких записи нових варіянтів дум стають що-раз більше випадковими і що-раз рідшими, а систематичне досліджування кобзарського епосу цілком неможливим. Правда, після сього періоду, в звязку з адміністративними полегшами й організованими заходами для планового дослідження кобзарства, що мають своїм центром Харківський XII археологічний з'їзд, ми ніби ще раз маємо досить багаті жнива на полі думової традиції. Але якість зібраного вже зовсім не подібна до попередніх здобутків, і потверджує тільки се помічення, що в історії кобзарського епосу дійсно стався фатальний перелом.

Але про се згодом. Вертаємо до 1880-х р.р.

Запис Твердохлебова. Окрім переглянених уже записів Мартиновича й Горленка маємо в сих часах ще такі публікації: В 1885 р. Сумцов оголосив „Новый варіантъ думы „Алексій Поповичъ" [2]), що записав А. Твердохлебов в Охтирці від сліпого бандуриста Іллі Журавля, родом з с. Пархомівки. Запис було зроблено 18 липня 1881 р. До тексту Сумцов додав замітку про кобзарів взагалі та про харківських зокрема, і при сій нагоді названо вперше тоді ще невідомого кобзаря з Вільшани Богодухівського пов. Гната Гончаренка, що мовляв співає думу про Утечу трьох братів з Озова і про Вдову та синів [3]). Зроблено також і деякі загальні уваги з приводу думи про Олексія Поповича й про варіянт Журавля зокрема. Сумцов тут звертав увагу спеціяльно на те, що Олексій ніби-то їде в дорогу п'яним: „Риса гідна уваги. Моральне почуття народу обурюється на огидне поведення Олексія Поповича з матір'ю, батьком, братом і сестрою. Ні, каже моральне по-

---

[1]) П. Тихоновъ, Черниговскіе старцы. Труды Черниговской губернской архивной коммиссіи, выпускъ второй, с. 65.

[2]) Кіевская Старина, 1885, кн. I, с. 182–191.

[3]) Порівн. нижче в записах Ф. Колесси.

чуття народу, Олексій був не при своїм розумі, Олексій тільки з-п'яна міг так обійтися з матір'ю,—і дума вдоволяє моральні поняття народу". В пізніших своїх працях про сю думу Сумцов сеї думки не розвивав, а звернув увагу на инші моменти. Про особу кобзаря Журавля не булю сказано нічого. Зате автор замітки звернув увагу на деякі питання, що слід ставити, досліджуючи кобзарів, а саме: де постійний осідок кобзаря—де він тепер живе? де кобзар учився? чи був у місті? Відносини до нього селян. Репертуар кобзаря. Як він толкує те, що співає? З пізнішої статті Сумцова знаємо, що йому часто доводилось чути думу про Олексія Поповича від харківських кобзарів, але ніде не маємо натяків на які-небудь його власні записи—здається, що записувачем дум Сумцов сам не був ніколи. Не був він і видавцем дум: сей запис від Журавля—се одинокий запис думи, що прийшов до друку через його руки. Так само був се одинокий друкований запис думи сього Твердохлебова, і чи записував він ще, не відомо; але запис від Журавля свідчить, що записувач з Твердохлебова був добрий.

Запис Лисенка. В тій таки Київський Старині, де надруковано варіянт Журавля, 1888 р. з'явився ще один окремий варіянт думи—се запис думи про Хмельницького і Барабаша, що зробив Лисенко від Павла Братиці в Ніжені [1]). Був се повторний запис того-ж самого варіянту, що вже був надрукований в „Історичних піснях" Антоновича й Драгоманова в записі Іващенка. Записуючи мелодію сеї думи ще на початку 1870-х рр., Лисенко записав удруге й цілий словесний текст. До запису він додав деякі спостереження над співами Вересая і Братиці, над яким спинятись тут не місце, бо вони мають цілком музичний характер; про самого кобзаря, або про відносини його варіянту до инших, мови тут не було.

Досліди В. Боржковського. Рік після сього запису в тім самім часописі маємо ще один новий запис думи—варіянт думи про Коновченка в монографії В. Боржковського про лірників [2]). Разом з тим у сій праці маємо і цінний причинок для дослідження лірництва як соціяльного явища. Стаття нагадує своїм заголовком більшу з робіт Горленка і творить ніби її pendant, побудований на правобережнім, властиво подільськім матеріялі. Але вона має більш систематично-описовий характер, і хоч бідніша на такі загальні спостереження, які прикрашають працю Горленка, але зате дуже багата на фактичний матеріял. До статті додано й чимало текстів, переважно псальмів і пісень, але є й одна дума про Коновченка, що дійсно органічно належить до подільського репертуару. З огляду на се ми й мусимо спинитися на сій праці, що поза тим не дуже щільно входить у рамці нашої теми.

Безпосередньою притокою для статті Боржковського були досліди над лірниками, і спеціяльно над таємною мовою лірників у Галичині акад. Студинського, що тоді тільки виступав на наукове поле [3]). Але мабуть не без впливу на сю статтю були й досліди про старцівські об'єднання, що з'явились на початку 1880 р.—про них будемо мати нагоду сказати кілька слів нижче з приводу праці Житецького. Дуже виразного звязку праця Боржковського з ними не має, і взагалі його робота обмежується власними спостереженнями, веденими систематично й обережно, але не торкаючися теоретичних проблем та уникаючи узагальнень. Стаття складається з двох частин: загальних відомостей про лірників, здобутих від ріжних осіб, і відомостей про чотирьох окремих лірників, з якими Боржковський познайомився ближче і від них записував тексти співів та черпав ріжні відомості про лірництво взагалі. До того додано самі тексти і словник старцівської або „лебійської" мови, що повстав на взірець словника акад. Студинського. Мабуть збирання сього словника й увело автора статті в ближче знайомство з подільськими лірниками, але раз

[1]) Н. Лысенко, Дума о Хмѣльницкомъ и Барабашѣ, „Кіевская Старина", 1888, кн. VII, „Приложеніе", с. 15.
[2]) Валеріанъ Боржковскій, Лирники, „Кіевская Старина", 1889, кн. IX, с. 653.
[3]) К. Викторин (Студинський), Дідівська (жебрацька) мова, „Зоря", 1886.

Кобзар Петро Сіроштан

(Малюнок О. Сластьона в Комісії Історичної Пісенности УАН).

Кобзар Семен Зозуля

(Малюнок О. Сластьона в Комісії Історичної Пісенности УАН).

зайнявшися старцями, він повів свої розшуки далеко ширше, сягаючи до глибин старцівського побуту, часто дуже влучно. Як людина місцева, мизяківський попович, що бувши прогнаним з духовної семинарії за політику 1882 р., багато жив на селах Винницького повіту, Боржковський [1]) мусів близько стояти до селянства, і досліджувати старцівство йому мабуть було далеко легше ніж кому-небудь иншому. Але й від нього ся справа вимагала багато такту й уміння, а головно терпеливости, і те, що зробив він у сій сфері, було чималою його заслугою.

В своїй статті Боржковський не відокремлює лірників від кобзарів і вважає тих і сих за одну окрему класу сільської суспільности. Він влучно помічає, що дотеперішні студії над кобзарями й лірниками, головно над першими, торкались переважно їх поетичного репертуару, а мало що давали для пізнання побуту сеї верстви, і пояснює се відокремленістю сеї верстви від решти громадянства. Через сю відокремленість сторонній людині дуже трудно увійти в старцівський осередок і дуже трудно пізнати його устрій і життя. Свою роботу Боржковський вважав тільки за матеріял для дальшого систематичного дослідження сеї класи, що повинен провадитись у ширших розмірах, ніж се було в його змозі. Свій матеріял він зібрав, як видно, в двох подільських повітах—Винницькому й Литинському. З першого Боржковський занотував 22 лірників, з другого тільки 9; чи се явище випадкове й подиктоване особистими звязками автора, чи воно відбивало фактичні відносини в сих повітах що-до численности лірників, сказати не можна. Все таки тридцять один лірник се досить широке поле для спостережень, і хоч автор не був знайомий з усіма ними особисто, але все таки мав добру нагоду для перевірки й доповнень своїх відомостей. Се й дало йому змогу описати докладно умови лірницької науки (на ті повіти було тоді покладено три роки й три місяці науки в майстра, на його харчах і з його поводирем) та розповісти процедуру лірницької визвілки. Ся процедура описана не менш докладно, як і в Мартиновича, але в Боржковського маємо ще й тексти жебранок, які мусить уміти „закінчений“ жебрак: се перші записи того роду в нашій літературі (запис жебранки Вересая в Русова має трохи инший характер, а запис від лірника Пересади Мартиновича долеко пізніший). Цікава примітка автора (очевидно перевірена на його матеріялах) про те, що майстер ніколи не виучує учнів усіх своїх пісень, так що кожний „визволений“ лірник повинен сам ще „доходити розуму“, себ-то доповнювати свій репертуар, учачись у инших лірників. Подав Боржковський і так званий „день добри“—професійне привітання старців, дуже довге й урочисте, що для сліпих старців мусіло служити певного рода гаслом, знаком опізнання серед чужої публіки—а перед тим не було ніде записане. Без знання сього привітання лірник не міг дістати визвілки, хоч між закінченими старцями в тих часах його вже мало вживали. Взагалі відомості Боржковського про подільських старців роблять враження опису ще міцної й добре захованої організації, не вважаючи на те, що наприклад—розшукати між старцями якої-небудь цехової старшини йому не довелось. Загальному враженню доброї законсервованої організації відповідають і дуже уважні відносини сільської суспільности до жебраків, що відзначив Боржковський для сих повітів: Винницького й Литинського.

Але для нас з цілого того матеріялу найбільше цікаве властиво тільки те, що торкається знання дум, себ-то—в тім куті Поділля—тільки одної думи: про Коновченка. В тих місцевостях, як доводить Боржковський, вона у вісімдесятих роках була ще дуже популярна. Автор записав її від Олександра Демнича, по-вуличному „Плазуна“, селянина-каліки з с. Гущинець, майстра лір і скрипок, що перейняв від своєї старечої клієнтелі деякі лірницькі пісні й псальми. Доповнення до сього варіянту Боржковський записав від лірника з с. Пікова, дуже шановного й старого майстра, що був чимсь ніби старшим у лірницькім крузі (може таємним цехмистром старого цеху?). Але крім того автор ніби-то

[1]) Народився 1864 р., а помер 1919 р. До питань старцівства Боржковський більше не вертався, хоч багато писав на ріжні етнографічні теми. Див. „Україна“, 1925, кн. 6, с. 178.

чув сю думу й від селян, і навіть від жінок. Він наприклад записав, але не надрукував, варіянт Коновченка від старого селянина Романа Ґедза в Дашківцях. Якась жінка, що була при записуванню, оповіла тут-же, що її дочка тільки чотири рази „прослухала цю пісню та й уже всю знає“. Лірник Зоря оповідав Боржковському, що сю думу знають у кожній хаті. Чи треба сі заяви брати в їх буквальнім значінню, чи мабуть обережніше буде сказати, що інформатори мали тут на увазі якийсь пісенний переспів сеї думи, подібний до тих, яких стільки було записано на Поділлю і в Галичині.[1] Сі переспіви в літературі зараховувано часом до варіянтів думи про Коновченка (порівн. нижче „Замѣтки о малор. народныхъ думахъ“ Сумцова). Боржковський також міг зробити подібну помилку.

Про майстра Демнича, від якого записано й надруковано основний варіянт Коновченка, в статті нема ближчих відомостей. Про лірника Никона, що дав доповнення до варіянту Демнича, дано такі відомості: не вважаючи на те, що Никон був людиною ще нестарою, він займав якесь дуже почесне становище серед старців — видющий дід Олександер звертав навіть Боржковському увагу на те, що, мовляв, „він ходить не так як ми, а так як дяк“, себ-то в дяківській одежі. Никон мав кілька учнів і тому сам мало жебрав, хоч часом ходив дуже далеко й бував кілька разів у Києві. Учився в Хмельнику, у кого—не сказано, але тут видно „поняв“ тільки псальми, думу-ж, Коновченка, вивіз з одної із своїх подорожей до Києва. Тут навчив його якийсь місцевий кобзар. Коли Никон дійсно вивчився Коновченка в Києві, то виходило-б, що тогочасну популярність сеї думи на Поділлю можна покласти на карб власне йому. Демнич міг також знати її від Никона, инші-ж лірники, про яких оповідає Боржковський, Коновченка не знали. Розуміється, дума могла бути відомою по инших кутах Поділля незалежно від Никона, але все таки се замітний факт, що між иншими інформаторами Боржковського Коновченко був невідомий: не знав його ані Андрій Довгалюк на прізвище Зоря, Никонів учень в Янові, ані Мусій Шуга в Дашківцях, учень лірника Олекси з Бискібки, ані видющий Олександер з Мизяківських хуторів, що був поводирем у Шуги й ще в инших семи старців. Сей Олександер надзвичайно цікава постать і найцінніший інформатор Боржковського: від нього Боржковський здобув і всі свої відомості для словника. Як людина видюща, Олександер не був кваліфікований для старечого фаху, і тому не пройшов звичайної старцівської науки, але як бідний сирота він довго служив поводирем у ріжних старців і так прив'язався до їх кочового життя, що вже ні за що не схотів його покинути. Громадська думка не дуже судила його за се, бо не маючи землі, Олександер дійсно не міг господарювати і мусів заробляти на хліб якось инакше. Але супроти старечої громади становище видющого старця було двозначне. Олександер за час свого поводирства поняв все старцівське знання й міг здати й здав справжній старцівський іспит, але старці не були охочі давати йому титул старця, як людині сторонній, і все домагались, щоб він „покорився“ якомусь старцеві хоч на 2-3 місяці, себ-то відбув правильну науку. Ся упертість старців більш ніж що инше характеризує міць старечої традиції в тих місцевостях, хоч той факт, що Олександер все таки жебрав і без визвілки і проти постанови цеху, доводить, що назовні великої сили стареча організація вже не мала. Нарешті цікавим негативним прикладом старцівської дисципліни являється саме поведення Олександра: як людина непосвячена, Олександер, не вважаючи на всю свою любов до фаху, не цінить його секретів і привілеїв, так як цінять їх старці, тому він навчив Боржковського старечої мови,—хоч учив дуже обережно, наказуючи, щоб Боржковський його не зрадив, але навчив! А сього-ж не зробив ще ніякий старець для етнографа перед ним. Не дорожив Олександер і своїм знанням, так як дорожать инші старці: так, він навчив якогось сліпого хлопця „жебранки“, сим підняв на себе старцівський гнів, але, як сказано, сей гнів не міг уже йому дуже пошкодити. Відомості, здобуті в Олександра, Боржковський перевіряв у инших старців, зокрема в Зорі, але безумовно, що найбільше він завдячив все таки сьому недоробленому дідові, і

---

[1]) Див. Головацького, ч. III від. I, с. 89 і ин.

завдяки йому й повстала ся цікава робота, яку ми переглянули тут побіжно. Вона являється останньою описовою монографією сього десятиліття.

„Історія Козаччини“ Костомарова. Але щоб закінчити се десятиліття, нам ще лишається переглянути кілька инших робіт, що мали значіння для історії збирання дум. Так, на початку десятиліття майже одночасно з дослідами Горленка, в 1880 — 1883 рр. в часописі „Русская Мысль“ друкувалася остання робота про думи Костомарова, в якій з'явилося багато нових текстів — з записів його та його співробітників, а також перші друковані уривки „Повѣстей Малороссійскихъ“. Ся нова робота під заголовком „Исторія козачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго творчества“[1]) була немов продовженням „Историческаго значенія“, що друкувалося в „Бесѣдѣ“ 1872 р., себ-то разом з нею творила поширену редакцію дисертації Костомарова з 1843 р. Що-до плану роботи й методу використовування пісенного матеріялу ся нова стаття не ріжнилася від тої, що була в „Бесѣдѣ“, і в історії методу видання й дослідження вона не творить важного моменту, або якогось замітного етапу. З приводу окремих дум і з приводу цілих груп було тут висловлено чимало цінних гадок, — почасти вони наведені в нас нижче, у вступах до окремих дум, але взагалі на сій частині роботи Костомарова ми спинятись тут не будемо. Зате мусимо уважно переглянути той новий текстовий матеріял, що давала його робота. Матеріял дуже багатий і досить докладно означений що-до свого походження. Для перегляду текстів корисно поділити їх з сього погляду на дві групи, або колекції. Перша — се збірка, одержана від Котляревського, відомі нам „Повѣсти Малороссійскія“, друга — власна збірка Костомарова, складена з його власних записів, переважно з 1840-х рр., і з записів його знайомих, що пересилали йому свої здобутки для використання, як проф. харківського університету Зайкевич і ин.

Що-до збірки Котляревського ми вже сказали все, що знали про її походження й мандрівки в літературних колах; Костомаров у сій новій праці нічого не казав про її історію, тільки оповів, що має її від Котляревського і що тексти записані „не пізніше як на початку століття“. З цитованої вже доповіди Костомарова 1875 р.[2]) знаємо, що Повісті були відомі Костомарову вже й тоді. Чи вони були в нього в руках увесь той час, чи в 1880-х рр. Котляревський дав йому їх удруге, чи Костомаров лишив у себе копію з правом цитувати коли захоче, не знаємо. В кожнім разі він не старався використати сю збірку як-найповніше, цитував малими уривочками, і з тринадцяти дум використав тільки дев'ять цікавіших або рідших. Цілком не використав моралістично-побутових дум і уривка про Дніпро й Дунай.

Инші нові тексти були такі: власні записи Костомарова з 1840-х рр. з Харківщини — Олексій Попович (у нас № 7, вар. **Г**), Самарські брати (у нас № 11, вар. **Б**), Азовські брати (у нас № 10, вар. **Г**) і один варіянт Коновченка; окрім того Костомаров згадував, не цитуючи, ще 3 нові варіянти Коновченка, але не зазначив їх походження. Від инших записувачів мав Костомаров такі тексти: Кішку від проф. Зайкевича з Лубенщини (у нас № 6, вар. **В**), Коновченка і Жидівські оренди від Д. К. Мороза, з невідомої місцевости. Окрім того в статті наведено ще трохи довший уривок думи про Кодину - долину, про яку вже говорено вище (у нас № 12, вар. **А**).

Костомаров розглядає всі думи разом із піснями історичного змісту, в такім порядку:

В розділі „Борьба козачества съ магометанскимъ міромъ. А. Морскіе козацкіе походы“: 1) Олексій Попович — вар. Максимовича й Котляревського, 2) Буря — вар. Куліша, Лука-

---

[1]) Передруковано в „Собраніи Сочиненій Н. И. Костомарова“, СПБ, 1906, кн. VIII. Ми користаємо з сього передруку.

[2]) О воспоминаніяхъ борьбы козаковъ съ мусульманствомъ въ народной южно-русской поэзіи, Литературное наслѣдіе, 1890, с. 276.

шевича й Вересая, 3) Плач — від Лукашевича (у нас № 2, вар. **А**) і 4) инший плач,—власний запис Костомарова за збіркою Максимовича (у нас № 1, вар. $\mathbf{A_1}$). 5) Кішка — вар. Лукашевича, Котляревського й Зайкевича. 6) Соколи — тільки зміст без означення походження: невідомо, чи мова йде про текст Костомарова з „Бесѣды", чи про варіянт Вересая. 7) Іван Богуславець — варіянт Котляревського і пісня з „Історичних пісень". 8) Маруся Богуславка — вар. Куліша й Метлинського.

В розділі Б: „Сухопутные козацкіе походы противъ мусульманъ": 9) Голота — вар. Куліша. 10) Мат'яш — Котляревського. 10) Коновченко — варіянт Котляревського, власний запис, Лукашевича, Метлинського, Мороза, Максимовича (себ-то Цертелева) і три невідомі тексти, згадані вище. 11) Хведір Безрідний — вар. Максимовича (Цертелева), Метлинського, Вересая й Котляревського. 12) Самарські брати — вар. Котляревського, власний запис, Метлинського й Максимовича 1849 р. 13) Азовські брати — вар. Котляревського, власний запис, Максимовича (зложений), Куліша, Вересая-Русова; як на тодішні часи трохи мало, бо не згадано тексти Срезневського, Горленка від Крюковського, Ніговського, Судовщикова. 14) Сірчиха. 15) Кодина.

В розділі В: „Вторженія Татаръ и Турокъ" дум не було — Костомаров умістив тут пісні про татарські напади на села, що в праці Антоновича й Драгоманова стояли на початку першого розділу; се головне розходження в їх схемах. Що-до решти можна завважити, що в Антоновича й Драгоманова переважав хронологічний момент, Костомаров-же характеризував тільки певні епохи, не приділяючи окремих творів до певних історичних дат.

В другій частині: „Борьба южнорусскаго народа съ Польшей" — думи є тільки в розділі А — Хмельниччина. Маємо тут: 16) Хмельницький і Барабаш у варіянтах Цертелева й Метлинського (Шута). 17) Жидівські оренди — варіянти Куліша й Мороза. 18) Корсунська битва — вар. Максимовича й Куліша. 19) Похід на Молдавію — вар. Цертелева й Метлинського. 20) Білоцерківський мир — варіянт Куліша й Максимовича 1849 р. 21) Смерть Хмельницького, Цертелев і Метлинський.

Третя частина називається: „Внутреннія общественныя явленія, возникшія вслѣдствіе борьбы съ Польшею". Тут маємо ще дві думи про Ганджу Андибера (22) й про Козацьке життя (23) — перша за варіянтом Метлинського та Записок о Южной Руси, друга за „Записками" та власним варіянтом Костомарова з Харківщини, що був друкований у V томі Трудів Чубинського.

Таким чином у статті було переглянено 23 думи, і з кожної думи процитовано кілька варіянтів, часом усі відомі, часом тільки деякі з відомих варіянтів. Поміж ними було вміщено уривками шістнадцять ще невідомих текстів: дев'ять за „Повістями" і сім записів Костомарова та инших. Хоч цитати з сих варіянтів часто дуже куценькі, але все таки здебільшого вони давали поняття про цитований варіянт і надавали чималої вартости сій останній роботі визначного дослідника й досить плідного збирача народньої історичної пісенности. Знаємо напевне, що ся остання праця над історичною пісенністю ще не вичерпала всіх запасів Костомарова. Так напр. Горленко говорив про його записи „дум" про Грицька Залізняка і про отамана Грача, що Костомаров післав колись до редакції „Москвитянина"[1]). На думку Костомарова, вони опинилися в архіві Погодіна в Публічній бібліотеці в Петербурзі, і дуже можливо, що вони є там і тепер. Думаємо, правда, що сі дві думи були не думи, а скорше історичні пісні, такі напр. як пісні про Морозенка, про Саву Чалого, Нечая або навіть про Байду, що часто також називаються думами в літературі. Дума про Грача ніби-то описувала руйнування Січи Текелієм — подію з історичної епохи, що залишила нам цілий комплекс пісень, але зовсім не відбилася в думах. Ся дума була-б єдиною думою про події другої половини XVIII в., і поки нам невідомо більше історичних дум сього типу, апріорно вважаємо існування сеї думи про Грача за

[1]) Кіевская Старина, 1886, кн. І, с. 117.

непевне[1]). Але дуже можливо, що після Костомарова лишились і записи справжніх дум, що розгубилися десь по світі і згинули для нас зовсім або тимчасово. Можливо навіть, що дослідники колись ще потраплять на сі збірки; хто зна, може серед них знайдеться що-небудь і з записів І. Ф. Труша: ми вище здогадувались, що він дав деякі свої записи для „Историческаго значенія памятниковъ южнорусскаго пѣсеннаго творчества“ (див. вище с. LXXXII і дд). Було-б дуже цінно відкрити і ті тексти, що Костомаров друкував уривками, для того щоб їх опублікувати в цілості й без тих маленьких змін, що, як бачимо на прикладі цитат із текстів Повістей, Костомаров робив у своїх тодішніх виданнях. Поки що, з тим матеріялом, що ми маємо в уривках, дуже трудно робити які-небудь спостереження над пізнішими записами Костомарова. Треба сказати, що розпорошеність цитат робили їх взагалі мало помітними, і тому багато з нового матеріялу, що Костомаров подавав у сій новій статті, лишилося знов поза увагою дослідників, так само як колись лишились незавваженими і Соколи, Кодина й уривок про Зозулю з першої статті в „Бесѣдѣ“.

До сього періоду належить також інформативна стаття C. Neyman'а в польськім часописі Atheneum[2]). Ткаченко-Петренко[3]) в своїм огляді думової літератури дуже високо ставить дефініцію дум Неймана. Означення се не оригінальне, але досить повне: в ньому відзначено історично-побутовий зміст дум, приналежність до репертуару спеціялістів співаків, ріжні стилістичні особливості як повторювання, негативне порівняння, постійні епітети й т. д. Ближчого інтересу для нас ся праця не має.

Розвідки про думи. Вище ми сказали, що наслідком спеціяльних умов того часу дев'яте десятиліття XIX в. в історії дум стало десятиліттям монографій, і дійсно переглянули кілька монографічних робіт, присвячених окремим кобзарям або територіяльним групам кобзарів та лірників. Се роботи, що продовжували напрям праці, намічений ще в Записках о Южной Руси, метод, розвинений статтями Русова й Іващенка про Вересая, Братицю й Дуба. Та в сім-же часі серед окремих студій про кобзарів з'явились і монографії зовсім нового типу: розвідки, присвячені дослідові окремих дум. Хоч сі досліди не мали впливу на справу нагромадження матеріялу ані на методи збирання, ми все таки мусимо відзначити їх появу, бо вона означала поглиблення наукового інтересу до творів кобзарської поезії, що кінець-кінцем мусить відбитись і на долі сеї поезії взагалі. Монографічне досліджування явищ звичайно більше робить для скермування інтересу суспільности в певнім напрямі, ніж сама популяризація явища, і в кожнім разі надає їй більшого престижу. В справі-ж дослідження дум сі монографії були першою притокою до історично-літературного досліду дум. Перед тим дослідів над думами, як певними поетичними творами, окремо від народньої пісенности взагалі або незалежно від їх історичного змісту, не було зовсім.

Перша така монографія про думу з'явилася знов таки в Київській Старині ще 1883 р. Се була стаття В. Науменка про Самійла Кішку)[4]. Стаття займалась історичною думою, себ-то такою, що оповідає подію з життя історичної особи, і мала на меті прослідити шляхи, якими історичний факт дійшов до тої поетичної форми, що він одержав у думі. Автор вважав за передумову для утворення всякої народньої пісні яку-небудь подію хоч важну, хоч незначну, але вповні реальну, історичну. Для думи про Кішку він знайшов таку передумову в оповіданню про утечу російського старшини з турецької неволі, поданому

[1]) Розуміється, ми маємо думи й пізнішого походження ніж XVIII в.; але сі думи мають не історичний характер, а лірично-побутовий і використовують стилістичні взірці старих дум. Окрім того існування новотворів ефемерне; коли вони описують дрібні події ближчої історії, то затримують інтерес на дуже недовгий час і в тіснім крузі зацікавлених (див. нижче про Сорочинську думу 1904 р.). Але дума про Грача не могла належати до такого типу. Така нова дневникарська дума, зложена про подію, що сталася 1775 р., ледве чи дотягнула-б до часів Костомарова.

[2]) C. Neyman, Dumy ukraińskie, „Atheneum“, 1885, кн. 4.

[3]) Е. Ткаченко-Петренко, Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ, „Україна“, 1907, кн. VII — VIII, с. 158.

[4]) В. Науменко, Происхожденіе думы о Самуилѣ Кошкѣ, К. С., 1883, кн. VI, с. 212.

в старій італійській брошурі, і з сього оповідання вивів усі головні етапи думи про Кішку. Він припускав одначе, що про самого Кішку також були пісні, але вони були витиснені з обігу пізнішим оповіданням про втечу з неволі, яке й розвинулося в думу. Питанням про автора думи і місце її появи Науменко не цікавився, спинивши всю свою увагу тільки над порівнянням історичного документу та його поетичної переробки. Сей метод був мало щасливий, і він не мав наслідувачів серед дослідників дум, але як стимул до монографічних дослідів, ся стаття мала певне значіння, і в пізнішій літературі про думи затримала собі почесне місце і навіть може дещо перебільшений авторитет. Вона й дотепер лишилась одинокою монографією про Кішку.

Друга монографія, що з'явилася слідом за Науменковою, — стаття М. Ол. Андрієвського про Азовських братів[1]), не маючи такого успіху як перша, також лишилась одинокою розвідкою про дану думу, і тому не втратила свого значіння в літературі, хоч об'єктивна її вартість дуже невелика. Її інтерес був властиво в тім, що вона старалася зацікавити досліджуванням дум широку суспільність, але в сім напрямі робота Андрієвського також лишилась без наслідників на довгий час. Більше про обидві сі статті сказано у вступах до відповідних дум, тут-же, відзначивши їх сиптоматичне значіння, спинятися над ними не потрібуємо, а переходимо до тих проб систематичного огляду кобзарського епосу, що принесли 1890-і рр.

Останнє десятиліття XIX віку.

Систематичні праці про кобзарський епос. Стаття Лисовського. Останнє десятиліття XIX віку з погляду історії дум має досить особливу фізіономію. Ми майже не стрічаємо нових записів дум, зате маємо кілька систематичних збірок старих записів—і низку праць, присвячених історично-літературному дослідженню думової поезії. Відзначимо в сьому десятиліттю такі публікації цікаві для нашої теми: Перша спроба суцільного досліду дум, що зробив Лисовський,—лишилась досить осторонь; центр дослідницької роботи десятиліття виявився в питанню про взаємини шкільної й народньої літератури в думах, і в питанню про первісний характер кобзарства. Се питання, з використанням дослідів про старцівські шпиталі, було розроблене головно в „Мислях" Житецького, а навколо них з'явилася низка инших статтей про думи. До них належить третя група праць того часу: публікації та критичні замітки Драгоманова в „Життю і Слові". Окремо стоять короткі замітки про кобзарів в „Київській Старині" і в „Этнографическомъ Обозрѣніи", переважно пера А. Малинки. Далі публікації Грінченка. Маємо чимало матеріялу до дослідження дум і в принагідних статтях і в спеціяльних працях про народній епос. Але в сім нашім огляді історії збирання й видавання дум ми не будемо їх торкатися.

Роботи про думи останнього десятиліття XIX в. з їх переважно дослідницьким ухилом, що відріжняє їх від більшости старших робіт, відкриваються статтею А. Лисовського, що друкувалася в „Полтавскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ" 1890 р. і того-ж таки року вийшла окремою відбиткою. Стаття називалась: „Опытъ изученія малорусских думъ"; сим заголовком вона творила ніби pendant до старшого „Опыта" Цертелева і з сього боку була симптоматична: за сімдесят літ після першої збірки думових текстів дійсно сильно відчувалася потреба суцільного дослідження дум.

Правда, сама робота Лисовського таким суцільним дослідом не була в ніякій мірі. Се була дійсно тільки „спроба" скласти собі суцільну думку про думи: викласти кілька міркувань і вражінь, не обґрунтовуючи їх ніяким науковим апаратом (апарат сеї статті: Історичні пісні Антоновича й Драгоманова, кілька цитат з Величка і Самовидця, стаття Костомарова в „Бесѣдѣ", і „Разсужденіе о наукахъ и искусствахъ" Ж. Ж. Руссо!).

[1]) Козацкая дума о трехъ азовскихъ братьяхъ въ пересказѣ съ объясненіями и разборомъ ея, Публичная лекція преподавателя реальнаго училища М. А. Андріевскаго, читанная въ Екатеринославѣ 20 марта 1883 г., Одесса, 1884.

Автор очевидно не мав тісного відношення ні до історії літератури ні до народньої словесности, в справі орієнтувався досить невміло і критика зустрінула його як сторонню в науці людину, на рідкість неприхильно[1]). „Опыт'ові“ рішуче відмовлено якого-небудь наукового значіння. Але хоч докори критики здебільшого й були справедливі, та тим не менше дослідча первістка Лисовського мала таки і свою позитивну вартість, яку нам може легше оцінити тепер, ніж можна се було зробити за часу появи самої статті. Стаття була написана дуже хаотично, досить претенсійним, заплутаним стилем — але містила все таки чимало цінних думок, що прийнялися в пізніших працях про думи! Окрім того вона вперше запропонувала якусь продуману класифікацію дум, спробу їх поділу на певні історичні й стилістичні групи.

Се була спроба зовсім нова. Старі збірки дум розміщували окремі твори звичайно безсистемно, як однорідну масу; або оскільки певні думи можна було притягнути до яких-небудь історичних дат, сі думи розміщувано в хронологічнім порядку тих подій, на які вони натякали. Таку систему бачимо в Срезневського й у Максимовича в збірнику 1849 р. (тут ліричні думи і, так сказати, думи без дати поміщені перед виразно історичними думами, що йдуть у хронологічнім порядку). Хронологічний порядок був розуміється і в Історичних піснях, і в поетичній історії козаччини Костомарова. Взагалі в старших працях витворився виразний погляд на думи як на історичний матеріял, і се відбилось і на систематизації дум, що переводилася майже виключно на хронологічних підвалинах. Чи не одинокий виїмок з сього правила маємо в статті Ламанського, що не хотів розглядати дум з історичного становища, а тільки як оповідальні пісні на мандрівні теми, але його огляд не мав ані вичерпного, ані дуже систематичного характеру. Отже становище Лисовського в групуванню дум трохи складніше від його попередників, і не спиняючись на його порівнянню думи і пісні, і на теорії походження дум з пісень через утрату ліричного надхнення — „завдяки яким-небудь впливам“, — ми присвятимо трохи уваги саме його класифікації.

Спочатку Лисовський дає нам повний інвентар дум і сповіщає, що має на увазі 70 дум, себ-то сімдесят записів. Сю скількість він поділяє на 22 теми з відмінами і далі д у м а м и він називає саме теми, а окремих представників теми — в а р і я н т а м и. В уяві Лисовського сі двадцять дві думи об'єднані в певні групи, „кружки“, а саме: 1) Шість дум про Хмельниччину. 2) Два плачі і Маруся Богуславка. 3) Три думи на тему трьох братів — Азовські брати, Самарські брати і Буря на морі, вона-ж про Олексія Поповича. 4) Три думи з щоденного життя: Вітчим, Чужина і Вдова і три сини. 5) Думи про Козацьке життя і Ганджу Андибера. Думи про Самійла Кішку (6), про Хведора Безрідного (7) і про Сокола (8) творять окремі самостійні кружки. В сю систему не ввійшли Коновченко та Голота, хоч нижче Лисовський розглядає й їх.

Сі головні кружки поділяються ріжно всередині, а назовні один з одним також мають ріжні сполучення. Тому для вияснення їх відносин Лисовський задумує вжити сферичної класифікації — лінійна класифікація, мовляв, може передати тільки наступність у часі одної серії явищ (одного роду, як каже автор); площинна класифікація передає сучасність кількох серій, а щоб передати разом сучасність кількох серій і сучасність явищ у середині серії, треба класифікації сферичної. На підставі такої класифікації Лисовський сподівався знайти генезу тих дум, що не мають історичного змісту і точних вказівок на час своєї появи. З в я з к и такої неісторичної думи з иншими, історичними думами, мовляв, можуть з'ясувати її розвій і відбити її історію: думка не позбавлена інтересу, але недокінчена і незреалізована в „Опыт'і“. Що-до самої класифікації, завважує Лисовський — її єдина хиба та, що її трудно передати словами.

[1]) Рецензія W (мабуть Горленка) в Этнограф. Обозрѣніи, 1891, № 4, с. 21; А. Степовича в К. С., 1891, кн. IX, с. 505; анонімна рецензія в „Русской Мысли“, 1891, кн. IX, с 392. Як ілюстрацію літературної репутації Лисовського див. також немилосердну рецензію І. Стешенка на його пізнішу статтю про Шевченка (Кіевская Старина, 1896 р, кн. X, с 23).

І дійсно авторові так і не вдалося виложити на папері тої класифікації дум, що очевидно склалася в його уяві. З сього приводу Горленко завважував презирливо, що брак підготовки автора не можна замінити „толками вкривь и вкось“ про „лінійну і сферичну класифікацію“. Але рецензент говорив тут з непотрібним роздратуванням, ми-ж завдали собі труду перевірити олівцем на папері туманні міркування Лисовського і відчули в них багато вірного. Самі трудноші викладу, що роблять його роботу так мало вжиточною, Лисовському кінець-кінцем було-б дуже легко побороти за допомогою схематичного рисунка отих відносин між „кружками“, що так трудно було оповісти словами; але серединім письменникам минулого віку думка про діяграми була настільки-ж чужа, наскільки вона невідступна в наших сучасників, і Лисовському вона також не прийшла до голови. Він волів зовсім відмовитись від своєї системи класифікації, і кінець-кінцем розмістивши в думці всі думи на двох радіусах, що виходять від одного центру — думи про Кішку, він так і не розгорнув своєї сферичної класифікації.

Але ми постараємось розібратись ближче в класифікаційнім хаосі Лисовського і в тих відносинах між окремими думами, які він намітив. Сі відносини, як їх бачить Лисовський, двоякі: думи об'єднуються в певні групи, що ніби виходять від одного, або від кількох основних творів. Окремі-ж думи ріжних груп знов підпадають впливові сусідніх центрів. Се дає нам справді досить складний образ розвою думової творчости! В осередку схеми, як найстарші „кружки“, Лисовський ставить Самійла Кішку і два Плачі разом з Марусею Богуславкою (не знати, чи на таке виділення вплинула думка, що всі сі думи, як невільничі, належать до найстаршої верстви дум, — сього Лисовський не говорить, але сама по собі така думка була-б вповні правдоподібна). Від думи про Кішку, на думку Лисовського, виходять променями (радіусами) думи, що визначаються своїм бадьорим настроєм і нахилом до реалізму, як от шість дум про Хмельниччину. Сі думи він поділяє на три: думи з життя Хмельницького і думи історично-сатиричні. До сеї-ж серії належить, на його думку, і дума про Голоту, а далі на продовженню того самого радіуса думи про Андибера і Козацьке життя. Від другої центральної групи — Плачів, Лисовський виводить майже всю решту дум: елегійні й моралістичні. Коновченко, Хведір Безрідний і Соколя стоять окремо від сих двох радіусів: Коновченко ближче до бадьорих, до радіуса Кішки, Хведір Безрідний ближче до сумних, радіуса Плачів. Місце Соколяти невиразне, десь на однаковім віддаленню від тих і від других. Се мабуть сталося в звязку з алегоричним толкуванням сеї думи Лисовського (див. нижче с. 29 — 30), бо послідовно Лисовський повинен був помістити Соколя в центрі, серед невільничих дум — між Утечею Кішки і Плачами.

Розвій бадьорої, реалістичної серії дум, на думку автора, відбувався так, що епічне заложення думи про Кішку никло й перетворювалося в реалістично сатиричнім напрямі. Характеристичний приклад сього процесу дає аналіз думи про Голоту. Лисовський вважає підклад сеї думи за старий — старший від часів Хмельниччини, і сей підклад перероблено у відому нам думу, мовляв, аж тоді, як успіх Хмельниччини й утворені під її впливом думи викликали смак до реалістичних фігур. Тоді, мовляв, якийсь кобзар міг відкопати в своїй пам'яті козака Голоту старої думи, фігуру досить реалістичну, і переробити її знов для вжитку в новім стилю. Таке перероблювання старих мотивів у новім духу на гадку Лисовського витворило цілу переходову епоху в історії дум, коли старі епічні думи „заражались“ реалізмом, як напр. Голота, инші-ж, очевидно під впливом Плачів, діставали закраску ліричну. За приклад сього другого процесу Лисовський виставляє Коновченка. Він, мовляв, склався як продукт сього переходового часу і як епічний твір з реалістичною обстановою, але з ліричним закінченням.

Лірична серія дум, на думку Лисовсього, розбита на дві групи, що згуртувалися навколо двох огнищ. Перше—се Плачі, Маруся Богуславка, Чужина і Вітчим. Друге—Азовські брати, Самарські брати, Буря на морі та Вдова і три сини—себ-то група, об'єднана мотивом трьох братів. Сі дві групи, наскільки можна зрозуміти Лисовського,

треба уявляти собі розміщеними так, що родинні думи першої групи (Чужина і Вітчим) найближче стоять до моралістичної думи другої групи (до Вдови), а невільницькі плачі з першої групи і Азовські брати з другої знов зустрічаються одні з одними.

Так приблизно можна розуміти думку Лисовського, його класифікацію, що викликала стільки глузувань. „Система“ ся розуміється була тільки намічена, в досить непрозорих виразах, але знов повторимо, що її варто було розшифрувати, навіть затративши для сього досить часу. Се все таки була спроба розібратися в масі думових текстів як в певних літературних творах, що мали свою внутрішню історію, повну перехресних впливів і змін у формі і змісті,—не позбавлена вірних і влучних гадок і спостережень. Напр. думка про обопільне притягання дум на тему трьох синів, незалежно від їх ріжного походження, була дуже справедлива йцінна,—тільки у автора вона лишилася без ужитку, як і його инші спостереження. Але, як сказано, деякі з сих спостережень згодом були успішно розвинені компетентнішими й умілішими руками. Так, багато оцінок Лисовського що-до окремих дум засвоїв Арабажин[1]). Декотрі прийняв в „Історії Літератури“ М. Возняк. Загальний поділ дум Лисовського на два радіуси, змістом обох серій дещо нагадує поділ Ф. Колесси на дві історичні верстви дум, і новіша верства Колесси відповідає реалістичному радіусові Лисовського. Ми навіть мусимо відзначити, що його аналіз дум „переходової доби“, властиво дум двоякого характеру, як Коновченко, при всій своїй загальності, вірніше відбиває складність сих процесів ніж дещо спрощений поділ Колесси на стару й новішу верству. Міркування Лисовського про родовий момент у думах розвинули ми, коментуючи думу про Бурю.

Таким чином не можемо сказати, що „Опытъ“ Лисовського пройшов безслідно. Та безпосереднього відгомону в літературі про думи 1890-х рр. його праця й класифікаційна система не знайшла. Окрім докорів за неученість і дилетантизм „Опытъ“—як вираз провінціяльної думки, що замість зеленого стола звернулася в сферу теорії й історії словесности[2])—не здобув тоді нічого. І се нарешті не так дивно. Як „спроба дослідження“ дум, праця дійсно була занадто слаба, а таким дослідом вона-ж хотіла бути! Кінчаючи свою рецензію на Лисовського, Горленко висловив надію, що те, чого не дав Лисовський, дасть П. Г. Житецький у праці про думи, яку вже заповіла редакція „Кіевской Старины“. І дійсно отся робота Житецького стала першим суцільним науковим дослідом кобзарського епосу. Після малозамітного, хоч цікавого, і все таки цінного intermezzo, яке утворила розглянена стаття Лисовського, ми й перейдемо до сього досліду.

„Мысли о малорусскихъ народныхъ думахъ“. Теорія Житецького, її джерела і дискусія, що вона викликала. Робота Житецького має з становища нашої розвідки двояке значіння. По-перше, в ній з'явилися нарешті в повнім виді знамениті „Повѣсти малороссійскія“, що вже так довго просилися на світ. По-друге, в рамках філологічного та історично-літературного досліду тут був зроблений дуже повний перегляд зібраних дум і їх варіянтів,—найповніший з усіх дотогочасних підсумків того роду. Але окрім того не треба забувати і великої теоретичної ваги, що мала ся праця для історії дум узагалі, давши громадянству на довгий час певну наукову формулу для їх оцінки і ожививши роботу над дослідженням кобзарського епосу. Праця з'явилася в „Київскій Старині“ протягом 1892 р., як низка статтей, що потім були об'єднані в одну книжку під заголовком „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“ (Київ, 1893). Окремі розділи не були дуже тісно пов'язані між собою, хоч усі вони торкалися двох основних питань, розроблюваних у сій праці: аналізу словесної форми дум і питання походження. Розділів було шість, і їх зміст відбився в їх заголовках: 1) Будова мови і поетичний стиль у думах. 2) Стародавні мандрівні школярі. 3) Старинні малоруські вірші. 4) Від-

[1]) К. Арабажинъ, „Историческія пѣсни и думы малорусскаго народа“ в „Исторіи русской литературы подъ ред. Е. В. Аничкова“, т. II, 1908.

[2]) В рецензії А. Степовича.

биття (отраженіе) пісенних мотивів у думах. 5) Творці й співці дум. 6) Старий запис дум з оглядом їх варіянтів—се розділ, присвячений „Повістям". Ми могли-б спинитися тільки на сім останнім розділі, але беручи на увагу ту полеміку, що викликали „Мысли", і той надзвичайний вплив, що вони мали на дальший перебіг історії досліджения дум, мусимо хоч коротко переглянути головні моменти в книзі.

В просторій і дуже гострій критиці на працю П. Г. Житецького акад. М. Ф. Сумцов[1]) писав, що автор властиво мав право назвати свою працю не „Мысли", а тільки „мысль" (в однині),—бо тут на протязі цілої книги провадиться, мовляв, тільки одна думка—твердження про вплив книжної науки на думи. Висказ Сумцова був умисно злобний; але навіть у такій перебільшеній формі його слова не були вірні. Він мусів-би був сказати принаймні—дві мислі, бо в дійсності в досліді дум Житецького виразно виступають дві такі провідні ідеї. Але тільки друга з сих ідей була симпатична самому Сумцову, тому він і поставився до неї не як до особистої думки Житецького, а як до об'єктивно даного факту. Ся друга ідея Житецького—се абсолютне значіння матірного авторитету в моралізації дум і взагалі в українськім народнім світогляді,—те, що пізніше в нашій літературі часом називалось, невлучно, пережитками українського матріярхату.

Думка про перевагу матірного авторитету над усяким иншим була не нова в дослідженні дум, її висловив уже раніше Потебня з приводу Олексія Поповича[2]), і сам Сумцов розвивав її в статті на ту-ж тему, що друкувалась майже одночасно з „Мыслями"[3]); але в праці Житецького ся думка про матірний авторитет дістала дуже важне, майже центральне місце.

На думку Житецького, в старім родиннім хліборобськім устрою життя вплив матери був надзвичайно великий. Мати грає тут ролю єдиного арбітра в конфліктах, що мусіли з'являтись в умовах колективної праці й володіння (с. 72). Се, мовляв, авторитет не правовий, а більше психологічний, але тим вищий і могутніший своїм впливом. Через се мати, як символ сім'ї, являється і одиноким стримуючим, постійним моментом серед непевного, авантурницького життя, що складається в неспокійнім сусідстві степу підо впливом козакування (с. 25). Поруч того мати вдова, занедбана своїми дітьми у войовничих відносинах XVI в., покинена й безборонна, в силу того авторитету, що припадає їй попередніх передумов українсього побуту, стає так-би сказати агітаційним мотивом для моралістичної творчости тих часів. Вона дає надхнення моралістичній поезії й думам: думи ніби утворюються спеціяльно для оборони матерів, як пригадки про ту пошану, що належить матері від синів (с. 159). Ціла ся теорія, що переходить як ліричний Leitmotiv через усі „Мысли", немов-би віддана під духовий патронат літописної княгині Ольги, покиненої сином, якого вона весь час накликає до занедбаного родинного й національного обов'язку. Автор вважає її за найстарший образ самовідреченої й авторитетної матери-Українки—і дійсно вміє відзначити зворушливі паралелізми між оповіданням літописця про Святославову матір і думою про бідну вдову і невдячних синів (с. 157).

Вся ся частина міркувань Житецького що-до значіння матірного авторитету в думах була прийнята прихильно і не викликала заперечень, мабуть як річ само собою зрозуміла[4]). Тимчасом на нашу думку се була найменш тривка частина „Мыслей". Мораль дум не така проста, щоб її цілу до решти можна було вложити в одну тільки п'яту заповідь. Як се ми старались довести в иншім місці, мораль дум подекуди буває дуже неоднорідна й змінна й аналіз моральних тез у думах часто відкриває нам більш ніж

---

[1]) Н. Сумцовъ, „Замѣтки о малорусскихъ думахъ и духовныхъ виршхъ", Этнографическое Обозрѣніе, 1895, кн. I.

[2]) А. Потебня, Объясненія малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсень, т. II, с. 301 дд.

[3]) Н. Сумцовъ, Дума объ Алексеѣ Поповичѣ, Кіевская Старина, 1894, кн. I.

[4]) Тільки Драгоманов висловив з того приводу маленьке застереження—що мовляв на підставі ідеї пошани до матери „не можна вирішувати питання про те окруження, в котрім зложилися наші найстарші думы" (Р. Л. Н., Творці козацьких дум, „Житє і Слово", 1894, кн. I, с. 289).

одну якусь суцільну моральну систему: ми знаходимо в них відбитки ріжних станових поглядів і пережитки ріжних звичаїв. Питання про мораль думи тепер не можна вже трактувати так просто, як се робив Житецький, і безумовно не можна віддавати в ній стільки місця спеціяльно материному авторитетові. Особливо не можна робити сього коштом більш могутнього і виразніше наміченого в думах—авторитету роду.

Тому значно цінніша від сих думок Житецького про мораль у думах була друга його „мысль“, на яку так їдко нападав Сумцов—думка про звязок дум із шкільною літературою, і його своєрідна теорія професійних носителів думової поезії у вигляді пенсіонерів церковних шпиталів. В иншій, не менш неприхильній рецензії на „Мысли“, акад. А. Соболевський сказав про сю частину міркувань Житецького—що „единственное достоинство этихъ мыслей—ихъ новизна“ [1]). І се була в головній мірі правда. Їх вартість дійсно була умовна, залежна від свого часу, і не все з сих міркувань пережило свою пору. Тільки, говорячи так, акад. Соболевський не доцінив вартости самого елементу „новизны“ для науки. Можливо, що дійсно тоді сього не відчули зразу, і ми тільки тепер, порівнявши те оживлення в літературі, те багатство полемік і теоретично-критичних спостережень, що піднялось слідом за появою „Мыслей“, з тим, що було зроблено й сказано з приводу дум до 1890-х рр., можемо уяснити собі цінність н о в о с т и сеї ідеї. Нині ми бачимо, як мало „н о в о г о“ було в літературі про думи перед тим, як мало було думок, провідних ідей або наукових історично-літературних гіпотез, і як мало серйозних дослідів. В иншім місці своєї рецензії Соболевський писав, що думки Житецького зовсім несподівані: „Дотепер у літературі про думи ми не зустрічали нічого такого, що могло-б нас скільки-небудь підготовити до таких думок“. Се було характеристичне; характеристичне й те, що відкинувши погляди Житецького про шкільне походження дум—погляди обґрунтовані імпозантним, як на свій час, апаратом, Соболевський вважав за можливе ліквідувати сю справу таким загальним, поверховним, а разом з тим таким знайомим з с т а р и х часів міркуванням: „Ріжницю між думами й піснями можна звести до того, що дума являється народньою епічною піснею з тою формою й музикою, яку вона мала в старину, в тих часах, як перейшла від народу до співців-жебраків, а пісня се з усякого погляду (текстового і музичного) щось порівнюючи нове, що з'явилось після довгого оброблювання первісного тексту народом“ [2]).

Розгляд поглядів самого Соболевського сюди не належить: тут ми наводимо всі сі цитати тільки як показні явища, що відбивають те враження, що зробили „Мысли“ на спеціялістів і їх так сказати—стимулятивну вартість. Незалежно від її об'єктивної цінности, теорія Житецького про шкільний вплив на думи була цінна якраз з сього боку, тим що вносила якусь диференціяцію в поняття української народньої поезії, виділяючи кобзарський епос з маси народньої поезії, що все ще здавалась історикам словесности такою одноманітною й суцільною.

Таку саму вартість мала також і думка Житецького про творців кобзарського епосу, що також викликала бурю гніву й глузувань, хоч не повинна була здаватись вже такою „новою“, „несподіваною“, „непідготованою“ і т. д. Ми дивимось на сю думку як на новий етап в історії дослідження походження думи, що наближував се питання до розвязки. Після безкритичних поглядів про загально народнє походження дум з того часу, коли „каждый Малорос был музыкантом“ (воно проглядає ще й у вище наведених словах Соболевського), ми мали теорію кобзарської „геніяльности“ Куліша, і нарешті в 1880-х роках ми знайшли вже досить фактичного матеріялу для конструкції якоїсь, хоч тимчасової, гіпотези про корпоративні підвалини кобзарського епосу. Ми навіть знайшли таку гіпотезу, вузьку, але дуже певну, добре обґрунтовану і цінну своїми методичними можливостями для дальших дослідів: гіпотезу територіяльної організації кобзарства і

[1]) А. Соболевскій, Нѣсколько словъ о малорусскихъ думахъ. (Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ. П. Житецкаго), Живая Старина, 1893, кн. 2, с. 249.

[2]) Там-же, с. 253.

залежности від неї окремих дум з їх редакціями й варіянтами. Правда, ся гіпотеза в тих часах лишилась невикористаною і нові розшуки Житецького також не пішли в її напрямі. Тим не менше його розшуки принесли багато цінного для досліду дум, з нової, ще зовсім невикористаної сфери. Вони сильно наближали питання про походження кобзарського епосу до всебічного вирішення, і з сього боку мали величезне значіння в його зрозумінню. Але що досліди Житецького в сій сфері, як ми сказали, до деякої міри вже були підготовані раніше, тому перше ніж перейти до самої теорії Житецького, глянемо на ті спеціяльні історично-культурні студії, що могли вплинути на його хід думок. Ми не згадували їх у хронологічнім порядку, відложивши до сеї хвилі тому, що аж у звязку з працею Житецького стає ясним ціле їх значіння.

Сі студії не мали на увазі спеціяльно дум або кобзарів і до літератури сих тем не належать; ми звернемо на них увагу тільки, оскільки вони дали привід до досліду над думами, і стали одним з аргументів в доказовій системі „Мыслей".

Се були історично-культурні досліди П. Єфименка про старі форми опіки над бідними, виложені в статті під заголовком „Шпитали въ Малороссіи"[1]), і додатки до тої статті: його власні й акад. Сумцова[2]). Більша стаття Єфименка займалася захистами для старців у старій Русі, в Московщині й на Україні XVI в., так званими шпиталями, домами для бідних, що утримувалися з церковних засобів, або з побожних фондів, що дарували на сю мету багатші люди чи влада. Єфименко подав актові відомості про життя й господарство тих захистів, розгортаючи цікаву історичну картину найнужденнішої форми людського побуту. Але він не робив ніяких висновків що-до культурної функції самих шпиталів, тим менше зближував їх мешканців з сучасним співочим старцівством, або з питанням про походження кобзарських дум. Робота мала інтерес тільки для історії громадської опіки, або для жебрацтва в широкім розумінню, якого в нас тоді власне ніхто не досліджував. Але при зачитуванню сеї статті в Харківськім історично-філологічнім товаристві, в дискусії з її приводу, до відомостей статті було додано дуже багато матеріялу, цікавого особливо для дослідів кобзарства, що й був опублікований у другій замітці Єфименка. Відложивши сі відомості з 1880-х рр. на се місце, ми мусимо ширше переказати їх тепер, з огляду на їх велику інформативну цінність: ми вже завважили, що сі відомості могли послужити стимулом і для дослідів Боржковського, хоч він не покликався на них; рішучий вплив вони мали на зформування теорії Житецького, і на все дальше досліджения корпоративної сторони кобзарської творчости.

В згаданій дискусії в Харківськім Товаристві Єфименкові було звернено увагу на звістку в „Минскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ" про організацію старців у Слуцькім повіті. Окрім того М. Д. Лінда оповів дещо про харківських старців і про жебраків на Поділлю. Відомості з минської газети, хоч вони торкаються території не української, являються поруч з відомостями Томачинського, Боржковського й Мартиновича одною з найповніших інформацій про цехову організацію старців і з огляду на спільні риси мають величезну вагу і для досліду нашого співочого старцівства. В сій газетній звістці описано умови вступу до старцівського цеху, шостилітню старцівську науку, по якій відбувається промоція учня на товариша, і останній іспит—у загальніших рисах уже відомий нам від Мартиновича. Далі маємо відомості про чергові цехові збори, організацію цехових фінансів і цехову юрисдикцію з її найвищим карним засобом: обрізуванням торби, себ-то позбавленням жебрацького стану. Згадано тут також про таємну мову старців. Деякі з сих відомостей були зовсім нові, а всі вони складаються в образ старечої організації незвичайно добре законсервованої, міцної і, як видно з її

---

[1]) „Кіевская Старина", 1883, кн. IV, с. 709. Ся стаття в свою чергу продовжувала студії О. Лазаревського—порівн. „Основу", 1862, травень.

[2]) П. Єфименко, Братства и союзы нищихъ. „Кіевская Старина", 1883, кн. IX—X, с. 312. Там-же Н. Сумцовъ, Шпиталь въ м Боромлѣ, його-ж: Культурныя переживанія (Шпитали), „Кіевская Старина", 1890, кн. VII.

судівничих функцій—в найвищій мірі авторитетної. Ані подільські старці Боржковського, ані волинські Томачинського не дорівнюють організованістю та єдністю слуцьким жебракам (про полтавське старцівство не можемо говорити так категорично, бо звісні відомості Мартиновича давали тільки окремі моменти, не описуючи цілої организації [1]). Але не треба забувати, що сі слуцькі відомості не були перевірені на нашім матеріялі, наприклад, з центральної України, і ми зовсім не знаємо, наскільки звістки Слуцького повіту можна вважати за типові й загальні поза Білоруссю.

Оповідання Лінди напр., в тій-же замітці Єфименка, дає нам зовсім инший образ українського старцівства, і коли не все в ньому могло бути зовсім вірне, то очевидно не все там і сама казка. Відомості Лінди походили від видющого кобзаря Хоми Семененка, що жив столітнім старцем на Холодній Горі в Харкові, десь у 1870-х роках. Семененко мав 102 роки, як Лінда з ним познайомився. Се був старець родовитого козацького походження, добрий співак віршів і дум, що багато оповідав про давні старечі порядки. Між иншим оповідав він про подвійну організацію жебраків з поділом на чоловічу й жіночу половину, з яких кожна мала свого отамана, соцьких і десяцьких, та про періодичні збори жебраків у Броварськім лісі на теплого Миколи й на Спаса, і під Курськом на тамошній річний ярмарок: на сі збори, мовляв, збиралось до трьох тисяч старців. Всі сі дані навіть при деякій перебільшености натякають на організацію старцівства відмінну від цехової, і сам Єфименко видимо допускав існування одної й другої організаційної форми. Маючи на увазі, що польська конституція, мовляв, допускала і такі організації, як величезний союз Циган з цілого краю під проводом циганського короля, Єфименко не сумнівався, „що при тодішніх соціяльних порядках міг бути допущений і єдиний союз жебраків“. Він не робив спроби звязати сих старечих професійних спілок із шпиталями, які він досліджував на підставі актів, але очевидно не думав, щоб сі дві форми побуту: шпиталі і спілки—виключали одна одну.

Отсі міркування про організацію старців мав перед собою Житецький, коли в своїй праці він поставив питання про творців кобзарського епосу конкретніше, ніж се робилось перед ним—не натякаючи на рапсодів, бардів, скальдів і В. Скотового мінстреля, але виходячи з конкретних вказівок мови дум і історично-культурних умов старої України.

Бо дійшовши у вище згаданім аналізі моральної ідеології дум (яка на його думку „являється майже виключно родинною мораллю“—с. 72) до висновку, що в своїй ідеології думи зовсім народні,—Житецький з другого боку завважує в думах „певний метод думки і почування, що виробляється під впливом культурної звички до самообсервації до аналізу пережитого й передуманого“ (с. 35), і сі ознаки приводять Житецького до шукань походження думи в якімсь народнім осередку, близькім до шкільної культури. За се йому промовляють два роди аргументів: перше—в думах існують книжні, ненародні вирази, і трудні стилістічні форми, чужі народнім пісням; сучасні старці, що співають сі думи, сами не могли бути творцями таких складних творів. Друге—на Україні в давніших часах довго існувала верства освічених людей дуже близьких до народу і спеціяльно до козацтва, що весь час активно переводила обмін між тогочасною шкільною літературною культурою та народнім світоглядом і народньою поезією, витворюючи своєрідну категорію популярної шкільної поезії: верства мандрівних школярів-дяків—і в звязок з тою словесністю, що розносили вони, ставить Житецький і думи.

Сам аналіз мови й поетичного стилю дум у Житецького мало дає нового. Подібно як се робив вже Срезневський і Метлинський, він завважує, що поетична форма дум наближається до прози більше, ніж до правильного віршу; завважує, як се робилось і перед ним, перевагу дієслова в думах. Новіше його помічення, що вірш, або рядок у думі утворюється за принципом риторичного акценту (с. 6),—так що на кожний вірш припадає один акцент, а цілий вірш у думі відповідає одній тонічній стопі. Відзначує також

[1] З наших розпитів у П. Д. Мартиновича зокрема про „обрізування торби“ не вияснилось, чи у відомих йому полтавських старечих організаціях воно мало характер справжньої карної санкції.

велике значіння зліпного (аглютинованого) речення і періодичної мови. Всі сі стилістичн- засоби—досить штучні, на думку Житецького,—вимагали деякої книжної культури. В думах навіть „трапляються часто взірцеві періоди, ніби побудовані за всіма правилами риторичного мистецтва: тільки непідробна щирість, що належить народньому слову, каже нам вірити, що сі періоди утворив народ, а не написала рука досвідченого стиліста“ (с. 15). Нарешті автор відмічає рефлексійний характер дум: „від народньої думи дійсно віє думою співака“ (с. 17).

Сі останні слова були незручні, бо їх можна було зрозуміти так, ніби автор пояснює ними саму назву думи, тимчасом коли Житецький мусів бути зовсім свідомим умовности і, так сказати, літературности сього терміну. Але треба завважити, що глибокого аналізу поняття думи, як поетичної форми відмінної від строфової пісні, у Житецького взагалі не було. А тим самим не було й вияснено значіння і обсягу терміну „дума“. Соболевський мав право закидати Житецькому—як він се і зробив у своїй рецензії—навіть непослідовність в уживанню сього терміну—хоч не мав права завдавати йому з сього великого гріху: поняття думи тоді дійсно ще не було точно окреслене. Трудно було докоряти Житецькому за те, що він не зробив того, чого й инші тоді ще не могли зробити, бо коли инші письменники перед ним уникали змішування дум і пісень, то се була тільки справа їх інтуїції, а не міркувань опертих на яких-небудь об'єктивних критеріях. Але в думках Житецького про поетичний стиль дум були й инші, ще менше оправдані неточності: як от його аргументування „непідробленою щирістю“ дум, досить наївне само по собі й до того ще й недоречне, бо, як відзначив Драгоманов, Житецький серед взірців справжнього думового стилю процитував в „Мыслях“ фальшиву думу про Мазепу і Палія, котрої Антонович і Драгоманов не помістили в реєстрі фальсифікатів тільки тому, що вона належала до XVIII в., якого вони не торкались в „Історичних Піснях“ [1]). Про неї Драгоманов писав у своїх „Політичних піснях“, але Житецький не використав їх у своїй праці. Хиба Житецького була й у тім, що не проаналізувавши поняття „думи“, він толкував як згадки про думи в сучаснім розумінню слова всі оповідання польських пам'яток про українські думи, так як се ми вже бачили у Ягіча. Ідучи за сими згадками, він прийшов до такого мало обґрунтованого висновку про еволюцію дум: батьківщина дум се Галичина; думи були спочатку піснями епічного змісту і тільки в козацьку епоху з'явились військові думи, і в сім періоді думи перейшли з Галичини на Україну, і при сім переході дістали свою типову поетичну форму (с. 129). Одначе ся штучна теорія не викликала майже ніяких заперечень у критиків, що так наставились ганьбити всі „мысли“ Житецького!..

Але окрім такої загальної схеми розвою дум, Житецький старався дати і якісь точніші відомости з їх історії, і тут його висновки стояли на міцнішім ґрунті. Прийшовши до висновку, що думи не зовсім відповідають умовам і засобам чисто народньої творчости, він звертається до тої верстви людности, де вони могли з'явитися. Се на думку автора, була класа мандрівних школярів, „мандрівних дяків“—„пиворізів“. Для своєї мети він розглядає творчість сього своєрідного літературного стану—духовні вірші й канти, і порівнюючи їх з думами, знаходить у них спільний, важний на його думку елемент—дієслівну риму, що вказує на генетичну близькість обох сих родів поезії: вірш і дум. Звертає увагу на той факт, що багато з сих мандрівних школярів, що розносили свою шкільну культуру по Україні, часто зовсім кидали школу і кінець-кінцем осідали між народом, як дяки й учителі, або йшли в козаки, як військові писарі, й бували активними учасниками козацьких воєн. Бувши сами свідками й учасниками великих подій, що хвилювали народ і козацтво, вони потім оспівували їх у своїм шкільнім стилю, що за час перебування школярів у народі звичайно тратив дещо з своєї схоластичної шорсткости й наближався до народніх творів: тому сі шкільні поеми потім сами знаходили

---

[1]) Як вище с. 292.

дорогу в народ. Але сі козацько-школярські твори, на думку Житецького, се ще не думи в нашому розумінню—кобзарських речитативів. Властиву майстерню дум Житецький уміщав не на Запорожжю і не в школі, а в старих українських шпиталях, захистах для старців і калік та військових інвалідів (с. 165). Тут мовляв у сусідстві церкви, в церковній атмосфері, і під впливом шкільної книжности, оброблялися що-йно згадані школярські твори в більше народнім стилю.

Критики Житецького: Сумцов, Драгоманов та ин., дорікали йому, що авторство дум він приписував шпитальним старцям і жебракам-калікам, себ-то найнижчій, найменше вартісній верстві громадянства і тим ніби принижував самі думи. Се було не зовсім вірно, бо говорячи про шпиталі, Житецький дуже енергійно підкреслював функцію власне військових шпиталів: „для людей рицерскихъ отъ непріятелей въ разныхъ битвахъ покалѣченныхъ“, як каже фундушова грамота Терехтемирівського військового шпиталю. Житецький не допускав, щоб наприклад сучасні старці, які співають думи, могли сами їх творити або творчо впливати на їх зміст, і коли він говорив про шпитальне походження дум, то мав на увазі кваліфіковану військову публіку, що доживала в них віку за простибіг. Таких явищ згадує чимало вже й Єфименко: він згадує старців шляхтичів і козаків, що культурно мусіли стояти багато вище від шпитального жебрацького оточення, і могли зовсім відповідати умовам сього школярсько-козацького типу (також не бог-зна як делікатного!), що на гадку Житецького був творцем всеї „напівнародньої“ поезії. Критики Житецького, полемізуючи з ним, мали перед очима найбільш понуру сторону матеріялу про шпиталі в Єфименка, зібраного в його великій статті: всі ті описи „смраду“ і „матерныхъ словъ“, що цитуються в історичних пам'ятках про жебрацькі захисти і дійсно надають сумного кольориту сьому історично-культурному образкові, а не звертали уваги на те, що й сам Єфименко розділяв старі захисти для старців на ріжні типи, а Житецький проводив диференціяцію шпиталів і далі. Ми вже згадували харківського старця другої замітки Єфименка: колишнього козака, а потім прошака-бандуриста, що своїм старечим „святим“ хлібом обділював дітей і дорослих, і тішив і повчав їх своїми оповіданнями про старовину. Такий співак дум—що сам нагадує якусь епічну постать, якого-небудь Матяша або иншого мудрого героя думи, а при тому справжній професійний жебрак,—не був мабуть занадто вже великою рідкістю, особливо в козацьких часах, в XVII—XVIII віці. Тому думка про звязок такого жебрака з думами даремно ображала почуття пошани для народньої творчости, як се бачимо в Драгоманова й Соболевського.

А Житецький, говорячи про старців як авторів дум, має на увазі власне такі типи, а не немічних шпитальників; тому й не можна його гіпотезу про авторство дум збувати поверховною критикою шпиталів узагалі!

Думки Житецького на наш погляд найвиразніше підсумовані в сім уступі з п'ятого розділу його праці:

„З усього видно, що творці дум сами були безпосередніми свідками подій. Ми думаєм одначе, що типові ознаки дум не могли виробитись і устаткуватись на полі битви, осторонь від культурного впливу школи, тому ініціятива в творенні дум завжди належала „старцям“, з-посеред яких з часом виділився окремий тип військових кобзарів або бандуристів. Тулились сі бандуристи в козацьких загонах, і про події свого часу знали не з чужих слів. Се були старі вояки-козаки, що за старістю й иншими причинами не володіли вже зброєю і входили в склад полкової музики. Вони розважали козаків своєю штукою в перервах бойових годин, а по закінченню походу розносили славу героїв по цілій Україні. При загальному зацікавленні подіями, в яких безпосередню участь брав сам народ, думи, що бандуристи співали на ярмарках і в инших людних місцях, не тільки давали поетичну насолоду народові, але й вдовольняли його вимоги політичного знання“ (с. 170).

В сих словах ми маємо досить повне résumé поглядів Житецького на авторів і співаків дум,—поглядів, з якими стільки полемізовано, одначе не виставляючи конкуренційної теорії проти них. Та правду сказавши, полеміка велась властиво не що-до самої сути, а що-до деталів, в які при тогочасних відомостях про минуле кобзарства властиво краще

було й не заглиблюватися. Для ілюстрації спору наведемо уступ з „Замѣтокъ“ Сумцова про теорію творців дум Житецького:

„В розділі п'ятім д. Ж. говорить про творців дум. Дорогою аналогій і літературних сугестій (внушеній) автор старається переконати читача, що творцями дум були „старці“, себ-то жебраки (нищіе). Живучи в церковних шпиталях, коло шкіл, стоячи в близьких зносинах з церковниками, жебраки засвоїли собі від них літературні мотиви і переробляли їх за даними народнього життя.

„Трудно прийняти сю гіпотезу з тої причини, що старці здавна відомі як люди фізично кволі, каліки, хворі й старі; люди такого „убогого чину“ не могли сотворити таких сильних мистецьких творів, як думи. Можливо, що й старці були творцями дум, але не такі убогі, якими вони з'являються в книзі д. Ж., якими вони були дійсно в XVII—XVIII вв., а може такі як богатирі великоруської билини про „Сорок калик со каликою“. Може справжнє життя старої Руси давало таких богатирів, старців — творців пісень. Се дійсно могло бути, завдяки існуванню в старій Русі жебрацьких товариств і братств. З давніх літописів і навчань видно, що прочани (паломники) ходили товпами, а се говорить про міцну організацію... Серед таких старців могли бути богатирі-пісно-творці, наслідники давніх Боянів, приятелі західніх вагантів і голіярдів“ (с. 106).

Виходить отже, що спір ішов тільки про якість тих старців, що творили думи, і про те, чи жили вони в шпиталях, чи ні, а не про факт самого а в т о р с т в а старців!

Аргументація Драгоманова була трохи відмінна, але також не була глибока: він настоював на тім, що думи, а спеціяльно невільничі думи, зложили люди, що були знайомі з життям, що в них описувалось, аргументуючи подібно до міркувань Куліша в Записках: „Коли хто з них і міг-би, постарівшись або окалічивши, увійти в число калік-жебраків, то в усякім разі се був не професіональний підцерковний старець, яким д. Ж-кий приписує складання наших дум, а бувалий козак, котрий тільки при кінці життя попався в старецьке товариство“ [1]). Як бачимо, Драгоманов не зауважив слів Житецького, що власне таких „бувалих“ старців він мав на увазі в справі складання дум, і полемізував з думкою, що зовсім не належала Житецькому. Далі як на аргумент на користь нестаречого походження дум, Драгоманов вказав на основну ріжницю між бандуристами й лірниками, з яких перших він вважав за більш козацьких співаків, а лірників за типових старців:

„Лірники перейняли від кобзарів деякі їх думи з характером більш абстрактно-релігійним і дидактичним, напр. Олексія Поповича, про Трьох братів, та ніхто ще не стрічав лірника, котрий-би співав напр. думу про Кішку або про Хмельницького. Навіть і в новіших часах кобзар хоча й зробився похожим на старця тим, що буває сліпий і збирає милостиню, та все таки властиво не був старцем-жебраком; майже завсігди се був х а з я ї н, котрий тільки часами йшов співати, щоб зібрати милостиню. Давніше ся ріжниця мусіла бути ще більша, а в часах існування лицарської верстви співак життя людей сієї верстви мусів і сам належати до неї“.

Се був аргумент зовсім слабий; коли-б Драгоманов спинився докладно над фактами, що ілюструють його тезу, то всеї тої принципової ріжниці між кобзарями та лірниками, про яку він говорить, як про щось очевидне, він-би не зміг довести.

Ми знаємо від Горленка й від Боржковського, що лірники теж бувають хазяїнами,— мають землю й господарство і тільки в-осени ходять на жебри. Відносини до таких майстрів-лірників бувають не менш поважні, як і до кобзарів, а їх знання й таланти не менші. З другого боку кобза теж не гарантує кобзаря від звичайного жебрацтва, і навіть від шпиталю. Ми маємо на увазі цінний, на нашу думку, аргумент на користь теорії Житецького, що брав за одне старців як професію зорганізовану, чи то в цех, чи в шпитальне братство: се згадка Ломиковського про шпитальних кобзарів, що ми цитували вище з його Словника. „Кобза... настоящая бандура, но иногда именуется кобзою, ежели въ рукахъ н и щ и х ъ или б о г а д ѣ л е н н ы х ъ, которые (ходять з нею) по торгамъ и ярмаркамъ“ [2]). Ся згадка показує нам дуже ясно, що кобзарі могли бути так само шпитальними старцями, як і господарями вже в перших роках XIX в., та що для суспільної думки ріжниця між кобзарем і лірником, хазяїном чи шпитальним—„богадѣленнымъ“, не могла

---

[1]) Р. Л. Н., Творці козацьких дум, Житє і Слово, 1894, с. 290.

[2]) Кіевская Старина, 1894, кн. VIII, с. 17 (додаток).

Кобзар М. Кравченко.

(Малюнок О. Сластьона в Комісії Історичної Пісенности УАН).

бути принциповою. Ми маємо тут тільки ріжні типи представників одної професії, що ріжняться між собою якістю й до деякої міри хронологією,—але зовсім не два окремі суспільні явища.

Але се власне характеристичне для цілої полеміки з приводу „Мыслей“ Житецького, що велась вона апріорними твердженнями й без ретельного використання відомостей про кобзарство, що були зібрані в літературі і ніби-то вважались за загально відомі. І в поглядах Сумцова й Драгоманова відчуваються ще останки романтичного погляду на кобзарство, як на якихось людей понад суспільністю, героїв—поетів, бардів, мінстрелів, а не чесних професіоналів, що мало чим ріжняться від инших зарібників, а в своїх стремліннях рівняються до сільської й хуторної публіки, яку вони обслуговують. А при тім полемісти Житецького зовсім не рахувалися з характером українського старцівства: вони дивляться на нього з міським презирством до жебрака-нероби, паразита й шарлатана; для Сумцова каліцтво старців являється їх свідоцтвом духовного убозтва. Ся думка дивна, особливо п'ять літ після смерти Вересая, ще у свіжій пам'яті того культу, що був йому сотворений; але й поза такими індивідуальними свідченнями окремих кобзарів на користь старечого стану навіть поверхове ознайомлення з літературою про українських старців показувало, що погляд Сумцова на каліцтво не відповідає фактичному становищу калік. Каліцтво старців власне являється їх громадською кваліфікацією, правом на певне ремесло, якому в силу його необхідности признають самостійне місце в громадськім організмі [1]). Воно не суперечить ані громадській гідності людини, ані її моральному розвиткові, хоч безумовно виробляє певні специфічні риси характеру, і певні погляди, що відріжняються від ідеології хліборобської чи міщанської. Як і всякі професії, воно має, розуміється, свої громадські щаблі, знає великі таланти, що виростають понад масою, і такі індивідуальності чи групи, що стоять нижче рівня, нижче своєї професії. Все се навіть було вже висловлене то тут, то там, з нагоди окремих помічень у нашій старечій літературі, але все се якось лишалось поза увагою людей, що брались спеціяльно дискутувати над характером старцівства.

Так само злегковажено питання про старцівський репертуар. Драгоманов відмічав, що ні один лірник не співав дум про Хмельницького й Кішку. Се правда,—але як-же мало й кобзарів, що співали сі думи! Річ у тім, що в половині XIX в. се були вже мертві нумери і з-поміж професійних співаків, кобзарів чи лірників, їх узагалі вже мало хто пам'ятав. Драгоманов завважував, що лірники співають тільки дидактичні думи про Олексія Поповича і про трьох братів (Озовських, мабуть); але-ж до лірницького репертуару належить і найбільше „лицарська“ з усіх дум, і одна з найкращих—Коновченко: чудова дума, з складною дією і з складним моральним конфліктом, та без ніякого морального навчання. Тимчасом у селянських слухачів се власне найпопулярніша дума і саме тому вона найширше відома і між професійними співаками. Бо в питанню усної консервації думи, як і в инших справах поширення культурних вартостей, рішає кінець-кінцем тільки попит, інтерес авдиторії, а не геніяльність чи „убожество“ автора чи виконавця. Дума про Коновченка одна з найдовших дум у цілім кобзарськім репертуарі і видно не тому вона так добре законсервувалась, що її легко було затямити. Техніка-ж запам'ятування мусіла бути розвинена в усіх старців і зокрема у професійних співаків, чи вони були лірники, чи кобзарі. Коли вивчання і пам'ятання думи оплачувалося, то для того не жалували труду ні ті, ні другі, бо се-ж було діло їх життя. Оплачування рішало питання репертуару.

І ще один момент, що був занедбаний у сій дискусії про авторство дум: настоюючи на тому, що автори дум були активні учасники історичних подій, критики Житецького робили з них кінець-кінцем тільки музикальних козаків, що грали на бандурі й співали для розваги й свого поетичного задоволення. При сьому знов було упу-

[1]) Див. нашу замітку: „До соціології старцівства“, „Первісне Громадянство“, 1926, вип. III, с. 125 і багатство фактів, наведених у праці Б. Луговського, „Чернигівські старці“, там-же.

щено з очей професіоналізм кобзарства: те, що співання дум (з пам'яти, а не з нот і з книжки) се трудна штука, що вимагає довгої вправи і кількалітньої науки і то науки у професіонала кобзаря. Заучування нової думи навіть для досвідченого кобзаря вимагає досить довгої й тяжкої роботи [1]), для аматора-ж з козаків воно було-б ще трудніше особливо в умовах неспокійного військового життя [2]). Се зовсім можливо, що окалічивши в бою й не маючи більш надії на активне вояцтво, не один козак виучувався сього трудного діла, щоб ним життя заповнити і з нього хліб їсти, так само як селянські діти осліпнувши дорослими йшли в кобзарську науку, щоб стати професійними співаками, і міняли хліборобство на старцівство майже так, як міняють одну професію на другу, себ-то незалежно від матеріяльного зубожіння. Такі приклади знаємо про Шута, про Башу, про нашого сучасника П. Кулика; могло се траплятись і з вояками. Але трудно натомість допустити, щоб активні вояки часто знаходили між боями час, щоб учитись кобзарського ремесла для своєї втіхи; хоч в окремих випадках се й могло траплятись, але висувати оттаку випадкову музикальність окремих активних козаків як основний фактор у питанню про творчість дум, там де при ділі мусіла бути ціла корпорація, численна й міцна, судячи з її пережитків, се було серйозною помилкою з боку і Житецького і його критиків, спеціяльно Драгоманова. Всі вони в своїх теоріях, уявляючи авторів дум чи то в виді лицарів, чи шпитальників, чи калік перехожих, трактували питання про історичного носія дум занадто просто й одноманітно, тимчасом коли вже сама ріжнорідність відомих нам дум говорить про досить ріжнорідне походження їх тем, прикрите тільки однорідним поетичним стилем, витвореним корпоративною традицією.

Та се, як сказано, не була помилка специяльно Житецького, а й инших дослідників. Взагалі, як бачимо з сих побіжних вказівок, аргументи, вживані проти теорії Житецького, зовсім не були дуже серйозні, а здебільшого були значно слабші від його тез. Головною їх хибою було те, що вони старалися збути висновки Житецького загальними міркуваннями, подібними до тих, що знаходилися в старших дослідах про думи, а не заглиблювалися в сю тему, що встигла вже вирости й розгорнутись. Не вважаючи на деякі прогалини й хиби, теорія Житецького мала все таки за собою чималий документальний апарат, і щоб її розбити, треба було щось більше ніж те, що їй було протиставлено в полемічнім запалі.

Але „Мысли" мали й таку частину, що не зазнала полемічних нападок і що дійсно зісталась найціннішою в їх складі. Се тексти „Повѣстей", видруковані в останнім розділі праці. Про сі „Повѣсти" вже була мова вище, і тут нам мало що лишилось додати,— а саме про техніку видання Житецького. Як уже згадано, в рукописі було 16 творів: тринадцять дум і три пісні [3]), але Житецький надрукував з них тільки думи. До кожної думи зробив малий вступ, цінний звичайно тільки тим, що в ньому зроблено перегляд усіх перед тим друкованих варіянтів; що-ж до видання самих „Повѣстей", то спосіб Житецького був дуже докладний, майже бездоганний. Він не міняв, як виразно запевнює нас, недоладного правопису оригіналу, тільки звертав увагу читача на окремі правописні вибрики записувача. В одному лише він відійшов від оригіналу і то мабуть без серйозної шкоди для тексту: в поділі рядків. Описуючи рукопис, Житецький сказав, що

---

[1]) Бачимо напр., що Крюковський вчився Кішки. кілька ночей, і потім співав, а таки не вивчився твердо; у нього полишались в тексті великі перерви і забув він сю думу скорше ніж инші.

[2]) Правда, в постаті вже згаданого кобзаря-гайдамаки Бандурки ми маємо ніби такого вояка-кобзаря. Бандурка бере участь у походах, стереже військове майно й т д. Але тим не менше се кобзар професіонал, він учивсь у кобзаря і в Січі він теж пробував не як вояк, а як музикант: „остался въ куренѣ корсунскомъ между козаками, гдѣ находился черезъ шесть годъ упражняясь при охотныхъ козакахъ бандурною игрою"... і „получалъ... во время прожитія своего на Сѣчи одѣжу и деньги" (К. С, 1886, кн. X, с. 383—387).

[3]) Після кінця останнього тексту стояло окремо підкреслене слово Сабардакъ. Житецький не думав, що се заголовок нового твору, бо коло нього не було порядкового числа, як коло инших заголовків.

тільки перша сторінка збірки—початок Азовських братів—була записана з поділом на віршові рядки, а далі „Повѣсти“ трактовані як проза. Тимчасом у Житецького всі думи надруковані віршами. Але коли порівняємо тексти з сим початком Азовських братів, то помічаємо, що Житецький при поділі придержувався подібних принципів, як і записувач,— виділяючи з тексту короткі римовані рядки поруч з довгими, що не витримують рими. Також у тім Житецький відступив від оригіналу, що друкував і коментував сі тексти не в порядку збірки (див. вище с. XXVIII), а перегрупувавши їх відповідно до змісту в такім порядку: 1) Вдова. 2) Брат і Сестра. 3) Козак прощається з сестрами. 4) Азовські Брати. 5) Три брати Самарські. 6) Хведір Безрідний. 7) „Козак Іван Коновченко“. 8) Іван Богуславець. 9) Кішка. 10) Олексій Попович. 11) Отаман Матьяш. 12) Сірчиха. 13) Розмова Дніпра з Дунаєм.

Для друку сих текстів і для коротеньких коментарів, що він пододавав до них, Житецькому довелось досить глибоко заглянути в думовий епос взагалі, і він дійсно зібрав для сього дуже солідний апарат, що й залишився в його архіві, і був нам доступний до використання з ласки сина покійного дослідника, Г. П. Житецького.

Сей апарат являє собою грубезну теку—понад 500 сторінок чвертки (227 мм×182 мм), в якій зібрано кілька десятків пісень і віршів та 28 дум з варіянтами й критичні замітки до них. Сі замітки були використані в „Мысляхъ“, але сам по собі сей матеріял міг дати привід до праці більшої і ширшої ніж „Мысли“.

З нього бачимо, що для тих коротеньких заміток про окремі думи, що подані в „Мысляхъ“, Житецький спирається на апарат дуже солідний, можливо приготовлений для якоїсь ширшої праці про думи. Житецький розглядає тут звичайно попередні характеристики сих текстів і додає помічення—майже кожна дума в теці має такий маленький вступ з характеристикою варіянтів. Трапляються між варіянтами і ще недруковані: тексти з старих збірок, що могли бути в руках у Антоновича й Драгоманова, але не були використані, а можливо й тексти від власних кореспондентів Житецького. Далі ми використовуємо сю роботу у вступах до відповідних дум, а тут спинимось на кількох прикладах методу роботи Житецького в сій сфері. Так, до думи про Азовських братів в теці було зібрано й порівняно вісім варіянтів—себ-то всі до того часу друковані, окрім варіянту Крюковського, що записав Горленко, й уривку Костомарова з Харківщини; зате в числі сих варіянтів був і перероблений текст Максимовича, поданий замість оригінального варіянту Цертелева (наш *У*) і текст Запорозької Старини замість тексту Альманаху (наш *Х*). Взагалі варіянти були переписані здебільшого з Історичних пісень Антоновича і Драгоманова, а тим самим і з тими-ж хибами, що були в сьому виданню. Новіші публікації, що вийшли після Історичних пісень і п'ятого тому Чубинського, не були використані в сих замітках, за виїмком статті про Вересая 1882 р. Але перед друком „Мыслей“ сі хиби були виправлені. В коментарі до Азовських братів, надрукованім на с. 194 „Мыслей“, реєстр варіянтів змінений: пропущені варіянти додано, а до двох зложених зроблено відповідне пояснення. Варіянти Цертелева і „Запорозької Старини“ подані окремо, і про текст Максимовича зроблено пояснення, що се зведений варіянт Цертелева й Шпігоцького з Альманаху. Завважено також, що Афанасьєв передрукував його зі змінами в „Памятниках и Образцах“. Се перший приклад такої совісної критики текстів у літературі про думи!

Як сказано вже, Антонович і Драгоманов відріжняли тільки народні тексти й фальсифікати, але не звертали уваги на поправки видавців і комбінування нових варіянтів з уже друкованих. Вони передрукували чимало таких перероблених варіянтів і тим увели їх у загальний обіг. Тому замітки Житецького, що розкривали справжній характер таких текстів, мали дуже велику вартість. Але вони лишились невикористаними й недоціненими.

Деякі з сих приміток Житецького звертали увагу також на тексти, друковані в мало відомих старих виданнях, що лишились поза увагою Антоновича й Драгоманова та инших, що писали про думи. Так, при Олексію Поповичу Житецький звернув увагу на текст

у піснях Кирієвського, а з приводу Плачів у своїх підготовчих замітках він окремо завважив запис від Шута в „Памятниках и Образцах“ (наш № 1, вар. Б). Тут-же зробив правильне помічення що-до великої подібности варіянту Вересая й запису Костомарова в Охтирки. З старих неопублікованих записів Житецький використав для своєї роботи—і залишив нам у своїй теці—такі тексти: копію з оригіналу запису Ніговського думи про Андибера-Хвеська Дендиберю, який так покалічив Куліш у Записках; на рукописі завважено, що його переписано з паперів Максимовича. Певне відти походив також запис Ніговського думи про Коновченка, зроблений у Богодухівськім повіті.

До сеї думи Житецький придбав найбільше нових варіянтів. В друкованім коментарі (с. 210) він перечислив сім друкованих варіянтів і два уривки Костомарова [1]), до того згадав ще „варіянт Головацького“—пісенну переробку сеї теми, можливо також лірницького походження. Що правда, в Галичині дум не бувало, але нема на нашу думку неможливости в тім, що тутешні лірники переймали від подільських лірників їх укоханого Коновченка, тільки співали його більш на віршовий лад. В кожнім разі форма сього галицького Коновченка у Головацького не правильна пісенна [1]). Житецький вірно завважив також, що текст Афанасьєва в „Памятниках и Образцах“ не оригінальний, а зложений „з варіянтів Максимовича й Лукашевича“. Далі він заявив, що крім друкованих, використав ще шість недрукованих текстів. Одним з них був текст з „Повѣстей“, а инші п'ять він означив тільки що-до їх походження. Се тексти з Лубенщини, з Чернігівського повіту, з Богодухівського, з Київського і з Кам'янецького. В рукописі ми знайшли всі сі записи. Між ними тексти з рукописного збірника І. П. Новицького, що постачав багато матеріялу до „Історичних пісень“. Вище ми вже зазначили в плані сього видання два варіянти Коновченка від Новицького—нема сумніву, що се вони заховалися в паперах Житецького. Один з них—записаний від київського лірника Івана Василевича, був той, що його згадав Житецький в коментарі, як текст з Київського повіту. Але окрім нього в уривках заховався ще один—з рукописного збірника Новицького, який Житецький видно порівнював з иншими текстами. Він відмінний від тексту Івана Василевича. Инші недруковані тексти мали такі пояснення: лубенський текст, як виявляється, був запис Куліша (П. К.), зроблений у с. Олександрівці Лубенського повіту від лірника Хведора Кононенка.

Кобзар Гнат Гончаренко

з фотографії О. Г. Сластьона.

---

[1]) Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. Ѳ. Головацкимъ, часть I. 1878, с. 9.

Другий текст має такий підпис: „Списано у бандуриста Василія Макуленка, жителя Седневського (Черниг. уѣзда) въ 1854 г. (По словамъ Макуленко думѣ этой учился онъ въ степу)“. Хто записав, невідомо. Третій текст записав М. В. Ніговський в м. Вільшані, Богодухівського пов. від кобзаря Петра Колибаби.

Подільський текст, що заховався в оригінальнім записі, був записаний в с. Пилявці р. 1868 від лірника Осипа; записав „дѣйствительный членъ Подольскаго губернскаго статистическаго комитета Павелъ Кисель“.

Деякі нові записи здобув Житецький і для віршів—на них ми не спиняємось. Одну нову пісню—паралелю до Самарських братів ми помістили нижче в примітці до вступу сеї думи (с. 139—140).

Говорячи про сі порівняльні коментари Житецького до текстів „Повѣстей“, Сумцов писав:

„З початку кожної думи д. Ж. помістив невеличкі замітки, що містять або короткий переказ змісту, або коротке порівняння варіянтів, і в примітках під текстом подав вказівки про друковані варіянти. Сі вступні замітки до дум своєю короткістю й загальністю не мають наукового характеру. Бібліографічні примітки під текстом можуть придатися людям, що займаються думами, хоч вони не зовсім повні. Так д. Ж. зіставив на боці польські етнографічні збірки, в яких зрідка трапляються малоруські думи; такі напр. Zapiski etnograficzne Руліковського, де знаходиться дума про Івана Вдовиченка, дума про Дмитра Вишневецького, Семена Палія і ин...“

Нам хотілося відзначити сей уступ з критики Сумцова, тому що він добре показує, в якім ще невиразнім стані знаходився дослід дум як окремого роду поезії в часі, коли з'явилися „Мысли“. Сумцов закидає ненауковість коментарам Житецького, в основу яких ліг дуже ґрунтовний і перший у своїм роді аналіз текстів, і вказує йому як на пропуски на пісні, що не мають нічого спільного з думами, як пісня про Байду й про Палія. Се й відзначив Житецький у своїй відповіді Сумцову [1]), написаній у тоні не менш дражливім, як і „Замѣтки“ Сумцова, але мало цікавій змістом.

Публікації Драгоманова. Ми звернули увагу на ряд статтей, викликаних працею Житецького. Оцінюючи здебільшого негативно його теорію [2]), вони висували ріжні власні міркування про думи, і тим самим підносили інтерес до самого питання дослідження дум. Ми не будемо на них довше спинятися з огляду на їх теоретичний, дослідницький інтерес. Натомість мусимо ще раз відзначити відгомони „Мыслей“ у сфері видавання дум. Се публікації Драгоманова, що вже були розглянені на ріжних місцях вище і з'явились під загальним заголовком: „Нові варіанти кобзарських співів. Передав з замітками М. Драгоманов“. Перша пайка мала назву: „З записів Ломиковського 1805 р., О. Бодянського і кн. Цертелева“. Вона з'явилась у „Житю і Слові“ 1895 р. (кн. І, с. 265). Тут наведено звісні вже відомости про так званий рукопис (копію) Маслова і надруковано текст Дворянської жени, що була й у „Повѣстяхъ“ і в копії Маслова, але не була опублікована в „Мысляхъ о малорусскихъ народныхъ думахъ“. До сього тексту наведено варіянт Бодянського з його рукопису тридцятих років і запис „Попаді“ Цертелева, невідомо звідки. Взагалі походження всіх сих варіянтів не пояснене, не сказано, як вони знайшлись у Драгоданова, ні коли були записані.

Друга пайка текстів Драгоманова—се записи Мартиновича від Магадина в тім-же часописі, в IV книзі того-ж року. Як ми вже відзначили, говорячи про збірки Мартиновича, Драгоманов згадував тут про двох кобзарів: про Магадина казав, що се „перший кобзар, которого репертуар списав д. Мартинович“, і видно, що Драгоманов мав замір опублікувати ще якісь тексти иншого кобзаря, тільки не встиг сього зробити, бо того

---

[1]) П. Житецкій, Замѣтки о разныхъ методахъ изученія народныхъ малорусскихъ думъ. Этнографическое Обозрѣніе, 1895, № 4, с. 108.

[2]) В „Вѣстникѣ Европы“, 1893, кн. XI, с. 884 було надруковано досить прихильну рецензію (Пипіна), але вона тільки реферувала думки Житецького, не входячи в глибшу критику. Сумцов відзначив також прихильну рецензію Ягіча в Archiv für slavische Philologie, 1893.

року він умер. В паперах Драгоманова, наскільки їх перевірив пок. Гнатюк, не було сліду текстів сього другого кобзаря, що мали бути опубліковані в „Житю і Слові“. Не було їх певно й у редакції сього часопису, бо вона конче була-б надрукувала матеріял з піетизму до небіжчика, що був таким пильним співробітником і духовим провідником „Житя і Слова“. Як оповів нам П. Д. Мартинович, другий кобзар, що про нього згадано у Драгоманова, се Крюковський; записи від нього надрукував потім у 1904 р. на підставі чорновиків сам Мартинович; безповоротно загинули тільки деякі рисунки, що були при збірці.

З'явилися в 1890-х рр. ще инші статті про думи [1]), або окремі монографії на спеціяльні теми і окремі екскурси на думові теми в працях про епос і про народню словесність взагалі, але не мавши впливу на видання дум, вони стоять задалеко від нашого завдання. Тому ми перейдемо до тих праць, що безпосередніше звязані з збиранням дум: до відомостей про кобзарство й до тих нечисленних нових текстів, що були опубліковані в сім десятиліттю.

Звістки про кобзарів. Що-до окремих звісток про кобзарів і лірників того часу, то для сього матеріялу характеристично, що він все торкається маленьких індивідуальностей, непоказних і нецікавих. Се здебільшого співаки кантів і вірш, з яких де-не-де виринає співець популярної думи про Вдову. Ми переглянемо їх у хронологічній послідовності звісток.

Перша з них з'явилася р. 1892 і присвячена була кобзареві Прокопові Чубу [2]). Автор, О. Малинка називав його переходовим типом кобзаря, маючи на увазі, що репертуар Чуба був майже зовсім „лірницький“, себ-то релігійно-моралістичний. Чуб був родом з Макіївки Ніженського повіту, вчився в кінці 1850-х рр. у кобзаря Овсія і ходив разом з молодшим лірником Никоном Кожуховським, теж з Ніженщини. Обидва співали часто дуетом то під кобзу, то під ліру, і репертуар їх складався з духовних віршів і сатиричних пісень. В додатку до сих відомостей Малинка надрукував дві вірші, три сатиричні пісні, пісню про Чумака—і думу про Вдову, не завваживши видно, що се дума, а не „бытовая пѣсня“, як він її назвав. Всі сі речі були, видно, записані від Чуба, а не від нього й Кожуховського разом. Всі вони записані старанно, як і дальші записи Малинки, що рекомендують його нам як доброго записувача й совісного дослідника кобзарства [3]).

Друга замітка Малинки [4]) для дослідження дум була менше цікава—вона оповідала про Чубового учня, кобзаря Петра Гараська з Козарів Козелецького повіту, що перейняв від Чуба тільки псальми й сатиричні пісні, з яких дещо Малинка записав. Другий співець, про якого оповіджено в сій-же замітці, лірник Максим Прищенко з Білгородки Київського повіту, мав також не багатший репертуар. Але з сього приводу Малинка зробив помилку, заявивши, що Прищенко співав думу про Осаду Почаєва—себ-то відомий кант про Почаївську Божу Матір. Малинка надавав чимале значіння сьому „відкриттю“: Коли, пише він, і кобзарі забувають думки, то тим трудніше зустрінути лірника, якому-б вони були відомі. Одначе нам удалось в минулому році записати в Київі думку про осаду Почаївської Лаври Турками від лірника Максима Прищенка. Тут-же було надруковано сю ніби-то думу чи „думку“ і подано до неї коротенький історичний коментар. Надруковано також дві сатиричні пісні.

---

[1]) Стаття Равіти під. заг. „Dumy ukraińskie “в„ Tygodniku Warszawskiem“ 1890, відома нам тільки з рецензії А. Степовича в „Кіевской Старинѣ“, 1892, кн. 1. Брошура М. Пачовського: Дещо про руські билини і думи, Львів. 1895 (частина передруку з „Учителя“ 1893 р.) написана під впливами теорій Житецького.

[2]) А. Е. Малинка, Прокопъ Чубъ (переходный типъ кобзаря), „Этнографическое Обозрѣніе“, 1892, кн. 1, стр. 164.

[3]) Того-ж року в тім-же часописі надруковано вже згаданий запис Горленка від лірника Сокура, і запис Лукашевича від Стрічки—1892, кн. 4, с. 138: Двѣ малорусскія думы, съ предисловіемъ В. Каллаша.

[4]) А. Малинка, Кобзарь Петро Гарасько и Лирникъ Максимъ Прищенко, „Кіевская Старина“. 1893, кн. IX, с. 441.

Дальші замітки Малинки показують нам все таких-же, не цікавих з погляду дослідження дум професійних співців. Р. 1894 маємо замітки про лірника Євдокима Мокровоза й релігійні пісні від нього[1]). Сей лірник цікавий для нас тим, що Малинка пробував учити його дум (в його термінології се значить—історичних дум), які одначе не зробили на нього враження,—і деяких пісень. Між ними була „пісня“ про Вдову, себ-то дума про Вдову і синів, і вона навпаки дуже зацікавила лірника.—„Коли-б сю як замітить!“—казав він і видно, не вірячи своїй пам'яті, тут-же покликав на поміч свою дочку поводирку,—бо вона, мовляв, скоріше затямить ніж він. По другім прослуханню думи дівчинка дійсно сказала, що вже пам'ятатиме, але сама соромилась проказати її, тож Малинка не міг перевірити, наскільки вірно схопила вона думу.

Р. 1895 Малинка знов надрукував замітку про васильківського лірника Корнієнка—учня Омеляна Шевченка в Білій Церкві, з нецікавим для нас репертуаром[2]). Р. 1896 з'явилась також замітка Є. Чикаленка про лірника Мороза з Гуцулової, Ананіївського повіту, на Херсонщині, родом з Бокова того-ж повіту[3]). Сей лірник, не цікавий з боку репертуару, інтересний оповіданням про лірницьку школу в с. Коси на Поділлю, де разом з ним училось 30 учнів. Школа, справжня академія, з бурсою, де учні жили й учились під доглядом „учителів“, належала Методієві Колісниченкові. Учителі тиждень учили в школі, а тиждень жебрали, учні-ж вивчившись ішли на власний хліб, як самостійні лірники. Школа перестала існувати ще перед „волею“, перед 1861 р.,—бо Колісниченко вмер.

Року 1898 Малинка описав ще одного лірника подібного типу,—з села Плужного Остерського пов. З сього приводу він зробив цікаве завваження, що лірник не хотів співати всього репертуару в який-будь час,—спеціяльно не співав Хоми й Яреми в піст[4]). Поруч із сею заміткою Малинки з'явилась також замітка М. Корниловича про лірників у Грубешівськім пов.—зокрема про лірника Григорія Кас'яна з Волкового, що співав про „Панщину“. Дум у сих місцях Корнилович, видно, не знайшов[5]).

Як бачимо, всі сі замітки дали мало що цікавого і зокрема—тільки один запис думи. Мало що більше принесли й публікації Б. Грінченка, на яких ми обіцяли спинитись перед тим, ніж скінчити огляд видань сього десятиліття.

„Матеріалы“ Грінченка. За час свого вчителювання Б. Грінченко багато займався етнографією, сам збирав, заохочував і вчив збирати инших, так що в його руках кінець-кінцем знайшовся чималий фонд матеріялів до народньої словесности. Сей фонд і реалізує він у систематичнім виданню під загальним заголовком „Этнографическіе матеріалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ“. Перший випуск—прозові оповідання, вийшов 1895 р. в рамках „Земскаго Сборника Черниговской Губерніи“, другий подібного змісту 1896 р. Третій випуск, що закінчив видання, вийшов 1899 р.[6]). Він містив 1937 пісень і бібліографічний покажчик видань, де надруковані які-небудь українські пісні: він обіймає 63 сторінки і своєю повнотою мало що залишає до бажання. Се було безумовно цінне видання,—цінне головно завдяки використанню маси старих збірок, але що-до систематизації воно придержувалось подібних принципів, як п'ятий том Трудів Чубинського, і не було значним кроком наперед у справі видавання пісенности. В передмові до останнього, найбільш змістовного тому, автор звертав увагу на те, як помилялися перші видавці українських пісень, думаючи, що сі пісні вимирають, тимчасом як ще стільки було зібрано після них. Але треба сказати, що з погляду дум сей збірник Грін-

---

[1]) А. Малинка, Лирникъ Евдокимъ Мыкитовычъ Мокровизъ. „Кіевская Старина“, 1894, кн. IX, с. 434.

[2]) Його-ж, Лирникъ Андрій Корніенко, Кіевская Старина, 1895, IX, с. 369.

[3]) Е. Чикаленко, Лирныкъ Василій Морозъ, „Кіевская Старина“, 1896, кн. III, с. 399.

[4]) А. Малинка, Лирникъ Ананій Гомынюкъ „Кіевская Старина“, 1898, кн. X, с. 1.

[5]) М. Корниловичъ, Изъ области мѣстнаго народнаго творчества. (Изъ Грубешовскаго уѣзда), „К. С.“, 1898, кн. X, с. 8.

[6]) Этнографическіе Матеріалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ, Томъ III Пѣсни. Б. Д. Гринченко, Черниговъ, 1899.

ченка не був таким сильним аргументом проти старих песимістів. Між тими кільканадцяти сотками пісень, що були в збірці, була тільки одна дума! І то сей запис одержано від старого Лукашевича (через Горленка), а записаний він був невідомо коли. Се дума про Вдову, надрукована на с. 692,—варіянт оригінальний і записаний мабуть від тямущого кобзаря чи лірника, але записаний очевидно давно.

„Думи кобзарські". В передмові до третього тому Матеріялів Грінченко між иншим підняв питання про псування українських пісень, про занепад народнього пісенного репертуару, і докірливо запитав, що робить інтелігенція, щоб запобігти тому. „Що зробили ми для того, щоб заховати серед народу кращі зразки народньої творчости? Чим помогли ми народу в його шуканню нових доріг у сій сфері?" В сих словах чуємо відгомін ідеї поетичного обміну інтелігенції з народом, що мав перед собою Куліш, друкуючи „Україну",—і дійсно Грінченко пішов за сим прикладом: він сам надрукував збірку дум для народу, що мала підтримувати в народі епічну думову традицію, подібно як то уявляв собі Куліш, тільки в инших трохи, більш критичних формах. Книжка називалася „Думи Кобзарські"[1]). На 106-и сторінках тут було надруковано 18 дум, без коментарів або якого-небудь попередження від видавця. Тексти—се здебільшого передруки; часом складані—зложні з відомих варіянтів самим видавцем. Деякі мають замітки про те, що даний текст записаний від такого ось кобзаря, або в такій ось губернії, деякі не мають ніякої помітки—се переважно Кулішеві зложені тексти, надруковані в першім томі його „Истории Возсоединенія Руси". Трапляються і справжні неточності в означенню: напр., дума про Хведора Безрідного означена як дума записана від Вересая, тимчасом текст має додатки, що зробив сам Грінченко. Так само перероблені і Самарські брати. Зложена і Корсунська баталія і дума про смерть Хмельницького. Кінець-кінцем книжечка мало замітна, але мала значіння через ту популярність, що вона собі здобула серед народу. Бо за недовгий час вона встигла дійсно досить глибоко увійти в кобзарські круги і відбитись на кобзарськім репертуарі більш ніж яка инша.

На протязі сеї передмови ми декілька разів звертали увагу на поворіт деяких старших записів дум з етнографічних збірок назад до кобзарів, і відмічали ті наслідки, що мав сей процес: затирання природніх меж районових репертуарів, порушення образу органічного розвою епосу. Але в старих запозиченнях кобзарів від інтелігентів справа йшла про більш-менш чистий кобзарський матеріял: кобзарі переймали від інтелігентів думи записані від кобзарів-же, з инших околиць, в инших може часах, але з такою-ж приблизно словесною технікою і світоглядом, як і всі инші. Певно, що сі тексти могли бути, і часто були таки підправлені збирачами, але все таки вони відповідали якимсь оригінальним варіянтам (як напр. Плач з Охтирки, що його запозичив—від Костомарова—Вересай), і не були штучними комбінаціями етнографів. Принаймні такі факти як рецитування Жемчужниковим думи про Козака-бандуриста і Кулішевої „України" перед Вересаєм не лишили слідів у Вересаєвім репертуарі. Кобзар не затямив їх і потім не співав. Так само Братиця, що співав багато чужих варіянтів, перейнятих з книжки, не співав ніяких творів чисто літературного походження. Але завдяки книжечці Грінченка

---

[1]) Думы Кобзарськи. Выдано пидъ доглядом Б. Гринченка. У Чернигови 1897. Зміст книжки такий: 1) Про вдову і трьох синів. 2) Про сестру та брата—обидві від „Кобзаря (!) Архипа Никоненка з Полтавської губ.", себ-то з Записок о Южной Руси. 3) Невольницкий плач 1. 4) Невольницький плач 2—без помітки, обидва зложені тексти Куліша. 5) Про Марусю Богуславку „від Ригоренка", з „Записок". 6) Про трьох братів Озівських, Куліша. 7) Про Кішку Самійла—„записано у Полтавщині". 8) Про Олексія Поповича, Куліша. 9) Про козака Голоту—також. 10) Про Хведора Безрідного „записано од кобзаря Остапа Вересая"—з поправками. 11) Про трьох братів коло Самари—зложений текст без помітки. 12) Хмельницький та Барабаш—від Шута й Бешка. 13) Про Жидів-Рандарів—від Шута (за Кулішем). 14) Корсунська баталія—зложений текст без помітки. 15) Смерть Богдана Хмельницького—також. 16) Про Хвеська Андибера—від Шута, себ-то Бешка й Шута 17) Івась Удовиченко—від Шута. 18) Про смерть козака-бандуриста,—„Од бандуриста с Полтавської губ.".

в кобзарський репертуар переходять власне такі цілком книжні варіянти дум, як тексти Куліша й самого видавця збірки, і завдяки їм в кобзарську свідомість знаходить дорогу навіть злощасний Бандурист! Разом з тим вільне переймання дум, яке бачимо у старих кобзарів, тепер переходить у більш механічне заучування. У деяких кобзарів воно здобуває навіть великої точности: напр. записи, що акад. Сперанський робив від Пархоменка, часто дослівно покривають тексти Дум Кобзарських, звідки Пархоменко їх перейняв. З сього погляду збірка Грінченка означає цілком новий етап у тім повороті дум від інтелігенції до кобзарів, що з погляду консервації дум характеризує другу половину історії їх збирання.

XX століття.

На порозі нового століття. Останній етап історії дум—себ-то останній, як нам здається тепер, дивлячись на нього з нашої теперішньої перспективи,—перша четвертина двадцятого століття дуже значна в історії дослідження дум: дуже плідна як з боку збирання думових текстів, так і з боку теоретичної праці над кобзарським епосом. Особливо се виступає яскраво, коли порівняємо перше десятиліття XX в. і останнє XIX.

Коли за 1890-і рр. ми мали тільки один новий запис думи (варіянти Вдови від П. Чуба), то в сім століттю маємо кільканадцять, навіть кількадесять записів,—більше ніж було зібрано коли-небудь за такий протяг часу. Але сі записи своєю якістю не однакові, і доробок сього десятиліття в деякій мірі відріжняється від попередніх записів, а в сій ріжниці певну ролю грає власне описана збірка Грінченка—завдяки отій своїй функції пропагатора дум серед кобзарства. Тому майже кожний запис сього періоду доводиться порівнювати з відповідним текстом Грінченка і дуже часто такі порівнання свідчать про засвоєння народом його збірки.

Явище кінець-кінцем природнє. Обмін культурними добрами між ріжними верствами суспільности в головному зводиться до двох напрямків: звичайно культурні добра вищих, багатих клас переходять до нижчих, бідніших, тоді коли утратять свою найвищу вартість у своїх попередніх власників. З другого-ж боку, правда—значно рідше, відбувається і протилежний процес: інтелігенція підбирає за народом те, що перестало вже його цікавити, і використовує його в своїм власнім культурнім життю, оброблюючи і розвиваючи його по-своєму.

Тоді часом спостерігається третє явище: поворіт такого інтелігентськими заходами законсервованого й переробленого народнього добра назад у народні маси. От до сеї категорії належать впливи збірника Грінченка на відродження кобзарського репертуару.

Наше народознавство XIX в. стояло переважно під знаком другого процесу,—запозичення від народу, і воно положило свою печать і на все літературне життя. Зацікавлення думами, як певною формою поезії, входить як один складник в систему сих запозичень, що перебудовували українське життя протягом минулого століття, і хоч сам по собі сей складник не грає дуже важної ролі в культурнім життю, він добре ілюструє сам процес запозичення. Думи, як се вже було багато разів повторювано, в XIX в. були вже умираючим поетичним явищем. Явище не зовсім мертве, бо живучість деяких його частин маніфеступться ще зовсім виразно (згадаймо популярність Коновченка на Поділлю й на Полтавщині, засвідчену Боржковським і Горленком)—але все-ж засуджене на смерть, в силу перестарілости своїх тем і конкуренції инших, новіших форм творчости. Збирання дум почалось під жалібні нарікання, що думовий епос умер, що з нього лишились тількі окрушини, і хоч сих окрушин у дійсності вистарчало численним збирачами ще більше як на сто літ, все таки, нарікаючи так, ті перші збирачі певно не зовсім помилялися, бо коли-б думова творчість дійсно ще була в силі життя, то вона мусіла-б залишити нам більше сирового матеріялу ніж те, що вона нам лишила; заховала-б у цілості певно не одне таке, що тепер відоме тільки з уривків, не кажучи вже про ті думи, про які ми нічого не знаємо, хоч вони мусіли існувати в старих часах. Окрім природніх соціологічних факторів, що підривали існування дум, так що вони зникали на очах збирачів, для останньої четвертини століття ми відзначили

ще инший фактор, що звернувся проти думової поезії, прискорюючи її загибель—адміністративні репресії над співочими й музикальними старцями. Ми згадували нарікання Вересая й Баші на паспортні труднощі, що кінець-кінцем робили неможливими переходи кобзарів з села в село і таким чином ізолювали кобзаря від решти світу, що лежить поза рідним селом, з його обмеженими поетично-музичними потребами. Се обмеження приводило до того, що старці-музики потрохи відмовлялися від інструменту, переходячи на співи, що не потрібують музичного супроводу, та на звичайні молитви й „жебранки". Старі кобзарі стараються навіть забути своє давнє знання. „Я дечого й більш знав,—каже М. Кравченко,—та ото як почали нас переслідувати, так я й повикидав усе з голови—думка така: нащо воно тепер і здалося" [1]). Нові старці не хочуть учитись дум: „Нехай лучче так хліб просить, як його будуть по поліціях тягать, та під арешт сажать",—відповів батько сліпого хлопця, якого Кравченко запропонував взяти до науки. А Опанас Бар так характеризував становище своєї братії: „Ех, що нам усюди буває від тих городових, урядників, станових, то-що! І струни тобі на бандурі порве і бандуру грозить поламать, а посперечайся, то й у боки наштовха—не ходи та й годі!" [2]) Року 1901 Кріст, описуючи бандуристів на Харківщині, писав, що „Не вважаючи на те, що всі бандуристи, яких я знаю особисто, живуть недалеко від Харкова, в місті вони бувають рідко і то зовсім навіть не всі. Я зустрічав тільки двох і то вони стараються співати на базарах разом із сліпцями без бандури, бо поліція їх переслідує. На переслідування з боку поліції бандуристи скаржились ще в сімдесятих роках і се тягнеться дотепер. Чому се робиться, мені невідомо, і тим дивніше, що сліпі-зрячі (?) жебраки й прошаки всіх родів товчуться по Харкову безперестанно. Запросити-ж додому бандуриста часто буває неможливим, бо вони бояться поліції" [3]). Кобзарі й лірники ховають свої струменти, відмовляються від свого уміння й нишкнуть так, наче їх зовсім нема, і не диво, коли року 1881 київська опіка над сліпими (Попечительство для призрѣнія слѣпыхъ) на 4221 сліпого в губерні знаходить тільки 13 лірників, а року 1903 в більш сприятливих для музик умовах їх нараховують аж 289. Можна тут класти дещо, як се й робилось, на карб неточної статистики; але на нашу думку низька цифра 1881 р. була обумовлена передусім не неуважністю адміністрації, а обережністю самих старців та їх страхом перед поліцією. Ся обережність і сей страх пояснюють нам, чому так мало було зібрано в кінці століття, не вважаючи напр. на систематичне збирання Грінченка й на ростучий інтерес до кобзарів, що виявляється в силі заміток про кобзарів та лірників, і не тільки постійних збирачів, як Малинка, але й людей далеких до етнографії (як Чикаленко). Окрім збірок Горленка й Боржковського (що властиво зробив тільки два записи одної думи!)—людей поставлених в особливо сприятливі обставини для збирання—в вісімдесятих роках майже нема нових записів, а в дев'ятидесятих знаходиться один. Записи дум стають надзвичайною рідкістю, і се все більше хвилює дослідників народньої словесности, як щось грізне й разом з тим ненормальне—бо таким воно й було в дійсності, отсе зникання кобзарів і дум.

Але кінець-кінцем самою своєю ненормальністю се явище викликало в суспільстві реакцію у вигляді ріжних заходів до систематичного збирання кобзарських співів, та заходів для оборони самих кобзарів від поліційних репресій. Одні й другі заходи викликали чималий рух навколо питань, звязаних з дослідженням побуту й репертуару, і в результаті утворюють щось подібне до хвилевого відродження кобзарства. Відродження се майже зовсім штучне, подиктоване не безпосередньою функцією кобзарської поезії—вдоволенням поетичного чуття народніх мас, що переживали в ній певні фази своєї класової історії, але тим інтересом інтелігенції до зужитого народнього культурного добра, що ми відзначили вище. Потрібуючи для себе сеї кобзарської поезії для своїх наукових і культурних інтересів, інтелігенція виробляє для неї нові форми буття, в яких ся поезія ще трохи

[1]) И. Хоткевич, Нѣсколько словъ объ бандуристахъ. Этногр. Обозрѣніе, 1903, № 2, с. 96.

[2]) А. Сластьоновъ, Кобзарь Михайло Кравченко и его думы, „Кіевская Старина", 1902, кн. V, с. 313.

[3]) Кобзари и лирники Кіевской губерніи въ 1903 году, Київ, 1904, с. 8.

продовжує своє існування. Завдяки тому й недокінчене дослідження думової поезії, що не могло бути доведене до кінця на вповні ще життєздатнім об'єкті, успішно продовжується на сих препаратах і кінець-кінцем може дійти до певних висновків.

В історії видавання англійської народньої пісенности є такий анекдот: після того як Вальтер Скот видав збірник шотландських народніх пісень, знайома стара Шотландка докорила йому, що він зіпсував їх—бо вони мовляв були зложені до співу, а не до читання, тепер-же їх сила пропала і вже ніхто ніколи не заспіває їх!—І, каже анекдот, се пророкування справдилось. Колись загально відомі пісні, після того як потрапили до друку, втратили свою популярність назавжди [1]). Але досвід українського збирача народніх пісень зложився цілком протилежно до сеї англійської пригоди: тісна національно-культурна кооперація інтелігенції з народом, що так характеризує відродження Українців, більше ніж будь-якого иншого, так званого малого народу, в значній мірі стерла ріжницю чи протилежність між усною народньою традицією та книгою. Отже коли в сім моменті, що ми розглядаємо—на початку нового століття, в обсягу думової традиції виявилося особливе зусилля до такого об'єднання, до використання культурних засобів інтелігенції для заховання думової традиції, воно знайшло справжній успіх в продовженню віку сеї найкращої галузи української народньої пісенности хоч на деякий час.

Праці про кобзарів у звязку з XII археологічним з'їздом. Центральним моментом того нового руху навколо кобзарства являється XII археологічний з'їзд, що відбувся в Харкові 1902 р. і підняв клопотання перед міністерством внутрішніх справ про поліпшення долі кобзарів і лірників. Навколо нього згуртувалось чимало праць і під його стимулом виникло багато публікацій, так що розглядаючи весь доробок сього періоду історії дум, ми можемо поділити його на такі чотири групи: Роботи, що виникли в ближчім або дальшім звязку з XII археологічним з'їздом. Теоретичні праці над думами взагалі й над ріжними спеціяльними темами дум, що з'явились підо впливом попередніх робіт в тій галузі, зокрема Житецького. Роботи, що з'явились у звязку з фондом для музичного дослідження дум, що на сю мету дарувала Леся Українка; сі роботи, як їх синтез, і разом з тим як найцінніший теоретичний здобуток століття праці над дослідженням дум, завершує теорія походження й розвою дум проф. Філарета Колесси. Нарешті окремо слід розглянути останні праці над дослідженням професійних співаків і популяризаційні видання їх співів, що являються зав'язками дальших робіт у сім напрямі. Не маючи змоги докладно спинятися над усіма сими темами, переглянемо їх у загальних рисах, відзначаючи головно заходи до консервації дум—записи й публікації думових текстів.

Почнемо з робіт, що з'явились у звязку з завданнями археологічного з'їзду що-до студій над кобзарями й лірниками. Підготовча робота до з'їзду почалася 1900 року і з самого початку в сю роботу включено питання, звязані з кобзарством. Того-ж року Сумцов виладив і випустив у світ програму для дослідження кобзарів [2]), і за сею програмою скоро зібрано чимало відомостей, що були предложені почасти підготовчому організаційному комітетові перед з'їздом, почасти подані на відповідних зібраннях самого з'їзду. Щоб зацікавити суспільність кобзарями, було надруковано чимало статтей і в щоденних часописах. Для пропаганди сеї справи мав також значіння спеціяльний етнографічний концерт, зложений переважно з народніх творів у виконанню професійних співців—хоч не виключено й участи театральних артистів. Все се, як можемо судити з уривкових звісток (усіх потрібних газетних відомостей ми на жаль не могли зібрати), витворило дійсно атмосферу живого зацікавлення до кобзарів, що мусіла впливати й на самих старців. Ми чуємо, що кобзарів слухають і запрошують до себе навіть випадкові „дачники", більш того—дають їм

[1]) F. Gummere, The Beginnings of poetry, c. 173.

[2]) Программа для собиранія свѣдѣній о кобзаряхъ и лирникахъ (къ XII археологическому съѣзду въ Харьковѣ), Харків, 1900.

книжки з текстами дум, пробують поширити їх репертуар. Інтерес широкої інтелігенції до кобзарства відбивається на зростанні прибутків популярніших кобзарів і т. д.

Як продукт більш систематичного зацікавлення кобзарями з'являються три статті в працях підготовчого комітету: Є. Кріста, П. Тиховського й С. Маслова. Перша з них займалася кобзарством на Харківщині взагалі [1]), а ближчі відомості подала про вісьмох кобзарів.

Найстарший харківський кобзар—Ігнат Гончаренко, учень Петра Колибаби [2]), був темою спеціяльної замітки, Тиховського, в статті-ж Кріста маємо відомості про учнів Гончаренка [3]): спеціяльно про Петра Семеновича Древкина з Полтавщини, дуже доброго співака, що Крістові „дуже нагадує тип бандуриста старих часів", одначе зовсім не знає дум... Думи співав инший харківський кобзар, уже немолодий Остап Бутенко з Люботина, Валківського пов., учень Єфима Куліша—він знав ніби аж 5 дум: „про Олексія Поповича і бурю на Чорнім морі", про Голоту, про Вдову і про Брата і Сестру; одначе Кріст не записав нічого з його репертуару, і нам не відомо, наскільки оригінальний і старий був сей репертуар [4]).

У того-ж самого Куліша, що Бутенко, вчився й загикуватий кобзар з Старих Мерчків—Іван Нетеса. Він співав тільки Олексія Поповича—можемо з того думати, що ся дума належала до репертуару вчителя його й Бутенка—Куліша. Павло Калиберга з Великої Данилівки, учень Ілька Токаря, Зозуля—звідти-ж, незвісно чий учень, і Яків Богушенко з Валок, учень Карпа Назаренка—всі не вміли дум, так само ледви чи вміли дум инші кобзарі й лірники, що тільки згадуються в статті Кріста [5]).

Що-до матеріяльного стану сих кобзарів (про нього Кріст говорить окремо на початку роботи), не можна відзначити нічого особливо цікавого. Кобзарі найбільше заробляють від біднішого селянства, і загалом вважають свій матеріяльний стан за залежний від матеріяльного стану селян: „Як людям гарно, то й нам хороше"—поясняв Зозуля. Цікава сцена слухання думи про Вдову в жіночім гурті, описана у Кріста, цінна для нас як вияв ще деякої життєздатности сеї думи в її природній авдиторії—серед селянства, головно сільського жіноцтва.

Стаття Тиховського [6]) подає докладну біографію Гната Гончаренка й кілька відомостей про кобзарів-учнів Гончаренка. Сам Гончаренко, як каже Тиховський, співав про Олексія Поповича, про Вдову і „Сестра до брата листи писала" (мабуть „Чужина", або Брат і Сестра). Всі сі думи перейняв від Гончаренка його учень Ераст Удянський, з Полевої Харківського повіту. Демченко з Дементіївки дум не знав. Саламах-скрипаль з Миронівки ніби-то (не напевно) співав думу про Олексія Поповича.

Найменша цікава для нас третя стаття: С. Маслова про лірників Полтавської й Чернігівської губ. [7]). Вона мала два розділи, перший про прилуцьких лірників—Митра Куцого з с. Згурівки й Трохима Бобенка з Піддубнівки, що обидва співали тільки псальми й сатиричні пісні. Другий розділ присвячений досить цікавому лірникові Миколі Дуброві та його пісням. Дуб-

[1]) Е. Кристъ, Кобзари и лирники Харьковской губерніи, Сборникъ Харьк. Историко-филологическаго общества, XIII, с. 121.

[2]) У Колибаби ще вчились Михайло з Миронівки та Улян з Валок.

[3]) Горобця з Богодухівського повіту, Ераста Вудянського і Григорія Байдикова з сл. Олексіївської.

[4]) З радістю можемо додати в останній хвилі, що сей репертуар з уст Бутенкового учня Даниленка записав невсипущий П. Д. Мартинович. Зазначу, що від сього кобзаря записав він і думу про Тетерю, що має дещо спільне з Голотою, напр. одбивання стріл „карбачем". Чи нема тут звязку між сею думою і згадкою Кріста про „Голоту" Бутенка?

[5]) Се учні Назаренка: Михайло Сергієнко, на Перекопі, Андрій Ярмишев у Старій Водолазі (і він-же в Хмелях?), порівн. с. 131.

Окрім того в Валківськім повіті такі лірники: Яків Богушенко, Петро Семенович Владимиров, Андрій, Самсон і Ларіон Семеновичі невідомого прізвища, Марко Юрченко (здається, що від сього лірника записував П. Д. Мартинович) і Василь Панасенко.

[6]) Кобзари Харьковской губерніи. I. Кобзарь Игнатъ Гончаренко, II. Нѣкоторые кобзари и пѣвцы Харьковской губерніи и уѣзда.

[7]) С. Масловъ, Лирники Полтавской и Черниговской губерніи, с. 217.

рова по-вуличному Ященко, родом з с. Гмиранки, Прилуцького повіту, невідомо чий учень— лірник з великим репертуаром і з звязками. Сей репертуар Маслов поділив на псальми, „припѣвки“, танці й вуличні пісні, але між псальмами зазначив „про вдову („Як сини матюрь зневажали“)—очевидно се дума. Чи прослухав Маслов весь репертуар, чи тільки списав заголовки, не сказано і з записів не надруковано нічого, але думаємо, що вдову до псалмів він зарахував помилково, тим більше, що Дуброва видно був знайомий з думами і навіть „своїми словами“ переказав Маслову думу Про трьох братів Озівських, яку він чув від лірника Мартина Петровича по-вуличному Чугуя з Городка, Прилуцького повіту, що „про стару казачину можеть псальму проспівать“. Окрім нього Дуброва згадував Маслову дуже цікавого кобзаря Якова з Іржавця на Борзенщині, що був у турецькій неволі. Се свого роду трагічний Бутурлак, що втратив очі за те, бо поміг втекти невільникам, що були під його охороною. Як сам він повернувся на Україну, то „почав грать козацьких пісень, которії про воїнство: як вони воювали, як вони із плїну тікали“. Цікавий причинок до історії кобзарства й до питання думової традиції!

Се було все, що дали Труди підготовчої комісії до з'їзду,—інформації, що мали-б ціну, коли-б хтось використав їх для систематичного збору матеріялу—записів дум. Але такого збору сі початки власне й не викликали.

Праця Сластьона про Кравченка. Але до передз'їздових робот треба зарахувати ще иншу,ціннішу роботу—статтю О. Г. Сластьона про кобзаря Михайла Кравченка з кількома записами дум, що він співав. Хоч Сластьон участи в з'їзді не брав, а кобзарями цікавився здавна й незалежно від пропаганди на користь кобзарства останніх двох літ—ми згадували вже його співробітництво з П. Д. Мартиновичем в 1876 р.,—але відомості його статті були використані в роботі на з'їзді, і тому саме тут буде місце говорити про цю статтю. Записи Сластьона датовані лютим 1902 р., друкувалась його стаття в травні [1]), і коли з'їзд зібрався три місяці потім, то відомості зі статті Сластьона вже певно використовували спеціялісти. Впливові сеї статті треба приписати й ту славу, що зробив собі Михайло Кравченко і завдяки їй узяв участь і в з'їзді. З нагоди кустарної виставки в Петербурзі, де О. Г. брав участь, посилаючи туди ріжні ганчарські вироби своєї школи, улаштував він поїздку М. Кравченка до Петербургу на сю виставку, і звідси Кравченко як маленька „знаменитість“ потрапив і на харківський з'їзд. Таким чином „відкриття“ сього цікавого кобзаря—вже дійсно останнього, в розумінню старого кобзарства, було вповні ділом О. Г. Сластьона. Як познайомився він з сим кобзарем, в статті не сказано, але з неї бачимо, що ще в 1876 р. автор бував з П. Д. Мартиновичем у славного Крюковського, і видно не переставав цікавитись кобзарями та мав серед них звязки. В кожнім разі в самій статті О. Г. виявився добрим обсерватором і вже досвідченим знавцем кобзарів. Можливо, що стимулом до публікування сих його відомостей Сластьонові послужила стаття про полтавських професійних співаків Л. Падалки [2]). Ся стаття подала відомості про 6 кобзарів і 24 лірників, зібрані на території 139 волостей. Але на думку Сластьона се число було дуже мале; сам він розпоряджав відомостями значно ширшими: в його ріднім Миргородськім повіті йому було відомо 14 кобзарів і 10 лірників, з яких чимало знали ще й думи. Окрім того знав він багато професійних співаків в инших околицях. Наводимо тих, про яких подано репертуарні відомості: Савастій Кілішко з Березиного на Чернігівщині в 1880-х рр. знав Андибера; Мудрак з Петрівки коло Седнева, Марко й Микита Скачки з Андріївки Чернигівського пов. знали думи, але що саме, не зазначено. В час написання статті в околицях Миргорода Сластьон знав 14 кобзарів: Іван Кнюх, Петро Лаврик, Олексій Солянко (тоді мав 50 літ), Іван Сіроштан (40 літ), всі чотири в Хомутці; в м. Черевках були Петро Степовиденко та Остап Барь, що співав тільки про Вдову; в Миргороді вчитель Кравченка Самійло Яшний, Василь Па-

[1]) А. Сластьонов, Кобзарь Михайло Кравченко и его думы. Кіевская Старина 1902 кн. V.

[2]) Л. П., Современные лирники и бандуристы въ Полтавской губ. в „Полтавскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ 1901 р.

расочка з Костянтинограду, і нарешті Петро в Мелюшках Хорольського повіту. З лірників, що описав О. Г. Сластьон, треба згадати Грицька Говтву з Ковалів Зіньківського пов., Юхима Бутовського, родом з Кременччччини, з купецької родини, що співав думу про Кішку (див. вступ до сеї думи), Мину з Красного Кута Богодухівського повіту, Хведора Губенка в Почапцях, Оксентія Веремієнка в Петрівцях, Антона Скобу—від нього Сластьон записав думу про Озівських Братів і Вдову. Юхим Максимович з Бутовщини знав між иншим Коновченка. Максим Захарович з Решетилівки також знав думи. Окрім того знав Сластьон і співців дум без струменту: Остапа Кального з Великих Сорочинець, що співав про Озівських Братів і про Вдову, Платона Кравченка з Шахворостівки, і Палажку Павлівську. Згадав Сластьон у сій статті і про недавню смерть великого Хведора Холодного (Гриценка), але від нього він не записував. Записи від Скоби й від Кального були передані потім до публікації Колесси; в сій-же статті було подано тільки записи Озівських братів і Вдови і пісні про Дівку бранку від М. Кравченка.

З инших відомостей статті Сластьона цінні були інформації Кравченка про кобзарський цех—що тоді, як казав кобзар, знаходився вже в стані упадку [1]), далі деякі відомості про нагінки поліції на кобзарів, і нарешті біографія й репертуар самого Кравченка. Дуже цінні були відзиви Кравченка про думи та їх співання. Автор каже, що Кравченко „особливо любить співати „запорозькі псальми“, себ-то думи, а по-теперішньому просто козацькі пісні або ще простіше „невольницькі“. На питання, чому він у свої запорозькі псальми вносить иноді нові слова, звороти й навіть цілі вірші, яких раніш не співав, кобзар повчаюче сказав: „Е, то вже всякий так, се-ж не пісня, як підійде! Де, знаєте, то забуде—друге вигада, або й з иншого згадає що-небудь. То вже у пісні, друге діло, а то-ж таки!..“ Се єдина в нас така автентична характеристика дум від самого виконавця їх, і то зроблена в дуже випуклій і вичерпливій формі. Се одна з найліпших характеристик дум, які ми маємо перед Колессою. Та се й не диво, бо вона-ж походила від такої цікавої й талановитої особи як Кравченко. Дійсно в сьому кобзарі ми маємо немов історичний вузол кобзарських типів. Маємо в нім решти старого традиційного репертуару і прекрасний хист рецитатора дум, що ходячим темам надавав індивідуальну печатку свого таланту. Маємо в нього й нові книжні надбання (див. вступ до № 1 і № 2)—перетворені в старім добрім стилю, перероблені по-своєму. І нарешті, знаходимо в нім зовсім нову рису, себ-то не нову, але рідку й від инших кобзарів нам невідому: хист поета, що з традиційних елементів корпораційного знання і з живого матеріялу даного життям творить нові цінності, нові думи. Думи сі не являються новими редакціями старих дум, ані підробками літератів—але дійсно продовжують думову творчість, хоч ненадовго, і в дуже слабій формі, але все таки дійсно продовжують.

В статті Сластьона 1902 р. про се ще не було мови; перші чутки про творчість Кравченка з'явилися пізніше, але щоб покінчити з сим цікавим явищем, ми наведемо тут сі своєрідні факти, тим більше, що далі будемо зустрічати натяки на них і дискусії в літературі. Наведемо їх з листа Сластьона про Кравченкову творчість, де змальовано дуже цікаві обставини сеї нової творчости, мабуть не тільки типові для сього випадку, але й характеристичні для кобзарської творчости взагалі.

„У 1904 р.,—пише О. Г. Сластьон,—я, як звичайно літом, сидів у себе на хуторі, біля Шишаку, як ось приходить до мене кобзар М. С. Кравченко. Разів 2—3 за літо він робив з своїх Сорочинець таке турне: в Хатки до Прісецького, далі до Бернштама, а потім до Короленка. З Хаток ішов через Баранівку, Перевіз у Шишаки, усюди були в нього знайомі; далі ото в Дернову Балку, до мене, далі в Яреськи до Дмитрієва, Філянського, то-що. Потім залізницею на Миргород, пробуде тут з тиждень, і йде знов на Сорочинці або на ближні ярмарки. Так ото приходить до мене Кравченко 12 жовтня (?) й між иншими співами проспівав і свою думу, що він її склав на страшні події „Сорочинської Трагедії“. Коли грабували все село і били на смерть багатьох селян барабашівські, а далі й филонівські козаки, то не минули вони й самого Кравченка, і пограбували все, що було у старця. При ньому-ж зґвалтували

[1]) Порівн. вище згадану інформацію П. Мартиновича від Даниленка, що визвілка була скасована на початку століття (десь коло 1902—5 року).

й невістку, і навіть його жінку. Старий тоді набрався великого страхіття і розуміється був до самих глибин ображений напасниками. І от склав про ті події думу. Вона мені здалась ще трохи довгою, невиспіваною, в періоді самого складання, проте я записав її.

Але Кравченко мені розказав, що „учора“ (значить 11 жовтня) він був у Хатках у Короленка, і що той, прослухавши нову складену думу, найшов її не зовсім вдатною і написав йому нову, свою, взявши від Кравченка тільки окремі стихи. Кравченко подав мені той новий текст і прохав поради, чи співати йому свою думу, яка на Сорочан робила величезне враження, чи вивчити думу Короленкову. Прочитав я той псевдо-народній твір, що мені здався багато нижчий за Кравченків, і порадив кобзареві тільки те що він сам склав і співати. Старий зрадів і обіцяв, що він виспіває свою думу, так що буде справді добра, а Короленкову думу зоставив у мене, як йому зовсім непотрібну“.

Сю думу О. Г. передав до полтавського музею до Короленкової колекції, де лежав уже чорновик сеї-ж думи. Що-до Кравченкової-ж, то О. Г. переслав нам свій старий запис і обіцяв розпитати удову Кравченка, чи вона її не пам'ятає, щоб записати вдруге; але коли О. Г. нарешті знайшов її, виявилось, що вона думи свого чоловіка не знала.

Тут не місце входити в аналіз сього кобзарського новотвору і порівнювати його з Короленковим фабрикатом—хоч се порівнання і дає деякі дуже цікаві риси, типові для давніших підробок, ще з 1830-х рр. Тут ми хочемо тільки відзначити велику цінність сеї інформації О. Г. Сластьона що до піснетворчого процесу кобзарства: відзначити отсе поняття „виспівання“, що мусіло бути дійсно одним з найважніших факторів у творчості дум. Цікаві також відносини до свого авторства кобзаря, що готовий об'єктивно вибирати між своїм твором і чужим, аби тільки вибрати к р а щ е, те що більше сподобається авдиторії. Очевидно, се пояснюється тим, що сам замисел думи не представляє особливого інтересу для кобзаря: головне для нього „виспівати“ думу. На підставі сього свідчення ми здається можемо припустити, що в процесі розвою відомих нам старих дум вага також лежала на тім, як було в и с п і в а н о дану тему в якій-небудь означеній територіяльній школі, а не на тім, хто видумав „основний варіянт“. Сам основний варіянт мабуть ніколи й не існував реально—себ-то в співі дійсних кобзарів. А сей-же факт представляє в иншім світлі і питання про перших творців дум: хто-б не були сі творці—шпитальника чи лицарі, але „виспівували“ їх твори, себ-то давали їм реальне літературне буття не хто як кобзарі-старці, а се й було найважніше в думовім епосі. Тому свідчення Кравченка, як його передає Сластьон, на нашу думку слід вважати за одне з найцінніших свідоцтв у дискусії про творення дум.

Але треба відзначити ще иншу і не менш інтересну рису сеї інформації: згадку про інтелігентську атмосферу, в якій обертався постійно кобзар. Се нове оточення, в якім живуть думи в 1900-х роках, се вже не випадкові, хоч і часті зустрічі кобзарів з інтелігентами, як ті що бували у инших, старших кобзарів, і ми їх відзначали перед тим, а п р а в и л ь н і в з а є м и н и з певним досить широким к о л о м інтелігентських родин, що правильно по кілька разів на рік приймали у себе кобзаря й слухали його співи, а від часу до часу й сами додавали дещо до його репертуару. Се „турне“ Кравченка, як його називає О. Г., дає нам поняття про степінь інтересу до дум на початку сього століття, і про становище сеї справи серед інтелігентських кругів у часах, коли харківський археологічний з'їзд підіймав певні заходи коло поліпшення долі кобзарів. Ся справа, як бачимо, змінилася дуже значно від часу, коли вона виринула вперше і звернула на себе „просвѣщенную“ увагу. Коли Цертелев і Лукашевич говорять про кобзарів як про щось надзвичайно рідке, коли навіть Куліш, досить добре обізнаний з кобзарством, ставиться до кобзарів як до чогось дуже небуденного—то для сих інтелігентів з миргородських хуторів початку XX ст. візити кобзаря, чи кобзарів навпаки належать до правильних явищ, що входять у культурне життя людини, от як отримування нових книжок, часописів, театральні новинки або що. Процес абсорбції інтелігенцією дум стоїть тут, як бачимо, на своїм найвищім рівню і се й виявляється в усіх тих явищах і публікаціях, що ми для нашого перегляду згрупували навколо XII археологічного з'їзду в Харкові.

Робота XII з'їзду. Сам сей з'їзд відбувся в серпні 1902 р. Відділ історичної географії і етнографії під головуванням Сумцова і при секретарюванню Каллаша і Ветухова відбув 6 засі-

дань, де переважали інтереси матеріяльної культури; але одно з сих засідань було присвячене тільки лірникам і кобзарям і демонстрації їх мистецтва, і се засідання, як можемо судити з його відгомонів, мало великий успіх. Характер його був більш інформативно-агітаційний, ніж чисто науковий: воно складалося з трьох доповідей і концерту, зложеного з трьох відділів, і найбільшу частину успіху мусимо положити саме на сей концерт. Засідання було відкрите доповіддю Сумцова про перші студії Русова, записи Іващенка, але особливу увагу звернено на записи Ніговського і Твердохлебова, як на спеціяльно харківські матеріяли. Після Сумцова говорив В. Іванов — про „Артілі сліпих, їх організацію і сучасне положення“. Нарешті Г. Хоткевич зачитав згадану вже вище доповідь з приводу „Бандуриста“ [1]). Він-же виступив і в концерті з думою про Олексія Поповича, і разом з ним виступили й кобзарі: Іван Кучеренко, вже відомий Михайло Кравченко, і Терешко Пархоменко, що скоро став найбільш відомим кобзарем того часу. Ми сказали вже, що концерт мав великий успіх, і не дивно, що у провідників з'їзду з'явилась навіть думка повторити сей концерт разом з доповіддю Хоткевича перед широкою публікою. Гр. Уварова навіть звернулась по потрібний дозвіл до губернатора, але дозволу не дано, бо мовляв концерт викликає занадто великий ентузіязм. Губернатор відповів: „В Твери я бы вам позволил, но в Харькове—нет. Зачем разжигать украинские страсти?“ [2]) Не вважаючи на се, у Хоткевича тоді-ж таки виникла думка зробити з кобзарями турне по Україні, але занадто широкі плани закінчилися тільки поліційним трусом у нього.

Кобзар Гарасюта.
З фотографії О. І. Сластьона.

Одначе при кінці року Хоткевич все таки організував кобзарський концерт і „народное чтение“ з кобзарськими співами в Полтаві (7 і 8 грудня) що мали й там дуже великий успіх. Концерт був організований за допомогою полтавського земства, що носилося з думкою про школу для сліпих підлітків, де між иншим мала бути і наука музики, зокрема ліри й кобзи. Успіх концерту був надзвичайний, і дописувач з особливою гордістю відзначив, що на концерті був „губернський предводитель дворянства“, а „также приезжая княгиня и многие городские дамы высшаго круга, не говоря об остальной городской интеллигенции“. Присутні гості з Кремінчука запрошували Хоткевича до себе, але він відмовився через брак часу, чи мабуть вірніше—дозволу [3]). Але хоч і без Хоткевича, а кобзарі сами все таки потрохи продовжували концертування, особливо Пархоменко, що вже 3 місяці по тім, 23 березня 1903 р. дає концерт у Ростові на Дону в приміщенню Архівної комісії, мабуть за допомогою А. Лисовського [4]).

[1]) И. Хоткевичъ, Нѣсколько словъ объ украинскихъ бандуристахъ и лирникахъ, „Этнографическое Обозрѣніе“, 1903, № 2. Ся-ж стаття вийшла і по українськи в „Літературно-Науковім Вістнику“.

[2]) Див. „Рідний Край“, 1909, № 21, с. 8.

[3]) В. Василенко, Бандуристы и лирники (полтавскія письма), Харьковскія Губернскія Вѣдомости, 1902, № 329.

[4]) А. Л., Кобзарь Т. М. Пархоменко, Вѣстникъ Юга, 1903, № 382.

Сі концерти також слід зарахувати до безпосередніх наслідків харківського археологічного з'їзду з його клопотанням про долю кобзарів, що було висловлене саме в тій доповіді Хоткевича, що на думку губернатора особливо підходила для тверської публіки.

В тій доповіді Хоткевич подавав старі згадки про бандуристів — Бандурку, Любистка і відомості про деяких новіших кобзарів, потім оповідав дещо про М. Кравченка на підставі статті Сластьона, головно-ж поясняв сучасний стан кобзарів взагалі та потребу їм помогти. В ілюстрацію тяжкого становища кобзарів навів він нову думу — плач невідомого кобзаря, першу відроджену думу, — бо, як сказано, текст Кравченка став відомий пізніше. Дума була дуже нескладна, скорше жебранка ніж дума, але проводила ідею вільного „ходження“ для кобзарів — питання, що поставив археологічний з'їзд на свій порядок денний, і була актуальна. Закінчувалась вона такими просильними словами:

Ой пани-ж ви, добродії! Добру ви ласку майте
І нам хоч маненької волі дайте,
Щоб вільно могли ми ходити
Шматка хліба просити.
Бо що заграєм, заспіваєм,
З того тільки і пропитання маєм.
А тоді ми будем за вас Бога молити,
Щоб дав вам Господь щасливо в світі прожити!

З огляду на таку поєднаність сього плачу з програмою з'їзду з'являється думка, що його до певної міри інспірував хтось з учасників сього з'їзду. І дійсно в новішій статті про заходи коло сього концерту Г. Хоткевич оповів, що скомпонували сю думу вони разом з Кучеренком і спеціяльно для сього виступу. Для сього-ж концерту Хоткевич вивчив кобзарів і деяких инших нових речей [1]). Не вважаючи на невдалу форму твору й на сумнівність таких засобів для консервування кобзарського епосу взагалі — для агітації на користь поліпшення долі кобзарів се був засіб непоганий і він мав свої наслідки.

В сій-же статті Хоткевича було подано деякі відомості про Терешка Пархоменка, мало цікавого кобзаря, що на його долю випала найцінніша наукова монографія з усіх тих, що були посвячені кобзарям; але відомості Хоткевича були нецікаві й незначні, зібрані певно вже перед друком статті, і тому ми їх не будемо торкатись.

Ми не знаємо, чи заклик до помочи кобзарям, висловлений у статті Хоткевича, стояв у планах роботи ще підготовчого комітету, чи був поставлений на обговорення заздалегідь, чи виринув у процесі праці. Але в кожнім разі з'їзд виніс формальну постанову просити міністерство внутрішніх справ виділити в своїх розпорядженнях що-до жебраків в окрему категорію кобзарів і лірників, як людей, що займаються мистецтвом і мають вартість для науки. Для сеї мети патронеса з'їзду графиня Уварова доручила Сумцову скласти статтю для пояснення сеї справи, що також була надрукована в Трудах з'їзду [2]), а разом з нею було поміщено спис чернігівських старців Малинки [3]).

Огляд київських кобзарів статистичного комітету. Спис Малинки був перший з таких систематичних оглядів кобзарів, яких потім з'явилось кілька протягом короткого часу, про ріжні території, зложені з ріжного становища. Найбільший такий спис торкається Київської губерні. З'явився він таким чином. Під впливом мабуть заходів XII археологічного з'їзду і клопотань Уварової, міністерство внутрішніх справ в квітні 1903 р. звернулось до губерських статистичних комітетів по відомості що-до кобзарів і лірників. Київський комітет (що-до инших відомостей нема) звернувся до начальників повітової поліції і до так зв. мирових посередників, щоб вони подали йому відомості про те, в яких місцях знаходяться кобзарі або лірники, в яких місцях вони бувають, і як до них ставиться населення. Окрім того просив подавати біографічні відомості й адреси

[1]) Г. Хоткевич, До кобзарської справи, „Червоний Шлях“, 1927, кн. VI.

[2]) Н. Сумцов, О покровительствѣ кобзарямъ и лирникамъ, Труды двѣнадцатаго арх. съѣзда, т. III, с. 402. Як довідуємося з статті Хоткевича, міністерство тоді відповіло, що ніяких законів проти кобзарів нема, але маємо таке враження, що після сеї справи з археологічним з'їздом адміністрація таки одержала якесь розпорядження, щоб з кобзарями поводитись м'якше ніж раніше.

[3]) Свѣдѣнія полученныя отъ А. Малинки. Там-же, с. 406. Тут подано 24 імена, переважно вже відомі з публікацій Малинки.

кобзарів та відомості про те, чи нема де-небудь кобзарських шкіл. Матеріял, що був одержаний таким чином, було оброблено до друку й надруковано під редакцією акад. М. Василенка року 1904 [1]). Огляд кобзарів з коротеньким вступом популярного характеру виладив В. Доманицький, до книжечки додано дуже добру бібліографію кобзарів і абетковий спис кобзарів і лірників. В статті був наведений також досить просторий допис мирового посередника Логиновського з Бердичівського повіту — людини очевидно знайомої з літературою про кобзарів і зацікавленої сею справою. Доманицький надав сьому дописові значіння характеристики кобзарства для цілої губерні і, як можна судити з коротких відповідей инших донисувачів, сей його погляд оправданий. Що-до самого матеріялу, то він підбирався головно для висвітлення становища кобзарів і лірників у громаді і відносин до них населення. Сі відносини, як видно, були зовсім добрі, звичайно навіть дружні, і очевидно обумовлені моралістично-релігійним характером репертуару старців. Бо можна безпечно сказати, що всі сі відомості, які зібрав статистичний комітет, дуже цінні сами по собі, торкалися тільки співців релігійних творів, а не дум. Ніде ми не маємо натяків на те, щоб хто-небудь з сих близько 300 старців, що були зареєстровані для статистичного комітету, знав які-небудь думи. Беручи-ж на увагу, що записів дум на Київщині було зроблено особливо мало, можна припустити, що коло 1903 р. дум тут уже й дійсно не було живих. Через се, відзначаючи високу вартість сеї публікації, ми не будемо на ній спинятися ближче: до історії дум вона нічого не дає.

Инші заходи коло консервування кобзарського мистецтва. В сім-же 1903 році, коли збирались вище подані статистичні відомості, треба відзначити симптоматичний факт — на жаль невідомий нам у подробицях, але тісно звязаний з XII археологічним з'їздом і важний для дальшого ходу кобзарських досліджень. Се спровадження до Харкова фонографів, між иншим з метою записувати кобзарські співи, що сталося з ініціятиви О. Бородая. З статтей Сластьона дізнаємося, що „Бородай клопотався, щоб зорганізувати якийсь окремий комітет з досвідчених людей, та щоб сей комітет почав на тих фонографах вести записи ріжних українських мелодій і инших етнографічних матеріялів. Одначе-ж ніякі заходи ні до чого не привели, — не тільки наші інтелігентні люди, але й найвидатніші наші музики не звернули на пропозицію д-ія Бородая ніякісінької уваги... Привезені фонографи валялись без ужитку, і ніхто, прямо таки ніхто не хотів ними скористуватись"... [2]) Треба додати — окрім О. Г. Сластьона, що сам зробив багато фонографічних записів, за поміччю тих Бородаєвих фонографів, між иншим дум, що потім увійшли до видання Ф. Колесси.

З сфери публікації текстів маємо в сьому 1903 році кілька дуже цінних публікацій. В статті О. Малинки про чернігівських кобзарів і лірників [3]) було знов подано три біографії кобзарів і два цінні записи дум: про Олексія Поповича (наш № 7, вар. **Й**) і про Коновченка — цікавий варіянт. Сі тексти Малинка записав від лірника Н. Дудки з с. Марчихиної Буди Глухівського повіту, що в 1880-х рр. вчився у Василя Гарбузова в Степанівці того-ж таки пов. Окрім сього лірника в статті Малинки була мова про Олексу Побігайла з Вороніжа того-ж таки повіту (сей дум не знав) і про відомого кобзаря Терешка Пархоменка з Волосківців Сосницького пов., учня Гойденка з Синявки Сосницького пов., а головно учня „Кобзарських дум" Грінченка. Малинка каже, що Гойденко знав тільки Озівських братів і Вдову, значить сі дві думи Пархоменко й міг перейняти від нього; але як ми зазначили з приводу Азовських братів, — Пархоменко в дійсності й сю думу виправив за Грінченком. Малинка не записував нічого від сього кобзаря, окрім біографічних відомостей. Він завважив тільки, що матеріяльний стан Пархоменка значно покращав, відколи він

---

[1]) Кобзари и лирники Кіевской губерніи въ 1903 году (Оттискъ изъ Памятной книжки Кіевской губерніи на 1904 годъ). Изданіе Кіевскаго Губернскаго Статистическаго Комитета, Київ, 1904.

[2]) О. Сластіон, Записування дум на фонограф, „Рідний Край", 1909, ч. 24.

[3]) Малинка, Кобзари и лирники. Терентій Пархоменко, Никифоръ Дудка и Алексѣй Побѣгайло, Земскій Сборникъ Черниговской губерніи, 1903, Апрѣль 1904, с. 60.

здобув собі славу на харківськім з'їзді. Малинка перерахував також його псальмовий репертуар — дуже просторий. Сей репертуар також, як і думовий, був доповнений з інтелігентських джерел: окрім Гойденкових псальмів Пархоменко перейняв дещо від Лисенка, Сластьона, Панчехова. „Морозенка" навчився від д-ки Полякової. Се найцінніші відомості Малинки про Пархоменка: більше ми можемо почерпнути з прекрасної монографії про сього кобзаря акад. Сперанського, яку ми вже згадували, а тепер оглянемо докладніш [1]).

Монографія ак. Сперанського. Се цікаве явище, що така велика ґрунтовна монографія випала на долю такого справді „упадочного" кобзаря, як Пархоменко. Але дивно се не було: з одної сторони—завдяки дійсному занепадові кобзарства, з другої—завдяки великій популярности таких концертових кобзарів тих часів. В згаданій статті Хоткевича був такий ліричний уступ з приводу вимирання кобзарства: „Дивно: вимирає який-небудь зубр—і се всіх хвилює, улаштовується ціла інституція з канцеляріями, паперами, урядовцями, що слідять за щасливим пологом самиці зубра; а вмер останній, ніби-то, український бандурист (Вересай), носитель народнього духа — і всі якось вдовольнились простим сконстатуванням факту" [2]). Се наївне й несподіване порівняння мало одначе свою логіку, бо так як обсерваційні комісії для зубрів не могли-б продовжити існування сеї звірячої породи, що мала вже тільки наукове значіння живих музейних експонатів, так і всі сі заходи коло кобзарства, як бачимо в перших роках нового століття, кінець-кінцем могли тільки консервувати його, себ-то штучно підтримувати кобзарство в процесі розкладу, але не могли продовжити життя сього процесу. Завдяки тому в 1900-х рр. перед дослідником стала проблема занотувати й описати отсього консервованого кобзаря в його штучно стаціонарнім стані розвою, не шукаючи нічого ціннішого—бо скоро й сього останнього експоната може не стати. Разом з тим, і се була особливо цінна сторона такої роботи,—дослідження оттакого останнього, не в хронологічнім, а в генетичнім розумінню, представника кобзарської традиції мусіло розвинутися в підсумок кобзарського мистецтва взагалі, і так воно дійсно й сталося в сій роботі акад. Сперанського.

Стаття виходила від хвилюючого тоді питання про сучасну долю народньої поезії, про те, чи вона вимирає зовсім, чи ще має деякі перспективи на існування. Погляди ак. Сперанського належали до більш оптимістичних, але він уважав за необхідне обґрунтувати їх певною студією про професійних носіїв сеї поезії, тої, що знаходиться в репертуарі українських кобзарів. Говорячи про можливе відкриття ще невідомих нумерів сього репертуару, він не мав великих надій: „Те, що зроблене, особливо в останніх часах, говорить не на користь таких несподіванок. Я хотів-би тільки вказати, наскільки зібрані факти ще мало досліджені, як передчасно говорити як про надходячий кінець народньої пісні, так і про її процвітання. Матеріялу для сього не раз зібрано чимало, але часто він зібраний не так як слід, щоб з сього робити певні наукові висновки". Як на одну з головних хиб, автор вказує на те, що з репертуару кобзарів здебільшого записані тільки думи, а не цілі репертуари, і таким чином дослідник не може зложити собі образу „южноруської пісні взагалі" — а се для автора здається ціннішим ніж дослідження самої думи. Тож для того щоб уникнути такої однобічности, ак. Сперанський виставляв такі умови, що повинні дотримуватися при збиранню матеріялу про професійних співців: записувати фонетично точно текст самого твору (при тім автор вказує, як важко записувачеві слухати текст зовсім об'єктивно, не стараючись розпізнати в ньому щось знайоме — і таким чином не псуючи його несвідомо); означити докладно умови, в яких спів виконується, щоб виявнити його ролю в побуті; записати біографію співака і вичерпати його поетичний репертуар. Збірка біографій і репертуарів окремих співаків повинна дати з часом образи певних територій, де працюють сі співаки — бо ак. Сперанський дивиться на них як на пред-

---

[1]) Южно-русская пѣсня и современные ея носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменка). Матеріалъ собралъ М. Сперанскій. Передрук з „Сборника Историко-филологическаго Общества при Институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ", т. V, Київ.

[2]) Цитована стаття, с. 101.

ставників певних районів, що окрім елементів власної індивідуальности носять у собі певні складники місцевої традиції. Біографія Пархоменка, яку Сперанський подав у дещо повнішім вигляді, ніж Малинка, послужила йому дуже цінним матеріялом як для оцінки особи співака, так і для дослідження традиції. Окрім його власного життєпису, подібного до життя инших сліпих кобзарів, акад. Сперанський добув від Пархоменка відомості про організацію старого „гурту“ на Чернігівщині, перевірив їх і доповнив дуже докладним комунікатом священика І. Ходоровського з Козелецького повіту і вже відомими друкованими описами, і таким чином зміг дати дуже докладний, хоч і не всебічний опис старечої організації. Його опис церемонії вступу нового братчика до організації просторіший від опису Томачинського й Боржковського [1]) (запис „одклінщин“ П. Мартиновича, друкований у „Житю і Слові“, здається не був відомий ак. Сперанському). На підставі сих відомостей Сперанський прийшов до висновку про міцність старечої організації і її розповсюдженість по цілім краю в приблизно одноманітних формах, так що на підставі відомих описів можна мовляв судити й про подібні організації в недосліджених ще місцях. Характеристичні риси сих організацій він формулює так:

„1) Підвалини співочих братств — територіяльні, себ-то громада охоплює означену низку більших і менших сіл, містечок і городів, де братство функціонує, охороняючи свої права в тих місцях від експлоатації инших товариств і осіб, що не належать до даного братства. 2) Воно має свій осідок у певнім місці, а се виражається в утримуванню на рахунок братства ікони, свічок і лямпади в якій-небудь церкві (в місці осідку братства). Се дає цілій організації до певної міри релігійний характер. 3) Заряд братськими справами — громадський, з виборними органами, але найважніша влада—суд, заряд спільними засобами, вибір нових членів — належить зборам. 4) Братство має спільну касу, що складається з внесків окремих осіб, членів братства, як давніх, так і тих, що вступають наново [2]). 5) Братство дає право вчительства, але й само має право контролю над навчанням — „екзамен“ (до сього Сперанський завважує, що коли тепер екзамени, перевірка знання нового члена братства і вийшли з ужитку, то ритуал приймання нового члена все таки зістався як акт практично-господарський, звязаний з матеріяльними інтересами братства). 6) Братство має певний ритуал вступу в його осередок, ритуал має релігійне обарвлення — що знов стоїть у звязку з загальним релігійним характером братства 7). Вступ до братств обумовлений певним професійним знанням: умінням грати на лірі або на бандурі [3]), знанням певної кількости пісень, знанням умовної мови товариства. 8) Все що стоїть поза сими пунктами — приватне, особисте життя кожного члена — громаду не займає.

„В сі риси, думаю, — пише далі Сперанський, — вкладається ціла картина співочого товариства носіїв народньої пісні: се спільна колективна робота в означеній галузі. Таким чином тут, з одного боку, певна спільна печатка накладається на особу кожного співака, з другого — ся особа не звязана: коли знаєш необхідне для фаху, нікого не обходить, чи ти розшириш се знання, чи зменшиш, аби тільки від сього не потерпіло найважніше.

„Се й позволяє нам відріжняти у кожного співака в його поетичнім запасі риси спільні, що звязують його з иншими співаками тої-ж місцевости, і риси індивідуальні, що позволяють судити про нього як про особу мистця“.

Се загальне помічення являється для автора монографії ключем до студіювання репертуару професійних співаків. Порівнюючи відомості про прибутки лірників і кобзарів, автор старається виснити, який склад репертуару являється прибутковішим, і приходить до висновку, що незалежно від тимчасового зацікавлення інтелігентів кобзарськими думами (що корисно відбилось на прибутках напр. Пархоменка) прибутковішим товаром професійних співців являються псальми й сатиричні пісні. А се й пояснює вимирання дум. Їх не переймає молодше старцівство як неприбутковий складник репертуару, і се вимирання особливо цікаво виступає при порівнянню репертуарів старших кобзарів — учителів і мо-

[1]) Подільська визвілка має одначе й деякі специфічні ріжниці, що поясняються впливом католицько-польського сусідства.

[2]) Здається, що Сперанський робив помилку, говорячи так загально про сі внески. Зі слів кобзаря Кулика виходило-б, що чернігівські організації знають диференціяльний тариф. Кобзарі платять більше ніж прості прошаки (інформація Л. Шевченко).

[3]) Сей пункт ледви чи можна вважати за основний. Ми не бачимо паралельного існування музикальних і немузикальних старечих гуртів, а звичайно старці якоїсь території творять одну громаду, де музикальні старці творять ніби свого роду аристократію. Натомість для кожного старця необхідною умовою являється вміння молитов. Се чули ми ще від Шута (Записки о Южн. Руси, т. I).

лодших — їх учнів, в рамках співочого товариства, яке Сперанський дуже правильно вважає за властивого носія поетичної традиції. На його думку, „сьому товариському („артельному“) принципові, розуміється разом з інтересом співака і слухача, належить немаловажна роля і в перехованню пісенної традиції, оскільки вона охоплює думу й духовну віршу „Южної Росії“, і в складанню самої сеї традиції — себ-то як вона виявляється у відносинах співаків до репертуару. Артіль — консерваторка сеї традиції. Артіль — що до певної міри контролює співака (поки він учиться, а почасти за весь час його належности до артіли), являється тою школою, що змушує певну пісню триматися в ужитку. З другого боку регулятором вимог і поглядів артіли на пісні являється публіка — слухачі. Коли нема попиту, або коли він слабне що-до якоїсь речи напр. що-до дум, або як попит з'являється — напр. на сатиричні пісні, або на нові танки, — то з сим артіль рахується через своїх довірених — учителів, і мовчки погоджується з тим фактом, що учень не знає дум, що вчитель не вчив його дум“ (с. 30).

Тому не можна розглядати традицію незалежно від товариства. Хоч для такого досліду в нас і мало матеріялу, але досліджуючи відносини в середині гурту, ми з часом дійдемо до пізнання певних територіяльних шкіл і певних територіяльних репертуарів.

Се майже та сама вимога, що виставив свого часу Горленко, але треба відзначити кілька ріжниць між обома дослідниками. Горленко мав на увазі самі думи, і його інтересувало власне їх унутрішнє життя. Шукаючи певних районів поширення дум — не тем взагалі, а певних варіянтів даної теми — він прокладав дорогу до місця народження такого варіянту, а посередньо — до генези дум узагалі. Перспективи, що відкриває сей метод дослідження, такі: на підставі даних про теперішнє поширення певних редакцій дум означити їх власні природні території і в місцевих умовах сих територій та їх взаємних впливів відкрити ті фактори, що впливають на розвій, занепад і зміну дум: їх ріжних редакцій, а далі й основних тем.

Ми не кажемо, що сам Горленко докладно розвинув саме таку програму дослідження, але він намітив її для дальших дослідників дум. Для Сперанського-ж саме дослідження дум являється тільки одним складником для дослідження репертуару професійних співців, як певного культурного явища, суцільного в своїм складі. Себ-то питання у нього стоїть ширше, загальніше. Зате що-до самих дум воно формульоване менш точно, менш докладно і менш доцільно. Досліджуючи склад репертуару окремих співців, Сперанський заявляє, що не робить ріжниці що-до джерела, звідки співець почерпав дану думу — чи з усної традиції, чи з книжки: все одно воно, мовляв, стає „достоянієм“ співака [1]). Таким чином у складі репертуарних п'єс Сперанського фігурує і Бандурист — що для нас не репрезентує ніякої школи, ніякої території і тим самим в історії дум не представляє ніякого інтересу.

Так само реєструючи думи тільки по губерніях, а не розглядаючи поширення певних редакцій на певних територіях, Сперанський не наближається до розвязання питання про природні території дум (не території їх тимчасового, теперішнього поширення). Він дає образ стаціонарного стану репертуарів, а не розвитку окремих форм мистецтва. „Переглядаючи сі репертуари, — пише він, переходячи до своєї статистики репертуарних нумерів,—ми одержимо таке враження, що співаки трьох губерень (Чернігівської, Полтавської і Харківської) взяті разом знають — співають чи ні, часто, чи рідко, се инша річ — досить велике число творів народньої й ненародньої словесности, а саме більше як 20 дум, коло 90 вірш, коло 20 сатиричних пісень, не рахуючи (?) ліричних пісень і приказок. Коли звернемо увагу на сі репертуари що-до їх чисельного складу, то зробимо висновок, що якби в нас була більша скількість репертуарів, багато з сих пісень повторилось-би більше разів — се дає можливість судити з деякою ймовірністю, що деякі твори, які трапляються в репертуарах частіше, будуть популярніші від тих, що трапляються рідше.

„Виходячи з такого помічення, ми зможемо судити про популярність п'єс принаймні в кожній губерні. Так коли по зложенню таблиць 30-ти репертуарів ми попробуємо зробити підрахунок, беручи за

[1]) В друкованім тексті ся фраза Сперанського вийшла досить неясно.

мінімум п'єсу, що траплялася не менше як три рази, то побачимо, що з 20-и з лишком дум сім будуть найбільш популярні... а се вже дає деяку градацію.

Ось ті поміченя: 1) Дума про Азовських братів трапляється 6 разів. 2) Олексій Попович — 10 разів (сюди зараховано і Бурю). 3) Брат і Сестра — 7 разів. 4) Вдова і три сини — 8 разів. 5) Коновченко — 6 разів. 6) Невільничий плач (Соколи) — 5 разів (ся цифра нам не зрозуміла — див. вступ до сеї думи). 7) Козак Голота — 4 рази.

Инші думи трапляються значно рідше в репертуарах; так, по одному разу: 1) Похід в Молдавію, 2) Жидівські оренди, 3) Білоцерківський мир, Морозенко [1]), Сава Чалий, Смерть козака-бандуриста, 4) Самійло Кішка, 5) Тарас Бульба (Терешко, тільки прозовий переказ), 5) Дівка бранка, Потоцький, 6) Козак і Козачка [2]).

Два рази трапилися: 1) Хмельницький і Барабаш, 2) Вітчим, 3) Невільницька (Плач?). Три рази: Хведір Безрідний.

Якби ми захотіли приблизно представити собі територіяльний поділ сих дум між губернями, то дістали-б більш-менш таку картину: з популярних дум у Чернігівській губерні найчастіше трапляються такі думи: Азовські брати — 2 рази, Голота — 3, Коновченко — 2, Невільницький плач (Соколи)—2, Вдова і Три сини—2, Брат і сестра—2, Олексій Попович — 2 [3]). З инших дум: Хмельницький і Барабаш — 2, Похід на Молдавію, Жидівські оренди, Білоцерківський мир, Хведір Безрідний—по одному разу.

В Полтавській губ. з популярних дум: Азовські брати — 4, Голота — 1, Коновченко — 4, Невольницький плач (Соколи) — 3, Вдова і три сини — 4, Брат і сестра — 2, Олексій Попович — 2. З инших: Хведір Безрідний — 2, Вітчим — 2, Невольницька (плач?) — 2, Самійло Кішка—раз.

В Харківській, з популярних: Азовські Брати — 1 [4]), Голота — 1 [5]), Олексій Попович [6]), Брат і сестра — 3, Вдова і три сини — 3 [7]), Козак і козачка — раз [8]).

Що-до Правобережжя, то Сперанський вважає, що воно позбавлене дум. Подільський запис Коновченка Боржковського від Никона з Пікова на його думку випадкове явище.

Як дуже поважна спроба дослідження експансії й популярности дум, ся схема Сперанського варта як-найбільшої уваги, тому що вона в літературі про думи лишилась єдиною в сім роді, а також і тому, що на нашу думку в ній були деякі хиби, що виступають на яв при иншім способі дослідження сього-ж явища. Маючи в розпорядженню матеріял мало що більший ніж той, що був доступний Сперанському, ми приходимо при своїх обрахунках нижче до дещо инших результатів.

Маючи своєю метою дослідження професійних репертуарів з усіма їх складниками, Сперанський користав тільки з тих відомостей про окремі думи, що були подані в складі більш-менш повних репертуарів їх співців, і тим дуже обмежив своє поле обсервації. Він відмовився від записів дум, зроблених поодинці (хоч і від відомих кобзарів), і опирався тільки на таких кобзарях, що були предметами спеціяльних дослідів. Такі кобзарі дійсно можуть здаватись типовими представниками корпорації, але в дійсності не все так буває, а найважніше те, що такі типові кобзарі, що притягнули до себе увагу збирачів, не все бувають найбагатшими з боку репертуару, і не все відбивають місцевий репертуар району в його повноті.

До сього нам доведеться ще вернутись, тепер-же продовжимо наш огляд і звернемось до инших праць про думи, що з'явилися в близькім часі до перегляненої статті Сперанського.

Инші праці першого десятиліття XX в. Між сими працями особливо важні були „Записи" Мартиновича, про які ми говорили вище і тут тільки згадуємо. Друкувались вони власне в сім часі: в 1904 р. в Київській Старині, а 1906 р. вийшли окремою книжкою. Поява їх

---

[1]) Ак. Сперанський робить тут дивну помилку: зараховує до дум такі історичні або оповідальні пісні, як Морозенко, Сава Чалий, Потоцький, Дівка Бранка.

[2]) Се не точно — автор говорить далі про сю думу в Харківщині, себ-то про запис Костомарова, тимчасом він повинен був згадати ще текст Баші з Полтавщини.

[3]) В иншім місці Сперанський каже, що Олексія Поповича на Чернігівщині нема (с. 35). В дійсності маємо тільки один запис сеї думи з Глухівського пов.

[4]) Тут є помилка в обрахунку Сперанського: він рахує всього 6 репертуарних згадок про сю думу. Ділить їх так: на Чернігівщину 2, Полтавщину 4, Харківщину 1, разом виходить 7.

[5]) На Черн. 3, Полт. 1, Харк. 1 = 5, замість чотирьох, як він рахує спочатку.

[6]) Черн. 2, Полт. 2, Харк. 4 = 8 замість 10, як раховано спочатку.

[7]) На Черніг. 2, Полт. 4, Харк. 3 = 9 замість 8, як раховано спочатку. [8]) с. 34.

не була відзначена в пресі і найближчі праці про думи не використовують їх (хоч у тім часі „Записи“ були найбільшою збіркою нових текстів)—тому що більшість робіт того часу (нам їх далі прийдеться тут переглянути) мали переважно теоретичний характер. Між ними робота Сперанського, як монографія про кобзаря, зісталася не тільки найкращою, але й останньою в сім роді. Зате паралельно з нею й слідом за нею з'явилось багато праць, що займалися думовим епосом з инших поглядів, але використовували ті-ж дані, що й Сперанський, і діяли під впливом того-ж повищеного інтересу до дум, який виявився на початку століття.

Маємо тут напр. праці, що займаються походженням форми дум. Так, Дашкевич на підставі словесної аналогії розвиває теорію походження дум з південної Слов'янщини [1]). Він думає, що слово „дума“, в значінню поетичного твору, походить у нас ще з часів зносин з Болгарами в XIII і XIV вв. Бо таке значіння сього слова нагадує відповідний болгарський термін, дума—слово [2]), а при такім значінню малоруська назва дума значила-б не міркування (размышленіе), а пісенне оповідання, аналогічне з німецькою „сагою“ і відповідне до німецького середньовічного виразу singen und sagen. Слово „дума“ могло прийти в ужиток і в часах пізнішого напливу Південних Слов'ян на Україну. Ся південно-слов'янська іміграція мовляв принесла і вплив сербських юнацьких пісень у нашу поезію. Але не вважаючи на сі впливи, думи як поетичні твори, на думку Дашкевича, все таки місцевий український продукт, а не імпортоване явище. Тільки так званого шпитального походження дум Дашкевич не признав, опираючись на відому звістку Сарніцького про співання дум у XVI в.

Ся теорія південного походження дум чи південно-слов'янського впливу на думи за приводом Дашкевича дискутувалась потім досить живо в писаннях про народню словесність. М. Тершаковець, виступаючи проти тематичних запозичень з півдня, звернув увагу, як на звязок наших дум з Південними Слов'янами, на характеристичне вживання в думах вокативу замість номінативу, що відоме в сербській поезії [3]). Професор Є. Тимченко що-до сього помічення вказав, що така форма дійсно „зближує український і сербський епос, але вважати його (вокатив) за позичений з сербського навряд чи можна“. Він навів при тім силу зворотів з таким самим уживанням вокативу не тільки в думах, але й у иншій пісенности ріжних типів [4]), саме-ж питання про південно-слов'янський вплив на думи лишив відкритим.

В згаданій статті М. Тершаковця було також розвинено і кілька спеціяльних помічень що-до думи про Олексія Поповича (наведених у вступі до сеї думи нижче) і взагалі в сфері дослідження окремих дум в сім часі маємо кілька нових праць: окрему розвідку про Марусю Богуславку [5]), про Олексія Поповича [6]). В статті Каманіна про богатирів козацького періоду [7]) переведено аналіз думи про Сокола (див. вступ).

Окремо від инших дослідів стоять студії Франка про думи з часів Хмельниччини [8]). В сих студіях, підходячи до дум про історичних діячів XVII в., Франко перш за все звернув увагу на відносини між історіографією і фольклором (він вживає термін „традиціоністика“), вважаючи їх за дві форми історії, що мають багато спільного. За свою ближчу мету в досліді історичної підвалини нашої пісенности про події XVII в. він

[1]) Н. Дашкевич, Нѣсколько слѣдовъ общенія Южной Руси съ юго-славянами въ литовско-польскій періодъ ея исторіи, между прочимъ въ думахъ, „Изборникъ Кіевскій“, 1904.

[2]) Порівн. А. Дювернуа, Словарь болгарскаго языка, т. I—II, с. 579.

[3]) M. Teršakovec, Beziehungen der ukrainischen historischen Lieder resp. „Dumy“ zum südslawischen Volkseрos, Archiv für slawische Philologie, Band XXIX, 1907.

[4]) Є. Тимченко, До питання про стосунки українських дум до південно-слов'янського епосу, Записки Наукового Товариства в Києві, кн. II, 1908.

[5]) С. Томашівський, Маруся Богуславка в українській літературі, „Літературно-Науковий Вістник“, 1901, кн. III—IV.

[6]) Н. Дашкевичъ, Олексій Поповичъ думы „Про бурю на Чорному морі“, 1905.

[7]) І. Каманін, Українськкі богатирі козацького періоду, Записки Наук. Тов. в Києві, кн. IX, 1913.

[8]) І. Франко, Студії над народними піснями, Львів, 1913, XXXIII, Хмельниччина (думи, пісні та вірші), с. 230.

вважав „при помочі літературно-історичного порівнання зложити критичний апарат для оцінки політичних пам'яток нашої нації. Сей апарат може придатися також спеціяльному історіографові, охороняючи його від помилок, які неминуче випливали з користування матеріялами, більше традиціоністичними ніж історіографічними".

Для сього Франко спочатку наводить літописні відомості про дане явище, відзначаючи в них моменти історичні й чисто літературні, і ними освітлює дану думу про ту-ж саму подію чи особу. Так на основі руської „достовірної літописи" він досліджує думу про Кішку (про се у вступі до сеї думи нижче, с. 40). Далі на підставі Самовидця і Грабянки, а також польських істориків аналізує думи про Хмельницького: про Хмельницького і Барабаша, про Корсунську побіду і про Жидівські оренди, даючи багато цінних помічень, але переказувати їх докладно тут не місце. Сей дослід являється першою спробою критичного аналізу текстів дум і реконструкції первісних варіянтів, і з сього боку він і займає окреме місце в літературі про думи, хоч сама ся спроба й не дала суцільних результатів. З одного боку Франко, порівнюючи думи з писаними документами з цілком зафіксованою формою, виявив тенденцію і думи також трактувати, як такі самі документи, не лишаючи в своїх міркуваннях потрібного місця для кобзарських варіяцій у текстах дум і взагалі не рахуючися з нетривкістю думової форми, з специфічними умовами життя кобзарського епосу. З другого боку, він розглядав думи про Хмельниччину тільки в звязку з історичним апаратом тої епохи, а зовсім незалежно від їх звязку з иншими складникам кобзарського репертуару.

Так оперуючи сосницькими варіянтами думи про Хмельницького і Барабаша, дослідник трохи наосліп відкриває в них звязки й подібності й приходить до висновку, що „оба варіянти хоч записані ріжними людьми, в ріжних часах і від ріжних кобзарів, виявляють одну редакцію, так сказати, одну кобзарську школу, в якій кождий ученик дещо забуває з того, що усно передав йому майстер, а дещо додає зі свого конвенціонально-поетичного запасу" (с. 326). Він говорить про се як про зовсім загальне явище, не відзначаючи, що між отсими сосницькими варіянтами дійсно існує такий шкільний звязок, що позволяє досить точно установити новіші додатки учня Братиці супроти старшої редакції вчителя Бешка. Бешко й Братиця не черпають з одного спільного джерела, але являються представниками одної традиції в ріжних моментах її розвою, тому додатки в Братиці легше пояснити книжним впливом, ніж тим „конвенціонально-поетичним запасом", про який сказано вище; тим більше, що, як відомо, Братиця справді чимало „поняв" із книг. Натомість впливом традиції, а саме впливом думи про Озівських братів, що також належить до сосницького районового репертуару, слід пояснювати епізод з убивством Барабаша—який Франко старається пояснити впливом ближче невідомої редакції думи про битву під Корсунем (с. 333). Спеціяльно вираз „з пліч голову як галку зняти„ являється характеристичним моментом для сосницької редакції Утечі трьох братів з Озова (див. нижче, с. 91).

Думу про жидівські погроми (про утечу з Полонного) Франко дослідив на підставі жидівської брошури очевидця сих подій Натана Ганновера, надрукованої в Венеції 1653 р. Він відзначає подібності брошури й думи, але дуже вірно відмічає, що комічні епізоди втечі, описані в думі, опираються на власну кобзарську традицію, що затримала їх у вжитку, з огляду на їх гумористичну вартість назалежно від історичної традиції (с. 400).

Що-до інтелігентського впливу на сі думи, то Франко вповні допускав його можливість спеціяльно в сосницьких варіянтах Хмельницького і Барабаша, в тих додатках, що вони мають супроти варіянту Цертелева, але ближче він сих можливостей не аналізував і не висловився виразно що-до джерела й шляху, звідки сі впливи мали увійти в кобзарську традицію. Як видно, дуже великого значіння Франко сьому питанню не надавав.

Взагалі не вважаючи на те, що в своїх реконструкціях основних текстів Франко мусів займати критичне становище що-до кожного окремого слова, в справі так-би ска-

зати зовнішньої історії тексту він властиво не заглиблювався, і не старався також заокруглити поставлене питання: довести своє дослідження дум про Хмельниччину до якогось суцільного висновку, до якоїсь загальної гіпотези що-до розвою дум або чогось подібного. Та все таки шкода, що сі досліди Франка не поширились і на инші думи,— се певне дало-б нам дещо цікаве і для досліду окремих тем і для уточнення самого методу дослідження, що як сказано—лишився ще незформульованими у сих студіях над думами про Хмельниччину. Мабуть через се саме не знайшов сей метод і наслідників— хоч спричинилися до сього певно і чутки про стан здоров'я Франка. Сі студії, писані вже за часів його хвороби, не викликали у суспільности й фахівців потрібного відгомону й довір'я що-до їх методів і наукових висновків. Таким чином спосіб досліджування Франка в приложенню до дум лишився одиничною спробою, що-ж до досліджування дум про Хмельниччину взагалі, то вони так і не знайшли собі другого дослідника. З дум, якими займався Франко, тільки дума про Кішку була розглянена ще раз в додатках про думи до Історії України-Руси М. Грушевського.

Сі додатки знаходяться в томах VI і VII; перший займався ближче двома думами з історичними іменами—думою про Кішку і думою про Олексія Поповича, а другий займався походженням дум взагалі і відомою теорією сербського впливу на думи. Вказавши на конвенціональність терміну „дума", автор констатує, що в старій літературі „досі не звісно ні одного факту, де-б назва думи прикладалася власне до сього роду поезії чи то в усній чи то в писаній традиції. Тим менше маємо право звязувати сю назву виключно з такими саме (нерівноскладовими) піснями. А коли вже робити се по традиції, що установилася в наукових кругах XIX в., то у всякім разі не можна без докладнішої аналізи прикладати до сеї конвенціональної категорії дум історичні свідоцтва про думи, які можуть говорити про зовсім инші, відмінні типи піснотворчости, і по всякій правдоподібності таки справді про зовсім инше говорять: „думи" XVI—XVII вв., згадані в польських джерелах, зовсім не те, що розуміли під сею назвою в XIX в. і тепер".

Що-ж до впливу сербської поезії, то М. Грушевський відзначає розповсюдженість сербських музик у Польщі і на Литві в XVI в., і допускає, що вони вплинули і на нашу пісенність, та він не вважає за можливе, йдучи тільки за сим, як показано — конвенціональним терміном думи, звязувати сербський вплив саме з нашими нерівноскладовими речитативами. Сей вплив міг відбитись на цілком инших творах, ближче недосліджених.

Думки автора про окремі історичні думи переказані у вступах до відповідних дум нижче (сс. 40 і 61). Загальний-же погляд на історичні думи (і пісні) М. Грушевського був такий: „Маємо серію пісень, де історично-побутовий образок звязаний з якимсь іменем, нам незвісним. Такі напр. думи про Марусю Богуславку, Івана Богуславця, Федора Безрідного, пісні про смерть Коваленка, козака Авраменка і т. и. Не завсіди можна їх відграничити від таких пісень, де імена героїв вимишлені, для характеристики (як козак Голота, або може і той Федір Безрідний). Та се й не має значіння. За правило можна вважати, що основою пісні служить факт дійсний. Чи вона задержить при тім конкректне ім'я особи, чи затратить, се не зміняє властиво нічого". Таким чином з „сеї доби (XVI в.) маємо в народній поезії властиво тільки історично-побутові образи, де імення не грають майже ніякої ролі" [1]).

Переходячи до инших праць, що займаються думами, констатуємо, що теорія Житецького, якій так не щастило в свій час, в сім часі все більше набирає авторитету. תершаковець протиставляв її Дашкевичу; до неї прилучається ак. В. Перетц у популярній статті про думи [2]) і в доповіді, читаній в народній авдиторії в Київі 17 січня 1908 р. [3]), і в спеціяльних дослідах про питання, звязані з розвоєм великоруської і української поезії, в яких між

[1]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, с. 577.

[2]) В. Перетц, Українські думи, Літературно-Науковий Вістник, 1907, IV, с. 22.

[3]) О. Пчілка, Старосвітські „думи" в новому виконанню і поясненню, Рідний Край, 1908, ч. 4, 31 січня, с. 12.

иншим він торкається і дум. Сі останні досліди, правда, не сягають глибоко в історію спеціяльно думового епосу. Про думи автор говорить загально, що доперва з більшим нагромадженням сирового матеріялу, на його думку, можна буде установити факт, „що стара малоруська поезія дум і народніх пісень перед появою польського впливу і впливу „елліно-слов'янської" теорії (поетичної, себ-то до половини XVI в.) була формою тотожня з великоруською поезією. Ся єдність заховалась тільки до останніх літ XVI в. Пізніше, при пануванні вченої шкільної форми віршування, народній вірш, перейнявши від шкільного віршу риму й рівноскладовість, на останках старовини виробив нову форму, що її аналіз дав уже П. Житецький, відзначивши, що думи „представляють оригінальний витвір народньо-культурної творчости, народній що-до світогляду і мови і книжний що-до „особливого складу думки, способів її розвитку і вислову" [1]). Прийнявши сей погляд Житецького, ак. Перетц не переводить основної ріжниці між формою пісні і думи і розвій одної й другої бере за одно. Інтересуючись розвоєм народньої віршової форми з силабічного шкільного вірша, він не робить застережень що-до дум, вважаючи їх очевидно за продукт такого-ж розвою. Спеціяльного досліду над думами як певною категорією поезії він не дав, як і взагалі всі наукові праці про думи того часу все ще не досить виразно ставили питання про власну долю сього роду поезії, окремо від народньої творчости взагалі, так як се було помітно і в попередніх роботах.

Теорія шкільного походження дум прийнята без застережень і в згаданій уже популярній праці К. Арабажина, де думи розглядано разом з иншими народніми піснями [2]). Ся стаття лишилась інформаційним джерелом для російської публіки до новішого часу [3]). Найбільшою-ж спеціяльною працею про думи для того часу була все таки робота Житецького.

Зате в тім самім часі з'явились дві нові цінні праці про думи, що не роз'яснюючи питання про їх форму, були все-ж основними причинками для їх історії. Се стаття Є. Ткаченка-Петренка про видання й досліджування дум і стаття І. Єрофеєва про походження терміну дума з повним інвентарем усіх зібраних дум.

Стаття Ткаченка-Петренка [4]) являється свого роду толкованою бібліографією дум, що вперше охоплює більше або менше повно, зводячи в певну систему, все те, що писалось і говорилось про думи припадково, без будь-якої системи, протягом більше як сто літ. Автор спочатку спиняється над уживанням слова „дума" в старих часах, далі переглядає ріжні дефініції сього поняття від Максимовича до Житецького і, як найбільш докладну, відзначає дефініцію Неймана. Вона на думку Ткаченка-Петренка дає кожному змогу відріжнити думу від иншої пісні і не грішить суб'єктивізмом инших означень: перебільшеним захопленням поетичною вартістю дум та інтересом до психологічних мотивів дум, що занадто цікавили инших дослідників думового епосу. Потім автор розглядає спеціяльні досліди про думи—сторінки про історію дум Срезневського, Максимовича, далі Куліша Костомарова, Буслаєва, Ламанського, Ор. Міллера, Антоновича й Драгоманова, Ягіча, Веселовського [5]), Потебні [6]), Дашкевича. З приводу монографії Дашкевича про Олексія Поповича Ткаченко-Петренко пропонує свої власні погляди на сю думу, переказані у нас у вступі до сеї-ж думи. Далі переглядає відповідні сторінки в роботі Халанського [7]), монографії Науменка, Сумцова, Томашівського. Нарешті переглядає роботу Лисовського і „Мысли" Житецького та рецензії на них Соболевського й Сумцова.

Хоч праця мала займатись виданнями й дослідами дум, але переглядала властиво тільки друге. Видань вона не торкнулася, і се не дивно, бо охопити сі два питання

[1]) В. Перетцъ, Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы, т. III, с. 12.
[2]) Исторія Русской литературы подъ ред Аничкова, т. II, с. 324.
[3]) Див. ак. М. Сперанскій, Введеніе въ исторію русской устной словесности, Москва, 1917, с. 357: за найкращий підручник для ознайомлення з думами він вважає статтю Арабажина.
[4]) Е. Ткаченко-Петренко, Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ, „Україна", 1907, VII—VIII, с. 144.
[5]) В. Веселовскій, Южно-Русскія Былины.
[6]) А. Потебня, Объясненія малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсень, т. II, 1887.
[7]) М. Халанскій, Великорусскія былини кіевскаго цикла, 1885.

навіть в порівнюючи величенькій статті (40 стор.) було неможливо. Але обмеживши́сь самими дослідами, автор мав змогу дати дуже корисний і майже повний огляд головніших дослідів і теорій про думи.

Питання, що лишилось невиясненим у Ткаченка-Петренка, було спеціяльною темою другої статті, що вийшла досить скоро по тім: статті Єрофеєва про редакції дум[1]), хоч і тут історію видавання дум не вичерпано до решти. В першій частині сеї роботи автор зайнявся дуже докладно старими згадками про думи й означеннями дум—подібно як і перший розділ статті Ткаченка-Петренка. В другій частині він дав огляд усіх дум і їх варіянтів, додаючи до того каталогу короткі характеристики. Се був перший такий підсумок, продукт чималої, совісно переведеної праці, що лишився цінною провідною ниткою для всяких дальших робіт у сій сфері. Спинимось над сею роботою, щоб розібрати її характер і відзначити її цінности й хиби, а тим віддати їй належне й за ту поміч, що ми знаходили в ній в сій нашій теперішній роботі.

Єрофеєв реєструє 34 заголовки дум, поділяючи їх на три групи. I. Думи історичні, боротьба козаків з Татарами і Турками: 1) Буря нищить турецький корабель—уривок Метлинського, який ми викидаємо з числа дум (див. вище з приводу Метлинського); Єрофеєв вважає її за уривок думи, що втративши інтерес для авдиторії, все більше тратила свою фізіономію й наближалась до пісні. 2) Плач невільників у турецькій каторзі (у нас № 1)—відзначено п'ять варіянтів, один помилково (див. вступ). 3) Втеча трьох братів з Озову—18 варіянтів, помилкою тричі повторено один заголовок[2]); окрім того замість Цертелева (наш вар. **Б**) автор цитує Максимовича (наш вар. *У*), нема варіянту Альманаху; що-до розвою думи автор прилучається до думок Костомарова й Андрієвського. 4) Дума про Голоту—4 вар., се повний і вірний обрахунок варіянтів сеї думи. 5) Дума про Олексія Поповича і про Бурю на Чорнім морі—16 вар. (див. у вступі до думи № 7). 6) Втеча Самійла Кішки—4 вар., пропущено варіянт Костомарова від Зайкевича. 7) Дума про Марусю Богуславку—3 вар. (порівн. вступ до думи № 4). 8) Плач невільника у Турків про викуп—3 вар., останній (з Київської Старини, 1882 р., к. XII)—цитований помилково[3]). 9) Смерть Хведора Безрідного—9 варіянтів; всі варіянти, що були тоді відомі; коментар, що Єрофеєв додав до сеї думи, один з найліпших у сій роботі; цінна вказівка на подібність сеї думи до думи про Смерть Хмельницкого, де також виступає бажання вмираючого передати комусь своє добро або владу; Єрофеєв думав, що ся дума розвинулася з пісні про вмираючого козака, що передає джурі одіж і коня,—таких пісень ми що правда не знаємо, але пісенний мотив прощання вмираючого козака остільки популярний, що він міг існувати і в дуже ріжноманітних варіяціях. 10) Смерть братів коло річки Самари—3 вар.; Єрофеєв тут пропустив вар. Метлинського. 11) Хмельницький і Барабаш—3 вар., всі, що були відомі. 12) Утиски України Жидами-рандарями і повстання—так само. 13) Корсунська баталія—2 вар. 14) Уривок про Волошина—з сього приводу Єрофеєв завважує, що „звязку сього уривку з якою-небудь з відомих нам дум немає“[4]). 15) Іван Богун—на думку Єрофеєва два рядки з сього уривка, що всього має 12 рядків, взято з думи про Хмельницького і Барабаша. 16) Похід в Молдавію—3 вар., автор вірно відзначає подібність обох варіянтів від Шута, хоч не зазначає докладно їх походження. 17) Смерть Хмельницького—2 вар. 18) „Дума про гайдамаку Вітрогона“ (уривок на 7 рядків); сей уривок, що був надрукований у краківськім виданню Zbior wiadomości do antropologyi krajowej 1879 р., на нашу думку, не має характеру думи, се просто зле записаний і сам по собі кошлавий уривок пісні з витриманою римою; відзначимо тут, що пок. ак. Гнатюк, не знаючи нашої думки про сей уривок, незалежно від того радив нам не вклю-

---

[1]) Ів. Єрофеєв, Українські думи і їх редакції, Записки Українського Наукового Товариства в Київі, 1909, кн. VI, с. 69, 1910, кн. III, с. 17.

[2]) №№ 16, 17, 18—Этногр. Обозрѣніе, 1892, I, с. 143; IV, с. 138 і I, с. 143; дійсна цитата—IV, с. 138.

[3]) Ми не знайшли сього варіянту—автор характеризує його так: „Варіянт 3-ій не виявляє особливої давности, тому ми відносимо його до близького до нього першого варіянту“ (Лукашевича, наш № 2, вар. **А**).

[4]) Не завважив Єрофеєв, що ім'я Волошина—також джури—виступає в думі про Сірчиху.

чати його в корпус дум, з огляду на його пісенний характер. 19) Дума про Ганджу Андибера—3 вар. і досить докладний розбір сеї дум. 20) Івась Коновченко чи Вдовиченко—10 вар.; окрім того Єрофеєв говорить про 6 рукописних варіянтів, але які вони й де записані, Єрофеєв не каже, як і взагалі не кладе натиску на територіяльну приналежність дум. Здебільшого він порівнює тільки самі записи, не рахуючися з їх історією.

II. Думи побутові: 21) Дума про вдову і трьох синів—9 вар., замість 15, що були опубліковані в тих часах (до варіянтів сеї думи Єрофеєв не зараховує запису „Повѣстей", бо він у нього творить окремий заголовок). 22) Дума про сестру і брата—8 записів; ми на той час нараховуємо їх 9, десятий запис Сперанського—але записів Сперанського Єрофеєв взагалі не використовує; зате у нього між варіянти сеї думи помилкою занесено Вітчима Лукашевича [1]). 23) Вітчим (або Виїзд козака)—4 варіянти; варіянт Повістей творить окремий заголовок; все таки й без нього й без варіянту Лукашевича, що як сказано—у Єрофеєва попав не на своє місце, ми нараховуємо 7 варіянтів сеї думи: пропущено у Єрофеєва запис Жемчужникова в „Основі" і два записи Мартиновича від Крюковського й Магадина. 24) Дума про козацьке життя—2 вар.; не згадано прекрасного запису Горленка в „Кобзарях і Лірниках". 25) Дума про смерть козака-бандуриста—нею автор замикає огляд „дум побутових"; його думки про сю думу були виложені вище.

III. Остання група—„декілька дум особливого характеру": 26) Соколи—3 вар., бракує варіянту Костомарова. 27) Дума про Миховія (про Михійка), пародія, що записав Мартинович від Крюковського. 28) Іван Богуславець, гетьман запорозький—2 вар., себ-то дума й пісня в Антоновича й Драгоманова. 29) Отаман Матяш, 30) Вдова Сірка і 31) Розмова Дніпра з Дунаєм—розглядаються разом. Дві останні автор вважає за не народні думи, а перша, на його думку, відгомін билин про Іллю Муромця. 32) Вдова в Чечельниці—„дума ся,—каже автор,—не що инше, як дума про вдову і трьох синів", се вірно, і незрозуміло, чому він відзначив її як окрему тему. Так само й остання дума в його перегляді—33) Козак прощається з сестрами—се тільки варіянт „Повѣстей" на тему Виїзду козака.

Не вважаючи на відзначені неточності й помилки, праця Єрофеєва була дуже цінною вкладкою в літературу про думи і корисним додатком до тих реєстрів варіянтів, що були подані в „Мыслях", хоч на жаль треба сказати—Єрофеєв їх власне не використав, і не засвоїв собі тих корективів у відносинах до друкованого матеріялу, хоч-би до збірника Антоновича й Драгоманова, що давали сі реєстри Житецького.

Серед сеї сили теоретичних праць про думи з'явилось порівняно небагато нових текстів, як от записи від Кравченка, від Дудки, Пархоменка, то-що; до цінніших публікацій належать також записи В. Г. Кравченка, що вийшли 1911 р. [2]). Се два дуже оригінальні записи Коновченка з Житомирщини від лірників Гуменюка і Сапожника. Від першого записано і псальму, але яких-небудь відомостей про кобзарів не подано.

Вище ми вже звернули увагу, що таке багатство розвідок і заміток про думи стояло в певнім звязку з підвищеним інтересом до самих дум у публіки, з популярністю окремих кобзарів, модою на кобзарські концерти й т. и. Між сими кобзарськими знаменитостями того часу найбільше місце займають Пархоменко, Кравченко й Кучеренко, що виступали в Харкові 1902 р., але публіка цікавиться також і менш славними кобзарями: так, в 1907 р. по Катеринославщині „гастролює" сосницький кобзар Ткаченко, виступаючи на прилюдних концертах у школах і т. и. [3]). Про Кравченка чуємо, що підчас кустарної виставки в Київі 1906 р. він майже щоденно грав і співав відвідувачам виставки, сидячи в кутку „Полтавської кімнати" [4]). Про виступ Пархоменка в Київі ми вже згадували; разом з

[1]) Отже не порахував Єрофеєв, окрім Сперанського ще двох текстів: одного вар. Метлинського і одного в Чубинського в п'ятім томі Трудів.

[2]) Етнографічні матеріяли, зібрані В. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях з передмовою Т. Гладкого, Труды Общества Исследователей Волыни, т. V.

[3]) Рідний Край, 1908, № 1, с. 15. Про сього кобзаря маленька монографія Т. Пащенка, Кобзар Петро Ткаченко, Етнографічний Вістник, 1927, вип. III, с. 67. Тут-же розповіджено про невдалу подорож його до Миколаєва, що закінчилась арештом. [4]) Рідний Край, 1908, № 23, с. 7.

Кравченком і Кучеренком він виступав знов на „Кобзарськім концерті“ 21 жовтня с.с. 1908 р. [1]). Але з відзивів тогочасних слухачів сих концертів бачимо, що інтерес до старших кобзарів блідне перед талантом отсього Кучеренка, кобзаря артиста, як про нього кажуть,—віртуоза бандурної гри, виконавця думи про Бандуриста, але загалом найменш традиційного з усіх кобзарів, що звертали на себе увагу широкої публіки. Не дивно, що бачимо його й на таких концертах, що не мають у собі нічого „етнографічного“—як концерт на відкриття українського клубу в Києві [2]). Року 1909 сей-же Кучеренко з Пархоменком і Петром Древченком організують справжнє артистичне турне по Україні, на жаль тільки маршрут його нам невідомий [3]). Все се свідчить про невгасаючий інтерес публіки до кобзарського мистецтва, але разом з тим з сих звісток бачимо, що се мистецтво в своїй новій, концертовій формі все більше віддаляється від традиційних взірців. Кучеренко співає зовсім книжні речі як напр. Бандурист; Пархоменкові Олена Пчілка закидає, що він співає Азовських братів під танкову мелодію. Тому в зацікавлених кругах кінець-кінцем з'являється думка про потребу не тільки консервування, але й культивування кобзарської музики. Говориться про потребу класи бандурної гри в музичних школах, наприклад у школі М. Лисенка і т. д.

Музично-етнографічна експедиція для дослідження кобзарства. Але в тім саме часі з'являється й проєкт систематичного музичного дослідження дум, що в результаті дало нам праці Філарета Колесси. Над історією сеї надзвичайно важної роботи треба було-б спинитися як-найдокладніше, але на жаль — відомостей про неї досить мало, і говорити можна тільки в загальних рисах, на підставі звісток у статтях О. Сластьона і в передмовах до праці Колесси. Зіставивши їх і перевіривши зі слів компетентних осіб, можемо сконстатувати факт, що ініціятива до того діла вийшла від подружжя Квіток: Лариси Косач-Квітки (Лесі Українки) і Климента Василевича Квітки, що одначе зразу заховалось у густій тіні, виступаючи тільки скромними анонімними помічниками в сій важній справі. Леся Українка, що пожертвувала потрібну суму грошей на сю справу, так і не відкрила свого інкогніто до кінця життя, і в публікації дум, записаних її коштом, вона фігурує тільки як одна з помічниць в організаційній роботі, як авторка кількох фонографічних записів, то-що [4]). Посередником між жертводавцем і проф. Колессою був К. В. Квітка, і він-же був очевидно автором листів до О. Сластьона, що цитуються в його статтях про „Мелодії українських дум і їх записування“ в „Рідні́м Краю“. Сі статті почали друкуватись у листопаді 1908 р. і в першій з них О. Г. Сластьон оповів, що ще літом того року він одержав листа від невідомої йому особи (очевидно К. В. Квітки), що звертався до О. Г. як до досвідченої в сьому ділі людини, з доручення иншої особи, що до деякого часу, мовляв, бажає зістатись невідомою, „а хоче пожертвувати потрібну суму грошей на діло збереження для нащадків музики кобзарських дум“.

Що було безпосереднім приводом до сього листа, не знаємо. І Леся Українка і К. Квітка, обоє великі любителі української народньої музики, що сами записали багато пісень, розуміється, були вповні свідомі ваги сього діла, і можливо, що саме й узялись вони до нього року 1908 через те, що як бачимо—в справі дослідження кобзарства було тоді досить тихо, а з другого боку,—саме тоді все більше починало ширитися концертне кобзарство, що грозило загибеллю традиційному кобзарському мистецтву. План у них, чи може треба сказати—спеціяльно у Лесі Українки, був подвійний. Перше—аби затримати при життю стару кобзарську манеру гри й співу, що затрачувалась у новіших

[1]) Рідний Край, 1908, № 34, с. 7. [2]) Там-же, 1908, № 36, с. 6.

[3]) Х. Г., З нагоди кобзарської мандрівки, Там-же, 1909, № 21.

[4]) В передмові до Колессиної праці „Мельодії українських народніх дум, серія I“ (Львів, 1910 р.) про се сказано так: „На сю ціль (подорож на Полтавщину для записування від кобзарів) жертвував якийсь любитель народньої старовини, якого шановне ім'я й досі мені невідоме—565 корон (250 руб. по тодішньому) за посредництвом і мабуть за спонукою п. п. Климентія і Лариси Квітки (Лесі Українки), що разом із відомим художником Опанасом Гр. Сластьоном зайнялися дуже дбайливо усею перепискою і улаштованням екскурсії“ (с. XXXIII).

концертових кобзарів, треба, мовляв, знайти інтелігентну музикальну людину, яка-б перейняла справжню кобзарську манеру співу і гри від якогось давнього кобзаря. Для сього ся людина мусіла-б бути „настільки освічена, що не вважала-б себе в праві хоч-би на йоту відступати від оригіналу, і повинна тямити, що вона може бути тільки добросовісним учеником кобзаря, а не композитором, або—борони боже—вчителем кобзарів“[1]. Другою частиною плану Лесі Українки було: „знайти спеціяліста музику, що зайнявся-б фонографічним записом музики дум і приготовив-би їх до видання“.

Правдоподібно, що обидві частини сього плану були розвинені тільки в листі до Сластьона; але разом з сим листом ініціятори вислали в сій справі також листа до „Музыкально-этнографической комиссіи при Московскомъ обществѣ любителей естествознанія, географіи и антропологіи“ і до етнографічної комісії львівського Наукового Товариства ім. Шевченка. Думаємо, що сі листи торкались тільки питання про фонографічні записи кобзарських співів, бо про практичне виучування кобзарської штуки у відповідних писаннях Ф. Колесси ніде згадки не бачимо і з сього можемо думати, що сю частину проєкту покинено зразу-ж, і навіть не пробувано здійснити. Що-ж до фонографування, то відповіді всіх трьох адресатів були прихильні до справи, і ініціяторам лишалось тільки вибрати між московською й львівською пропозицією. Москва—як читаємо знов-же у Сластьона, запропонувала для сеї справи д. Маслова, але ініціятори не згодились на сю пропозицію, з огляду на його необізнаність з українською пісенністю, і рішились чекати „Галичанина“. Що-до останнього, то етнографічна комісія Товариства імени Шевченка не зразу назвала свого кандидата, видко вагаючись між С. Людкевичем і Ф. Колессою. „При тім сумнім становищі,—писав кореспондент Сластьона,—що між російськими Українцями не знаходиться досить тямущої й практикованої людини, доводиться робити вибір між Великорусом і Галичанином. Гадаючи, що Галичанин, хоча не чув лівобережних кобзарських дум, та все-ж скоріше зрозуміє їх дух, мій знайомий (жертводавець) і нахиляється, щоб дати субсидію Галичанинові. Таким чином у початку іюля сього року певно приїде до Миргорода хтось з названих добродіїв“. І дійсно в назначений час вирушив у сю музичну експедицію до Миргорода—Філарет Колесса.

В працях проф. Колесси не маємо на жаль ближчих відомостей про організацію й хід самої збирацької роботи—отсеї першої, в дослідженні кобзарства, музично-етнографічної експедиції. За сими відомостями мусимо шукати в цікавій серії статтей О. Сластьона, де зафіксовано багато цінних деталів і розгорнено чимало інтересних поглядів на справу. До Сластьона ініціятори звернулись не тільки як до людини досвідченої в справі фонографування, але й як до великого знавця кобзарства й думового епосу, і в своїм виборі вони були дуже праві: Сластьон не тільки став дуже активним співробітником і добре організував взаємини з кобзарями підчас побуту Колесси на Придніпрянщині, а й сам дав ще чимало нового матеріялу для збірки по закінченню Колессиної подорожи; окрім того-ж він і в першій стадії роботи багато допоміг ініціяторам своїми порадами й практичними вказівками. Сі міркування, що наповнювали собою кореспонденцію між Сластьоном і NN (К. В. Квіткою, очевидно), потрохи розгорнулися в цілу серію ескізів з історії дослідження дум, що й були надруковані в „Рідному Краю“ 1908 р. Питання там порушені досить ріжнорідні: був тут огляд збирання дум і відомостей про співання дум у старовину (ч. 35, 36), характеристика музичної форми і огляд дослідів у сій сфері (ч. 36, с. 8, ч. 37). З міркувань над музичною формою дум було зроблено і висновок про те, чому слід відмовитись від плану виучування кобзарського співу, а краще обмежитись фонографуванням (ч. 38)—висновок, що можемо думати відбився й на зміні первісного плану самих ініціяторів справи, Л. Українки й К. Квітки. Автор вказував тут на велику ріжнорідність думових мотивів, на їх неусталену форму, на те, що учачись у одного якогось кобзаря, майбутній співак міг-би заховати тільки один якийсь спосіб співання думи, тимчасом коли кожний повіт, а то й волость має свій спеціяльний думовий мотив, що до того ще

[1]) Рідний Край, 1908 р., ч. 35, с. 4.

й варіюється весь час у співі кожного кобзаря. Через таку неусталеність думового мотиву трудно й заучувати думи, а не менше трудно записувати їх на ноти зі слуху, без фонографа. Згадавши попередні спроби записування дум—ближче невідомий запис Марковича [1]), згадані записи Лисенка й два записи О. І. Рубця, зроблені 1884 р. [2]), Сластьон і переходить до питання фонографування, себ-то до того методу, що він перший ужив в приложенню до думового епосу. Правда, О. Г. згадує також фонографічні спроби співробітниці московської музично-етнографічної комісії—Ліньової, що, як він каже, „років зо три“ тому (отже коло 1905 р.) була в Миргороді й записувала „пісні кобзарів і лірників“, але записи самого О. Г. мусіли бути старші від сих московських спроб.

Висновок Сластьона з сих помічень був той, що для схоронення пам'яток кобзарської поезії треба-б розгорнути ширше те діло, що розпочала Л. Українка, і знайти засоби до фундації спеціяльного архіву на взір берлінського архіву фонограм, і в ньому зібрати кобзарські взірці з цілої території, де існують кобзарські думи. Се побажання лишилось нездійсненим, але воно цікаве тим, що дає нам певне мірило для оцінки розмаху тої праці, що починалась під сим гаслом.

Се був у найголовнішому зміст першої частини праці О. Сластьона, після якої приходила частина практична, але по дорозі, з приводу нещасливих міркувань про думовий ритм згаданого московського етнографа Маслова, що його кандидатуру відкинули ініціятори збірки, автор зробив ще великий екскурс в сферу історії походження дум (ч. 41, 42, 43, 44, 45, 46). Переглянув тут ріжні погляди на сю справу—Неймана, Равіти, музичні досліди Фамінцина, думки Буслаєва, теорії Ф. Колесси про спорідненість дум з староарабськими макамами, нарешті думки Стасова й Потаніна—прихильно ставлячись до теорії східнього походження дум. Натомість полемізував з ак. В. Перетцом, М. Грушевським і почасти з П. Житецьким: у всіх трьох автор оспорював думку про вплив заходу—західньої культури, шкільної науки й силабічного віршу на думу, а разом з сим відкидав думку про вплив західнього слов'янства на форму й назву дум. Найгостріше виступив О. Сластьон проти польського походження самого терміну „дума“ та проти сумніву М. Грушевського, чи відомі згадки про думи в польських письменників XVI—XVII вв. дійсно стосуються до дум у сучаснім розумінню. Проти сих сумнівів Сластьон покликався на сих-же старих польських письменників та на новіших польських авторів, і твердив, що в них „не з'являлось і не могло з'явитись такого питання, як те, що в останні часи з'явилось у нас, чи думи українські були й у давні часи те саме, що й тепер, чи може ті думи, що про їх немало писали тодішні польські учені, були щось зовсім инше, відмінне?“ На гадку Сластьона, тотожність старих дум і нових зовсім певна, що й потверджують, на його думку, такі польські дефініції слова дума, як elegia, zamyślona pieśn, то-що, згадки про співання дум на дворах російських царів в Історії музики Перепеліцина 1888 р., в словнику Брокгавза й т. и., нарешті згадка про думи у відомій „копії Маслова“ [3]) й и. Такі-ж факти, що елегія є поняття зовсім конкретне й досить далеке від нашого сучасного поняття думи, що пісня може бути zamyślona, не будучи нерівноскладовою; що нарешті—скільки нам відомо про ті „думи“, що їх згадують старі польські автори, то вони власне нічого спільного з формою дум не мали, а навпаки сходилися з піснями, такими як напр. Байда—все се не було взяте на увагу в міркуваннях Сластьона, і через се він відкинув навіть ту думку, що Максимович позичив слово дума у К. Бродзінського.

Вся ся аргументація була-б мало цікава, коли-б Сластьон не зробив дуже несподіваної заяви про те, що термін дума, хоч рідко трапляється у кобзарів, мовляв все таки

[1]) Автор мав тут на увазі замітку Л. Жемчужникова: „Замѣтка къ статьѣ:“ Воспоминаніе о Н. А. Маркевичѣ“, „Основа“, 1861, кн. II, с. 184, де говориться про збірку пісень у нотах, зложену з 150 пісень, „одной думы—„Савва Чалый“, „Вертепа“ і т. и. Отже сю вказівку не можна вважати за безпосередню—бо-ж думи про Саву Чалого нема, а є пісні. Натомість був запис нот до думи про Вітчима в збірці Галагана, що також міг бути ділом Маркевича, але про се О. Сластьон не говорить.

[2]) Рідний Край, 1908 р., ч. 38, с. 7.

[3]) Рідний Край, 1908, ч. 45, с. 11.

загально відомий в кобзарськім ужитку. Від старших збирачів ми чули протилежне. Куліш заявляв, що кобзарі сами вживають инших назов для того, що ми називаємо думами. Мартинович виразно підкреслював, що слово дума не належить до кобзарської термінології—при нашім побаченню з ним він знов підкреслював той факт, що коли се слово й доводиться чути від кобзарів, то в приложенню до цілком иншого роду творів, ніж той, що цікавить нас. Нарешті у самого О. Г. Сластьона в статті про Кравченка було згадано кілька термінів, якими називаються думи у кобзарів, і не відмічено, щоб слово дума вживалось у них також, в тім значінню, що розглядається тут. Тепер у полеміці з М. Грушевським Сластьон згадав, що кобзарі знають се слово, але нічого ближчого про вжиток і точне значіння сього слова в кобзарів не подав, хоч се був-би одинокий серйозний аргумент в його полеміці.

Що-до теорії шкільного впливу на форму дум, то тут автор тримався переважно аргументації Соболевського проти Житецького, але обертаючи вістря менше проти останнього ніж проти ак. Перетца, що в дійсності думами займався досить небагато. Слід завважити, що критичне ставлення автора проти теорії впливу шкільного віршу на думи підтримувала вповні і редакція часопису, що в своїх примітках до статті Сластьона то солідаризувалась з автором, то ще гостріше підкреслювала свою неприхильність до згаданих поглядів [1]).

Продовження праці Сластьона—частина, присвячена описові експедиції Колесси, з'явилась аж у половині 1909 р. під заголовком „Записування дум на фонограф" (ч. 22, 23, 24). Тут ми дізнаємось, що в плані К. Квітки й Лесі Українки було, щоб Ф. Колесса спочатку записав на фонограф співи самого О. Г. Сластьона, що, як сказано, дуже добре співав кілька кобзарських дум; далі—мабуть від відомого М. Кравченка, що до нього Сластьон мусів бути властиво „ключем"; а потім—щоб Колесса поїздив по Полтавщині й записав думи ще й безпосередньо від инших кобзарів. Для сього, не вважаючи на неохоту О. Г., було вирішено дати до газет відозву до громадянства, щоб поінформовані люди подавали відомості про ті місцевості, де є кобзарі, й щоб по змозі улегшували зносини Ф. Колесси з сими кобзарями. Результат сеї відозви був дуже характеристичний: на всі заклики прийшов тільки одним один лист з запросинами якогось поміщика, що очевидно хотів погостити в себе закордонного гостя. Що-до кобзарів, то сей поміщик знав тільки старого кобзаря Юхима Марціяна з Попівки, що, як каже, вже 20 літ не грав, все забув і до того ще й хворий; та ще згадував якусь бабу, що співає псальми—„а за се її колись, як сама вона каже, били" [2]). Та ся відповідь була результатом хоч дуже скромним, але принаймні безобидним; зате по приїзді вже самого Ф. Колесси до Київа, в звязку з майбутніми подорожами по кобзарях, йому було дано пораду добути дозвіл у київських властей (очевидно у генерал-губернатора), що накликало не тільки категоричну заборону Колессі всяких таких потрібних йому подорожей по Миргородщині, але ще й спровокувало безконечні зачіпки й формалістичні докучання „на місцях", з боку всяких малих начальств, включно до поштових урядовців у Миргороді. З огляду на се все думку про подорожі відкинено, і Ф. Колесса списав тільки тих співаків, що могли бути в Миргороді—окрім свого господаря О. Г. Сластьона, Михайла Кравченка, Платона Кравченка Шахворостівського, Опанаса Баря [3]), Миколу Дубину з Решетилівки, Антона Скобу з Богачки Хорольського пов. і Явдоху Пилипенкову з Орликівщини того-ж пов. Ф. Колесса оповідає [4]), що вільніше досліджувати міг він тільки М. Кравченка, инших-же сліпців бачив недовго, і мабуть не міг усіх посписувати. Для дослідження П. Кравченка й О. Баря він використав старші записи на фонограф О. Г. Сластьона, а що-до инших сліпців, то О. Сластьон надіслав докладніші відомості Ф. Колессі вже до Львова. До того

[1]) Рідний Край, 1908 р., ч. 46, с. 6, 8.
[2]) Рідний Край, 1909 р. ч. 22, с. 9.
[3]) Рідний Край, 1909, ч. 9.
[4]) Мельодії, т. І, с. LXXXIV.

по дорозі додому, в Київі Ф. Колесса познайомився ще з Кучеренком і записав дещо з його співів.

Як видно з деяких натяків О. Сластьона і з тих листів, що він цитує, в проєкті була ще друга подібна подорож, на другий рік; але вона не відбулася, мабуть через вичерпання тих коштів, що були пожертвувані на сю справу. Матеріял, що зібрав Колесса в 1908 р.—не дуже багатий, як видно—доповнив почасти Сластьон, почасти сами Леся Українка й К. Квітка, що виписали до себе до Ялти відомого кобзаря Г. Гончаренка і записали від нього кілька дум. По закінченню сеї збірки її ініціятори стали приспішувати Ф. Колессу з друком, думаючи, що поява збірника заохотить громадянство до подібних-же жертов на обслідування кобзарства, і справу можна буде продовжувати. Але річ ясна, що друк такої капітальної роботи затягнувся і не зміг мати того бажаного скорого впливу на суспільність. Перший том праці вийшов у виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка, його коштом, 1910 р., другий аж 1913, вже по смерті ініціяторки цілої сеї величавої справи. Зворушливо читати в передмові Колесси до другого випуску, що ще безпосередньо перед своєю смертю Леся Українка переписувалася з Ф. Колессою про кобзарські справи, подавала відомості про кобзарів, то-що. Такі дрібниці виявляють нам, скільки любови було вложено в се нове й важне діло, що було виявом високої національно-культурної свідомости з боку славної письменниці. Дивно, що воно не потягло за собою суспільности, не знайшло ніякої матеріяльної підтримки, поза одним Науковим Товариством ім. Шевченка, що до його „галицькости“ ініціятори спочатку ставилися з такою стриманістю. Дивно тим більше, що се був властиво перший дійсно реальний крок до здійснення всіх тих гасел про консервацію дум, охорону кобзарського мистецтва й т. д., що були підняті ще на XII археологічнім з'їзді і ніби-то й викликали такий відгомін і симпатію в громадянстві.

Перша наша музична експедиція таким чином лишилась цілком ділом Лесі Українки—ще одним великим твором в її великім культурнім доробку, що додає цікаву й надзвичайно симпатичну рису до духового обличчя сеї великої Українки, і як культурної робітниці і як патріотки. І так не вважаючи на те, що ані збирацькими, ані дослідницькими працями Л. Українка не займає якого-небудь замітного місця в історії української пісенности, отсим своїм великим ділом вона кінець-кінцем являється особливо дорогою саме українським народознавчим робітникам і дослідникам думового епосу—бо для них вона являється тою бажаною помічницею, що несподівано підтримала діло в тім місці, де воно особливо потрібувало помочи в момент, коли від неї найбільше залежало. Музична експедиція Колесси, чи властиво експедиція Лесі Українки—Колесси (ми щасливі, що нам дозволено назвати сю експедицію отсим її правдивим іменем) відбулася ще в сам час, щоб захопити давні кобзарські мотиви, щоб дати живий голос німим записам дум, зібраним у попереднім століттю, і не дати загинути кобзарській музиці назавжди.

З деяким сумом мусимо сказати, що коли освічене громадянство не усвідомило вагу сеї роботи, то з тим більшою інтензивністю відчули її власне кобзарі. О. Сластьон заховав нам високо патетичну сторінку[1]) про те хвилювання, з яким сліпці віддавались операції фонографування, особливо при перевірці фонограм: „Звичайно се на нього робить велике враження, губи починають тремтіти, з незрячих очей виступають сльози, і він не може здержати нервового хлипання, що иноді переходить у справжній ревний плач“, і ся нервова спазма вмираючого кобзарства, що з болем переживає отсю хвилю заповідання свого мистецького, чуттєвого скарбу прийдешнім, незнайомим поколінням, находить величавий вираз в крику старого Скубія: „Слухайте, слухайте! Се Скубій співає!.. Коли він умре, то й тоді знатимуть, як він співав! Не дармо він на світі прожив. Як умре, дочко, ваш батько, та захочете його добром згадати і послухати, то приїздіть сюди до пана, та попросіть його: нехай ваш батько заспіває: він співатиме“...

Сей маленький момент справжнього життя вартий и н ш и х великих поетичних творів Лесі Українки, і думаємо, що в нім вона, як артистка, могла знайти те задоволення,

[1]) Рідний Край, 1909, ч, 24, с. 7.

якого не дала їй в повній мірі організаційна сторона діла, не знайшовши підтримки в громадянства. Окрім наукової вартости се діло мало справді чимало цілком по-людськи зворушливого, що притягає до неї інтерес і симпатію теперішнього читача. Але як сказано, найбільша цінність музичної експедиції 1908 р. була все таки в тім, що вона підготовила праці над кобзарським епосом Ф. Колесси, до яких і слід нам перейти.

Праці Ф. Колесси. В своїх попередніх працях над ритмікою народніх пісень Колесса вже не раз і не випадково торкався дум [1]), але тільки аж на підставі своєї роботи на Україні й того матеріялу, що постачив Сластьон, міг він розгорнути вповні свою працю над думами і дати суцільну музично-поетичну теорію дум. За попереднє повідомлення треба вважати його доповідь на III Музичнім конгресі, що вийшла перед виходом першого тому збірки [2]). Про сю збірку К. Квітка, одинокий наш фаховець, що в повній мірі може оцінити вагу Колессиної роботи, каже:

„Навіть беручи на увагу рідку музичну одареність Ф. Колесси, його спеціяльне приспособлення і довге попереднє призвичаєння до записування народніх мелодій, треба кваліфікувати це його діло, як правдивий подвиг, і схилитися так само перед терпеливістю, витривалістю, самозреченням і посвяченістю нашого музиколога, як перед його вийнятковим хистом, умілістю та узброєністю в поборюванні страховитих труднощів цеї справді екстраординарної роботи. Два томи „Мелодій українських народніх дум", що постали в її результаті,—те величезний пам'ятник артистичній творчості нашого народу, споруджений від серця, що горить до цеї творчости любов'ю актуальною й самопожертовною; так саме цим останнім виразом треба характеризувати чин, до якого тільки в нього єдиного вистачило тихого і скромного героїзму, це діло, що не могло принести широкої слави, бо коло цінителів надто обмежене, і що навіть при надзвичайній здатності мусіло дуже виснажувати. Витрата енергії навіть менша від цеї, приложена до узагальнень і будування теорій, нагороджується звичайно більшим признанням і кваліфікується як наукова чинність вищого порядку; але там, де непосвячені в тіснішім фаху вбачають тільки підрядну технічну роботу,—посвячений вичитує поміж знаками нотного письма ще страждання й муки, розмисел і вагання, години одчаю та хвилини заспокоєння, „виточування крови серця й соку нервів". Транскрипція такого хитрого та химерного оригіналу, як наші думи, не є тільки підготовлення цегли до теоретичної будови, це є сама будова, що сама вимагає великого теоретичного фундаменту; цю діяльність повинно бути дорівнено до репродукції природнього взірця в малярстві або скульптурі, що при певному високому рівні хисту загально визначається власне за т в і р, до того-ж за в е л и к и й т в і р" [3]).

Ми навели сю довгу цитату для того, щоб дати поняття про спеціяльно музичну вартість „Мельодій", яку оцінити фахово ми не можемо. Але ся робота мала не тільки спеціяльно музичний інтерес,—вона мала величезне значіння і для дослідження п о е з і ї дум і для дослідження кобзарського епосу в цілому як певного с у с п і л ь н о г о я в и щ а, що має свою власну історію. Обидва томи праці вийшли в світ у досить великих відступах часу: перший 1910 р., другий 1913 року, але їх слід розглядати як одну цілість, і сю цілість можна поділити на чотири частини. Перша—се розвідка про музичну форму дум, в першім томі, і німецький реферат українських дослідів у першім і другім [4]). Друге—відомості про кобзарів, від яких було записано надрукований матеріял. Третє—музичні записи, і четверте—записи текстів дум, почасти паралельно з музичними, почасти в додатках на кінці кожного тому.

Розвідка, котрою починається перший том, одним із своїх найважніших завдань мала „вияснення відношення, яке заходить між думами та народніми піснями й усталення критеріїв, при помочі яких можна-б виказати ближчий або дальший степінь спорідненнія межи ріжними взірцями і варіянтами кобзарських рецитацій". „Хоча наша збірка,—пише далі автор,—не вистарчає для того, щоби ми могли показати, як жиє і розвивається дума в народній традиції, як усе те відбивається на сплітанню і дробленню варіянтів, звязаних із територією і співацькою групою чи школою, то все-ж таки на основі зібраного досі матеріялу, можемо поробити деякі вказівки і в сьому напрямі".

---

[1]) Ф. Колесса, Рітміка українських народніх пісень, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові", т. LXX і д.

[2]) Порів. К. Квітки, Філарет Колесса. „Музика", 1925 р., № 11—12, с. 415. [3]) Там-же, с. 414.

[4]) Ф. Колесса, Мельодії українських народніх дум, серія I, 1900 р. Про музичну форму дум, с. I; Über die phonographierten Melodien der ukrainischen rezitierenden Gesänge („Dumy"), c. LXXII, серія II, c. XXI.

„Аналіза музичної форми кобзарських рецитацій позволяє нам глянути на думи з нової точки, відслонює нові перспективи, а виходячи від теперішнього стану дум, може кинути деяке світло і на їх історію, може улегшити розвязку літературних проблемів, що вʼяжуться з досліджуванням українського епосу, як се справедливо зазначує проф. М. Грушевський“ [1]).

В звязку з такою програмою досліду розвідка займається насамперед „Ритмікою“. В першій главі автор відзначає такі особливості ритміки дум: „Мелодія думи має форму речитативу, що нагинається вповні до потреб тексту і до ритму слів, передаючи по можности вірно природню декламацію і ілюструючи музикою текст у далеко більшій мірі ніж се можливо в звичайних піснях“. При сьому ритм дум дуже дроблений, він „пливе переважно вісімками, вісімковими тріолями і шіснадцятками“, а кожна нотка відповідає одному складові тексту. Тактів-же в думових мелодіях визначити не можна. Другий розділ присвячено „Звукорядові“—тут автор зазначує, що в миргородських мелодіях переважає дорійська скаля, яка підлягає часом частинній хроматизації через підвищення четвертого степеня на пів тону, взагалі-ж, каже автор, в мелодіях дум, особливо старших мелодіях дум тональність часто невиразна [2]). Дальші два розділи займаються переглядом і класифікацією музичних фраз (III) та групами фраз і періодів (IV), після чого автор переходить до інтересного для нашої теми питання „Відношення мельодії до тексту і варіянтів думи“ (V), і тут дає суцільний перегляд взаємин між музичною і словесною формою думи. Велику вагу положено тут на паралелізм в укладанню віршів або рядків у думах, що відзначили вже раніші дослідники. Переходячи до аналізу самого вірша чи рядка, Ф. Колесса констатує, що

„Найменшою синтактичною одиницею, яка правильно повторюється в рецитації, є музична фраза, що відповідає віршові у тексті, творячи одноцільне пісенне коліно. Поділ рецитації на фрази зазначується більшими і меншими павзами, так зв. мертвими інтервалами, що розмежовують сусідні фрази; при тім кінець фрази визначається найчастіше розмірно довшими вартостями нотовими. Та найважнішим критерієм при розмежованню фраз являється логічний уклад слів у тексті... Се відграничування фраз сходиться з цезурами у тексті, що розмежовують стихи одні від одних“. Цезуру в середині рядка вважає автор за виїмкове явище. Нормально цезури відграничують тільки фрази і групи фраз. Останні покриваються з групами віршів у тексті, що звичайно бувають сполучені дієслівною римою в одну симетричну цілість подібну до пісенної строфи. Правда, ся подібність тільки приблизна, бо дума справжніх строф не знає, вона значно менше сконсолідована у своїй мелодії; тимчасом як „в пісні стала музична форма першої строфи всеціло запановує над текстом, мелодія думи знаходиться неначе у плинному стані, лиш на підставі тексту приймає конкретну форму“ [3]).

Але, додамо, саме помічення про залежність думової строфи від музичної фрази було дуже цінне, бо воно давало певний критерій для списування текстів дум, з поділом на групи рядків, що відповідають музичним періодам. Правда, така транскрипція можлива тільки там, де думу записано разом з музичним супроводом, і для старих записів дум вона не придатна. Все-ж таки се помічення Колесси треба вважати за дуже цінне—тим більше, що воно відповідає принципам кобзарської науки; порівняймо сю строфу з „штихами“ Баші у Горленка!

Відзначаючи плинність *музичної* форми, Ф. Колесса клав дещо перебільшений натиск на сорозмірну тривкість текстів, хоча й відкидав можливість *повної* тотожности варіянтів. На його думку—

„Кобзар, співаючи думу в коротких відступах часу, передає текст майже без змін. Одначе два співці—хоч-би й із одної групи, подають текст одної-ж думи завсігди у двох більше або менше відмінних варіянтах! Що більше—порівнюючи записані від Мих. Кравченка думи „про піхотинця“ і „про удову“ по нашому виданню із текстами тих самих дум, які записав д. Сластьон і видав в „Київській Старині“ 1902 р., переконуємося, що се варіянти, які місцями досить далеко відбігають від себе. В записах д. Сластьона стрічаємо уступи, яких нема в нашому записі, і навпаки; також порядок уступів думи „про піхотинця“ виказує в обидвох записах дуже значні відміни; деякі деталі подибуємо в одному тексті на початку, у другому в середині або при кінці і навпаки. Більше схожости виказують обидва записи думи „про удову“: се здається для того, що кобзар певно частіше співає сю думу і ліпше її тямить“.

---

[1]) Мельодії, Серія I, с. IX, Серія II, с. XXVII. [2]) Мельодії, серія II, с. XXVII.
[3]) Серія I, с. XXVI.

Можливо, що останнє спостереження зовсім вірне, але можливо також, що в сій справі грає ролю і те, що дума про Вдову в більшості варіянтів, навіть далеких кобзарів, взагалі не виявляє великої ріжнорідности, а навпаки, являється текстом уже досить скаменілим. Може бути, що від великих змін охороняє її моралістична тенденція і близькість до релігійно-моралістичного репертуару, з яким співаки обходяться обережніше, стараючись у ньому нічого не міняти. Що-ж до ріжниць таких як між ріжними варіянтами Кравченка, то сі спостереження Колесса дійсно міг-би був підкріпити прикладами всіх тих повторних записів, які ми маємо. Всі вони потверджують той факт, що словесний текст, не міняючись, може, так безконечно, як мелодія думи, все таки має дуже непостійний характер, так що при кожному співанні думи він утворюється наново.

Тому коли автор, продовжуючи свої міркування про порівняно більшу сконсолідованість думового тексту, каже, що се й не дивно, „бо-ж співак знає докладно до подробиць зміст думи і порядок, в якому слідують по собі мислі, картини і діялоги; що більше—він розпоряджає дуже значним засобом епітетів і сталих зворотів епічних, що разом із повтореннями наповнюють більшу половину усіх віршів думи“—він все таки перецінює устатkованість тексту, бо всі сі засоби кобзаря власне й являються тільки тим сировим матеріялом, з якого доперва складається даний варіянт думи в процесі співання. Свою-ж закінчену незмінну форму він одержує властиво доперва тільки завдяки фонографічному записові.

Але не вважаючи на всю хиткість музичної форми дум, навіть у рамках варіянтів одного твору одного співака, Колесса все таки відзначає в них певний постійний елемент—се існування одноманітних індивідуальних стилів у окремих кобзарів, що відбиваються на цілім репертуарі кобзаря. „Щоб пізнати стиль кобзаря, вистарчить записати одну думу, або навіть якусь значнішу її часть. Сей стиль, як результат перебутої школи, посторонніх впливів, а головно індивідуального смаку та рутини, у кождого кобзаря свій, відмінний“ [1]).

Що-ж до складу репертуару кобзаря, об'єднаного таким одноманітним стилем, то Колесса дуже влучно відзначає його змінливість, ілюструючи його прикладом з репертуару Вересая (приріст трьох дум у статті Ухача-Охоровича в порівнянню з записами Русова) і М. Кравченка (зміни між статтею О. Сластьона 1902 р. і реєстрацією його репертуару Колесси і Сластьона в 1908—9 рр.). Се що-до внутрішньої характеристики репертуару окремого кобзаря; але такий обсерватор і дослідник як Ф. Колесса не міг не завважити, що співаки з своїми індивідуальними стилями мають між собою певні звязки, себ-то, що сі окремі кобзарські манери бувають більш і менш подібні одні до одних в звязку з їх територіяльною близькістю. „Порівнюючи записи, що увійшли в нашу збірку, переконуємося, що рецитації кобзарів і взагалі співців дум із близьких собі місцевостей, одного повіту чи губерні, мають багато спільного і підходять під один тип пісенний, виказуючи лише варіянти одного взору“. Так, співці з Миргородщини—кобзарі, співаки дум і навіть прошаки—мають настільки багато спільного, що роблять враження, ніби всі вони вийшли з одної школи. Навіть звичайний прошак у Миргороді „рецитував свою прозьбу до прохожих під типовий мотив дум, так як їх співають у Миргородщині“.

Але ся близькість між співцем з одної місцевости помітна не тільки в музичній манері; вона виявляється і в складі репертуарів, і сю подібність пояснює існування „територіяльних груп кобзарів і співців дум“, що відповідають колишнім територіяльним старечим братствам. Се твердження разом з відомостями про організацію старечих братств Колесса переказував цілком за Сперанським, не розвиваючи й не перевіряючи його. За Сперанським-же він прийняв і занадто загальне означення сих кобзарських районів, вважаючи, що вони покриваються з адміністративними межами повітів і губерень, і не входив глибше в складне питання їх природніх меж [2]). Але сам принцип територіяльного розподілу кобзарського

[1]) Серія I, с. XXX.

[2]) Про се порівн. Б. Луговського, Чернігівські старці. Первісне Громадянство, 1926, вип. III, с. 135 - 136.

епосу Ф. Колесса витримав дуже докладно, і територіяльна близькість являється для нього „рішаючим критерієм при порядкуванню мелодій дум“. Таким чином і в своїй роботі він поділяє записи відповідно до територіяльних „шкіл“, хоча взагалі на його думку поки що з певністю можна говорити тільки про одну таку школу—миргородську. Такий висновок зложився в Колесси головно завдяки тому, що він оперував тільки музичним матеріялом, і головно своїми власними записами, через се й не зазначив він напр. такого сконсолідованого кобзарського району як сосницький, чи вірніше сосницько-ніженський. За дуже цінний також слід вважати погляд Колесси про виразно професійний характер дум, що виникає з самої трудности їх виконання і потреби довгого спеціяльного навчання. Що-ж до ріжниці між кобзарями і лірниками в їх відносинах до дум, то він також дуже правильно відзначив, що межі сеї ріжниці обумовлені природою інструменту, а не якимись специфічними моральними обставинами лірницького стану, на яких так настоював напр. Драгоманов.

Ми не будемо спинятись на дальших двох розділах розвідки: „Українська кобза-бандура і ліра“ (VI) і „Мелодії дум у відношенню до українських народніх пісень і посторонніх впливів“ (VII). Так само не будемо розбирати музичних записів дум, поданих у збірці, а займемось иншими двома її складниками: відомостями про кобзарів і текстами дум, надрукованими в обох томах.

В перший том увійшли Миргородці й співаки сусіднього Хорольського й Гадяцького пов. Тут були всі особисті знайомі Колесси, за виїмком Сластьона й Дубини, що репрезентували инші частини Полтавщини, і Кучеренка—богодухівського кобзаря. З незнайомих-же Колессі співаків до першого тому увійшов тільки Гришко. Визнаючи за зовсім оправдану вимогу Сперанського, щоб „при збірниках пісень і дум подавати біографії визначніших народніх співаків і їх характеристику—як се дуже уміло і талановито переводить у своїх збірниках в.-руських пісень Е. Ліньова“, Ф. Колесса старався подати хоч короткі біографічні відомості про кожного з своїх співаків. „Маючи докладні відомості про народніх співаків і обставини, серед яких вони співають, могли-б ми пізнати також сей ґрунт, на якому зростають і гинуть народні пісні й думи, що для зрозуміння й оцінення сих творів народньої поезії має превелику вагу. До того,—додає автор—не вистарчають сухі та ще і скупі дати, які ми отсе подали. Може бути, що сю недостачу успіємо доповнити при виданню другої серії наших записів“ [1]). На жаль, се побажання не сповнилось, бо біографії другого тому були також небагато повніші; але як багато-б ми знали вже нині про розвій кобзарства і його епосу, дум, коли-б при кожнім кобзарськім імені, що виникало в старших збірниках, при кожнім анонімнім записі думи, були своєчасно подані хоч-би такі „сухі і скупі“, як каже автор, відомості!

Найбільше відомостей, зовсім зрозуміло, було подано про М. Кравченка, якого Колесса найліпше дослідив, а до помочи мав ще й відому статтю Сластьона. До відомостей отсеї статті додав він тільки перелік репертуару Кравченка і деякі подробиці про його спів і гру. На думку Колесси і те і друге наближалося вже до упадку: Кравченко жалувався, що плетіння шнурів нищить його музичну техніку, а голос його також пропав, так що думи він більше рецитує ніж співає. Особливо старався він обминати високі місця, так звані „плачі“, що як казав Сластьон—давніше добре у нього виходили. Про сю атрофію „плачів“, як явище упадку кобзарської техніки взагалі, докладніше писав Сластьон у „Ріднім Краю“ [2]). Що-до репертуару Кравченка, то Колесса відзначив такі думи: 1) Перший „невольницький плач“ (плач невольників), 2) Другий „невольницький плач“ (плач невольника), 3) „Про піхотинця“ або „про Озівських братів“ (про утечу трьох братів з Азова), 4) „Про Марусю Богуславку“, 5) „Про Самарських братів“, 6) „Про удову і синів“. Крім того пісні: Дівка-бранка і Сава Чалий, 23 псальми, 12 сатиричних пісень—їх Колесса не перераxував в сім реєстрі, і деякі вуличні пісні. З сього репертуару Сластьон свого часу відзна-

[1]) Серія І, с. XXXVIII.

[2]) Рідний Край, 1908 р., ч. 37, с. 5.

чив тільки Озовських братів, Удову, два плачі, Дівку-бранку, 18 псальмів і 12 сатиричних пісень; отже крім п'яти псальмів і пісні про Чалого, репертуар Кравченка збагатився на дві думи. Думаємо, що вони дійшли до нього з книжного джерела, так само як і його плачі, що на нашу думку носять дуже виразні сліди впливу Грінченкових (Кулішевих) зложених плачів (див. нижче вступи до дум № 1 і № 2). Згадав Колесса і нову Сорочинську думу Кравченка: він мусів чути її сам і хвалив її. Шкода, і навіть дивно, що він не схопив на фонограф сього оригінального новотвору.

Отсі репертуарні відомості про Кравченка се найповніші дані в цілім сім томі; про решту співаків подано тільки уривкові відомості, без ніякої навіть спроби зареєструвати повний склад їх репертуару, то-що.

Слідом за Кравченком у реєстрі сього тому стоїть кобзар О. Барь з Черевків Миргородського повіту, тоді вже покійний, невідомо чий учень. В своїй грі він стояв під впливом Холодного. З огляду на се, що М. Кравченко також колись учивсь у Холодного, рецитації Кравченкові і Бареві мали дещо подібне. Сластьон записав від Баря тільки Удову і початок Брата і сестри, що й увійшли в збірку Колесси.

Вдова була головним нумером і иншого Миргородця: Платона Кравченка з Шахворостівки, тоді також уже покійного, що тільки співав думи, але не мав струменту. У кого вчився він, не сказано; як співака й декламатора Колесса ставив його дуже високо.

Четвертий співак, Остап Кальний, також з Миргородського пов., з Великих Сорочинець, як і попередній—співак без струменту, в співі близький до „школи“ М. Кравченка. Колесса подав з його репертуару тільки Піхотинця і пісню про Дівку-бранку. Сластьон у 1902 році згадував у репертуарі сього співака ще й Вдову.

До того самого роду співаків без акомпанїменту належить Явдоха Пилипенкова з хутора Орликівщини Хорольського пов., що співає „Про піхотинця“ і „Про удову“. Ся співачка, п'ята в сім томі, вже не належить до миргородської групи, і Колесса не порівнює її з иншими співаками, як се він робив з приводу Миргородців, бо в сім випадку перед ним не було якоїсь виразної територіяльної групи, до якої Пилипенкову можна-б було увести як органічну приналежність.

Другий Хоролець, лірник Антін Скоба з Богачки, очевидно не мав чогось спільного з сею своєю ближчою землячкою. Автор говорить з великою пошаною про його мистецтво і дає деякі докладніші відомості про нього: вчився Скоба у кобзаря Антона Сиротенка в Слобідці, не сказано якого повіту, знав кількадесять псальмів (з них дві схоплено на фонограф), а також думи про Вдову і Піхотинця.

Останній співак у реєстрі—Олександер Гришко з Лютеньки Гадяцького повіту, не музикальний (недоучений), ще молодий старець, учень кобзаря Коваленка—співав під лірницький спосіб Вдову, Брата і Сестру і Плач невільників, якого проте Колесса не записав.

Взагалі з названих тут творів, що входили в репертуари сих семи співаків, записано й опубліковано було далеко не все. Займаючись головно біологією самих мелодій, Колесса записував деякі твори по чотири-п'ять разів від одного співака, щоб вияснити їх зміни й обрахувати обсяг тої імпровізації кобзаря, що, як показується, грає таку важну ролю в думах; але багато творів він зовсім не записував, вдовольнившись одною якою-небудь думою, щоб пізнати манеру співака. Тому з боку текстів перший том приніс не дуже багатий матеріял: від М. Кравченка подано: 1) Озовських братів (с. 1 і с. 157, текст окремо), у нас № 10, вар. **О**; варіянт початку думи (с. 25)—у нас **ОО**. 2) Маруся Богуславка (с. 27 і с. 163—сам текст), у нас № 4, вар. **Г**. 3) Самарські Брати (с. 35 і с. 168, сам такст), у нас № 11, вар. **Д**. 4) Плач невольника (с. 45—початок, с. 167—повний текст), у нас № 2, вар. **Г**. 5) Про Удову (уривок записаний 1908 р. с. 47; повний текст 1909 р. с. 51; сам текст—с. 168). 6) Плач невольників (с. 74, сам текст с. 165), у нас № 1, вар. **Д**. Від Опанаса Баря—тільки початок Сестри і Брата, його записано двічі (с. 83, 85).

Від Пилипенкової: 1) Початок піхотинця (Озовських братів), двічі (с. 112 і с. 114), у нас № 10, вар. **СС** і **ССС**, додатки. 2) Про вдову початок (с. 117).

Від Антона Скоби: 1) Про вдову (с. 122), 2) Про піхотинця—половина (с. 38), у нас № 10, вар. П.

Від Гришка: 1) Про вдову, початок—двічі (с. 177 і с. 150), 2) Про Сестру і Брата, двічі (с. 152 і с. 155).

Таким чином всього тут було 7 дум і 27 варіянтів, з того 7 повних записів і 20 фрагментів.

В другім томі було 8 співаків, четверо представляли Полтавщину, і чотири Богодухівці. З особистих знайомих Колесси, що від них він сам і записував, тут були тільки О. Сластьон, Дубина й Кучеренко. Записи від Гончаренка зробила Леся Українка, решту-ж записів, від трьох співаків, як і раніше, зробив Сластьон. Таким чином другий том був ріжнорідніший і що-до записувачів і що-до територіяльного складу співаків, а також і що-до складу окремих репертуарів. Особливо цікавий з сього боку лірник Іван Скубій з Лелюхівки Кобеляцького пов., учень лірника Гаврила Камуза з Старих Санджар, що вчивсь у Бурмота в селі Мачухах. Скубій учився три роки й знав більше дум—„козацьких причт", як він їх називав—ніж його учитель, але се на нашу думку поясняється книжним впливом. Знав він такі думи: 1) Самійло Кішка, 2) Плач невольника, 3) Маруся Богуславка, 4) Олексій Попович, 5) Самарські брати, 6) Сестра і брат, 7) Плач невільників, 8) Озівські брати, 9) Удова, 10) Івась Удовиченко. Окрім того ще багато пісень, між иншим про Лебеденка і „Ой ти, дячку", що була схоплена на фонограф. Скубій свого часу мав трьох учнів, але тільки один з них „поняв" думи: Остап Довгополий з Шидієва. Колесса зарахував Скубія до визначніших співаків дум, що не вважаючи на свій лірницький фах, „володіє вправно технікою кобзарської рецитації". Але особисто сього лірника Колесса не знав.

Знайомий був він з учнем великого Крюковського—Миколою Дубиною з Решетилівки Полтавського пов. Се співак без акомпаніменту, з дуже гарним теноровим голосом, що співаючи, як казав Сластьон, нагадував свого вчителя, особливо дуже довго витриманими протяжними тонами в закінченнях фраз і періодів, в так званих „плачах". Співав він 1) Озовських братів і 2) Вдову. З огляду на його науку у Крюковського Дубину треба вважати за представника лохвицького кобзарства.

Не вважаючи на його походження з Бердянська, до представників лохвицької школи треба зарахувати і Опанаса Григоровича Сластьона, що в 1875 р. вчивсь у кобзаря в селі Ковалях Лохвицького пов. і дуже добре співав Плач невільників і Вдову.

Лірник Семен Говтвань з Зінькова, що співав тільки Вдову, як каже Колесса, нагадував трохи манеру Пилипенкової і Гришка, що одначе ледви чи пояснється спільною школою.

З харківських кобзарів найцікавіший уже відомий Гончаренко з Ріпок Богодухівського пов.; Колесса подав про нього чимало відомостей за вже відомим статтями Кріста й Тиховського та з листів Лесі Українки. Проте повного репертуару Гончаренкового за сими джерелами Колесса подати не міг.

Інтересний кобзар був і учень Д. Трочченка—Степан Пасюга з Богодухівського пов., що перейняв від свого вчителя увесь його цікавий репертуар: 1) Марусю Богуславку, 2) Вдову, 3) Брата і Сестру, 4) Олексія Поповича і 5) Плач Невільників.

Решта співаків сього тому, також представники Богодухівського пов., репрезентують відмінний тип від усіх попередніх—се концертові кобзарі нового часу: Іван Кучеренко з Мурафи Богодухівського пов. був деякий час учителем бандурної гри в музичній школі Лисенка, співав навіть „Ми Гайдамаки", і в своїм думовім репертуарі також був мало цікавіший. З дум він співав: 1) Олексія Поповича, 2) Вдову, 3) Плач невільників, 4) Хмельницького і Барабаша, 5) Смерть Хмельницького і 6) „Про смерть козака бандуриста"—три або й чотири останні думи, правдоподібно, з книжок. Як згадано, він багато вивчився від Г. Хоткевича.

Петро Древченко родом з Полтавщини, але учень Гончаренка, також колишній кандитат на вчителя Лисенкової школи, з дум співав тільки: 1) Олексія Поповича і 2) Вдову.

Се, каже Колесса, тип „концертового кобзаря, подібно як Кучеренко, до якого він найбільше підходить способом і мелодією своєї рецитації“ [1]).

Як і в попереднім випуску з названих творів було опубліковано тільки дещо. Так, з десятьох Скубієвих дум записано тільки шість: 1) Про Кішку Самійла, уривок (с. 1, сам текст с. 194), у нас № 6, вар. **Д.** 2) Плач невольника, уривок (с. 4 і с. 193)—у нас № 2, вар. **Г.** 3) Маруся Богуславка, уривок (с. 6 і с. 199)—у нас № 4, вар. **Г.** 4) Олексій Попович, уривок (с. 10 і с. 195), у нас № 7, вар. **Л.** 5) Про самарських братів, уривок (с. 12 і с. 192), у нас № 11, вар. **Е** (див. „Додатки“). 6) Про Сестру і Брата, уривок (с. 16 і 192).

Від Дубини: 1) Озовські брати, уривок, два записи (с. 21 і с. 32)—у нас № 10, вар. **ММ** і **МММ** („Додатки“). 2) Про вдову (с. 36).

Від Сластьона: 1) Плач невільників (с. 41)—у нас № 1, вар. **Д.** 2) Вдова, уривок, двічі (с. 50 і с. 57).

Від Говтваня: Вдова—уривок (с. 62).

Від Гончаренка: 1) Вдова (с. 67, сам текст с. 187). 2) Про Сестру і Брата (с. 83, сам текст с. 190). 3) Олексій Попович, два повні записи (с. 96 і с. 115, сам текст с. 183)—у нас № 7, вар. **К.**

Від Пасюги: 1) Маруся Богуславка, уривок (с. 145), у нас № 4, вар. **Д.** 2) Вдова, уривок (с. 151). 3) Про сестру і брата, уривок (с. 157).

Від Кучеренка: 1) Олексій Попович, уривок (с. 163)—у нас № 7, вар. **М.** 2) Вдова, уривок (с. 168). 3) Про смерть козака бандуриста (с. 173)—трохи перероблений уривок відомого виробу, що його пустив у світ Афанасьєв.

Від Древченка записано: 1) уривок Олексія Поповича (с. 178)—у нас № 7, вар. **Н** і 2) уривок Вдови (с. 179).

Таким чином у сім томі було ще 27 записів (10 заголовків), з того 3 цілі і 24 фрагменти, а всього в збірці було вміщено 54 записи, більше ніж коли-небудь було зібрано в однім виданню.

Сей величезний причинок до пізнання думового епосу був інтересний не тільки тим, що поширював наше знання про 9 дум у ріжних варіянтах і подавав відомості про 14 співаків, з яких шість були ще зовсім невідомі в літературі про думи, що знала деяких тільки на ім'я, деяких і на ім'я не знала. Завдяки тому, що матеріял був зібраний з досить невеликої території, то хоч він і не густо представляв її і не давав поняття про всі ріжновидності, що розвинулися на ній, але все таки спричинявся надзвичайно багато до нашого пізнання кобзарських районів і їх репертуарів.

Так, навіть побіжний погляд на збірку відкриває нам звязки між деякими думами і певними територіями. Він каже нам напр., що дума про Марусю Богуславку має тенденцію концентруватися на сході—вона відома на Харківщині, в східній Полтавщині і рідшає чим далі на захід (так що Гадяцький і Лохвицький пов. не знають її).

Популярною на Харківщині являється й дума про Брата і Сестру і про Олексія Поповича, тимчасом з Миргородщини маємо дуже багато записів Озовських братів, що ніби менше популярні на Харківщині. Вдова робить враження дуже рівномірно розподіленої думи: її співають усі досліджені Колессою співаки на цілій сій території з двох губерень.

Розуміється, було-б помилкою робити які-небудь висновки на підставі самого сього матеріялу, але-ж ми маємо змогу перевірити його старшими записами і таким числом впевняємося, що сі побіжні висновки, зроблені на підставі розподілу матеріялу у Колесси, потверджуються цілком. Так отже збірка Колесси, будучи передусім і майже виключно музичною збіркою, з боку видання думових текстів також була дуже добре зложена, і з методичного боку надзвичайно інтересна завдяки отсьому пристосованню територіяльного принципу до видання дум. Правда, Колесса не старався взяти з сього принципу все те, що він міг

---

[1]) Серія II, с. XV. [2]) Серія II, с. XV.

дати,—але се й не було його метою! Досліджения текстів не цікавило його, і питання історії думового епосу цікавили його тільки в своїх головних, основних моментах, головно взаємини сього епосу з иншими поетичними формами. Се питання, що притягало вже стільки уваги і викликало стільки розправ, не наблизившися майже ні на ступінь до свого вияснення, мусіло цікавити й Колессу вже здавна: і перед його роботою над мелодіями дум і підчас неї. Поза иншими цінними прикметами сеї роботи ми мусимо дивитися на неї з особливою пошаною ще і з сього спеціяльного погляду, як на підготовчу працю до теорії походження дум, що, як було вже сказано вище, вивела се цікаве питання з непевних манівців здогадів і фантазій, якими воно ходило від часу Срезневського, на широкий науковий шлях.

Всі старші міркування на сю тему, про походження дум, не зважаючи на свою ріжнорідність, мали багато подібного, і для Колессиної теорії характеристичне якраз те, що вона рвала з усім тим, що лучило їх між собою: з теоріями походження дум з пісенної форми (завдяки розвою чи дегенерації—се все одно). Як вірно відзначив автор, тільки студії над музичною формою дум, себ-то тільки музично-етнографічна експедиція, що спорудила Леся Українка, зробила можливими глибші досліди над походженням дум, і сі студії дум власне й довели повну розбіжність пісенної і думової форми, якої ніяк не могли похопити попередні дослідники.

Не спиняючись спеціяльно над досліджуванням дум, по дорозі сього нашого огляду ми відзначали ріжні думки старших дослідників про їх походження і ріжні міркування про їх поетичну форму, що вразила збирачів початку XIX в. своєю оригінальністю й неподібністю до звичних літературних взірців. Вже Цертелев був збентежений своєрідністю сеї літературної форми і вважав за можливе пояснити її тільки зіпсуттям: для нього ті думи, що він записав від миргородських кобзарів, тільки „отголосокъ гармоніи слышанный нѣкогда на берегахъ днѣпровскихъ“, де тільки „по нѣкоторымъ стихамъ, убѣжавшимъ отъ искаженія“ [1]), можна судити про колишній вигляд сих творів. В своїм місці ми відзначили, що редакційна робота Цертелева часто торкалась рими в думах і наближувала їх до пісенної форми; се доводить нам, що, на думку Цертелева, первісна форма творів, які він записав, була віршова, а нерівноскладовий речитатив був тільки дегенеративною формою колишніх поем або романсів.

Срезневський, що перший свідомо й виразно поставив собі питання про походження дум, саме так і відповів на нього: своєрідна форма думи з'явилась так-би мовити через ослаблення народньої пам'яти. „Кто пѣлъ какую-нибудь пѣсню, не зная оной твердо, тотъ по необходимости прибавлялъ къ оной свои собственныя слова и выраженія, подъ ладъ своихъ словъ и выраженій измѣнялъ голосъ“ [2]), і так з забутої ролі, через брак суфльора, що піддав-би потрібне слово співакові, повстала поетична форма дум. Здається, що в сій наївній стилізації думка Срезневського не засвоїлась ні в кого з пізніших письменників, але теза, що дума виникла з пісні, прийнялася зовсім міцно. Ми бачимо її в трохи метафізичній формі у Лисовського, вона-ж прийнята й у Житецького, що за первісну поетичну форму думи вважав строфові пісні, такі як ті, що називаються думами в Галичині: вони змінили мовляв свою форму в козацькій добі підо впливом силабічного вірша. Всі сі гадки мають те спільне, що не допускають можливости самостійного існування думової форми й взагалі можливости існування в народі иншої форми поезії як пісенна. Так, Соболевський, полемізуючи з Житецьким проти його теорії шкільного впливу, аргументував кінець-кінцем тим, що думи, мовляв, також були колись загально народніми творами, як і пісні, тільки заховали свою первісну форму завдяки спеціялістам-співакам, що їх виконують, тимчасом як пісні залишилися в устах мас.

Сей одностайний напрямок досліду пояснюється тим надзвичайно сильним впливом, що мала народня пісня—і то саме новішої формації—на літературознавство XIX в. Корисна

[1]) Цертелевъ, Опытъ собранія малорусскихъ народныхъ пѣсней, с. 5.
[2]) Запорожская Старина, т. I, с. 128.

диверсія, яку внесли студії Житецького, звертаючи увагу на книжний вплив на думи, не осягла всіх потрібних наслідків, які-б могли порушити сей вплив народньої пісні; до того-ж сі студії мали на увазі більше творців дум, ніж їх форму, і не розбивали попередніх помилкових поглядів на походження сеї форми. Думова форма у Житецького лишилась властиво не проаналізованою до кінця, тому він і не повідріжняв від дум багато історичних пісень з строфовою будовою, а також літературних підробок дум, що характеризуються якраз повним нерозумінням думової форми. Сі фальсифікати в усіх своїх ріжновидностях являються доброю ілюстрацією до тих теоретичних дослідів над походженням дум, що ми тут згадали,—і їх непорозумінь. Вони переводять на практиці тезу про єдине походження думи і пісні, стараються експериментально довести її—і доводять цілковиту нездатність, непродуктивність сеї тези! Сі фальсифікати, від Серпяги до Посвистача, від „України" до Короленкової переробки Сорочинської думи,—всі мають певні спільні риси, що поєднують їх між собою і ріжнять від усіх справжніх кобзарських дум. Се брак певної єдности поетичного принципу, безсистемне вганяння за ріжними народніми поетичними взірцями, наївна імітація, що схоплює тільки окремі зовнішні ознаки, не перетворюючи їх в ніяку цілість. І ще одно: ся імітація ігнорує музичну форму думи, те в чім таїться розгадка отого загадкового поетичного стилю, так само як її ігнорував і теоретичний дослід.

Се ігнорування можна-б пояснити до деякої міри браком музичних записів дум у старших часах, але тільки почасти, бо в дійсності, не входячи в глибші аналізи думової форми, доступні тільки спеціялістам, та й можливі тільки в новіших часах завдяки фонографуванню, давніші дослідники все таки могли покермуватися в сій сфері певним, хоч зовсім простим критерієм, що охоронив-би був їх від повторювання тої самої помилки про єдність походження думової і пісенної форми. Се спосіб виконання сих творів. Правда, ми чимало чули про те, що думи належать до репертуару професійних співаків. Перший висловився про се зовсім ясно Грабовський і за рідкими виїмками всі писання про думи повторяли сю істину,—але повторяли, не відчуваючи, наскільки глибоко се ріжнить думи від иншої пісенности. Народня пісня не тільки характеризується тим, що її співати і користатися з неї може весь нарід, бо крім певних природжених засобів, слуху й голосу, вона не вимагає ніяких заходів навчання, то-що,—більше того: своєю основною функцією се пісня хорова! Чи то буде найстарша пісня—обрядова, чи обрядово-робоча, чи еротична, прикріплена до парувальних заходів молоди—вулична, вечорнична (не сентиментальна любовна—ся розуміється має инший характер, але тільки що-до змісту, а не що-до ритму), нарешті навіть жіночі пісні з своїм інтимними змістом—приналежність колективних жіночих робіт, прядіння, то-що,—всі вони виходять від хору: часто хору активного, сполученого з дією,—і відірвані від нього сі пісні являються тільки чимось випадковим, хвилевим. Дума-ж не може бути хоровою, і своєю соціяльною функцією і своєю формою являється чимось зовсім відмінним від народньої пісні, а тому ні в якім разі не може генетично залежати від неї.

Але не вважаючи на сто літ попередніх студій на сім полі, отсей висновок, що міг бути зроблений і раніше на підставі матеріялу доступного й иншим дослідникам—сей висновок в категоричній формі висловлено тільки в „Ґенезі українських дум" Філарета Колесси.

Автор сеї праці підкреслив з усією силою залежність висновків що-до природи й походження дум від дослідження їх музичної форми. Через брак сих дослідів не могло бути і ближчого означення дум, і спроби такого означення, роблені без музичних дослідів, виходили занадто загальні й неясні: „досі не переведено і не вияснено навіть границі межи думами і піснями; в результаті виходить переплутування дум із піснями, що вражає особливо в наукових працях". Тільки записи музичної форми дум „дали спроможність прослідити докладніше мелодичну і ритмічну будову дум, пізнати їх речитативний характер, відношення мелодії до тексту та рухливе життя й групування варіянтів; що-йно на тій основі можна означити відношення межи змінливою речитативною

формою дум і постійним розміром строфових пісень, межи думами та иншими взірцями рецитованої поезії, що могли мати вплив на генезу дум: сербськими юнацькими піснями та великоруськими билинами. Архаїчні признаки у мелодиці й ритміці дум вказують на глибоку старину кобзарських рецитацій та на їх тісне спорідненння із найстаршими зразками української народньої поезії, до яких належать безперечно похоронні голосіння“ [1]). Праця автора й мала розвинути отсі тези: розбіжність поетичної форми дум і пісень та генетичний звязок дум з голосіннями.

Що-до першого, то думки Колесси відомі вже з його попередніх праць: „Мельодій“ і „Наверствовань“ [2]) і в своїй новій книзі він потверджує, що думи не мають рівномірно збудованої строфи, не повторюють мелодичного взірця першої строфи протягом цілого співу, а утворюються за зовсім иншими принципами. Мелодія думи „не вказує ані поділу на рівномірні, симетрично розложені часточки, т. є. такти, ані повторювання ритмічних мотивів, кожному віршеві думи відповідає одноцільна не розділена на часточки фраза мелодії. Се не мелодія, а радше співана декламація, що своїм ритмом нагадує нам рецитацію церковної відправи, читання євангелії, чи „вірую“, або співання якогось церковного тропаря. Кобзар виголошує слова і вірші думи майже з такою самою швидкістю, як се буває в декламації, тільки що підвищуючи і знижуючи голос на відповідній скалі, виводить при тім оригінальну мелодію. Ся мелодія, цілковито достосована до вимогів тексту думи, визначує дуже виразно наголоси підходячих слів, що йдуть по собі у приблизно однакових відступах і дають співові ритмічну канву“ [3]). Така, відмінна від пісенної, форма, розуміється, не могла виникнути з пісень. Правда, аналіз змісту пісень і дум (розділ II), а також їх поетичного стилю й висловів (розділ III) відкриває дуже багато аналогій і в темах і в стилю дум і пісень, але сі аналогії пояснюються загальним звязком ріжних галузей народньої поезії, а не залежністю одного роду поезії від другого.

Така залежність існує тільки між думами й голосіннями. „В думах бачимо лише вищу стадію того самого рецитаційного стилю, який виступає в голосіннях на давніших ступенях розвою, у примітивнішому складі: відси і беруться деякі ріжниці між одними і другими“ [4]). Ся думка про близькість голосінь і дум, що виринала вже в старших працях Ф. Колесси, з'являлась спорадично й у старших дослідників, тільки на жаль вони не вміли її використати відповідно. Вище ми відзначали її у Максимовича [5]). Про невільницькі думи як плачі — подібні до жидівських плачів у вавилонській неволі, писав і Куліш, і Ф. Колесса зовсім приєднався до сеї Кулішевої думки, допускаючи, що такі невільницькі плачі спеціяльно розносились по Україні, щоб заохочувати людей до помочи своїм землякам у неволі. Але такі-ж плачі-думи розносили відомості і не про невільників, а про активних вояків, що у відкритім полі здобували собі лицарську славу, хоч часто платили за неї і смертю: „сучасники мусіли з найбільшим зацікавленням і спочуттям прислухатися до голосу козацьких рапсодів, що звеличували й оплакували тих безіменних героїв, які гинули серед степу, на морі або в турецькій неволі, далеко від родини і товариства „кревного і сердечного“, не похоронені по християнському звичаю і ніким не оплакані“ [6]).

Отсю оригінальну й на наш погляд зовсім вірну концепцію дум — як світських, чи вірніше мабуть — козацьких станових поминань по невідомих померлих членах козацького стану [7]), Колесса потверджує прикладами з цілої низки дум. „Замітна річ, що описи

---

[1]) Ф. Колесса, Ґенеза українських народніх дум, с. 4.

[2]) Ф. Колесса, Наверствовання і характеристичні признаки українських народніх мельодій, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“, т. XXVI—VII.

[3]) Ф. Колесса, Ґенеза, с. 10. [4]) Там-же, с. 81.

[5]) Див. вище с. XCVII. Ф. Колесса очевидно сього зауваження Максимовича не помітив.

[6]) Ф. Колесса, Ґенеза, с. 83.

[7]) Сей погляд на нашу думку потверджується популярністю звичаю поминання покійників при всяких скільки-небудь визначних нагодах — святах, сходинах рідні й приятелів, ба навіть і в буденнім життю: у деяких некультурних народів день, спеціяльно у старших жінок починається поминанням покій-

смерти козака і козацьких похоронів так часто стрічаємо в думах: про Коновченка, Вдову Сірка, Федора Безрідного, Смерть козака на Кодимській долині і смерті Богдана Хмельницького. Особливо глибоке враження робить дума про Утечу братів з Азова поетичними образами „темного похорону“, який справляють „вовки-сіроманці й орли-чорнокрильці“ бездольному козакові-втікачеві, що гине серед степу на „безвідді й безхліб'ї“. Лише сива зозуля оплакує мертвого та переносить звістку про нього батькові й матері. Подібного похорону можна-б ожидати також після самітної смерти трьох постріляних і порубаних братів козаків над Самарою серед дикої природи“ [1]).

Сей зміст тісно зближує думи з голосіннями, а при ближчім порівнянню мотивів і окремих висловів дум і голосінь виявляється ще ближче посвоячення їх. Похоронне голосіння, особливо над людиною визначною в громаді, могло на думку Ф. Колесси безпосередньо перетворюватися в ходячу пісню, і так само могло воно увіходити в думу, таку близьку до нього формою.

Ся подібність дум і голосінь полягає передусім у неустаткованості форми одного й другого роду поезії. Текст голосінь не буває незмінним і підлягає імпровізації ще більше ніж текст думи, а мелодія голосіння, подібно як і текст, не має постійної форми:

„Се одноманітне варіювання одного розтяжного мотиву, під який підходять довші і коротші вірші, сей мотив обертається у вузьких рамцях перших чотирьох або п'ятьох тонів мольової скалі, що при інших архаїчних рисах вказує також на старинність голосінь. Голосильні мелодії мають форму свобідного речитативу, отже не укладаються в музичні такти та в ритміці і фразованню зовсім достосовуються до потреб тексту. Се співана декламація, при чім кождому складові тексту відповідає звичайно одна дрібна нотка мелодії, вісімка, або шіснадцятка, зовсім так як у думах і в рецитаціях богослужебного співу. Лише в окінченнях фраз подибуються протяжні тони. Там, де вірші наслідком аналогічного укладу слів менше-більше вирівнюються, підходячі фрази мають подекуди однакове число ритмічних наголосів, що ідуть по собі у приблизно однакових відступах, подібно як у думах. Однако-ж сей рівномірний уклад не виходить поза рамці одного періоду і не має нічого спільного із визначуванням „тонічних стіп“ [2]).

Взагалі—„се досить примітивна будова в прирівнянню до широких мелодій кобзарських рецитацій. Така архаїчна мелодія співаного плачу має вповні характер імпровізації, що складається по взірцям старинної традиції; не лише з нагоди смерти близьких осіб, але також під впливом инших нещасть, напр., пожару, повени, побиття сільські жінки починають нераз голосити під мелодію похоронних голосінь“ [3]).

Але ся імпровізація—така нехитра в порівнянню з кобзарськими думами, все таки також має своїх професіоналів. Колесса кладе дуже великий, може завеликий натиск на сей момент. „Хоч як простою, навіть убогою видається на перший погляд музична форма голосінь (бодай у тих взірцях, які ми знаємо), то їх тексти виказують значне багатство мотивів образів, порівнянь, поетичного вислову, так що з того погляду кращі взірці голосінь зовсім не уступають думам. Не дарма-ж то голосіння плекали колись професіональні співачки: се також риса спільна голосінням із думами“. Правда, професійне голосіння вийшло з ужитку, але Колесса підкреслює той факт, що деякі жінки спеціяльно переймають способи голосити одні у одних і таким чином переходять ніби певну школу голосильної імпровізаційної техніки, що відбивається і на виробленню, коли не постійних текстів голосінь, то все-ж таки певної голосильної традиції. Се справді ще одна цікава риса, спільна думам і голосінням, що додається до инших, дуже численних подібностей. Розвиваючи їх, Колесса звертає увагу ще й на подібності в стилю і в мові дум і голосінь—„наводячи приміри голосінь,—пише він,—підписуючи один під одним рівнобіжні рядки, з аналогічним складом слів, ми переконуємося, що голосіння зложені по більшій часті такими-ж віршами з перевагою дієслівних рим, як і думи, і що головною основою сеї віршової бу-

---

ників у виді протяжного довгого голосіння (напр. E. Nordenskiöld, Indianerleben). Підтверджується ся думка і кобзарською старечою традицією, що разом з пісенною художньою стороною фаху містить багато і церковних практик, серед яких молитви „за упокой“ грають велику ролю.

[1]) Колесса, Генеза, с. 83.

[2]) Там-же, с. 90.

[3]) Там-же, с. 91.

дови є риторичний рим“ [1]). На сю подібність вказував уже й перший дослідувач українських голосінь, В. Данилів [2]).

Подібність з думами бачить Колесса і в мові голосінь, що звичайно ріжниться від щоденної селянської мови: вона урочистіша й патетичніша, ніж мова пісень, і тим самим ближча до дум.

Се формальне порівняння поезії голосінь і дум, що виказує таку силу подібностей, на нашу думку цілком вирішує питання про генетичний звязок сих двох форм: в основі голосінь і кобзарських дум лежить очевидно один тип речитативної поезії, переважно жалібного характеру, що в ріжних обставинах і в ріжних осередках витворив ріжні поетичні жанри—два відомі нам тепер: думи й голосіння, а колись може й більше!

Не кажемо: похоронні голосіння! Бо, на нашу думку, се дуже важна обставина, на яку звертає увагу Колесса,—голосіння з'являються не тільки з нагоди смерти людини, а й підо впливом инших катастроф—як пожежа й т. и. Таким чином вони мають досить широку суспільну функцію, утворюючи звязок між колективом і окремою людиною в усяких особливо важких для неї моментах. Жалібний характер більшости дум підходить дуже близько до такої широкої концепції голосіння,—і на сім спостереженню ми й припинимо реферат думок Колесси про подібності сих двох форм. Не станемо слідити за иншими зближеннями між обома родами: в окремих поетичних мотивах і образах, що їх порівнює Ф. Колесса, з великою докладністю, на протязі п'ятнадцяти сторінок. Так само не будемо переказувати й думок автора про звязок староруських поетичних пам'яток з голосіннями, ані про відносини нашого голосильного думового стилю до речитативного стилю билин в їх відомій великоруській формі. Все се, не вважаючи на власний інтерес питань, не додає нічого до основної тези про походження дум від голосінь—тези, як бачимо, добре обґрунтованої й рішаючої для довгого спору про походження дум.

Думаємо, що вона не знайде заперечень і в дальшому. Акад. Перетц, рецензуючи „Ґенезу українських народніх дум“, признав, що „порівняння дум і голосінь має серйозну підставу, тут найбільш тривка частина розвідки (Ф. Колесси)... Цілком можливо, що за найстарішу основу будови дум треба визнати якраз ту саму будову, яку можна помітити в голосіннях, і яку певно наслідував дехто і в літературі в XVII ст., але,—додає акад. Перетц,—говорячи про плачі невільників, не можна звичайно обмежитися, як ілюстрацією часу, коли вони виникли—посиланням на XVI ст. Уже Київський літопис красномовно оповідає про невільників та їх плач, яких князі, здобувши місто „на щит“, гнали в полон і на продаж“ [3]). Се цінне доповнення, що правдоподібно не викликало-б заперечень і у проф. Колесси. Так само інтересне міркування акад. Перетца про імітацію плачів у літературі XVII в., тим більш інтересне з огляду на те становище, в якім знаходиться питання про літературний вплив на думи. Ф. Колесса, не відкидаючи сього впливу зовсім, ставиться до нього з застереженнями. Він не заперечує близьких взаємин між думами і віршами про Хмельниччину та реалістичними думами, або як він їх зве: думами новішої верстви—і гумористичними школярськими віршами. Але заперечує літературний вплив на думи старшої верстви,—хоч відзначає подібні стилістичні форми в думах і творах старої книжної літератури, як характеристика Романа в Галицько-Волинськім літописі, Слово о Лазаревім воскресенню, Слово о збуренню пекла і навіть „Перло многоцѣнное“ Транквіліона Ставровецького. Можливість походження дум від віршів він відкидає зовсім. Беручи на увагу всі досліди над музичною і поетичною будовою дум, він дійсно й не міг погодитись з такою теорією походження. Рецензент проф. Колесси, акад. Перетц, відмічає сю позицію автора як протирічиву—зауважуючи, що „посилання (Ф. Колесси) на вплив укра-

---

[1]) Колесса, Ґенеза, с. 93.

[2]) В. Даниловъ, Одна глава объ украинскихъ похоронныхъ причитаніяхъ, „Кіевская Старина“, 1915, кн. XIII, с. 206.

[3]) Рецензія в „Україні“, 1925, кн. 1—2, с. 200.

їнської прози на мову та синтаксу дум, оскільки вони відзначаються тією-ж рисою синтакси—лише стверджує стару гіпотезу Житецького, а не суперечить їй“ [1]). Але між позиціями Колесси і Житецького все таки лишається та ріжниця, що Житецький виводив думи з пісні, перетвореної під впливом книжної вірші [2]), а Колесса твердить, що думова форма своєю природою розвинулася з нерівноскладового речитативу, хоча пізніш і могла підпадати під вплив віршового стилю. На закид Ф. Колесси, що „будова силабічних вірш із складочисленням, цезурами, правильними римами та enjambement'ами не має нічого спільного з свобідною формою дум“ [3]), акад. Перетц відповідає, що з такими віршами ніхто і не порівнював дум—„бо вони мають подібність з нерівноскладовими віршами типу „Перла многоцѣннаго“. А сі вірші, підкреслює акад. Перетц, були призначені для декламації, до того-ж, „судячи по всьому, ся декламація була в підвищеному тоні напівспіваючи і нагадуючи церковний спів, не тільки хорових частин церковної служби, але й сольних“. Акад. Перетц навіть надіється, що „зайнявшись музичною археологією, проф. Колесса, як знавець музики, знайшов-би подібності між способом виконання дум і старими службами напр. XVI ст.“ [4]).

Таким чином акад. Перетц не допускає порівнянь з рівноскладовими силабічними віршами, з якими між иншим порівнював думи Житецький, і в сім його позиція і позиція Ф. Колесси досить близька. Зате акад. Перетц цілком обстоює теорію старцівського чи школярсько-шпитального походження дум Житецького, проти якої виступив Ф. Колесса. Автор „Ґенези“ виводить думи безпосередньо з козацьких кругів:

„Знаємо, що козаки плекали гру на кобзі і що мабуть за їх посередництвом перейшла кобза від кримських Татарів на Україну... В такім осередку козацького життя як Запорозька Січ всякі обставини пособляли імпровізованню при звуках бандури і з часом така імпровізація могла перейняти конкретніші форми лицарської думи. Де-ж як не серед козацьких кругів під свіжим враженням подій можна було творцеві піднятися до такого одушевленого настрою, до такого правдивого і сильного вислову почування? Чи-ж годні були на се здобутися старці-сліпці здалека від безпосередніх вражінь?“ [5])

Ми вже вище висловили свою думку про вартість сеї частини теорії Житецького. Тепер-же мусимо відзначити инший важний момент у праці Ф. Колесси: питання про дві історичні верстви дум. Проф. Колесса вважає за неможливе трактувати всі думи як однорідну матерію. На його думку, вони розкладаються на дві верстви—старшу, що змістом і темами має багато спільного з народніми піснями старшого типу: се думи про неволю, про боротьбу із степом, незвязані з якимись специяльним історичними подіями—і новішу: історичні думи з часів Хмельниччини і думи сатирично-побутові. „Коли всі старші думи рисують сумні й страшні картини, а їх основним мотивом є неволя, смерть, сум і туга, то в пізніших думах проглядає самопевність і бадьорий настрій побідника—се виявляється гумором і сатирою, що викликає, або бодай обмежує ліричний елемент“ [6]). Так до новішої верстви окрім дум про Хмельницького належить Голота, Андибер і Козацьке життя; решта-ж дум творить другу, старшу верству. Нижче ми повернемось до сього поділу, трохи силуваного, на нашу думку, але мусимо відзначити, що сама думка про розподіл дум на історичні верстви ріжного віку сама собою дуже цінна—даючи привід до перегляду походження окремих дум. Натомість шкода, що говорячи про сей розподіл дум що-до віку, Ф. Колесса не спинився зовсім на питанню про їх територіяльне походження, обмежуючись тільки загальними міркуваннями, що раніше мовляв думи були поширені всюди, де існувала козацька організація, тепер-же заховались тільки в трьох лівобережних губернях [7]).

Він не згадує нічого про розповсюдження дум—хоч-би одного тільки Коновченка—на Поділлю й Волині.

---

[1]) „Україна“, 1925, кн. 1—2, с. 198.
[2]) Житецький. „Мысли“, с. 129.
[3]) Ф. Колесса, Ґенеза, с. 60.
[4]) „Україна“, 1925, кн. 1–2, с. 199.
[5]) Ґенеза, с. 116. [6]) Там-же, с. 36.
[7]) Там-же, с. 16.

Инші праці і появи останнього десятиліття. На „Ґенезі“ Ф. Колесси й цінних увагах до його праць акад. Перетца ми можемо замкнути огляд новіших дослідів про думи. „Ґенеза“—се остання велика робота в сій галузі, і як бачимо, вона й справді являється капітальним завершенням довгого періоду досліджування дум, бо дає нарешті певний позитивний висновок, виводить питання про походження й природу дум з того зачарованого кола, в якім оберталася велика більшість праць, що ним займалися. Сих праць було дійсно багато. і не всі вони могли бути зареєстровані тут: деякі через брак внутрішнього інтересу, инші через свій суто теоретичний зміст, далекий від практичної справи консервації дум. Та коли кинемо об'єктивний погляд на кількість сих праць—з становища важливости предмету, що вони досліджують—то не вважаючи на дуже поширену думку, ніби про думи було написано вже дуже багато, ми все таки муситимемо констатувати, що ся література не така то й багата!

В згаданій рецензії на „Ґенезу“ Колесси акад. Перетц, говорячи про великість сеї літератури, звертає увагу на бібліографічний реєстр у книзі Д. Ревуцького „Українські думи та пісні історичні“, де вказано „401 № видань, статтей та розвідок, що говорять про думи“—як ілюстрацію того, як трудно сказати щось нове в сій справі. Згадана цифра дійсно дуже величава, але перебільшена! Праця Д. Ревуцького займається не тільки думами, але й піснями, і подана в нього література також має ширший, не спеціяльно думовий характер, так що з чотирьохсот заголовків праць, що в нього названі, про думи дійсно говорить тільки півтораста, і се не сами тільки розвідки, але є в сім числі і збірники текстів, і видання поодиноких записів, і відомості про кобзарів, так що на д о с л і д и про думи припадає зовсім не так уже й багато. Але навіть у тім обмеженім числі більшість заголовків припадає на попереднє століття. Де-далі то праці над думами стають усе рідші і все більш випадкові, написані між иншим, з нагоди, так що новіші методичні досягнення історії літератури і соціології для дослідження дум використовуються дуже мало. Література кобзарського епосу останніми часами зростає дуже, дуже поволі; після праць, що з'явилися таким значним гуртом двадцять літ тому—і серед них з'явились і досліди над мелодіями дум Колесси,—настав знов новий затишок, підчас якого підготовлявся що-йно зреферований тут дослід Ф. Колесси, а те, що було зроблене п о р у ч з сим, доводило тільки, що інтерес до дум у суспільности упав майже зовсім.

Зрозуміло, що роки світової війни з повним припиненням українського друку в Росії, з частковим знищенням культурного життя австрійських українських країв, не могли збагатити літературу про думи. З тих часів можемо відзначити хіба статтю Ф. Сушицького на цікаву тему про думу в Шевченковому „Невольнику“ і її відносини до народніх дум [1]): кілька міркувань з праці, котру хтілось-би було побачити закінченою, але через смерть автора вона здається не була написана. Те-ж, що було надруковано, не давало ще точного поняття про майбутній напрямок праці: автор не поширив ще своїх порівнянь і не торкнувся основного питання: про звязок Шевченкової думи з підробленими думами „Запорозької Старини“, а з ними-ж ся дума має більше спільного ніж з народніми [2]).

Революційні роки, як і слід було чекати, викликали певний інтерес до національної української святині—дум. Але се був інтерес загальний і неглибокий—такий, що вдовольняється альманахами, популяризаціями, то-що: він мусів викликати появу нових збірників, співанників, популярних брошурок про думи, і дійсно сим і обмежується продукція того часу в сфері думового епосу. Найкращий її вицвіт, що щасливо погоджує вимоги популярного збірника і науково-популярного підручника, се вже цитована книжка Д. Ревуцького [3]). Базуючись головно на Антоновичеві й Драгоманову, з доповненням деяких

---

[1]) Теоктист Сушицький (С. Т.), „Дума“ Шевченка й українські думи, Збірник пам'яти Т. Шевченка (1814—1914). Київ, 1915.

[2]) Цікаво було-б порівняти сю думу головно з Серпягою і з автентичними думами, де описуються морські походи; вони мусіли послужити матеріялом і взірцем і для Срезневського і для Шевченка.

[3]) Д. Ревуцький, Українські думи та пісні історичні, Київ, 1919.

новіших праць, Д. Ревуцький дав пояснення до 17-и дум і відповідні тексти, часом з варіянтами. На жаль, в більшості все таки сі тексти не автентичні, а скомбіновані з ріжних старших записів. Правда, сі комбінації відзначені всюди в примітках і не мають на меті дати читачеві враження, ніби йому подається новий оригінальний варіянт даної думи, і се ріжнить їх від инших подібних: Максимовича, Куліша й ин. Все таки ся обставина псує науково-популярний характер збірки, і шкодить справі консервації дум, пускаючи в обіг штучні варіянти дум. До збірки додано розвідку про українські думи, де зібрано відомості про історію терміну дума і подано характеристику дум, головно за Житецьким. Далі дано деякі відомості про співаків дум—що їх автор нав'язує до дружинних співаків княжих часів, переходячи далі до шпитальних кобзарів і великих кобзарів XIX в.; оповіджено також про старечу організацію й кобзарську науку і закінчено відомостями про найновіше кобзарство: Пархоменка, Кучеренка (в найновіших часах Кучугуру-Кучеренка) та ин.

В тім-же часі як книжка Ревуцького з'явилась ще инша збірка, зложена на взірець Антоновича й Драгоманова: брошурка Григорієва про Історичні думи [1]), де було надруковано кілька дум з поправками автора, про що він заявив у передмові. Ся книжечка цікавить нас тільки як вияв інтересу до дум і попиту на думові теми. Такий самий характер мають для нас і популярні брошурки ак. Сумцова: про історичні пісні [2]), про слобідські пісні [3]); тут цікаві сторінки про думу про Вдову Сірка: Сумцов звернув увагу на подібність сеї постати із жінкою Тараса Бульби в повісті Гоголя і піддав думку, що дума про Сірчиху могла вплинути на сотворення типу Бульбихи—„може Гоголь чув де думу про Сірчиху, а коли не чув, то як людина надзвичайно поетичної вдачі, вгадав". Думка ся цікава і її можна-б було поширити в тім напрямі, що Гоголь міг використати ще якусь невідому думу, подібну до Сірчихи і до загадкового „Терешка" Крюковського.

Слід додати, що Сумцов не обмежився сими двома цікавими брошурками, але і в своїй хрестоматії [4]) віддав думам чимало місця, спричиняючись до їх популяризації Тут автор подав короткий вступ про думи, де дуже багато місця дав теорії матірного авторитету в думах, що колись розвинув Житецький, і запроєктував інтересний поділ дум на чотири категорії: 1) думи про боротьбу з Татарами і Турками, 2) думи про Хмельниччину, 3) думи сімейні і 4) думи соціяльного змісту—до яких належать: Андибер, про Козацьке життя і про Бандуриста. Цікаво відзначити, що Сумцов умістив думи поруч з голосіннями, ніби відзначаючи їх подібність що-до форми, і дійсно І. Єрофеєв у статті про Сумцова, що вийшла в збірнику, присвяченому його пам'яті [5]), відзначає, що в проєктованім виданню дум і історичних пісень Сумцов виразно підкреслив близькість голосінь і дум, особливо невільничих—сих „голосінь за живим мерцем". Одначе се було порівняння більше що-до змісту, ніж що-до поетичної форми, як те, що ми бачили у Колесси. Проєктована збірка Сумцова, про яку говорить Єрофеєв, має тепер вийти в працях Комісії Історичної Пісенности Академії Наук; вона являється останньою працею старого вченого, що так охоче повертався до питань думового епосу, і одночасно—се остання спроба популярної збірки дум, що певно зробила-б багато для їх популяризації і завдяки текстам і завдяки добрим часто оригінальним коментарам, що подані в ній. Але збірка не знайшла видавця, і се показує нам, що той популярний інтерес до дум, що з'явився в перших роках революції, згас і не оправдував нових видань: видавництво, що було замовило сю працю Сумцову, положило її в архів.

І дійсно після сього маємо вже повну тишу в справі видавництва дум і майже так само справа стоїть і з дослідами. Популярна збірка дум, що видав Ф. Колесса з нагоди

---

[1]) Григориїв-Наш, Історія України виложена народніми думами та піснями, вип. 2, Козаччина Кам'янець на Поділлі, 1919.

[2]) Проф. Сумцов, Старі зразки української народньої словесности, Черкаси, 1918.

[3]) Його-ж, Слобідсько-українські історичні пісні, видання друге, Черкаси, 1918.

[4]) Проф. Сумцов, Хрестоматія з української літератури, т. І, видання 4-е, Харків, 1922.

[5]) Ів. Єрофеїв, Питання про українські думи в працях акад. М. Сумцова, відбитка.

століття Цертелевського видання[1]), не перейшла меж Галичини, і та велика служба, яку могла зробити ся корисна праця найліпшого нашого знавця дум для їх популяризації, лишилась незробленою. Ми не будемо спинятись над оцінкою сеї збірки—найліпшої, яку ми мали, бо свої думки про неї ми зазначили вже в иншім місці[2]).

Більше ніж виданню дум пощастило в сих часах дослідам над кобзарями. З щасливої руки колишнього ініціятора музично-етнографічної експедиції на Миргородщину, К. Квітки, студії над кобзарями збагатилися навіть за сі неврожайні роки деяким цінним матеріялом. Стимулом до його збирання була програма для дослідів народніх музикантів, що видав К. Квітка р. 1924[3]). Вона вміла придати нової принадности отсій неновій вже, але все ще незакінченій справі, і хоч головна увага програми була звернена передусім на інструментальну музику, але дещо за її приводом перепало і для досліду кобзарського епосу. Сюди передусім належать цінні записи О. Курило, зроблені в Сосницькім повіті: два варіянти Озовських братів, що надруковані тут, і дуже інтересний варіянт Андибера, що з'явиться в другім випуску. Під сим-же впливом виникли і записи думи про Коновченка Н. Дмитрука і М. Гайдая, вже згадані вище в Переднім слові. Програма і наукова діяльність К. Квітки викликали також цінні студії над професійними співаками Б. Луговського[4]). З його записів дум треба відзначити Вдову, записану від лірника Грицька Костюченка 1924 р.; від нього-ж записано і Озовських братів, надрукованих у сім випуску, далі цікавий уривок Коновченка і кілька пародій на думи. Досліди Луговського, хоч не дають багато нових записів дум, цінні для нашої справи з того боку, що систематично перевіряють що-до останків кобзарського епосу дуже інтересну територію, яка, не мавши такого багатого розцвіту кобзарської творчости, як центральна Україна, заховала з неї дуже багато цікавих форм, надала їм своєрідний характер та законсервувала його дуже добре. Візьмім напр. другу (II) редакцію Озовських братів, думу про Андибера, думи з Хмельниччини. Правда, з усього того теперішні чернігівські співаки не запам'ятали майже нічого, змінивши сей цікавий репертуар на побожні канти книжного походження та на вуличні пісні. Але копаючи вперто в старцівськім середовищі, Б. Луговський, як добрий археолог, совісно пересіває весь сей новий, важкий і часто малоцікавий шар, що прикрив останки колишнього цікавішого репертуару старців, і ми певні, ще багато знайде фрагментів справжньої старовини, що придадуться для реконструкції образу старої кобзарської Чернігівщини. А існування в західній Чернігівщині ще таких добрих кобзарів як П. Кулик тільки зміцнює нас у сих сподіваннях.

Згаданому Куликові традиційне старе кобзарство завдячує свої останні „світські" успіхи. Після того як 1923 р. К. Квітка й О. Курило розшукали його в Сосниці, сей кобзар здобув собі деяку славу і в 1926—7 р. відбув зовсім правильні „гастролі" в Київі, виступаючи на двох чи трьох концертах з думою про Озовських братів. Як результат його перебувань у Київі і сих нових „етнографічних концертів" з'явився ряд статтейок в „Етнографічнім Віснику" на кобзарські теми під збірним заголовком „Кобзарі й Лірники"[5]). У вступних увагах Д. Ревуцького, що характеризують теперішній стан кобзарства, вірно поділено сучасних кобзарів на дві категорії: таких, що „мають дуже обмежені засоби що-до художности свого виконання та до багатства свого репертуару" і не дають уже нічого цінного з боку кобзарського мистецтва—і таких, що „маючи добрий голос і добре граючи, все більше під-

[1]) Др. Філярет Колесса, Українські народні думи, перше повне видання з поясненнями, нотами і знимками кобзарів, Львів, 1920.

[2]) Див. нашу рецензію, „Україна", 1925, кн. 6, с. 139.

[3]) К. Квітка, Професіональні народні співці й музиканти. Програма для досліду їх діяльности і побуту, Праці Етнографічної Комісії Академії Наук, вип. 2, Київ, 1924.

[4]) Борис Луговський, У Десятуху (старці в Чернігові на ярмарку в червні 1924), Україна, 1924, н. 4, с. 62.

Його-ж, Соціяльна сатира з ярмаркового старечого репертуару, Україна, 1926, кн. 4, с. 51.

Його-ж, Чернігівські старці, „Первісне Громадянство", 1926, в. III, с. 131.

[5]) Кобзарі і Лірники, Етнографічний Вісник, кн. 3, 1927, с. 63.

падають упливові книжному, інтелігентському“—себ-то мають цілком книжний репертуар. Як ілюстрацію до сих слів можна вважати замітку Ю. Виноградського про П. Кулика: біографію і перелік репертуару, до чого Ревуцький додав запис Куликової пісні „Було колись—на Вкраїні поле зеленіло“ (сю пісню П. Кулик ніби-то перейняв від свого учителя Думенка, але на нашу думку в ній так багато виразно інтелігентського, що взагалі сю пісню треба положити цілком на карб інтелігентського, чи то півінтелігентського імпорту в народ). З дум Кулик співає тільки Озовських братів, але як каже Виноградський, ще в 1895 р. пам'ятав кілька строф (?) з думи про Хмельницького [1]). Замітка Пащенка говорить про кобзаря Петра Ткаченка з Синявки Сосницького пов., учня Пархоменка (примітки до його біографії додає ще відомий концертовий бандурист Мик. Полатай); ні Ткаченко, ні лірники, що бувають у Київі, вичисляє Ф. Сенгалевич їх дум вони не знають зовсім [2]).

За останню визначну подію з історії кобзарства слід уважати надання титулу народнього артиста кобзареві Кучеренкові. З сього приводу Г. Хоткевич випустив невелику статтю—спомини про свої заходи коло організації кобзарських концертів після XII археологічного з'їзду, про які ми вже говорили вище [3]).

Про інтерес до кобзарства посередньо свідчать також ті численні кобзарські концерти, кобзарскі капели, хори й т. д., що відбуваються по цілій Україні. Але, як се звичайно буває з публічною опінією, так і тут інтерес до особистостей самих артистів, кобзарів, перевищує інтерес до їх творів, і в усіх сих виявах прихильности до кобзарського мистецтва думи вже не знаходять місця. Вони взагалі вже не захоплюють публічної уваги, ані в формі популяризації, ані в виді наукового досліду. Правда, в історії літератури М. Возняка ми маємо цінний інформативний розділ про думи з доброю бібліографією, але він опертий на старших працях, з використанням дослідів Ф. Колесси, і без претенсій до самостійного освітлення матеріялу [4]). Підручник історії літератури О. Дорошкевича в своїх міркуваннях про думи цілком спирається на Житецького, з таким хіба додатком, що на думку автора, „повільний речитатив, що ним виконуються думи, допомагає наближенню дум до ритму народньої пісні“ [5]). Що-до ідеології дум, то вона послідовно й загалом досить вірно схарактеризована як станова, козацька.

Коротенький розділ про думи в иншій історії літератури, В. Коряка, відріжняється деякою новістю. Несподіваною являється характеристика думи як кантилени, що цілком розминається з дослідами над будовою дум, спеціяльно останніми міродайними працями Ф. Колесси. В инших міркуваннях В. Коряк дуже категорично повторює тезу Житецького про перевагу авторитету матери: „пошана до матери в думах є просто культом“. Оригінальніші такі спостереження: що „зміст суто-козацьких дум—бурхливе лицарське життя, походи, грабунки, паювання здобичи“, і се ілюструється описом паювання в думі про Кішку—образом, що другого такого нема у відомих нам думах.

Нарешті, повертаючи ще раз до форми дум, автор констатує, що „конструкція дум тая-ж, що і в псальмах, так званих калік убогих“... і додає, що сі каліки „співали жебранки тої-ж таки конструкції“ [6]). Таким чином, ігноруючи формальну сторону поезії, автор у зближеннях окремих родів словесности не керувався і її змістом, об'єднуючи в одно три різні форми такого неоднакового змісту, як псальми, жебранки й думи.

Нічого нового не знаходимо, на жаль, в новіших працях про поетику, де думам віддається дуже небагато місця: сей надзвичайно інтересний і оригінальний рід української поезії

---

[1]) Кобзарі і лірники, с. 66.

[2]) До літератури про кобзарів слід додати книжечку, що вийшла 1923 р. в Берліні: В. Ємець, Кобза та кобзарі. З бібліографічним додатком З. Кузелі. Се популярна книжка, написана під впливом Д. Ревуцького і Г. Хоткевича, цікава тільки деякими свіжими відомостями про концертове кобзарство.

[3]) Червоний шлях, 1927, кн. VII.

[4]) Михайло Возняк, Історія Української Літератури, т. III, друга частина, Львів, 1924 р., с. 464—502.

[5]) О. Дорошкевич, Підручник історії української літератури, Харків—Київ, 1924, с. 71.

[6]) В. Коряк, Нарис історії української літератури, Література передбуржуазна, 1925, с. 83.

збувається кількома фразами, звичайно за Житецьким, киненими у відділі про народне віршування [1]). Окремо між ними стоїть тільки віршувальна теорія В. Поліщука [2]): його теорія акустичних хвиль як основи віршу, що опирається на аналізі думової форми (думи про Марусю Богуславку),—але ся цікава спроба поки що не мала серйозного відгомону.

Коли в популярній літературі, в шкільних підручниках, хрестоматіях і т. и. думи не займають скільки-небудь значного й належного їм по праву місця, то і в сфері чисто наукового досліду вони також не можуть похвалитись багатством нових робіт. Те, що з'являється останніми роками, се досліди над окремими думами і думовими мотивами, більших-же систематичних праць, присвячених спеціяльно думовому епосові, нема. Розбір кількох думових тем Коновченка і родинних дум, як Вдова, Сестра і Брат та Вітчим маємо в Історії літератури М. Грушевського [3]). Маленьку розвідку про думу про Олексія Поповича [4]) дав акад. Перетц. Нарешті дві наші статті присвячені двом групам дум (Олексій Попович і Буря на морі [5]) та Маруся Богуславка і Іван Богуславець) [6])—се все, що в сю хвилю стоїть перед нами як задаток на дальші досліди над кобзарським епосом. Хочеться вірити, що сей дослід розгорнеться ще настільки, що охопить сей епос у всім його багатстві і усвідомить його цінність громадянству, що так байдуже ставиться до сеї великої своєї культурної цінности [7]).

Деякі висновки й побажання.

Думи як окремий предмет досліду. З згаданого становища немаловажне саме питання про те, в якім напрямі повинен піти той дослід, щоб осягнути потрібні результати. Переглянувши історію збирання й переховування дум, можемо відзначити один, чи властиво два кардинальні моменти, від яких залежали результати сеї роботи й її наукові висновки. Се справа відокремлення дум як певного поетичного жанру від инших форм народньої поезії. Друге—вияснення природи й походження сього оригінального роду поезії.

Обидві справи тісно звязані одна з одною. Бо коли відокремлення дум як спеціяльної галузи словесности від решти пісень переводилось поволі в життя на практиці, наближаючись до своєї повної реалізації у вигляді окремого корпусу дум, то саме ся реалізація стала можливою властиво тільки завдяки певному вирішенню другого питання: про походження й розвиток дум, а саме—вирішенню сього питання в напрямку признання за думами своєї самостійної історії: походження окремого від инших пісень і розвитку, характеризованого певними специфічними рисами. Бо тільки переконавшися в повній окремішності сього роду поезії, можемо ми вимагати, щоб його й розглядувано і досліджувано окремо від инших родів народньої словесности, часто навіть дуже подібного змісту.

По дорозі сього нашого огляду ми відзначали, в якім невиразнім становищі знаходились сі дуже важні питання на протязі більшої частини історії досліджування дум: які

---

[1]) Дмитро Загул, Поетика, Київ, 1923, с. 123, Степан Гаєвський, Теорія Поезії, видання друге, Харків, 1924, с. 128.

[2]) В. Поліщук, Літературний Авангард, Харків, 1924, с. 29.

[3]) М. Грушевський, Історія української літератури, т. IV, с. 260—265 і 658—666.

[4]) В. Перетц, Ще раз дума про Олексія Поповича, Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. CXLI—CXLIII, 1925, с.

[5]) К. Грушевська, Дума про пригоду на морі Поповича, „Первісне Громадянство", вип. I—II, 1926, с. 1.

[6]) Теж, Іван Богуславець і Маруся Богуславка, в збірнику на честь проф. Тілле.

[7]) В найближчім часі з'явиться нова і незвичайно важна публікація зі сфери дослідження дум—оголошення про неї з'явилося в проспекті збірника Академії на честь ак. М. Грушевського, див. „Пролетарська Правда" 10 вересня 1927 р. Се стаття М. Возняка з приводу запису думи про Андибера з кінця XVII в. Сей новознайдений запис поставить в нове освітлення цілу низку питань про походження й історію дум.

хисткі були критерії для розпізнавання думової форми, і які часто фантастичні думки виникали про її походження. До того всього ми відзначили і ті часті вмішування інтелігентської творчости, що відбивалися на долі консервації дум, і завдяки їм уже нераз виринало питання і про автентичність дум—про щиро-народнє походження цілого думового епосу. Так ми відзначили на початку сього огляду ту обставину, що обидві наші найстарші збірки дум були зроблені в близьких околицях, майже в однім громадськім осередку, і то в кругах, де існувала практика вчити народніх співаків творів інтелігентського походження для певних урочистих нагод. Другий етап історії консервації дум приводить нас у круги слов'янофільського студентства, що охоче займалось підроблюванням народніх творів для звеличання певних історично-політичних ідей. Сю саму підробницьку тенденцію, хоч скермовану до инших ідеологічних принципів, бачимо ще довго в кругах збирачів дум, аж до критичного перегляду всієї попередньої збирацької роботи—що стався в 1870-х роках. Але сі критичні часи в свою чергу не дають уже майже нічого нового для збільшення запасу думових тем, додаючи нам тільки нові варіянти до вже відомих дум. Ся обставина, разом з загальною нечисленністю сих тем, робить думову поезію особливо загадковою, в порівнянню з иншими родами української народньої поезії, що розвинулись так рясно й переховались до новіших часів у такім багатстві й ріжнорідності. Вона насуває думку про те, що думи як поетична форма—се явище припадкове, без глибокого коріння в історії нашої культури, і ся думка дійсно прозирає в більшості теорій про дегенеративне походження дум, що ми згадували тут: про виникання дум з пісень. Але сами по собі такі вирішування не вирішували властиво нічого, вони тільки виставляли нові питання—чому тільки певна категорія пісень підпала дегенерації, чому инші пісні не перетворились у думи, чому сей процес відбувся тільки на певнім протязі історії, чому не лишив він ніяких слідів переходових форм і т. и. І все се кінець-кінцем не виключало можливости новішого інтелігентського походження дум. Тільки порівняні досліди Ф. Колесси над музичною й поетичною будовою дум і голосінь вияснили до решти, що думи не являються секундарною формою пісень, що се не пригадки забудькуватих співаків, як думав Срезневський, а останній парост міцного поетичного роду, що виріс і розвинувся як своєрідний організм на нашім національно-культурнім ґрунті і має всяке право для того, щоб його розглядати зовсім окремо від пісень, як цілком окреме історично-літературне явище.

Правда, окремішність не значить ізоляції, і не вважаючи на те, що думи мають характер зовсім самостійної галузи словесности, в них треба відзначити впливи инших родів народньої, і не тільки народньої поезії, що впливали на думовий епос і з боку змісту і що-до форми, так само як і думи мусіли впливати на инші роди літератури. Обсяг і характер сих впливів найлегше вияснити в окремих індивідуальних випадках, в порівняльних дослідах ріжних думових тем; вони покажуть, наскільки оригінальне оброблення одержують ріжні мандрівні сюжети в рамках думового епосу, наскільки відмінні вони від обробок тих самих сюжетів у рамках инших родів народньої словесности. Ся оригінальність дійсно така велика, що близьких сюжетних аналогій між думами й иншими творами на подібні теми, баладами наприклад, ми навіть не знаходимо!

Багато дають з сього боку порівняння між думою про Олексія Поповича та иншими творами подібного змісту, що були виставлені в нашій і в російській літературі у великій кількости: порівняння з билинами, легендами, баладами, проповідями. Всі вони потверджують тільки той один факт, що поза кобзарською традицією пригода Олексія Поповича не має варіянтів, себ-то нема переробок сього оповідання дійсно подібних до відомої думи. В кожнім такім порівнянню звичайно можна знайти спільний ґрунт, на якім дані твори виросли,—близькість громадських мотивів, що їх покликали до буття; але передусім доводиться констатувати, що обидва порівнювані твори мають ознаки великої окремішности, яких не буває між варіянтами одного сюжету в рамках одного літературного жанру. Думи, що оспівують які-небудь мандрівні сюжети, завжди настільки глибоко

їх переробляють, як се майже не трапляється в межах инших родів усної словесности. Се й робить порівняні досліди над думовими темами річчю мало продуктивною, що звичайно дає тільки негативні результати.

Не нехтуючи отже ваги порівняних дослідів над сюжетами, як певного дороговказу для мандрівок культурних течій взагалі, доводиться звертати увагу на инше питання, а саме на ті обставини, що обумовили оттаку літературну окремішність дум. Але відповіди на се питання доводиться шукати не так у сфері літературних впливів, як у тих особливих громадських умовах, в яких розвивається сей літературний рід—в його громадській підоснові, в ширшому й тіснішому розумінню. Для сього-ж передусім треба мати на увазі дві обставини в думовій традиції: професійний характер корпорації, що несе сю традицію на протязі віків, і звязаність сеї корпорації з певними постійними географічними пунктами — осідками гнізд, чи шкіл, що відбилась на районуванню думового епосу.

Відбиття побуту кобзарської корпорації в думах. Існування корпорації, що продукувала думи (утворювала й виконувала їх) як постійну професійну роботу для певного збуту за гроші, відбилось перш за все на мистецькім характері дум, що відріжняє їх від инших, непрофесіоналізованих галузей народньої словесности. Завдяки професійному плеканню думи з такого скромного зародку як голосильний речитатив могли піднятись до висоти таких майстерних творів як співи деяких великих кобзарів минулого століття: Кішка Стрічки, Озовські брати Никоненка, або Коновченко Холодного. Ми маємо тут між думами й голосіннями те саме типове відношення що-до міри досконалости, яке існує між загально приступним літературним типом і професіоналізованим—напр. між хороводом і примітивною драмою.

Але професійне плекання дум відбилось, розуміється, не тільки на їх мистецькій вартості, а також і на їх змісті, на їх моральній фізіономії. Думи не могли не відбити на собі прикмет світогляду своєї корпорації й тої громадської верстви, до якої вона належала безпосередньо, чи посередньо—в силу економічної залежности, і з сього погляду дослідження сеї корпорації і взагалі соціяльної бази дум являється найважнішою підвалиною самого історично-літературного дослідження сього роду поезії.

В початковій формі се питання було формульоване ще в праці Житецького, як питання про станову приналежність дум; але не вияснене в своїй повноті, воно лишилось як одне з найважніших завдань дослідження дум на будучину. Всяка галузь мистецтва відповідає якійсь реальній групі людей—митців і споживачів, і чим більше розвинене й спеціялізоване дане мистецтво: чим ближче воно стоїть до справжньої професії, тим важніше для нього питання про сю його громадську базу. Думи-ж з сього боку являються надзвичайно характеристичним прикладом, а завдяки своїй позиції на півдорозі між загально-народньою усною поезією і книжною літературою—надзвичайно оригінальним.

З одного боку ми маємо тут виразно відокремлену й досить неприступну спеціяльність: цілу верству людности, відокремлену від инших груп, що надає своїй творчості характеристичні риси своєї громадської позиції; дума формою має звязок і з церковним речитативом[1]), що близько відомий кобзарству через його звязок з церковністю, і з професійними жебрацькими прозьбами, „жебранками“[2]), що—як далеко ми можемо сягнути оком—належать до професійного вміння всіх кобзарів.

З другого боку—думи відбили на собі інтереси зовсім иншого громадського кругу, оповідаючи про події з його життя, вихваляючи його вдачі й високі громадські прикмети, та оплакуючи його нещастя й болі—а саме інтереси козацької верстви.

---

[1]) Порів. Колесса, Ґенеза українських народніх дум, с. 90.

[2]) Мельодії, серія I, с. XXX, примітка про співання жебранок на мотив думи. На близькість обох жанрів звернув був увагу вже Житецький, Мысли, с. 161.

Ся двоїстість кобзарського епосу: його приналежність до жебрацького репертуару і його лицарський, козацький зміст викликала багато непорозумінь, і більшість дослідників шукала з них виходу в тім, що теперішній жебрацький стан кобзарства вважала за останній етап в упадку кобзарського епосу, а його розцвіт уявляла собі в зовсім инших формах: у вигляді свобідного мистецтва, розповсюдженого в козацьких колах, свого рода talent d'agrément, що культивувався у вільну годину для своєї власної втіхи. Се уявлення було так розповсюджене в колах українських романтиків першої половини XIX ст., що навіть на морських походах уявляли собі козаків з бандурами, немов підчас якоїсь товариської прогулянки: козаки, пливучи на Турка, „на бандурах вигравають, аж слухати мило". Така-ж сама концепція кобзарства виступає і в „Бандуристі", і подібних поглядів додержується пізніша теорія про походження дум з осередку активного козацтва. Вище ми вже відзначили ріжні сумніви що-до такого уявлення початків думового епосу, до якого нас не уповажняють ті факти, які ми тільки й знаємо напевне про спосіб виконування дум—а саме про виконування їх у межах кобзарської корпорації. Ся корпорація, що її минулим зайнявся був Житецький на підставі актових відомостей, в дійсності, у відомих нам формах, має всі потрібні прикмети для того, щоб вияснити звязок думового епосу з козацтвом без допомоги якихось невідомих чинників.

Як організація цехова—кобзарство належить до міста. Як організація, що стоїть під опікою церкви, особливо певних церковних інституцій, шпиталів, що відомі тільки при більших церковних центрах, або по багатших парафіях,—кобзарство мусіло тримати звязок з такими більшими центрами. Але близькість кобзарства до церкви—се ще не повна залежність від неї. Церковність не могла-б умістити всієї кобзарської діяльности і тому, опираючись до певної мери на церкву, кобзарство разом з цілим своїм оточенням орієнтується на козаччину, цінну для нього і з матеріяльного і з морального боку: як об'єкт мистецької творчости і як консумент його творів. Але окрім сих двох орієнтаційних пунктів: церкви й козаччини, головним чинником у життю кобзарської професії була все таки велика маса слухачів міщан і хуторян: публіка в широкому розумінню, що незалежно від меценатства церкви і правдоподібно—також козацьких кругів, давала кобзарству його нормальний щоденний прожиток. Тому у виборі свого репертуару і в творенню своєї ідеології кобзарство мусіло оглядатись передусім на сю масу, перетворюючи прийшлий матеріял відповідно до свого мистецького й професійного досвіду так, щоб задовольнити сю масову авдиторію в її головних стремліннях і симпатіях. А ся авдиторія давала кобзарству певну незалежність супроти його патрона—церкви, і вона-ж напевне позволила йому не переходити цілком і на службу козаччини. І втративши сей другий свій орієнтаційний пункт, і зіставшись під виключним впливом церкви, кобзарство все таки не затратило своєї подвійної фізіономії: церковної і світської заразом, і тому навіть переповнивши свій репертуар побожними творами: псальмами та молитвами, співоча корпорація не підпала церковним вимогам цілком, а залишила в репертуарі постійний відділ світських творів, чи то з старого козачого репертуару, чи з нових модних нумерів, що відповідали потребам його авдиторії.

Для часів розцвіту кобзарства такою модою було козацтво, чинник пануючий в українськім життю XVII і XVIII ст., і кобзарський епос посвячував йому, як пануючому станові, всю свою силу, відбиваючи тим настрій і того оточення, в якім він функціонував. Се оточення—се побут малих східньо-українських міст, невідокремлених від доокольшнього хуторського світу: сі міста тільки виконують функцію збірних пунктів для сеї хуторської людности. Поезія, що розвинулась у таких центрах, се розуміється не урбаністична поезія в нашім розумінню: вона не відбиває в собі якихось спеціяльно міських настроїв і інтересів—місто для неї тільки вихідний пункт для обсервацій над життям, себ-то над його кращою формою—життям козацьким. Не вважаючи на всі міркування про кобзарів на Січі й т. и., ми не маємо ні одної думи, що показувала-б нам січовий побут козаків, окрім одного моменту в думі про Кішку і глухої згадки Горленка про загублену думу

Костомарова: про руйнування Січи 1776 р. Всі инші думи показують нам козаччину з погляду „волости"—набору, виїзду в дорогу, навіть козацької гульні, і поміж сими описами вставлені оповідання про козацькі битви. Олексій Попович у Пирятині, Коновченко в Корсуні, Черкасах і ин., Сірчиха в Мерефі,—се все моменти зовнішнього побуту козаків, як його може бачити цивільна людність, не стороння цілком, але й не приналежна до стану: все оповідається з становища обсерватора, що своїм завданням ставить слідити за побутом козацького стану, дуже близько—але не входячи до нього. Поза тим маємо сумні картини степових пригод, трагедії самотности й безпомічности, що очевидно можуть бути тільки продуктом оповідань, а не наочних переживань співака, та образи турецької неволі, що могли потрапляти до кобзарської традиції на ріжні способи, завдяки відомим мандрівкам кобзарів. Турецька неволя була відома не тільки козакам, а й цивільній людності Східньої України. Могли її коштувати й сами кобзарі [1]).

Вандрівки взагалі грали в історії кобзарського епосу першорядну ролю, але все таки, не вважаючи на них, кобзарство не здобуло цілком кочового характеру і правдоподібно—ніколи не було зовсім вандрівною професією. Воно мало свої постійні осідки, яких вимагала його цехова організація і право виховання професійного наростку—виучування молодих кобзарів. Розслідження сих центрів, на нашу думку, має незвичайно велике значіння для історії дум, і для нього повинні бути вжиті всякі зусилля. На жаль, не багато знаємо про кобзарські осідки. Визначніші новіші центри кобзарської науки лежали або на селах як Комашня, Красний Кут, рідше в містечках як Богодухів, Зіньків, Лохвиця, Мена, Сосниця. Але давніше міста мусіли грати більшу ролю. Так, про Бандурку напр. чуємо, що він учився в Богуславі. Коденські бандуристи також походили з містечка Цибулева на Київщині. Колишню близькість кобзарського епосу до міста потверджує і перевага міської топографії в думах. Тут зовсім нема слідів сільського побуту: є або міське життя, або невтральні деталі, що підходять однаково і до міста, і до села. Маємо підставу думати, що сі міста і були первісними осідками кобзарського мистецтва, чи кобзарської науки—се в дійсності одно й те-ж саме—аж доки не змінилися старі обставини і адміністративні переслідування не загнали кобзарів на села, де вони спокійніше могли провадити свою роботу і навчання (хоч можливо, що в сім переході кобзарства на село відіграло деяку ролю і оселення, а почасти й закріпачення козацтва, а можливо й попит на дешеве музичне знання в дрібних поміщицьких садибах).

Навчальна сторона кобзарського ремесла разом з його районовою організацією в кожнім разі була перешкодою для переходу до повного кочового життя кобзарів. Правда, ми маємо відомості про участь кобзарів у гайдамацьких рухах, але се були окремі випадки. Вони зовсім не заперечували загального правила, що вимагало певного організованого звязку кобзарства з означеними центрами і з певними районами, в межах яких повинна відбуватись професійна діяльність даних кобзарів. Можливо, що в часи великої політичної активности козацтва кобзарство ближче підходило до його життя і, так сказати, брало в ньому участь, а разом з тим взагалі було рухливіше; але сучасний стан наших відомостей не позволяє припустити, що кобзарство коли-небудь зливалося з сим життям цілком і затрачувало свою позицію прихильного обсерватора. Та зовсім категорична відповідь на сі питання — про характер діяльности старого кобзарства стала-б можлива тільки при документальних відомостях про кобзарство в старих часах. Поки-ж що таких відомостей нема, і одиноким ключем до історії кобзарства, окремих його шкіл і цілої професії, лишаються тільки його твори—думи в звязку з їх розподілом на нашій території, з розвоєм і упадком окремих тем протягом часу, коли їх досліджувано. Всі вказівки, що дають нам думи у своїх варіянтах для пізнання своєї історії, являються також і матеріялом для історії кобзарства, для пізнання тих ріжнорідних культурних взаємин, чинників професійних і громадських, що сотворили думовий епос.

---

[1]) Див. вище на статтю С. Маслова із згадкою про кобзаря Грицька з Іржавця—утікача з неволі.

Для сього-ж необхідно розглянути окремі думи в їх варіянтах в звязку з кобзарською традицією, на тлі їх територіяльного розподілу. Після перших натяків у Горленка, що вказав на звязок окремих дум з кобзарськими територіяльними школами, ми бачили тільки одну спробу такого досліду—у акад. Сперанського, що проте не надав потрібного натиску саме територіяльному моментові і, не поглибивши порівняного досліду варіянтів дум, дав тільки дуже загальний і невиразний образ розвою думового епосу у відомий нам період. Вище, як була мова про працю акад. Сперанського, ми завважали, що з трохи иншими способами обрахунку, ніж ті що вживає він, ми приходимо до відмінних, докладніших результатів, що освітлюють нам не тільки теперішній стан кобзарства, але й маленьку частину його історії, чи то окремі її моменти. Додержуючись щільно територіяльної приналежности дум і їх варіянтів, ми одержуємо деякі вказівки, що можуть бути цінними для дальших дослідів над думовим епосом у цілому. Те, що ми далі даємо, се тільки канва: тут і там уривок нитки провів початок якогось орнаменту, але він ще не дає ніякого поняття про той взір, який з часом повинен покрити тканину—се фрагменти кобзарських районів, шкіл з їх репертуарами. Відомості про міграцію варіянтів між сими районами протягом часу, що виринають там і сям в нашім все ще убогім матеріялі, з часом повинні надати ясніші контури сій схемі: вона ще представить нам і розподіл кобзарського епосу в просторі—і його історичний розвиток. Тепер-же ми постараємось дати підсумок даних для тої дальшої роботи, переглянувши увесь зібраний дотепер матеріял у таких напрямках: що-до численности записів, що-до часу їх походження та що-до розподілу їх на території.

За час від перших записів дум до нашого часу було опубліковано або лишилось у рукописах, що ми використовуємо в сім виданню, більш як двісті варіянтів дум. Не рахуючи пародій на думи, що належать більше до сатиричних пісень, ми маємо тут 32 теми (без загадкового уривку про Терешка). Між ними є такі, що були записані один раз, і такі, що мають понад 20 записів. Сі записи ми поділимо що-до часу на такі, що записані перед 1875 р.—перед виданням другого тому Антоновича й Драгоманова, і такі, що записані потім, а що-до численности поділимо їх на п'ять груп: унікати; мало відомі думи, що мають не більше як 5 записів; більше відомі, що мають до 10; думи популярні—що мають понад 10 записів, і дуже популярні, що мають більше як 20 записів. З таким подвійним поділом ми одержимо міру популярности дум у звязку з ростучим, або падучим попитом на них. Потім розглянемо їх розповсюдженість територіяльно.

Першим чином виділимо унікати: Сірчиха, Отаман Матяш, Іван Богуславець, Дніпро і Дунай—всі в „Повістях", записані коло 1808—14 рр. Далі Сон про жінку, уривок про Богуна, уривок про Волошина—всі в збірці Метлинського, записані перед 1854 р. Нарешті Кодима і Зозуля у Костомарова, записані перед 1872 р.—всього 9 дум. Як бачимо, се все думи, що були записані, і то здебільшого фрагментами, перед 1875 р. Ми маємо право вважати їх за пережитки старого репертуару, що був відумерлий вже й тоді, коли в перших двох десятиліттях XIX в. починалося збирання дум. Що се були нумери дійсно рідкі, маємо потвердження в тому, що тимчасом як сі нумери не були знайдені вдруге ні разу, инші записи того самого часу, записані разом з сими унікатами, знайшли собі численні повторення в инших збірках. Так, Озовські брати, що були в „Повістях", знайшли собі дублет у Цертелева і в „Українськім Альманаху"; так само Олексій Попович, подібно і Коновченко. Навіть Кішка, якого можна вважати за думу рідку, записаний удруге вже в 1832 р. Після Невільників 1843 р. Костомарова маємо Невільників 1853 р. від Шута і т. д. Дійсно між унікатами і сими маловідомими думами мусіла бути дуже значна ріжниця що-до віку й популярности. Очевидно, згадані думи творять стару верству, і її останків трудно шукати серед новіших пережитків репертуару, зацілілого в нових кобзарів. Коли-ж подивимось на сі забуті думи з запитанням, чому саме вони вийшли з ужитку раніш, ніж инші, то знайдемо на се досить імовірну відповідь.

Всі сі думи за вийнятком думи про Сон і жінку виявляють один тип оповідання, дійсно можна сказати: один репертуар, що мусів колись бути модним і занепав з

Сучасна кобзарська традиція на Поділлі: лірник К. Бернадський.

З фотографії Ю. Філя.

упадком певної моди, себ-то об'єктивних умов, що робили попит для сього репертуару. І Сірченки, і Отаман Матяш, і Веремій Волошин, і той козак, що нещасливо гуляв на Долині-Кодині—се все більш або менш блискучі представники козацько-лицарського стану, що колись цікавили публічну думку, яка жила в стані підвищеного інтересу й поваги до сього стану, цікавлячись не тільки його великими подвигами й важкими втратами, але й дрібнішими подіями з його життя, навіть більшими й меншими індивідуальностями з його складу. Инакше кажучи, сі лицарі, оспівані в сих забутих думах, се колишні знаменитості дня, герої дуже давніх, хоч повних і змістовних днів. Але все таки тільки—днів. Се особистості, що мають інтерес лише для сучасників і не цікавлять инші покоління, що з минулого пам'ятають тільки визначне, значуче й нарешті тривке, принаймні хоч що-до своїх наслідків. Але кожна епоха має таких героїв, що цікавлять тільки її. В наших часах вони лишають слід по своїм існуванню і своїй славі звичайно тільки в ілюстрованих часописах, в дешевеньких куплетах і в ходячих анекдотах. В давніших часах вони фіксувались у пісенності і при тім, коли їх пригоди були цікаві або їх пісня мала добру, „ходку“ форму, вони затримувались у народній пам'яті навіть довше ніж великі історичні постаті [1]). В нашій пісенності ми маємо чимало таких невмирущих „злободенних“ героїв і в піснях—про Морозенка, про Супруна, про Чалого; і в думах—в іменах Коновченка, Безрідного (кажемо в іменах, бо образи й пригоди їх мають досить загальний, не історичний, а мандрівний характер). Але сі гарні й популярні твори се тільки окрушини багатого на пригоди і творчість часу. Вони не відбивають всього обсягу тих інте-

[1]) Згадаймо цикл англійських балад про Робіна Гуда, який за свого життя правдоподібно був тільки королівським служником, що залишив своє ім'я в рахункових книгах, де відзначено дні, що він не з'являвся на службу. Див. Hunter, The Ballad-Hero Robin Hood, цитовану в Child, English and scottish popular ballads, т. V, ст. 43 і 56.

ресів хвилі, що мусіли відбитися в поетичнім репертуарі професійних співаків. Се було уділом тільки кращих нумерів, тимчасом згадані думи-унікати, на нашу думку, репрезентують саме середні речі тих репертуарів—речі, що, так сказати, не були призначені для безсмертя. Вони заховали свою буденну свіжість, не виполірувались від довгого вжитку і не піднялись до вселюдських проблем. В них є сліди того пов'язання мотивів, того порозуміння з пів-слова, що помітне завжди в явищах дуже близьких часом свого походження і осередком, з якого вони вийшли.

Так, у думі про Сірченків виступає невірний Волошин Голуб, через якого гине Сірко: очевидно, се джура, бо Петро Сірко „його до коней посилає". В уривку про Веремія Волошина маємо також якогось зрадника Волошина, про якого хтось каже, що він „у мене дванадцять літ за джуру пробував і всі мої звичаї познав". З сього бачимо, що обидві думи крутяться коло мотиву невірного слуги (на тему Уландової балади „Помста"—Der Knecht hat erstochen den edelen Herrn, Der Knecht wär selber ein Ritter gern) — мотиву свого часу популярного, викристалізованого в певних типових фігурах, навіть у певнім іменню, що стало загальним іменем—Волошин. Очевидно також, що сьому мотиву невірного слуги протипоставлено мотив вірного джури, мотив Хведора Безрідного: думи, що також належить до того-ж циклу вояцьких дум, але вона завдяки своїй власній вартості заховалася довше й ліпше, ніж сі думи про невірного слугу, що не пережили свого часу й дійшли до нас у двох редакціях тільки в унікатах. Ми спинилися над їх характеристикою тому, що вони нам пояснюють, чому сі думи не могли бути репертуарними думами в невійськовому дев'ятнадцятому століттю і в наших часах, і повинні були зістатись невідомими, коли-б тільки їх не заховали які-небудь випадкові обставини [1]).

Друга група дум—де є менше ніж по п'ять записів—не має такої виразної фізіономії, хоч де в чім виявляє спільні риси з попередньою. Маємо таких дум десять, і для зручности поділимо їх натроє, бо як сказано—сі думи не однорідні ані своїм походженням, ані своєю долею.

Візьмемо по-перше „Соколів"; маємо чотири записи сеї думи (з того два записи від одного кобзаря, Крюковського); єсть окрім того ще три згадки про кобзарів, що співали сю думу, згадки дуже ріжної вартости. Остання що-до часу належить до Братиці, що співав сю думу за книжкою; инші дві торкаються старих кобзарів часу 1850—60-х рр. та кобзаря Халявки, ближче невідомого. Отже в дійсності дума про Соколів правдоподібно, не бувши ніколи дуже популярною думою, вмерла з Вересаєм і Крюковським і коли десь віджила ще потім у новітнього кобзаря підо впливом інтелігентського попиту, то се вже нічого не говорило про її справжню популярність. На нашу думку, дума про Соколів була чисто місцевою думою Чернігівсько-полтавського пограниччя, коротко кажучи—старої Переяславщини. Не хочемо сказати, що вона була тут скомпонована, але в кожнім разі вона загніздилася в сих місцях, і поза ними не мала значного поширення. Думаємо навіть, що тільки завдяки тому випадкові, що в другій половині минулого століття ся територія видала з себе аж двох таких визначних і популярних кобзарів, як Крюковський і Вересай, ся полтавська дума й стала відомою в літературі. Се пояснює нам і ту обставину, чому ми не мали і, беручи на увагу темп збирання дум, можна сказати—не могли мати більше записів сеї думи. Не можемо отже ніяк погодитись з висновком Сперанського, що зарахував Соколів до найбільше популярних дум, включаючи їх у групу семи, вибраних із двадцяти відомих йому дум. Дума про Соколів могла бути колись досить популярною, але тепер ми не маємо ніяких даних, що позволили-б нам говорити про сю популярність,

Візьмім далі групу з трьох дум, що всі були записані по чотири рази. Жидівські оренди—записані між роками 1853 і 1882 в ріжних місцях, вперше від Шута в Сосницькім

[1]) Мусимо проте з сих унікатів виділити Богуславця—коли більше варіянтів думи про нього ми й не маємо, то все таки маємо легенди, звязані з його іменем, які доводять, що се ім'я ходило по устах народу досить довго.

повіті, далі на правім березі, правдоподібно двічі (один запис Штангея в Жаботині, другий запис І. Новицького, мабуть теж на Правобережжю, як і инші його записи дум), ще раз невідомо де записав її для Костомарова Д. С. Мороз[1]). Ся дума належить до історичних дум у тіснішому розумінню, але не вважаючи на те, що вона оспівує події дуже давні, вона мусіла бути досить поширеною: про се говорить уже сама її територіяльна розкиданість. Думаємо разом з Франком, що свою консервацію вона завдячує сатиричному елементові; сатира, як бачимо на репертуарах кобзарів як новіших, так і самого „рапсодія Івана", завжди належала до основних складників кобзарської музи. Припускаємо, що в давніших часах кобзарі не обмежувались Чечітками і Тещами, а торкались і вищої суспільно-політичної сатири.

До складу тих сатиричних нумерів старого репертуару, що завдяки сатиричному елементові протримались ліпше ніж инші думи, зараховуємо і Голоту, якого Сперанський також вважає за популярну думу. Ми маємо її теж у чотирьох записах, зроблених між 1836 і 1856 рр.: двічі в західній Полтавщині, раз на Чернігівщині, четвертий раз невідомо де. З огляду на те, що сі записи розложені не на дуже великім просторі і на протязі не дуже довгого часу—яких-небудь 20 літ,—можемо припустити, що в середині минулого століття в певних районах ся дума була ще досить популярною. Але та обставина, що в звязку з великими виданнями сімдесятих років її не записано ні разу, і вона не трапилася ані Горленку, ані Мартиновичеві[2]), показує, що се була вже дума одходяща. Тому й тут ми не можемо погодитись із Сперанським, щоб зарахувати її до популярних дум разом з якими-небудь Азовськими братами, то-що.

Чотири записи маємо так само і думи про Хмельницького і Барабаша; але в тім числі є повторний запис від одного й того-ж кобзаря—отже треба рахувати тільки три записи, так само як і Похід в Молдавію, Козацьке життя й Білоцерківський мир—думи очевидно рідкі, але мабуть колись досить поширені, бо їх записувано ще в 1870-х рр. (а Козацьке життя ще й 1884 р.). Смерть Хмельницького записана тричі, але в-останнє від Пархоменка, що співав з Грінченкової збірки; отже в дійсності ся дума належить до найменш популярних історичних дум, таких що записані тільки по двічі, як от Корсунська битва. Як бачимо, в рамки сеї групи ввійшла більшість тих дум, що, на думку Колесси, належать до новішої верстви в думовій творчості.

До сеї новішої верстви, як сказано, Колесса зараховує думи про Хмельницького і Хмельниччину, що могли з'явитися тільки в другій половині XVII в. Але беручи на увагу, що сі думи відріжняються реалізмом і бадьорістю, що охоче переходить у веселий, насмішкуватий тон, дослідник приходить до висновку, що сей тон взагалі являється характеристичним для всіх дум пізнішого походження, і всі веселі думи вважає за пізніші. Таких веселих дум ми маємо три: Козацьке життя, Голота й Андибер; всі вони входять до сеї категорії малопопулярних дум, відомих у 2—5 записах, що ми переглянули. Але як ми тільки що відзначили, їх непопулярність говорить про деяку старовинність сих дум, і не аналізуючи їх глибоко, ми можемо вказати на деякі обставини, що говорять проти думки проф. Колесси, ніби веселі думи се думи нові.

Перш за все найважніший і властиво одинокий аргумент Ф. Колесси на користь нового походження сих дум—се їх веселий тон, відсутність тої елегічности, що виступає в инших думах. На нашу думку, се аргумент не переконуючий, особливо коли він торкається дум з такими архаїчними елементами, як Голота й Андибер. Ми не маємо ніякої підстави припускати, що давні думи могли бути тільки сумні. Правда, своїм походженням і формою думовий речитатив типовий для поезії саме жалібного змісту, але вже між думами, що загально вважаються за старі, маємо чимало поважних лицарських оповідань без трагічного забарвлення: навпаки, вони часом переходять в оптимістичний тон

---

[1]) Мало відомий український письменник, потім учитель гімназії в Тифлисі.

[2]) Як ми вже відзначили, фальшива звістка, ніби-то П. Д. Мартинович записав сю думу від Крюковського, полягала на непорозумінню: Голоту названо помилково замість Михійка.

піднімаються до радісного патосу побідника—в закінченню Кішки, Івана Богуславця, в меншій мірі—в добрім закінченню Олексія Поповича й Сокола. Всі сі приклади показують, що співець дум, не випадаючи з тону, міг надавати своїй пісні і веселий стрій,—не тільки плакав, але й радів разом з своїми героями над справою, що вони представляли. В часах коли кобзарський епос близько стояв до життя, він не міг відкидати веселих його сторін, коли вони траплялися, хоч можливо, що напр. для грубої гумористики чи тривіяльної сатири форма думи спочатку й вважалась за непридатну. Кажемо спочатку—бо, як знаємо, в кобзарських колах охоче плекали пародії на думи, і всупереч загальному поглядові, що сі пародії дуже нові, ми не вважаємо їх за цілком упадочне явище. Як знаємо, пародія на речі, що навіть вважаються за святі, дуже добре мириться з побожною пошаною до сих самих речей, і в кобзарськім осередку з фамільярністю професіоналів думи могли добродушно висміюватися в тих самих часах, коли ще ніхто серйозно не сумнівався в їх цінності. Розуміється, три думи, на які ми звернули увагу тут, се не пародії; дві з них, Голота й Андибер, не такі вже й далекі, що-до тону, від тих побідних інтонацій, що виринають в инших лицарських думах, згаданих вище. Вже Лисовський відзначив, на нашу думку зовсім вірно, старовинність мотиву Голоти, переробленого, як він думав, наново підо впливом дум про Хмельниччину. Що-до Андибера, то вже вище ми звернули увагу на лучність сеї думи з билинними мотивами, зовсім далекими від сатиричного стилю XVIII в. Проф. Колесса, як і инші письменники, що займались Андибером, занадто великий натиск кладе на постаті дукачів, що натякають на обставини кінця XVII ст. Річ ясна, що в тій формі, як ся дума відома нам, вона відбила на собі конкретні громадські обставини своєї батьківщини Чернігівщини в половині XVII ст. Але-ж основа її значно старша, і нема підстави думати, що героїчний мотив про передягненого лицаря, що творить основу сеї думи, не існував у кобзарськім репертуарі і раніше. До складу сього репертуару, як ми вже завважили, завжди належали веселі, жартовливі нумери, що відомі нам у вигляді всяких Тещ, Дворянок, то-що. Міг до нього долучатися і певний пародійний елемент. Думаємо, що все се пережило глибшу трансформацію ніж елегічні думи, глибше відбило на собі переміни обставин, інтересів, взагалі „дух часу“. Се відома річ, що почуття смішного міняється далеко більше й скорше ніж почуття величного, прекрасного й т. и. Тому не дивно, коли й кобзарський гумор мінявся й обновлювався; але з сього самого ще не можна робити висновку, що взагалі він новий.

Третя група текстів—се думи, що мають від 5 до 10 записів: ся група ще більш ріжнорідна. Невольники (6 записів між 1843 і 1913 рр.) і Плач невольника (5 записів між 1836 і 1913 рр., в тім числі один від Пархоменка) се очевидно старі, хоч досить живучі думи, що свою живучість до деякої міри завдячують інтелігентському попитові. Подібно і Самарські брати (7 записів, див. вступ). Маруся Богуславка (6 записів між 1856 і 1913 рр.)—дума очевидно досить живуча, але мало досліджена в звязку з тим, що територія її поширення—Харківщина й східня Полтавщина досліджувалася з боку кобзарського епосу тільки в новіших часах. Андибер (5 записів)—записана майже виключно в Сосницькім районі—се видно дума місцевої школи, що добре утримувалась у своїм ріднім гнізді: маємо запис від Шута і його учня Бешка з 1854 р., від Бешкового учня Братиці з 1875 р. і ще в 1923 р. О. Курило записала тут думу про козака Нетягу (в дійсності про Андибера) від Савки Панченка, що, як ми показали се в иншім місці, належить до колишньої школи Бешка (мабуть учень якогось товариша Братиці). Така рідка консервативність у повторюванню певного тексту в певнім районі,—тимчасом як поза ним сю думу записано тільки раз у Богодухівськім повіті, позволяє нам твердити, що ся дума поза Чернігівщиною популярна не була, хоч тут, дома вона мусіла мати великий успіх.

Подібне, тільки в приложенню до Полтавщини, можна сказати й про думу про Бурю (5 записів). Ся дума виникла під впливом більш популярної думи про Олексія Поповича й не змогла поширитись дуже значно. Самійло Кішка (6 записів, один повторний)—також дума, якої не бачимо поза Полтавщиною. Трудно припустити, що така надзвичайно гарна

річ не була ніколи дуже популярною, але в дійсности не маємо підстав думати, що вона належала колись до розповсюджених дум.

Остання дума сеї численної групи—Від'їзд козака, або „Вітчим", має дев'ять записів, з того два повторні, себ-то вона була записана від сімох кобзарів між початком століття і 1876 р. Така нечисленність записів сеї думи разом з тою обставиною, що всі вони походять з невеликої території (Виїзд записувано тільки на Полтавщині), робить таке враження, що ми маємо тут думу незамітну, непопулярну—можливо невдалу. Тісний звязок сеї думи з цілою великою групою пісень на тему виїзду й прощання вояка насуває нам думку, що форма думи для сеї теми припадкова. Здається нам навіть, що дума про Виїзд з'явилася як місцевий експеримент якоїсь одної групи кобзарів—може миргородської, звідки походить і Церетелівський „Опытъ" і „Повѣсти",—спроба пристосувати до вимог думового епосу тему, що користалася великою популярністю у вигляді пісні. З того, що ся дума не встигла розійтись далеко поза місце свого утворення, можна здогадуватися, що переробка сталася пізно, і саме в часах коли старі думові теми, більш спеціяльно станового, козацького характеру, стали тратити популярність, а професійним співакам ще здавалося доцільним оживляти стару форму кобзарського речитативу свіжими темами, взятими з обсягу всенародньої поезії. Отже, погоджуючись з акад. Сперанським що-до непопулярности Виїзду, не можемо погодитись з Ф. Колессою, що зараховує Виїзд до старшої верстви дум. Не вважаючи на звязок сеї думи з піснями можливо й старого походження, думаємо, що існують усі підстави, щоб уважати сю думу за пізню переробку пісенної теми, з часів коли старий думовий репертуар починав тратити популярність.

Переходимо до найбільш популярних дум: по-перше тих, що мають більш як 10 записів, далі до тих, що мають понад 20. Окремо згадаємо Хведора Безрідного: він має 12 записів, але аж 4 повторні (2 від Шута, 3 від Романенка, 2 від Крюковського)—себ-то його записано тільки від вісьмох співаків. В-останнє записано сю думу від Пархоменка, що знав її з книжки. Все се, на нашу думку, свідчить більше про успіх сеї думи в інтелігентів-записувачів, ніж у народу. Але з другого боку сей неуспіх правдоподібно досить новий, бо дума зустрічається і в перших збірках дум і в старих кобзарів половини XIX в. Думаємо, що в дійсности ся порівняно нова дума в тих часах почала тратити у народу і той попит, що мала раніше, та стала забуватись так, як се було з багатьма иншими думами. Але той інтерес, що вона знайшла в інтелігентів, не дав їй загинути природнім способом—записувачі питали за нею в кобзарів і часом таки допитувались або спонукували кобзарів виучувати її, як се було мабуть з Вересаєм.

Дума про Сестру і Брата більш безсумнівна що-до своєї популярности. Маємо 16 записів сеї думи, головно з Полтавщини й Харківщини; з Чернігівщини є тільки текст Сперанського, очевидно книжний; але зіпсуті тексти сеї думи траплялись і на Поділлю. Взагалі се очевидно одна з більш тривких дум. Те ж саме можна сказати про Олексія Поповича, що має 19 записів (з того один повторний). Ся дума—одна з небагатьох, що в другій половині XIX в. трималася ще на правім березі Дніпра, не переходить на територію Чернігівської губерні. Найстарші, найтиповіші її варіянти записані в районі Пирятина—місця локалізації сеї думи, що в одній частині своєї акції відбувається „в городі, в Пирятині". Коли поглянемо на територіяльний розподіл записів, то побачимо, що з сеї своєї Пирятинської батьківщини, чи вірніше—централі, дума розширилася тільки на схід, щоразу з більшим успіхом, і тут певно була значно більш популярна, ніж нам може здаватися на підставі сих 19 записів.

Останні три думи найпопулярніші від усіх. Се Озовські брати з 29-ма записами, Вдова—31 запис і Кововченко—32 записи. Як бачимо, думи дуже ріжного характеру і нічим майже не пов'язані між собою окрім власне сього одного моменту—успіху. Що-до свого поширення вони також дуже ріжні. Найсуцільніша „Вдова", дума лівобережна, головно харківсько-полтавська. На Чернігівщині її записувано від Шута й Романенка в п'ятидесятих роках минулого століття, від Чуба в дев'ятидесятих і від Костюченка в

1924 р; се доводить, що ся дума тут не виходила з ужитку, але все таки тут записувано її далеко менше ніж на Полтавщині й Слобожанщині. Правда, се можна-б пояснити браком записувачів на Чернігівщині, але в дійсності на Чернігівщині зареєстровано багато професійних співаків, що не знали Вдови, тимчасом як з Полтавщини таких співаків майже не знаємо. Чи се позволяє нам твердити, що Вдову було зложено на сході? Здається—ні, але ся дума, дуже мало диференційована в своїх варіянтах, не дає нам поки що ніяких підстав до міркувань над її минувшиною. Брак історичних вказівок у тексті також ускладнює питання про вік думи, хоч усупереч твердженню Колесси ми віднесли-б її скорше до новіших дум, близько звязаних з побожним, віршовим репертуаром, а не з старим козацько-невільничим циклом.

До сього циклу належить друга, не менш популярна дума: Про утечу трьох братів з Озова, відома в 31 записі з тої-ж території, що й Вдова, тільки з тою ріжницею, що вона міцніше загніздилася на Чернігівщині, де існує своя місцева редакція сеї думи. Здогади ріжних дослідників про походження сеї думи виложені у вступі до неї (нижче, № 10); всі вони відносять її до кінця XVI в., хоч основу сеї думи можна, на нашу думку, вважати і за старшу, за сучасницю найстарших мотивів у нашій невільничій поезії. Та обставина, що не вважаючи на свою старість, вона так довго й так міцно заховала свою популярність, доводить, що колись се була особливо люблена дума. Правдоподібно, що вона була одним з тих основних нумерів кобзарського репертуару, що впливали на инші твори й були взірцем для нових дум і резервуаром поетичних висловів та ситуацій, що використовувалися в инших творах. Дійсно, не говорячи вже про думу про Самарських братів, що має такі глибокі подібности з Озовською утечею, існує ще дуже довга низка дум, що відчули вплив сеї думи: то одного, то другого моменту її оповідання. Сим вона подібна до останньої з трьох найпопулярніших дум—Коновченка, що зложившися вповні в дещо новіших обставинах XVII—XVIII вв., виявила також дуже сильний вплив на багато лицарських дум того-ж таки часу.

Дума про Коновченка се безумовно одна з найцікавіших речей, що сотворило українське професійне співацтво, яка повинна-б зайняти поруч з думою про Озовських братів центральне місце в досліді думового епосу; але, на жаль, поки що ся дума найменше досліджена з усіх, і про неї ми не маємо навіть тих дуже небагатих даних, що доступні нам у справі тут переглянених дум.

Поширення дум на тлі районового розподілу професійного співацтва. Коли тепер ми глянемо на всі сі думи з становища їх приналежности до певних територій, де вони були записані,—обставини, як уже сказано, найбільшої ваги для їх дослідження,—то переконаємося, що й тут наші відомості дуже небагаті, та до того ще й дуже нерівномірні. Найважніше-ж те, що територіяльні вказівки в ріжних випадках виявляють дуже нерівну якість. Візьмім хоч-би знов групу унікатів, з яких ми почали попередній огляд. Всі вони, за виїмками двох уривків від кобзаря Андрія Шута, походять з Полтавщини, і то з центральної й західньої. В деяких випадках ми знаємо се певно, в инших маємо достатні підстави здогадуватись. Так, Кодима й Плач Зозулі походять імовірно з західньої частини Лохвицького повіту; Сон про жінку записано в Зіньківському; чотири думи-унікати в „Повістях“ походять з Миргородщини. Один тільки Іван Богуславець дає підстави думати, що він був занесений сюди з Чернігівщини. Сі факти можна розуміти так, що центральна й західня Полтавщина переховала найбільше уламків старого вже забутого репертуару кобзарів, як та частина краю, що бачила і найбагатший розцвіт кобзарського стану й мистецтва. Але такий висновок був-би дуже поспішний, бо саме з Полтавщини ми маємо й найбільше записів текстів і найбільше записувачів дум, тому можна думати, що ся територія являється не найбагатшою останками епосу, а просто найліпше дослідженою,—і через се й заховала такі унікати.

Але територіяльні вказівки не завжди такі непевні, і в деяких инших випадках, особливо там, де є більше записів певної думи, територіяльна приналежність сих записів по-

зволяє робити і певніші висновки до історії даного твору. Та треба завважити, що і при великій скількости записів територіяльні вказівки не все бувають однакової вартости. Так, напр., коли в справі думи про Марусю Богуславку ми маємо шість записів з східньої України,—записів територіяльно досить близьких один до одного, а один запис раптом з'являється аж з Волини, та до того ще сей запис зроблено 1926 р., а попередні походять з часів від 1853 до 1908 рр.—то цілком зрозуміло, що волинському варіянтові не можна надавати такого самого значіння, як старим східнім записам. Тому напр. не можна сказати, що територія поширення Марусі Богуславки лежить між Богодуховом і Костянтиноградом та Пулином на Волині, а навпаки, можемо вважати, що ся східньо-українська дума завдяки своїй популярності в літературних колах у новіших часах знайшла дорогу до дуже далеких закутків краю—очевидно книжковою дорогою. Визначаючи отже відому нам територію поширення думового епосу, мусимо обережно ставитись до таких випадкових пунктів, щоб не надати їм невірного значіння. Се розуміється не значить, що в такій самій місцевості, де припадком з'явився запис якоїсь далекої думи, не може й дійсно існувати яка-небудь инша дума в усній традиції. Але між сими явищами треба робити ріжницю, і коли в даній місцевості кобзарі традиційно співають напр. думу про Коновченка, то се не значить, що Маруся Богуславка, записана тут припадком, має також традиційний характер.

Та перед тим як підійти до окремих прикладів такого територіяльного розподілу деяких дум, глянемо спершу на територію думового епосу в цілому.

Вже перший побіжний погляд на сю територію доводить нам, що вона не така вже мала, як се звичайно говориться—хоч її продуктивність, себ-то густота записів, зроблених на ній, дуже нерівна: сконцентрована в центральній Полтавщині і все рідша до сходу й заходу, а особливо до півночи й полудня.

Крайні пункти сеї території такі. На півночі—Глухів, де записано дві популярні думи від місцевого лірника, місцевої-ж таки, глухівської науки. На південь найдальший відомий нам пункт—се Могилівський повіт на Поділлю, де кілька разів і ще зовсім недавно записано думу про Коновченка від місцевих лірників. Маємо також один запис маловідомої думи з Херсонщини, з невідомої місцевости, але можливо, що запис сей зроблено і від захожого співака, бо більше записів дум на Херсонщині не маємо.

Західня межа думової території іде через Городницький район на Волині, Зіньковецький і Кам'янецький на Поділлю, і всюди сю межу творить дума про Коновченка: правдоподібно одинока дума, відома на нашім південнім заході—принаймні в XIX і початку XX ст. Можливо, що існують ще більш західні пункти, де відомі думи. Наприклад, у 1870-х рр. Томачинський записав десь „на Поліссю" Коновченка і можливо, що се було й далі на захід ніж Городниця й Зіньківці, але докладно нам відомі тільки отсі пункти, тому й уважаємо їх тимчасом за західню межу. При тім можна думати, що цілий сей західній окраєць для думового епосу творить досить нову територію: лірник Томачинського Марко Самійленко був родом з „України": очевидно з Київщини або й з Лівобережжя, і перейшовши на Полісся, заснував тут свою школу, помітну й на новіших волинських записах. Дійсно, записи зроблені коло Городниці і в Клинці Покальської волости належать до тої-ж редакції, що й записи Томачинського, а редакція ся—треба додати—дуже відмінна від східньо-українських і від подільських варіянтів. Все се позволяє з деякою певністю твердити, що західньо-волинські варіянти думи про Коновченка виходять всі від Марка Самійленка, який оселився на Волині в кінці 1860-х рр.,—себ-то вони представляють досить нову колонізацію думового епосу [1]).

Східня межа думової традиції в новіших часах іде по широті міста Харкова, але не можна сумніватись, що ще в недавніх часах вона мусіла сягати далі на схід, захоплюючи

[1]) З другого боку Житомирщина, де існує инша редакція Коновченка, подекуди знає також і инші думи:—так, лірник Фещенко з Троянова, що вчився десь у 1860—70-х р.р., ніби-то колись знав, але потім забув Озовських братів—так що, можливо, думова традиція в сій частині стояла колись міцніше й вище, ніж тепер.

Катеринославщину, може навіть Таврію й Кубань: ми чуємо про подорожі кобзарів до Таганрогу, де у них знаходились слухачі навіть історичних дум. Але се ще новіше розселення, ніж харківська Слобожанщина.

Сю велику територію кобзарська традиція, як вже сказано, охопила дуже нерівномірно. Тому вірніше було-б сказати, що вона опанувала досить обмежену територію від Яготина до Харкова й від Сосниці до Кобеляків, і звідси кобзарські—думові впливи розходились спорадично, защіплюючись то міцніше, то слабше в инших місцевостях, на схід і на захід, на північ і на південь від сього осередку. Бо дійсно так само як волинську традицію Коновченка можна значною мірою вивести від одного лірника Марка Самійленка, так само подільську—кам'янецьку й могилівську традицію сеї думи можна вивести від одного Никона з Пикова в Литинськім повіті, що вивчився сеї думи ніби-то в Київі. В свою чергу й Київщина досить небагата на записи дум (ті кілька записів, що маємо, походять тільки з Київського й Канівського пов.). І не вважаючи на те, що від часів Куліша міцно защіпився погляд, ніби кобзарський епос перейшов з правого боку на лівий разом з перенесенням центру ваги політичного життя з Київщини за Дніпро в середині XVII ст. (погляд сей потверджується немов-би й топографією деяких дум, як от Черкаси, Корсунь у Коновченку, Богуслав у невільницьких думах, далі Кодима, Чечельник, Мурафа, Київ—у Вдові)—не вважаючи на все се, живі сліди правобережного думового епосу надзвичайно слабі. Сей епос у відомім нам вигляді звязується з певною географічною смугою на Лівобережжю, навіть досить далеко від Дніпра. Тут думи виявляють велике багатство тем і ріжнорідність форм, що говорять про довгу мистецьку традицію і давність самих творів на сім місці. Правобережні-ж варіянти, навпаки, не мають такого архаїчного характеру, так наче-б-то сі нинішні варіянти защіплено на сім місці тільки в новіших часах, перенісши сі пароси з лівого берега.

Ся відірваність правобережної частини думової території особливо кидається в вічі в порівнянню з компактністю північної частини розповсюдження дум: пункти, що лежать на північ від вищенаміченого осередку, роблять враження не відірваних колоній, а систематично приєднаних територій, здобутих ростучим впливом думового епосу. Так, згадана вже глухівська школа на схід безпосередньо притикає до Сосницького повіту, що має свою міцну й цікаву кобзарську традицію; вона виходить від Шута. Правда, в сім випадку, як на Поділлю й Волині, може з'явитися здогад, що Шут сам один насадив тут думовий репертуар, а перед ним тут дум не було. Але з другого боку ми маємо думи і з сусідньої Борзни, від кобзаря, що не має безпосередніх відносин до Шутової школи; маємо думи і з Чернігівських околиць, з Чернігова й Седнева (недрукований запис Коновченка у Житецького), а все се доводить нам, що Чернігівщина по Чернігів і Глухів творила одноцільну територію думового поширення, що притикала безпосередньо до прилуцького й пирятинського кобзарського району, дуже багатого на думи, а не була випадковою колонією.

На південь від Глухова лежить Конотіпський повіт, звідки ми не маємо дум—хоч маємо оповідання й пісні про думового героя Івана Богуславця. Далі йде Роменський повіт, звідки є тільки записи Лукашевича від Стрічки,—очевидно повіт не багатий на думи. А те, що лежить безпосередньо на схід від Роменщини й Конотіпщини—се район, що не дав ні одного запису дум. Видно, крайня межа кобзарського епосу в центральній Україні—се північна частина Охтирського повіту й повіти Сумський та Вовчанський.

Повіти-ж, що лежать на південь від сеї смуги—і на схід від згаданих уже кобзарських районів: пирятинського й прилуцького, — повіти Гадяцький, Зіньківський, Охтирський, Богодухівський, Харківський, навпаки, мусіли бути надзвичайно багаті на думову традицію. Ми дійсно й маємо чимало записів з сих місцевостей, а ще треба додати, що сі місця (напр. Гадяцький і Зіньківський пов.) не були так докладно досліджені, як більш південна Миргородщина—звідки ми маємо найбільшу скількість записів дум.

З другої сторони те, що лежить на південний захід за сими землями—Придніпрянська смуга, як уже сказано, має небагато записів дум: з Золотоноського повіту є всього

кілька записів, Кобеляцький повіт репрезентує майже сам один Скубій. Немає записів і з Новомосковського повіту, хоч звісно, що тут існували кобзарі. Те-ж саме можна сказати і про Павлоградський пов.

Про сусідні повіти Харківщини—Ізюмський і далі Куп'янський не знаємо нічого. Існує погляд, що на сих землях думи не процвітали ніколи, але можливо, що сей погляд вийшов тільки з браку відповідних інформацій: здається ймовірним, що сусідні західні повіти, такі багаті на думові записи, мусіли розповсюдити свій вплив і на сі новіші території. Тому можна думати, що коли б сі околиці мали також свого місцевого дослідника, такого як напр. Мартинович у сусіднім Костянтинограді, або Сластьон у дальшім Миргороді, то й сі землі за межею колишньої „Малоросії“ виявились-би не такими вже порожніми з боку думового епосу.

Сучасна кобзарська традиція на Чернігівщині—лірник А. Шолох.

Але як сказано, ціла ся територія, де, можна думати, коли-небудь існували думи, неодноцільна, а навпаки, поділена на велику скількість менших районів, на яких поширювалися певні думи. Двадцять три теми, що лишаються нам до перегляду, по відкиненню дев'яти унікатів, розложені на сій території дуже неодностайно. Є тут думи, що охоплюють цілу сю територію від Харкова до Чернігова і переходять щей у правобережні колонії, але є й такі, що поширилися в межах двох—трьох повітів.

Так, напр. Соколи напевне відомі тільки з Прилуцького й Лохвицького пов. Кішку записано в Миргородськім, Лубенськім, Лохвицькім і Роменськім (про запис Скубія з Кобеляцького повіту може бути сумнів, чи він не книжкового походження). На тісній території Пирятинського, Прилуцького, Лохвицького й Лубенського пов. записано шість записів Бурі на морі.

Але дуже часто трапляється й таке, що якась дума відома в двох досить вузьких районах, віддалених один від одного великими просторами, де даної думи не знають зовсім. Так напр. Андибер відомий у чотирьох записах з Сосницького й Ніженського пов. і в одному з Богодухівського; Голота відомий у Лубенськім і Пирятинськім пов. з одного, і в Борзенськім—з другого боку. Плач невільника записано в Яготині на Пирятинщині і в Сосницькому повіті на Чернігівщині (решта очевидно записи новішого походження,

окрім запису Новицького, зробленого невідомо де, може й на Київщині, як і инші його записи). Козацьке життя записане на крайніх західніх межах Полтавщини з одного боку і в Краснім Куті Богодухівського пов. на Харківщині—з другого. Нарешті три думи про Хмельницького записані по одному разу на Миргородщині, і кожна з них записана вдруге на Чернігівщині, в повітах Сосницькім і Ніженськім, а ніде більше не траплялось чути сих дум від кобзарів, що не стояли-б під безсумнівним книжним впливом (як Баша, Пархоменко й ин.).

Такий розподіл думового епосу се явище типове, і мусить знаходити собі пояснення в самих способах розповсюдження дум. Воно доводить, по-перше, що се розповсюдження не відбувалося без певних перепон: популярність думи не могла розливатись однаково на всі боки, як повновода річка на низині, в дійсності їй доводилось вишукувати певні шляхи відпливу, які-небудь канали, часами дуже не прості що-до свого напрямку, залежно від форм корпоративної організації. Ся організація, можемо думати, в давніших її часах, як і тепер, не дозволяла необмеженого вештання по всіх усюдах, а вимежовувала для кожного кобзарського гнізда окремий район, де мала розгортатись його діяльність і міг культивуватись його власний репертуар. Правдоподібно, що саме отсе обмеження дуже спряло консервації думових сюжетів і окремих редакцій популярних дум та спричинилося до того, що навіть і в XIX в., після упадку думового епосу, ми все таки могли познайомитися з деякими старими думами у ще не зовсім зіпсованім виді, часом навіть у досить архаїчних редакціях.

Що-ж до їх міграції й правил, за якими вона відбувалась, то нам відкриті тут два ріжні здогади. З одного боку можливо, що окремі кобзарські школи в старовину, як і пізніше, притягали учнів з далеких сторін, і вони вивчившись і одержавши визвілку, мали право повернутися в рідні сторони з репертуаром, що здобули в своїй далекій школі, і тут розповсюджували його далі. Прикладів таких далеких подорожів за наукою ми маємо чимало. Так, лірник Мороз з Херсонщини їздив учитись на Поділля, згаданий Бандурка з-під Видубицького манастиря їздив учитися до Богуслава, Вересай деякий час учився на Чернігівщині й т. д. Друга можливість, особливо для тих дум, що записані на Чернігівщині або на Пирятинщині з одного боку, а на Харківщині з другого, на нашу думку та, що кобзарське право не зразу охопило Слобожанщину і місця коло Харкова, то-що довго були вільними місцями, де кобзарі, особливо молодші чи слабші, могли заробкувати, не оглядаючись на своїх панів-майстрів, і населювали сю територію досить ріжноперим репертуаром, зібраним з усіх усюдів, без дотримання яких-небудь инших правил окрім успішности й прибутковости кожного нумеру. Таким чином харківські кобзарі дійсно переховали надзвичайно повний сортимент дум від невільницьких до козацьких і родинно-моралістичних. Бракує тут тільки найрідших (не кажучи вже про унікати)—як думи про Хмельницького, Соколи, Буря, думи зовсім місцевого значіння, то-що.

„Дома-ж“, на Полтавщині й Чернігівщині, де поширення думи підлягало всім правилам цехової організації, відносини складались инакше—розвивалась уперта конкуренція, виростали трудні перепони, які важко було обминати. І саме такі місцеві думи, або редакції, що не знайшли великого поширення (між иншим на Харківщині), дають якраз найцікавіші відомості про сі взаємини, про сю боротьбу в середині кобзарської корпорації, навіть у середині самого епосу, між ріжними мотивами, версіями, редакціями.

Дуже типова з сього боку дума про Озовських братів. Вона відома у 31 записі (див. № 10, де надруковано 25 записів і 6 у „Додатках“) і між сими записами ми визначили три редакції. Всі вони розкидані на території трьох лівобережних губерень, і при тім чернігівські записи всі належать до другої редакції, на Харківщині записано першу й третю, а на Полтавщині всі три. Треба завважити, що між усіма сими записами є чимало таких уривків, що їх не можна з певністю віднести до ніякої редакції. Але все таки на підставі навіть і сих досить скупих даних ми можемо твердити, що тут відбилася певна боротьба за перевагу ріжних концепцій сеї теми, і ся боротьба очевидно відповідала ріжним кобзарським школам, що її розробляли, „виспівували“.

Не вважаючи на те, що редакція, яку ми називаємо першою, заховалася в найбільшій скількости варіянтів, найміцнішою виявила себе друга редакція—з трагічним кінцем для всіх трьох братів. Її записано чотири рази на Чернігівщині й двічі на Полтавщині, і на територію Чернігівщини вона не допустила ніяких инших версій. До того записи другої редакції на Полтавщині досить старі (се запис Цертелева 1814 р. і Лукашевича 1832 р.). Можна здогадуватись, що чернігівська версія колись знайшла тут також паралельний розвій або просунула сюди свій вплив,—але не втрималась на довгі часи. Нам здається правдоподібним, що супроти впливу сеї суворої чернігівської редакції, що знаходить кінець немов у божім суді—раптовій смерті, що карає віроломних братів за їх егоїзм і брак братньої любови до найменшого, полтавські кобзарі навмисне висунули м'якшу розвязку, можливо під напором своєї публіки, що не хвалила занадто суворого кінця думи. Ся милостивіша розвязка існувала у двох редакціях: одна (перша ред.) карала тільки найстаршого брата і то не смертю, а тільки позбавленням майна і так-би сказати громадської чести; инша (третя ред.) зовсім ідилічна,—що забувши про колишню фаталістичну тенденцію думи, кінчила „миром і благодаттю", так ніби брати зовсім і невинні, а винна тільки „бусурменська неволя".

Територіяльний розподіл записів думи про Озовських братів.
Друкованими буквами зазначені варіянти першої редакції (I). Писаними—II редакція. Букви в кружечку—III ред.; — — — — — межа поширення II, чернігівської редакції.

До останньої, III редакції належать три записи з західньої Полтавщини і один зовсім зіпсутий з Харківщини (очевидно первісно він належав до I або II редакції), і з сього бачимо, що ся переробка не прийнялася—не вважаючи на те, що її прийняли деякі кобзарі (навіть сам Вересай): авдиторія очевидно не злюбила сього солоденького виробу, що занадто далеко відходив від первісних замірів твору, і не прийняла його, звертаючи свою симпатію до першої редакції, яка вдало розвивала той самий мотив, що й старша, друга редакція, а диференціяцією, внесеною в образи старших братів, додавала драматизму оповіданню. Нема отже нічого дивного, що опанувавши центральну Полтавщину, ся редакція пішла і на південь—до Кобеляцького й Костянтиноградського пов., і на схід—на Харківщину.

Дуже подібний, тільки ще виразніше підкреслений образ боротьби ріжних редакцій або творів за перевагу показують нам думи про Олексія Поповича і про Бурю на морі.

Перша дума відома в двох досить виразно характеризованих версіях: в першій, буря втишується після того, як грішникові врізали пальця і пустили кров у море, приносячи її немов у жертву розлютованій стихії, відповідно до якихось старих професійних правил моряцького стану. Друга закінчується самою тільки сповіддю Олексія; після неї море заспокоюється через чудодійну силу християнського покаяння. Перша редакція своїми записами належить до західньої Полтавщини, займає територію навколо Пирятина—колись мабуть добре обрисовану, нині-ж досить невиразну. Два записи, один з Олександрівки, другий з околиць Пирятина, знаходяться в значній територіяльній близькости; третій, з Миргородщини показує нам тільки те, що колись ся редакція була більш популярна ніж

пізніше[1]). Але незалежно від теперішнього її упадку рахуємо сю редакцію старою: архаїзм детали з урізуванням пальця, близькість записів сеї редакції до Пирятина—місця походження героя думи, Олексія пирятинського, показує нам, що ся редакція старша від другої редакції, без урізування. І от саме старша редакція залишилась на батьківщині сеї думи, охороняючи її по силі від впливу конкуренційних продуктів, що зачинили її доступ до инших земель, або витіснили її з усіх сторін: і з заходу, і з сходу, і з полудня. Причина, чому сі конкуренційні твори—друга, новіша редакція думи і ціла окрема дума про Бурю—витіснили стару редакцію Олексія Поповича з ужитку, виявляється досить виразно в самім процесі витіснення. Територія первісної редакції Олексія Поповича з трьох боків оточена записами думи про Бурю — думи досить подібної що-до центральної ситуації: катастрофи, спричиненої присутністю грішної людини, але зовсім иншої що-до ідейного освітлення, морали. Станова моряцька мораль старої думи про Олексія в сій новішій думі зм'якшена загально прийнятими нормами родинної християнізованої морали, більш симпатичної для новіших співаків і для публіки, так що ся дума робить вражіння компромісу між старою популярною темою і новими моральними вимогами. Але хоч такий компроміс мусів здаватись кобзарям корисним, він усе таки не вдався. Публіка, не погоджуючись очевидно з незвичайними дисциплінарними заходами моряцької думи, все таки знаходила смак в оповіданню про пригоду пирятинського поповича. Очевидно, вона встигла так звикнути до нього за старих часів, коли ся дума вважалася за модну в кобзарських колах і тому (а може й з причин недостатнього благочестя старих часів) не вражала нікого своєю мораллю,—що не хотіла розставатись з сею історією через самі моральні міркування; в кожнім разі публіка не покинула сеї теми. Бачимо се з того, що дума про Бурю, що старалась представити основну тему Олексія—про те, як присутність грішника викликає бурю на морі—в новім освітленню з становища християнської морали (і заміняючи одного „грішника“ двома, щоб у діялогу виложити їх покаяння, подібно як у ріжних побожних думах—про Вдову, Самарських братів, то-що), хотіла таким чином захопити місце популярної перестарілої думи—але не знайшла майже ніякого успіху. Пригода двох братів, описаних у думі про Бурю, схарактеризована тою невиразністю, що часто виступає в творах, що одинокою причиною свого буття мають бажання спинити вплив иншого твору — одним словом мають метою конкуренцію, і не зуміла відтягнути публічну увагу від постати грішника Олексія. Не вважаючи на талановитих виконавців (між ними знов треба згадати побожного Вересая), Буря не процвіла, і успіх дістався новій переробці старої-ж таки думи. Ся переробка властиво тільки викинула детали з жертвою морю, стараючись потрохи стерти її моральні суперечности (хоча в основі заховувала їх), і далі

Думи про Олексія Поповича і про бурю.

В квадратах записи Бурі; . — . — . — межі сеї думи. Друковані букви—записи новішої ред. Олексія, писані—старша редакція; - - - - межі її поширення.

[1]) В новіших часах записано варіант з урізуванням пальця і в східній Полтавщині (див. мапу вар. Л.), але сей варіант являється не пережитком старого поширення редакції, а наслідком нового книжкового поширення дум.

переказувала все дальшим поколінням і дальшим сторонам дивну історію про необачний виїзд на море молодого поповича, що знехтував правила моряцької професії. Вона таким чином обминула конфлікт, що підтяв був „Бурю". В новім виді дума про Олексія показала себе дуже „ходкою": вона пішла на схід так далеко, як тільки лунало кобзарське слово, правдоподібно до самого моря—пророблюючи вдруге і в иншім напрямі ту саму дорогу, що колись зробила мабуть первісна моряцька пісня, поки потрапила в штудерну майстерню кобзарського слова. Вона пішла навіть на північ до Глухова, на найдальшу межу кобзарської думової території, куди мало що з дум заходило, і знайшла слухачів також на Київщині, перейшовши мало доступну для дум межу Дніпра. Очевидно кобзарство рідко творило такі корисні обміни й реформи в сфері свого мистецтва, як з отою думою.

Ще один приклад боротьби подібних тем за перевагу, на який ми можемо вказати, з сього боку далеко блідіший. Він торкається двох дум, побудованих на подібнім мотиві у відносинах між братами і сестрами: се дума про Брата і Сестру і дума про Прощання з сестрами, або про Вітчима, або про Виїзд козака, як сю думу називали ріжні записувачі й видавці. Обидві думи незалежно від дуже ріжнорідного оброблення мотиву мають деякі спільні риси, що виникають з подібної ситуації: розмови брата з сестрою про трагедію роз'єднання родини. Сі спільні риси не настільки глибокі, щоб їх пояснити спільним походженням обох дум, але вони настільки помітні, що паралельне існування сих творів мусить шкідливо відбиватись на їх популярності. Ми дійсно й бачимо, що сі дві думи, не ділячи так виразно свого поля впливу, як наприклад Олексій Попович і Буря—все таки переважно уникають одна одної, рідко зустрічаючись на тих самих місцях. Дума про Брата і Сестру більш поширена. Є три записи її з Харківщини, з околиць Харкова, і з близького Богодухівського повіту (тут, як каже Кріст, ся дума була дуже популярною); є один запис з Борзенщини (не рахуючи варіянту Пархоменка, як книжкового); але найбільше записів зроблено в середній Полтавщині між Миргородом і Зіньковом. Крім того її записувано ще в Лохвиці, в Оржиці, від Вересая, що навчився її вже під впливом інтелігентського попиту, та ще від одного кобеляцького співака. Все се доводить, що дума про Сестру і Брата була популярна й добре консервувалась, очевидно—як нумер репертуару вигідний з погляду попиту, і саме сей попит на Брата й Сестру правдоподібно пояснює нам занепад подібної думи про Виїзд.

Старші записи сеї думи походять з тих самих місць, де записувано Брата й Сестру, але новіші записи всі мають ту рису, що вони немов уникають території, що зайняла популярніша дума. „Виїзд" не записувано коло Харкова, де Брат і Сестра такі популярні; натомість записано осторонь від району сеї думи, в Охтирці. З другого боку маємо записи Виїзду з околиць Яготина і з Прилуччини—від Вересая, що знав сю думу ще з самого початку своєї кар'єри, співаючи часто в своїм районі. Натомість у Гадяцькім пов., в Зіньківськім, в околицях Миргороду в новіших часах ся дума не зустрічалася—її не співали співаки, яких досліджували Сластьон і Колесса, ані инші новіші дослідники: видно, ся дума стушувалася зовсім перед щасливішою думою на подібну тему—Брат і Сестра.

Нарешті хочеться спинитись на найпопулярнішій думі—про Коновченка,—цікавій з того боку, що на ній ми можемо прослідити історію територіяльного поширення кобзарського твору. Ся дума, що говорить на таку стару й улюблену тему — прирожденного лицаря, існує немов у трьох редакціях, що не втрачаючи основного мотиву, дуже ріжно розробляли сю тему. Коли за М. Грушевським і ин. звернемо увагу на звязок Коновченка з старшим епічним мотивом Михайлика, богатиря-семилітка, спеціяльно на героєву відповідь-порівняння: „возьми вутятко мале і кинь на море, чи не попливе воно, як і старе",—то за найстаршу редакцію Коновченка треба вважати ту, що записана на Полтавщині й Харківщині. Всі тутешні записи мають отсю характеристичну відповідь Коновченка, а більшість їх починається описом вербування козаків („Гей у славнім городі крикне Филоненко

полковник“, або щось подібне), і тільки записи з західньої Полтавщини починаються оповіданням про вдову Коновчиху („Гей у славнім городі жила вдова... на прізвище Коновчиха“). Сей початок про Коновчиху став типовим і для всіх західньо-українських записів, при чому вдова всюди називається Грицихою. А західньо-полтавські записи, як і инші лівобережні „Коновченки“, мають згадане порівняння героя з „вуткою“ (або часом і з „щукою“); і тим вони ріжняться від правобережних записів з подібним початком.

Правобережні записи розпадаються знов на дві редакції: подільську й волинську, що глибоко ріжняться одна від одної, а окрім того мають ще деякі місцеві підвідміни. Подільські варіянти загалом більш подібні до західньо-полтавських: всі починаються історією вдови, а полковника здебільшого називають Филоненком (Филоном, Филовником); подібні вони і описом бою і повороту війська. Ріжняться подільські записи від західньо-полтавських браком згадки про „вутя“. Часом бачимо в них і новішу термінологію: чиновник, замість полковник; також ім'я полковника в деяких записах підпало зіпсуттю. Загально-ж сю редакцію можна називати ослабленням лівобережної і вона певно перейшла колись Дніпро коло Переяслава, де зазнала вже певне ослаблення старого лівобережного типу, а далі через південно-київських кобзарів або лірників поширилась на Поділлю в таких місцевостях: в Литинськім повіті (осідок Пиків), в Кам'янецькім, в Могилівськім і в Брацлавськім (Тульчин). Далі на схід ніж Тульчин записів з Поділля нема, так само як нема записів і з сусідніх повітів Київщини. Але зате всі варіянти Коновченка, записані в межах Поділля, виявляють один тип, як сказано—подібний до лівобережного й мало диференційований. Сей самий тип переходить почасти й на східню Волинь: в околицях Житомира записано подібний варіянт від лірника Сидора Гоменюка 1895 р., а в 1924 р. записано також дуже подібний текст від його сина й учня Івана Гоменюка.

Варіянт того самого типу записано й від Фещенка, учня Лисюка з Троянова, і з сього можемо думати, що східньо-полуднева Волинь була колонізована сею подільською редакцією: ми маємо старий анонімний варіянт, правдоподібно запис Гнилосирова з 1860-х рр. з його подорожи через Поділля до Почаєва; він немов символізує єдність подільської й південно-східньої волинської редакції. Він міг бути записаний і на Поділлю і на східній Волині. Тимчасом північна Волинь являється осідком зовсім иншої, дуже оригінальної редакції, над якою нам слід спинитися. Вона характеризується виразно богатирськими рисами оповідання. Івась Коновченко—семиліток, на війну він іде без зброї, тільки з днищем та з колом із плота або чимсь подібним. Турки вбивають його підступом, розпитуючи про батька й матір—часом баша бере його навіть на коліна; се одним словом чудесна дитина, подібна до хлопчиків-побідників героїчних казок і деяких середньовічних романів! Сього Коновченка-семилітка можна-б вважати за найближчого спадкоємця Михайлика—коли-б не характеристична фраза про „вутя“, якої бракує в сих варіянтах. Тому вірніше буде сказати, що основний матеріял, узятий з оповідання про Михайлика—і можливо з одної з старих повістей про чудесних вдовиченків[1]), був розроблений паралельно в двох редакціях. Одна з них висунула наперед мотив молодого лицаря, що з'являється на заклик полковника Филоненка і передо вступом до війська відбуває пробу—диспут з полковником („пусти утя“ й т. д.), а друга розвинула мотив хлопчика-богатиря—помічника матери („ти двадцятьма млинами орудуєш“), що кидає плуг на полі і йде визволяти „Руську землю“. Обидві редакції мають моралістичне забарвлення, звязане з пошаною до матери і страхом перед матірнім прокльоном, і треба думати, що сей моралістичний мотив і був руховим приводом перетворень старого романічного, чи епічно-богатирського матеріялу в думовій формі. Але ся моралістична дума, очевидно, з'явилась зразу в двох відмінах, або дуже скоро поділилась на дві редакції, які „виспівувались“ мабуть паралельно.

---

[1]) Чудесно роджених богатирів, що за традицією звичайно мають тільки матір, а батьком їхнім являються змій, інкуб, то-що. Про сих змієвичів див. М. Грушевський, Історія української літератури, т. IV, с. 315.

Перша з них, як бачимо, охопила Полтавщину і в західній Полтавщині дала певну відміну, що перейшла на Поділля (де саме, не знаємо—але правдоподібно не через Київ, бо в Київі була своя редакія сеї думи). Ся-ж сама лівобережна підредакція мала свою колонію на Харківщині—ми маємо недрукований запис Ніговського з таким початком, але без „вутяти“ (характеристично, що співак пропускав відповідь Коновченка, „бо забув, як саме він відповідав“).

Богатирська редакція, яку ми згадали на північній Волині, була певно колись своєю і в Київі: найстаріший волинський варіянт записано на Поліссю від захожого лірника—„Українця“; мабуть се так треба розуміти, що він був з Київщини. Сей варіянт між иншими рисами має нове ім'я для полковника—Гнида. Се ім'я записувач Томачинський пояснював як спомин про гайдамацького ватажка Дем'яна Гниду, товариша Гонти й Залізняка, що його згадує оповідання Івана Бурдуна в „Запискахъ о Южной Руси“ [1]). Се ім'я Гниди досить міцно пристало до богатирської редакції Коновченка, і в новіших волинських варіянтах воно разом з иншими деталями відбуло своєрідну еволюцію в напрямі героїко-комічного трактування мотиву. Сі варіянти, що додають зерно гумору до перестарілої ситуації думи і до архаїчного Коновченкового богатирства, спеціяльно до його узброєння [2]), постать Гниди також трактують гумористично, і саме ім'я трактується як лайливе прізвище: „полковник Вош - Гнида“ нагадує персонажів з гумористичних пісень про Комаря, Пташаче весілля, то-що, так само як і Коновченко сеї версії нагадує героїко-комічних героїв, як обідранець - Голота й ин. Се позволяє нам думати, що Гнида, принаймні в пізніших часах, являється органічною приналежністю редакції Коновченка - семилітка, що вже давно взяла ухил в жартовливо-сатиричний напрям, який зустрічався нам у думах про Андибера й Голоту. Але се саме ім'я Гниди, приєднане до варіянту скоріш „подільсько-західньо-полтавського типу“, зустрічається в записі Новицького з Київа, що вказує нам на Київ як на місце перехрещення головних редакцій, принаймні в пізніших часах. Спільне київському й волинським варіянтам окрім імени полковника ще ім'я міста дії—город Кобистран, Копистрин, Лихмистрин, Цихмистрин, що вказує на певну залежність усіх сих варіянтів між собою. Але чи богатирська київсько-волинська редакція позичила ім'я Гниди від иншої редакції, такої яку репрезентує запис Новицького, чи навпаки—ім'я Гниди належало до богатирської редакції первісно (разом з містом Копистрином) і тільки підо впливом лівобережної або подільської редакції деякі київські варіянти втратили богатирські деталі, а залишили стару номенклатуру—се питання лишається відкритим. На нашу думку, відбулося щось середнє, третє, а саме конвергенція богатирської—гнидівської редакції і лівобережної до отсеї середньої компромісової редакції, що її Новицький записав від лірника Івана Василевича, і вона колись мусіла поширитися на Київщині й Поділлю. Що-ж до того, чи богатирська редакція була місцева київська, чи також захожа, то на се питання відповідати вважаємо за завчасне: вкажемо тільки, що уривок Луговського від Шолоха, записаний на Чернігівщині 1926 р., на нашу думку, також належить до сього богатирського типу, хоч инші записи з Чернігівщини і мають відмінний характер, ближчий до полтавського.

Взагалі здається, що ся дума – найпопулярніша, найбагатша на записи й досить багата на топографічні подробиці, ліпше ніж яка-небудь инша показує, як багато можуть дати записи дум з точними відомостями про їх походження для історії самої думи. Разом з тим, і з прикладу сеї думи і з инших тут наведених прикладів, показується, як мало маємо ми таких відомостей, і як часто нитка, що веде до заплутаного клубка історії якоїсь думи, рветься через брак відомостей про походження певного запису. Ми бачимо також, як часто бракує записів з цілих великих територій, як одним словом—нерівномірно досліджена Україна з погляду кобзарського епосу, і як мало зібрано його. Але майже так

---

[1]) Том I, с. 293.

[2]) „Вільхове днище“, що спочатку мусіло уявлятися як упрощений щит богатиря-семилітка, тут виступає вже просто як комічна деталь—„се його шаблюка“.

само, як брак самих записів, дошкулює перевага таких анонімних варіянтів, записаних десь від когось, або записаних „на Херсонщині“, „Київщині“, „в Харківській губерні“ без ближчих означень. Разом з ненауковим псуванням матеріялу інтелігентами—любителями народньої пісенности оттим „нагадуванням забутого“ і „составленіемъ изъ двухъ пѣсень одной“, про яке говорять епіграфи, поставлені на чолі сеї розвідки, другим нещастям історії дослідження дум було отсе легкодушне ставлення збирачів і видавців дум до походження записів, спеціяльно територіяльного. Не вважаючи на свою більш як піввікову старість, згадані слова Куліша все ще лишаються неперестарілими побажаннями: „Только ради Бога отмѣчайте, гдѣ какая пѣсня записана“. Без сього дослід дум в окремих конкретніших питаннях ще довго буде обходитись тільки здогадами й натяками, не знаходячи необхідних даних для певних наукових висновків.

Треба надіятись, що теперішнє видання зробить дещо для оживлення інтересу до дум, і для розворушення старих збірок, притягне їх до друку і збільшить запас наших відомостей про старих кобзарів і їх репертуари, а тим самим про історію окремих дум у минулому. Дуже бажано було-б також, щоб воно заохотило й до нових записів від ще існуючих кобзарів—показавши, що й нові варіянти, записані з потрібною докладністю, можуть мати велике значіння для відбудування первісного розподілу окремих тем і редакцій на Україні.

Нарешті сподіваємось, що критичні уваги до сеї нашої спроби повного Корпусу Дум позволять ліпше з'ясувати ті методи й засоби, якими повинна провадитись робота в справі збирання й видавання нашого кобзарського епосу.

ДУМИ НЕВІЛЬНИЦЬКІ.

ПЛАЧІ.

1. НЕВІЛЬНИКИ.

Невільницькі плачі в тісному розумінню слова се думи, що описують долю українських невільників у неволі в Турків і не мають якогось иншого оповідального змісту. Таких дум дотепер звісно два типи: дума, що описує долю цілої групи невільників, і друга, де один невільник оплакує свою долю, звертаючись до своїх батьків. Антонович і Драгоманов називають першу думу з варіянтами «Плачь невольниковъ въ турецкой каторгѣ», другу—«Плачь невольника у Турокъ о выкупѣ». Ми-ж називаємо першу з них «Невільники»—заголовком, що дав їй Максимович, передруковуючи вперше сю думку з книги Костомарова, де вона не мала заголовку.

Досі дума про Невільників звісна в 6-ти оригінальних записах, зроблених між 1843 і 1909 рр. Сі оригінальні записи відзначаємо буквами в альфабетнім порядку, беручи за підставу хронологічну чергу, в якій сі варіянти записувались або ставали звісні в друку. Слідом за оригінальними записами ставимо тексти зложені штучно з оригінальних записів думи, означаючи їх курсивними останніми буквами латинської абетки—*X, У, Z*. Передрук одного варіянту зі змінами означаємо цифрою при букві, напр., **А**$_1$, **А**$_2$.

I. Варіянт **А**—Н. Костомаровъ, Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи, Харків, 1843, с. 96. Де і коли записаний сей текст, не показано, але очевидно, що в Охтирці. Співак невідомий.

Варіянт **А**$_1$—Сборникъ украинскихъ пѣсень, издаваемый М. Максимовичемъ, Київ, 1849, с. 10.

Варіянт **Б**—Памятники и образцы народнаго языка и словесности, изданіе II отдѣленія И. Академіи Наукъ, 1853, II, с. 281—82, текст записав А. Метлинський від кобзаря Андрія Шута з Сосниці на Чернігівщині, невідомого року.

Варіянт **А**$_2$—Труды этнографическо - статистической экспедиціи въ западно-русскій край. Юго-западный отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранные П. П. Чубинскимъ, томъ V, СПБ., 1874 р., с. 933. Текст записав Костомаров в Охтирці, від бандуриста, не названого на ім'я.

Варіянт **В**—Историческія пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, т. I, Київ, 1874, с. 90, текст записав Ніговський від кобзаря Петра Колибаби у Вільшані Богодухівського пов. на Харківщині.

Варіянт **Г**—«Кіевская Старина», 1882, III, с. 266, записано 1880—2 рр. від кобзаря Остапа Вересая, з Калюжинець Прилуцького повіту.

Варіянт **Ґ**—Матеріяли до української етнольоґії, т. XIV. Філярет Колесса, Мелодії українських народніх дум, серія II, Львів, 1913, с. 41, текст від О. Сластьона, який навчився співати його в 1870-х рр. на Полтавщині.

Варіянт **Д**—Ф. Колесса; Мелодії українських народніх дум, серія I, Львів, 1910, с. 165, записана О. Сластьоном від кобзаря М. Кравченка з Сорочинець, Миргородського пов., 1909 р.

Варіянт *X*—Куліш. Історія возсоединенія Руси, т. I, 1874, с. 326.

II. Треба завважити, що Антонович і Драгоманов помилково зазначили на с. 90 першого тому варіянт (означений у них буквою Б), як ніби-то уміщений у Куліша, Записки о Южной Руси, т. I, с. 42,—текстуально подібний до нашого **А**$_1$—тільки з иншим закінченням, яке й надрукували вповні. Сей варіянт закінчення видавці призначали, очевидно, до «Утечі братів з Азова» (т. I, с. 113), як додаток до варіянту Б сеї думи (Утечі братів з Азова [1]), і він потрапив до плачу невільників помилково. Наведене Антоновичем і Драгомановим закінчення належить не до плачу, якого в Куліша

[1]) Див. нижче—думу про Утечу трьох братів з Азова, варіянт Є$_1$.

нема, а до думи про Утечу трьох братів з Азова, що кінчається на с. 42 т. I «Записокъ о Южной Руси». Помилку Антоновича і Драгоманова повторив потім автор статті про О. Вересая в «Кіевской Старинѣ» (1892, III, с. 268) К. Ф. Ухач-Охорович: друкуючи свій запис (наш варіянт Г), він зазначає, що се варіянт думи, яку перед тим записали вже Максимович і Куліш, що надрукував її в своїх «Запискахъ» с. 42. Далі він порівнює свій текст з вар. A_1—називаючи його Кулішевим—очевидно, спустившись на заяву «Историческихъ Пѣсень», що сі варіянти однакові, при тім одначе не завважив замітки Антоновича-Драгоманова, ніби кінець фіктивного варіянту Куліша відмінний від кінця варіянту A_1, Максимовича. Ту-ж саму помилку повторив І. Єрофеїв (Українські думи і їх редакції, в «Записках Українського Наукового Товариства в Київі», 1910, VII, с. 19), згадавши між варіянтами сеї думи і варіянт Куліша. В дійсності-ж варіянт Куліша не існує.

Між існуючими варіянтами можна зазначити такі відносини:

А з додатковими A_1 і A_2, майже зовсім ідентичні. Найстарший з них **А**, надрукований в 1843 р., зістався майже невідомим: знають його властиво тільки з передруку Максимовича, поділеного на вірші, вар. A_1; сей варіянт передруковувався часто, тому наводимо і його в цілості. Як видно з слів, означених курсивом, Максимович зробив у записі Костомарова деякі поправки: «таволги» (spiraea)—замість «табели» і т. и. Деякі з сих поправок здались оправданими і Костомарову і він приняв їх, друкуючи сей текст в Трудах експедиції Чубинського—варіянт A_2. Але де в чому Костомаров і надалі придержався таки основного тексту. Сю нову редакцію Костомарова означаємо як A_2. Не передруковуючи варіянту A_2 в цілому, відзначаємо такі місця, де Костомаров розійшовся з поправками Максимовича до основного тексту.

Дуже подібний до типу **А** варіянт Вересая **Г**. Ся подібність навіть настільки велика, що можна думати—Вересай міг переняти сю думу з книжок, саме за варіянтом A_1, який в тих часах був відомий в багатьох передруках. Дійсно, запис Вересая є ніби переказ сього варіянту «по своєму», його відміни—се стилістичні покраси талановитого кобзаря, що придає новій темі свій власний рецитаційний стиль. Чи дійсно Вересай переняв думу про Невільників з книжок, сього, розуміється, категорично твердити не можна—але неможливости тут нема. Українські етнографи 1850—60 рр. мали звичай проказувати кобзарям невідомі їм думи, Вересай-же був чоловік з широкими звязками, часто зустрічався з ученими людьми і аматорами дум, і хто-небудь з його знайомих міг був переказати йому «Невільників» в тім виді, як вони були друковані у Максимовича, у Антоновича і Драгоманова та в инших дрібніших виданнях. Сей здогад до певної міри потверджується тим, що коли в 1873 р. Русов і Чубинський записували перші тексти від Вересая, вони не згадували нічого про Невільників. Вересай проспівав їм одну «невольницьку» думу—про Сокола. Правда, записувачі не сказали виразно, що окрім записаних дум Вересай не знає ніяких инших, але не зробили й замітки, що позволяла-б думати, ніби у Вересая були ще якісь думи в запасі. Коли по 6—7 літах Ухач-Охорович знов записував думи від Вересая, то знайшов у нього три нові думи про Коновченка, про Сестру та Брата і отсих Невільників. Про думу про Сестру видавець завважив, що вона не подібна до запису Цертелева—але й тут ріжниця властиво пояснюється талановитим переспівом теми, що заховалась в сухім виправленім записі Цертелева. Що-ж до Невільників, то важних ріжниць, нових епізодів, або думок, чи переміщення в схемі оповідання між Невільниками Вересая і Максимовича (Костомарова) нема. Варіянт **Г** являється переспівом варіянту **А**—A_1. Коли Вересай не переняв «Невільників» від своїх освічених приятелів, то міг він переняти їх і від товаришів з ремесла—охтирських кобзарів. Ся можливість не менш правдоподібна від першої, але конкретних вказівок на неї ще менше. Між місцевостями, де був Вересай, згадуються такі (не рахуючи Київа і Петербурга): Ромен, Лохвиця, Хорол; був він і під Кременчуком, з другої сторони—першу науку він доповнював «за Десною»—де саме, не відомо. Отже ходив далеко на захід і на полуднє від своїх Прилук, але на територію Харківщини не переходив. Се можемо вважати певним—бо згадуючи свої подорожі, він згадав-би мабуть і таку, досить далеку вандрівку. Правда, він міг зустрічати охтирських кобзарів на роменськім ярмарку—але тут знов-таки ми не маємо ніяких вказівок на те, щоб кобзарі з Харківщини ходили в сі сторони. Ми, навпаки, знаємо, що маршрути звичайних кобзарів досить обмежені—Вересай з сього погляду виняток: кобзарі ходять по своїх вибраних районах, а в чужі їм вступ заборонений своїм-же старцівським правом. Ми, на жаль, майже нічого не знаємо про дійсні розміри

сих районів, ані про їх границі, що, розуміється, могли нехтувати зовсім адміністративні поняття губерень, повітів і т. и.; але значіння могли мати і адміністративні кордони з огляду на поліцію, яка і так не була милостива до кобзарів. Велика шкода, що ми не маємо біографії ні одного кобзаря з тих країв: пограниччя, Полтавщини і Харківщини; те, що знаємо про харківських кобзарів пізніших часів, вказує тільки на вандрівки в дуже тіснім районі одного-двох повітів і то в границях губерні. Тому сього питання про усі джерела Вересаєвого вар. не вважаємо за можливе рішати категорично, але за правильніше вважаємо запозичення книжне.

До сього-ж типу належить і варіянт **Ґ**—що одначе має значні відміни від **А**. Завдяки ріжним додаткам, він значно довший: 70 рядків, замість 44 в **А**. В сім варіянті маємо, очевидно, окремий тип думи про Невільників, хоч і близький до типу **А**—**Г**.

Довший від усіх инших текстів варіянт **Д** (90 рядків); він відріжняється від инших і деякими деталями: згадкою про свята, про багатство турецької землі і т. и. Сі-ж деталі наближають сей текст дуже близько до тексту вар. *Х*. Сей останній комбінований текст був передрукований в «Думах кобзарських» Б. Грінченка, а звідси міг бути відомий і Кравченкові, що переробив його досить вільно. Варіянт **Д**, записаний від М. Кравченка 1909 р., повторяє текст Куліша—Грінченка з незначними пропусками і змінами: пропущений рядок між 6 і 7, два рядки між ряд. 10 і 11, один між 24—25, один між 37 і 38, один між 44 і 45; потім без змін до рядка 53 (вар. **Д**), де приходить вставка з думи 2, Плач Невільника, варіянт **А**, що ввійшов у Грінченка в його І плач на с. 10. Ряд. 70 до 76 знов відповідають текстові Грінченка, окрім нижче наведених трьох рядків, а кінець, ряд. 77—90 знов близькі до Грінченка другого Плачу на с. 13. Згадана вставка властиво тільки і ріжнить варіянт **Д** від Кулішевого—Грінченкового тексту, инші-ж дрібні зміни пояснюються змінливою манерою виконання М. Кравченка, яку відзначають О. Сластьон і Ф. Колесса (Мельодії українських дум, І, с. XXVIII—XXIX). Сам Кравченко каже, що се «як підійде,—иноді й коротко, иноді й довше буде...» З огляду на се можна здогадуватись, що Кравченко вивчився Плачу з «Кобзарських Дум», де, як сказано, він міг знайти і вставку про турецьку землю. Дві обставини потверджують сю можливість: те, що «Плачі» перестали бути репертуарними думами і мало звісні новим кобзарям; друге—що «Думи кобзарські» Грінченка здобули собі вже давно таку популярність, що повходили в кобзарський репертуар нарівні з думами традиційними. Так, кобзар Пархоменко з Чернігівщини співає «Невільничий плач» за Грінченком (І, с. 10) майже без змін (М. Сперанскій, Южно-Русская пѣсня и ея современные носители, Київ, 1904); наш варіянт **Д**, очевидно, являється теж доказом сеї популярности, але заразом ілюструє новіший спосіб передачі кобзарської традиції, і з сього погляду має свій інтерес.

Зовсім окремий тип думи про Невільників дає варіянт **Б**, що ніби творить перехід до думи «Плач невільника». Проте вважаємо його не за окрему думу, а за оригінальний варіянт високоталановитого кобзаря, яким був Андрій Шут. Сей варіянт майже зовсім невідомий: не був передрукований в ніяких збірках і не згадується в розвідках про думи. Дивно, що Метлинський, видаючи 3 роки пізніше свої «Южнорусскія пѣсни», не передрукував в них сього запису, хоч в його збірці не було ніяких инших плачів. Се кидає деякий сумнів на сю думу; але вважати сей запис підробкою нема причин: ім'я кобзаря все-таки являється деякою гарантією автентичности запису і трудно допустити, щоб Метлинський покривав підроблений текст іменем відомого кобзаря. Мусимо відзначити, що варіянт **Б** був звісний П. Житецькому, бо копія з нього залишилась в його рукописах. Житецький в своїй копії виправив граматичні помилки оригіналу, що, очевидно, з'явилися під рукою редакторів Пам'ятників (рукою справді незручною!), і поділив прозовий текст на рядки-вірші. Ми, як звичайно, друкуємо запис в його первіснім вигляді.

Варіянт *Х* зложений з варіянтів **А** і **В**, але має багато додатків від редактора—Куліша.

Коли тепер поглянемо на оригінальні записи «Невільників» з становища районного поділу кобзарських шкіл, в яких витворювались окремі редакції і варіянти думи, то констатуємо такі групи: редакція **А** витворилась в західній слобідській школі з центром, мабуть, в Охтирці і з сферою впливу, що захоплювала східню Полтавщину, мабуть, аж до околиць Миргорода. О. Сластьон, що найбільшу частину свого життя прожив у Миргороді, мав нагоду навчитись десь «на Полтавщині», як каже Ф. Колесса, варіянту сеї думи, дуже подібного до охтирського,—се наш вар. **Ґ**. Ся редакція мала

великий успіх чи то через усну передачу чи через книжки: вона мала вплив на кобзарів з другого кінця Полтавщини, як показує прилуцький варіянт **Г**, Вересая.

В порівнанню з сею редакцією менш помітний вар. **Б** з північної Чернігівщини, з Сосниці; він репрезентує для нас тутешню редакцію сеї думи, дуже відмінну від західньо-слобідської; можливо, що ся редакція була колись поширена помежи сосницькими кобзарями, але, на жаль, про се не маємо відомостей; дуже популярною на Чернігівщині вона, очевидно, не була.

Дуже відмінний від обох попередніх вар. **В**, з Богодухівського повіту, що вийшов, мабуть, з місцевої кобзарської школи.

Варіянт **Д**, як нам здається, з'явився під книжним впливом; коли-ж в ньому є й традиційні елементи, то вони мусіли-б з'явитися під впливом охтирської і богодухівської школи та ще якоїсь невідомої редакції—обставина, що здається нам мало можливою.

III. Література думи про Невільників не велика; можна відзначити лише кілька загальних заміток про невільничі думи взагалі. Перша замітка про «Невільників» знаходиться у Максимовича в примітках до вар. $\mathbf{A}_1$: «увільнення невільників силою зброї і викуп їх грішми—вважалось на Вкраїні святим ділом, на котре бандуристи закликали людей своїми думами» (с. 11).

У Антоновича і Драгоманова маємо на с. 91 т. I вступну замітку до сеї думи про невільництво: про спосіб викупу невільників і опис галери-каторги, де їм часто доводилось працювати; переведено також порівняння невільничого плачу з новогрецькою піснею про неволю. Про невільничу поезію гарна сторінка у Куліша (Записки, т. I, с. 214); він дає цінне помічення, що «бандуристи дотепер поділяють свої пісні (називаючи так і думи) на к о з а ц ь к і—які мають сценою Україну, і на н е в і л ь н и ц ь к і—котрі описують побут козаків на турецьких галерах, або в полоні у Турків і Татар». Куліш висловив при тім здогад, що сих невільничих пісень було дуже багато, бо-ж в тих часах в Туреччині мусіла бути ціла нація Українців, об'єднана мовою, вірою і споминами про рідний край, що як «Євреї, плачучи на ріках вавилонських, мали свою невільницьку історію і літературу». Сі пісні, зложені, на думку Куліша, дієвими особами невільничої трагедії, співалися і в неволі, і вдома, і хто зна, каже він, де більше.

Пізніше в додатку до першого тому «Исторіи возсоединенія» Куліш дав такий коментар до свого зложеного тексту (вар. *X*): «Сей варіянт невільницького плачу представляє і невільницький ринок і каторгу на галерах. Вірш «у потребі царській» означає, що річ іде про полонених з війни, з якими обходились ще більше жорстоко ніж з так званим ясирем. На ясир дивились тільки так немилосердно, як дивляться, напр., в курячім ряді (на базарі) на нещасних птахів, перекинених вниз головою, або як в столиці дивиться різник на віз з живими телятами. Слово царський натякає на перекопського царя, як називали звичайно в старі часи кримського хана. Коли він проводив наїздом особисто і мав з козаками вдатну «потребу», то й справді могло бути багато полонених. Їх передавали, як належить, Туркові, у якого Татарин грав ролю ловецького пса. І от в думі з'являється баша, і повний простір для помсти, що нею козаки і мусульмани обмінювались раз-у-раз, залежно від того, на чиїй вулиці був празник» (с. 326).

Сі думки Куліша про невільницькі плачі повторюються у Колесси, «Українські народні думи» (Львів, 1922, с. 13)—він називає їх ліричними думами, що складалися може й самими невільниками і закликали людей помагати їм. Колесса згадує вар. $\mathbf{A}_1$, **В**, $\mathbf{A}_2$, **Г**, **Д** і *X*. Загально про плачі теж Ф. Колесса, Про ґенезу укр. народніх дум (1921); М. Грушевський, Ілюстрована Історія України, с. 190; його-ж, «50 літ «Историческихъ Пѣсень малорусскаго народа», в «Україні», 1924, книга 1—2, с. 107.

Спробу хронологізації варіянтів робить Єрофеїв. За найстарший, себ-то найближчий до первісного тексту, він вважає варіянт **Г**—«через стислість і послідовність оповідання. Спомини про башу та про яничарів зовсім реальний малюнок до сієї думи». За найближчі до сього основного тексту вважає він варіянти **А** і $\mathbf{A}_2$, і фіктивний Кулішевий. Варіянт **В**, на його думку, «пізніший, бо має вставку з иншої думи і має слід дуже виразного забуття найпершого тексту». Всього він згадує 5 варіянтів: $\mathbf{A}_1$, «Куліша», **В**, **Г**, $\mathbf{A}_2$.

Не маємо ширших дослідів над плачами і в Історії української літератури Возняка, т. III, Львів, 1924, с. 465.

А.

У святу недѣлю не сизи́ орлы заклекотали, якъ то бѣдні́ невольники у тяжкій неволѣ заплакали, у гору руки пі́ді́ймали, кайданами забряжчали, Господа милосердного прохали та благали: «подай намъ, Господи, зъ неба дрі́бенъ дожчикъ, а зъ низу буйный вѣтеръ! Очай (!) бы чи не встала на чорному морю быстрая хвиля! Очай (?) бы чи не повырывала якорі́въ зъ турецькои каторги! Та вже ся намъ турецька бусурманська каторга надоила; кайданы-залѣзо ноги поврывало, бѣле тѣло козацьке молодецьке коло жовтои кости пошмугляло!»—Баша турецькій бусурманській, недовѣрокъ христіянскій, по рынку ві́нъ похожае; ві́нъ самъ добре тее зачувае, на слуги свои, на турки, на янычары, зо-зла гукае:—кажу я вамъ, турки-янычаре, добре вы дбайте, изъ ряду до ряду захожайте, по три пучки термины (?) й червонои табели (?) набі́райте, бѣдного невольника по тричи въ одні́мъ мѣстѣ затинайте!—То ті́ слуги, турки-янычаре, добре дбали, изъ ряду до ряду захожали, по три пучки термины (?) й червонои табелі́ (?) у руки набі́рали, по тричи въ одні́мъ мѣстѣ бѣдного невольника затинали, тѣло бѣле козацьке молодецьке коло жовтои кости оббивали, кровь христіянску неповинно проливали!—Стали бѣдні́ невольники на собѣ кровь христіянську зобачати, стали землю турецьку-бусурманську клясти-проклинати: «ты земле турецька-бусурманська! ты розлуко христіянська! не одного ты розлучила зъ отцемъ, зъ маті́рью, либо брата зъ сестрою, либо мужа зь вѣрною жоною! Вызволь, Господи! всѣхъ вѣрныхъ невольникі́въ зъ тяжкои неволі́ турецькои, зъ каторги бусурманськои, на тихі́ воды, на ясні́ зорі́, у край веселый, у міръ хрещеный, въ городы христіянські́! дай, Боже! міру царському, народу христіянському славу на многи лѣта!—

Костомаров, Объ ист. знач., с. 96.

$А_1$. Невольники [1]).

У святу недѣлю, не сизы орлы заклекотали,
Якъ то бѣдны невольники у тяжкôй неволѣ
заплакали,
Угóру руки пôдыймали, кайданами забряжчали;
Господа милосердного прохали да благали:
«Подай намъ, Господи, зъ неба дрôбенъ дожчикъ,
А зъ низу буйный вѣтеръ!
Хочай-бы чи не встала на Чорному морю
быстрая хвиля;
Хочай-бы чи не повырывала якорôвъ зъ турецькоî каторги!
Да ўже ся намъ турецька-бусурманська каторга надоѣла:
Кайданы-залѣзо ноги поврывало,
Бѣле тѣло козацьке молодецьке коло жóвтоî
костî пошмугляло!»
Башá турецькій бусурманській,
Недовѣрокъ христіянській,
По рынку вôнъ похожае;
Вôнъ самъ добре тéе зачувае;
На слуги своî, на Турки[2])-янычаре зó-зла гукае:
«Кажу я вамъ, Турки-янычаре, добре вы дбайте,
Изъ ряду до ряду захожайте,
По три пучки *тернины* и червоноî *таволги* [3]) набîрайте,
Бѣдного невольника по-тричи въ однôмъ мѣсцѣ
затинайте!»
То тѣ слуги, Турки-янычаре, добре дбали,
Изъ ряду до ряду захожали,
По три пучки *тернины* и червоноî *таволги* у руки набîрали,
По-тричи въ однôмъ мѣсцѣ бѣдного невольника затинали;
Тѣло бѣле козацьке молодецьке коло жовтоî
костî обвивали,
Кровъ христіянську неповинно проливали.—
Стали бѣдны невольники на собѣ кровъ христіянську забачати,
Стали землю турецьку, *вѣру* [4]) бусурманську
клясти проклинати:
«Ты, земле турецька, *вѣро* [4]) бусурманська,
Ты розлуко христіянська!
Не одного ты розлучила зъ отцемъ, зъ матêрью,
Або брата зъ сестрою,
Або мужа зъ вѣрною жоною!
Вызволь, Господи! всѣхъ бѣдныхъ невольникôвъ
Зъ тяжкоî неволî турецькоî,
Зъ каторги бусурманськоî!
На тихî вóды,
На ясны зорî,
У край веселый,
У міръ хрещеный,
Въ города христіянськî!
Дай, Боже! міру царському,
Народу христіянському,
Славу на многи лѣта!—

Максимович, Сборникъ, 1849, с. 10.

$А_2$.

Передруковуючи свій запис (А) в V т. Чубинського, Костомаров сам державcя поділу на рядки і поправок Максимовича, окрім отих дрібних ріжниць:

рядок 7. Очай-би чи не...
„ 8. Очай-би чи не...
„ 16. На слуги своï, на турки, на яничари...

[1]) Курсивом означено слова, що Максимович змінив у Костомарівськім тексті. [2]) В порівнанню з Костомаровим пропущено: на. [3]) Таволга—прибрежный гибкій кустарникъ (собственно spirea)—прим. Максимовича. [4]) Вставлено.

Б. Про невольниковъ.

Якъ у недѣлю рано порано не голосныи дзвоны задзвонили, не сизоперы орлы защебетали, а не сивая зозуля заковала: то бѣдныи неволники, сидя въ неволи, заплакали. Эй, нѣкому жь имъ было поклонитися. Поклонûмося мы, братцû, хочь голубонькамъ сивенькимъ: „Эй, голубоньку сивенькій! ты жъ бо высоко летаешь, у чужихъ дальнихъ стороунькахъ буваешь. Полени ты у наши городы христіянськи до отцûвъ нашихъ, до матокъ, да подвûръечку впади, жалûбнѐнько загуди, про насъ, бѣдныхъ неволникûвъ, припомяни. Нехай наши отцû да матки добре дбають, кгрунта и маетки збувають, великыи скорбы собирають, нехай насъ козакûвъ, бѣдныхъ невольникûвъ изъ тяжкой неволи вызволяють. Бо якъ не будуть наши отцû да матки кгрунтûвъ, маеткûвъ збувати, насъ козакûвъ, бѣдныхъ неволникûвъ изъ тяжкои неволи вызволяти, то будуть насъ Турки, безбозни Янычане, въ Царúградъ на базаръ вывождати, у чотыри ряды сажати; будуть нами невлáсмя, яко кûньми мѣняти, будуть насъ далей за Чорне море продавати, будуть за насъ брати дорогыи сукна поставы не мѣрячи, сребро-злото не личачи“. Отъ тодѣ-то которû отцû да матки кгрунта да маеткы збували, великія скарбы собирали. Да ще Богъ святый знае, Богъ святый вѣдае, де шукати, де пытати, чи у пристани Лиманû, чи у Цариградѣ на базарѣ, чи на Чорному мору на кгалярѣ, на великûй каторзѣ. Отъ тодѣ-то Турки, безбожнû Янычане бѣдныхъ невольникûвъ въ Цариградъ вывождали, въ чотыри ряды сажали, козаками, бѣдными неволниками невластьма якъ кûньми мѣняли; брали дорогіи сукна поставы не мѣрячи, сребро-злото не личачи. Отъ тодѣ то бѣдны невольники въ тяжкûй неволѣ плакали, рыдали, объ вѣрѣ христіянськûй гадали, землю Турецьку проклинали: „Эй, земле, земле Турецька! вѣра проклята бусурменьска! розлука наша христіянська! якъ то ты насъ теперь розлучила—брата зъ сестрою, мужа зъ жоною, сына зъ отцемъ и зъ матерью! Уже жъ намъ, братцû, не бувати на краю веселомъ, между миромъ крещенымъ!“ Теперешнёго часу утверди, Господи, люду Царськаго, нарóду христіянського.

А. Метлинський, Памятники, II, с. 281.

В.

Што на Чорному морю,
Потреби царській,
Громади козацькій
Там много війська понажено,
У три ряди бідних, безщастних невольників посажено,
По два та по три до купи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки повъязано.
Тоді бідні, безщасні невольники на коліна упадали,
В гору руки підиймали,
Господа милосердного прохали та благали:
«Господи милосердний! создай з неба ясне сонце—мати.
Нехай будуть кайдани коло ніг ослабати,
Сирая сириця коло рук ослабати.
Хай ми будем, бідні, безщасні невольники
У чужій землі хоч мале число полегкости собі мати».
Тоє промовляли,
Землю турецьку кляли проклинали:
«Земле турецька,
Проклята віро бусурманська!
Розлука ти на світі християнська!
Що ти не одного розлучила мужа з жоною,
Або брата з сестрою,
Альбо кровну родину з родиною,
Альбо близьку сосіду з сосідою.
Хто у тобі срібло-злато виробляє,
По всіх землях прохождає,
У турецькій землі нікогда собі отрадости не має,
Визволь, Господи, невольника з неволі,
На простиї дороги,
На ясні зорі,
На руський берег,
На край веселий,
Меж мир хрещений!»

Антонович і Драгоманов, I, с. 90.

Г. Дума неволницька.

(Про каторгу бусурмлянську).

У святую неділю то-то не сизиї орли клекотáли,
То бідниї неволники у тяжкій неволі горко заплакали:
Залізо-кайдани брязчали,
А вони собі у гору руки знимали,
Та Господа милосердного прохали-благали:
«Дай нам, Господи, дрібен дощик із неба
А буйний вітер із низу,
То чи не буде на Чорному морі сильнá хвиля вставати,
Та чи не буде із каторги турецької якорів ізривати;

Бо тая каторга турецькая—так нам доїла, так нам доїла,
Залізо-кайдани ноги пообривало,
Козацькеє-молодецькеє тіло до костей постирало».
Коли баша турецькій,
Недо́вірок християнськїй,
Вже по ринку похожає,
Та на свої Турки зо́-зла гукає:
«Турки-нечари, кажу я вам: добре дбайте,
По три пучки тернини у руки та̀велги червоної набірайте,
Од ряду до ряду захождайте,
Та по три рази в одно місто невольника затинайте!»
То Турки-нечари добре дбали,
По три пучки тернових у руки червоної та́велги набірали,
Од ряду до ряду захождали,
Та по три рази в одно місто бідного невольника затинали,
До костей козацькеє тіло молодецькеє оббивали,
Кров християнську неповинно проливали.
То як стали бідниї неволники на собі кров зобачати,
Стали турка клясти-проклинати:
«Ой ти, турок проклятий, віро бесурмлянська
Розлуко християнська!
Ти не одного сина із отцем і з матер'ю розлучила,
І брата з сестрою,
І мужа з женою,
Това́риша із това́ришем;
Бідному неволнику ніко́ли й спокою немає.
Визволь нас, Господи, із тяжкої неволі
Та на тихії води,
І на ясниї зорі,
Та у край веселий,
Междо мир хрещений,
У городи́ християнські!»
Дай, Боже, люду царському,
На̀роду християнському
На здоров'я й на многії літа
До ко́нця віка!»

О. Вересай, Кіев. Стар., 1882, VIII.

Ґ. „Плач невольників".

Ге-гей, ге-гей, ге-гей, ге-гей гей!
Ой, та у святую неділеньку,
Барзе рано, пораненько
Ой, до то-ж тото не сизії орли заклекотали,—
Як то бідниї невольники
У тяжкій, турецькій неволі заплакали, гей!..
У гору руки підіймали,
Кайданами забряжчали,
Господа милосерного прохали та благали, гей!
„Гей, подай, подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з Низу то буйний вітер,
Ой, чи не встала-би то на Чорному морі бистрая хвиля,
Та чи не позривала-б якорі з турецької каторги, ге-гей!
Бо вже-ж нам сяя турецькая каторга надоїла,
Кайдани, залізо ноги повривало,
Білеє тіло козацьке, панімолодське,
Коло жовтої кости пошмугляло, ге-гей гей!.."
О, то-ж-то баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський,
Ой, до то-ж тото він на чердаки ісхожає,
Да сам то теє добре зачуває,
А на свої слуги, Турки яниченьки, зо зла гукає, гей!
„Ой кажу, кажу я вам, Турки яниченьки, гей!
А добре ви дбайте,
Барзе гадайте,
По три пучки тернини,
По чотири червоної таволги
В руку набірайте,
З ряду до ряду заходжайте,
По тричі в одеім місці бідного невольника затинайте!"
Ой, до то-ж тото тії слуги,
Турки яниченьки,
Отож тото вони добре дбали,
Барзе гадали,
По три пучки тернини,
По чотири червоної таволги
У руку набірали,
Із ряду до ряду захождали,
По тричі в однім місці бідного невольника затинали,
Кров християнськую неповинно проливали, гей!
Ой, як стали то тії козаки, панімолодці,
Ой, як стали то на собі кров християнську забачати,
То стали землю турецькую,
Віру бусурменськую,
Клясти проклинати, гей!
„Гей, каже, земле, земле, турецькая,
Віро проклята, бусурменськая!
О, розлуко ти християнськая!
Ой, да же то ти не одного розлучила:
Чи брата з сестрою,
Чи мужа з вірною жоною,
А чи вірненького товариша з товаришем, ге-гей гей!
Гей, визволь нас, визволь нас, Господи,
Усіх бідних невольників,

Із тяжкої турецької неволі!
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
Проміждо народ хрещений.
В городи християнськії,
До отця, до неньки,
До родини сердечної
І на многії літа
Й до конця віка!“

Гей!
Ой, уклоняюся наперед Господу Богу,
І отаману, батькові кошовому,
І всьому товариству кревному й сердечному
І всім головам слухающим.
І на многії літа,
До конця віка!

Ф. Колесса, II, с. 41.

Д. Плач невольників („невольницький плач“).

1. Ге́й, що на Чо́рному мо́рі
Та на тому бі́лому ка́мені,
А в потре́бі ца́рській, 6
В грома́ді коза́цькій, 6
Та́м бога́то ві́йська понаже́но. 6+4
2. Та́м бога́то ві́йська пона́жено, 6+4
По три́, по два́ у ку́пу поско́вано,
По два́ канда́ли на ру́ки, на но́ги покла́джено.
А сиро́ю сири́цею 4+4
Назад ру́ки пов'яза́ли. 4+4
3. Як ста́ли бі́дні нево́льники
Ой, на колі́на й упада́ти, 5+4
Та руки в го́ру підійма́ти, 5+4
Кайдана̀ми забряжча́ли, 4+4
А Го́спода милосе́рного проха̀ли, блага̀ли:
«Пода́й то нам, Го́споди,
А з не́ба дро́бен до́щик, 3+4
А з ни́зу буйний ві́тер!» 3+4
4. Ге́й, чи не ста́ла-б то 6
На Чо́рному морі 6
А би́страя хви́ля, 6
Чи́ не повирива́ла-б то якорів
З туре́цької, бусурме́нської,
А з тя́жкої нево́лі».
5. Ге́й, то па́ша туре́цький, бусурме́нський,
Са́м по чердаку́ прохожда́є,
На слу́г своїх, Ту́рків-яничарів, 4+6
Ге́й, і зо́ зла гука́є:
«Ой кажу́ я вам, Ту́рки-янича̀ри, 5+6
Ви все́ до́бре то дба́йте,
По три́ пучки терно́вих,
Черво́ної та́волги набіра́йте,
А в ру́ку забіра́йте,
Од ря́ду до ря́ду захожда́йте,
По три́чі бі́дних нево́льників
А в одно́ мі́сто затина́йте!» 5+4
6. Ге́й, то Ту́рки-янича̀ри
Усе до́бре то дба́ли
Ге́й, усе́ зачува́ли:
По три́ пучки терни́ни
Та черво́ної та́волги
У ру́ку набіра́ли,
А з ря́ду до ря́ду захожда́ли,
По три́чі бі́дних нево́льників
А в одно́ мі́сто затина́ли. 5+4
7. А кро̀в безневи́нно пролива́ли.
Як ста́ли бі́дні нево́льники
На собі кро́в христия́нську забача́ти,
То ста́ли про ві́ру христия́нську каза́ти,
А зе́млю турѐцьку, 6
Ві́ру бусурме́нську 6
Кля́сти прокли́нати. 6
8. «Ей, ти зе́мле туре́цька,
Ти ві́ро бусурме́нська!
Ти єсть усі́м напо́внена:
І сре́бром і зла́том
І дороги́ми напи́тками,—
Ті́лки бі́дним тобі нево́льникам
На світі...
9. Ге́й, то ті́лки бі́дні нево́льники
В тобі́ пробува́ють,
Що пра́зника Різдва́
І того́ святого Вели́кодня то й не зна́ють.
10. А все́ в нево́лі, 5
А все́ в туре́цькій 5
Усе́ в бусурме́нській, 6
Ой, то все́ пробува́ють 1+6
А зе́млю туре́цьку, 6
Ві́ру бусурме́нську, 6
Кляну́ть-проклинають: 6
11. «Ой, ти зе́мле туре́цька 4+3
Ти ві́ро бусурме́нська, 3+4
Ти́ розлу́ко христія́нська! 4+4
Бо вже́ ти на́с не одно́го розлучи́ла:
А му́жа з жено́ю,
Бра́та з сестро́ю,
Мали́х діте́й з отце́м і з ненько̀ю. 4+6
12. Ой, то ви́зволь нас, Го́споди,
Та ви́зволь, Го́споди,
Із тя́жкої нево́лі
На ти́хі во́ди, 5
На я́сні зо́рі, 5
На кра́й весе́лий, 5
Мі́ждо ми́р хреще́ний!» 6
13. Даруй, Бо́же, ми́лости ва́шій,
І всім мостям на́шим запоро̀зським
І всім слу́хающим го́ловам,
Пошли́ їм Бо́же
На многая лі́та!
На мно́гая лі́та, 6
Аж до конця ві̀ка! 6

Ф. Колесса, I, с. 165.

X. Невольницький плач.

I.

Що *на* Чорному морю, (1В[1])
На тому біломy каменю,
У потребі царській, (2В)
У громаді козацькій, (3В)
Много там війська пона́жено[2]), (4В)
У три ряди бідних, безщасних невольників посажено, (5В)
По два та по три до-купи посковано, (6В)
По двоє кайда́нів на ноги покладено, (7В)
Сирою сирицею назад руки повязано. (8В)

II.

Ой у святу ж *то було*[3]) неділю, не сизі орли заклекотали, (1А)
Як то бідні безщасні невольники у тяжкій неволі заплака́ли, (2А)
На коліна упадали, (друга половина рядка 9В)
У гору руки підиймали, (10В)
Кайда́нами забряжчали; (3А)
Господа милосердного прохали та благали: (11В)
«Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик, (5А)
А з низу буйний вітер, (6А)
Хочай-би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля; (7А)
Хочай-би чи не повиривала якорів з турецької каторги! (8А)
Да вже ж ся нам турецька-бусурменська каторга надоїла: (9А)
Кайда́ни-залізо ноги повривало, (10А)
Біле тіло козацьке молодецьке коло жовтої кості пошугляло!» (11А)

III.

Баша турецький, бусурманський, (12А)
Недовірок християнський, (3А)
Пӧринку він похожає, (14А)
Він сам добре теє зачуває, (15А)
На слуги свої,на турки-яничари, зо́-зла гукає: (16А)
«Кажу я вамъ, турки-яничари, добре ви дбайте. (17А)
Із ряду до ряду захожайте, (18А)
По три пучки тернини і червоної та́волги набірайте, (19А)
Бідного невольника по-тричі въ однім місці затинайте!» (20А)
То ті слуги, турки-яничари, добре дбали, (21А)
Із ряду до ряду захожали, (22А)
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набірали, (23А)
По тричі в однім місці бідного невольника затинали, (24А)
Тіло біле козацьке молодецьке коло жовтої кості *оббивали*, (25А)
Кров християнську неповинно проливали. (26А);

IV.

Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати, (27А)
Стали землю турецьку, віру бусурменську клясти-проклинати: (28А)
«Ти, земле, Турецька, віро бусурменська, (29А)
Ти, розлуко християнська! (30А)
Не одного ти розлучила мужа з жоною, (22В)
Брата з сестрою, (23В)
Діто́к мале́ньких з отцем и маткою!
Хто у тобі срібло-злато заробляє, (26В)
В чужі зе́млі несе, пъе-гуляє,
У турецькій землі[4]) одрадости собі не має». (28В)
Визволь, Господи, всіх бідних невольників (34А)
З тяжкої неволі турецької, (35А)
З каторги бусурменської (36А)
На тихі води, (37А)
На ясні зорі, (38А)
У край веселий, (39А)
У мір хрещений, (40А)
На *свято*руський берег (32В)
В города християнські! (41А)
Даруй, Боже, милости вашій,
І всёму війську запорозьскому
На многая літа.

Куліш, Ист. возсоед., I, с. 326.

---

[1]) В дужках подаємо рядки оригінальних текстів, з яких сей варіянт *X* зложено.

[2]) «П о н а ж е н о значитъ обнажено. Невольники на галерахъ были одѣты только по поясъ. Ихъ голыя спины представляли туркамъ удобство пригонять ихъ къ работѣ лозою, которую козаки называли червоною та́волгою (spirea)» (примітка Куліша).

[3]) Курсивом зазначаємо ті слова, які Куліш додав від себе.

[4]) В вар. В: «нікогда собі отрадости»...

2. ПЛАЧ НЕВІЛЬНИКА.

Ся дума звісна нам у п'ятьох оригінальних записах, зроблених між 1830-ими рр. і 1909.

I. Варіянт **А**—Малороссійскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни (Лукашевича): СПБ., 1836, с. 64. Текст записаний в околицях Яготина на Полтавщині, або об Іллі 1832 р. під Ромном [1]).

Варіянт **Б**—Историческія пѣсни малорусскаго народа, т. I, с. 35 з рукописів І. П. Новицького, де і від кого записано—незвісно.

Варіянт **В**—М. Сперанскій, Южно-русская пѣсня и современные ея носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменка), Київ, 1904, с. 14—текст записаний від кобзаря Терешка Пархоменка.

Варіянт **Г**—Ф. Колесса, Мельодії до Українських Народніх Дум, I, Львів, 1910, с. 167. Текст записаний в 1909 р. від кобзаря М. Кравченка з Сорочинець Миргородського повіту, без закінчення, але, очевидно, Кравченко співав цілу думу.

Варіянт **Ґ**—Ф. Колесса, Мельодії, II, Львів, 1913, с. 193. Текст записаний 1909 р. від лірника І. М. Скубія з Лелюхівки, Кобеляцького пов.

Варіянт *X*—Куліш, Історія возсоединенія, т. I, с. 323.

Єрофеєв згадує якийсь варіянт в «Київській Старині», 1882, книга XII, с. 266, але його ми в сій книзі не знайшли. Тут очевидно помилка [2]).

II. Варіянт **А**—передрукував Максимович в збірнику 1849 р. з деякими змінами, що прийняті і в Антоновича і Драгоманова, ми зазначаємо їх в примітках. Між иншими варіянтами він стоїть зовсім окремо і своєю довжиною (52), і змістом.

Варіянт **Б** невідомого походження належить до більш розповсюдженого типу; варіянти **Г** і **Ґ**, очевидно, тільки відміни варіянту **Б**. Кажемо: очевидно, бо не знаємо закінчення **Г**. В кожнім разі сі три записи творять одну групу.

Але сі три подібні варіянти, що ніби творять одну редакцію думи, розкидані між Яготином, Кобеляками і Миргородом, не могли вийти з одної школи, бо сі пункти занадто далеко віддалені один від одного і взагалі в кобзарськім розумінню не сполучені між собою. Та шляхи міграції сих варіянтів для нас закриті, а разом з тим мабуть і надалі буде неможливо сказати щось певне про історію сеї думи в її варіянтах.

Текст **В**, від Пархоменка потребує особливої уваги,—як відзначає Сперанський, се буквальний переспів першого невольницького плачу з Грінченкових «Дум кобзарських»—себ-то нашого варіянту *X* (бо Грінченко і в сім випадку передрукував зведений текст Куліша). Пархоменко майже не віддаляється від тексту Грінченка; як новіший кобзар, він вже не імпровізує так вільно, як пр. М. Кравченко над «Невольниками» (див. вище); така точність—здобуток зовсім нових часів!

III. Література Плачу Невільника в значній частині та сама, що в «Невільниках» вище. Годиться завважити два рядки першого видавця Плачу, Лукашевича, на с. 66: «Один польський письменник XVI в. каже, що в европейській Туреччині в його часах було до 150.000 люду з південної Руси в неволі, не рахуючи Анатолії».

---

[1]) Про записи Лукашевича див. в передмові.

[2]) Протягом 1882 р. в «Київській Старині» з'явились дві збірки дум—се записи від Крюковського і від Вересая. І в одній і в другій є «невільницькі думи» (але одна з них друкується у нас як вар. **Г** думи про Невільників) (Кіевская Старина, 1882, кн. VIII, с. 266), другий у нас вар. **В** думи про Сокола (кн. XII, с. 493)—обидва сі тексти зазначені у Єрофеєва на своїм місці.

Великий, чисто історичний коментар у Антоновича і Драгоманова, с. 96—99, оповідає про долю невільників, торгівлю невільниками і т. и. Автор коментара завважує, що думи про невільниче горе завдяки спільності теми змішались у пізніших співаків з иншими невільничими піснями, надрукованими в «Историческихъ пѣсняхъ» в числах 20—30 (с. 73—88 тому I).

Куліш в «Исторіи Возсоединенія» спинився теж над обставинами турецької неволі. Він згадує долю галерного невільника, а разом з тим його надію на козацьку чайку, що з'явившись зненацька на морі могла принести йому волю. «Се була найбільш поетична надія на увільнення, і як-же було народові не ідеалізувати козака в своїх піснях так, що кожний герой романса називається в них козаком або з ніжною любов'ю—козаченьком».

Єрофеїв, с. 37—38 згадує 3 варіянти (наші **А**, **Б** і вище згаданий не найдений текст). За первісний вважає вар. **Б**—з огляду на згадку про другого невільника.

Коментар Антоновича з деякими додатками приводить Колесса в додатку до Плачу Невільника (Думи, с. 64). Він згадує всі відомі варіянти, без загадкового тексту Єрофеєва.

А. Плачъ невольника.

„Поклоняется бѣдный невольникъ:
Изъ земли Турецькои, изъ вѣры Бусурманскои
У города Христіянськіи—до отця, до матусѣ,
Що не можеть вôнъ имъ поклонитися,—
Тôлько поклоняется голубенькомъ[1]) сивенькимъ:
Ой ты голубенько сивенькій[2])!
Ты далеко летаешъ, ты далеко буваешъ:
Полени ты въ города Христіянськіи:
До отця моего, до матусѣ,
Садь, пади, на подворьѣ отцовскôмъ,
Жалобненько загуди:
Объ моеи пригодѣ козацькои припомяни;
Нехай отець и матуся,
Мою пригоду козацькую знають,—"
Статки, маетки, сбувають,
Велики скарбы собирають—
Головоньку козацькую изъ тяжкои неволи вызволяють!
Бо якъ стане Чорнее море согрѣвати[3]):
То не знатъ-име отець, либонь матерь,
У которои каторзѣ шукати;
Чи у пристанѣ Козловськои,
Чи у городѣ Царь-градѣ на базарѣ;
Будуть Ушкалы, Турки, Янычаре набѣгати,
За Червоное море у Орабськую землю запродати,
Будуть за нихъ сребро, злато, не личачи,
Сукна дороги, поставами не мѣрячи,
За нихъ брати.
Тогдâ далася бѣдному невольнику,
Тяжкая неволя добре знати:
Кайданы руки, ноги посъѣдали,
Сырая сырыця до жовтой кости
Тѣло козацькое проѣдала..."
То бѣдныи невольники, на кровь, на тѣло поглядали,
Объ вѣрѣ Христіянській гадали,
Землю Турецькую, вѣру Бусурманскую проклинали:
„Ты земле Турецькая, вѣро Бусурманская,
Ты есь наполнена сребромъ, златомъ
И дорогими напитками:
Тôлько-же бѣдному невольнику на свѣтѣ невôльно,
Что бѣдный невольникъ у тебѣ пробуваеть[4]):
Праздника Рождества, будь-ли Воскресенія не знаеть:
Все у неволѣ проклятои, на каторзѣ Турецькои,
На Чорнôмъ морѣ пробувають,
Землю Турецькую, вѣру Бусурманскую проклинають:
„Ты земле Турецька, вѣро Бусурманьска,
Ты розлуко Христіянська!
Уже бо ты розлучило[4]), не единого за сêмь лѣтъ войною:
Мужа съ женою, брата съ сестрою,
Дѣтокъ маленькихъ съ отцемъ и маткою.
Вызволь Боже бѣдного неволька[4]):
На Свято-Руській берегъ,
На край веселый, межъ народъ хрещеный..."

Лукашевич, с. 64.

Б.

Не ясний сокіл квилить-проквиляє,
Як син до батька до матері с тяжкої неволі в городи християнські поклон посилає,
Сокола ясненького рідним братом називає:
„Соколе ясний,
Брате мій рідний!
Ти високо літаєш,

[1]) В передруках Максимовича та Антоновича і Драгоманова: голубонькам.
[2]) Передрук: сивенькі. [3]) Передрук: согравати. [4]) Помилка Лукашевича.

Чому в мого батька—у матері ніколи в гостях не буваєш?
Полинь ти, соколе ясний,
Брате мій рідний,
У города християнськиї,
Сядь-пади
У мого батька й матері перед воротьми,
Жалобненько проквили,
Ще моєму батьку й матері більшого жалю завдай.
Та нехай мій батько добре дбає,
Грунта, великі маєтки збуває,
Скарби збірає,
Хай синів своїх с тяжкої неволі турецкої викупає!"
То брат-товариш теє зачуває,
До брата-товариша промовляє:
„Товарише, брате мій рідний!
Та не треба нам в городи християнські поклону посилати
Своєму батьку й матці більшого жалю завдавати:
Бо хотя наш батько й мати будуть добре дбати,
Грунти, великі маєтки збувати,
Скарби збірати,—
Та не знатимуть, де, в які тяжкі неволі турецкі синів своїх шукати;
Що сюди ніхто не захожає,
І люд хрещений не заїжжає,
Тільки соколи ясненькі літают,
На темниці сідают,
Жалібненько квилят—проквиляют,
Нас всіх бідних невольників у тяжкі неволі турецкі
Добрим здоровьем навіщают..."

Антонович і Драгоманов, І, с. 95.

В. Невольницький плач.

То не ясной сокіл квилить-проквиляє!
Як син до батька, до матері у городи христіянські поклони посилає,
Сокола ясного рідним братом називає:
Соколе ясний,
Брате мій рідний,
Ти високо летаєш,
Ти далеко відаєш,—
Чому у мого батька й матері ніколи в гостях не буваєш?
Полинь ти, соколе ясной,
Брате мій рідний,
У городи христіянські;
Сядь-поди у мого батька, у матері перед воротьми,
Жалобненько проквили,
Об моюй пригоді козацькой припомини.
Нехай-же мий батько й матуся мою пригодоньку знають,
Статки, маєтки ізбувають, великі скарби збірають,
Козацьку голівоньку з тяжкої неволі визволяють.
Бо як стане Чорне море сограват̀ь,
То не буде знати батько либонь мати,
У який турецькой неволі синів своїх шукати,
Чи у пристані Козловськой, чи у городі Царіграді на базарі.
Будуть Ушкали, Турки, яничари набігати;
За Червоне море, у Рабську землю продавати;
Будуть за нас сребро-золото не лічачи брати,
Сукна дорогиї поставами не мірячи за нас брати.
Ге-ге-ге-ге-ге...!
То брат-товарищ теє зачуває,
До брата-товарища словами промовляє:
«Товарище, брате мій рідний, не треба нам у городі храстіянські поклона посилати,
Свойму батьку й матері більшого жалю завдавати,
Бо, хоча наш батько й мати будуть добре дбати,
Грунти великі, маєтки ізбувати, скарбі збірати,
Та не знатимуть, де—у який тяжкой турецькой неволі синів своїх шукати.
Що сюда ніхто не захожає,
І люд хрещений не заїжжає,
Тілько ясні соколи налетають,
На темниці сідають,
Жалобненько квилять-проквиляють,
Нас усіх бідних невольників у тяжкой неволі добрим здоров'єм навіщають.
Таді-ж то далася бідному невільнику турецька неволя добре знати:
Кайдани руки і ноги заїдали,
Сирая сириця до жовтої кості біле тіло проїдала.
То бєудниї невільники на кров, на тіло поглядали,
Об вірі христіянськой гадали,
Землю турецьку, віру бесурменську клели-проклинали:
Ти, земля турецька, віра бесурменська,
Єсть ти наполнета сребром та золотом,
Тілько бєудному невільнику на світі невільно:
Що бєудниї невільники у тобі пробувають,
Праздника Роздва чи то Великбудня не знають,
Усі на Чорному морі у каторзі проклятой пробувають,
Об вірі христіянськой гадають,
Землю турецьку, віру бесурменську кленуть-проклинають:
Ти, земля турецька, ти, віра бесурменська,
Ти разлука христіянська;
Авже-ж ни одного ти розлучила за сім літ войною

Мужа з женою,
Брата з сестрою,
Діток маленьких з отцом, з маткою.
Визволь, Боже, бєудного невільника
На Святоруський берег
У край веселий,
У мир хрещений!

Сперанський, с. 14.

Г. Плач невольника („невольницький плач").

1. Ге́й, то не со́кіл ясний кви́лить, проквиля́є,
Як си́н до ба́тька, до ма́тері
З сво́ї тя́жкої нево́лі
В города́ христія́нські́ї
По́клон посила́є.
2. Гей, со́кола я́сного рі́дним бра́том назива́є:
„Гей, ти со́коле я́сний, 1+6
Ти бра́те мі́й рі́дний! 6
Ти висо́ко літа́єш, 4+3
Ти дале́ко вида́єш, 4+3
Ой, чо́м-же ти в ба́тька або у ма́тері
А ніко́ли в го́стях не побува́єш? 6+5
3. Ой, полини́, со́коле я́сний,
Ти бра́те мі́й рі́дний,
Ге́й, у города́ христія́нські́ї!
Ай ся́дь, упади́.
Та в ба́тька та в ма́тері
Пере́д ворі́тьми́
Ге́й, жалі́бненько проквили́.
4. О моїй приго́ді коза́цькій припом'я́ни!
Нехай бу́де ба́тько і ма́ти 6+3
Мою приго́ду коза́цьку 5+3
А ще до́бре зна́ти, 6
Та ста́тки-маєтки збува́ти, 6+3
Вели́кі ска́рби збі́рати, 5+3
Мою голо́вку коза́цьку 5+3
А з тя́жкої нево́лі визволя́ти".

Ф. Колесса, I, с. 167.

Ґ. Плач невольника.

1. Та не ясний сокіл 6
Тай квилить, проквиляє,— 3+4
Як то син до отця, до матусі
З тяжкої неволі 6
В городи християнські́ї
Поклон посилає. 6
2. Та сокола ясного 4+3
Рідним братом називає: 4+4
„Соколе ясний, 5
Та брате мій рідний! 6
Ти високо літаєш, 4+3
Далеко буваєш,— 6
А чого-ж ти в отця та в матусі 4+6
В гостях не буваєш? 6
3. Полети, соколе ясний, 3+5
Брате мій рідний, 5
В городи християнські! 3+4
А сядь, упади, 5
В мого отця, в матусі... 4+3
Жалібненько заквили, 4+3
Та моєму отцеві та матусі
Про козацьку мою незгодоньку розкажи!..."

Ф. Колесса, II, с. 193.

Х. Невольницькій плач.

I.

Не ясний сокіл квилить-проквиляє, (рядок 1Б)
Як син до батька—до матері з тяжко́ї неволі в городи́ християнські поклон посилає, (2Б)
Сокола ясне́нького рідним братом називає: (3Б)
«Соколе ясний, (4Б)
Брате мій рідний! (5Б)
Ти високо літаєш, (6Б)
Ти далеко видаєш,—(7Б)
Чому в мого батька—у матері ніко́ли в гостях не буваєш? (8Б)
Полинь ти, соколе ясний, (9Б)
Брате мій рідний, (10Б)
У городи́ християнськиї, (11Б)
Сядь-пади (12Б)
У мого батька й матері перед ворітьми, (13Б)
Жалобне́нько проквили, (14Б)
Об моєї пригоді козацькоі припомяни. (12А)
Нехай отець і мату́ся (13А)
Мою пригоду козацькую знають, (14А)
Статки, маєтки збувають, (15А)
Великі скарби́ собирають,—(16А)
Головоньку козацькую з тяжко́ї неволі визволяють! (17А)
Бо як стане Чорнеє море *согравати*[1]), (18А)
То не знатиме отець, либонь матірь (19А)
У которої ка́торзі шукати: (20А)
Чи у пристані Козловської (21А)
Чи у городі Царьграді на базарі. (22А)
Будуть ушкали́, турки яничари набігати, (23А)
За Червонеє море у Орабськую землю запродати, (24А)
Будуть за них срібло-злато, не лічачи, (25А)
Сукна дорогі поставами, не мірячи, (26А)
За них брати». (27А)

II.

То брат-товариш теє зачуває, (19Б)
До брата-товариша промовляє: (20Б)
«Товарише, брате мій рідний! (21Б)
Та не треба нам в городи́ християнські поклону посилати, (22Б)
Своему батьку й матці білшого жалю́ завдавати: (23Б)
Бо хотя наш батько й мати будуть добре дбати, (24Б)
Грунти́, великі маєтки збувати,—(25Б)
Скарби́ збірати,—(26Б)
Та не знатимуть, де, в якій тяжкій неволі турецкій синів своїх шукати: (27Б)
Що сюди ніхто не захожає, (28Б)
І люд хрещений не заїжжає, (29Б)
Тільки соколи ясне́нькі літають, (30Б)
На темниці сідають, (31Б)
Жалібне́нько квилять-проквиляють, (32Б)
Нас всіх бідних невольників у тяжкій неволі турецькій (33Б)
Добрим здоровьем навіщають». (34Б)

[1]) Курсивом означено ті уступи, що їх Куліш переробив зовсім вільно, або такі, що походження нам незвісне.

III

Тогді далася бідному невольнику (28A)
Тяжкая неволя добре знати: (29A)
Кайда́ни руки-ноги позъїдали. (30A)
Сирая сириця до жовтої кості (31A)
Тіло козацькеє проїдала. (32A)
То бідниї невольники на кров, на тіло поглядали. (33A)
Об вірі Християнський гадали, (34A)
Землю Турецьку, віру бусурманськую проклинали: (35A)
«Ти, земле Турецькая, віро бусурменськая! (36A)
Ти єсь наполнена срібломъ-златом (37A)
І дорогими напитками; (38A)
Тілько, же бідному невольнику на світі не вільно: (39A)
Що бідниї невільники у тобі пробувають, (40A)
Празника Рожества, будь-ли Воскресения не знають. (41A)
Все у неволі проклятоі, на каторзі турецькоі (42A)
На Чорнім морі пробувають, (43A)
Землю Турецькую, віру бусурменськую проклинають: (44A)
Ти, земле Турецька, ти, віро бусурманська, (45A)
Ти, розлуко християнська! (46A)
Уже бо ти разлучила не единого за сім літ войною (47A)
Мужа з жоною, брата з сестрою, (48A)
Діто́к мале́ньких з отцем и матко́ю! (49A)
Визволь, Боже, бідного невольника (50A)
На святоруській берег, (51A)
На край веселий,
Між народ хрещений!» (52A)

Куліш Ист. возсоед., I, 322.

БОГУСЛАВЦІ.

3. ІВАН БОГУСЛАВЕЦЬ.

Старший список думи про Івана Богуславця—се найстарший текст групи дум, об'єднаних іменем Богуславців (Івана і Марусі)—дум, які йдучи за Житецьким, можна назвати «Богуславськими» або «Богуславським епосом». Не входячи в здогади про фактичну давність думи про Івана Богуславця, ставимо його на перше місце як найдавніший запис з сеї групи. Та малозвісність сеї думи може бути доказом і її давнини.

Дума про Івана Богуславця, чи краще сказати—ся епічна постать, викликала чимало сумнівів що до свого народнього походження, але з огляду на те, що варіянт сеї думи заховався в збірці «Повѣстей малороссійскихъ», які в цілості не викликають підозрінь, «Івана Богуславця» не слід вважати за продукт інтелігентської творчости, або за підробку. Текст «Повѣстей» являється одиноким варіянтом сеї думи. Означуємо його як:

I. Варіянт **А**—П. Житецький, Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ, с. 220. Запис зроблено коло 1808 р. від кобзаря Івана, місце невідоме, правдоподібно на Миргородщині.

Варіянт $\mathbf{A}_1$ — Костомаров, Історія Козачества, текст **А**, тільки в уривках. Ріжниці з вар. **А** подаємо в примітках.

II. Перше ніж з'явився в друку варіянт **А** в уривках у Костомарова, ім'я Івана Богуславця як героя козацького епосу стало відоме завдяки пісні, що записав С. Ніс для «Историческихъ пѣсень» Антоновича і Драгоманова від якогось Жука. Про сього співака Ніс зробив таку примітку: «Жукъ этотъ больше жилъ на Украинѣ (степовой) и только изрѣдка навѣдывался въ Конотопъ, бывало, подъ хмѣлькомъ поетъ эту думу и все бывало надсмѣхается надъ молодыми... Походитъ онъ, побродитъ, да опять потащится на Украину, будто ему тутъ не мѣсто». Ся пісня, не витримана що до ритму, ніби виявляла сліди колишньої думової форми і ся обставина разом з иншими неясностями в тексті викликала сумніви видавців про її автентичність. Вони помістили її тому з ріжними застереженнями, як текст сумнівний, хоч і не виразний фальсифікат. Можна думати, що сумніви що до автентичности Богуславця виходили передусім від Драгоманова, бо пізніше він висловлював їх в ще більш рішучій формі. Друкуючи Богуславця, Антонович і Драгоманов так висловлювались про сей текст: «Нерівність викладу сеї пісні, більше ніж думи, а також та обставина, що вона сходиться в головному з таким сумнівним джерелом як Історія Русів, кидають сумніви на автентичність пісні. Але з огляду на здогад, що автор Історії Русів користався народніми думами, вносячи в свою історію таке, що не потверджується иншими свідоцтвами, а також з огляду на те, що в пісні не знаходимо недоречностей і помилок в мові»—вони рішились її надрукувати, хоч що до «недоречностей» завважили, що образ «возми віру у руки»—«дивний».

Коли з'явився варіянт **А**, Драгоманов в «Житю і Слові», 1895, кн. I. с. 350, писав, що свій варіянт Богуславця вони з Антоновичем друкували «лишень з скептичними увагами і показом джерела,... а власне покликались на лист (С. Носа)». Але в етнографічних паперах, одержаних від Носа, Драг. знайшов текст пісні про Івана Богуславця, в листі до Носа підписанім «Яков» і поміченім 18 октября 1859 р. з такою припискою: «Лимана написав, скілько у голові мав. А того співаки, котрий його співав, тепер нема, дома немає, десь на Дону гуляє, мед-горілку кружляє». «Ся противумність слів Якова і самого д. Носа вбільшує непевність даного тексту. До того обидва покажчики не говорять, щоб «співака» або «Жук» був кобзар, а звичайно прості співаки не вміють кобзарських дум. Добре було-б, якби д. Нос пояснив сю справу, розказавши що треба про Якова і про Жука».

З сього можна бачити, що сумніви Драгоманова що до тексту Носа від 1874 р. не розсіялись, а ще згустились, і він навіть брав за зле Житецькому, що той розглядає непевний текст Носа разом

з варіянтом **А**. Правда, закид Драгоманова що до співу кобзарських дум даремний, бо текст Носа не дума, як признає і Драгоманов. Се, очевидно, розкладова форма думи, що повертається до пісенної форми—текст дуже можливо підправлений чи перероблений, але не доконче фальшивий.

В архіві С. Носа, що переховується в Етнографічній Комісії Академії Наук, знаходиться запис пісні про Івана Богуславця, що його ласкаво переписав В. Петров для нашого видання. Се текст дуже подібний до того, що друкувався в «Историческихъ пѣсняхъ», властиво ідентичний з ним—тільки розбитий повторюваннями окремих фраз, переважно другої половини що-другого рядка. В двох місцях сей запис покреслений, ніби записувач не звірявся на свою пам'ять. Ся обставина позволяє думати, що текст Етнографічної Комісії походить від того-ж Якова, якого лист бачив Драгоманов і який записував Богуславця «скільки у голові мав», себ-то з пам'яти, як чув колись сю пісню від иншого співака—може від вже згаданого Жука. Але можливо теж, що «Яков» дав ще инший текст пісні—3-ій текст, трохи відмінний від попередніх, що теж знаходиться в Етнографічній Комісії і ми його друкуємо в цілості нижче. Плутанина ріжних варіянтів пісні про Богуславця, що так бентежила Драгоманова, на підставі сих трьох текстів (друкованого в «Историческихъ пѣсняхъ» і двох варіянтів з архіву Носа) уявляється нам так: одержавши досить неповний запис сеї пісні від Жука (все одно який, мабуть 1-ий друкований), безпосередньо чи через когось иншого, і хотячи доповнити свої відомості про особу Богуславця і текст пісні про нього, Ніс, очевидно, умисне звертався до людей, що могли знати сю пісню, і просив їх записувати все, що вони знали. Так він одержав кілька записів мабуть не дуже високої вартости, бо-ж вони насильно були витягнені з пам'яти людей, що вже призабули сю пісню. Чи Ніс доповнював сі тексти, чи лишив їх в первіснім виді, чи тільки поправляв стилістично, не знати; в кожнім разі в справі, в яку було втягнено кілька збирачів, не може бути мови про звичайний фальсифікат, а тільки про поправку і приладнювання сирого матеріялу до якоїсь наперед узятої схеми. З огляду на ту ролю, яку запис, чи записи Носа відіграли в історії досліду думи про Богуславця, ми друкуємо тут, як доповнення до думи, його перший текст в тім виді, як він надрукований в «Историческихъ пѣсняхъ», а в примітках до 1-го тексту подаємо маленькі зміни, що ріжнять його від новознайденого 2-го запису Носа. Далі друкуємо 3-й текст, себ-то другий запис з архіву Носа.

Иванъ Богуславецъ.

Ой Лимане, Лимане!
Ти Сірку Романе, (1 ряд. тексту з архіву Носа)
Да гей-же, ти Сірку Романе [1])!
Ой що будем робити
Нема козакам по чарці горілки [2]) де взяти,
Да гей-же, де взяти! (3)
Ой на морі на синьому,
На каміні на білому (4)
Там стояла темная темниця (5)
Да гей-же [3])... темниця
А у тій же темниці чотиріста чотирі невольника [4]). (7)
Туда [5]) приїхала пані Кізлевская, (8)
Віра Бусурманськая
Да пізнавати пана Кізлева [6]),— (9)
Да не пізнала пана Кізлева,
А пізнала Іванця Богуславця, (12)
Козака дністрового,
Отамана віськового [7]): (13)
«Покидай же, Іванце Богуславце, (15)
Віру свою християнськую під ноги, (16)
А воспріймай нашу бусурманську в руки [8]), (17)
Да будем пить гуляти (19)
Мене за тебе пропивати» [9]). (20)
«Да бодай же пані Кізлевская, (22)
Віра бусурманськая,
Да не дождала того говорити [10]), (23)
Щоб я свою віру християнськую
Під ноги підтоптав, (25)
А твою бусурманськую на руки восприяв!» [11]) (26)
Як крикнула-ж пані Кізлевская, (28)
Віра бусурманськая [12]), (29)
Да на бісових мурзаків [13]): (31)
«Да візьміть же Іванця Богуславця (33)
Козака дністрового, отамана віськового [14]), (34)
Да звяжіть йому руки [15]) сирою сирицею [16]),
Да положіть його перед [17]) праведним сонечком». (39)

Відміни в 2-ім тексті (з архіву Носа): [1]) Сього рядка нема. [2]) Тут рядок переділено. [3]) Додано: Темная. [4]) 404 невольники. [5]) Туда-ж. [6]) Додано: Да эй-же пана Кізлева. [7]) Додано: Да эй-же, отамана військового. [8]) На руки, Да эй же на руки. [9]) Додано: Да эй же пропивати. [10]) Додано: Да эй же говорити. [11]) Додано: Да эй-же воспринявъ. [12]) Додано: Да эй-же Бусурманская. [13]) Додано: Да эй же мурзаків. [14]) Додано: Да эй же військового. [15]) Тут додано і закреслено два рядки: Пидъ пишни боки—ряд. 37. Да вкиньте—ряд. 38. [16]) Да эй же сирицею. [17]) Пред.

Як стало сонечко пригрівати, (41)
Стала сирая сириця ссихати [18]). (42)
Став Іванець Богуславець (44)
Да на пробу кричати [19]): (45)
«Покидаю віру християнськую під ноги, (46)
А воспріймаю вашу бусурманськую на руки — (48)
Да гей...» (49)
Тоді крикнула пані Кізлевская, (50)
Віра бусурманськая [20]), (51)
Да на бісових мурзаків [21]): (53)
«Розвяжіть же Іванцю Богуславцю (55)
Козаку дністровому, отаману молодому [22]) (56)
Білиї руки [23]),
Да возьміть його під пишні боки, (58)
Да ведіть його в терем високій [24]). (59)
Да будем пить-гуляти, (61)
Мене за його пропивати (62)
Да гей же пропивати». (63)

Коротший недрукований варіянт з архіву Носа—„3-ій текст“ пісні про Івана Богуславця.

Ой Лымане, Лимане,
Ты сирку Романе,
Ой що будемъ робыты
Нема козакамъ почарци горылки
Де взяты. Да гей же де взяты 2.
Ой намори насинёму,
Накамени набилому,
Тамъ стояла темная темниця,
Да гей же темная темниця, 2.
Авъ тій же темници 404 невольничка да гейже 2.
Туда пріихала Пани Кизлевская
Вира босурманская,
Да пизнаваты пана Кизлева,
Да гей же пана Кизлева 2.
Да не пидзнала пана Кизлева
А пидзнала Иванця Богуславця
Козака Днистрового, отамана військового,
Да гей же козака Днистрового. 2.
Покидайже Иванче, Богуславче
Виру свою християнскую пид ноги
А воспріймай нашу Босурманскую на руки
Да гей же на руки. 2.
Да будемъ питы гуляты
Мене затебе пропиваты.
Да гей же пропиваты. 2.
Бодай же ты, пани Кизлевская
Виро Босурманская,
Да недождала сего говориты.
Да гей же говориты. 2.
Щобыя свою христіянскую виру
Пидноги пидтоптавъ,
А тыю (?) босурманскую наруки воспринявъ
Да гей же наруки восприняв. 2.
Якъ крикнула Пани Басурманская
Да на бисовыхъ Мурзакивъ.
Да гей же да на бисовыхъ Мурзакивъ.
Возьмите Вы Иванця, Богуславця
Козака Днистрового, отамана війскового, да гей же козака Днистрового. 2.
Да звяжить его сирою сырицею
Да гей же сирою сырицею 2.
Як фатилы Иванця Богуславця,
Да бисовы мурзаки Да гей же
Да бисовы мурзаки. 2.
Да звязалы его сирою сырицею
Да гей же сирою сырицею
Да положилы его пред праведнымъ сонич-ком, да гей же
Предправеднымъ соничкомъ, 2.
Да як стало праведне соничко пресвичати,
Стала сирая сырця сихаты.
Ставъ Иванець Богуславець
Да на пробу крычаты
Да гей же, Да й ставъ крычаты
Покидаю Виру христіянску пидноги,
А воспріймаю Вашу Босурманскую на руки Да гей же наруки. 2
Якъ крикнула Пани Кизлевская
Вира Босурманская да
на бисовыхъ мурзакивъ
Да гей же мурзакы. 2.
Ровяжите Иванця Богуславця,
Да возьмить его пидъ пишни
боки, да ведить его въ теремъ
Высокій, Да будемъ пить гулять
Мене за его пропиваты, Да гей же. 2
Як поихалы козаки да по
морю гуляты, Да гей же гуляты.
Стало ихъ судно потопаты.
Да гей же потопаты. 2.
Ставъ Иванець Богуславець
Да на пробу кричать, Да гей же кричать 2.
Ой хто гришнійшій всихъ
Падайте въводу, Да гей же
Падайте въводу. 2
Ой обозветця козакъ
Ой же братци Гришнійшій всихъ
Батько, за Батька непочитавъ
Старшого брата, зачуба съ хаты витягав
Да гей же за чуба вытягавъ. 2
Ой возьмить мене подъ пишни боки
Да вкинте мене въ Дунай глыбокий,
Да гей же глыбокий...

---

[18]) Додано: Да эй же зсихати. [19]) Додано: Да эй же кричати. [20]) Додано: Да эй же бусурманская. [21]) Додано: Да эй же мурзакивъ. [22]) війсковому. Да эй отаману Війсковому. [23]) Немаe. [24]) Додано: Да эй же високіи.

III. Дума про Івана Богуславця хоч все ще не досліджена грунтовно, викликала чимало здогадів і думок. М. Костомаров в своїй «Исторіи Козачества» (с. 719), друкуючи уривки варіянту **А**, зазначив загальну подібність сеї думи до «Самійла Кішки»—настільки, мовляв, значну, що вона мішалася в пам'яті співаків: так, ім'я Алкан-паші з думи про Кішку ввійшло в варіянт **А** Івана Богуславця. Костомаров висловив також думку, що початок сеї думи взятий з думи про Марусю Богуславку—саме опис в'язниці і розмова про Великдень, і поясняв се тим, що подібність імен викликали се змішання. Але в иншім місці (с. 781) він виразно каже, що се думи окремі, а не перерібки одного твору.

Житецький (Мысли, с. 220) завважив на се, що так само можна-б сказати, що дума про Марусю Богуславку повстала під впливом Івана Богуславця. Він вважає і ту і другу «за уривки з недійшовшого до нас в цілості більшого епосу про долю дітей одної родини, що, може, жила в місті Богуславі». В рукописних замітках Житецького до сього епосу зовсім логічно приєднана і дума про Сокола. «Обидва уривки (Маруся Богуславка і Іван Богуславець),—каже він,—стоять в безпосереднім звязку з думою про Сокола».

І Костомаров, і Житецький звертають увагу на те, що ім'я Івана Богуславця, ренегата і невільника, згадане в «Исторіи Русовъ», в замітці про утечу його з жінкою Туркенею з неволі. Довше ніж попередні автори спинилися на сій згадці коментатори «Историческихъ пѣсень», I, с. 242—244; тільки Антонович і Драгоманов, що знали лиш сей текст пісні, а думи не знали, бачили в сім спорідненню Івана Богуславця з таким непевним джерелом як Історія Русів вказівку на можливість фальсифікації самої думи, про що вже згадано вище. Костомаров, що в автентичності звістки Історії Русів не сумнівався, спинився на кінці варіянту **А**, де Богуславець вбиває Кізлевську пані (тимчасом як в Історії Русів він вертає з нею додому), і запитує, чи редактори сеї Історії змінили свідомо кінець, чи може мали на увазі инший, нам не звісний варіянт думи про Івана Богуславця з таким кінцем?

Житецький вважав зовсім певним, що автори Історії знали такий варіянт, і думав, що сі три варіянти (в такім порядку: пісня, незвісний твір, дума) передавали, або краще: коментували цілу історію Богуславця: в пісні він ренегат, що кидає віру християнську за-для Туркені; потім наступає поворот Богуславця з неволі, в незвіснім варіянті, що вплинув на Історію Русів; нарешті вар. **А** роз'ясняв всі попередні невірні толкування поведення Богуславця і реабілітував його, виясняючи, що се ренегатство було тільки політичною хитрістю. Отже думу, варіянт **А**, Житецький вважав новішою від пісні.

В згаданій вище замітці Драгоманова в «Житю і Слові» завважено, що сюжет оповідання про полоняника християнина, котрого полюбила пані мусульманка (як в словах «Исторіи Русовъ» про Івана Богуславця), розказаний і в італійських новелах Сансовіно (день VI, нов. VI). Але ся думка у Драгоманова не розвинена; найширша-ж замітка про Івана Богуславця знаходиться в статті А. Маркова— «Изъ исторіи русскаго былевого эпоса» (Этнографическое Обозрѣніе, 1904, кн. 3). Зроблена вона з приводу билини про Гліба Волод'євича. Ся билина оповідає про царицю Марину, що переловлювала корабельників і мучила їх, поки один розумний корабельник не вбив її підступом. Марков вважає, що дума про Івана Богуславця має багато подібного до сеї билини. Згадавши пісню про Івана Богуславця та оповідання Історії Русів, він робить висновок, що оповідання Історії, в якім Туркеня втікає з Богуславцем і живе з ним як жінка, являється переходовим ступенем до думи про Марусю Богуславку, яку він теж вважає за перерібку сеї теми. Ім'я Семира, що подане в Історії, здається Маркову тільки перерібкою імени Марися, чи Маруся, Маріянка—імени, що згадується в ріжних невільничих піснях (про бранку Мар'янку, Маруся Богуславка) і в билині. Туркеня-ж думи про Івана Богуславця, на думку Маркова,—тип зовсім негативний—вона зрадлива і жорстока. Вона зраджує свого чоловіка з любови до Івана, а за сім неділь вже гуляє з молодими Турками. Вона також велить мучити Івана, щоб він зрікся своєї віри. Марков уважає, що опис мук Богуславця, що заховався в пісні, належить до основної теми і випав припадком з думи, варіянту **А**. Спільні риси між сею думою і билиною про Гліба Волод'євича такі: по-перше, дія тут і там відбувається на західнім березі Криму—в Корсуню, або Євпаторії. В темниці сидять невільники—в билині матроси, в думі козаки. Алкан-паші відповідає в билині Ілля Муромець (що з'являється і зникає випадково: на думку Маркова, він замінив якогось «мурина», по якому жінка в билині звалась «Муринка»—Маринка). Як билина забуває про існування Муромця, коли Маринка сватається до Гліба, так і жінка паші, «поховавши» свого чоловіка, більш про нього не думає і сватається до Івана. Далі в обох творах наступає визволення невільників, але

в кінцях билини і думи помітно велику ріжницю. Билина швидко доводить оповідання до розвязки Маринка пробує отруїти Гліба, який її вбиває, жінка паші тільки кепкує з Івана, що він «побусурманився» за-для неї. Після того наступає його від'їзд на судно з козаками, а вже по тім знищення Козлова і вбивство пашевої. З сього порівнання Марков робить висновок, що билина послужила прототипом для думи, а що дума була зложена в XVII в., то й билина мусила бути відомою в тих часах на Україні. З сього-ж порівнання обох творів видно, що в прототипі думи грав якусь ролю чоловік (чи коханець) властительки міста, себ-то особа, що в билині (в переказі Крюкової) називається Іллею Муромцем. Треба додати, що на думку Маркова, прототип самої билини знаходиться в повісті візантійського походження «Слово о Дмитріи купцѣ, прозваніемъ Басаргѣ, и о сынѣ его Добромыслѣ» і власне в сій повісті постать володаря, що відповідає гіпотетично баші, грає велику ролю. Властиво тут він являється головною дієвою особою, замість жіночої постати в билині і думі. Потім дума про Івана Богуславця, як вже згадано, на думку Маркова, перетворилась на думу про Марусю Богуславку.

Екскурс Маркова являється найзамітнішою студією про нашу думу; після того в історії досліду сеї думи маємо лиш короткі поверховні уваги, що не входять в аналіз сього твору.

Єрофеїв зазначує подібність думи з думою про Марусю Богуславку, але також і з думою про Азовських братів і про Отамана Матяша. Одначе вважає її за стару думу, з огляду на те, що вона «надто додержана по свойому складу».

Довше ніж звичайно спиняється над сею думою Ф. Колесса (Думи, с. 77—78). Переказавши думки Житецького, він відзначає такі подібності вар. А з думою про Марусю Богуславку: «а) назвище, та почасти й характер героя, що принявши іслам (по щирості чи підступно—се не міняє речи), використовує своє положення до того, щоб увільнити земляків з в'язниці; б) образ темниці із запертими в ній невольниками; в) звістка про великдень; г) увільнення козаків; ґ) молитва о визволенні». В праці «Про ґенезу укр. народніх дум» (Львів, 1921) Колесса порівнює Богуславця ще з Байдою, якого теж спокушають Турки і мучать, коли він не хоче стати ренегатом. Пімста Богуславця нагадує пімсту Байди (с. 21).

М. Возняк, подібно до Житецького, вважає думу про Івана Богуславця за перерібку теми Марусі Богуславки. І пісня і дума, каже він, дійшли до нас сильно попсовані або підроблені; за підроблення, на думку Возняка, «промовляє те, що визволення Івана Богуславця з неволі невідоме досі з жадного історичного джерела, крім згадки в Історії Русів» (Іст. Літ., III, с. 469).

Ак. Сумцов в своїй останній праці про думи теж висловлював думку про колишній тісний звязок між сею думою і думою про Марусю Богуславку, але нічого не сказав про відносини сих дум до «Сокола», що не входив в його працю.

Новознайдений варіянт—3-ій текст пісні, незвісний сим дослідникам, механічно звязаний з оповіданням про Івана Богуславця і пані Кізлевську; в'яже його з ним тільки ім'я Богуславця. 3-ій текст належить до типу «Бурі на Чорному морі», але цінний тим, бо посвідчує, що ім'я Богуславця належало до популярних епічних імен: окрім спеціяльної думи і пісні про його відносини з Туркенею, ім'я Богуславця є і в думі про Сокола, і зустрічалося колись в епічній пісні про бурю на морі, як видно з уривку 3-ього тексту, а може входило і в думу про якусь морську пригоду.

В доповіді про Івана Богуславця і Марусю Богуславку, читаній в Історичній Секції У.А.Н. 11 листопада 1926, ми вповні приєднались до думки про народнє походження «Івана Богуславця» і вказали на те, що легенда про Богуславця була відома на чернігівсько-полтавськім пограниччю: пісня про нього походить з Конотопа, а дума записана на Миргородщині від кобзаря, що знав пирятинські варіянти дум, отже належав до якоїсь західньо-полтавської школи. Гіпотетичний автор «Історії Русів», Полетика, жив і в західній Полтавщині і в Стародубщині, де мав маєтки; він міг легко почути тут ім'я Богуславця чи то в думі чи в пісні, і так воно певно увійшло в «Історію». Можливо, що найбільше вплинула на «Історію» пісня, якої уривок надрукував Максимович в 1834 р. в своїм збірнику (с. 81), назвавши її «Пѣсня Богуславцу». В сій пісні імени Івана Богуславця нема, але тут є натяк на утечу Туркені з козацьким кошовим, ситуація подібна до оповідання Історії Русів про Богуславця. Можливо, думаємо, що така пісня звязана з його іменем існувала і дійсно утворила відомість Історії, записану під 1589 р. Що до відносин думи про Івана Богуславця до Марусі Богуславки, ми признаємо окремішність сих дум, які очевидно впливали одна на другу (див. вступ до думи № 4).

А. Иванъ Богославецъ, Гетманъ запорожскій.

Въ городѣ Козловѣ стояла темница каменая,
7 сажень въ землю въ мурованная,
У той темницѣ пробувало 700 козаковъ,
Бѣдныхъ невольниковъ.
Межъ ними безъ[1]) старшины козацкои не бывало,
Бувъ одинъ старшій старшиною Иванъ Богославецъ,
Гетманъ запорожскій.
Они десять лѣтъ пробували въ неволи,
То Иванъ Богославецъ[2]) сидя соби думаетъ да гадаетъ,
До козаковъ словами промовляетъ:
„Козаки, панове молодцы,
Що у насъ сегодни за день великая субота,
Завтра будетъ святый день—Великъ-день,
Будутъ наши отцы рано вставати,
До Божого дому приступати,
Божіе слово выслухати,
Насъ, бѣдныхъ невольниковъ, поминати“.
То всѣ невольники тое зачували,
Дробными слезами обливали,
Иванца-Богославца лаяли-проклинали:
„Бодай ты себѣ, Иванецъ-Богославецъ, щастья и доли не малъ,
Що ты намъ сей праздникъ отказалъ“.
Иванъ-Богославецъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Не лайте мене братцы, не проклинайте,
Може намъ, братцы, Богъ милосердный буде помогати,
Чи не будемъ мы съ неволи выступати?“
То[3]) въ недѣлю рано-пораненько
Алканъ-пашева турецкая отъ мужа зоставала,
Свого мужа поховала,
До темницы прихожала,
Темницу отмыкала,
Помежъ невольниками похожала,
Иванца-Богославця за бѣлую руку брала,
Ще[4]) словами промовляла:
„Иванче-Богославче!
Коли бъ ты свою[5]) вѣру христіанскую поломалъ,
А нашу бусурманску на себя бралъ,
Уже бъ ты въ городѣ Козловѣ пановалъ...
Я бъ твоихъ невольниковъ всѣхъ изъ темницы выпускала,
Въ землю христіанскую хорошенько провожала“.
Иванецъ-Богославецъ тее зачувае,
Словами промовляе:
„Алканъ-пашова, пани молодая!
Якъ не будешъ ты мнѣ[6]) христіанскою вѣрою урѣкати,
Буду я тебя за жену до себе[7]) брати“.
То вже Алканъ-пашова[8]), пани молодая,
7 недѣль хмелю не заживала,
Христіанскою вѣрою не урѣкала,
Всѣхъ невольниковъ изъ темницы выпускала,
Въ землю христіанскую хорошенько провожала[9]).
Якъ стала на восьмой недѣле хмѣль заживати,
Стала съ молодыми турецкими панами гуляти,
Стала Иванчевы-Богославцевы христіанскою вѣрою урѣкати:
„Дывится, панове,
Якій у мене мужъ прекрасный,
Та винъ у насъ побусурменился для роскоши турецкой“.
Иванецъ-Богославецъ тое зачувае,
До Чернаго моря швиденько прибѣгае,
Въ лодку[10]) сѣдае,
Козаковъ середъ Чернаго моря догоняе,
До козаковъ въ судно вступае.
Алканъ-пашева, пани молодая, до Чернаго моря прихожае,
Иванца-Богославца въ суднѣ забачае,
Дробными слезами обливае:
„Иванче-Богославче!
Бодай тебе Господь милосердный на семъ свѣтѣ избавилъ,
Якъ ты мене, молоденьку, зрадилъ!“
То[11]) ще якъ стала темная ночъ[12]) наступати,
Стали козаки до города Козлова назадъ прибувати,
Стали на турокъ на[13]) сонныхъ набѣгати,
Стали ихъ рубати,
Городъ Козловъ огнемъ-мечемъ воевати,
Стали турецкіе лехи разбивати,
Сребро-злато, дорогую одежду забирати,—
Сталъ Иванецъ-Богославецъ Алканъ-пашевую, паню молодую, рубати,
Стали отъ пристани Козловской поспѣшати,
И ще до свѣта до города Сѣчи прибувати,
Въ городѣ Сѣчи сокровища турецкія раздѣляти,
Стали уже[14]) козаки словами промовляти:
„Иванче-Богославче, гетмане запорожскій!
Десять лѣтъ ты въ неволѣ пробувалъ,
Ни одного козака не утерялъ!“
Вызволь, Господи, невольника изъ неволи
На край веселый,
Между миръ христіанскій[15])!

П. Житецький, Мысли, с. 220.

---

[1]) У Костомарова, Історія Козачества, „без“ пропущено. [2]) Костомаров: „Богуславец“. [3]) У Костомарова „То“ пропущено. [4]) У Костомарова „ще“ пропущено. [5]) „Свою“ пропущено. [6]) Костомаров: „мене“. [7]) Буду я за пашу. [8]) Пашовая. [9]) Рядки 50—1 пропущено. [10]) Костомаров „човен“. [11]) пропущено. [12]) „нічка“. [13]) „на“ пропущено. [14]) „уже“ пропущено. [15]) „Крещений“.

4. МАРУСЯ БОГУСЛАВКА.

I. Ся дума, що викликала в новішій українській літературі стільки переспівів—поем і драм, у кобзарів XIX в. була одною з найменш популярних. Нам звісна вона в п'ятьох записах:

Варіянт **А**—П. Кулишъ, Записки о Южной Руси, С. Петербургъ, 1856, т. I, с. 210; текст записав Ніговський від кобзаря Ригоренка (ученика Запорожця) в Краснім Куті Богодухівського пов. на Харківщині.

Варіянт **Б**—Историческія пѣсни, т. I, с. 233; текст записав А. Метлинський в Зіньківськім пов. на Полтавщині.

Варіянт **В**—«Украиньськи записи Порфирія Мартиновича», Київ, 1906; текст записаний від лірника Степана Чекана, в Костянтинограді 30 січня 1886 р. Чекан перейняв сей текст від Степана Івановича Задніпрянського або Томашківського з Катеринославщини.

Варіянт **Г**—Ф. Колесса, Мельодії до українських народніх дум, т. I, Львів, 1910, с. 163; текст записаний від кобзаря Михайла Кравченка, з с. Сорочинець Миргородського пов. на Полтавщині.

Варіянт **Ґ**—Ф. Колесса, Мельодії, т. II, 1913 р., с. 194; текст записав 1909 р. О. Сластьон від лірника І. Скубія, з Лелюхівки Кобеляцького пов. на Полтавщині.

Варіянт **Д**—там-же, т. II, с. 145; записано від кобзаря Степана Артемовича Пасюги, з Богодухівського пов. на Харківщині.

II. Варіянти мало ріжняться розміром і однаково описують перебіг подій. Варіянти **В** і **Г** трохи скорочені у вислові—бо мають відповідь Марусі і обіцянку визволити невільників в будучині, але не мають опису визволення—так як **А** і **Б**: «то став... пан турецький до мечету од'їжджати...» **Ґ** і **Д** тільки уривки думи; оскільки можна судити з їх початку—вони належать до того самого типу, що й попередні.

Варіянт **В** відбиває від инших новішим способом вислову. Окрім того сей варіянт має такі відміни від инших: згадка про невільників, великодне пирування як причина їх розпуки; пан їде не в мечет, а просто з двору; нема традиційної фрази «для роскоші турецької, для лакомства нещасного», замість того «турецькі ласощі і лакгомини».

Однодушність варіянтів в головних епізодах оповідання підкреслюється тою обставиною, що всі сі варіянти записані в місцевостях, котрі хоч не дуже близько лежать одна від одної, але творять досить збиту територію, не поділену посередині ніяким иншим кобзарським центром. Територія Богодухів—Зіньків—Миргород—Кобеляки—Костянтиноград не належить до одної якоїсь кобзарської школи, а правдоподібно поділяється на кілька шкіл, тільки сі школи мають змогу вільно обмінюватись впливами, бо в середині сього чотирикутника нема ніякого иншого центру кобзарської науки, що спиняв-би їх зносини.

III. Друкуючи вперше Марусю Богуславку, Куліш спинився з сього приводу на невільничих піснях взагалі і звернув увагу, що сі думи разом являються і молитвами про визволення з неволі, і що сі молитви виголошуються від імени не одної людини, а гурту: «Визволи, Боже, нас,—вислухай, Боже, нас...» (с. 214). Сі молитви належать до Плачів в широкім розумінню, бо «треба відріжняти два роди (невільничих пісень): плачі, до яких належить дума про Марусю Богуславку, і похвали (славословія), до яких належить дума про Кішку Самійла».

Дуже широкий історичний коментар до думи про Марусю Богуславку завдячуємо Антоновичу і Драгоманову (I, с. 135—140). Вони спинилися на трьох сторонах думи: на долі Українок-невільниць, як її малюють наші пісні; на долі деяких вибраних з-поміж них, що ставали жінками султанів і тим

здобували вплив і могутність, як ся Маруся Богуславка, що визволяє невільників свого чоловіка. Роксоляна, жінка Сулеймана I, в XVI в., жінка Османа II, XVII в., мати Османа III, в XVIII в. Далі коментар спиняється на описі темниці, де сидить 700 невільників тридцять років, чи тридцять чотири, та порівнює його з описом турецьких в'язниць. Третя частина коментару займається темою визволення невільників і невільниці—жінки пана, у західньо-слов'янських піснях. Маємо тут три паралелі. Моравська і шлезька пісня про брата Яна і сестру Катерину: вони сидять сім літ в неволі—брат в в'язниці, а сестра як швачка в домі, і за допомогою иншої невільниці утікають додому. Болгарська пісня про Митра і сестру Ангелину, в якій брат невільник намовляє до утечі сестру, що стала жінкою Турка. Нарешті пісня, теж болгарська, про невільницю-Туркеню Анку Щепянку, що стає жінкою християнина і не хоче вертати додому, як наша Маруся—тільки вже за-для віри християнської.

Сей основний коментар Антоновича і Драгоманова став основою для всіх дальших праць і міркувань про сю думу. Короткий переказ історії Українок-султанок, особливо Роксоляни, жінки Сулеймана I, маємо і у Костомарова. Костомаров ще рішучіше підкреслює вплив переказів про сих жінок, може й про саму Роксоляну, на образ бранки Марусі, що теж як Роксоляна була дочкою попа. «Її (Роксоляни) рідне місце—Рогатин міг легко перейти в Богуслав, через довге перебування думи в устах народу».—каже він (с. 726). Окрім жінок, згаданих у Антоновича і Драгоманова, Костомаров звернув увагу ще на жінку хана Ісляма-Герая, що отруїла чоловіка за його зраду перед козаками на користь Полякам.

В «Мысляхъ» Житецького не маємо згадок про сю думу окрім кількох слів про її подібність до думи про Івана Богуславця, наведених вище (дума № 3, про Івана Богуславця). Але в рукописі заміток до сеї праці маємо короткий переказ відомостей про Роксоляну, з якого видно, що Житецький теж вважав її за можливий прототип Марусі. Патріотизм Марусі—доброту до невільників—він пояснює теж прикладом жінки Ісляма-Герая, про котру говорив Костомаров. Лисовський [1]) не виділяє думи про Марусю Богуславку з-поміж инших плачів. Він зазначує тільки, що се лірична дума, що своїми діялогами переходить в ліричну драму. На його думку, се просто «драматизований плач».

Окрім сих більше або менше принагідних згадок історії Марусі Богуславки присвячена стаття С. Томашівського «Маруся Богуславка в українській літературі» («Літературно-Науковий Вістник», Львів, 1901, кн. III–IV). Вона складається з двох частин: з історично-фольклорної, що займається самою думою, і більшої, літературно-критичної частини про літературні твори на сю тему. Історична частина побудована зовсім подібно до коментару Антоновича і Драгоманова та розвиває його, додаючи деякі нові помічення і власні міркування. Томашівський вважає думу про Марусю Богуславку за частину невільничого епосу, може навіть за незакінчений уривок, але відкидає думку Житецького про т. з. Богуславський епос. Він порівнює думу про Марусю Богуславку з иншими думами і піснями, де виступає потурчення (Бутурлак в думі про Самійла Кішку, пісня про матір-невільницю і инш. подібні), та робить спостереження—справді інтересне—що сих ренегатів, чи то ренегаток, народ властиво не осуджує: «Інтересно, що таке ренегатство стрічає лиш дуже легенький осуд народньої етики. Окрім слів, для роскоші турецької, для лакомства нещасного, таки не подибуємо нічого иншого, що потурчених героїв могло-б характеризувати неприхильно»—окрім погляду думи про поведення Бутурлаки і пісні про Романа і Олену. Та се враження зовсім суб'єктивне; справедливо вказував Костомаров з приводу варіянтів думи про Кішку, що чим ближче веде нас дума до старого козацького і перед-козацького побуту, тим різкішого осуду ренегатства можемо сподіватися. Тому не можна пояснювати згадану «толерантність» «вирозумілістю (народньої поезії) для слабих сторін людської душі», як се робить Томашівський, а хіба вважати за ослаблення первісного тону. Далі в статті Томашівського маємо перегляд Українок-ренегаток, звісних вже з «Историческихъ пѣсень»; він згадує теж жінку Іслам-Герая, але схиляється до гадки, що ні одна з них не могла бути прототипом Марусі. Маруся не султанова жінка, а жінка або коханка меншої персони, і можливо не відбиває ніякої історичної події взагалі. «Дума про Марусю Богуславку своїм загальним характером, підкладом і кольоритом подій відповідає історичній дійсності, особи-ж і факти можуть бути цілком не історичні».

---

[1]) А. Лисовскій, Опытъ изученія малорусскихъ думъ, Полтава, 1890, с. 30.

Відкинувши історичну інтерпретацію, Томашівський за прикладом Антоновича і Драгоманова спиняється на посвояченню сеї думи з иншими слов'янськими піснями, себ-то на можливості вандрівки сюжету. Не приходить одначе до ніякого певного висновку: з одного боку вважає думу за «оригінальний український твір»,—себ-то що її темою послужила якась історична подія, може і дрібна, яка з часом забулася, але «можливо й те, що властивого джерела нашої думи ще не знайдено і воно знаходиться в літературі чужих народів».

Арабажин [1]) відзначив в думі закінчення—поетичний опис України—«тихі води, ясні зорі», що, на його думку, виявляє «розбудження почуття природи»—у співців дум.

В розвідці Ткаченка-Петренка [2]) маємо тільки замітки з приводу статті Томашівського, за її слабість він вважає «брак генези думи».

Цікава, хоч зовсім побіжна замітка про сю думу зроблена з приводу думи про Івана Богуславця в статті Маркова, цитованій у вступі до тої думи. Марков вважає думу про Марусю за переробку Івана Богуславця. «Обидві думи сходяться навіть в дрібних подробицях: та сама темниця на Чорному морі, ті самі сімсот невільників (в неволі вони не 10 літ, а 30), ті самі розмови з ними (тільки вложені в уста Марусі), те саме звільнення їх на Великдень. Ріжниці думи про Марусю полягають в тім, що тут згладжені місцеві та історичні риси і скасований образ Івана Богуславця, а його прізвище присвоєно жінці «турецького пана» (паші в думі про Івана Богуславця); не згадується Козлов, нема мови про від'їзд невільників кораблями, і нема кінця, що говорить про руйнування Козлова козаками і їх поворот на Січ. Найяскравіше-ж свідоцтво того, що дума про Марусю тільки перерібка думи про Івана,—се слова Марусі: «Бо вже я потурчилась, побусурменилась, для роскоши турецької». В думі про Івана так говорить пані про потурченого козака, і сі глузливі слова, мовляв, більше на місці там, ніж тут. Про думку Маркова що до Івана Богуславця сказано з приводу сеї думи.

Єрофеїв (VII, с. 36) зараховує сю думу до невільничого циклу і за основу її вважає історичну подію, що остаточно утворилася під впливом «загальних місць» з инших невільничих дум. За найдальший від первовзору вважає варіянт **Б**; йому відомі тільки вар. **А**, **Б**, **В**.

Коментар Антоновича і Драгоманова і думку Томашівського про уривчатість сеї думи переповідає в своїм поясненню до думи Д. Ревуцький, в категоричнім тоні додаючи, що «майже у всіх султанів були любимі жінки-Слов'янки» (Українські думи та пісні історичні, с. 89). Той-же матеріял знаходимо в поясненню Колесси (Українські народні думи, с. 75).

Ак. Кримський (Історія Туреччини, 1924, с. 182), що цитує думу про Марусю Богуславку як ілюстрацію до побуту невільниць в Туреччині, не спинився над її історією і над звязком з історичними постатями. Він вважає її за тип бранок-Українок, що вміли здобувати високе становище в Туреччині, та завважує коротко, що місто Богуслав, звідки родом епічна Маруся Богуславка,—в середній Київщині.

Не маємо нових помічень і в «Історії літератури» Возняка; він цілком приймає погляди Томашівського і так як і він спиняється спеціяльно над літературними обробками сеї теми.

Ми висловили думку (див. вище, с. 19), що дума про Марусю окрема від «Івана Богуславця»—се доводить нам окремішність територій поширення обидвох дум: коли Іван Богуславець має північно-західню тенденцію, то Маруся скупчена власне в східній Полтавщині і Слобожанщині. Віддалення теперішньої території сеї думи від м. Богуслава, на яке ніби-то вона натякає, привело нас навіть до думки, що Богуслав сучасних варіянтів се не Богуслав на Київщині, а село над р. Самарою в кол. Павлоградськім пов., положене недалеко того шляху, яким на думку Андрієвського і Антоновича й Драгоманова невільники (пр. «Азовські брати») могли повертатись на Україну. Ми думаємо, що при переході кобзарської традиції з правого берега Дніпра на лівий, дума про Марусю поволі була приділена до сього нового Богуслава і стала концентруватись саме в його околицях. Що до сюжетних паралель до сеї думи вважаємо, що дійсно близьких паралель до неї ще не знайдено; як на одну з ближчих вказуємо св. Касільду в поемі єзуїта Pedro de Reynosa, надрукованій 1727 р.

---

[1]) К. Арабажинъ, Историческія пѣсни и думы малорусскаго народа (Исторія русской литературы подъ ред. Аничкова, т. II, 1908, с. 308).

[2]) Е. Ткаченко-Петренко, Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ, «Україна», т. III, 1907, с. 179.

А. Дума о Марусѣ Богуславкѣ.

Що на Чо́рному мо́рі,
На ка́мені біле́нькому,
Тамъ стоя́ла темни́ця камяна́я.
Що у тій-то темни́ці пробува́ло сімъ-сотъ козаківъ,
Біднихъ нево́льниківъ.
То вони́ три́дцять літъ у нево́лі пробува́ють,
Бо́жого світу, со́нця пра́ведного у вічи собі не вида́ють.
То до іхъ дівка бра́нка,
Мару́ся, попівна Богусла́вка,
Прихожда́е,
Слова́ми промовля́е:
«Гей козаки́,
Ви, бі́дниі нево́льники!
Угада́йте, що́ въ на́шій землі Христия́нській за де́нь тепера?»
Що тоді бі́дні нево́льники зачува́ли,
Дівку бра́нку,
Мару́сю, попівну Богусла́вку,
По річа́хъ познава́ли,
Слова́ми промовля́ли:
«Гей дівко бра́нко,
Мару́сю, попівно Богусла́вко!
Почімъ ми мо́жемъ зна́ти,
Що́ въ на́шій землі Христия́нській за де́нь тепе́ра?
Що три́дцять літъ у нево́лі пробува́емъ,
Бо́жого світу, со́нця пра́ведного у вічи собі не вида́емъ.
То ми не мо́жемо зна́ти,
Що́ въ на́шій землі Христия́нській за де́нь тепе́ра».
Тоді дівка бра́нка,
Мару́ся, попівна Богусла́вка,
Те́е зачува́е,
До козаківъ слова́ми промовля́е:
«Ой коза́ки́,
Ви, бі́дниі нево́льники!
Що сёго́дня у на́шій землі Христия́нській Велико́дная субо́та,
А за́втра святи́й пра́зникъ, рокови́й день Вели́къ-день».
То тоді ті козаки́ те́е зачува́ли,
Білимъ лице́мъ до сиро́і землі припада́ли,
Дівку бра́нку,
Мару́сю, попівну Богусла́вку,
Кляли́-проклина́ли:
«Та бода́й ти, дівко бра́нко,
Мару́сю, попівно Богусла́вко,
Ща́стя й до́лі собі не ма́ла,
Якъ ти намъ святи́й пра́зникъ, рокови́й день Вели́къ-день сказа́ла!»
То тоді дівка бра́нка,
Мару́ся, попівна Богусла́вка,
Те́е зачува́ла,
Слова́ми промовля́ла:
«Ой козаки́,
Ви, бі́дниі нево́льники!
Та не ла́йте мене́, не проклина́йте;
Бо якъ бу́де нашъ панъ Туре́цький до мече́ти відъіжджа́ти,
То бу́де мині, ді́вці бра́нці,
Мару́сі, попі́вні Богусла́вці,
На ру́ки ключі віддава́ти;
То бу́ду я до темни́ці прихожда́ти,
Темни́цю відмика́ти,
Васъ всіхъ, біднихъ нево́льниківъ, на во́лю випуска́ти».
То на святи́й пра́зникъ, рокови́й день Вели́къ-день,
Ставъ панъ Туре́цький до мече́ти відъіжджа́ти,
Ставъ ді́вці бра́нці,
Мару́сі, попі́вні Богусла́вці,
На ру́ки ключі віддава́ти.
Тоді дівка бра́нка,
Мару́ся, попівна Богусла́вка,
До́бре дба́е—
До темни́ці прихожда́е,
Темни́цю відмика́е,
Всіхъ козаківъ,
Біднихъ нево́льниківъ,
На во́лю випуска́е,
И слова́ми промовля́е:
«Ой козаки́,
Ви, бідниі нево́льники!
Кажу́ я вамъ, до́бре дба́йте,
Въ городи́ Христия́нські утіка́йте;
Тількі прошу́ я васъ, одного́ го́рода Богусла́ва не мина́йте,
Моему ба́тьку й ма́тері зна́ти дава́йте:
Та неха́й мій ба́тько до́бре дба́е,
Гру́нтівъ, вели́кихъ мае́тківъ неха́й не збува́е,
Вели́кихъ ска́рбівъ не збіра́е,
Та неха́й мене́, дівки бра́нки,
Мару́сі, попівни Богусла́вки,
Зъ нево́лі не викупа́е;
Бо вже я поту́рчилась, побусурме́нилась,
Для ро́скоши Туре́цькоі,
Для ла́комства нещасного!»
Ой ви́зволи, Бо́же, насъ всіхъ, біднихъ нево́льниківъ,
Зъ тяжко́і нево́лі,
Зъ віри бусурме́нськоі,
На я́сні зо́рі,
На ти́хі во́ди,
У кра́й весе́лий,
У ми́ръ хреще́ний!
Ви́слухай, Бо́же, у про́зьбахъ щи́рихъ,
У неща́снихъ молитва́хъ
Насъ, біднихъ нево́льниківъ!

Куліш, Записки о Южной Руси, I, с. 210.

Б [1]).

На Чорному морі [2]), на каменю биленькому,
Там стояла темниця камяная,
Цеглою мурована,
А в тій темниці пробувало сім-сот бідних невольників.
Вони пробували,
Ніколи світа сонця не видали.
То дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
До темниці прихождає,
Темницю одмикає,
Словами промовляє:
«То козаки, бідниї невольникі, то гадайте,
Що в нашій землі за день тепера?»
То вони теє зачувають,
Дівку-бранку, Марусю, попівну Богуславку, по річах познавають:
«Що дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
По чим ми можем [3]) сеє знати?
Що ми в темниці пробуваєм,
Ніколи світа сонця не видаєм!»
То вона теє зачувала
Словами промовляла [4]):
«То козаки, бідниї невольникі,
Що в нашій землі за день тепера?
Великодна субота!
А завтра пресвітле Христове воскресеніє
День-Великодень!»
То вони теє зачувають,
Білим лицем до сирої землі припадають,
Ой дівку-бранку, Марусю, попівну Богуславку кленуть-проклинають:
«Бодай ти собі ні щастя, ні долі не мала,
Що такий великий празник роковий сказала!
Що ми в темниці пробуваєм,
Ніколи світу Божого не видаєм!»
Вона теє зачуває,
Словами промовляє:
«Що козаки, бідні невольникі!
И не лайте мене, не проклинайте:
Мене завтра наш пан турецький до мечету буде виряжати,
Мини дівці-бранці, Марусі, попівні Богуславці до рук ключи отдавати.»
Пан турецький до мечету виряжає,
Дівці-бранці, Марусі, попівні Богуславці до рук ключи отдаває.
То дівка-бранка добре дбає,
До темниці приходжає,
Темницю одмикає,
Словами промовляє,
Дрібними слёзами обливає:
«То, бідні невольники, ви дбайте,
В городи Християнськи утікайте,
Тількі одного города Богуслава не минайте,
Моёму отцеві та матінці знати давайте.
Нехай мені отець худоби не трачає
Скарбів не збуває,
Нехай мене молодої із неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась, побусурманилась
Для турецької роскоши...»
Ой визволь, Господи, сім-сот бідних невольників на волю
В край веселий,
Мир хрещений,
На зорі ясни,
В городи Християнські.
Даруй, Господи, миру царському,
Народу Християнському,
Всім православним Християнам
На многая літа!

Антонович і Драгоманов, I, с. 233.

В. Маруся Попівна Богуславка.

Запорозька пісня.

На синіму морі,
На білому камені
Там стояла темная темниця,
А в той темниці, там пробувало п'ятсот козаків,
Бідних невольников.
Што вони тридцять три літа там пробували,
Сонця праведного
І світа білого
Собі в вічі не видали.
Десь узялась дівка бранка
Маруся попівна Богаславка,
До темниці прихождає,
До козаків словом промовляє.
«Ах ви козаки
Бідниї невольники:
Што ви тут тридцять три літа пробували,
Сонця праведного
Світа білого
Собі в вічі не видали,
Чи ви знаєте, што в нас день сєгодня святой субота,
Завтра будеть святой день Великдень?»
Они на колінка упадали
Дівку бранку
Марусю попівну Богуславку
Проклинали.
«Шоб ти, дівко бранко,

---

1) В рукописі, правдоподібно В. Білозерського, що знаходиться у Д. Н. Ревуцького (про сей рукопис у вступі до дум №№ 13 і 14) є копія сього запису під заголовком: «Про невольныкивъ та попивну Богуславку». 2) В рукописі: «морю». 3) В рукописі: «ты можеш». 4) «промовляє».

Марусю попівно Богуславко,
Ні щастя собі, ні долі немала,
Як ти нам сей день Великдень сказала.
Што наші роднії будуть пити і гуляти
І нас споминати,
А нам будеть тяжко та важко
У неволі пробувати».
«Не лайте мене, беднії невольники, і не проклинайте!
Пан од двору од'їжджатиме,
Ключи мені у руки уручатиме,
То я буду на білий світ вас випущати.
То ви біжіте,
Только города Богаславії не миніте,
Там моєму отцеві накажіте,
Што нехай монетов не збуває,
Мене відсіля не викупляє,
Бо вже я потурчилась
І побесурменилась
На турецькі ласощі і на лакомини».
Визволь Господи нас, бідних невольників на волю,
В край веселий,
У мир хрещений
На ясні зорі
В городи християнські.
Християнському миру на здравіє
І на многіє літа.

П. Мартинович, Записи, с. 256.

Г. Про Марусю Богуславку

1. Гей, що на Чорному морі
Та на тому білому камені,
Там стояла темниця кам'яная.
2. Гей, там стояла темниця кам'яная,
А в тій темниці пробувало
Сімсот бідних козаків,
А в неволі пробували, 4 + 4
Та Божого світу
І сонця праведного не забачали.
3. Гей, то дівка-бранка
Маруся, попівна, Богуславка,
А все добре дбає,
До кам'яної темниці прибуває,
Гей, до козаків словами промовляє:
„Козаки, ви бідні невольники!
Чи ви знаєте,
Що в нашій землі
Та й день за тепера?"
4. Гей, то козаки, бідні невольники
А все зачували,
Та й до дівки-бранки,
Марусі, попівни, Богуславки,
Словами промовляли, 3 + 4
Сльозами проливали, 3 + 4
Дівку-бранку, Марусю, попівну,
Богуславку називали:
„Гей, ти дівко-бранко, 6
Марусю, попівно, Богуславко,
А все добре дбаєш, 6
Хотяй ми тебе дівкою-бранкою називаєм,
По чому ми знаєм, 6
Що в нашій землі християнській
Ой день за тепера?" 6
5. „Гей, козаки, ви бідні невольники!
Ще й у нашій землі та тепера
Великодня субота,
А завтра дасть Бог святий день,
Сороковий день, ой Великдень". 5 + 4
6. Гей, то козаки теє зачували,
До дівки-бранки,
Марусі, попівни, Богуславки
Словами промовляли, 3 + 4
Сльозами проливали, 3 + 4
Гей, та дівку-бранку, 6
Марусю, попівну, Богуславку
Кляли проклинали: 6
7. „Бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно, Богуславко,
Щастя-долі не мала,
Як ти нам святий Великдень ісказала!
8. Як ми вже в неволі пробували
А ще в темній темниці проживали,
Аж за тридцять три год
Світа Божого не забачали..."
9. То дівка-бранка,
Маруся, попівна, Богуславка
А ще добре дбала, 6
Козакам сказала: 6
„Ей, козаки, ви бідні невольники!
Не лайте мене,
Не заклинайте мене!
Гей, як діждемо святого Великодня,
То буде наш пан турецький
До мечети од'їжджати, 4 + 4
То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні, Богуславці,
Ключі на руки віддавати,— 5 + 4
Буду на руки приймати,
До кам'яної темниці прибувати.
10. Ой, то буду до кам'яної темниці
Прибувати, отвирати, 4 + 4
Вас, бідних невольників,
А з кам'яної темниці випускати.
11. Гей, ви козаки, ви бідні невольники!
А ще добре дбайте, 6
В города християнські утікайте,
Тільки города Богуслава не минайте!
12. І города Богуслава не минайте.
До батька до мого й матері прибувайте,
І батьку моєму та матері
То знать давайте:
Нехай буде батько і мати
Та ще добре дбати, 6
То статків-маєтків не збувають, 6 + 4

Великих скарбів не збірають. 5 + 4
Моєї голови
А з тяжкої неволі не визволяють.
13. Бо вже я потурчилась,
Побусурменилась
Для роскоші турецької, 4 + 4
Для лакомства нещасного". 4 + 4
То визволь нас, Господи, 4 + 3
Із тяжкої неволі, 4 + 3
Гей, на тихі води, 6
На ясні зорі, 5
На край веселий, 5
Міждо мир хрещений! 6
14. Даруй, Боже милости вашій
І всім військам запорозським.
І всім слухающим головам
І всьому товариству і кревному і сердешному
Пошли, Боже, на многая літа
І до конця віка[1])! 6

Ф. Колесса, I, с. 163.

Ґ. Про Марусю Богославку.

1. Та на Чорному морі,
Та на камені білому,
Там стояла темниця темненька. 4+6
2. Та й у тій-же темници 4+3
Було сімсот козаків, 4+3
Бідних невольників. 6
Що вони тридцять літ у неволі пробували,
Та білого світа і праведного сонечка не видали,
Та й празника святого різдва й великодня не знали.
3. Прийшла до їх дівка Маруся, бранка,
Попівна Богуславка,
Стала тихо словами промовляти:
„То ви козаки,
Бідні невольники!
Скажіть-же мені,
Що в вас тепер в христіянських городах за день?"
4. А тоді козаки, 6
Бідні невольники, 6
Стали плакати, ридати,
Та до дівки Марусі, бранки,
Попівни Богуславки, 3+4
Словами промовляти: 3+4
„По чім то ми можем сей день знати, 4+6
Як ми тридцять літ у неволі пробуваєм,
Та білого світа і праведного сонечка не видаєм,
Та й і празника святого різдва й великодня не знаєм..."

Ф. Колесса, II, с. 194.

Д. Про Марусю Богуславку.

Гей! На Чорнім морі
І на білому камені,
Там стояла темниця
І в тій темници
Сімсот бідних неволників страдає.
То до їх дівка бранка, Маруся, попівна Богуславка прихожає,
До їх слова промовляє:
„Гей, козаки, ви бідні неволники!
Вгадайте, що в нас сьогодні за день тепер".
То козаки, бідні неволники,
Теє зачували,
Дівки бранки, Марусі, попівни, Богуславки
У лице, в вічі видом не видали
І вни її по голосу пізнавали.
„Гей, дівко бранка, Марусю, попівна Богуславка!
Як-же ми можем тобі
Сей день узнавати?
Що ми вже тридцять років
У тій турецькій неволі бусурменській".

Ф. Колесса, II, с. 145.

---

[1]) Наголоси з причин технічних означено курсивом.

5. СОКІЛ.

Дума про Сокола належить до «богуславської групи» і представляє, як і инші дві, одну з сторін невільницького ренегатства, а саме найбільш небезпечну і огидну: знущання ренегата над иншими невільниками. Як і в инших двох думах, ренегат називається типовим для сеї групи іменем: Іван Богословець—Богуславець. Як і инші думи сього циклу, дума про Сокола дуже мало звісна, напевно вона звісна в репертуарі тільки трьох кобзарів—Вересая й Івана Кравченка-Крюковського та учителя Кравченка—Губи. Записана вона чотири рази, мабуть на протязі досить недовгого часу.

I. Варіянт **А**—Костомаровъ, Историческое значеніе южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества; друкувалось в «Бесѣдѣ» 1872 р., передруковано в «Собраніи сочиненій», т. XXI, с. 645. Звідки здобув Костомаров сей текст, не знати.

Варіянт **Б**—Записки Юго-Западнаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, т. I, Київ, 1873, с. 16; текст записаний від Остапа Вересая з Калюжинець Прилуцького повіту.

Варіянт **В**—«Украиньськи записи Порфирія Мартиновича» в Київській Старині, 1904, лютий, с. 298. Окремо 1906, с. 38. Текст записаний в 1870-х рр. від Івана Кравченка-Крюковського з Лохвиці.

Варіянт **Г**—В. Горленко, Иванъ Крюковскій, «Кіевская Старина», 1882, т. IV, с. 493—текст Крюковського; коли записано, не сказано. Сей текст подаємо в примітках до старшого варіянту Крюковського. Горленко згадує, що Братиця умів теж сю думу: його навчив якийсь інтелігент в Ніжені з запису Вересая вар. **Б**. Чи були які-небудь відміни в Братицинім співі, Горленко не каже.

II. Найстарший варіянт сеї думи, вар. **А**, від Костомарова, лишився зовсім поза увагою дослідувачів, що завжди вважають за перший запис варіянт **Б**. Одначе він заслугує великої уваги. Тимчасом як варіянти **Б** і **В** дуже ріжняться своїм стилем, але зовсім однаково оповідають саме оповідання думи, вар. **А** оповідає його досить відмінно: тут описується 1) як за відсутністю Сокола стрільці забірали Соколя́; 2) побут Соколяти в неволі; 3) поворот Сокола; 4) розмова з Орлом; 5) визволення Соколяти. В вар. **Б** і **В** перший і другий епізод оповідання пропущено, а тим самим і дальші частини вийшли дещо відмінно. Дуже цікава і та обставина, що сам початок варіянтів **А** і **Б** майже тотожній у всіх подробицях вислову, явище рідке серед варіянтів ріжного походження, властиво небувале. Деякі слова, що ріжнять **В** від **А**, знаходяться в вар. **Г** того-ж кобзаря (напр. «смотріли» як в **А**, замість «увидали» в **В**). Зате закінчення вар. **А** значно ближче до вар. **Б**. Все се робить таке враження, що варіянти **Б** і **В** вийшли від вар. **А** як основного типу: вар. **А** послужив їм взірцем. Пояснити сей факт не дуже легко, головно тому, що ми не знаємо нічого про вар. **А**. Повна його анонімність викликає навіть сумнів—чи не є се власна композиція Костомарова з легкодушних 1830—40-х рр., коли в фольклорі так багато підроблювалось. Коли приймемо думку, що се підробка, то дальші варіянти доводиться пояснити тим, що Крюковський і Вересай переняли сю думу з інтелігентських рук. Але ся теорія має значні труднощі. Перша та, що передати думу двом кобзарям значно трудніше, ніж навчити одного (як пр. Крюковський навчився «думи про Т. Бульбу», або кобзар Древкін—«Афон-Гори»). Друге те, що вар. **А** має сліди деякого перебування в народі: сього фальсифікатори дум не могли ніяк скопіювати. Варіянт пересипаний повторюваннями, типовими для кобзарів,—тимчасом редактори народніх записів звичайно скорочують їх як-раз і скупчують.

Инша можливість пояснення взаємин всіх трьох варіянтів та, що вар. **А** був записаний від кобзаря тої самої школи, з якої безпосередньо, або через товаришів переняли сю думу Вересай і Крюковський. На перешкоді рішучому висновкові стоїть наше незнання території, звідки вийшов вар. **А**.

Одначе можна означити її приблизно: вар. **Б** записаний від прилуцького кобзаря, але такого рухливого, що трудно вважати його репертуар за специяльно прилуцький. Вар. **В** (і **Г**) записано в Лохвиці—сусіднім повіті. Але Крюковський оповідав, що «Соколів» він переняв не від свого майстра, а від захожого кобзаря—знов з Прилуцького повіту. Се вказує нам, що Сокіл був все-ж таки прилуцьким «нумером». Одначе вар. **А** ріжниться від сих двох (чи трьох—разом з учителем Крюковського) варіянтів, які ми можемо вважати за прилуцькі, і ми мусимо відкинути думку, дуже спокусливу про те, що вар. **А** був записаний від самого Клима Губи, учителя Крюковського. Лишається необхідним допустити третє, що дума про Сокола існувала ще в инших школах, де розроблялась трохи инакше ніж в прилуцькій редакції, і де був записаний вар. **А**. До Лохвиці Сокіл прийшов з заходу, і можна допустити, що вар. **А** територіяльно знаходився ще далі на захід: належав до Ніженського або Козелецького повіту. Не далі на північ—бо нпр. сосницький кобзар Братиця (що замолоду жив в Мені) Сокола вчився з книги і, очевидно, не чув, щоб сю думу співав хто-небудь з кобзарів [1]).

Варіянти **В** і **Г** походять від одного співака, але записані в значних відступах часу, так що зовсім не покривають один одного. Що одначе ріжниці між текстами одного співака не можуть бути дуже великі або далекосяглі,—то подаємо з **Г** лише ті рядки, що мають якусь відміну від старшого тексту. Ріжниці між варіянтами **Б—В** і **А** дуже невеликі, мало що більші ніж поміж варіянтами Крюковського. У **Б** більше підкреслена діялогова форма.

III. Друкуючи вар. **А** в «Бесѣдѣ» в 1872 р., Костомаров зарахував сю думу до невільницьких. Викидання Соколяти на вал—«се алегорія відпущення невільника на волю» (?). В теперішнім вигляді, на думку Костомарова, ся дума належить до козацької доби і то до часу розцвіту козацької пісенности, «але основа алегоричного представлення символа дуже давня, і ми думаємо,—каже Костомаров,—що перше ніж народня творчість представила алегорично подію з людського життя, ся подія вже існувала без алегорії, в більш-менш подібних рисах».

Русов в 1874 р. вважав сю думу за історію спасення невільника за допомогою св. Івана Богослова (Записки Ю.-З. отдѣла И. Р. Г. О., т. I, с. 335).

Поза тим література сеї думи зливається з тими замітками, які посвячувалися иншим богуславським думам—особливо «Іванові Богуславцеві».

Так, в «Исторіи козачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества» (с. 726) Костомаров, обговоривши Марусю Богуславку, каже: «Ім'я Богуславця в народній поезії козацькій якимсь чином пристало до образу козацького героя, що перейшов до невірних і служить їм; в звязку з тим і попівна Маруся, ренегатка, стала «Богуславкою». Є ще дума про Сокола: дума алегоричного змісту, в якій козаки виступають як соколи...» і Костомаров відзначає ролю Івана Богуславця в сій думі. Житецький вважає думу про Сокола за частину того-ж епосу, з якого виділилась дума про Івана Богуславця (див. вище сказане з приводу «Івана Богуславця»). Більше дає нам коментар Горленка до варіянту **В**. «Дума «Соколи» належить до циклу невільницького»,—каже він, переказує відомости про Івана Богословця—Богуславця, які дають «Историческія пѣсни», та додає такі інформації від самого Крюковського. Думу сю Крюковський переняв від кобзаря Клима Губи, що учився в Прилуцькім повіті.—«Так собі кобзаришка був, згадує він його, він молодим і умер. Сам він сріблянський був (з м. Срібного Прилуцького повіту), так тут у нас у Жабках пристав до жінки; так года чотири чи що прожив, та й умер...» Проспівавши думу, Крюковський казав: «Це, бачте, так у плін, у неволю брали» і переходячи до власних наболілих споминів, продовжував порівняння. «Як, мовляв, були панські люде, то візьмеш до себе, та мучить, мучить того бідолашного чоловіка,—от як і мене... То воно так і зложено. От про християнську землю так і нема, щоб ізмучили під кінець жизні чоловіка,—а все невіра! Тоді воно було так,—і тепер те-ж саме». В сих словах Горленко бачив натяк на болгарські відносини.

Довгий і дуже цікавий коментар дав думі А. Лисовський [2]). Він надає їй величезне значіння: зрозуміти її, каже він, се зрозуміти всі инші думи (він має на увазі історичні думи, особливо Ганджу Андибера, див. нижче). В думі про Сокола за найзамітнішу рису він вважає її алегоричну форму. Під алегорією, каже він далі, знаходимо зовсім дозрілу філософічну думку. На диво, ми здибаємо ту

[1]) Кобзари и лирники, «Кіевская Старина», 1884, кн. I, с. 44.
[2]) Опытъ изученія малорусскихъ думъ, Полтава, 1890, с. 47—49.

саму ідею, котру відкрила увільнена европейська думка XVIII в. Що таке неволя? Се срібні пута панських звичок, жемчуг панської розкоши, відповідає алегорично дума. Се золоті кайдани цивілізації, навик до розкоши, перетоншені смаки і потреби культурного життя, відповідає Руссо. Хто вільний і щасливий? Той, кому вільний світ по світу походити, хто відмовиться від розкошів панського життя (каже дума). Первісні ловці і рибалки, відповідає Руссо. Відки з'явилась в думі ся дозріла думка? І чия ся оригінальна філософія? Така думка зрозуміла у Руссо, який бачив всі язви цивілізації і з розпуки прийшов до повного заперечення її. Але звідки з'явилась вона у нас, в наших думах, в нашім нехитрім життю, зовсім не зараженім їддю цивілізації? На се питання Лисовський відповідає прикладом козака Нетяги з його обдертою одежею: хоч він, мовляв, має і сап'янові боти і дорогії шати, та свідомо нехтує сею панською одежею, а з нею і панською ласкою, бо вище цінить свою людську гідність. Се здорова філософія, що з'явилася завдяки щасливим обставинам козацького життя, які протягом віків дозволяли козакові Нетязі бути паном своєї долі. Разом з тим ся філософія вільна від песимізму Руссо. «Козак Нетяга відкидає срібні пута і дорогий жемчуг, але відкидає лише як умови рабства». Окрім сеї філософічної сторони думи Лисовський відзначив в думі її ліричну сторону. А саме, побивання батьків за дитиною, що знаходиться в Царгороді—«епічнім місці неволі». Ось в сім лірічнім звороті, каже автор, ви нарешті чуєте слова козака Нетяги без гумору, без жартів, серйозного. «Ледви чи пізнаєте ви в сім ліричнім тоні, в сій сумній журливій постаті блискучого і дотепного героя реалістичних дум». На питання, що значить ся зміна, автор дає дві відповіді (властиво-ж одну). Вичерпалося джерело запорозького гумору, а сталося се, коли історична тяжба козака Нетяги була програна на його шкоду. Пани вже не викликають у нього жартобливих насміхів.

«Як борець, що втратив в битві все, козак Нетяга замкнувся в своїй непримиренній ненависті до ворога. І його остання дума подібна до заповіту старого вояка, в котрім він вказує свому синові на свого немилосердного ворога,—заповіт тим більше наповнений ліричним почуттям, що старий вояка не має вже віри в свої сили, ані довір'я до сил свого молодого сина, ані навіть довір'я до його охоти продовжити боротьбу батька. Може тому і побивається так старий сокіл за молодим соколям. Може тому й дрижить сльозами його голос, коли він каже: «ей, соколя моє, бездольне, безродне!»

Житецький, що знав тільки вар. **Б**, не висловлював жодних сумнівів про автентичність сеї думи, він бачив в ній вислів потягу до «вільного світу» козаків, що затягав їх на степи широкі, ужити життя, поки його стане (Мысли, с. 23).

Єрофеїв (VII, с. 59—60) висловлює таку думку про «Сокола»: «Ми вважаємо сю думу штучною через незвичайність деяких місць її: соколи несуть яйця, «стрельці булахівці» крадуть соколя. Незвичайні епітети: «гніздо щерлатноє», «яйце жемчужноє». Надто мало віри ймемо варіянтові 3-ому» (наш **Б**). Чому се недовір'я висловлене було саме старшому тексту Крюковського, не зрозуміло.

Над сею думкою Єрофеєва спиняється І. Каманін в статті: «Українські богатирі козацького періоду» (Записки Українського Наукового Товариства в Київі, XI, 1913), в якій маємо і найдовшу замітку, присвячену сій думі. Він рішуче відкидає всі сумніви, і доводить, що дума про Сокола належить до найстарших, але додає, що ті автори, які прилучають сю думу до невільницьких, теж помиляються. Та з дальшого неясно, чим сей погляд протирічить поглядові самого Каманіна. Його інтерпретація сеї думи така: хоч дума записана на Полтавщині, але створена вона мусіла бути на Волині або Брацлавщині, де в XIV в. існували болохівськ оселі, з яких він виводить стрільців-булахівців думи. «Під Соколом розуміємо тут багатого і войовничого Поляка-магната, який ставить свій замок в неоселенім безлюднім місці. Шукаючи живности, він, мабуть, збуджує неприязні почуття до себе у болохівської людности, і вона руйнує його замок, а сина продає в турецьку неволю. Епітети: «щерлатне гніздо» і «жемчужне яйце» вказують на багатство та значність войовничого пана, що оселився серед болохівців; варті уваги також і епітети: бездільне і безрідне дитя, себ-то дитина, відірвана від свого роду, що зістається в Польщі, яка через свою недолю попала в турецьку неволю. Нарешті зроблений Соколом висновок, що для нього буде корисніше «гуляти в чистім полі», показує, що Сокіл зрозумів невигоду і шкідливість для себе ворогування з місцевою людністю і признав необхідність жити по-козацьки—себ-то гуляти в чистім полі».

Не спиняючись на сих відважних висновках, мусимо тут тільки завважити, що ся теорія зовсім не виводить думи з категорії невільничих: увільнення з неволі чи то польського шляхтича, чи укра-

їнського юнака—мотив однаково невільничий. Також не розриває ся теорія звязку Сокола з иншими думами про Богуславців-ренегатів. Яка-б не була вартість теорії Каманіна, нам здається, що вона не збиває тих думок, що кажуть нам прилучити думу про Сокола до «Богуславської групи».

З приводу діялогів птахів, що здаються дивними Єрофеєву, Ф. Колесса (Думи, с. 90) висловлює увагу, що такі сцени досить розповсюджені в українських народніх піснях—особливо мотив «розмови орла з соколом».

Возняк (Історія української літератури, т. III, с. 481), приймаючи думку, що дума малює в символічній формі неволю і визволення, погоджується з Каманіним в тому, що добачає в герою думи дійсно якогось «визначного провідника козацького лицарства».

A.

Вилинули соколи із чужої сторони,
Сіли-пали в лісі, на привоздобному дереві орісі,
І звили собі гніздо драгоцінноє, щерлатнеє,
І знесли вони собі яйце жемчужнеє,
І вивели вони собі дитя бездольнеє.
І полетів старий сокіл на чужу україну живности доставати;
Він живности не достав,
А тільки безрідне та бездольне ясне соколя, своє рідне дитя, утеряв.
І шли[1]) стрільці булахівці (?) із Цaрегорода[2]),
Щерлатнеє гніздо усмотріли,
Оріх дерево ізрубили,
І бездольне, безрідне ясне соколя собі забрали,
Та в Цареград його заношили[3]),
Та Івану Богословцеві на утіху йому оддавали.

. . . .

Срібрені пути йому на ноги накладає,
І жемчугом глаза[4]) йому закриває,
І по Цареграді он похожає,
Своє серце звеселяє
І душу свою ясним соколям утішає.
А старий сокіл з чужої україни прибуває,
Сизокрилого орла на своєй україні стрічає:
«Ой, здоров, здоров, сизокрилий орле!
Як ти тут живеш, проживаєш,
На своїй україні пролітаєш?
Чи чув ти, прочув, чи бачив, пробачив,
Чи моє дитя бездольне, безрідне, ясне соколя, на моїй україні хоч мало ще гуляє?»
«Е гей, ні, ясний соколе, твого дитяти на сій україні немає,
А твоє дитя бездольне, безрідне, ясне соколя,
У вірі бусурманській,
У каторзі турецькій,
У городі Цареграді пробуває,
У Івана Богословця на його втіхи проживає».
То старий сокіл до орла сизокрилого словами промовляє:
«Як-же мені своє дитя бездольне, безрідне, ясне соколя, у вічі увидіти,
Своє серце звеселити?»
Сизокрилий орел до його словами промовляє,
Бить-то (будто) гірко плаче-ридає:
«Ти не знаєш, старий соколе, що робити.
Полети ти на Царгород город, жалібненько заквили,
Своїм голосом віру бусурманську, каторгу турецьку звесели,
А свому дитяті бездольному, безрідному, ясному соколяті, всю правду скажи:
Нехай він на серебрені пути не взирає,
На жемчуг не поглядає,
Що йому там хороше жити,
Є що їсти, є що пити,
Та нехай воно собі козацький звичай знає:
Як Іван Богословець буде по Царграді городі
І його на руках носити, [гуляти
Своє серце утішати,
То воно собі так безпечне головоньку свою нехай склоняє;
То Іван Богословець буде велике милосердіє мати,
Буде з своїх рук слугам оддавати
І слугам своїм промовляти:
Ой ви слуги мої дорогії
Возьміть срібні пути дитяті бездольному, безрідному, ясному соколяті, з ніг скидайте
І жемчуг з головоньки з очей здіймайте,
Та за Цариград город вихождайте,
Та на високий вал його викидайте,
Чи не буде тихий вітер повівати,
Чи не буде дитя безрідпеє, бездольнеє, ясне соколя здоров'я собі мати».

. . . .

Го[5]) вони теє зачували
За Цареград город вихождали,
Дитя бездольне, безрідне, ясне соколя, на високий вал викидали.

. . . .

А старий сокіл свої крила на землю спускає,
І своє дитя бездольне, безрідне, ясне соколя, на крила хапає,
Та під висоту підношає.

. . . .

До свого дитяти бездольного, безрідного, ясного соколяти, промовляє:
«А що моє дитя, ясне соколя, чи лучче в Цариграді у Івана Богословця проживати,
Чи лучче по білому світу ганяти?

[1]) Може: Ішли. [2]) Знак запитання Костомарова. [3]) Мабуть: заношали. [4]) Костомаров вважає сей вираз за «новѣйшій анахронизмъ», але порівн. нижче, дума № 11, вар. С, ряд. 59. [5]) Мабуть: То.

Ой-же лучче, дитя моє бездольне, безрідне, ясне соколя, по білому світу гуляти,
Ніж у Івана Богословця у городі Цариграді, у вірі бусурманській, у каторзі турецькій пробувати.
То[5]) старий сокіл ясний через Царград город перелітає,
То він жалібненько квилить, проквиляє,
Царград город кляне, проклинає:
«Хоч ти, Цареград город, на все не жаден,
На срібло та злато,
У тобі хороше жити, є в чім людям ходити,
Єсть що їсти й пити,
Но тільки чоловікові нема одрадости!»

Костомаров, Историч. значеніе, с. 645.

Б. Невольницька.

У неділю барзе рано-пораненьку
Налетіли соколи з чужої далекої сторони,
Да сіли — упали у лісі на преудобному дереві на орісі,
Да звили собі гніздо шарлатноє,
Знесли яйце жемчужноє,
Да і сплодили собі дитя—
Бездольноє безродноє соколя.
Як полетів ясен сокіл у чистеє поле
Живности доставати;
Ой да живности не достав,
А соколя своє, бездольне безродне дитя, утеряв.
То сокіл прилітає,—
Аж ёго соколяти немає;
То сокол літає,
Та орла питає:
„Орле брате! чи не бачив ти мого соколяти,
Безродного бездольного дитяти?
Чи ёго сильні дощі затопили
Чи буйні вітри заносили?“
„Соколе брате! твого соколяти
Ні сильні дощі не затопили,
Ні буйні вітри не заносили:
А йшли стрельці-булахівці[1]),
Тай набачили твоє гніздо шарлатноє,
Та взяли твоє соколя, бездольне безродне дитя,
Та у срібні пута запутали,
Жемчужью[2]) очи завішали,
Та понесли у город у Царигород
До Івана Богословця.
А Иванъ Богословець по ринку ходить,
Твоє соколя безродне бездольне на руці носить;
Та як би ти, соколе брате, добре дбав,
Та над город, над Царигород налітав, та на валу сідав,
Та як би ти жалібно квилив і проквиляв,
Щоб твоє соколя зачувало
Та смутно ся мало і головку склоняло і крилечка опускало,
Ой то чи не мог би Іван Богословець
Великого милосердия мати
Чи не звелів би він з ёго ніг
Срібних путів познімати,
Коло очей жемчужи позбірати;
Та чи не звелів би він ёго на вал виношати?“
Так сокол добре дбав,
І на город Царигород налітав,
І на валу сідав, жалібно квилив - проквиляв.
То соколя зачувало,
Смутно ся мало,
Головку склоняло,
І крилечка опускало.
Ей то-ж-то він, Іван Богословець,
Велике милосердиє мав
Срібні пута з ніг познімав
І жемчуж коло очей познімав;
Тай звелів ёго на вал виношати:
„То як буде воно утікати,
Так я велю ёго взнов забірати,
Та до мене приношати!“
А сокіл налітав, та на крила взяв,
Та на високу високу гору підношав:
„Ей, соколя моє, бездольне безродне!
Лучче ми будем по полю літати
Та собі живности доставати,
А ніж у тяжкій неволі
У панів проживати.
Ей то-ж то у панів єсть що пить і їсти,
Та тільки не вілен світ по світу походити.
Ей як то бьется птиця об птиці,
А родина об родині,
Ей то так-то бьется отець і мати
Об своїй кревній дитині.
Дай Боже на здоровье на многі літа.
Всім православним християнам
На многі літа
До конця віка!

О. Вересай, Записки, 1, с. 16.

В[1]). Про сокола.

(Невольницька).

Вилинули соколи
С чужої сторони,
Сіли впали[2]) у лісі
На превоздобному[3]) древі орісі,

[1]) Булахівка—то або вулиця, або що у селі, а може й село. Прим. Вересая. [2]) Жемчуж—то щось дороге. Прим. Вересая.

[1]) Співаючи сей-же твір декілька літ пізніше, сей-же співак робив такі зміни у тексті, що їх записав В. Горленко (варіянт Г): [2]) І сіли, упали. [3]) превольдобному.

Ізвили собі гніздо щерлáтноє [4]),
Ізнесли яйце жемчужноє [5])
І вивели собі дитя
Бездільне,
Та [6]) безрідне,
Ясне соколя.
То як полетів сокіл старий [7])
На чужу україну живности доставати,
То він собі [8]) живности не достав,
Тілько бездільне своє [9]) та безрідне ясне соколя утеряв [10]).
То він у [11]) свою україну прилітає,
Свого бездільного та безрідного соколяти на місті не застає [12]).
То він сизокрилого орла стрічає [13])
І до єго словами [14]) примовляє [15]):
«Ей, сизокрилий орле [16]),
Чи ти [17]) не чув, чи не прибачив [18]), де то моє дитя,
Бездільне та безрідне ясне соколя поділося [19])».
Ей [16]) то сизокрилий орел теє зачуває,
До ясного сокола словами примовляє:
«Ей то ти то ясний соколе [20])!
Їхали [21]) стрільці
Булахівці
З города [16])
Царигорода [16]),
Та твоє гніздо щерлатноє увидали [22])
Та [16]) оріх дерево зрубали,
Та твоє дитя,
Бездільне
Та безрідне [23])
Ясне соколя
Забрали,
Та в город Царіград заношали [24])
Та [25]) Івану Богословцю на утіху продавали.
То то Івась Богословець єго забірає,
Золоті путá на ноги надіває
І жемчугом очі запускає,
По Царигороді гуляє
І ясне соколя на руках носить, серце своє утішає [26]).
То як би-ж ти [27]), ясний соколе, над Цариград город надлетів,
Та жалібненько заквилив [28]),—
Хай твоє дитя,
Бездільне та безрідне соколя,
Не так то весело буває,
Не якої птиці не ввижає,
Головку склоняє,
То чи не буде Іван Богословець велике милосердіє мати.
Чи не буде єго на високий вал викидати».
То ясний сокіл теє зачуває [29]),
Над город Царигород надлітає,
Жалібненько проквиляє.
То ясне соколя теє зачуває,
Свою головку низенько склоняє,
І очі під ліб пускає.
То Іван Богословець на єго поглядає,
Важко здихає,
До своїх слуг словами примовляє [30]):
«Ой ви, вірні мої слуги [31])!
Возьміть оце дитя [16]),
Бездільне та безрідне соколя [16]),
Та золоті пута з ніг скидайте [32]),
Жемчуг з очей здіймайте [33]),
Та на високий вал виношайте [34]),
Та на тихий вітер єго пускайте [16]).
Буде [35]) на єго тихий вітер повівати,—
Чи не буде воно на своє здоров'я змагати».
Ой у сьватую неділеньку барзо рано пораненьку [16])
Бездільне та безрідне ясне соколя забірали [36]),
Золоті пута [37]) з ніг скидали [38]),
Жемчуг з очей знімали [39]),
Та [16]) на високий вал виношали [40]),
На тихий вітер пускали [41]).
То ясний сокіл на сиру землю крильця свої спускає [42])

---

[4]) Ізвели... щерлатне. [5]) А знесли... жемчужне. [6]) Бракує. [7]) старий сокіл. [8]) Та живности. [9]) а своє бездільне. [10]) В варіянті Г тут додано 4 рядки:

Шли стрільці-Булахівці
Щерлатне гніздо усмотріли
Та оріх древо зрубали
Та бездільне-безрідне ясне соколя забрали.

[11]) То старий сокіл на. [12]) Та свого дитяти бездільного та безрідного ясного соколяти на місті не заставає.

[13])
То він то жалібненько квилить-проквиляє
Сизокрилого орла в вічі забачає

[14]) Та словами до його. [15]) Додано: Гірко плаче, дрібними слізами проливає. [16]) Бракує. [17]) Додано: сизокрилий орле. [18]) бачив, рядок кінчиться. [19]) Де моє бездільне та безрідне дитя. [20]) Ой, соколе ясний. [21]) Шли. [22]) Та щерлатне гніздо твоє усмотріли. [23]) В варіянті Г рядки 31—33 так: Та твоє безрідне-бездітне.

[24])
Та сребранне пута на ноги надівали
Жемчугом очі йому закривали,

[25]) Та у Царіград-город. [26]) Рядків 38—42 бракує. [27]) Далі: соколе старий, полетів на Царіград-город. [28]) В варіянті Г замість рядків 44—51:

То буде Іван-Богославець у Царіграді-городі гуляти
Твоє дитя, ясне соколя на руках держати
То нехай воно в Івана Богославця на руках не так безпешно просвіщає
Головку низенько свою склоняє
Будто як нездорове буває
То він будет, Іванець Богославець, великую радість мати

[29]) Рядків 52—59 бракує. [30]) промовляти: От уже довжно буть, що бездільне та безрідне дитя, ясне соколя здорове не буває. [31]) ви слуги мої вірниї! Ви добру безпешність собі майте, [32]) Срібні пута з ясного соколяти з ніг здіймайте. [33]) І жемчуг із очей іскидайте. [34]) його виношайте. [35]) Чи буде. [36]) То слуги теє зачували. [37]) Сребраное путо. [38]) здіймали. [39]) скидали. [40]) ясне соколя виношали. [41]) Із рук його на сиру землю пускали.

[42])
сокіл велике милосердіє має
Та на сиру землю сідає,

І [43]) своє дитя,
Бездільне та безрідне ясне соколя,
Поспішно [16]) на крила хватає,
Під [44]) високу висоту залітає [45]),
Та город Царигород [46]) заклинає:
«Оже хоч ти, Царигород город, на сребро-золото багатий,
Шо є в тобі шо їсти і пити
І хороше ходити,
Та немає чоловікові одрадости [47])».
Услиши, Господи, у прозьбах
У нещетних молитвах [48])
Дай, Боже, миру царському,
Народу християнському,
На многая літа,
До концця віка!

П. Мартинович, Записи, с. 38.

---

[43]) Та. [44]) Та під. [45]) Додано: Жалібненько квилить проквиляє. [46]) Та Царігр.д город. [47]) Уступ 82—85 в вар. Г так:

«Ой-же хотя ти, Царіград-город, дорогими вещами украшений
І в тобі серебра і злата много пробуває
Ну чоловікові одрадости ніякої не має!»
От Царіграда-города ясний сокіл одлітає
До свого дитяти словами промовляє:
«Чи лучше, каже, бездільне-безрідне ясне соколя, у чистому полі безпешно гуляти
Ніж у Царіграді-городі у Івана-Богославця на руках проживати».

[48]) Рядків 86—87 бракує.

ДУМИ ПРО МОРЕ.

6. КІШКА САМІЙЛО.

Дума про Самійла Кішку, чи краще, про його втечу з турецької неволі, одна з найдовших і найкращих дум, належить до найтривкіших нумерів кобзарського репертуару. Вона записана шість разів в часі між першими роками XIX в. і 1910-м роком.

I. Варіянт **А** — Повѣсти малороссійскія. — Житецкій, Мысли о малорусскихъ думахъ, Київ, 1894, с. 224. Запис зроблено в першім або другім десятиліттю XIX в. в Миргородському пов. Ріжниці між сим текстом і тим, що був у Драгоманова: «копією Маслова», зазначені в примітці. Так само ріжнодруки Костомарова.

Варіянт **Б**—Малороссійскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни (П. Лукашевич), СПБ., 1836, с. 15; текст записаний дослівно від сліпого бандуриста Стрічки коло 20 липня с. с. 1832 р. на Полтавщині, коло Ромна в заїзнім домі Новицького.

Варіянт **В**—«Украиньськи записи Порфирія Мартиновича», Київ, 1906, с. 16. Текст записаний 20 травня 1876 р. в Лохвиці на Приліпці від кобзаря Івана Кравченка (Крюковського).

Варіянт **Г**—Н. Костомаровъ, Исторія козачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества, Собраніе сочиненій, т. XXI, с. 701. Текст отриманий від проф. Зайкевича, що записав його від кобзаря в Лубенськім повіті. «Исторія» друкувалась в 1880—83 рр., отже записано варіянт перед 1882—3 рр.

Варіянт **Ґ**—В. Горленко, Бандурист Іван Крюковський, «Кіевская Старина», т. IV, 1882. Текст записаний від Крюковського кілька літ пізніше, ніж се зробив Мартинович. З огляду на великі відміни сього тексту від старшого співу Крюковського друкуємо його в цілості, зазначаючи відмінні місця курсивом.

Варіянт **Д**—Ф. Колесса, Мельодії до українських народніх дум, серія II, с. 1; записано від лірника Скубія з Лелюхівки Кобеляцького пов. 1909 року.

Варіянт **Б** був передрукований Максимовичем зі змінами, що зазначені під текстом. Окрім того сей-же текст надрукував А. С. Афанасьєв в «Памятниках и образцах» 1853 р., с. 214. Сей передрук має поправки Максимовича, окрім того вокатив: паняту, княжату замінений в ньому номінативом: паня, княжя, і пропущено плач Санджаківни. Джерело при передруку не зазначено, хоч збірка Лукашевича тоді вже була видана.

II. Першим з'явився в друку варіянт **Б**, що довго вважався одиноким екземпляром сеї думи. Вінже й донині найповніший і найдовший—379 стихів. Варіянт **А** з'явився в друку доперва в 1880—83 рр. в праці Костомарова, але друкований уривками,—в цілості-ж він вийшов в «Мислях» Житецького в Київській Старині 1893 р. Вар. **А** коротший від **Б**—214 стихів, загалом простіший від **Б**, і має инше, коротше закінчення, поза тим належить до одного типу, бо обидва варіянти дають однаковий образ головних подій.

Инший тип представляє варіянт **В—Ґ** Крюковського. Тут подія представлена значно відмінно; вона більше здраматизована, скупчена, утеча відбувається майже слідом за поневоленням Кішки, і більший натиск положено на поворот—зустріч поворотців з новим персонажем, дідом Соленком. З нижче наведених слів співака видно, що тут відгравались ще якісь сцени, що підносили значіння сеї нової фігури: дід Соленко оповідав, як Турки його в полон брали.

Варіянт **Г**, фрагмент, очевидно стояв ближче до сього типу думи про Кішку ніж до старшого **А—Б** (розуміється слово старший уживаємо тут тільки в розумінню записів думи, але сі записи правдоподібно ближчі до первотвору).

Окрім сих друкованих записів треба зазначити, що Крюковський чував сю думу від пирятинського кобзаря Гордія і від свого майстра Вовка, отже можна мабуть сказати, що на Полтавщині се не була рідка дума, але з инших частей України її не чуємо.

Вже Крюковський називає її старою думою: Горленкові він казав, що не співав її вже літ двадцять—хоч се не вірно, бо співав її Мартиновичеві 5—7 літ перед тим, але, як видно, він і тоді не пам'ятав її цілої. І от по такім забуттю бачимо її знов в репертуарі Скубія—1909 р. В тім часі Скубій мав 50 літ, а осліп на 10 році життя, отже учився свого лірництва в 1870-их роках: тоді саме, коли Крюковський вже забував свого Кішку. На наше запитання О. Сластьон, який записав уривок **Д** для Ф. Колесси, ласкаво відповів, що Скубій знав сю думу тільки через п'яте десяте. Сей варіянт був трохи подібний до вар. **В—Ґ** (Крюковського).

О. Сластьон згадує теж, що думу про Самійла Кішку добре співав пан-майстер Юхим Бутовський, що помер 1924 р. в Попівці Миргородського пов. Від Бутовського записав сю думу якийсь д. Труш, кажуть кобзарі [1]).

Всі варіянти Самійла Кішки записані на Полтавщині в її північно-західній половині, в місцях досить далеко розкиданих. Дві редакції сеї думи **А—Б** і **В—Г—Д** територіяльно не протиставляються виразно одна одній. Ми можемо допустити досить близький звязок між Лохвицею і Лубнями, вар. **В** і **Г**; але вар. **Д**, з Кобеляків, відомий тільки в фрагменті, не позволяє нам зробити певних висновків що до поширення сеї, скажім, лохвицької редакції. Вар. **Б** записано коло Ромна, досить осторонь від сфери поширення другої редакції; він настільки відмінний від вар. **В—Г—Д**, що можемо вважати його місцевим, роменським варіянтом. По аналогії з ним вар. **А**, записаний десь коло Миргорода, можна теж приділити до сеї школи; приклад думи про Олексія Поповича дає досить виразні натяки на те, що «Повѣсти малороссійскія» були записані від кобзаря, який знав пирятинські думи, та можливо, що Пирятин і Ромен з кобзарського боку мали навіть деякі сполучення. Але наскільки сі дві гіпотетичні редакції Кішки, роменська і лохвицька, були диференційовані і як поширювались та й чи не було окрім них ще инших редакцій сеї думи, сього питання сучасні шість варіянтів не висвітлюють в ніякій мірі.

III. Перший видавець думи про Самійла Кішку, Лукашевич, присвятив сій думі досить велику замітку. Він констатує, що літописи не згадують імени кошового Кішки, як і взагалі мало згадують про запорозьких кошових. Підносить здогад, що за сим іменем криється якийсь звісний ватажок, але більш обачним вважає вдовольнитися вказівкою про ч а с події, яку він бачить в згадці про гетьмана Скалозуба, що його згадує «Исторія Русовъ», і тому рішає, що увільнення Кішки сталося перед 1589 р., коли взято в полон Скалозуба. Лукашевич вказав і на те, що в думі Скалозуб—Семен, а «Кониський називає його Дем'яном», се на його думку може бути помилка чи з одного чи з другого боку. «Рішучо можу сказати,—кінчить Лукашевич,—що ся дума скількістю віршів, деталями (подробностями) та істинно гомеричними описами перевищує в своїм роді всі думи в Малоросії, звісні нам дотепер». Захоплення Лукашевича сею думою прорівається ще раз в примітці до ряд. 305 (його поділу), де Кішка махає прапором до козаків. Він бере в дослівнім значінню сю епічну прикрасу думи: «Тут видно всю величність душі і правдиво лицарський дух старинних Малорусів. Попавши в неволю до Турків, провідник все таки встигає спасти від наруги корогви, мабуть зірвавши їх з деревища. І, як видно, гетьман Кішка носив таємно від своїх гнобителів, під одежею сі святі знамена слави і свободи і сі-ж корогви, по п'ятдесятчотирьохлітній неволі, мав він приємність розпустити, побачивши своїх земляків. Який величавий сюжет для маляра»... і уява Лукашевича малює тут-же сей образ повороту «столітнього» Кішки.

Костомаров в своїй дисертації 1843 р. (с. 97) за словами подиву для сеї думи, слідом так висловлюється про її походження: не можна сказати, до якого часу належить подія, описана в сій думі—її герой міг бути Самусь Кушка кошовий, що жив 1576 р., або Самійло Кушка, гетьман, поставлений Поляками на перекір Сагайдачному».

Куліш називає думу про Самійла Кішку «славословієм» та відріжняє сі славословія від инших н е в і л ь н и ч и х дум «плачів», що закінчуються молитвами. Славословія, на гадку Куліша, склада-

---

[1]) Про сього-ж «п. Труша, сенецького, з Засулля (з-під м. Сенчі)» оповідає кобзар М. Кравченко в статті О. Сластьона в «Кіевской Старинѣ», 1902 р., кн. V. Більше про нього нижче—у вступі до думи № 14.

лися не в неволі, а вдома на честь невільників, що поверталися і, як кажуть реалістичні деталі дум, складали їх такі, що сами «попробували турецької каторги» (Записки о Ю. Р., I, с. 315).

Антонович і Драгоманов, передруковуючи сю думу в «Историческихъ Пѣсняхъ», присвятили її великий історичний коментар, де дали погляд на турецьке невільництво, ренегатство невільників християн—турецьких посіпак, і широко спинились на історичнім підкладі фігури героя—Самійла Кішки. «Окрім багатства і реальности побутових деталів, дума про Самійла Кішку замітна ще значною, як на усну народню поезію, точністю біографічно-хронологічних даних». Згадки про Кішку в історичних джерелах Антонович і Драгоманов наводять такі: в т. з. Боркулабовськім літопису, в літопису Величка, в листі Івана Сірка до хана 1675 р., де сказано, що Самуїл Кішка був кошовим отаманом до 1575 р.; в літопису, виданім Н. Білозерським (згадується про полон кошового Кошки); в листах Станислава Жолкєвського за рр. 1574—1620 (Краків, 1868) видано шість листів Самуїла Кошки, з яких видно, що він був кошовим від 1600 по 1602 р. і брав участь в походах Замойського на Молдаву і в Ливонію. В сім ливонськім поході Кішка правдоподібно умер. Коментар спиняється і над іменем гетьмана Скалозуба та, зближуючи звістки про нього з біографічними даними Кішки, приходить до висновку, що Кішка був вибраний на кошового по смерті Скалозуба по повороті з полону 1600 р. Отже в неволі Кішка пробув не п'ятдесят чотири роки, а 28 («число 54,—додають коментатори,—зложене з двох епічних чисел—30 і 24»).

Дві сторінки віддано фіналові думи—звичаєві козаків обдаровувати певні манастирі зі своєї воєнної здобичи, та згадці про військо донське (варіянт **Б**, ряд. 375) і зносинам Запорожців з Донцями.

О. Міллер, говорючи про сю думу на археологічнім з'їзді в Київі 1875 р., зазначив, що вона побудована на мотиві віщого сну, мотиві розповсюдженім в богатирському епосі [1]).

Досить довгу розправу присвятив сій думі Костомаров в свої пізнішій праці «Истории козачества». Він мав тоді під руками вже не оден, а три тексти думи: **Б**, **А**—в рукопису, котрий дав йому А. Котляревський, а потім його видав Житецький, і **Г**—котрий він надрукував уривками на сс. 701—2 (ряд. 1—9) і сс. 716—17 (ряд. 10—37) свого твору. З таким апаратом Костомаров міг перевести вже основне порівнання текстів і спинитись над питанням їх розвою, тим більше, що як зазначено вище, у варіянті **Г**, Зайкевича, він вже мав представника другого типу сеї думи, який для нас представляє варіянт **В**—**Ґ** Крюковського. З тих трьох варіянтів, які Костомаров мав в руках, найстаршим, себ-то ближчим до найстаршої форми, він вважав варіянт **А** і то з таких причин: Історія сну Алкана-паші в редакції **Б** має ампліфікації, що виходять з загального тону оповідання, а варіянт **А** затримує і тут більшу простоту вислову, і Костомаров вважає се за доказ близькости до старого взірця. Варіянт Зайкевича, **Г**, через його короткість і недокінченість, він вважає за зіпсований і напівзабутий, тому дальший від первісного тексту (с. 704). Але головний доказ старшости **А** від **Б** Костомаров бачить в перказі розмови Кішки і Бутурлака підчас неприсутности Алкана-паші. В варіянті **Б** «Бутурлак відмовляє Кішку від християнства; Кішка з огидою протестує; Лях Бутурлак б'є його по лиці і грозить, що буде поводитися з ним більш суворо, ніж з иншими невільниками. Турки, почувши се, хвалять відступника-ключника перед пашею. Але раптом (ні з сього, ні з того) ключник, випивши, задумав підлеститись до Кішки, захотів говорити з ним про християнську віру і почав його гостити вином... В варіянті Котляревського (**А**) все се оповіджено більш натурально» (с. 705). Ще одну вставку варіянту **Б** вважає Костомаров пізнішою—а саме плач дівки Санджаківни і особливо ряд. 232—4. Він називає се «образом українського життя», що зовсім не підходить до оповідання. «В варіянті Котляревського його нема і се без сумніву пізніша вставка» (с. 710). Так само на користь варіянту **А** говорить оповідання про зустріч з турецькими галерами, а саме те, що в **Б** Кішка чомусь пливе до Царгороду, а не просто на Січ, і т. и. Але з другого боку, на думку Костомарова, варіянт Лукашевича має і дещо старого, такого що не заховалося в **А**. Се, по-перше, унижене поведення Бутурлака супроти Кішки, коли сей став паном галери; смерть Бутурлака від козаків по приїзді на Тендер. Се здається Костомарову цікавою рисою козацького побуту, що повинна була відбитись в старій редакції думи. «Услуга, яку відступник зробив козакам, не змила з нього плями ренегат-

[1]) О. О. Миллеръ, Великорусскія былины и малорусскія думы. Відбитка з «Трудовъ» 3-го археологічного з'їзду. Київ, 1876.

ства, тим більше, що то були услуги примусові. Ставши мусульманином, Бутурлак знущався з своїх колишніх одновірців і довіряти йому, лишивши його між козаками, на козацькі погляди вже не було можна. Зрадивши віру і козацтво раз, він міг зробити се і ще раз та вчинити козакам ще більшу шкоду» (с. 715). Старою рисою варіянту Б вважає Костомаров і його закінчення. Сі спостереження дають Костомарову змогу зробити такі висновки про розвій варіянтів: «Не записуючись і переходячи (усно) від співака до співака, наша дума вже давно підпала ріжним змінам і розбилася на варіянти. Але сі варіянти не могли вносити нічого чужого побутові, духові і звичкам (пріемамъ) того осередку, в котрім ся дума зложилася і вперше розповсюдилася. Кобзар чи бандурист міг по своєму надхненню додати нову рису або змінити старшу новою, але він не міг творити анахронізмів проти народнього побуту і часу; він сам був занадто близький до того життєвого кругу, в котрім утворилась і стала розповсюджуватись дума, що він співав... Але з часом умови життя ставали инші; поетичне стремління (потребность) народу зверталося до инших сфер, оповідання про події в осередку, в котрім народ уже не обертався, втратили свою свіжість і перестали впливати на серця з колишньою силою, і небагатьом давали вони розвагу. Тоді з думами стались дві зміні—одна за другою. Спочатку вони розширювались і, так сказати, пухли і надувались, тратили простоту і натуральність оповідання, приймали анахронізми супроти умов життя старих часів, віддалялись від колишнього народнього смаку і приймали риси сухости і в'ялости, що належать звичайно творам, в яких серце оповідача не має участи. Пізніше з думами сталося зовсім протилежне: вони стали скорочуватись. Кобзарі забували то одну, то другу частину думи. На трьох варіянтах думи про Самійла Кішку можемо бачити явище такої процедури, мабуть спільної всім думам. В варіянті Котляревського (А) дума ближча до своєї старої редакції, в варіянті Лукашевича (Б) вона в значній мірі підпала ампліфікації, а в варіянті Зайкевича (Г) вона вже скорочується і забувається» (с. 718).

Костомаров закінчив сі міркування поміченням, як ми тепер знаємо—помилковим, що ся дума майже вже вийшла з ужитку, і коли-б не запис Лукашевича і рукопис Повѣстей Малороссійскихъ, вона не стала-б звісна науці.

Велику розвідку думі про Самійла Кішку присвятив В. Науменко: «Происхожденіе малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ» [1]). Виходячи з того переконання, що кожний твір народньої поезії мусить мати якийсь історичний підклад, Науменко шукав первовзору думи про Кішку в історичних відомостях про сю особу. Для сього він спинився на вказівках джерел, вже звісних від попередніх коментаторів сеї думи, і додав ще відомість Боркулабовської хроніки про смерть Кішки в Швеції 1601 р. та про його похорон у Києві. Одначе сій звістці він не давав віри, особливо що до похорону в Києві, і взагалі весь сей перегляд привів його до того висновку, що ні одна з сих відомостей не могла вплинути на утворення думи, бо сі відомості згадують про полон, але не згадують про утечу Кішки,—тільки Рігельман говорить, що його викуплено з неволі. Се означає, на думку Науменка, що перше—пригоди кошового Кішки не мають безпосереднього звязку з думою про Самійла Кішку і друге—що дума ся зложилася в звісній нам формі значно пізніше ніж записувались історичні відомости про кошового Кішку. Инакше дума вплинула-б на сі записи, бо старі історики-літописці з повним довір'ям черпали свої відомості з творів народньої поезії, коли сі твори давали якусь нову відомість. Отже Науменко припускав, що факт утечі з неволі історичний, але належить до иншого імени, а з Кішкою звязався може в хвилю, коли той вернувся з неволі завдяки викупові козаків. Сам факт утечі, думав Науменко, оповідає італійська брошура про утечу руського офіцера з турецької неволі, що вийшла в Римі 1643 р. Увагу Науменка звернув на неї Антонович. Заголовок її такий: «Повідомлення про незвичайну подію, що недавно трапилася: про те як була взята найкраща турецька галера, що була під начальством Анти-паші Маріоля, як увільнились 207 невільників християн з Польської Руси і 70 невільників инших християнских країв, як були взяті в полон 40 Турків і 4 єврейські купці, як убито згаданого Анти-пашу з багатьма иншими Турками, і яку багату здобич знайдено на галері». Оповідається тут, як 1642 р. руський офіцер на прізвище Симонович, що був в турецькім полоні, визволився з своїми товаришами з неволі при допомозі Русина Микули, який був ключником у паші. Сей Микула, що мав довір'я у паші і ходив цілий день вільний, бо його лиш на ніч приковували до галери, назбирав пороху в мішок і сховав його між сухарями.

[1]) «Кіевская Старина», 1883, кн. II, Іюнь, с. 212—232.

Инший ренегат, зрадник Сильвестр з Ліворно доставив шаблі і так улегшив бунт. Він стався тоді, як галера була в Марморовім морю. Сцена бунту описана докладно: Симонович повинен був запалити порох, але не зміг, а огонь в його руках звернув увагу турецьких вартових—котрі одначе заспокоїлись, почувши від Симоновича, що він курить. Одначе при допомозі згаданого Сильвестра порох таки запалили і від нього погинуло багато Турків та зайнялася галера; решту-ж Турків порубано і покидано в море. Другий епізод повісти—се зустріч невільничої галери з турецькою фелюкою, що підплила до галери за новинами. Один з Русинів, який говорив по-турецьки, запрохав Турків на галеру і таким чином взяв їх в полон. Кінчиться брошура описом приїзду галери до Італії та описом здобичи.

Науменко вірно підкреслив значні подібності думи і брошури і головний натиск поклав на фігуру невільника - ренегата Бутурлака — Микули. Але він занадто рішуче зробив висновок, що саме подія, описана в брошурі, й стала основою думи про Самійла Кішку в тім виді, як ми її знаємо.

Один пункт на якім обидва оповідання розходяться—сватання у дівки Санджаківни Науменко роз'яснив між иншим так: «Не можна не звернути уваги на те, що «дівка Санджаківна» в думі звязана з містом Козловом, а в пісні про Івана Богуславця нарисована якась свобідна в поведенню «пані козловська», себ-то жінка важного урядника в Козлові. Правдоподібно був в Козлові подібний факт, і з того часу козловські мусульманки стали грати в думах ролю типічних самовільних жінок».

Висновки свої Науменко під кінець звів до чотирьох точок. Перше: Самійло Кішка був у неволі коло 1620 р., але утеча його не звісна. Друге—в народі ходили оповідання, а може і пісні про його полон. Третє, поворотці, що визволилися з Симоновичем, оповідали історію сього визволення, і ся історія з часом звязалася з іменем Кішки, про якого вже були старші перекази. Сі перекази, змінені і доповнені кобзарями, вилились в думу, яку записав Лукашевич в 1830-их рр., а один з численних варіянтів звісний від Горленка.

А. Н. Лисовський в своїй праці про думи 1890 р. вважає думу про Самійла Кішку (він пише: Кушка) «не тільки історично вірною і автентичною», але додає, що «вона щасливо уникнула пізніших поправок і прекрасно заховалася» (с. 15). Він робить здогад, що друга половина XVI віку і початок XVII, коли нема згадок про отамана Кішку, се час перебування Кішки в турецькій неволі. Що правда, джерела не згадують нічого про обставини Кішчиної утечі з неволі, але Лисовський уважає опис думи цілком певним і безсумнівно вірним. Порівнює ще сон Алкана-паші і плач Санджаківни з Святославовим сном та плачем Ярославни в Слові о полку Ігоревім, і вважає їх тільки зайвими поетичними покрасами.

П. Г. Житецький, друкуючи новий, найстарший, запис сеї думи 1893 р., погодився з висновками Науменка що до її звязку з історією Симоновича і додав, що сі висновки скріпляються варіянтами Зайкевича і Горленка **Г** і **Ґ** (вар. **В** ще був неопублікований), де дід Бутурлак виведений як нещирий ренегат, що в тайні зіставсь християнином, так само як Микула італійської брошури. Отже сі гірше заховані варіянти на ділі ближчі до історії ніж старші і цілїші варіянти **А** і **Б**, але сі зате дотримали деякі деталі, як опис турецької галери, відомости про життя невільників, що свідчать про добре знання козацького побуту. Порівнюючи сі, на його думку, новіші варіянти **А** і **Б**, Житецький робить ще такі помічення, близькі до поглядів Костомарова: 1) В варіянті Котляревського (**А**) ріжче зазначений тип ренегата, суворого і немилосердного; ренегат-же, представлений в варіянті Лукашевича (**Б**), належить до людей нерішучих, хистких і представляє переходові риси від таємного ворога Турків (варіянти **Г** і **Ґ**) до їх вірного слуги, котрого по повороті козаки убивають без жалю (вар. **А**). 2) Сам Самійло Кішка в варіянті Котляревського (**А**) нагадує дещо Івана Богуславця і як і сей він християнську віру ламає, а Бога милосердного в серці собі має. Тому і Лях-Бутурлак після відмови Кішки приняти бусурманську віру і після покарання Кішки за сю відмову ділиться з ним напитками, що прислав Алкан-паша на галеру. 3) Загалом варіянт Котляревського (**А**) менше підпав ампліфікації ніж варіянт Лукашевича (**Б**). Великий вплив на сей варіянт (**Б**) мала дума про Івана Богуславця. Сей вплив Житецький бачить в таких моментах, як вихід козаків на беріг і побивання Турків, та жаль дівки Санджаківни на скорий виїзд Алкана-паші, тоді як Турки вже побиті і вона повинна-б знати, що з галерою їде не Алкан-паша. Все-таки в чотирьох варіянтах думи (**А**, **Б**, **Г**, **Ґ**) Житецький бачив тільки дві самостійні редакції, що обидві могли з'явитись скоро по повороті Симоновича і під впливом переказів про Самійла Кішку. Коли-ж припустити, що вони з'явились одна по другій, то на

гадку Житецького старшою треба вважати **Г** і **Г'** (або **В**, **Г**, **Г'**). Могло бути одначе і так, що всі сі варіянти входили колись в один текст, що мовляв з часом розпався на дві редакції, з котрих кожна існує в двох варіянтах.

Монографія Науменка се найбільша праця про сю думу; після неї маємо лиш кілька заміток про думу в Історії України-Руси, т. VII, М. Грушевського і в Студіях І. Франка, які де в чім міняють висновки, зроблені працею Науменка, головно що до історичних відомостей про самого Кішку. Сі відомості, як їх маємо в Історії України-Руси, можна зібрати так. Перша згадка про Кішку належить до 1599 р., сього року козаки ходили морем на турецькі землі в допомогу воєводі мунтянському Михайлові, під проводом старшóго Самійла Кішки «з української шляхетської козаччини (з роду браславських Кошків або Кощичів, правдоподібно)». Потім 1600 р., на заклик короля іти з військом на Молдаву проти того-ж Михайла маємо лист-ультиматум від козаків з підписом Кішки, відомість про похід козаків під його проводом, арешт його по дорозі і новий вибір на гетьманство. Нарешті участь козаків з Кішкою в шведськім поході 1601 р. і остання звістка 1602 р. про смерть Кішки в битві під Феліном (сс. 247—251, 315—317).

Самій думі про Самійла Кішку в сім томі присвячена сторінка в примітці 4, с. 576—577. Відкинувши старі фантастичні дати про Кішку, переглянені вище, і згадавши італійську брошуру як прототип думи, автор каже далі: «В 1894 р. прибуло ще инше автентичне оповідання—чолобитна головного героя сеї епопеї, калузького стрільця Івана Семеновича Мошкіна царев а ж з алуванням. Вона була видана в Чтеніях московских і даючи справоздання з них в Записках Львівських т. VII с. 22, я вказав на звязь її з думою, а проф. Антонович, видаючи її разом з італійським мемуаром в II т. «Мемуар'ів къ ист. Южной Руси», висловив погляд, що подія 1643 р. в думі була скомбінована з традицією про неволю і визволення Кішки, яке могло мати місце в XVI в. перед гетьмануванням його, коли жив і Скалозуб, згаданий в думі. Як гіпотеза, ся гадка про аналогічну традицію про Кішку, скомбіновану потім з подією 1643 р., може уйти. Але кінець кінцем і ся найбільш історично обставлена дума дає нам тільки новий приклад вповні механічної звязи історичних імен тих часів з пісенними темами. Дума своїми деталями підходить до оповідань про епізод 1643 р. дуже близько і не можна сумніватися в тім, що описує вона таки сей епізод. Кішка до того причасним не був, правдоподібно не жив тоді давно. І тимчасом якимись невідомими шляхами дума притягає його ім'я і робить героєм події, до якої він не належав, описує його подробицями зовсім чужими, і т. д. Історично-побутовий образ з механічно причепленим, через спільність мотивів, історичним іменем».

Се той висновок, на котрім спинився дослід думи про Кішку. «Студії» І. Франка не додають нового. Він констатує тільки, що Кішка вмер з початку 1602 р., в турецькій чи татарській неволі мабуть зовсім не був, «а що до своєї воєнної діяльности на Білій Русі, де був писаний Боркулабовський літопис, заслужив собі на назву не чесного і хороброго лицаря, а радше розбійника та грабівника» (с. 246). Що до звістки про похорон у Київі, Франко думав, що «літописець занотував його тільки з наслуху, і можливо, що поклав Київ замість Канева. В такім разі фантастичну записку «Руської Достовірної Літописи» про полонення Самійла Кушка 1620 р. Турками на Цоцорі треба вважати локальною канівською легендою, що повстала значно пізніше, десь в 40-х р. XVII в., рівночасно з легендою про довгочасний полон Кушки в турецькій неволі та про романтичне освободження з неї християнських невільників, яка під впливом відомих нам тепер писаних джерел мусіла виробитися серед українського козацтва в тих-же 40-х роках XVII в. і тоді-ж, а не вчасніше дала початок відомій кобзарській думі про втечу Самійла Кушки з товаришем з турецької неволі» [1]).

К. Арабажин в своїй розвідці про думи, переказуючи коментарі Антоновича-Драгоманова і Лисовського, назвав думу про Кішку особливо популярною,—незрозуміло чому, коли вона звісна в такім невеликім числі записів. Він вважає її також найкраще захованою думою.

Старі погляди про кількадесятлітній полон Кішки описаний у думі виринають ще раз в історичнім оповіданню Кащенка «Про гетьмана козацького Самійла Кішку» 1917 р. Тут передруковано думу вар. **Б** і використано коментар Антоновича і Драгоманова; праця Науменка не узгляднена.

В збірнику Ревуцького маємо досить великий коментар до думи, що передає висновки попереднього досліду, як він зібраний у Франка, і подібно як Міллер особливу увагу звертає на пи-

[1]) Студії над українськими народніми піснями, Львів, 1913, с. 247.

тання пророчого сну Алкана-паші, як на одну з «самих улюблених форм всесвітньої епічної поезії від самих старих часів». Ревуцький наводить сон цариці Єлени в рос. пісні про «Взятіе Казани», сон в Слові о Полку Ігоревім, сон Крімгільди в Нібелунґах, пісню про Роланда, Рустеміяду і пісню про Косове поле.

В невиданій праці ак. Сумцова маємо такий погляд на питання авторства думи про Кішку: «Як би там ні було і хто ні був тим славним лицарем (Симонович чи ні), думу вперше зложив хтось з тих бідних невільників, що сиділи на галері, котрих затинали красною таволгою, такий що рубав Турок на галері власною рукою; про те свідчать такі історичні подробиці, які були в тямку тільки учаснику в цій морській пригоді».

А. Кишка Самыйло.

Изъ города Козлова до города Трапезона (1 рядок)
Гуляла галера цвѣткована-малевана[1], (2)
Четырьма[2]) цвѣтами процвѣтанна, (3)
Первымъ[3]) цвѣтомъ процвѣтанна—
Синими киндяками обвиванна, (4)
Другимъ цвѣтомъ процвѣтанна,
Турецкою червоною габою обвиванна[4]),(5)
А третимъ цвѣтомъ процвѣтанна—
Христіанскою кровью фарбованна[5]), (6)
Четвертымъ цвѣтомъ процвѣтанна—
Неволниками осаженна[6]), (7)
Козацкими гарматами обрыштована. (8)
У той галерѣ пробувало 700 турокъ-янычаръ, (9)
Межъ ними булъ старшій старшиною[7])
Алканъ-паша,
Трапезонское дитя молодое. (10)
Около той галеры пробувало 350 козаковъ-неволниковъ[8]). (12)
Уже они 40 лѣтъ въ неволѣ пробуваютъ, (13)
Объ землѣ христіанской ничего не знаютъ[9]). (14)
То межъ ними безъ старшины козацкой не бывало, (15)
Только одинъ бувъ[10]) старшій старшиною, (16)
Кишка Самыйло, гетманъ запорозскій,(17)
Другій бувъ старшій старшиною (18)
Судья черкаскій Марко Грачъ[11]). (19)
То вже тогда Алканъ-паша, трапезонское дитя, добре винъ дбае, (20)
На невольниковъ по два, по три кайдановъ набывае, (21)
Березиною[12]) по голыхъ рукахъ христіанскихъ затинае, (22)
Кровью христіанскою слѣды заливае[13]): (23)
„Добре вы, невольники, дбайте, (24)
Скорейше галеру до города Трапезона доганяйте!“ (25)
Тогда невольники за опашны[14]) руками хватали, (26)
Изъ глыба морской воды доставали, (27)
Швыдко[15]) галеру Чернымъ моремъ погоняли, (28)
До острова Тендера приганяли, (29)
Противъ Кефы города на опочинокъ ставали, (30)
Тамъ вони соби заночевали. (31)
То Алканъ-паши трапезонскому ополночи[16]) приснился сонъ чуденъ да[17]) пречуденъ, (33)
То Алканъ-паша отъ сна прочинае, (34)
Промежду[18]) турками-янычарами похожае: (35)

---

[1]) Копія Маслова—Драгоманова: Цвіткова-намалёвана.
[2]) Там-таки: четорьма.
[3]) Там-таки: 1-мъ, поправлено рукою Драгоманова: первимъ.
[4]) Там-таки, ся зміна відзначена теж у Драгоманова в „Житю і Слові“ 1895 р.: покривана; очевидно, під впливом варіянту Б, ряд. 8.
[5]) Копія Маслова—Драгоманова—фаброванa.
[6]) Там-таки—обсаженная.
[7]) Там-таки після „старшиною“ рядок кінчиться, слідуючі слова належать до рядка 11-го.
[8]) Копія Маслова: „тій... козаківъ-невольниківъ“.
[9]) Там-таки: на початку сього рядка додано: (Много годів).
[10]) Там-таки: Тільки бувъ одинъ.
[11]) Там-таки: Грачу, після слова в дужках знак запитання (?), його перечеркнено, мабуть рукою Драгоманова.
[12]) У Костомарова і в копії Маслова: Тоді березиною.
[13]) У Костомарова: „Кров християнську проливає“. В копії Маслова: „Кровъ християнскую сліди заливає“. До сього в „Копії“ примітка: „Должно быть: кровъю християнською. М. Т.“ (Толмачов, псевдонім Драгоманова).
[14]) Копія Маслова: опачины (се слово було поправлене, очевидно, рукою Драгоманова).
[15]) Там-таки: швидче.
[16]) В копії Маслова се слово зачеркнене і зверху написано „опівночі“ рукою Др.; перше здається було „от півночі“, або „опъ півночі“; тут рядок уривається.
[17]) В копії Маслова „да“ пропущено. Се відзначено теж у Драгоманова в „Ж. і С“.
[18]) Копія Маслова: проміжъ.

„Который бы межъ вами[19]) могъ сей сонъ отгадати, (36)
Могъ-бы я его великимъ паномъ наставляти, (37)
Що приснился мнѣ сонъ чуденъ да[20]) пречуденъ: (38)
Видится[21]), козаки-невольники моихъ турокъ-янычаръ всѣхъ порубали, (39)
Въ Черное море вкидали, (40)
А видится, Кишка Самійло, гетманъ Запорозскій, мене на руки бралъ, (41)
Мени сплечъ головку[22]) снималъ, (42)
Въ Черное море вкидалъ“. (43)
То межъ турками-янычарами никто[23]) не могъ сего сна отгадати, (44)
Только бувъ межъ ними старшій старшиною[24]) Ляшъ Бутурлака[25]),
Полковникъ переяславскій, (46)
Недовѣрокъ христіанскій, (47)
А винъ клюшникъ галерскій,
Той могъ сей сонъ[26]) отгадати, (48)
Сталъ словами промовляти: (49)
„Велю я тебѣ, пане молодый[27]), изъ невольниковъ старые кайданы снимати[28]),
А новыхъ по два, по три набивати, (52)
То будетъ твоя галера въ цѣлости пробувати“. (53)
Тогди турки-янычаре изъ невольниковъ старые кайданы снимали, (54)
Новыхъ по два, по три набивали (55)
И[29]) скоренько до города Трапезона[30]) поспѣшали, (56)
До дѣвки Санжакивны[31]) скоро приѣжжали. (57)
Стали до города Трапезона приѣжжати, (58)
Стали галеру до берега припинати[32]), (59)
Сталъ Алканъ паша молодый до дѣвки Санжаковны прибувати, (60)
Усихъ[33]) турокъ-янычаръ съ собою брати[34]), (61)
Тылько клюшника галерского въ[35]) галерѣ оставляти, (62)
То тамъ сталъ пити та гуляти, (63)
Только двохъ турокъ-янычаръ сталъ на подслухи посылати, (64)
Що буде Ляхъ[36]) Бутурлака изъ гетманомъ Самійломъ розмовляти. (65)
Тодѣ Ляхъ Бутурлака до Кишки Самила словами промовлялъ[37]): (66)
„Колы бъ ты, Кишко[38]) Самійло, свою вѣру христіанску поламалъ, (67)
А нашу бусурманску на себе взялъ[39]), (68)
Ужебъ я тебя съ кайданывъ расковалъ[40]) (69)
И съ[41]) собою за однимъ столомъ сажалъ“. (70)
То Кійшко Самійло свою вѣру христіанскую будто[42]) поламае, (71)
А Бога Милосердного въ сердцѣ себѣ мае. (72)
Ляхъ[43]) Бутурлака Кишку Самійла изъ кайданивъ росковалъ (73)
И[44]) съ собою за однимъ столомъ сажалъ, (74)
Про козацкіи звычаи роспиталъ. (75)
То турки-янычари тогди тое выслухали, (76)
До Алканъ-паши прибували, (77)
Словами промовляли:
„Теперъ, пане молодый, пый та гуляй[45]), (79)
Только Ляха-Бутурлака незабувай[46])“ (80)
Алканъ-паша пье та гуляе, (81)

---

[19]) У Костомарова і в копії Маслова додано: Турокъ.

[20]) В копії Маслова „да“ пропущено, се відзначено теж. у Драгоманова в „Ж. і С.“, але зверху на копії Др. його рукою дописано: та.

[21]) В копії Маслова додано (?) і перечеркнено. [22]) Там-таки—Полову. [23]) Там-таки: ніхто.

[24]) Там-таки тут рядок кінчиться, решта належить до другого рядка.

[25]) Там-таки слово Ляш поправлене, здається, було Ляж; після нього знак запитання (?), перечеркнений пізніше. До Бутурлака примітка Драгоманова: Въ другихъ варьянтахъ: Ляхъ и Илляшъ; Бутурлак вм. Потурнакъ, потурченый. М. Т.

[26]) В копії Маслова—Др. слова „сей сонъ“ додані над рядком. [27]) Там-таки: молодой.

[28]) Там-таки додано в дужках: (здіймати?) і перечеркнено.

[29]) У Костомарова і в копії Маслова „И“ пропущено.

[30]) В копії Маслова Трапезонта, пізніше т закреслено. Се мабуть помилка переписувача Драгоманового.

[31]) В копії Маслова—Др. зроблена примітка: „Т. е. невѣстѣ. Примѣчаніе записавшаго“. Се відзначено і у Драгоманова в „Ж. і С.“

[32]) В копії Маслова—Др. слово поправлено. [33]) У Костомарова: „Став“. [34]) В копії Маслова додано щось в дужках і перечеркнено.

[35]) У Костомарова: „Клюшника на галері оставляти“.

[36]) В копії Маслова „Лях“ поправлено на Ляшъ, в дужках додано (х). Драгоманов в „Ж. і С.“ зазначив, що в Маслова Лях називається все Ляж або Ляш.

[37]) У Костомарова: промовляє.—В копії Маслова: Тожъ Ляшъ... промовляе. [38]) Копія Маслова—Драгоманова: Кішка. [39]) У Костомарова сей рядок пропущений. [40]) Копія Маслова—Др.: рятовавъ.

[41]) Там-таки: Изъ. [42]) У Костомарова: будто свою віру.

[43]) Копія Маслова—Др. Ляж, поправлено на Ляш.

[44]) Там-таки: А.

[45]) У Костомарова: „Пийте-гуляйте“. В копії Маслова—Драгоманова було здається „гуляє“ і поправлено на „гуляй“ рукою Др.

[46]) У Костомарова: Забувайте. В копії Маслова—Др. здається „забувае“ і як вище.

Въ галеру напитки посылае. (82)
Якъ сталъ Ляхъ[47]) Бутурлака пидпивати, (83)
Сталъ гетману запорожскому[48]) по три чарки горилки даваты, (84)
То Кишка Самійло по одной чаркѣ[49]) выпивае, (85)
А по другой въ рукава выливае, (86)
А третію чарку черкаскому судьи посылае. (87)
То въже Ляхъ[47])-Бутурлака якъ упився[50]), (88)
То на лижко свалился, (89)
То Кишка Самійло отъ его пьяного съ запояса ключи отобралъ, (90)
Увсѣмъ[51]) невольникамъ въ руки подавалъ: (91)
„Вы, братцы, сами себя отмыкайте, (92)
Брязку не учините, (93)
Ильяша[52]) Бутурлака не збудите". (94)
Тогда невольники сами себя отмыкали, (95)
Брязку не учинили, (96)
Ляша Бутурлаки не збудили. (97)
Тогда Кишка Самійло Ляшу бутурлацы ключи до пояса привязалъ. (98)
О полночной годинѣ Алканъ-паша, дитя молодое[53]), отъ дѣвки Санжакивны изъ турками до галеры прибывае, (100)
То вже самъ лягае,
Спочивае, (101)
И только двухъ турокъ ради осмотрѣнія кайданъ посылае. (102)
То[54]) турки мижъ невольниками похожали[55]), (103)
За кайданы руками не хватали, (104)
До Алканъ-паши прибували,
Словами промовляли: (105)
„Теперъ ты, пане нашъ молодый, спочивай, (106)
Только Ляша Бутурлаки не забувай". (107)
Турки пьяны бували, (108)
Великимъ сномъ крѣпко спали. (109)
Кишка Самійло изъ рукъ, изъ ногъ тогди кайданы спускае, (110)
До невольниковъ словами промовляе: (111)
„Невольники, изъ рукъ, изъ ногъ кайданы спускайте, (112)
Брязку не учините, (113)
Турокъ-янычаръ не збудите, (114)
Сабли булатные въ руки хватайте, (115)
Туркамъ головы снимайте, (116)
Въ Черное море вкидайте, (117)
Только Ляша Бутурлака не займайте, (118)
Для порядку козацкаго оставляйте".(119)
Кишко Самійло Алканъ-пашу, трапезонское дитя молодое, на рукибралъ, (120)
Сплечъ голову снималъ, (121)
Въ Черное море вкидалъ,
Словами промовлялъ[56]): (122)
„Алканъ-паша, трапезонское дитя!
Що тоби во снѣ снилось, (123)
То тебѣ на яви изъявилось".
Тогда уже Кишко Самійло, гетманъ запорожскій, до козаковъ словами промовляе: (125)
„Ну-мо жъ мы, братця, сію турецкую галеру отъ пристани трапезонской далѣ отгоняти"[57]). (126)
Якъ стали Чернымъ моремъ поѣжжати, (128)
Стало ясне сонце снихожати, (129)
Сталъ Ляшъ-Бутурлака отъ сна прочинати. (130)
Тогди по галерѣ поглядаѣ, (131)
Що ни одного турка немае, (132)
Тогди до козаковъ словами промовляе: (133)
„Козаки, панове-молодци!
Нехай бы я могъ знати, (134)
Кого межъ вами паномъ назвати". (135)
Козаки словами промовляли: (136)
„Ляше Бутурлако,
Полковнику Переяславскій! (137)
Ты и самъ добре знаешъ, (138)
На-що ты насъ пытаешъ?" (139)
Тогди Ляшъ Бутурлака съ лижка вставае, (140)
До Кишки Самыйла приступае:
„Ей, гетмане запорожскій!
Зрадивъ ты мене старого, (142)
И мого пана молодого". (143)
Кишка Самійло словами промовляе: (144)
„Якъ будешъ ты мени сее говорити, (145)
То буду я тебе въ Черное море живьемъ укидати, (146)
А то я тебя могъ для порядку козацкаго оставляти". (147)
Въ обѣдней годинѣ стало ихъ 9 галеръ турецкихъ зостречати, (148)
Сталъ Ляшъ Бутурлака словами промовляти: (149)

---

[47]) У Костомарова: Іляшъ. [48]) Там-таки: гетьманові. [49]) В копії Маслова—Др. се слово записано рукою Др.
[50]) Там-таки—испився. [51]) В инших текстах—усім.
[52]) В копії Маслова—Др.—И Ляша.
[53]) В копії Маслова—Др. тут рядок кінчиться. [54]) У Костомарова додано—тиї.
[55]) В копії Маслова—Др. сей рядок дописаний рукою Др.
[56]) У Костомарова рядки 127—130 (вар. А) пропущено.
[57]) У Костомарова і в копії Маслова—Др. знаходимо ще рядок, що очевидно випав припадково у Житецького: Щоб не могли Турки Трапезонці нас доганяти. Сю ріжницю копії Маслова відзначив і Др. в „Ж. і С".

„Кишко Самыйло,
Гетманъ запорожскій! (150)
Половыну козаковъ въ кайданы забивай, (151)
А половину въ турецкое платье наряжай“. (152)
Тогди Кишко Самійло половину козаковъ въ кайданы забывае, (153)
А половину въ турецкое платье наряжае, (154)
Ляхъ Бутурлака на чердакъ выхожае, (155)
Турецкую короговъ выставляе, (156)
До турокъ-янычаръ словами промовляе: (157)
„Турки-янычари, не близко вы проѣжжайте[58]), (158)
Цытте, не кричите,
Молодого пана моего[59]) не збудите,
Бо мій панъ цѣлу ночъ съ дѣвкою Санжакивною гулялъ, (160)
А теперъ винъ спочивае“. (161)
Тогди турки-янычари тое зачували, (162)
За три версты галеры турецкыи отвертали. (163)
Тогди Ляшъ Бутурлака словами промовляе: (164)
„Ей, ну-те жъ, козаки, галеру швыденько до Сѣчи приганяйте, (165)
Щобъ не могли турки того дознати, (166)
Назадъ галеры привертати“. (167)
Стали козаки галеру до города Сѣчи приганяти, (168)
Стали сѣчовые козаки тое забачати, (169)
Стали вони изъ пушокъ гремати: (170)
„Ну-мо[60]) мы, братця, сію турецкую галеру розбивати, (171)
Щобъ могли турки въ Черномъ море потопати“. (172)
Ляшъ Бутурлака тое забачае, (173)
До Кишки Самыйла словами промовляе: (174)
„Кишко Самыйло,
Гетманъ Запорожскій! (175)
Ты межъ козакамы пробуваешъ,
Козацкихъ звычаевъ не знаешъ... (177)
Цвѣтную козацкую крещату хороговъ на чердакъ выноси, (178)
Будутъ сѣчевые[61]) козаки тое забачати, (179)
Будутъ нашу галеру козацкую крюками за лавки хватати, (180)
До берега ближе притягати, (181)
А то намъ доведется на Черномъ море пропадати“. (182)
Кишко Самійло червону короговъ крещату на чердакъ выставляе, (183)
Сѣчевые козаки стали познавати,
Стали въ лодки сѣдати, (185)
Стали близчѣ приѣжжати, (186)
За лавки галеру крюками хватати, (187)
Стали до берега близче притягати, (188)
Стали козаки съ галеры на берегъ выступати, (189)
Семене Скалозубе гетмане до галеры ближче приступае. (190)
Гетмана запорожского Самыйла тамъ пизнавае, (191)
И ще до его словами промовляе: (192)
„Кишко Самыйло, гетмане запорожскій, (193)
Сорокъ годивъ[62]) ты въ неволѣ пробувалъ, (194)
Ни одного козака изъ войска своего не утерялъ“. (195)
Тогди Кишко Самыйло изъ галеры выступае, (196)
Семена Скалозуба въ турецкую одежу наряжае, (197)
На козакивъ словамы промовляе: (198)
„Козаки, панове-молодцы! Ляша Бутурлаку изрубайте, (199)
А то мы тогди его не рубали, (200)
Що для порядку козацкаго оставляли“. (201)
Приѣхалъ Кишко Самыйло, гетманъ запорожскій, въ осени о Покровѣ, (202)
Та умеръ въ Филиповку объ Николаѣ[63]). (203)

П. Житецький, Мысли, с. 224.

Б. Самойло Кишка.

Ой изъ города изъ Трапезондта выступала галера,
Тремя цвѣтами процвѣтана, малёвана.
Ой первымъ цвѣтомъ процвѣтана—
Злато-синними киндяками побивана;
А другимъ цвѣтомъ процвѣтана—
Гарматами арештована;
Третьимъ цвѣтомъ процвѣтана—

[58]) У Костомарова: підходіте; копія Маслова—Драг.: призжайте.
[59]) Там-таки: Мого пана молодого. В копії Маслова—Др.—мого молодого пана.
[60]) Копія Маслова—Др.—нумъ. [61]) Там-таки—Січовиі. [62]) Там-таки — літ. [63]) Там-таки –в Пилипівку об Миколі.
[1]) Розмітка рядків у Лукашевича помилкова, але ми наводимо її з огляду на можливість старих цитат, що рахуються за його нумерацією. Розмітку Лукашевича подаємо з знаком*.

Турецкою бѣлою габою покровѐна.
То въ той галерѣ Алканъ Паша,
Трапезондское Княжя гуляе;
Маеть собѣ избранного люду[1]):
Семсотъ Туркôвъ, Янычаръ штыреста,
Да бѣдного невольника почварта-ста[2]),
Безъ старшины войскової;
Первый старшій межъ ними пробуваеть:
Кишка Самôйло[3]), Гетьманъ Запорожьскій,
Другій, Марко Рудый, Судья войсковый,
Третій, Меисій Грачъ, войсковый Трембачъ[4]),
Четвертый, Ляхъ Бутурлакъ[5]), клюшникъ[6]) галерскій,
Сотникъ Переяславскій,
Недовѣрокъ Христіяньскій!
Що бувъ тридцать лѣтъ у неволѣ,
Двадцать штыре якъ ставъ по волѣ,
Потурчився, побусурманився,
Для Панства великого,
Для лакомства несчастного!..
Въ тôй галерѣ отъ пристани далеко отпускали,
Чорнымъ моремъ далеко гуляли;
Противъ Кефи города[7]),
Тамъ собѣ великій да довгій опочинокъ мали.
То представится Алканъ[8]) Пашатѣ,
Трапезондскому княжатѣ, молодому панятѣ,
Сонъ дивенъ, барзо дивенъ на причудъ[9])...
То Алканъ Паша, Трапезондское Княжя,
На Туркôвъ, Янычаръ, на бѣдныхъ невольникôвъ поклакае:
„Турки, каже, Турки, Янычаре,
И вы бѣдныи невольники!
Который бы могъ Турчинъ, Янычаръ, сей сонъ отгадати,
Могъ бы ему три грады Турецкіе даровати,
А который бы могъ бѣдный невольникъ отгадати,
Могъ бы ему листы—вызволены писати,
Щобъ не могъ нигде никто зачепати!"
Сее Турки зачували, ничого не сказали;
Бѣдны невольники хочь добре знали, собѣ промовчали.
Тôлько обозветься межъ Туркôвъ
Ляхъ Бутурлакъ, ключникъ галерскій,
Сотникъ Переяславскій,
Недовѣрокъ Христіяньскій:
„Якъ-же, каже, Алкане Пашо, твôй сонъ отгадати,
Что ты не можешъ[10]) намъ повѣдати?"
„Такій минѣ, небожята, сонъ приснився,
Бо-дай николи не явився:
Видится моя галера цвѣткована, малёвана,
Стала вся оббдрана, на пожарѣ спускана;
Видится мои Турки, Янычары,
Стали вси въ пень порубаны;
А видится мои бѣдны невольники,
Которыи були у неволѣ,
То вси стали по волѣ;
Видится мене Гетьманъ Кишка,
На три части розтявъ,
У Чорное море пометавъ..."
То скоро тое Ляхъ Бутурлакъ зачувавъ,
Къ нему словами промовлявъ:
„Алканъ Пашó, Трапезондскій Княжату,
Молодый Паняту,—
Сей тобѣ сонъ не буде, ни мало зачепати,
Скажи минѣ получче бѣдного невольника доглядати,
Съ ряду до ряду сажати,
По два, по три старыи кайданы и новыи исправляти,
На руки, на ноги надѣвати, съ ряду до ряду сажати,
Червоною таволгою, по два дубця брати,
По шіяхъ затынати, кровь Христіянськую на землю проливати".
Скоро то сее зачували:
Отъ пристани галеру далеко отпускали,
Тогдѣ бѣдныхъ невольникôвъ до опачинъ руками пріймали[11]),
Щироглыбокои, морськои воды доставали;
Скоро то сее зачували,
Отъ пристани галеру далеко отпускали:
До города Козлова,
До дѣвки Санджаковны, на залёты поспѣшали.
То до города Козлова пробували,
Дѣвка Санджаковна, на встрѣчу выхожае,
Алкана Пашу въ городъ Козлôвъ,
Со всѣмъ вôйскомъ затягала[12]),
Алкана[13]) за бѣлу руку брала,
У свѣтлици, камяници вызывала[14]),
За бѣлу скамью сажала,
Дорогими напитками наповала.
А вôйсько середъ рынку сажала.
То Алканъ Паша, Трапезондское Княжя,
Не барзо дорогіи напитки вживае,
Якъ до галеры двухъ Турчинôвъ на пôдслухи посылае:
Щобъ не могляше Бутурлакъ, Кишку[15]) Самôйла отмыкати,
У поручь себе сажати.
То скоро ся тыи два Турчина
До галеры пробували...

[1]) У Максимовича, Збірник, 1849: Ізбраного люду собі має. Зміни Максимовича приняли теж Антонович і Драгоманов. [2]) Макс. і Ант.—Др.: Півчвартаста. [3]) Макс. і Ант.—Др.: Трубач. [4]) У Макс.: Кушка. [5]) У Куліша, Возсоединіе: лях, потурнак. [6]) Макс.: клюшник. [7]) Так у Лукашевича. Передруковуючи сей текст, Максимович, а за ним Антонович і Драгоманов додали: приставали. [8]) Макс. і Ант.—Др.: Алкану. [9]) Макс.: напрочудъ. А.—Д.: почуд; у Куліша, Историія возсоединенія: прочудо. [10]) Куліш: хочеш. [11]) Рядки 76—79 у всіх старших передруках пропущені. [12]) Макс. і А.—Д.: затягає. [13]) Макс. і А.—Д.: Алкана-Пашу. [14]) Макс. і А.—Д.: зазивала. [15]) Макс. і А.—Д.: Мог лях-Бутурлак... Кушки (Кішки).

То Кишко[16]) Самойло, Гетьманъ Запорожскій,
Словами промовляе:
„Ай Ляше Бутурлаче, брате старесенькій!
Колись и ты бувъ въ такій неволѣ,
Якъ мы теперя,
Добро́ намъ вчини,
Хочъ насъ старшину отомкны;
Хай бы и мы у городѣ побували,
Паньске весе̂лье добре знали“.
Каже, Ляхъ Бутурлакъ:
„Ой Кишко Само̂йлу, Гетьмане Запорожскій,
Батьку Козацькій! Добро ты вчини:
Вѣру Христьянську, подъ нозѣ по̂дтопчи,
Хрестъ на собѣ поломни.
Аще будешъ вѣру Христіянску подъ нозѣ топтати,
Будешъ у нашего пана молодого,
За родного брата пробувати“.
То скоро Кишка Само̂йло зачувавъ[17]):
„Ой Ляше Бутурлаче, недовѣрку Христіянській!
Бодайже ты того не дождавъ,
Щобъ я вѣру Христіянськую подъ нозѣ топтавъ!
Хочъ буду до смерти бѣду да неволю пріймати,
А буду въ землѣ Козацькій, голову Христіянську покладати;
Ваша вѣра погана,
Земля проклята.
Скоро Ляхъ Бутурлакъ тое зачувае:
Кишку Само̂йла у щоку затынае.
„Ой, каже, Кишко Само̂йлу, Гетьмане Запорожскій,
Будешъ ты мене въ вѣрѣ Христіянськои укоряти,
Буду тебе паче всѣхъ невольнико̂въ доглядати,
Старыи и новыи кайданы направляти,—
Ланцюгами за поперекъ[18]) втрое буду брати“.
То ты[19]) два Турчина, тое зачували,
До Алкана Пашы пробували:
„Алканъ Пашо́, Трапезондское Княжя! безпечно гуляй:
Доброго и вѣрного ключника маешъ,
Кишку Само̂йла въ щоку затынае
Въ Турецьку вѣру ввертае“.
То Алканъ Паша, Трапезондское Княжя, великую радость мало:
Пополамъ дорогіи напитки раздѣляло,
Половину на галеру отсылало,
Половину съ дѣвкою Санджаковною уживало.
Ставъ Алканъ Паша[20]) дорогіи напитки пити, по̂дпивати,
Стали умыслы, Козацьку голову, ключника розбивати:
„Господи есть у мене, що испити и исходити,
То̂лько ни съ кѣмъ объ вѣрѣ Христіяньско̂и розговорити“.
До Кишки Само̂йла пробувае:
По ручь себе сажае,
Дорогого напитка метае,
По два, по три кубка въ руки наливае.
То Само̂йло Кишка, по два, по три кубка въ руки бравъ,
То у рукава, то у пазуху, сквозъ третю хусту[21]) до долу пускавъ.
Ляхъ Бутурлакъ по единому выпивавъ:
То такъ напився,
Що съ но̂гъ съвалився.
То Кишка Само̂йло да угадавъ:
Ляха Бутурлака до ложку[22]) вмѣсто дитяти спати клавъ.
Самъ восемдесять чотыри ключи съпо̂дъ голо̂въ выймавъ,
На пяти человѣкъ по ключу дававъ:
„Козаки Панове, добре майте,
Одинъ другого отмыкайте,
Кайданы изъ ногъ, изъ рукъ некидайте,
Полуночнои годины ожидайте“[23]).
Тогда̂ козаки, одинъ другого отмыкали,
Кайданы изъ рукъ и изъ ногъ некидали,
Полуночнои годины ожидали,
А Кишко Само̂йло чогось догадавъ,
За бѣдного невольника ланцюгами втрое себе принявъ:
Полуночнои годины ожидавъ.
Стала полуночная година наступати,
Ставъ Алканъ Паша съ во̂йскомъ до галеры пробувати;
То до галеры пробувавъ, словами промовлявъ:
„Вы Турки, Янычаре, по маленьку ячите,
Моего вѣрного ключника не сбудите:
Самы же добре, по межъ рядами прохожайте,
Всякого чёловѣка осмотряйте,—
Бо теперя во̂нъ по̂дгулявъ,
Щобы кому пыльги недавъ“.
То Турки, Янычаре свѣчи у руки брали,
По межъ рядо̂въ прохожали,
Всякого чоловѣка осмотряли;
Богъ помогъ за замокъ руками не пріймали:
„Алканъ Пашо́, безпечно почивай,
Доброго и вѣрного ключника маешъ,
Во̂нъ бѣдного невольника съ ряду, до ряду посажавъ,

---

16) А.—Д.: Кішка. 17) Макс. і А.—Д. вставлено: словами промовляв. 18) Максимович і А.—Д.: поперег. 19) Максимович і А.—Д.: тиї. 20) Максимович і А.—Д.: Лях-Бутурлак. 21) Максимович і А.—Д.: скрізь хусту третю. 22) Макс. і А.—Д.: ліжка. 23) Макс. і А.—Д.: дожидайте.

По три, по два старыи кайданы и новыи посправлявъ;
А Кишку Самôйла, лан цюгами у трое принявъ".
Тогдѣ Турки, Янычаре угалеру вхожали
Безпечно спати полягали,
А которыи хмельны бували, на сонъ сънемогали—
Коло пристани Козловськои спати полягали...
Тогдѣ Кишка Самôйло полуночнои години дождавъ:
Самъ межъ Козакôвъ уставъ
Кайданы изъ рукъ и изъ ногъ у Чорное море поронявъ;
У галеру вхожае, Козакôвъ побужавъ,—
Сабли булатныи на выбôръ выбирае,
До Козакôвъ промовляе:
„Вы Панове молодци! кайданами не стучите,
Ясины не вчините,
Ни которого Турчина въ галерѣ не сбудите..."
То Козаки добре зачували:
Сами съ себе кайданы скидали,
У Чорное море кидали,
Ни одного Турчина не сбудили.
Тогдѣ Кишка Самôйло до Козакôвъ промовляе:
„Вы Козаки молодци! добре, братіе[24]), майте,
Отъ города Козлова забѣгайте:
Турокъ, Янычаръ въ пень рубайте,
Которыхъ живцемъ у Чорное море бросайте..."
Тогдâ Козаки отъ города Козлова забѣли[25]):
Турокъ, Янычаръ въ пень рубали,
Которыхъ живыхъ въ Чорное море бросали.
А Кишка Самôйло Алкану Пашу изъ лôжка взявъ,
На три части розтявъ, у Чорное море побросавъ.
До Козакôвъ промовлявъ:
„Панове молодци! добре дбайте,
Всѣхъ у Чорное море бросайте,
Тôлько Ляха Бутурлака не рубайте:
Между вôйскомъ для порядку,
За ярызу войскового—зоставляйте!"
Тогдѣ Козаки добре мали:
Всѣхъ Туркôвъ у Чорное море пометали;
Тôлько Ляха Бутурлака не сърубали,
Между вôйскомъ для порядку,
За ярызу вôйскового зоставляли.
Тогдâ галеру отъ пристани отпускали,
Сами Чорнымъ моремъ далеко гуляли...
Да ще у недѣлю барзо рано, по раненьку,
Не сива зузуля заковала:
Якъ дѣвка Санджаковна коло пристани похожала,
Да бѣлы руки ломала, словами промовляла:
„Алканъ Пашó, Трапезондское Княжату,
На що ты на мене, такое великое пересердіе маешъ,
Що отъ мене сегодня барзо рано выѣзжаешъ;
Когдâ бы була отъ отця и матуси[26]),
Сорома и наруги приняла—
Съ тобою хочь едину ночь переночевала..."
Скоро ся тое промовляли: галеру отъ пристани отпускали,
Сами Чорнымъ моремъ далеко гуляли.
А ще у Недѣлоньку у полуденную годину,
Ляхъ Бутурлакъ отъ сна пробуждае:
По галерѣ поглядае, що ни единого Турчина у[27]) галерѣ не мае.
Тогдѣ Ляха Бутурлакъ изъ лôжка вставае
До Кишки Самôйла прибувае, у ноги впадае:
„Ой Кишко Самôйлу, Гетьмане Запорожськiй, батьку Козацькій!
Не будь же ты на мене,
Якъ я бувъ на останцѣ[28]) вѣка моего на тебе,
Богъ тобѣ да помôгъ непріятеля побѣдити;
Да не умѣтъимешъ у землю Христіянськую входити;
Добро ты учини: половину Козакôвъ у оковы до опачинъ посади,
А половину у Турецькое дорогое платье наряди;
Бо ще будемо отъ города Козлова
До города Цареграда гуляти,
Будуть изъ города Цареграда двѣнадцать галеръ выбѣгати,
Будуть Алкана Пашу съ дѣвкою Санджаковною
По залётахъ поздравляти:
Тоякъ будешъ отвѣтъ отдавати?.."[29])
Якъ Ляхъ Бутурлакъ научивъ,
Такъ Кишка Самôйло, Гетьманъ Запорожськiй, учинивъ:
Половину Козакôвъ до опачинъ у оковы посадивъ,
А половину у Турецкое дорогое платье нарядивъ:
Стали отъ города Козлова, до города Цареграда гуляти,
Стали изъ Цареграда двѣнадцать галеръ выбѣгати

[24]) А.-Д:—братте. [25]) Так у Лукашевича. Поправка у Макс. і Антоновича і Драгоманова: забігали. [26]) У Максимовича: отця і матері. У Ант.—Др.: од матері. У Куліша: і матері. [27]) А.—Д.: на. [28]) А.—Д.—станці. [29]) А.—Д.: давати.

И галеру изъ гарматы торкати,—
Стали Алкана Пашу съ дѣвкою Санджаковною
По залётахъ поздравляти.
То Ляхъ Бутурлакъ чегось догадавъ:
Самъ на чердакъ выступавъ,
Турецкимъ бѣленькимъ завиваломъ махавъ:
Разъ то моввить по Грецьки,
У други по Турецьки,
Каже: „вы Турки, Янычаре, помаленьку, братія, ячите
Отъ галеры отверните:
Бо теперя вôнъ подгулявъ, на упокоѣ почивае,
На похмѣлье сънемогае,
До васъ не встане, головы не съведе.
Казавъ: якъ буду назадъ гуляти,
То не буду вашей милости и повѣкъ забувати.“
Тогдâ Турки, Янычаре, отъ галеры отвертали,
До города Цареграда убѣгали:
Изъ двѣнадцати штукъ гарматъ гремали,—
Яссу воздавали,
Тогдѣ козаки собѣ добре дбали:
Семь штукъ арматъ собѣ арештовали,—
Яссу воздавали,
На Лиманъ рѣку испадали,
Къ Днѣпру славуть и [30]) низенько уклоняли:
„Хвалимъ Тя Господи и благодаримъ!
Були пятьдесять штыре годы у неволѣ
А теперя хочь не дасть намъ Богъ на часъ поволѣ!“
А у Тендровѣ островѣ Семенъ Скалозубъ
Съ вôйскомъ на заставѣ стоявъ,
Да на тую галеру поглядавъ,
До Козакôвъ словами промовлявъ:
„Козаки, Панове молодци! Що сія галера чи блудить,
Чи свѣтомъ нудить,
Чи много люду Царського мае,
Чи за великою дóбичью гоняе [31]) ?
То вы добре майте:
По двѣ штукъ гарматъ набирайте,
Тую галеру изъ Грознои гарматы привѣтайте,—
Гостинця ій дайте!
Если Турки, Янычаре, то у пень рубайте,
Если бѣдныи невольники, то помочи дайте“.
Тогдâ Козаки промовляли [32]):
„Семене Скалозубе, Гетьмане Запорожській,
Батьку Козацькій!
Де-сь ты самъ боисься
И насъ Козакôвъ страшишься [33]):
Есть сія галера, не блудить,
Ни свѣтомъ нудить,
Ни много люду Царського мае,
Ни за великою дóбычью гоняе:
Се можетъ ѐ давній, бѣдный невольникъ,
Изъ неволи утекае...“
„Вы вѣры не дôймате,
Хочь по двѣ гарматы набирайте:
Тую галеру изъ Грознои гарматы привѣтайте,
Гостинця ій дайте!
Якъ Турки, Янычаре, то у пень рубайте,
Если бѣдный невольникъ, то помочи дайте.“
Тогдâ козаки якъ дѣти не гораздъ починали,
По двѣ штуки гарматъ набирали [34]):
Тую галеру изъ Грознои гарматы привѣтали,
Три доски у суднѣ выбивали,
Воды Днѣпровскои напускали...
Тогдâ Кишка Самôйло, Гетьманъ Запорожьскій,
Чегось отгадавъ, самъ на чердакъ выступавъ;
Червоныи, хрещатыи, давніи Корогвы изъ кишени вынимавъ
Роспустивъ...
До воды похиливъ...
Самъ низенько уклонивъ:
„Козаки, Панове молодци! сія галера не блудить,
Ни свѣтомъ нудить,
Ни много люду Царьского мае,
Ни за великою дóбычью гоняе:
Се есть давній, бѣдный невольникъ—
Кишка Самôйло изъ неволи утекае;
Були пятьдесять чотыре годы у неволѣ.
Теперь чи не дасть Богъ, хоть на часъ поволѣ...“
Тогдâ Козаки у каюки скакали,
Тую галеру за малёваны облавки брали,
Да на пристань стягали,
Отъ дуба до дуба,
На Семена Скалозуба, паёвали;
Тую галеру на пристань стягали.
Тогдѣ: златосиніи киндяки—на Козаки,
Златоглавы—на Отаманы,
Турецькую бѣлую габу—на Козаки на бѣляки.
А галеру на пожаръ спускали.
А сребро, злато на три части паювали:
Первую часть брали на церкви накладали:
На святого Межигорского Спаса,

[30]) Макс. і А.—Д.: Дніпру-Славуті. [31]) Макс. і А.—Д.: ганяє. [32]) Замість попередніх трьох рядків (300—303) у Макс. і А.—Д.: тоді промовляли. [33]) Куліш: страмишся. [34]) Куліш: набивали.

На Терехтемировській монастырь,
На святую Сѣчовую Покровъ — давали:
Которы давнимъ Козацькимъ скарбомъ будовали,
Щобъ за ихъ вставаючи и лягаючи,
Милосердого Бога благали;
А другую часть по межъ собою паювали;
А третью часть брали:
Очертами сѣдали,
Пили да гуляли,
Изъ семипядныхъ пищалей гремали,
Кишку Самôйла по волѣ поздравляли:
„Здоровъ, кажуть, здоровъ Кишко Самôйлу,
Гетьмане Запорожській! не загинувъ еси у неволѣ,
Не загинеше съ нами Козаками по волѣ!..“
Правда, Панове, полегла Кишки Самôйла голова,
Въ Кіевѣ-Каневѣ монастырѣ...
Слава не умре, не поляже:
Буде слава славна—
По межъ Козаками,
По межъ друзьями,
По межъ Рыцарями [34]),
По межъ добрыми молодцями.
Утверди Боже: люду Царьского,
Народу Християнського,
Войска Запорожського, Донського,
Съ сіею Черньою Днѣпровою,
Низовою:
На многія лѣта,
До конца вѣка.

Лукашевич, с. 15.

В. Кішка Самійло.

Ой у лузі Базалузі там був курінь нетязький,
Там жив проживав Кішка Самійло Гетьма̀н козацький;
То він там жив проживав,
Та коло себе сорок два чоловіка нетяг мав.
То турецьке Баша, молоде паня, по Чорному морі безпешно гуляло,
Та ніякового собі дива не видало,
Та по Чорному морі проїжджає
І до луга Базалуга прибуває.
То до луга Базалуга прибували,
То там вони собі пристань занімали,
Та в луг Базалуг гуляти із кгаляри вихождали;
То там вони собі в лузі Базалузі недовго промешкали,
Курінь козацький-нетязький увидали,—
Усіх козаків нетяг гетьманських, запорозьських, сонних забрали,
Та залізні пута́ їм на руки, на ноги понадівали
Та в кгаляру забрали,
Та до турецького баші приставляли.
То турецький Баша велику радость собі має,
Та своє молоде паня вихваляє,
Та до дівки Санджаківни на гуляння посилає.
То молоде паня турецьке баша
По Чорному морі безпешно гуляє,
Та на бідних невольників згрозна гукає,
А дід Бутурлака теє зачуває,
Та ще кріпше на бідних невольників, страшніше гукає.
То тоді вони по Чорному морю безпешно гуляли,
До дівки Санджаківни на погуляння прибували.
То то дівка Санджаківна молоде паня турецьке баша
У світлицю кам'яницю зазивала,
Дорогими напитками витала,
А військо серед ринку сажала.
То молоде паня турецьке баша на підпитках загуляло,
Дівці Санжаківці свою хвабрость показало:
„Чи ти то, каже, дівко Санджаківно, таке то видала,
Шо шо в мене в кгалярі пробуває?
Як я в лузі Базалузі пробував,
Та там собі велике диво достав“.
То то вони по ринку гуляли,
До пристані прибували,
На кгаляруісхожали.
То дівка Санджаківна бідних невольників в вічі забачає,
І сама собі з-тиха знишка важко здихає,
А молоденького паню, турецького башу, вельмі словами похваляє.
То то вони з кгаляри схожали,
Великую радість мали,
Дванадцятеро суток гуляли.
То то́ дівка Санджаківна од турецького башати,
Молодого паняти
Стала до бідних невольників нишком пищу посилати,
Шоб не дати бідним козакам невольникам з голоду помірати.
То вони то того й не вживали,
Та до міста все складали.
То турецьке баша, молоде паня,

[34]) Куліш: лицарями.

До дівки Санджаківни рано в неділю прибувало,
А в вівторок до бідних нетяг невольників
У кгаляру на підслухи яризу посилає,
Шо шо́ буде дід Бутурлака із невольниками промовляти;
Може він буде у християнську віру поступати.
То дід Бутурлака того яризу в вічі забачає,
Та на бідних невольників згрозна гукає,
Кісьці Самійлові у вічі штирхає,
Та залізним прутом по тричі в одно місто затинає,
Та в віру бусурменську у каторгу турецьку привертає
І до Кішки Самійла словами примовляє:
„Ей, Кішку, Кішку Самійлу!
Як будеш ти у вірі християнській пробувати,
То буду тебе паче всіх невольників обіждати,
По три рази в одно місто залізним прутом затинати“.
То тілько став од них яриза отхождати,
Став дід Бутурлака с Кішкою Самійлом тихі речі мати:
„Шо як би нам от турецького башати,
Молодого паняти,
На волю вбіжати“.
То дід Бутурлака добре дбає,
До Кішки Самійла, знишка, словами промовляє:
„Ой, Кішко Самійлу, не дуже своєму серцю жалю задавай,
Своїм серцем і головою на Господа Милосердного вповай;
Будем ми Господа Милосердного прохати,
Чи не буде нам Господь з небес благодати посилати“.
То стали вони Бога Милосердного прохати,
Стали вони до Бога Милосердного низькі поклони вдаряти:
„Ой, пошли нам, Господи, з неба,
Та чого нам треба“.
Ей шо вже-ж то молоде паня,
Турецьке башя,
Дванадцятеро суток прогуляло;
До кгаляри прибувало,
Спочивати залягало;
Ой то воно з обіднеї пори до четвертого часу пролежало;
От сна вставало,
Та до діда Бутурлаки словами примовляло:
„Шо який то міні, діду Бутурлаку, сон дивен та предивен приснився,
Та коли-б він ніколи не явився.
Видитьця мині, шо моя галера цвіткована, мальована
Стала вся на пожарі спускана,
Видитьця, шо мої невольники, которі були в неволі,
Та стали всі по волі;
Видитьця, що мене Гетьман козацький булатною шаблею ростяв,
У Чорне море пометав“.
То дід Бутурлака теє зачуває,
До турецького пашати, молодого паняти, словами примовляє:
„Ей то не може так случитьця,
Шоб сему сну справдитьця.
Будеш на невольників покріпші путà надівати,
То буде в нас Кішка Самійло з своїми нетягами всегда проживати“.
То молоде паня, турецьке баша, теє зачуває,
Вп'ять спочивати лягає,
А на діда Бутурлаку усі свої маєтки сповіряє.
То бідні нетяги четвертого ча́су полунощного урем'я дожидали.
Самі помеж собою тихі речі мали.
То дід Бутурлака добре дбає,
З свого кармана ключі виймає,
Кісьці Самійлові у руки подавае,
Та ше до его словами примовляє:
„Ей Кішко Самійлу, гетьмане козацький, нетязький!
Потише путами ячіте,
Шоб ні одного Турчина не збудити,
Та брат брата одмикайте,
Та свої путá потихеньку з себе скидайте,
Та поспішно Турка бусурмена самого у Чорнеє море метайте“.
То то Кішка Самійло добре дбає,
Із себе пута скидає
І всіх козаків бідних нетяг одмикає,
Та до своїх нетяг стиха словами примовляє:
„Ей, ви, козаки, бідні невольники,
Ви сього діла не гайте
Та поспішне́нько Турчина у Чорнеє море метайте“.
То так вони собі добрую годину мали,
Старо́го й малого Турка у Чорнеє море усіх пометали,
Тілько діда Бутурлаку не займали,
Коло себе для порядку оставляли,
Шо той дід Бутурлака потурчився і побусурманився
І жив він у турецькій землі на світі
Сорок чотирі літі.
То вони то там недовго пробували,
В той час у Чорнеє море утікали.
То дід Бутурлака добре дбає,
До козаків нетяг, гатьманців-запорозьців, словами примовляє:
„Ей, ви, козаки́, гатьманці-запорозьці,
добре ви собі дбайте

Турецьке плаття на себе надівайте,
Спочивати лягайте,
А половинна часть залізні пута́ на себе надівайте,—
Будуть нас Турки безбожні бусурмени стрічати,
Будуть Алкана Пашу питати,
То я то буду знати,
Який отвіт оддавати“.
То то вони Чорним морем потихеньку проїжджали,
То їх Турки безбожнії стрічали,
То тоді сам Бутурлака на чердак вихожає,
Ключі з кармана виймає,
І на Турків махае.
„Ой, цитьте, Турки, не ячіте,
Молодого пані́ не збудіте“.
То то Турки діда Бутурлаку в вічі забачали,
Скоро замовчали
І од кгаляри одвертали.
То тоді бідні нетяги потихеньку з того міста од'їжджали,
Чорним морем далеко гуляли,
Та землю турецьку, віру бусурменську проклинали!
„Ей, земле, земле турецька,
Віро бусурменська,
Розлуко християнська,
Хотя в тобі срібла й злата багато буває,
Та тільки бідному невольникові ніколи отрадости немає,
Ні неділі, ні празника не знає,
Все у тій катерзі турецькій бідний невольник погибає“.
. . . . [1]
То вони то по Чорному морю гуляли,
Та до діда Со́ленка у гості прибували.
То він їх у вічі забачає,
Шличок ізнімає,
Поклон оддавае,
До себе в гості зазиває,
І до козаків гатьманців запорозьців словами промовляє:
„Ей, ви, козаки, гатьманці запорозьці,
Шо ви по Чорному морю гуляєте,
Якого ви собі отамана маєте?“
Ей то то козаки гатьманці запорозьці теє зачували,
До діда Соленка словами промовляли:
„Ей, здоров, здоров, отамане старий!
Стали-б ми тобі по правді казати,
Так не знаєм як і тебе назвати“.
То дід старий теє зачуває
Із кгаляри їх визиває,
На сиру землю їх викликає,
Та до їх словами промовляє:
„Ей, ви, козаки́, гатьманці запорозьці!
Шо я тут . . . . [2]
Вісімдесят літ проживав,
Та таких людей і в вічі не видав“.
То як стали козаки на підпитках гуляти,
Стали вони єму всю правду повідати:
„Ей, діду Соленку! Ми́ то у лузі Базалузі проживали,
Курінь собі нетязький мали;
То турецьке баша, молоде паня, по Чорному морю гуляло
Нас у лузі Базалузі сонних застало,
В неволю забрало,
Залізні пута на руки й на ноги понадівало,
Турецькому пану баші приставляло.
То ми там не довге врем'я проживали,
У дівки Санджаківни на бенькеті гуляли,
То нам Бог поміг, шо ми Ту́рка у Чорне море пометали,
А сами сюди попали“...
То тоді дід Соленко їх с честю приймає,
Хліба-солі поставляє,
І до себе жити благає.
То то Кішка Самійло сеє зачуває,
Та до діда промовляє:
„Ей, діду Соленку, хош буду я в тебе хліба-соли вживати,
А не хочу в тебе пробувати,
Хош буду я по смерть свою велике горе приймати,
А таки хочу у своїй Україні голову покладати“...

Тут-би казать „Услиши, Господи“, так ні; її ще впереди багато, та не згадаю. Тридцять може літ, як співав я її, а вона довга і, Господи, яка довга! Та шо-ж ти будеш робить, коли не згадаю. Там якось іще дід Соленко своїх п'ятдесят чоловіка єму помочі дав. Оттут десь дід Бутурлака розсказував, шо їх піймано було 60 чоловіка, та він тілько один у турецькій землі, значить, остався. Вони єго там сорок чотирі года держали, поки єго Кішка визволив. Кішка Самійло Соленкові дідові свою кгаляру бросив, а взяв собі судно; єму дід Со́ленко дав; так він козацьким (судном) і поїхав у свою Україну. Там він скілько літ прожив, та й умер. Забувсь, де єго поховали. Над якоюсь рікою, от і в умі вертитьця, та чорти єго батька зна, не згадаю. Над якоюсь рікою помер. Єго й могила десь єсть. Кажуть і того Хведора Безрідного могила єсть, та така як хата висока, шо й поки світ сонця не západe... Він, той Кішка Самійло, комусь іздав своє отаманство, як помірав, та хто єго зна кому... не згадаю...

[1] Тут забувся. Не згадаю як. Ну, та вже нехай (Крюковський).
[2] От тілько забувсь на якому острові,—чудне якесь єму названіє (Крюковський).

Скілько я не чув таких пісень, дак ся найдовша. Я її не од майстра свого вивчивсь, а од кобзаря-ж таки одного під Гадячем. Тоді, значить, ярмарок був, так нас багато ізійшлось; розбалакались собі, та якось і за цього Кішку Самійла завели мову. Так той кобзар як проспівав її, так я ему дав карбованця, шоб він мене вивчив її. Так ми дві ночі з ним удвох над нею морочились. Так я її знав був добре, а це забув, шо не співаю нікому. Плету собі, а й сам знаю, шо воно там не так було.

П. Мартинович, Украиньски записи, с. 16.

Г.

Ой у лузі Базавлуці там стояв курінь бурлацький,
Там був-пробував Кішка Самійло, гетьман козацький,
І мав він собі товариства сорока чоловіка.
То турецьке паня молоде баша́
По Чорному морю безпечне галерою гуляв,
Да до Кішки Самійла в-гості прибував,
То так до їх в-гості прибував.
Що всіх козаків гетьманських запорозьких на місті застав,
Залізні їм пута подавав.
. . . .
А коло себе він мав Івана Бутурлаку
Шестидесяти літ малоросійського христянина,
Той був йому вірний слуга.
. . . .
Паша у дівки Санджаківни цілий місяць гуляє,
А Іван Бутурлака на пристані з Кішкою Самійлом пробуває
Живность собі получає,
З Кішкою Самійлом, з гетьманом козацьким, розмови собі хорошії має:
«Що вжеж, Кішко Самійло, полно [1]) пану нашому служити,
Христіянської віри ломити,
Що ми єсть за христіяне, що будем йому служити?
Можна по Божому закону христіянському його і згубити!»
. . . (Костомаров відзначає пропуск у тексті).
Молодеє паня турецьке башя од дівки Санджаківни на пристань прибуває
До Бутурлаки Івана словами промовляє:
Будеш ти до мого отця прибувати,
Словами промовляти;
Будеш ти од мого отця сребреники получати.
. . . .
Бутурлака ключі козакам оддав,
Щоб вони з себе залізні пута поздиймали,
Турецьке паня молоде башя з місця брали,
В Чорнеє море метали.
. . . .
Тогді стали безпечне по Чорному морю гуляти,
Да до діда Солонки в-гості прибувати,
То дід Солонка у вічі Самійла Кішку зобачав:
«Ой здоров, здоров,—каже,—Кішко Самійло!
Як ти живеш, проживаєш,
Чи ти царя Бога не забуваєш?»
«Я Бога милосердого не забуду,
А турецькому баші служити не буду!»

Костомаров, Історія Козачества, с. 701.

Ґ. Самійло Кішка.

У лузі у Базалузі був курінь нетязській
І там жив-проживав Кішка Самійло, гетьман козацький...
І він коло себе мав сорок чоловіка нетяг ... 4
. . . .
...Да вони там у лузі-Базалузі проживали
Ніякого горя не знали...
. . . .
То по Чорному морю молоде паня, турецьке баша, галярою гуляє, 5
Луг-Базалуг завидало,
До луга до Базалуга поспішно прибувало, 9
Кішку Самійла, гетьмана козацького і сорок чоловік нетяг сонних заставало,
Та у плін забірало, 14
І на руки і на ноги залізні пута надівало; 15
На закови забрало, 16
І на свою галяру поміщало
І до дівкі *до* Санджаківни *прибувало...* 27
Там воно од неділі до неділі проживае, 46
І тіх бідних нетяг і Кішку Самійла по три раза в день залізними пруттями в одно місто затинае...
І коло 'їх дід-Бутурлак проживае,
На 'їх згрозна гука...
. . . .
Дай той-же 'їх і б'е.—Він шістдесят літ жив у Турка у клюшниках; то він на його і звірив.
...То 'їм дівка Санджаківна разні напитки-найдки присилае, 49
То 'їм Бутурлак дід всього не одкривае,
А тільки по одному стакану в день вина одпущае...
(—Значить вона 'їм хорошо присилае, а він не оддае, та складае...) 51—52
А по три раза в одно місто ализними пруттями затинае..
Шо вони у дівкі у Санджаківни од неділі до неділі проживали, 85—86
На підпитках пробували,
У неділю на Чорне море до свого дому од'їжджали,
На галярі почивать всі полягали... 87—88
То турецьке паня, молоде баша, от сна *уставае,* 90
Та до діда *до* Бутурлака словами *промовляе:* 91
„Ой тото, каже, діду, Бутурлаку, *шо то мені* сон дивний і предивний, *чудний і пречудний снився,* 92

---

[1]) Великорусизм, зазначає Костомаров.

Шо будто мене взято,
У Чорне море *заметано,* 99
Ні одного нас не оставлено!“
Дід Бутурлак теє зачуває, 100
До *молодого пані, до турецького баші, словами промовляє.*
„Сему сну, каже, ви не потурайте,
Та вп'ять спочивать лягайте!“ 102—105
А до Кішкі Самійла, до козака, до гетьмана словами *стихенька* промовляє 114
І ключ з кармана виймає: 112
„Цитьте, хлопці, не гриміте
І залізом не стучіте; 115
Дружка-дружку одмикайте, 118
Залізо у Чорне море метайте, 119
І молодого паню, турецького башу, і пам'ять його у Чорне море *із галяри скидайте!...* 120
Тоді чи не дасть нам Бог безпешно по Чорному морю проїжджати,
Турецькі калавури минати“...

. . . .

Як вони паню, турецького башу у море пометали,
Тоді на себе турецьке платтє надівали...

. . . .

То дід Бутурлак до калавуру приїжджає, 149
Ключі з кармана виймає,
До калавуру словами промовляє: 151
„Цитьте! *каже, не шуміте,* 152
Турецького паню, молодого *башу,* не збудіте, 153
Потихеньку ворота одчиніте,
Бо ми у дівки Санжаківни на гулянні пробували,
То мало ми одпочивали....“ [1])
...То вони, турецькі калавури як проїжджали, 157
По Чорному морю тоді безпешно гуляли, 158
Та *турецьку землю,* віру бусурменську *на віки заклинали:* 159
„Ой-же хотя ти, земле турецькая, віра бусурменськая! 160—161
Хотя в тобі весело проживати,
Много сребра і золота в тебе пробуває, 163
А чоловікові ніякої одрадости немає!...“ 164

. . . .

То як стали вони по Чорному морю *гуляти,* 167
До буйної Приспи прибувати,
Та до діда до Соленка [2]) у гості *заїжджати...* 168
...Той дід Соленко як їх забачає, 169
І гірко плаче-ридає,
Дрібними слізами проливає,
До Господа милосердного словами промовляє.:
„Благодарю тебе, Господи милосердний, що за сорок літ Господь мене привів
Козака гетьмана Самійла у вічі повидати! ..“
...То вони там, у діда у Соленка двенадцять день безпешно гуляли,
Та віру православну споминали,
А турецьку славу, віру бесурменську кляли-проклинали:
Коли-б їх Бог милосердний так побідив,
Як вони нас зобіждали,
Шо вони у плін забірали,
Ніякої нам веселості не оддавали,
Ніякої ми одради собі не мали
І роду свого у вічи не видали!...“
...Та тоді вони речі хороші друг до друга промовляли,
На галяру всі посідали [3])...
„Винеси, кажуть, нас, Господи милосердний,
Между мир хрещений,
На край веселий!
Чи не дасть нам Бог милосердний своїх братів повидати,
Хоч-би мало-немного свою жизнь провождати,
Между миром хрещеним проживати!..“

. . . .

В. Горленко, „Кіевск. Стар.“, 1882, IV, 505.

Д. Про Кішку Самійла.

Що з города Трепезона
Виступає галера
Трьома цвітами уквітчана й мальована.
Що первим цвітом уквітчана,—
Злато синіми стьожками заквітчана;
А другим цвітом процвітана,—
Гарматами уквітчана;
А третім цвітом уквітчана,
Турецькою, білою габою покривана.
То в тій галері Алкан паша,
Паша гуляє.
Сімсот Турків, яничар чотириста,
А бідного невольника півчверта ста
Без старшини військової собі має.
То міждо їми був старший
Кішка Самійло, гетьман запорозький
А другий Марко Рудий...

Ф. Колесса, II, с. 1

---

[1]) Шо того, бач, вже й немає. А йому аби то той калавур проїхать, так він забувся і думать!.. Не зложу так, як було!.. Десяте слово, той то не в лад! (слова Крюковського).
[2]) Він проживав тож на острові той дід—сорок літ. Його Турок теж запер (Крюковський).
[3]) Всі. Значить забрав і діда того Соленка Кішка Самійло із собою (Крюковський).

7. ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ.

Дума про Олексія Поповича звичайно розглядається, як одна цілість разом з думою про Бурю на морі, яку ми помістили нижче під № 8. Варіянти обидвох дум розглядаються разом як дві редакції одної теми, тільки редакції дуже мало між собою подібні. Ми-ж дивимось на них як на дві окремі думи, і друкуємо їх нарізно. Робимо се тому, що обидві думи у всіх своїх варіянтах дуже глибоко ріжняться одна від одної і правдоподібно були зложені як два окремі твори—в сьому впевняє нас аналіз сих творів (про дослід сих дум нижче: III і вступ до думи № 8).

I. Варіянт **А**—Повѣсти малороссійскія—Житецкій, Мысли, с. 233. Запис з першого або другого десятиліття XIX в. з околиць Миргороду, від якогось сліпого Івана.

Варіянт **Б**—Цертелевъ, Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней, СПБ, 1819, с. 26. Записано 1814 року десь коло Хорола. Співак невідомий.

Варіянт **В**—Украинскій Альманахъ, Харьковъ, 1830, с. 119; текст подав І. Срезневський.

Варіянт **Г**—Костомаровъ, Исторія Козачества, с. 695. Текст записаний в Харкові, мабуть в 1840-х рр.

Варіянт **Ґ**—Основа, 1862 р., Серпень, с. 21. Текст записаний в Харківській губ. від лірника.

Варіянт **Д**—Пѣсни, собранныя П. В. Кирѣевскимъ, выпускъ IV, 1862, с. XXIII. Текст записав М. А. Стахович в селі Богданах Пирятинського пов. на Полтавщині.

Варіянт **Е**—Антонович і Драгоманов, I, с. 181 (вар. Б.); записав Куліш від лірника Хведора Кононенка в с. Александрівці Лубенського повіту, на Полтавщині.

Варіянт **Є**—Там-же, с. 188 (вар. Є). Текст записаний в Зеленках Канівського повіту на Київщині. Записувач і співак не названі.

Варіянт **Ж**—Там-же, с. 200 (вар. I) з рукописного збірника Чубинського і Новицького. Де записано і від кого, не сказано.

Варіянт **З**—Там-же, с. 199 (вар. И); фрагмент записаний від сліпого бандуриста в Харкові (може записав Зайкевич?).

Варіянт **І**—«Украиньськи записи П. Мартиновича», с. 9; записано від Івана Кравченка-Крюковського, в Лохвиці на Приліпці 20 травня 1876 р.

Варіянт **Ї**—Кіевская Старина, т. I, Январь, 1885, с. 186; текст записав А. Твердохлібов від Пархомівського сліпця Іллі Журавля в Охтирці 18 липня 1881 р.

Варіянт **И**—В. Горленко, Бандуристъ И. Крюковскій, «Кіевск. Старина», т. IV, 1882, кн. II, с. 481. Текст записаний від Крюковського, мабуть недавно перед друком.

Варіянт **Й**—А. Малинка, Кобзари и Лирники, «Земскій Сборникъ Черниговской губерніи», 1903, Апрѣль, с. 69. Текст записав Малинка від лірника Н. Дудки, родом з с. Марчихина Буда, Глухівського пов. Дата не зазначена.

Варіянт **К**—Ф. Колесса, Мельодії до українських дум, серія II, 1913, с. 183. Текст записаний від кобзаря Гната Гончаренка, з Губаївського хутора біля Харкова. Текст з фонографу записав Ф. Колесса, а зі слів кобзаря записала його Леся Українка. Видавець тексту зазначив в примітках ті місця, де обидва записи ріжняться; сі примітки наведені і в нас.

Варіянт **Л**—Там-же, II, с. 195. Текст записаний від лірника Івана Скубія з Лелюхівки Кобеляцького пов. Фрагмент.

Варіянт **М**—Там-же, II, с. 163. Схопив на фонограф О. Сластьон від кобзаря Івана Кучеренка з с. Мурафи, Богодухівського пов., 1910 р. Фрагмент.

Варіянт **Н**—Там-же, с. 177. Схопив на фонограф О. Сластьон від кобзаря Петра Семеновича Древченка з хутора Залютина біля Харкова 1910 р. Фрагмент.

Окрім сих записів дума згадується в репертуарі Никифора Соломахи і Ераста Будянського з Харків. пов., Остапа Бутенка з Валкського і лірника Микити Горботка з Ніженського повіту, але чи дійсно вони співали про Олексія, не можна сказати напевно. Ак. Сперанський, що згадує сі репертуари, між иншим нараховує Олексія Поповича у Хв. Баші—тимчасом він співав не Олексія, а Бурю.

Ся дума зазнала і кілька переробок і ми маємо два комбіновані тексти Олексія Поповича:

Варіянт *Х*—Максимович, Украинскія народныя пѣсни, 1834, с. 14. Се текст, скомбінований з записів Цертелева (вар. **Б**) і Срезневського (вар. **В**).

Варіянт *У*—Куліш, Исторія Возсоединенія, т. І, с. 360. В сей текст увійшли частини записів Куліша, вар. **Е**, вар. **Б** та варіянту *Х*. Сей варіянт передруковано у Грінченка «Думи кобзарські».

II. З вичислених тут варіянтів **И** являється другим записом варіянту **І**, тому і подано його тільки в скороченню. Варіянт *Х* був стільки разів передрукований і настільки популярний, що здавалось доцільним передрукувати його в цілості, з показанням варіянтів, що на нього зложилися. Так само зроблено з варіянтом *У*, що мав змогу широко розійтись завдяки «Кобзарським думам» Грінченка.

Варіянти **Ж** та **З** у Антоновича і Драгоманова не подані в цілості, але зведені до вказівок на відповідні рядки инших варіянтів; тут ми стараємось реставрувати їх в цілості. Місця, де ся реставрація лишала сумніви, зазначено знаком запитання (?). На жаль, друкарські помилки в цифрах і деякі неясності в означенні дають досить багато таких сумнівних місць в «Ист. Пѣсняхъ».

Всі вісімнадцять текстів думи про Олексія Поповича дуже близькі до себе і що до змісту, і що до окремих деталів. Коли постараємось знайти між ними ближчі споріднення, то мусимо спочатку поділити їх на 2 нерівні групи: *а)* Перша група—варіянти **А**, **Д** і **Е** відріжняються від инших тим, що тут Олексієві урізують мізинного пальця, а від того стихає буря (ряд. 73—82 **А**; ряд. 89—94 **Е**). *б)* Друга група—варіянти **Б**, **В**, **Ґ**, **Є**, **Ж**, **І**, **Ї**, **И**, **Й** та **К**: тут чудо діється від самої сповіди Олексія Поповича. Окремо стоять фрагменти—варіянти **Г**, **З**, **Л**, **М**, **Н**, де не маємо всіх епізодів оповідання, але на підставі аналогій і сі варіянти треба зарахувати до групи *б*.

Відрубність групи **А**—**Д**—**Е** (*а*) найбільш помітна: в ній ми очевидно маємо дуже архаїчну редакцію думи; те що варіянт **А** належить до найстарших записів, можна вважати також за посередній доказ давности сеї редакції. Поміж собою всі три варіянти дуже рівномірні що до величини—ріжняться вони головно іменами отамана: в варіянті **А**—отаман Зборовський, **Д**—Полуусенко, **Е**—без імени. Варіянти **Д** і **Е** походять з Полтавщини з сумежних повітів; можливо, що вони вийшли більш або менш безпосередньо з якогось одного центра кобзарської науки—як витвір чи властиво улюблена редакція якоїсь місцевої «школи». Про науку Кононенка (**Е**) не відомо нічого: ані чий він учень, ані де учився; кобзар Стаховича теж незвісний; але територіяльна близькість сих подібних варіянтів і та обставина, що з сього району не маємо инших записів сеї думи, иншого типу, позволяють думати, що ся редакція (перша група варіянтів—*а*) особливо загніздилась саме на Пирятинщині, культивувалась тут в місцевій кобзарській школі. Хоч вар. **А** правдоподібно був записаний коло Миргорода, але сей його тісний звязок з пирятинськими варіянтами наводить на думку, що кобзар, який співав його, мав звязок з пирятинською школою, можливо походив з неї. Здогад про те, що старша редакція думи походить з Пирятинщини, потверджується і тим, що у всіх инших варіянтах сеї думи герої вважаються звязаними з Пирятином: «Олексій Попович пирятинський» варіянти—**А**, **Б**, **Д**; «пирятинський родич»—вар. **Б**, **Е**; виїздить він майже все з Пирятина, в вар. **М** навіть і отаман називається «пирятинський». Така послідовність тим помітніша, що напр. в думі про Коновченка, де місце дії звичайно точно означується, ся дія відбувається то в Корсуні, то в Черкасах, в Тягині, в городі Лихмистрині, в «городі Чорній долині», Черкеській долині і т. и., або просто «в городі». В думі-ж про Олексія Поповича маємо виразну пам'ять про звязок думи з певною місцевістю і очевидно сей звязок треба пояснювати так, що в околицях Пирятина, серед пирятинських кобзарів було зложено першу редакцію сеї думи з готового пісенного матеріялу, і було дано їй головні риси, спільні обидвом нині відомим редакціям: *а* і *б* (першій і другій групі варіянтів). З них перша, лишившись на місці, зісталась досить близькою до первовзору, друга-ж розходячись дальше диференціювалась мабуть більше.

Друга група і в середині виявляє більші ріжниці; вона немов поділяється ще на такі типи: один відкриває оповідання широким образом бурі вночі (звізди потьмарило, половину місяця в хмари вступило)—так в варіянтах **Б**, **В**, **Г**. Варіянти другого типу об'єднуються наоколо варіянту **Ґ**, де буря описується тільки на морі, і не помітно, в якій порі дня подія відбувається. Найближче до варіянту **Ґ** стоять варіянти **Ж**, **З** (фрагмент) та **К**. Подібно починається (ближче до варіянту **І**, ніж до попереднього типу) варіянт **Ї**. Цікаво виріжняються з-поміж решти варіянти **В** й **І** та **И**—Крюковського. Сі тексти загалом подібні до **Ґ**, **Ж** і **К**, але в них наслідок сповіди Олексія Поповича представлений значно ширше ніж у всіх инших варіянтах думи: прилюдна сповідь виратовує не тільки корабель, що несе грішника Олексія, але й инші кораблі козацької флотилії, що очевидно теж відчули на собі тягар Олексієвих гріхів.

Що до територіяльної приналежности сеї групи, то тут можна зробити такі помічення: вар. **Ґ** записаний десь на Харківщині, з'являється осередком цілої групи варіянтів, записаних в околицях Харкова: вар. **К**, **Н**, **З**; близький до них і фрагмент з Богодухівського пов. **М**. Подібність тут настільки велика, що можна-б думати про книжне походження сих варіянтів; трудність тільки в тім, що доводиться запідозріти зразу 4-ох співців, а таке масове вивчування кобзарями думи з «Историческихъ пѣсень» трудно допустити. Лишаючи тому за сею можливістю тільки невелике право на існування, припускаємо, що всі сі варіянти **Ґ**, **З**, **К**, **Н** репрезентують одну з харківських кобзарських шкіл. Кажемо: одну, бо з Харківщини маємо і дещо відмінні варіянти: **Г** з Харкова та **Ї** з Охтирки. Правдоподібно, що з Харківщини походить і вар. **В**, що репрезентує теж дещо відмінний тип думи. Мабуть на Харківщині записаний і вар. **Ж** дуже подібний до **Г**, **З**, **К**. Отже треба констатувати, що Харківщина стала найважнішою територією поширення думи про Олексія Поповича після її виходу з Пирятинських околиць. Або принаймні—найбільше сприятливою для консервації думи, бо ся дума все таки знаходить пристановище і в инших ще околицях.

Оригінальний варіянт знаходимо в Лохвиці, инший в Глухові. Вар. **Л**, з Кобеляцького повіту, тільки фрагмент, але розуміється—думу тут знали в цілості. Маємо варіянт, досить сухий в порівнанню з лівобережними, і з Канівського повіту—вар. **Є**.

III. Література думи про Олексія Поповича досить велика – більша ніж котрої-будь иншої думи. Перші видавці думи, Цертелев і Срезневський, що правда, не лишили ніяких міркувань про неї. М. Грабовський в критиці на збірку Максимовича 1834 р. завважив з приводу нашої думи й імени Зборовського: «Чи се не звісний Самуїл Зборовський, що й дійсно бував на Низу. В однім рукописі сеї думи він називається Коломійченком. Коломия в теперішній Галичині—звідки рід Зборовських походить» [1]). Найстарший відомий текст з іменем Коломійченка вар. **В**, але чи його мав на увазі Грабовський, чи свій власний запис? Можна думати останнє. Здогад про Зборовського приняв і Максимович в збірці 1849 р., с. 49, прим. 78. Другу замітку про Олексія Поповича маємо у вступі до варіянту **Д** в «Пѣсняхъ» Кирєєвського написану Безсоновим, 1862 р. Безсонов висловив думку, що Олексій се Альоша Попович російських билин, тільки в думі він досить далекий від оригіналу—мовляв тому, що Українцям ся постать чужа: вони застали бліді спомини про неї, прийшовши на Україну з Галичини—як се доводив Погодін. В примітці до тексту «Основи» вар. **Ґ** редакція завважила, що Олексій нагадує Альошу Поповича й С а д к а к у п ц я.

Слідуюча віком замітка в «Историческихъ пѣсняхъ». Вона теж приймає думку Грабовського: редактори зарахували сю думу до кінця XVI в.—епохи морських походів козацьких, і до сього часу належить ім'я «гетьмана Григорія Зборовського»—себ-то, мовляв, Самуїла Зборовського, Поляка баніта, що був деякий час кошовим на Запорожжі, а потім скараний Баторієм. Сей галицький магнат-авантюрист родом з Золочева («тому він міг називатись і Коломийченком—з Коломиї») робив з козаками морську експедицію з Лиману до устя Дністра. Хоч правда підчас сього походу бурі не трапилось, але редактори вважали сей здогад про Самійла Зборовського цілком певним. Гріхи Олексія вказують теж, мовляв, на поведінку авантурників, що так само, як дружина Зборовського, приходили з ріжних сторін на Запорожжя за-для пригод і гулящого життя. Зложено сю думу—гадали Антонович і Драгоманов—серед низових таки козаків. Географія її, поза такими загальними термінами як земля Білоарапська—не виходить дальше північно-західніх берегів Чорного моря, від лиману Дніпрового до Дунайського

[1]) M. Gr. Literatura i krytyka, II, Wilno, 1837, c. 75.

гирла, і се теж промовляло редакторам «Ист. П.» на користь вчасної редакції думи—в кінці XVI в., бо в XVII в. козаки вже сміліше і дальше роз'їжджали по Чорнім морю. Далі в коментарі опові джено про морські походи в XVII в., описано будівлю запорозьких чайок, і експедиції чайками—на підставі рукописного опису Туреччини D. Ottavio Sapiencia 1622 р. і книги Боплана.

Теорії про походження Олексія Поповича від Альоші Поповича редактори «Ист. пѣс.» не торкались. Натомість рік після їх коментару в статті Ореста Міллера «Великорусскія былины и малорусскія думы» Олексія Поповича зближено знову з билинним героєм, Садком новгородських билин: можливо, каже Міллер, що в думі під християнізованим мотивом жертви грішника захований мотив умилостивлення моря, як містичного єства, подібно як і в билині про Садка. Неповагу Олексія Поповича до старих жінок (вар. Ґ) Міллер порівнював з поведенням новгородського героя Васьки Буслаєва. Але він припускав, що ся риса може бути спільною і київському і новгородському епосові

Костомаров (Історія Козачества, с. 694), говорячи про Олексія Поповича, назвав се ім'я іменем «напівмітичного лицаря, що в великоруських билинах з'являється під іменем Альоші Поповича, одного з богатирів Володимира Красного Солнишка. Се ім'я перейшло до української поезії козацьких часів і приліпилось до думи, що в своїй основі належить до релігійно-моралістичних творів». Але переходячи до варіянтів про Бурю на морі (див. сю думу), Костомаров завважив, що ім'я «богатиря, перетвореного в пирятинського поповича», властиво зовсім припадково пристало до ідеї, виложеної в сій думі, бо в варіянтах «бурі» сього імени нема, а сі варіянти здавались Костомарову більш типовими.

Н. Дашкевич в доповіді прочитаній 20 березня с.с. 1883 р. на тему билин про Альошу Поповича, виразніше ніж Костомаров приєднався до думки Безсонова, що Альоша відбився в Олексію Поповичу української думи. Альоша в деяких билинах згадується в звязку з морськими подорожами, напр. на кораблі Соколі, тому на думку Дашкевича «дума про Олексія Поповича і про бурю на Чорному морі своїм образом Олексія і плавання Чорним морем наближається до билин і, очевидно, являється перерібкою билинного образа, що заховала багато рис старого епосу». Ся стаття Дашкевича друкувалась значно пізніше по тім як була відчитана, а саме 1889 р.[1]). Тимчасом уже 1885 р. з'явились замітки про Олексія Поповича Веселовського, в його «Южно-русскихъ былинахъ», с. 279; говорячи про билинного Альошу Поповича, він каже тут, що сей тип «доживає віку в образі Олексія Поповича малоруської думи». В тім-же часі Халанський («Великорусскія былины кіевскаго цикла», с. 69 дд.) прирівняв Олексія до Садка, як перед тим Міллер, але окрім того звязав сей мотив з трьома побожними легендами про чудесне вратовання від бурі за допомогою святих і про кару на морі непростимих грішників: в чуді Ісидора Ростовського і в чуді Михаїла Клопського, де святі помагають людям в небезпеці і ратують їх від бурі, і в оповіданню манаха Паладія в «Пролозі» на 19 березня—де оповіджено про те, як підчас бурі в море кинено грішницю, і від того буря стихла М. Сумцов, друкуючи в «Київській Старині» (1885, кн. I) вар. Ї, звернув увагу на те, що гріхи Олексія Поповича сповнені з-п'яна (ряд. 69—73).

Того-ж року як вийшли праці Веселовського і Халанського, в «Англійських і Шотландських Баладах» Ф. Чайльда думу про Олексія Поповича (вар. *X*) поміщено поміж варіянтами до балади про «Сповідь Браун-Робіна», між иншими моряцькими, переважно скандинавськими піснями. В сих піснях підчас бурі кидають жеребок, щоб знати, чиї гріхи викликали бурю, і кидають в море грішника, а буря втихає. У вступі до сих пісень разом з Олексієм згадано і билину про Садка.

1886 р. в статті Веселовського «Былина о Садкѣ» [2]) дума про Олексія Поповича в варіянтах *X*, Ґ і зокрема Д була наведена як ілюстрація загально розповсюдженого звичаю приносити жертви морю в часі небезпеки та віри в те, що присутність грішника на кораблі викликає бурю. Ся віра виявилась в численних побожних легендах, починаючи від історії пророка Йони. Але Потебня відкинув сю думку в своїх «Объясненіяхъ» [3]) і порівняв Олексія Поповича з болгарським грішником Станковичем Дукою в пісні про бурю, що загрожувала стінам Хіландарського манастиря: в манастирі знаходився хворий грішник, який між иншим образив свою матір; він не може ні подужати, ні вмерти, і його кидають в море. Друга паралеля, сербська, наведена Потебнею, ще дальша—вона оповідає про подібну хворобу грішника Леки Дукадинца, але не згадує ні моря, ні бурі, ні сповіди. Потебня від

[1]) Чтенія въ историческомъ об-ствѣ Нестора Лѣтописца, III, 1889. [2]) Журналъ мин. народ. просвѣщенія, 1886. кн. 12. [3]) Том II, 1887 р., с. 301.

инув також теорію Безсонова, Дашкевича і Костомарова про тотожність Олексія і Альоші і висловив переконання, що дума зложилась під південно-слов'янським впливом.

Лисовський [1]), розглядаючи Олексія Поповича з становища думи про Бурю, не зробив оригінальних уваг. Житецький в «Мысляхъ» (с. 233), навівши згадані думки Потебні, не заперечив звязку Олексія з билинним Альошею, але не давав йому й особливого значіння. «Все се з більшою або меншою правдоподібністю вказує на складне походження змісту нашої думи, що був перероблений співаками в своєріднім стилю козацького епосу». Прізвище Поповича, на думку Житецького, могло з'явитись на українськім грунті просто тому, що співакові треба було грамотної особи, яка-б могла зміцнити звичайну родинну мораль, висловлену в думі, авторитетом «святого письма». А ім'я Олексій, як звісно, має велику популярність серед лірників, що співають побожні пісні про Олексія чоловіка божого.

В Этнографическ'ім Обозрѣні'ї за 1894 р. № 3 уміщено замітку Г. Потаніна про деякі епізоди думи про Олексія Поповича [2]). На думку Потаніна, білий камінь, що на нім сидить сокіл-буревісник, відповідає космічному білому каменеві, що згадується в старинних колядках і фігурує в ріжних монгольських космогоніях. Сокіл, що в думі сидить на сім «космічнім камені», близький, мовляв, до птаха Строфіла, про котрого оповідає «Голубина книга». Птах Строфіл живе на морі, а як він стрепенеться, то океан хвилюється. Сього Строфила Потанін ставить знов у звязок з мітичним когутом, що сидить на білім камені Алатирю, в забайкальських закляттях.

Але і той камінь, що мають прив'язати до шиї Поповича (в тих варіянтах, де нема мови про кров з мізинного пальця), для Потаніна має особливе значіння—він являється ремінісценцією легенд про затоплені предмети, які ніби-то можна бачити крізь воду на дні моря. Над Чорним морем існувала легенда про папу Климента, що був кинений в море з прив'язаним до шиї якорем—і Потанін вважає правдоподібним, що над Чорним морем оповідались легенди про те, ніби на дні моря можна бачити затоплений якор, або білий камінь, що мовляв віщує бурю. Сі мотиви, на думку автора, відбились в обох каменях думи про Олексія.

Що до тих варіянтів думи, де Олексієві рубають пальця, то тут Потанін наводить монгольське оповідання про подібних братів. Жінка одного з них помилково наблизилась до чоловікового брата і той відсунув її мізинцем, але чоловік не повірив сьому і стрілив у брата, вцілив його в палець і від того той умер. Ся аналогія наводить Потаніна на думку, чи не полягав гріх Олексія в кровосумішці, тим більше мовляв,що Сумцов притягнув до думи про Олексія Поповича і паралелю кровосумішника Браун-Робіна.

Всі сі замітки були зроблені письменниками між иншим, в рамках загальніших праць. Першу окрему розвідку думі про Олексія Поповича присвятив М. Сумцов в 1894 р., в «Кіевской Старинѣ» під з. «Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ». Він рішуче відкинув теорію про Олексія—Альошу і приєднався з одного боку до теорії південно-слов'янського походження думи Потебні, з другого боку старався розвинути теорію звязків з скандинавськими піснями Чайльда. Окремо він спинився над оповіданнями про кидання грішника в море, поданими у Чайльда (оповідання про ватажка Реймера в Historia Anglorum Генриха Huntingdon'a, письменника XII в.), й иншим оповіданням про грішницю (Child VIII), та на нашій домашній легенді про чудо Богородиці в «Небі Новім» Галятовського і в записках Петра Могили: се оповідання Андрія Лахути, запорожця, про чудесне вратовання від бурі козацької флотилії. Сумцов вирішив, що ся розповсюджена тема походить з глибокої давнини, коли існували перекази про те, як підводні сили зупиняють кораблі і домагаються людської жертви. Сей мотив з часом християнізувався, і дієвою особою стала Богородиця або св. Миколай, як приміром в болгарській пісні (цитованій у Чайльда), де св. Микола спинив кораблі з воском якогось купця і держав, поки купець не пообіцяв дарувати весь віск манастиреві. В такій християнській обстанові сей мотив увійшов у народню пісенність і міг дуже скоро стати відомим на Україні, чи то під впливом власних морських походів, чи запозичений від Скандинавів. На початку XVII в. сей мотив розроблено паралельно в думі і в легенді на честь Печерської Матери Божої, в оповіданні Лахути. Аналізуючи окремі епізоди думи, Сумцов спиняється на таких моментах: 1) «Чорне море»—тут протиставлено «чорне море» і «білий камінь» як епічні епітети, але Сумцов завважує, що вони дуже вірно малюють дійсний чорноморський краєвид. 2) «Сокіл-буревісник»—птахи як вісники бурі загально

[1]) Опытъ изученія малорусскихъ думъ, 1890. [2]) Мелкія фолклористическія замѣтки. Г. Потанинъ, Бѣлый камень и мизинецъ въ малорусской думѣ объ Алексѣѣ Поповичѣ, с. 147.

розповсюджений мотив; ворони й соколи особливо часто вважаються символами вітру, і т. п. 3) «Морська буря»—автор порівнює коротко описи бурі в ріжних паралельних піснях і легендах і робить висновок, що український опис загалом оригінальний, дещо подібний до опису шотландського і менше до болгарського. 4) «Білоарапська земля»—се невиразне означення, що представляє дуже далеку країну взагалі, так само і в инших думах. 5) «Грицько Коломниченко»—Сумцов вважає се ім'я прізвищем Самійла Зборовського, ідучи за Антоновичем і Драгомановим; згадує теж при сій нагоді, що в оповіданню Петра Могили старший між козаками був Москаль Іваша. 6) «Олексій Попович»—на думку Сумцова, подібно як се висловлено у Житецького, письменність Олексія говорить про його належність до духовного стану. Легендарний Лахута відповідає Олексієві, але про його гріхи нема згадки; очевидно Лахута являється тільки свідком чуда; тому ближчим до Олексія Сумцов вважав Браун-Робіна і Реймера. Він відзначив також тісний звязок Олексія з товаришами: «Се не випадковий пасажир на кораблі, се своя людина, готова жертвувати свою голову, щоб марно війська не теряти». 7) «Гріхи Олексія Поповича»—в західніх варіянтах вони грубіші ніж в думі, каже Сумцов; Олексій напр. винен тільки в образі батьків, тимчасом коли шотландська пісня натякає на кровосумішку; але все-ж, на думку Сумцова, Олексій винен і в убивстві—бо топтав конем дітей. Загалом гріхи Олексія, спільні з иншими творами, такі: а) образа матери (+ сестри — болгарська пісня), б) образа (=грабування) церкви (Генрих Гантінґдон, скандинавські пісні і сербська пісня), в) убивство дітей (в датській пісні 1590 р., г) образа «ґромади» (теж). Сумцов все таки робить висновок, що найважніший гріх у всіх сих творах і в думі—се образа матери. 8) «Жертва крови» (вар. **А** і **Е**): на думку автора, се—властиво людська жертва, замінена жертвою самої крови (pars pro toto — частина замість цілого). 9) «Отцева-матчина молитва»—се мотив, що червоною ниткою проходить через всі думи, каже Сумцов. 10) «На чуд»: Сумцов наводить пояснення Потебні сього незрозумілого виразу (замість «на чердак»), що знаходиться в вар. **Ґ** в передруку «Ист. Пѣс.». Кінець статті віддано варіянтам про Бурю на морі (див. вступ до № 8).

Після сеї статті в слідуючій книзі «Київської Старини» Сумцов помістив «Доповнення до статті про думу про Олексія Поповича», де подав два приклади гумористичного трактування сеї теми—уступи зі збірки фацецій Поджо 1470 р. Се смішне оповідання про обіцянку моряка підчас небезпеки поставити Матері Божій свічку таку, як щогла; на увагу, що на таку свічку не стане воску, моряк відповів, що як живі будуть, то обійдеться й меншою. Друге оповідання про недотриману обіцянку св. Киріякові, якому купець обіцяв церкву за вратовання, але не побудував, бо, мовляв, обманював людей з довшими бородами ніж у св. Киріяка.

Того-ж року, в «Житю і Слові» Франко і Драгоманов надрукували деякі міркування з приводу статті Сумцова. Переглянувши побіжно попередні досліди над сею думою, Франко навів висновки Сумцова, а від себе звернув увагу на оповідання Паладія, що в Галичині відоме між иншим з книги «Народовѣщаніе», дуже популярної. Франко завважив, що мотив «небезпечної пригоди на морі, з якої присутні на кораблі викупляються пожертвуванням якоїсь людської душі, чи то присутньої на кораблі, котру кидають у море, чи неприсутньої («дай мені те, що дома маєш, а про що не знаєш»), стрічається дуже часто в казках усіх народів». Що-ж до церковних легенд, то джерелом їх він вважав історію пророка Йони—подібно як Веселовський, але, очевидно, незалежно від нього, бо не згадує його.

Драгоманов з признанням прийняв всі церковні паралелі Сумцова, але відкинув думку про передхристиянське походження мотиву. Цілком приєднався він до Сумцова в його критиці теорії Олексія—Альоші.

Після сих заміток минуло кілька літ і слідуюча розвідка про Олексія Поповича з'являється аж 1905 р.: се стаття Дашкевича про «Олексія Поповича думы про бурю на Чорному морі»; перед нею треба згадати тільки принагідну увагу Маркова[1]), що початок думи про Олексія нагадує дуже початок билини про Гліба Волод'євича.

Стаття Дашкевича розвивала докладніше теорію єдности Олексія Поповича і билинного Альоші, вже зазначену в старшій праці сього автора. Згадавши погляди Безсонова і Костомарова, Дашкевич наводить цікаву подробицю, що з нагоди читання його попередньої розвідки Антонович висловився проти зближування Олексія і Альоші. «На думку Антоновича, в думі переважає мотив поучення на

[1]) Изъ исторіи русскаго былевого эпоса, III. Къ былинѣ о князѣ Глѣбѣ Володьевичѣ, Этнографическое Обозрѣніе, 1904, № 3, с. 11.

тему грішности, непошани до батьків, а сей мотив не має в собі нічого своєрідного, бо дуже поширений в народній поезії; так само до загальних місць сеї поезії належить і опис виїзду героя пісні. Тому сі два мотиви малоруської пісні ще не дають підстави зближувати Олексія Поповича з Альошею билин», переказує Дашкевич Антоновичеві думки. Далі він переглядає инші теорії про сю думу: Потебні — яку лишає без критики, Сумцова і додатки до неї Франка і Драгоманова. Супроти Франкової теорії про вплив історії Йони він звертає увагу, що сю можливість підносив вже Потебня, але тут-же відкинув (Дашкевич не завважив, що, говорячи про Йону, Потебня відкидав теорію Веселовського; пріоритету Веселовського в сій теорії, як згадано, не помітив і Франко). Що до заперечування Драгомановим передхристиянського походження теми Олексія Поповича, то Дашкевич протиставив йому питання: «невже християнський характер має і подробиця про дарунок морю в виді крови з пальця? В звісних нам тепер варіянтах (пересказахъ) думи про Олексія все ще ясно перебивається стародавній переказ про жертву морю». Так принявши до певної міри погляд Сумцова, Дашкевич все-таки висловив переконання, що всі зібрані паралелі, легенди і пісні не вияснюють генезу думи, бо ні одна з них не відповідає думі в усіх окремих складниках. Правда, повного звязку дум з билинами виявити теж не можна, але, на думку автора, всі дані, зібрані дослідниками після його першої праці, цілком не збивають його думки про тотожність Олексія з билинним Альошею. Навчаюча сторона думи, що мусіла розвинутись під впливом старців, що її співали, на думку Дашкевича—не належить до основного складу думи. В первооснові дума могла між иншим пояснити невдачу в поході просто грішністю когось з учасників сього походу. В думі міг переважати не елемент повчання, що б'є в вічі в теперішнім її стані, але жалісне оповідання про невдалий кінець експедиції та щасливе вратування більшости учасників від смерти або неволі. Далі автор погодився цілком з Антоновичем і Драгомановим і їх міркуваннями що до Самійла Зборовського як прототипа «отамана» в думі. Він припустив, що згаданий морський похід Зборовського 1581 р. дійсно послужив вихідною точкою для думи. Але сучасник походу, що зложив першу редакцію думи, не міг говорити про зовсім щасливий кінець походу, підчас якого, мовляв, не пропав ні один чоловік, а в дійсності тоді сталася не звичайна буря, а збройна сутичка з турецькими галерами; отже добре закінчення, взагалі новіша редакція думи могли зложитись не скоро по поході, а тільки згодом[1]). В кожнім разі, каже він, заведення Олексія Поповича до думи можна віднести до Лівобережжя царських часів (див. варіянт Г, ряд. 108)—в часах, коли більше визначився Пирятин. Спочатку в думу про похід Зборовського міг бути внесений символічний образ бурі—битви, подібно як у Слові о полку Ігоревім. Асоціяція думок могла викликати подібне положення Альоші в деяких билинах про морський похід, і грішником в думі міг стати Альоша. Альоша Попович увійшов отже в думу як тип грішного чоловіка, що зложився в пізніших піснях про нього. Коли-ж вважати билини про Альошу Поповича вийшлими з півдня, як се думають Веселовський і Халанський, то се ще улегшує питання про перехід Альоші в думу. В кінці-ж, коли-б билини і не були українського походження, то вони мусіли бути відомі на Україні через Донців. Помічення ак. Сперанського, що дума про Олексія Поповича мало відома на Чернігівщині, вказує на південно-східнє походження твору, з тої частини краю, що, мовляв, притикає до території, де обертались билини про Альошу (себ-то Донеччини). Сей звязок думи з билинами про Альошу не виключає одначе звязку Олексія з героями инших зібраних паралель. Дашкевич звертає увагу на велику розповсюдженість мотиву плавання по морю в ріжнорідних піснях, між иншим в весільних. Він сам звернув увагу на ще деякі можливі паралелі до думи: легенди про св. Миколая; «Руодліб», лицарський роман XI в., де є порада бути богомольним в дорозі; нарешті наводить усне оповідання про заклик до сповіди прочан на пароплаві підчас бурі, що захопила їх в дорозі до Чернігова, і самогубство дівчини, яка чула себе винною за погане відношення до матери і сама кинулась у воду.

Праця Дашкевича, як бачимо, не вирішила і не вичерпала питання думи про Олексія Поповича і дослідники знову вертаються до сеї надзвичайно цікавої теми, спиняючись над нею більш або менш докладно. В 1907 р. в двох загальних працях про думи знаходимо деякі міркування над Олексієм Поповичем, як видно викликані иншою статтею Дашкевича: «Нѣсколько слѣдовъ общенія южной Руси съ юго-славянами въ литовско-польскій періодъ ея исторіи, между прочимъ—

[1]) Над міркуваннями Дашкевича що до варіянтів про Бурю на морі (№ 8) тут не спиняємось, вони приведені у вступі до сеї думи.

въ думахъ» [1]). М. Тершаковець в статті про «Відносини дум до південно-слов'янського народнього епосу» [2]) спинився на думі про Олексія Поповича як на пісні, що дає найбільш підстав для говорення про такий звязок з південно-слов'янською пісенністю, але вирішив, що в дійсності південно-слов'янський елемент в думі про Олексія Поповича малозначучий, чи й зовсім відсутній. Через се він зовсім відкинув теорію Потебні, хоч не менш енергійно відкинув думки Веселовського, Дашкевича і и. про Олексія—Альошу Поповича. Тершаковець загалом приєднався до Сумцова і додав до його паралель ще одну—побожне оповідання в рукописах софійського архіву, подібне до оповідання Паладія.

Друга замітка того-ж 1907 року—в статті Є. Ткаченка-Петренка [3]): з усіх попередніх дослідів він з найбільшою прихильністю поставився до дослідів Дашкевича. Що до постати Олексія Поповича чи Альоші Поповича пирятинського, як він його називає, він вважає за найбільше огидні риси його жорстокість до старих і дітей та неповагу до церкви. На гадку Ткаченка-Петренка, сі риси «не знаходять пояснення ні в побуті, ні в історії українського народу», вони йому здаються зрозумілими тільки як південно-слов'янський вплив на думу.

Коротка замітка про «Олексія Поповича» зроблена в VII томі Історії України-Руси М. Грушевського: тут відкинено стару теорію Антоновича-Драгоманова про Самійла Зборовського. «Побут Самійла між козаччиною був короткий, нічим особливим не замітний, в ніякі походи морські він не ходив (покликаються на оповідання Папроцького, але то малозначна екскурсія на лови... коло устя Дніпра), бурі з козаками на морі теж не перебував». Скорше-б можна вказати на иншого Зборовського, «козацького ватажка 1610 р., хоч і сей настільки слабо виступає в джерелах наших, що годі на тім зближенню настоювати».

В 1910 році Єрофеїв зробив спробу хронологізування варіянтів думи Олексія Поповича і Бурі: приймаючи думки Антоновича і Драгоманова, він вважав сі дві думи за дві редакції одної думи і «Олексія Поповича», як думу історичну (з огляду на ім'я Зборовського), вважав старшою, а думу про Бурю—молодшою. Варіянти «Олексія Поповича» з огляду на їх близькість до первовзору він розміщує так: **Ґ**, **Е**, *Х*, **Є**, **Ж**, **И**, **Ї**, **А**, **І**. Окрім того ще раз згадує вар. *Х* за передруком у Антоновича і Драгоманова. З друкованих в тих часах варіянтів Єрофеїв не згадує: **Б**, **В**, **Г**, **Д**, **Й**, *У*.

Так само в коментарі Ревуцького 1919 р. [4]) знов бачимо стару теорію Антоновича-Драгоманова, разом з історією козацького мореплавства, що вони подали в своїм коментарі. Після досить повного перегляду літератури сеї думи Ревуцький робить висновок, що не вважаючи на силу приведених паралель нашої думи і на те, що «ще більше (паралель), може, чекає свого дослідувача», сю думу треба зарахувати до числа оригінальних українських творів.

Ф. Колесса, Українські народні думи, 1920, с. 95, принявши заперечення М. Грушевського що до Зборовського Самійла, в головнім приєднався до Сумцова; він теж дивиться на Олексія Поповича і на Бурю як на одну думу. Згадує всі вар. крім **Д**, **В**, **Г**, **Й**, *У*.

Старші міркування про Самійла Зборовського відкидає і Возняк в своїй «Історії української літератури», т. III, 1924 р., с. 479, а саму думу зараховує до тих, що переходять «від малюнку лицарськости до моралізації». Мораль сеї думи, на його погляд, се святість синівської любови, а з сим мотивом зливається «поетичний мотив признання до своїх гріхів, щоб уратувати ближніх, палка жадоба очиститися душевно, відкрита сповідь перед Богом, людьми та природою в нарушенні найсвятіших законів «чесного життя чесних предків». Але чисто моралізаційний елемент у думі Возняк вважає пізнішим явищем і впливом старців кобзарів.

Натиск на мотив сповіди робить і нова стаття акад. В. Перетца «Ще раз дума про Олексія Поповича» [5]). Відкидаючи зближення Олексія з Альошею і легендарні паралелі попередніх дослідників, акад. Перетц вказує на доцільність порівнання думи про Олексія Поповича з літописом, подібно як з ним порівнювано віликоросійські билини. Грунт для такої паралелі дає мотив прилюдної сповіди Олексія, що, на думку автора, досить близько підходить до покаяння Ігоря Святославича після битви

[1]) «Изборникъ Кіевскій», 1904, с. 135; в сій статті з приводу нашої думи автор побіжно висловлює думку, що Сокіл у заспіві символізує самого співця-бандуриста.
[2]) В «Archiv für slavische Philologie», B. XXIX, c. 227—232.
[3]) Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ, «Україна», № 7—8.
[4]) «Українські думи та пісні історичні», с. 130.
[5]) Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. CXLI—CXLIII, 1925.

на Каялі 1185 р. і дає йому право на таку гіпотезу: «Чи не маємо ми в літописі і в думі відривків старого епосу—в літописі оброблених книжником у церковно повчаючім дусі відповідно до випадку з князем Ігорем, а в думі—народнім співаком, у смаку і дусі козацької епохи». Ак. Перетц приймає свідчення імени Зборовського, як його подають Антонович і Драгоманов, про 1580 рр.; але він вважає, що епічний матеріял, з якого перероблено думу, міг існувати й раніше, в виді переказу про жорстокого вояка.

Нарешті згадаємо нашу статтю «Дума про пригоду на морі Поповича» [1]), що являється останньою роботою про сю думу. В сій статті вперше зроблена спроба довести окремішність думи про Олексія Поповича від думи про Бурю на морі. В основу положено питання про той соціяльний осередок, з якого вийшла дана дума: висновок зроблено той, що тимчасом як дума про Бурю репрезентує традиційний родовий світогляд, що відбивається в більшості дум, — дума про Олексія Поповича відбиває специяльні погляди професіональних моряків. Звернено увагу, що гріхи Олексія властиво не є гріхи проти церковної моралі, або принятої родинної, яку порушують герої побожних легенд, що приводились давніше як паралелі Олексія Поповича. В його гріхах є

правил особливо важних для подорожніх—бо від них залежить щастя в дорозі. Для
сих поглядів приведено декілька прикладів звичаїв, звязаних з виїздом в дорогу у мало-
народів і в давнину та й у сучаснім українськім побуті. Як літературна паралеля з сього
ведена англійська балада про виїзд Патріка Спенса у Чайльда, т. III, де описано
слідки виїзду в море в неслушний час. Сі приклади доводять, що дума про Олексія По-
воїй основі має становий моряцький твір, що проводив думку про те, як порушення пра-
их з виїздом і поведенням у дорозі, може накликати стихійне нещастя на голову подо-
Що до історичного підкладу думи, замість сумнівного імени Зборовського вказано на
а в варіянті Д—Полуусенка. Се правдоподібно ім'я Федора Полоуса, осаула 1590 р., потім
частини козацтва, що відіграв голосну ролю в козацьких усобицях і між иншим ходив
597 р. він заняв якесь турецьке містечко. Такий мореxідний і взагалі досить голосний
гетьман міг справді дати гетьмана думи про Олексія Поповича. З часом поверх імени «По-
наверствувалось ім'я Зборовського Грицька, що виступав 1609 р., а се ім'я мабуть було
дом третім—фантастичним іменем Коломійченка. Що до грішника, то про нього нічого
навіть те, чи Олексій фаховий моряк. Правда, в моряцьких піснях, що наводились як
особа, що відповідає нашому Поповичу, буває звичайно моряком, але зовсім можливо,
ка гуртова мораль вибрала саме не моряка для того, щоб ілюструвати вагу моряцьких
ебезпеку нехтування їх, а разом з тим щоб виявити свою неохоту до зайшлих еле-
з висоти своєї учености легковажать станові моряцькі правила.

порушення
ілюстрації
культурних
погляду на
страшні на
повича в
вил, звязан
рожнього.
ім'я отаман
провідника
на море: 15
свого часу
луусенка»
закрите зг
не відомо,
паралелі,
що моряцьк
законів і н
ментів, що

А. Пирятинскій Поповичъ Алексѣй.

черномъ море,
бѣломъ камени. 1
дитъ ясенъ соколъ, 2
илитъ, дуже [2]) проквиляетъ, 3
рное море испилия поглядаетъ. 4
Чорномъ море не добре починаетъ: 5
томъ небѣ всѣ звезды помрачило, 6
на мѣсяца въ тьму вступило [3]). 7
истаго поля буенъ вѣтеръ повѣваетъ. 8
рномъ море супротивну валечну [4]) филю изрываетъ... 9
супротивную валечну филю сорвало, 10
ое судно на три части розбивало: 11
рвую часть отбило, 12
Въ дунайское гырло забило [5]). 13
А другую часть отбило, 14
Въ Арапскую землю заносило, 15
Третію часть середъ Чорнаго моря потопило [6])... 16
На той части потопаетъ триста пятьдесятъ козаковъ. 17
Межъ ними безъ старшины козацкой не бывало. 18
Только былъ одинъ старшій старшиною Грицко Зборовскій. 19
Гетманъ запорожскій Коломіенко, 20
А другой былъ старшиною Алексѣй Поповичъ Пирятинскій. 21—22

На
На
Сид
Кві
На Чо
Что на
На свя
Полові
Изъ чи
На Че

Скоро
Козацк
Пе

вісне громадянство, 1926. в. I—II. [2]) В тексті, що був у Драгоманова («копія Маслова»), сього слова
опія Маслова—Др. «вступила». [4]) Копія Маслова—Др. поправлено рукою Др. «волечну». [5]) Копія Мас-
облена примітка: «Чертово окно»—прим. записавшаго». Ся примітка відзначена в статті Др. у «Житю
В копії Маслова—Др. «затопило».

[1]) Пер
бракує. [3]) К
лова—Др. зр
і «Слові». [6])

Козаче войсковый,
Писарь лійстровый. 23
То [7]) якъ стало судно потопати, 24
Сталъ Грицко Зборовскій на чердакъ выхождати, 25
Сталъ словами промовляти: 26
«Козаки, панове молодцы [8])! 27
Который межъ вами козакъ найбольшій грѣхъ соби мае, 28
Може черезъ того наше судно козацкое потопае, 29
То добре вы, братця, дбайте, 30
Милосердному Богу, и Черному морю
и всему выйску днѣпровому, и мнѣ,
атаману кошевому, грѣхъ свой откривайте: 31—34
Нехай вы будете [9]) одинъ въ море потопати, 35
За собою войска козацкаго, запорожскаго не занапащати!» 36—37
То всѣ козаки замолчали [10]), 38
Бо ни одинъ въ грѣхахъ не чували [11]), 39
Тылько обызвется одинъ Алексѣй Поповичъ пирятинскій, 40—41
Козаче [12]) высковый,
Писаръ [13]) лійстровый: 42
«Добре вы, братцы, дбайте, 43
Изъ мого тугого лука шелковую тетиву изнимайте, 44
Назадъ мнѣ руки козацкіе завяжите, 45
До шеи тяжкій камень привяжите, нема
Чернымъ оксамытомъ [14]) мнѣ очи завяжите, нема
Та въ Черное море меня упустите: 46
Нехай я буду въ Черномъ море потопати, 47
За собою выйска козацкаго не занапащати». 48
Тогда козаки тое зачували, 49
Словами промовляли: 50
«Алексѣю, Поповичу Пирятинскій! 51
Ты святое письмо читаешъ, 52
Насъ, простыхъ людей, на все добре научаешъ: 53
На що соби великій такій грѣхъ уже маешъ [15])?» 54
Алексѣй Поповичъ тое зачувае, 55
Словами промовляе: 56
«Хочъ я святое письмо читаю 57
И васъ, простыхъ людей, на все добре научаю, 58
Я соби найбольшій всѣхъ васъ грѣхъ маю: 59
Що я отъ отца своего, отъ паниматки
изъ города Пирятина въ охотное
войско выѣжжалъ, 60—61
Я съ отцемъ и паниматкою прощенія не принималъ, 62
Я отца своего и паниматку стременами въ груди отъ себя отпихалъ, 63
Старшого своего брата зневажалъ, 64
Старшую [16]) свою сестру сильно проклиналъ,— 65
Що я, панове, самъ не добре починалъ, 66
Что кровъ христіанскую безъневинно проливалъ, 67
По городу Пирятину поѣзжалъ, дѣтокъ маленькихъ добрымъ конемъ розбивалъ: 68—69
Отъ тѣмъ мене Господь милосердный на великой потребѣ покаралъ». 70
То Грицко Зборовскій тое зачувае, 71
Словами промовляе: 72
«Козаки панове-молодцы, 73
Добре вы, братця [17]), дбайте, 74
Алексѣя, Поповича пирятинского, на чердакъ выводите, 75
Справой руки пальца-мизинца урубайте, 76
Христіянскои крови въ Черное море впускайте: 77
Якъ будетъ Черное море кровъ христіянскую пожирати, 78
То буде на Черномъ море супротивна валечна [18]) филя утихати». 79—80
Тогда козаки добре дбали, 81
Алексѣя, Поповича пирятинского, на чердакъ выводили, 82
Справои руки пальца-мизинца урубали, 83
Христіянскую кровъ [19]) въ Черное море впускали... 84
Стало Черное море кровъ христіянскую пожирати, 85
Стала на Чорномъ море супротивная валечная [20]) филя утихати, 86
Стало судно козацкое, ниби [21]) руками, на берегъ выкидати, 87
Стали козаки изъ судна на песокъ выходити, 88
Стали въ четыре ряды на песку становити, 89
Сталъ Алексѣй, Поповичъ пирятинскій, межъ всѣми козаками прохожати, 90
Сталъ до козаковъ словами промовляти: 91
«Щасливой то человѣкъ въ свѣтѣ бувае, 92
Отцевой-паниматчиной молитвы почитае, 93
Отца и матери молитва изо дна моря душу вынимае, 94
Отъ грѣховъ сумертвенныхъ откупляе, 95
Предъ Праведнымъ Судіею поставляе...» 96

Житецький, Мысли, с. 235.

---

[7]) Копія Маслова—Др. «та». [8]) У Житецького в «Кіевск. Стар.»: молоды. [9]) Копія Маслова—Др. «Нехай буде один».
[10]) Копія Маслова—Др. замість сього рядка: Тое козаки зачували
Усі замовчали
[11]) Копія Маслова «Бо въ гріхахъ себе не знавали». Порівн. рядок 29 у вар. Б. [12]) Копія Маслова—Др. «Козак». [13]) Копія Маслова—Др. «писарю». [14]) В «Кіевск. Стар.»: оксаментомъ. [15]) Копія Маслова—Др. «На що собі великій такий гріхъ уже маешь». [16]) Копія Маслова поправлено рукою Др.: Старцю. [17]) Копія Маслова «братці». У Костомарова, «Історія козачества», се слово пропущено. [18]) Копія Маслова «волічна». [19]) Копія Маслова «християнськоі крови». [20]) Копія Маслова «волічная». [21]) Копія Маслова «небы».

Б. О Алексѣе Поповиче или о бурѣ претерпѣнной Козаками на Морѣ.

На чорному мори,
На билому камни,
Ясенъ соколъ жалобно квилытъ проквиляе,
Смутно себе мае,
Що на черному мори не добре ся починае.
Уси звизды потмарыло,
Половину ясности мисяца заступыло;
Съ чорнои Хмары
Буйные витры вставалы,
Судна козацьки на три части розбывалы;
Одну чаетъ [1]) взяло
Въ землю Агарьску занесло,
Другую чаетъ [1]) гирло
Дунайске пожирло,
А третяя зле ся мае
Въ чорному мори потопае.
Притій части бувъ Грицько Зборскій
Атаманъ Козацькій Запорожскій
Той по судну кохожае [2])
Словами промовляе:
„Хтось межь нами, Панове! великій грихъ на
соби мае,
Щось дуже злая Хуртовина на насъ налягае;
Сповидайтеся Панове! милосердому Богу,
Чорному морю, и мени Атаману Кошовому.
Въ черное море впадите
Війска козацькаго не губите!“
То козаки тее зачували
Замовчалы;
Бо въ грихахъ себе не знавалы!
Тилько обизвется Писарь Войсковый
Козакъ Лейстровый
Пирятынскій Поповичь Алексій:
„Мини чорною Китайкою очи завяжите,
До шіи билый камень причипите,
Въ чорное море зопхните;
Нехай буду одинъ погибаты.
Козацькаго Війска незабавляты [3])“.
То козаки тее зачували—
„Алексію Поповичу!—промовляли—
Ты святее письмо читаешь,
Насъ простыхъ людей на все добре на-
ставляешь,
Защоты [4]) на соби великій грихъ маешь?...“
„Якъ я съ Пирятына Панове! выизжавъ,
О прощенья [5]) съ Панотцемъ съ Паниматкою не
бравъ,
Диты маліи
Вдовы старіи,
Стремямъ у груди товкавъ;
Безпечно по улицамъ конемъ гулявъ,
Противъ Церкви, дому Божаго, произжавъ,
Шапки съ себе не знимавъ,
Креста на себе не клавъ!
За те я Панове великій грихъ маю
Теперь погибаю!..
Колыбъ мене сяя
Хуртовина злая
Въ мори невтопыла,
Отъ смерти молытва бороныла,
То знавъ бы я отца, матерь повожаты [6])
И старшаго брата—и сестру ридненьку
Заненьку [7])
У себе мати.“
То якъ ставъ Поповичь грихи сповидаты
Стала злая Хуртовина утихаты;
Судна козацьки догоры якъ рукамы поднимало,
До Тентрева острова прибывало.—
О тимъ бы то, Панове треба людей поважаты
Панотця, Паниматку добре шанованоты [8])!
Бо который человѣкъ тее уробляе,
Повикъ той щастье соби мае:
Смертельный мечь того минае,
Панотцева, Паниматчина молитва со дна моря
вынимае
Отъ грихивъ смертельныхъ душу откупляе.

Цертелев, Опытъ, с. 26.

В.

Ой близь Чорнаго моря, на каменю биленькому,
Тамъ соколъ ясненькій жалобненько квилыть,
проквиляе,
На Чорное море спильна поглядае,
Що на неби вси звизды помрачило,
А половину мисяця въ хмары уступило,
А изъ низу буйный витеръ повивае,
А по Чорному морю супротивная фыля уставае,
Судна бере козацьки, молодецьки, на три
части розбивае,
Перву часть узяло
Въ Аряньску землю занесло;
Другу часть ухватило
У Дунайскія горы забило.
А третя часть де сямае [9])?
Посреди Чорного моря, на лыхій хортовини
потопае.
А при той части було війська много,
А при той части бувъ Атоманъ Кошевій,
Грицько Коломійченко,
По всёму виську барзо окликае,
До Козакивъ словами примовляе:
Ой Панове, молодецьки козаки,
Который козакъ не [10]) соби много гриховъ мае,
Той сповидуется попередъ по правди
Милосердному Богу,
И Чорному морю,
И Атаману Кошевому.
То вси, по правди, вы, братця, свои грихи
Богу сповидайте,
Бильше Козакивъ безневинныхъ не теряйте.
Вси Ковакн то зачували,
И вси замовчали,
Тилько бувъ при той части Оликсій Поповичь
Пырятиньскій,
Козакъ Лейстровый,
Писарь Війсковый,
До Козакивъ словами примовляе:
Ой Панове, молодецьки Козаки,
Сповидуюсь я попередъ по правди милосерд-
ному Богу!
Добре вы, братця, вчините,
Мене самого возьмите,
Китайкою чорною очи затягните,
И билый камень до шіи причепите,
Тай на Чорное море самого пустите.
Хай же я буду самъ своею головою Чорне
море даровати,
А нижъ маю Козакивъ безневинно теряти.
То вси Козаки то зачували,

---

[1]) Замість: часть. [2]) Похожае. [3]) Не збавляты. [4]) Защо ты. [5]) Опрощення. [6]) Поважаты. [7]) За неньку. [8]) Шановаты. [9]) Де ся мае? [10]) На.

До Оликсія Поповича словами примовляли:
Ой, Оликсію Поповичу, Козаче Лейстровый,
Писарю війсковый,
Ты жъ берешъ письмо святое, та въ руку, читаешъ,
И насъ простыхъ людей на все добре научаешъ,
Якъ же ты найбильше видъ насъ на соби грихивъ маешъ?
И Оликсій Поповичь то зачувае,
До Козакивъ словами примовляе:
Ой Панове, молодецьки Козаки,
Хоча беру я святое письмо та въ руки, читаю,
И васъ, простыхъ людей, на все добре научаю,
А я все самъ не добре начинаю.
Якъ я видъ города, видъ Пырятина, отъизжавъ,
То зъ своимъ отцемъ и зъ маткою опрощенья не мавъ,
И на свого старшого брата великій гнивъ покладавъ,
И близкихъ сосидовъ хлиба и соли безневинно избавлявъ,
Йще мимо церковь ихавъ мимо святого Миколая шапки не знявъ,
На соби хреста не покладавъ,
Йще добрымъ конемъ мериньцемъ гулявъ,
Дитки маленьки розругавъ,
Кровь Христіанску не повинно проливавъ.
Не есть се мене, Панове, по Чорному морю супротивная филя потопае,
А есть се мене, Панове, отцевска, материнска молитва карае,
Колибъ мини Богъ милосердный помигъ
Вси потребы въ добромъ здоровьи исхожати,
То вже могъ бы я своего отца и матку шановаты, поважати,
Могъ бы я свого старшого брата за ридна отца почитати,
Могъ бы я близкихъ сосидъ за ридные братя въ себе мати,
Могъ бы нищихъ убогихъ надиляти.—
Оже то, якъ ставъ Оликсій Поповичь,
Свои грихи по правди Богу сповидати,
То стала быстрая филя по Чорному морю унимати.
То вси три части до буйной пристани, до берега привертали.
То вси тоди Козаки дивомъ дивовали,
Що по якому Чорному морю, по быстрои фили потопали,
А ни одного Козака съ мижи виська не втеряли.
Оже то тоди Оликсій Поповичь на чуда выхожае,
Бере святое письмо въ руки, читае,
Всихъ простыхъ людей на все добре научае,
И такъ до Козакивъ промовляе:
Оже то, Панове, молодецьки Козаки,
Который человѣкъ отцеву матчину молитв чтить, шануе, поважае,
Того отцева матчина молитва въ купечестви, въ реместви,
На поли
Й на мори,
На помощь помогае;
Отцева й матчина молитва со дна моря вынимае.—

Украинскій Альманахъ, с. 119.

Г.

На Чорному морі, на білому камні
Там ясненький сокіл білозорець квилить проквиляє,
На небо поглядає, смутно себе має,
Що на синему морі недобре щось починає:
Усі звізди на небі похмарило,
Половину місяця хмарами закрило;
А з низу буйний вітер повіває,
По Чорному морю супротивну хвилю підіймає
. . . .
Одну часть гирло дунайське забрало,
Другу—в землю агарську занесло,
А третя серед Чорного моря потопає.
. . . .
При той части був Грицько Коломийченко,
Гетман козацький запорожський.
. . . .
Як стало судно потопати,
Став Грицько Коломийченко на чердак вихожати,
Словами промовляти:
Може ктось меж вами великий гріх має,
Що ся хуртовина на нас налягає,
Судно наше потопляє:
Сповідайтеся, панове, милосердому Богу,
Чорному морю і всему войску Дніпровому,
І мені отаману кошовому!
Нехай той, кто найбільше гріхів має,
Въ Чернім морі один потопає,
Вийска козацького не загубляє.
. . . .
То як став попович Олексій гріхи свої сповідати,
То сталаз лая хуртовина по Чорному морю стихати.
Судна козацькі до-гори як руками підіймала,
До Тендрева острова прибивала.
То всі козаки дивом дивовали,
Що по якому Чорному морю по бистрій хвилі потопали,
А ні одного козака з між себе не втеряли!

Костомаров, Історія Козачества, с. 695.

Ґ. Оликсій Поповичъ.

Эй, по Чорному морю,
На камені біленькімъ,
Тамъ сидить сокілъ ясненький,
Жалібненько квиле-проквиляе,
И на Чорне море
Спильна поглядае,
Шо на Чорному морю
Шось не добре начинае:

Злосопротивна хвилечна[1]
Хвиля вставає,
Судна козацькі-молодецькі
На три части розбиває:
Перву часть ухопило
У *Біларапську*[2] землю занесло;
Другу часть схопило
У Дунай въ ги́рло забило;
А третя часть тутъ ма́е—
Посередъ Чорного моря,
На бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопляе.
При той части
Було війська много;
А бувъ старшиною
Грицько Коломниченко,—
По всёму війску барзе окличенъ,—
Словами промовляе,
Слізами обливае:
„Эй, козаки, панове-молодьці!
Добре ви дбайте,
Гріхівъ не тайте!
Исповідайтеся ви
Милосердному Богу,
Чорному морю,
Отаману Кошовому,
Хто на собі гріхи́ мае!“
Тутъ всі козаки
Та́къ замовчали,
Якъ въ ротъ води набрали.
Тільки озоветьця
Оликсій Поповичъ,
Гатма́нь запорожець:
„Эй, козаки, пани-молодьці!
Добре ви чините,
Самого мене—
Оликсія Поповича—возьміте,
До моеі шиі
Камінь біленький привьяжіте,
Очі мої козацькі, молодецькі,
Червонною китайкою затміте,
У Чорне море
Самого мене спустіте:
То нехай я буду
Своею головою
Чорное море дарувати,
Ніжъ я маю
Много війська безвинно
На Чорнімъ морі погубити,—
Ніжъ я маю много душъ—
Віръ християнськихъ
На Чорному морі потопити“.
Тое козаки якъ зачували,
Словами промовляли,
Слізами обливали:
„Эй, Оликсію Поповичу,
Славний лицарю и писарю!
Ти жъ Святе Письмо
По тричі на день читаешъ
И насъ—простихъ козаківъ—
На все добре научаешъ;
Про шо жъ ти одъ насъ
Гріхівъ більше маешъ?“
Оликсій Поповичъ
Тое зачуває,
Словами промовляе,
Слізами обливае:
„Эй, козаки, панове-молодьці!
Я Святе Письмо
По тричі на день читаю,
И васъ—козаківъ простихъ—
На все добре научаю,—
Одъ васъ-таки гріхівъ більшъ маю:
Шо якъ въ охотне військo одъїжжавъ,
И зъ отцемъ и зъ матірью
Вопрощенія не мавъ,
И старшого брата
За брата не мавъ;
И старшу сестру
Барзе зневажавъ,—
Стремінемъ у груди одпихавъ;
А ще зъ города вибігавъ,
Триста душъ дітей маненькихъ
Конемъ своімъ добримъ розбивавъ,
Кровъ християнську
Безвинно проливавъ;
А молодіі же́ни
За ворота вибігали,
Дітокъ маленькихъ
На руки хватали,
Мене, Оли́ксія Поповича,
Кляли-проклинали.
А ще мимо сорока церковъ пробігавъ
Шляпи не здіймавъ
И на себе хреста не покладавъ,
И отцевськоі-матчиної
Молитви не споминавъ...
Либонь мене, козаки панове-молодьці,
Найбільше той гріхъ споткавъ.
А ще мимо царськоі громади пробігавъ,
За своею го̀рдощу шляпи не здоймавъ
На день добрий не дававъ...
Либонь мене, козаки панове-молодьці,
Найбільшъ той гріхъ споткавъ.
Эй, се не Чорне море
Мене отопляе:
Се отцевська-матчина
Мене молитва карае.
Эй, колибъ мене отцевська матчина молитва
На Чорному морю не втопила,
Одъ смерти боронила!..
Якъ буду я до отця, до матері
И до роду прибувати,
То буду я отця и матіръ
Штити, шанувати, поважати,
И старшого брата
За рідного отця почитати;

[1] Порів. варіянт К ряд. 7. Тимчасом Антонович і Драгоманов (I, с. 176), передруковуючи сей текст, поправили: хвилечка. [2] Курсив «Основи».

И близькихъ сусідъ
За рідну братію
У себе вживати“.
Якъ ставъ Оликсій Поповичъ
Гріхи Богу повідати,
То заразъ стала злосопротивна
Хвилечна хвиля
На Чорному морю притихати:
Притихала и впадала,
Мовъ на Чорнімъ морі не бувала:
Усіхъ козаківъ до острова
Живцемъ прибивала.
То козаки на островъ виходили,
Великимъ дивомъ дивовали,
Словами промовляли,
Слезами обливали:
Шо на Чорномъ морі,
На бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопали,—
Ні одного козака,
Черезъ Оликсія Поповича,
Междо військомъ не стиряли.
Оликсій Поповичъ
На-чудо[1]) вихожае,
Бере въ руки Святе письмо,
По тричі на день читае,
И всіхъ простихъ козаківъ
На все добре научае:
„Слухайте, козаки, панове-молодьці,
Якъ сѐ Святе Письмо просвіщае,
На все моленіе указуе:
Который чоловікъ
Отцевську-матчину молитву
Штить, шануе, поважае,
Того отцевська-матчина молитва
Зо дна моря винімае,
Одъ гріхівъ душу одкупае,
До царствія небесного провожае;
Та отцевська-матчина молитва
У купецтві и въ реместві,
И на полі и на морі,
На помічъ приспівае.
Намъ годитьця тое спамьятати,
За которими молитвами
Стали ми хліба-соли поживати“.
Дай, Боже, миру царському,
Народу християнському,
Усімъ на здравіе, на многі літа мати!

„Основа“, 1862, серпень, с. 21.

Д.

Гей на Чорномъ мори
Та на бѣломъ камню (каміню),
Тамъ сидыть ясинъ сокилъ,
Склонивъ головоньку нызенько,
Жалобненько килыть-прокиляе,
На святое небо та на Чорное море
Спилна поглядае.
Що на святомъ небѣ
Та на Чорномъ морѣ
Не гораздо се починило?
Чи звѣзды помречили,
Половина мисяца
У тьму ступила?
Тожъ на святомъ небѣ
Та на Чорномъ мори
Не ривъ рове (?)[2]),
Хвыля насупротивъ хвыли вставала,
Судна козацке на три части розбивала:
Пирвую часть Гирло Дунайске пожерло,
Другу часть въ Граньску землю заносило,
Третья часть по Чорному морю гуляе,
Ни виткиль собі поряхунку (порятунку) не мае;
А при той части потопае
Семьсотъ (сімсот) душъ хрестьянскихъ,
Безъ старшины козацькой.
Тилько въ нихъ старшины козацькой,—
Грыцько Полуусенко Гетьманъ Запорозьской,
Другій Олексій Поповичь Пырятинскій[3]).
То отъ винъ между врядвы[4]) хождае,
Словами промовляе:
„Козаки, добри молодьци!
Добрѣ учиныте (учиніте),
Мины (мене) на тетивоньку вздыймите,
Назад мины (мені?) руки звяжыте,
Червонымъ оксомитомъ очи запустыте[5]),
Ясинъ мичь возьмите,
Съ пличь головоньку здыймите,
У Чорне море метыте:
Не хай я не буду больше
Чорнымъ моремъ гуляты,
Козакивъ съ-между війска теряты!“
То козаки промовляють:
„Олексію Поповичу,
Писарь войсковый, козаче лестровый!
Ты письмо святое читаешь,
И насъ близь себе научаешь“.
„Та щожъ, козаки, пани-молодьци!
Хоть я и письмо святое читаю,
И васъ, простыхъ людей, близь себе научаю,
А я больше зо всихъ васъ гриховъ маю.
Отъ якъ я зъ города Пырятина выѣзжавъ,
Отца-матерь не вважавъ,
Отца-мати слезы проливавъ (?),
Старшого брата ни за що въ себе мавъ,
Середульшу сестру безобразно поругавъ,
Й близкого сосѣда ни за що въ себе мавъ,
Добрымъ конемъ гулявъ—

[1]) У Ант. і Драг. передруковано: на чуд. [2]) Видавець пояснив: Не ревъ реветъ. [3]) Курсив видавця. [4]) Очевидно: ряди, або рядів, у видавця загадково: уряду. [5]) Порівняй думу про Утечу трьох братів з Азова, вар. С.

Дитокъ малыхъ розбивавъ,
Кровь святу на святу землю проливавъ,
Противъ церькви проѣзжавъ—
Сличка зъ главы не знявъ,
На лицо свое хрестьянске
Христа не покладавъ,
Противъ мужь громадскихъ проѣзжавъ [1])
Шапки не знявъ,
„Помогай Бигъ“ не сказавъ,
Отъ велика(у?) соби гордость мавъ:
А теперь осповидаюся
Господу Богу и Чорному морю!
А когда жъ мины хвыля не потопила,
Когда мины отъ сего молитва ослобо-
нила“,—
То тогда Олексій Поповичь между вря-
двы хождае,
Словами промовляе:
„Козаки, пани-братья-молодци!
Добрѣ жъ учиныте,
Ясинъ (ясен) мичь возьмите,
Хочь на ливій руци
Пальця мизиного усѣките,
Крови хрестьянскей у Чорне море пу-
стыте (пустіте),
А чай чи [2]) не буде въ Чорнемъ мори
Крови хрестьянськей учувати [3]),
А чай чи не буде насъ
Господь милосердый рятовати!“
То такъ утыхало [4]),
Мовъ николи не грало,
Мовъ козацке судна руками
Къ гори подыймало.
Тогди ко Тендрѣ острову прибувалы,
Девять день стоялы,
Отъ велика соби радость мъялы [5]),
Що нигдѣ ни одного
Козака не втерялы.
Правда отъ сего, козаки, пани-молодьци:
Который человикъ отцевъ молитву
И материну молитву поважае,
Ему Господь помогае,
До царства небесного провождае,
И въ полѣ, и въ дому, и въ Чорномъ мори
Отъ грѣховъ смертельныхъ помогае.

Пѣсни, собранныя Кирѣевскимъ, т. 4, с. XXIII.

E.

Ой як на Чорному морі,
Та на білому камени,
Там сидів ясний соколонько
Смутен, далеко сяє і видає.
Що на Чорному морі не добре вже починає.
Звізди помрачило,
Половину місяця у тьму уступило
І все небо тьмою укрило.
То з неба дрібен дощик накрапає,
З Чорного моря хвилешна хвиля уставає,
Якорі зриває,
Судна козацькі затопляє.
Там потопало три полки виська Дніпрового
низового,
Самого чистого Запорозького.
То миждо ними був батько гетман старий
Запорозький [6]).
А ще й половичий,
Що здавну козакив на Чорнеє море гуляти
покличе.
Той друг на чердак виступає,
До козакив словами промовляє.
«Ой козаки, панове молодці!
Котрий у великіх гріхах чувається,
То сповідайтесь ви наперед Богу,
Іще й святому морю,
І міні, гетьману старому.
Як би отцю духовному.
Ой добре ви дбайте,
Да Богу гріхи сповідайте,
Марно війська не теряйте».
То всі козаки замовчали:
Вони в великих гріхах не чувалися
Тілько озоветься Попович.
Пирятинський родич.
Той друг на чердак виступає,
До козаків словами промовляє:
«Ой ви козаки, панове молодці!
Ой добре ви учиніте,
Возміте мені назад руки ізвяжіте,
Чорним оксамитом очі затмите,
Мене у Чорнеє море пустіте;
Нехай я буду у Чорному морю головою да-
рувати,
Ніж маю я не по вині усе військо пікувати».
То козаки словами промовляли:
«Ой Олексію Поповичу,
Пирятинський родичу,
Отамане військовий,
Писарю лестровий!
Тижь бо й по трійчі письмо святе у руки бе-
реш на день, та й читаєш,
Ти нас козаків простих на все добре научаєш.
Чом ти грихів більше на собі од усіх нас
маєш?»
«Ой ви козаки, панове молодці!
Хочь я й по трійчи на день письмо святеє
у руки беру, та й читаю,
Вас, козаків простих на все добре научаю,
А сам не гаразд починаю:
То ще більше грихів од усіх вас на собі маю.
Що я з города з Пирятина виступав,
Не добре я починав:
Отця і матір поругав,
Рідного брата за брата не мав,
А близьких сусідів хліба і солі ізбавляв,

---

[1]) Прим. видавця: міру. [2]) Прим. видавця: авось либо. [3]) Чи не буде Чорне море крови християнської зачувати? Видавці поясняють се місце так: Не будетъ слышно, будетъ сбережена она. [4]) Прим. видавця: море. [5]) Прим. видавця: мѣли, имѣли. [6]) Прим. Ант. і Драг.: Зборовський.

Та ще конем добрим по улиці гуляв,
Діти маленькі розбивав,
Кров християнську безневинно проливав.
То ще я їхав мимо церкви, Святого Спаса,
Шапки не зняв,
Хреста на себе не поклав.
То за те мене Господь покарав,
Злою хуртовиною з усим військом на Чорному морі подарував.
То ще я їхав селами і городами,
І всякими чудними сторонами;
То там жони стариї стояли,
Може вони к чому доброму думали і гадали;
То я шапки не зняв
І помагайбі не дав.
Не питався: яка в вас церква святая?
Та питався: де в вас корчма новая,
І шинкарка молодая?
То в неділю рано, пораненьку,
По церквах і по манастирах служби одправляють,
А я у корчмі пью, гуляю,
Танці справляю,
І по том я, панове молодці, увесь гріх свій знаю.
Ой моглаб мене, отцева паніматчина молитов на Чорному морі рятовати;
Уже б я знав, як свою матір шанувати-поважати
І рідного брата за брата пощитав би».
Тогда козаки добре дбали,
Узяли ёму назад руки ізвязали,
Чорним оксамитом очі затмили.
То ще такого козака у море пускать пощадили;
На лівій руці мизинаго пальця втинали,
Ёго кровь у Чорнеє море метали.
То скоро Чорнеє море кров християнську заживало,
То так уклало,
Як-би никогда й не грало,
Суден козацьких не розривало.
Тогда козаки добре дбали,
До Тендри-острова прибували,
А в Тендрі-острова три дні й три ночі стояли,
Великим дивом дивовалися,
Що в якому то страху ми бували,
Та ніодного козака ізмиж війська не втеряли.
То й озоветься Олексій Попович,
Пирятинський родич,
Отаман військовий,
Писар лестровий.
Ой той друг на чердак виступає,
Письмо святеє в руки бере і читає,
До козаків словами промовляє:
«Ой ви козаки, панове молодці!
Чи ви видите, як се святеє писаніє свідчить висвідчає,
На всяке моление указує,
Що который козак штить отця й матку шанує і поважає,
То він нігде марно не пропадає:
Ёго отцева й паніматчина молитов зо дна моря виімає,
Од смертелного гріха душу одкупляє.
Хоч-би й у потребі—кривава ніч минає.
А которий не штить отця й матки не поважає,
То він аби-де марно пропадає».

Антонович і Драгоманов I, с. 181.

Є.

На синёму морі, на білому камені
Там сидів сокіл—смутно себе мав.
Спильна на синеє море собі поглядав.
Щось на синёму морі недобре починає:
Великая хуртовина на козацьке військо налягає;
Одно судно загнала в Агараньску землю,
Друге Дунайськеє гірло пожерло,
На третёму судні Зборовскій Григорий отаман похожає,
До козаків промовляє:
«Ей, ви, козаки, сповідайтесь Богові и синёму морю,
І мені Грицькові—козакові!
Хто які гріхі має
І за що козацьке військо погибає?»
Тогді обізвавс: Пирятинскій Олексій Попович; лейстровий козак:
«Як ви маєте, панове, козацьке військо тиряти,
То лучче ви мені чорною китайкою очі завъяжіте,
Та білий камень до шиї привъяжіте,
Та мене одного в море зопхніте!»
Козаки зачували, да всі замовчали,
Потім до Пирятинскаго Олексія Поповича, лейстрового козака промовляли:
«Які-ж ти гріхі на себе покладаєш,
Коли ти святе письмо читаєш,
Нас всіх на добрі діла навчаєш?»
«Хоч я, панове, святе письмо беру—читаю,
А я од вас більше гріхів маю;
Бо як я дома проживав,
Бідних сусід з хліба, з солі збавляв,
Буйно конем по вулиці проїзжав,
Старим удовицям, малим дітям
Струмента в груди встромляв,
І просто церкви шапки не скидав;
Як на се судно виїзжав,
То у отца-неньки благословення не брав,
Цеж, панове, не хуртовина налягає,
Цеж нас отцева-материна молитва карає.
О, коли б же, панове, ця злая хуртовина
Мене на морі не втопила, не вдавила,
О знав би я!...»
Як се став Пирятинскій Олексій Попович лейстровий козак оповідати
Стало синеє море стихати

І стало судно як руками до гори поднимати,
І стало до Тин-дерева—острова прибивати.
Тогді, як прибило до Тин-дерева острова,
Бере Пирятинскій Олексій Попович, лейстровий козак святе письмо,
Із судна вихождає
І всім козакам читає:
«От же то, панове, не треба людей з хліба з солі збавляти,
Не треба буйно конем по вулиці проїзжати,
Старим удовицям, малим дітям струмента в груди встромляти,
І треба просто церкви шапку скидати,
І куди виїзжати—як єсть ненька,
Треба в її благословення брати!»
Як на синёму морі потопали,
А, хвалить Бога милосердого,
Ні одного козака з війска не втеряли.

Антонович і Драгоманов, І, с. 188

Ж.

Що на Чорному морю супротивна хвиля встає,
Судна козацькі-молодецькі на три части розбиває.
Перву часть ухопило
Одбило у Гаранську землю;
Другу часть ухопило
У Дунай в гирло забило;
А третя часть де ся має?
Посеред Чорного моря, на бистрій хвилі на лихій хуртовині потопає.
При той части було війська много;
При тій части хто був старшиною?
Грицько Колонко
По всему війську похожає,
Ізбарзе окличе і до козаків словами промовляє:
«Козаки, панове-молодці!
Добре ви дбайте,
Гріхів не тайте!
Сповідайтесь ви попереду Милосердному Богу,
І Чорному морю,
І мені отаману Кошовому!»
То всі козаки теє зачували,
(?) Усі замовчали
І тілько озоветься Олексій Попович,
Гетьман Запорозький:
«Добре ви вчиніте,
І мене Оликсія Поповича самого возьміте
До моєї шиї білий камень привъяжіте,
Червоною китайкою очі мої козацькі—молодецькі запніте,
І в море спустіте.
Хай я сам буду своєю головою Чорнеє море дарувати,
Ніж я маю много душ християнських безневинно на Чорнім морі погубляти».
Ті козаки теє зачували,
До Олексія Поповича промовляли:
«Ей, Оликсію Поповичу,
Славний лицарю
(?) І писарю віськовий!
Ти святе письмо по тричі на день читаєш,
Нас козаків на все добре научаєш;
Про што ти найболш гріхів маєш (?)»
«Ей козаки, панове-молодьці!
Я святе письмо тричі на день читаю,
І вас—козаків простих на все добре научаю,—
І від вас-таки гріхів більш маю:
Що я недобре починав
У вохотно військо одъїжжав,
І з отцем і з матушкою опрощенія не мав,
І старшого брата стремінем в груди відпихав
Либонь мене, козаки молодци, найбольш той гріх споткав.
Ще мимо сорок церков пробігав,
На себе хреста не покладав,
І отцевської-матчиної молитви не споминав...
За своєю гордощу шляпи не зняв.
Мужикам і козакам на день добрий не давав...
(?) І либонь мене, козаки молодци, найбольш той гріх спіткав [1]).
Іще з города вибігав,
Триста душ маленьких діток конем своїм добрим розбивав,
А молодиці жінки за ворота вибігали
І маленьки діти на руки хапали,
І мене, Оликсія Поповича, кляли-проклинали.
(?) І не єсть се, панове, мене по Чорному морю супротивна хвиля потопає
І єсть се—мене отцевська та материна молитва карає!
Колиб мене отцевська та материна молитва од смерти боронила
І на Чорному морю не втопила.
Як буду я до отця до матері і до роду прибувати
І буду я отця і матушку штити, шанувати, поважати».
І як став Оликсій Попович (?) по істиній правді гріхи Богу повідати (?) [2])
Стала на Чорному морю супротивна хвиля утихати.
І втихала і впадала,
І мов на Чорному морю не бувала;
І всіх козаків до острова живцем прибивала
І всі козаки на остров виходили,
І великим дивом дивовали,
Слезами обливали,
Словами промовляли,
Що на якому Чорному морю, на бистрій хвилі, на лихій хуртовині потопали
І ніодного козака через Оликсія Поповича
На Чорному морі, на бистрій хвилі, на лихій хуртовині з-проміж себе не втеряли.

---

[1]) Очевидно так, у А.—Д. тут друкарська помилка в означенню рядків. [2]) Помилка.

І Олексій Попович на чердак вихожає
І бере в руки Письмо святеє читає
І слезами обливає
Словами промовляє:
«Слухайте, козаки, панове-молодці, як святеє письмо висвічує.
На все моленіє указує,
. . . . (?)
А котрий чоловік отцеву й матчину молитву ізбарзе зневажає,
Той чоловік усегда на морі погибає,
І щастя і долі коло себе не має.

Антонович і Драгоманов, І, с. 200.

3.

Стала на Чорном морі велика хвиля утихати:
Утихала, упадала,
На Чорном морі не бувала;
Усіх козаків до острова
Живцем прибивала.
То козаки на остров виходили,
Великим дивом дивували,
Що через Алексія Поповича
Ніодного козака на Чорном морі не теряли.
А Олексій Попович на остров вихожає,
І всіх козаків
На все добре научає:
„Слухайте, козаки, панове-молодьці!
Як святе письмо висвічиваєт,
На всі моленія указиваєт:
Который чоловік
Отцевську-матчину молитву
Штить, шанує, поважає,
Господь єму в путі і дорозі
Всегда помогає;
А который чоловік отцевску-матчину молитву
Бардзев сневажає,
Сам в віки марно погибає,
І счастя-долі нікогда у себе не має.

Антонович і Драгоманов, І, с. 199.

І. Про Олексія Поповича *).

Ой [1]) у сьватую неділеньку барзе [1]) рано пораненько
То [1]) на Чорному морі і [2]) на камені біленькому
Там [1]) сидів сокіл ясненький,
Жалібненько квилить-проквиляє,
Низенько [3]) головку склоняє,
І [4]) на Чорне море спильна поглядає,
Шо на Чорному морі все недобре починає:
Бере судна козацькі молодецькі [5]) на три части розбиває;
Одну часть узяло —
У Грабськую [6]) землю занесло,
А другую часть [1]) ухопило [7])
У Дунайске гирло забило,
А третя часть де ся має,
Посеред Чорного моря, на бистрій супротивній [1]) хвилі потопає;
А при тій части був Гатьман Кошовий
Грицько Зборівський [8]).
То він на чердак ісхожає,
До своїх козаків Запорозьців словами промовляє [9]).
«Ой ви козаки, славні Запорозьці [10])!
Сповідайтеся ви [1]), братця, Чорному [11]) морю
І 'тáману [12]) Кошовому,
Як би отцю духовнóму [1]), —
Наперед Богу милосердному [2]),
Котрий [13]) найбільше гріхів має».
То всі козаки гатьманці запорозьці тоді [14]) замовчали,
А [1]) тілько озиваєтьця Олексій Попович,
Пирятинський писар військовий,
Козак лейстровий [1]):
«Ей, панове молодці [16]),
Козаки запорозьці!
То добре ви [17]) учините,
Возьміть міні [18]) чорною [1]) китайкою самому [1]) очі зав'яжіте
Та білий камінь до шиї причепіте,
Та возьміте мене самого на Чорнеє море пустіте;
Нехай я буду сам [19]) своєю головою на Чорному морі дарувати,
А ніж більше [20]) війська, товариства сердешного, невинні душі теряти.
Я то, каже, братця, є Пирятина города виїжджав,
З [21]) отцем із маткою прощенія не приймав [22]),
Брата старшого за брата не мав [23]),
Худими словами єго називав
Близьких сусід з хліба-солі збавляв,
З двора з'їжджав,
Та свого отця і матір стременами в груди поторкав
І добрим конем своїм вороним по вулиці пробігав,
Чужих діток росту́рчав,
Кров християнську на сиру землю проливав,
Мимо [24]) церков їхав мимо святого Миколая, шапки не знімав [25]),
На собі хреста не покладав,
Лиш [26]) то я на свого [27]) коня вороного доброго молодецького поглядав,
На [28]) своє здоров'є козацьке молодецьке ізмагав [29]).
Коли-б [30]) міні Бог поміг у добрім здоров'ї у сій [31]) потребі сходити,
То міг-би [32]) я отцевську й матчину [33]) молитву шанувати й поважати,
Рано й пізно споминати,
Отця й матір почитати [34])
І брата старшого за рідного отця в себе мати,

---

*) Варіянт И—запис В. Горленка того самого твору від того самого співака, зроблений кілька літ пізніше, має такі зміни в порівнянню з старшим текстом Крюковського: [1]) Бракує. [2]) Та. [3]) Свою низенько. [4]) А. [5]) Береть судно козацьке-молодецьке. [6]) У Орабську. [7]) ухватило. [8]) Збурівський. [9]) Гірко плаче, та ридає Словами промовляє. [10]) Ой, ви, сотники і полковники і козаки рядовії! [11]) і к Чорному. [12]) І на перед Богу Милосердному і отаману. [13]) Которий на собі. [14]) То всі сотники всі полковники. [15]) Додано рядок: То він на чердак ізхожає словами промовляє. [16]) Рядки 29—30: Ой ви сотники, ви і полковники і козаки рядовіи. [17]) ви собі. [18]) мене. [19]) сам на Чорному морі своєю головою дарувати. [20]) Аж не. [21]) Із. [22]) не ймав. [23]) Замість рядків 39—44:

На свого доброго коня сідав
Свого отця і матір в груди поторкав
І близьких сусідів з хліба і соли збавляв
Свого старшого брата за брата не мав.
Добрим конем по улиці пробігав,

[24]) А мимо. [25]) шлички не скидав. [26]) А лиш. [27]) свого доброго коня поглядав. [28]) Та на. [29]) уповав. [30]) Коли-б-то [31]) сієї. [32]) мог. [33]) отцеву й материну. [34]) Рядків 54—61 бракує.

І близьких сусід хлібом-сіллю наділяти,
І чужих маленьких діток на вулицях стрічати,
Шапку здіймати,
Низький поклон оддавати,
І на все добре научати,
І в церков сьвятую Миколая шо-суботи, шо-неділі молебні наймати».
То як став Олексій Попович, Пирятинський[35]) писар військовий,
Козак лейстровий,
Милосердному Богу і Чорному морю,
І 'тàману військовому, і товариству сердешному
Свої гріхи[36]) по правді повідати,
То стало Чорне море утихати[37]);
І[38]) так воно втихало[39]),
Як би ніколи й не грало;
Став з Дніпра тихий вітер повівати,
Стало козацьке[40]) молодецьке судно до Буйної Приспи прибувати;
То одну часть узяло[41])—
З Грабської[42]) землі винесло,
А другую часть ісхватило—
З[21]) Дунайського гирла вирвало, та до Буйної Приспи прибило.
Та тоді всі[43]) козаки на сиру землю схожали,
На коліна упадали[44]),
Господа Милосердного сохваляли[45]).
То всі козаки тоді дивом дивували,
Що на якій то бистрій супротивній хвилі потопали
Та ні одного козака не втеряли.
То тоді то Олексій Попович[46]) на сиру землю схожає,
Гірко плаче ридає[47])
І до козаків словами промовляє:
„Оттим то, каже, козаки запорозьці[48]),
Шо то[1]) годитьця отцева матчина молитва!
Шо хто отцеву і матчину[49]) молитву споминає,
То отцева і матчина молитва[50]) ізо дна моря душу виймає,
Од гріхів смертенних[51]) одкупляє,
Перед Праведною Судією поставляє.
Ей то годитьця отцева й матчина молитва чумакові в чумацтві[53]),
Козакові в козацтві,
Багачеві в багатстві
І на Чорному морі
І на суходолі.
Дай Боже миру царському,
Народу християнському
На многая літа
До концця віка!

Мартинович, Украиньськи записи, с. 9.

Ї. Олексій Попович.

Як то на Чорному морю,
На білому камені,
На царській громаді,
Громаді козацькій
Ясній сокіл хвилить-прохвиляє,
Що на Чорному морі
Не добре, не гаразд починає:
Судно козацькеє
Молодецькеє
На три часті його розбиває:
Перву часть ухопило,
На Дунай кинуло-одбило;
Другу часть у турецькую землю
Кинуло-отбило,
Третю часть—в область
Віри хрестіянської
По Чорному морю носило.
Тілько между ними
Старшини козацької
Молодецької,
Що був старшиною
Грицько Коломійченко.
Тьман запорозський
До козаків словами
Та й промовляє:
«Ви-ж, козаки,
Панове-молодці,
Добре ви дбайте:
На Чорному морю
Гріхів ви не тайте!»
Тілько проміж ними
Обізветьця
Олексій Попович,
Тьман запорозський:
«Ви-ж, козаки,
Панове-молодці,
Добре ви вчиніте:
Самого мене возьміте,
І червоною китайкою
Очі мої козацькії,
Молодецькії
Затміте,
Самого-ж мене
У Чорне море пустіте.

---

[35]) Відси до 65 ряд. включно пропущено. [36]) гріхи милосердному Богу і Чорному морю і отаману кошовому по правді повідати. [37]) унімати. [38]) То. [39]) унімало. [40]) судно козацьке-молодецьке. [41]) зяло. [42]) орабської. [43]) то всі. [44]) К сирій землі низько поклони ударяли. [45]) Рядків 78—81 бракує. [46]) А Олексій Попович Пирятинський. [47]) Ряд. 83—84:
Береть у руки святе письмо читає
До сотників до полковників словами промовляє:
«Ой-же козаки пани всі молодці
[48]) то, братця. [49]) Хто... матерну. [50]) То... матерна молитва і помощ спомогає. [51]) І од гріхів од смертельних [52]) Рядків 53—95 бракує, замість того:
То всі сотники і полковники теє зачували
До Лексія Поповича словами промовляли:
«Од-же, Олексію Поповичу, хотя ти береш в руки святе письмо читаєш
А лиш-би то ти більше гріхів на собі маєш?!»
Та тоді вони на сирій землі проживали,
Молебні наймали,
Отцеву й материну молитву споминали,
Сами поміжду собою дивом дивували:
«Шо на якій то бистрій филі на Чорнім морі ми пробували
На середині потопали,
Та не одного козака не втеряли!
Шо нас Господь милосердний виніс
На край веселий
Между мир хрещений!»...

Нехай буду я
Чорне море дарувати,
Нежелі я маю за собою
Козаків много
Погубляти!»
Козаки теє зачували,—
Всі до Олексія Поповича
Словами промовляли:
«Ти-ж, Олексію Поповичу,
Ти святе письмо
На день тричі читаєш,
І нас, простих козаків,
Хорошенько научаєш».
А Олексій тоє зачуває,
До козаків словами
Промовляє:
«Я святоє письмо
На день тричі читаю
І вас, простих козаків
Хорошенько поучаю,
Та все-ж більше гріхів
Собі маю,
Що я сам не добре,
Не гаразд починаю...
У неділеньку рано поранею
Солодкій мед, винову горілку
До схід сонця
Пив-підпивав,
У охотне вісько
Волею під'їзжав.
За мною отець-мати
За ворота вибігали,
Мене, Олексія Поповича
Прошенієм прохали
І благали.
А сам не добре,
Не гаразд починав—
Отця, матір у груди
Стременом пробивав.
Старшого брата
За брата не мав,
Старшу сестру
Зборзе зневажав.
Менша сестра
За ворота вибігала,
Коня за стремена хватала
Мене, Олексія Поповича
Прошенієм прохала
І благала.
Я сам не добре,
Не гаразд починав—
І меншу сестру у груди
Стременом пробивав.
Мимо сорока
Церков пробігав,
Із себе шапки не здіймав
І отцовської-матусиної
Молитви ніколи
Не споминав.
Ото-ж ви, козаки,
Найбілше той гріх
На Чорному морю
Мене іскарав,
Ще мимо громади
Я пробігав,—
Старшим козакам,
Мужикам і жінкам
Шапки не здіймав,
Ще за город вибігав,
Своїм конем добрим
Грав-вигравав,
Триста душ маленьких
Діток розбивав.
Ото-ж ви, козаки,
Панове-молодці,
І той гріх на Чорному
Морю мене іспіткав.
Коли-б же мене
Отцевська-матусина молитва
На Чорному морю
Не втопила.
Як буде мене Господь
До матушки приношати,
Буду я і знати,
Як отця-неньку
У домівці чтити,
Шанувати і поважати».
Як став Олексій Попович
По чистій правді
Гріхи сповідати,
Став єго Господь
На Чорному морю
Прощати:
Стала зла-велешня
Хвиля утихати,
Утихала, упадала,
Будьто вона неначе
Тут не бувала,
Усіх козаків
До острова прибивала.
І усі козаки
На острів вихожали,
Великим дивом дивували,
Що через Олексія Поповича
Ні одного козака
Не втеряли.
Став Олексій вихожати,
Став святоє (письмо?) читати:
«Ви козаки, панове-молодці,
Послухайте, як оце
Святоє письмо висвічує:
Котрий чоловік буде
Отцевську-матусину молитву
У домівці читати,
І шанувати, і поважати,
Господь єму буде
На полі і на морі,
У купецтві, у ремесьтві
На мішканію помагати.
Котрий чоловік буде
Отцевську-матусину молитву
У домівці збарзе зневажати,

Сам він не буде
Щастя і долі
Ні до віку не мати».
А ми довжни єсмо
Тоє спам'ятати,
За которими молитвами
І хліба і соли уживати.
Вам, Боже, пошли
Всім на здоров'я
На многі літа спувати (?).

«Кіевская Старина», 1885, кн. 1, с. 186—191.

Й. Алексєй Попович, казак запорозській.

На камені беленьком
Та седів сокол ясненький,
Жалобненько хвилі прохвиляє [1]),
Все спильно на Чорне море погледає,
Що не добреє на мори [2]) починає:
Злая хвиля—лихая хуртовина коробель розбиваеть,
Де козакі-хлопци (?), удалі молодці, потопали,
З великим страхом Бога умоляли.
Первую часть корабля отбило,
У Лонду-город заносило;
Вторую часть отбило
І в Америку заносило;
А трейтяя часть по морю, як сонце, маєть,
Гдє козакі погібають.
На палуб капитан казацький похождаєть:
«Єсть ви козакі-хлопці,
Удали молодци (?),
Хто з вас великий гріх має, повідайте,
Да не весь корабель затопляє».
Всі козакі вихождали, словами промовляли
И слізами проливали:
«Копітан казацькій, нихто з нас гріха великого не має».
І с їхнєй шайки Алексєй-казак виступає
Словами промовляє
І слізами проливає:
«Всі ви, козакі-хлопцы, превда́ли молодці (?),
Одного мене возьміте,
До бєлої шеї камень привяжіте,
У Чорнеє море одного міне іспустіте;
Пусть я один буду морскую глибину ізнуряти,
Но не всє козаки через мене будуть погібати».
Всі козакі жалобно промовляли
І слізами проливали:
«Єсть ти, Алексєй Попович, який ти за собою великий гріх маєш?
Ти-ж святеє письмо на день трейчи читаєш,
Та все козаков-хлопцев на добреє научаєш;
То який тебе великий гріх карає,
Шо в Чернеє (?) море корабель затопляє?»
Алексєй Поповіч словами промовляє
І слізами проливає:
«Я великий гріх за собою маю:
Когда я з двора в козацькую битву виїжджав,
С оцем-маткою не попрощався,
Я їхнєго прощенія не примав,
Оця й матер стременами в груді сував;
Наверно, міне тот грєх карає
І в Чорне море затопляє.
А ще за собою великій гріх маю:
Когда я по вулиці на доброй лошаді проїжджав,
Маленькіх малюток я лошаддю топтав,
То за мною молодиї жени вихождали,
Маленькіх малюток на руки хватали,
Всє плакали й ридали,
І вслід мене словами проклинали:
«Єсть ти, Алексєй Попович, безбожний!
Шоб тебе, Алексєй Попович, перва пуля не минула».
Наверно, мене тот грєх карає
І в Чорне море затопляє.
А іще за собою я гріх маю:
Мимо божого дома проїжджав,
Шапки не зняв
І хресного знамя на себе не клав.
Наверно, міне тот грєх карає
І в Чорнеє море затопляє.
А іще я за собою гріх маю:
Мимо стариков-громади проїжджав,
Шапки не зняв,
Драстуй не сказав
І старикам почтенія не оддав.
Наверно, мене і сей гріх карає—
У Чорнеє море затопляє...»
Так Олексєй Попович гріхі свої сознавався;
Так на морі тихая погода становилась,
Так як нічево на морі не бувало,
Все тихеє море і вольнеє стало;
Попутний вєтер став у корабель подувати,
І став наш корабель козацький ік острову прибувати.
Всі козакі іс кора́бля вихождали,
Великому диву дивувалися:
Так як нічого́ на Чорном морі не бувало,
Не одного коза́ка із шайкі не втеряли;
Великую славу і честь Богу воздавали,
І своєму капитану на ура кричали,
І за здравіє єго прославляли.
Хто Алексєя Поповіча вислухає,
Тому Бог на многія лєта здоров'є посилає.

Малинка, Земскій Сборникъ, 1903, с. 69.

К. Про Олексія Поповича.

1. О́й, по Чо́рному мо́рю,
Ой, на ка́міні біле́нькому.
Та́м сидів со́кіл [1]) ясне́нький;
Жалїбне́нько квили́ть, проквиля́є,

[1]) Порівн. вар. Ї ряд. 5. [2]) На моры—мабуть морі?
[1]) В записі Лесі Українки (див. Ф. Колесса́, там-же, с. 183): сокіль.

І на Чо́рное мо́ре спи́лна погляда́є,
Що на Чо́рному мо́рі [2]) | все́ не добре почина́є.
2. Зла̀, супроти́вна, | хвиле́шна хвиля устава́є,
Су́дна коза́цькиї [3]), | молоде́цькиї [3])
На три ча́сти розбива́є.
3. Пе́рву ча́сть ухопи́ло,
В туре́цьку зе́млю занесло́;
Другу ча́сть ухопи́ло,
В дуна́йське ги́рло заби́ло.
4. А тре́тя ча́сть тут ма́є,
По середи́ні Чо́рного мо́ря
На би́стрій хви́лі,
На лихі́й хуртови́ні потопа́є...
5. Ой, при то́й [4]) части́
Було ві(й)ська мно́го;
Хто бу́в старшино́ю?
Грицько́ Коломи́йчин [5]),
По всьому ві(й)ську ізба́рзе й окли́чен [6]),
6. То́ до козакі́в слова́ми промовля́є,
Сльоза́ми вблива́є [7]):
„Ой, козаки́, | панове моло́дці!
До́бре ви дба́йте(и),
Гріхо́в не та́йте(и),
Сповіда́йтесь ви́
Напере́д милосе́рдному Бо́гу
І Чо́рному мо́рю,
Ой, ота́ману кошово́му“.
7. Ті́-ж козаки те́ зачува́ли,
Та всі́ замовча́ли;
Ті́лько обізве́ться
Олексі́й Попо́вич,
Гетьма́н, Запоро́жець:
8. „Ей, коза́ки, панове моло́дці!
До́бре ви вчині́те(и),
Мене́-ж, Олексія Попо́вича,
Само́го возьміте,
До моеї ши́ї біле́нький ка́мінь | прив'яжі́те,
Очі мої коза́цькиї, | молоде́цькиї
Черво́ной кита́йков [8]) запні́те,
Ой, само́го мене в Чорне мо́ре іспусті́те!
9. Неха́й-же я бу́ду са́м своєю голово́ю
Чо́рне мо́ре дарува́ти,
Ніжли я ма́ю мно́го душ, ві́р христія́нських [9])
По Чо́рному мо́рю
Безневи́нно погубля́ти“.
10. Ті козаки те́ зачува́ли,
До Олексія Попо́вича
Слова́ми промовля́ли,
Сльоза́ми облива́ли:
„Ей, Олексію Попо́вичу,
Славний ли́царю, пи́сарю!
Ти-ж святе́ [10]) письмо́
По три́чі на́ день чита́єш [11])
І на́с, простих козакі́в,
На все до́бре науча́єш,—
По чому́-ж ти від на́с гріхі́в більше ма́єш?“
11. Ой, Олексій Попо́вич те́ зачува́є,
Слова́ми промовля́є,
Сльоза́ми облива́є:
12. „Ой, козаки, панове моло́дці!
Я-ж святе́ [10]) письмо́
По три́чі на́ день чита́ю,
І ва́с, про́стих козакі́в,
На все до́бре науча́ю,
Від ва́с таки гріхі́в більше ма́ю.
13. Що я́ в охо́тне ві́йсько од'їжджа́в,
Не(и) до́бре почина́в,
З отце́м і з ма́тірею
Проще́нія не(и) ма́в,
Ста́ршого бра́та | за бра́та не ма́в,
Ста́ршую сестру́ | збарзе́ поважа́в,
Ой, у гру́ди стре́меном одпиха́в...
Либо́нь мене́, коза́ки, панове моло́дці,
Найбі́льше ту́ [12]) грі́х спітка́в.
14. Ой, іще́ з го́рода вибіга́в,
Сами́х мале́ньких діте́й [13])
Коне́м розбива́в,
Кро́в христія́нську
Безневи́нно я́ проли́вав.
15. Ой, молоді́ї же́ни за воро́та вибіга́ли,
Мале́нькі ді́тки на ру́ки хвата́ли,
Мене́-ж, Олексія Попо́вича
Кляли́, проклина́ли.
16. Ой, іще́-ж я поз со́рок церко́в пробіга́в,
За своєю го́рдостю [14]) ша́пки не скида́в,
На се́бе хреста́ не склада́в
І отці́вської й ма́териної моли́тви не спомина́в,
Либо́нь мене, коза́ки, пано́ве моло́дці,
Найбі́льший [15]) то грі́х спітка́в.
17. Ой, іще́-ж ми́мо ца́рську грома́ду пробіга́в,
За своєю го́рдостю [14]) ша́пки не скида́в,
Мужика́м, козака́м
На день до́брий не(и) дава́в,
З [16]) пра́зником не поздоровля́в...
Либо́нь мене, коза́ки, панове моло́дці,

---

[2]) У Л. У.: морю. [3]) Прим. Ф. Колесси: „Так виразно чути з фонографу; та Л. У. замічає, що в сих окінченнях „чуло ся скорійше—*ії* ніж *иї*, але достоту не розслухано“. [4]) Л. У.: туй. [5]) Л. У.: Коломійчин. [6]) „Значить: голосно гукав так, щоб усі чули“, прим. Гончаренка. Л. У. [7]) Л. У.: обливайи. [8]) Л. У.: червоною китайкою. [9]) Л. У.: християнських. [10]) Л. У: сьвате. [11]) Л. У.: читайиш, научайиш. „Безнаголосне *е* вимовляється здебільшого близько до *и* навіть в таких формах, як 3-тя особа однини („зачувайи“),—але не завжди вдалося теє достоту розслухати“ (Ф. Кол.). [12]) Л. У.: то. [13]) Л. У.: „Триста душ маленьких дітей“; так само у варіянті сеї думи, співанім при супроводі кобзи. Ф. Колесса. [14]) Л. У:. гордощу. [15]) Л. У.: найбільше. [16]) Л. У.: с празником.

Найбільше ту [17]) гріх спіткав...
18. Ой, не є́сть се мене Чо́рне мо́ре потопля́є,
Є́сть се мене отці́вська-ма́терина молитва кара́є.
18. Ой, якби́ мене отці́вська-ма́терина молитва
Од сме́рти вборони́ла,
На Чо́рному мо́рі не втопи́ла,
Як бу́ду я до отца́, до ма́тері,
До ро̀ду прибува́ти,
І бу́ду отца́ та й ма́тір
Шти́ти, шанува́ти й поважа́ти.
20. І ста́ршого бр та бу́ду я
За рі́дного отца́ почита́ти,
А бли́зьких сусі́д за рі́дну
бра́ттю [18]) в се́бе ма́ти".
21. Скоро ста́в Олексій Попо́вич
По и́стинні [19]) пра́вді
Гріхи Бо́гу сповіда́ти,
Зараз ст ла зла́, супроти́вна,
Хвиле́шна хви́ля
На Чорному мо́рі при́тиха́ти.
22. Притиха́ла і впад ла,
Мов на Чо́рному мо́рі не(и) бува́ла,
Ой, усі́х козакі́в
До о́строва живце́м прибива́ла.
23. То козаки́ на о́стрів виходи́ли,
Вели́ким ди́вом дивува́ли,
Слова́ми промовля́ли,
Сльоза́ми вблива́ли [20]):
„Що на яко́му [21]) Чо́рному мо́рю,
На би́стрій хви́лі,
На лихі́й хуртови́ні потопе́ли,
Ані о́дного через Олексія Попо́вича козак
З міждо [22]) ві́йська ми не втеря́ли".
24. Олексій Попо́вич
На чуда́ [23]) вихожда́є,
Бере в ру́ки святе́ [24]) письмо́,
По три́чі на́ день чита́є,
Ой, усі́х козакі́в
На все до́бре научає:
25. „Слу́хайте коза́ки, панове моло́дці,
Як [се сьвате письмо] [25]) висві́чує,
На все́ моле́ніє ука́зує:
Ей, кото́рий чоловік отці́вську-ма́терину моли́тву
Шти́ть, шану́є, поважа́є,
То отці́вська-ма́терина моли́тва
У купе́цтві і в реме́стві
І на́ полі і на́ морі
Ой, на по́мощ спомага́є.
26. То отці́вська-ма́терина моли́тва
Зо дна мо́ря виніма́є,
Од вели́ких гріхі́в душу відкупля́є,
До ца́рствія небе́сного привожда́є".
27. На́м годи́ться те́є спом'ята́ти,
За кото́рими моли́твами
Ста́ли ми хлі́ба-со́ли по́жива́ти.
Да́й-же, Бо́же, миру ца́рському
І наро́ду христія́нському
Од сього́дні всім на здра́вія,
На мно́ґая ле́та,
Мно́гая лєта!

Ф. Колесса, II, с. 183.

Л. Про Олексія Поповича.

1. Та й на Чо́рному мо́рі 7
Та на ка́мені бі́лому, 5+3
А та́м сидів я́сний со́кіл білозо́рець. 4+4+4
2. Ах, сму́тно він себе́ ма́є, 4+4
Та на Чо́рноє мо́ре 7
Пи́льно погляда́є, 6
Що на Чо́рному мо́рі 7
Та все не до́бре начина́є. 5+4
3. Що на не́бі всі звізди потьма́рило, 4+3+4
А полови́на місяця 5+3
У чо́рную хма́ру заступи́ла. 6+4
4. Та із ни́зу та буйний ві́тер повіває 4+5+4
А на Чо́рному мо́рі 7
Зла́я хуртови́на 6
Та й би́страя хвиля наступа́є. 6+4

Ф. Колесса, II, с. 195.

М. Про Олексія Поповича.

Ой, по Чорному морі,
На камені білому,
Там сидів сокіл ясненький;
Квилить, проквиляє,
Пильно на Чорне море поглядає,
Що на Чорному морі все не добре починає:
Зла, супротивна, хвилешна хвиля вставає,
Судна козацькі, молодецькі,
На три частині розбиває.
Перву часть ухопило,
В Дунай гирло забило;
Другу частину ухопило,
В турецьку землю занесло;
Третя часть де ся має, має?
На Чорнім морі потапає.
То при тій частині було війська багато,
То був старшиною Грицько Пирят нський,—
О тож-то добре дбає,
До козаків стиха словами промовляє.

Ф. Колесса, II, с. 163.

---

[17]) Л. У.: то; в другий раз чулося „ту й". Ф. Колесса. Ту й мабуть треба читати туй-той, порів. сеї думи вар. **Д**, ряд. 107, 112. *К. Г.* [18]) Л. У.: рідне браття. [19]) Л. У.: істинні. [20]) Л. У.: обливали. [21]) Гончаренко співав раз **„на якомусь"**, раз „на якомуж", а як саме треба, не знає. Л. У. [22]) Чулося неначе **„миждо"**—але не напевно. Л. У. [23]) Так в записі. [24]) Л. У.: сьвате. [25]) Сі слова не виходять у фонографі—записано їх по тексту Л. У.

Н. Про Олексія Поповича.

Гей, на Чорнім морі,
Та на каміні біленькому,
Там сидів сокіл ясненький;
Жалібненко квилить, проквиляє,
Та й на Чорне море пильно поглядає,
Що на Чорнім морі все не добре починає.
Зла, супротивна, хвилешна хвиля наступає,
Судна козацькі, молодецькі
На три части розбиває.
Що першу частину ухопило,
Та в Дунайське гирло забило,
А другу частину ухопило,
В Цареградську землю занесло...

Ф. Колесса, II, с. 177.

Х. Черноморская Буря[1]).

На Чорному морѣ на бѣлому камнѣ[2]) (ряд. 1, 2 Б)
Ясненькій соко̂лъ жало̂бно квилить, проквиляе, (3 Б)
Смутно себе мае, на Чорнее море спи̂льна поглядае. (4 Б + 3 В)
Що на Чорному морю недобре ся-[3])починае, (5 Б)
Що на небѣ усѣ звѣзды[4]) пошмарило, (4 В)
Половину мѣсяца въ хмары вступило. (5 Б)
А изъ низу буйный вѣтеръ повѣвае, (6 В)
А по Чорному морю супротивна хвиля встава
вае[5]), (7 В)
Судна козацьки̂ на три части̂ р о з б и в а е. (10 Б)
Одну часть взяло—въ землю Агарьску занесло, (11, 12 Б)
Другу часть го̂рло Дунайське пожерло, (13, 14 Б)
А третя—г д е[6]) ся-мае?—въ Чорному морю потопае. (15, 16 Б)
При то̂й части̂ бувъ Грицько Зборовській (17 Б)
Отаманъ козацькій Запорозській, (18 Б)
Той по судну похожае, словами промовляе: (19, 20 Б)
«Хто-сь мѐжь нами, панове, великій грѣхъ на собѣ мае! (21 Б)
Що-сь дуже злая хуртовина на насъ налягае. (22 Б)
Сповѣдайтесь, панове, милосердому Богу, (23 Б)
Чорному морю, и менѣ Отаману Кошовому[7]); (24 Б)
Въ Чорнее море впадѣте, (25 Б)
Во̂йска козацького не губѣте!» (26 Б)
То козаки тее зачували, у с ѣ[8]) замовчали, (27, 28 Б)
Бо въ грѣхахъ себе не знавали. (29 Б)
То̂льки обо̂звався Писарь Во̂йськовый, козакъ лестровый, (30, 31 Б)
Пирятиньскій, поповичь Олексѣй: (32 Б)
«Добре вы, братця, вчинѣте, мене самого во̂зьмѣте, (36, 37 В)
Менѣ чорною китайкою очи̂ завяжѣте, (33 Б)
До шіи бѣлый камѐнь причепѣте, (34 Б)
Да й у Чорнее море зо̂пхнѣте! (35 Б)
Нехай буду одинъ погибати, (36 Б)
Козацького во̂йська не збавляти!» (37 Б)
Т о к о з а к и т е е з а ч у в а л и, д о О л е к с ѣ я П о п о в и ч а п р о м о в л я л и:
«Т ы - ж ъ с в я т е е п и с ь м о в ъ р у к и б е р е ш ъ, ч и т а е ш ъ,
Насъ простыхъ людей на все добре наставляешъ[9]), (41 Б)
Якъ-же[10]) найбо̂льше одъ насъ на собѣ грѣхо̂въ маешь?» (49 В)
«Х о ч а с в я т е е п и с ь м о я ч и т а ю,
Васъ простыхъ людей на все добре наставляю[11]), (54 В)
А я все самъ недобре починаю. (55 В)
Якъ я изъ г о р о д а зъ Пирятина, панове, выѣзжавъ, (43 Б)
Опрощенья зъ пан-отцемъ и зъ пани̂-маткою не бравъ, (44 Б)
И на свого старшого брата великій гнѣвъ покладавъ, (58 В)
И близькихъ сусѣдо̂въ хлѣба-й-соли безвинно збавлявъ, (59 В)
Дѣти малыи, вдовы старыи стремнямъ въ груди товкавъ, (45, 46, 47 Б)
Безпечне по улицямъ[12]) конемъ гулявъ, (48 Б)
Противъ церкви, дому Божого проѣзжавъ, (49 Б)
Шапки зъ себе не зни̂мавъ, хреста на себе не клавъ. (50, 51 Б)
За те я, панове, великій грѣхъ маю, теперъ погибаю! (52, 53 Б)
Н е е с т ь с е, п а н о в е, п о Ч о р н о м у м о р ю х в и л я в с т а в а е,
А есть се—мене отцевська й материнська молитва карае! (66 В)
Колибъ мене сяя хуртовина злая въ морѣ не втопила, (54, 55, 56 Б)
Одъ смерти̂ молитва боронила: (57 Б)
То знавъ бы я отця й матѐръ шановати, п о в а ж а т и, (58 Б)
Т о з н а в ъ б ы я с т а р ш о г о б р а т а з а р о̂ д н о г о о т ц я п о ч и т а т и,
И сестру ро̂дненьку за неньку у себе мати!» (59, 60, 61 Б)
То якъ ставъ поповичъ Олексій грѣхи свои сповѣдати, (62 Б)
Т о с т а л а з л а я х у р т о в и н а п о Ч о р н о м у м о р ю с т и х а т и,
Судна козацьки̂ до-горы якъ руками по̂до̂ймала, (64 Б)
До Тентрева острова прибивала. (65 Б)
То всѣ тогди̂ козаки дивомъ дивовали, (77 В)
Що по якому Чорному морю, по быстрои хвилѣ потопали, (78 В)
А ни̂ одного козака зъ-межы во̂йська не втеряли!— (79 В)
Отъ-же тогди̂ Олексѣй Поповичь изъ судна выхожае, (80 В)
Бере святее письмо въ руки, читае, (81 В)
Усѣхъ простыхъ[13]) людей на все добре научае, до козако̂въ промовляе: (82, 83 В)
«От-тымъ-бы то, панове, треба людей поважати, (66 Б)
Пан-отця й пани̂-матку добре шановати; (67 Б)
Бо который чоловѣкъ тее уробляе, (68 Б)
Повѣкъ той счастье собѣ мае, (69 Б)
Смертельный мечь того минае: (70 Б)
Отцёва й матчина молитва зо̂ дна моря выймае, (71 Б)
Одъ грѣхо̂въ смертельныхъ душу одкупляе, (72 Б)
Напол̂ѣ й на морѣ на помо̂чъ помагае!» (87—90 В)

Максимович, 1834, с. 14.

У. Про Олексія Поповича.

I.

Ой як на Чорному морі, (1Е)
Та на білому камені, (2Е)
Там сидить *ясен сокіл-білозірець*[14]), (3Г)
Смутно себе має, на Чорнеє море спильна поглядає, (3Х)
Що на Чорному морю недобре ся починає, (4Х)
Що на небі усі звізди потьмарило, (5Х)

---

[1]) Сей варіянт предрукований в «Домашній науці» Шейковського під заголовком «Дума про Пирятин'с'кого поповича Олэксія»; в сьому передруку Чорне море всюди названо «синім». [2]) В передруку Антоновича і Драгоманова: «камені». [3]) Ш.: не добре щось. [4]) Ш.: зори. [5]) Ш.: А по синîому морю супротивну хвилю підіймає. [6]) Ш.: деж. [7]) Ш.: козацькому. [8]) Ш.: тай усі. [9]) Ш.: научаеш. [10]) У А. і Д. додано: ти. [11]) Ш.: научаю. [12]) Ш.: улици. [13]) Ш.: добрих. [14]) «Сокіл-білозірець» порівн. ряд. 2 вар. Г.

Половину місяця в храми (хмари?) вступило, (6X)
А із низу буйний вітер повіває, (7X)
А по Чорному морю супротивна хвиля вставає, (8X)
Якорі зриває, (11 E)
Судна козацькі на три часті розбиває. (9X)
Одну часть узяло—в землю Огарску занесло, (10X)
Дру́гу часть гірло Дунайське пожерло [1]), (11X)
А третя—где ся має!—в Чорному морю потопає. (12X)

II.

При тій части був Грицко Зборовській, (13X)
Ота́ман козацькій зопорозькій, (14X)
Той по судну похожає, словами промовляє: (15X)
«Хтось між нами, пано́ве, великій гріх на собі має: (16X)
Щось дуже злая хурто́вина на нас налягає. (17X)
Сповідайтесь, пано́ве, милосердному Богу, (18X)
Чорному морю, і мені, ота́ману кошовому, (19X)
В Чорнеє море впадіте, (20X)
Війська козацького не губіте!» (21X)
То козаки теє зачували, усі замовчали: (22X)
Бо в гріхах себе не знавали. (23X)
Тільки обізвався писарь військо́вий, козак лейстро́вий, (24X)
Пирятиньский попович Олексій: (25X)
«Добре ви, братця, вчиніте, мене самого візьміте, (26X)
Мені чорною китайкою очі завяжіте, (27X)
До шиї білий камінь причепіте, (28X)
Да й у Чорнеє море зіпхніте! (29X)
Нехай буду один погибати, (30X)
Козацького війська не збавляти!» (31X)
То козаки теє зачували, до Олексія поповича промовляли: (32X)
«Ти ж бо по трійчі письмо святеє у руки береш на день та й читаєш, (47E)
Нас, про́стих козаків, на все добре *наставляєш,*— (68—69Г)
Чом ти гріхів більше на собі од усіх нас маєш?» (49E)
«Хоч я й по трійчі на день письмо *святеє* у руки беру та й читаю, (51E)
Вас, козаків про́стих, на все добре *наставляю*, (52 E)
А я все сам не *гаразд* [2]) починаю; (38X)
То ще більше гріхів од усіх вас на собі маю. (54E)
Як я із города Пирятина, пано́ве, виїжджав, (39X)
Опрощення з пан-отцем із пані-маткою не брав, (40X)
І на свого старшого брата великій гнів покладав, (41X)
І близьки́х сусідів хліба-й-соли без-невинно збавляв, (42X)
Діти мали́ї *топтав*, вдови стари́ї стремням у груди *штовхав*, (43X)
Та ще конем добрим по улиці вигравав, (60E)
Против церкви, дому Божого, проїжджав, (45X)
Шапки з се́бе не знімав, хреста на се́бе не клав. (46X)
То ще я їхав селами і городами, (68 E)
І всякими чу́дними сторонами; (69 E)
То там жени стари́ї стояли; (70 E)
Може, думали та й гадали против мене що добре сказати,
Да я й там за гордостю, за пишностю противним словом одказав.
Не питався: яка в вас церква святая? (74E)
Та питався: де в вас корчма нова́я, (75E)
І шинкарка молодая? (76E)
Чужі козаки по церквах молебні наймали,
А ми в шинку пьєм-гуляєм,
Музи́ки наймаєм,
Танці *справляєм* (80E)
От за те я, пано́ве, великий гріх маю, Тепер погибаю! (47X)
Не єсть се, пано́ве, по Чорному морю хвиля вставає, (48X)
А єсть се—мене отцевська і материн-ська молитва карає! (49X)
Колиб мене сяя хурто́вина злая въ морі не втопила, (50X)
Од смерти молитва боронила, (51X)
То знав би я отця й матір шановати-поважати, (52X)
То знав би я зтаршого брата за рідного отця почитати, (53X)
І сестру рідне́ньку за неньку у себе мати!» (54X)

III.

Тогді козаки добре дбали, (85E)
Узяли ёму назад руки ізвязали, (86E)
Чорним оксамитом очі затмили.... (87E)
То ще такого козака у море пускать пощади́ли; (88E)
На лівій руці мизинного пальця втинали, (89E)
Ёго кровь у Чорнеє море метали. (90E)
То скоро *стало* Чорнеє море кров хри-стиянську заживати, (91E)
То стала злая хурто́вина по Чорному морю стихати, (56X)
Судна козацькі до-гори як руками підіймала, (57X)
До Тентрова острова прибивала. (58X)
То всі *тогді* козаки дивом дивовали: (59X)
«Що в якому то страху ми бували, (99 E)
На Чорному морю, на бистрої хвилі [3]) потопали, (142—144Г)
А ні одного козака з-межи війська не втеряли!» (61X)
От-же тогді Олексій попович із судна вихождає, (62X)
Бере святеє письмо в руки, читає, (63X)
Усіх простих *козаків* на все добре научає, до козаків промовляє: (64X)
«От-тим би то, пано́ве, треба людей поважати, (65X)
Пан-отця й пані-матку добре шановати: (66X)
Бо котри́й чоловік теє уробляє, (67X)
По вік той счастє собі має, (68X)
Смертельний меч того минає: (69X)
Отцева й матчина молитва зо дна моря виймає, (70X)
Од гріхів смертельних душу одкупляє, (71X)
На полі й на морі на поміч помагає!» (72X)

Куліш, Ист. возсоединенія, I, с. 360.

---

[1]) Въ одномъ варіантѣ этотъ стихъ поется такъ:

У Дунай в гірло забило,

что совпадаетъ съ слѣдующею формою выраженія, встрѣчаемою въ письмѣ королевскаго посла Лавріна Пісочинскаго 1601 года: « . . .w Kiliei, gdzie okręt wiatry zaniosły i w Dunaj wbiły» (прим. Куліша). [2]) Гаразд — порівн. ряд. 53 вар. Е. [3]) Пропущено «на лихій хуртовині».

8. БУРЯ НА МОРІ.

Сю думу наші видавці і дослідники дум звичайно не вважають за окрему, але вважають варіянтом думи про Олексія Поповича (див. сю думу), хоч окрім заспіву і закінчення—побожних міркувань про молитву, вони не мають нічого спільного в змісті і в деталях оповідання. Дума про бурю записана п'ять разів; в сих записах вона називається то думою про бурю на чорному морі **(Б, В)**, то на синьому морі **(А, Г, Ґ)**; через сю непевність заголовку у співаків ми зовсім пропускаємо прикметник в нашім заголовку думи.

I. Вар. **А**—Лукашевич, Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни, 1836 р., с. 61. Записано мабуть в околицях Яготина, можливо від кобзаря Стрічки [1]).

Вар. **Б**—Куліш, Записки, I, 1856, с. 28. Записано від лірника Архипа Никоненка, з Оржиці.

Вар. **В**—Записки Юго-Западнаго Отдѣла И. Р. Г. О., т. I, 1873, с. 3. Записано від кобзаря Остапа Вересая, з Калюжинець Прилуцького пов.

Вар. **Г**—Антонович і Драгоманов, с. 197 (вар. З) записав Є. В. Судовщиков від кобзаря Федора Алексєєва з с. Крячківки (Крячківського) в Яготині, мабуть 1850—1 р. [2]).

Вар. **Ґ**—Украиньськи записи П. Мартиновича; записано від кобзаря Трихона Магадина з Бубнів Лохв. пов., в Вороньках 3/VII 1876 року [3]).

В. Горленко («Кобзари и Лирники») згадує, що записав варіянт сеї думи дуже подібний до вар. **А** від лірника Баші, але він не надрукував свого запису.

II. Всі п'ять текстів сеї думи повторюють один хід подій і не вважаючи на те, що записано їх на протязі досить довгого часу (1830-і рр.—1876 р.), надзвичайно подібні до себе. Тільки вар. **Б**, Никоненка відріжняється тим від инших, що брати не вертаються додому, а поучення, що в инших варіянтах має форму відповіди синів батькам, в сім вар. висловлюється просто як міркування врятованих. Але поза сею ріжницею трудно було-б вибрати п'ять варіянтів якоїсь думи, записаних на протязі 50-ти літ, більш подібних до себе ніж отсі 5 варіянтів думи про Бурю. Ся подібність походить не так від одноманітного повторювання одної редакції думи про Бурю на морі, як від того, що ціла дума зложена з загальних місць дуже популярних і розповсюджених дум. Пр.: дума про Олексія Поповича—заспів і перечислення гріхів (порівн. вар. **А** сеї думи, ряд. 1—15, **В**, ряд. 1—17 з думою про О. Поповича вар. **Д, Ж, І, К.** Далі дума про Бурю вар. **А**, ряд. 26—33, вар. **Г**, ряд. 22—30, з думою про О. Поповича вар. **Д**, ряд. 53—62). Перечислення гріхів нагадує теж думу про Самарських братів (див. № 11, вар. **В**, ряд. 47—50). Розмова поворотців з батьками повторяє сцену з Утечі трьох братів з Азова, група I.

Треба звернути увагу, що чотири варіянти думи про Бурю записані від кобзарів, що мали в своїм репертуарі думу про Утечу трьох братів з Азова. Співак варіянту **А** невідомий, але дуже правдоподібно, що Лукашевич записав його теж від Стрічки, який співав йому Азовських братів. Разом з тим всі сі кобзарі в своїх редакціях Азовських братів не мають тексту розмови з батьками, можливо тому, аби уникнути повторювання сцени, що в їх репертуарі належала до иншої думи—думи про Бурю. Справді між всіма варіянтами Азовських братів варіянти Вересая, Крячківського і Магадина виріжняються сею незаокругленістю кінця, так що творять немов цілу окрему групу (III). Має значіння і той факт, що третій кобзар (Никоненко), який співав і Бурю і Азовських братів, і в закінченню сеї думи не доходив до зустрічи з батьками (бо у нього азовські брати помирають, див.

---

[1]) Про сей здогад див. нижче і в передмові. [2]) Порівн. Думу про Утечу трьох Братів з Азова, варіянт **Ж**. [3]) Сей текст Драгоманов надрукував в «Житю і Слові», 1894, IV, с. 18 під заголовком Олексій Попович.

вар. **Е** думи про Азов. братів), в своїм тексті Бурі так само не доводив справи до повороту, але закінчив думу описом вратовання потопаючих і молитвою.

Всі п'ять варіянтів думи про Бурю на морі записані в місцевостях навколо Пирятина. З самого-ж Пирятина ми маємо найцікавіші варіянти Олексія Поповича, думи, що мала великий вплив на Бурю, і се до певної міри показує, що дума про Бурю могла зложитися в сій околиці під впливом «Олексія Поповича» і може в конкуренцію йому, як продукт місцевої школи. В самім Пирятині і найближчій околиці Бурю записано тільки раз від Хведора Баші коло 1884 р. і сей запис не опубліковано. Раз записано Бурю в Лохвицькім повіті, вар. **Ґ**, де співали і Олексія Поповича—инші-ж записи Бурі записано в місцях, де записувачі не зустрічали думи про Олексія Поповича, і сі місця можемо вважати власною територією думи про Бурю—такої подібної до Поповича, що мусимо вважати її конкуренційним продуктом сусідніх кобзарів, мабуть яготинських.

Дійсно Бурю записано двічі коло Яготина (вар. **А** і **Г**) і вона співалась тут дуже одноманітно, бо обидва записи дуже подібні один до одного, тільки Крячківський співав свій варіянт більше розтягло. Одинока ріжниця та, що вар. **А** має гріх проти сусідів замісьть гріха проти дітей в **Г**.

По одному варіянту Бурі записано коло Прилук і Оржиці (варіянти **В** і **Б**); з того прилуцький дуже близький до новішого яготинського **(Г)**, тільки дуже ампліфікований, як і взагалі всі думи Вересая. Варіянт Никоненка з Оржиці, як вже згадано, виявляє окремі риси—в ньому нема чужаниці і його можна вважати дегенеративною формою думи, що тратила свої характерні риси, ідучи від західньої Пирятинщини (Яготина) на південний схід. У всіх згаданих пунктах, де записано сі 4 варіянти Бурі, думи про Олексія Поповича не записувано.

Наш здогад про походження думи про Бурю з отсеї території, опертий на 5 варіянтів, дістав би більше певности, коли-б ми щось більше знали про кобзарів, що співали сю думу: Стрічку, Никоненка, Крячківського, нарешті Магадина. На жаль, біографії сих кобзарів дуже мало відомі, так само невідомі їх учителі. Може з часом нові відомости про сих кобзарів, або инші записи думи про Бурю кинуть нове світло на нашу гіпотезу,—ми зовсім свідомі її тимчасового характеру.

III. Дума про Бурю на морі не має спеціяльної літератури, бо дослідники звичайно не розглядали її окремо від думи про Олексія Поповича, але в принагідних згадках часто знаходимо натяки на те, що дума про Бурю розглядається як твір ідейно дуже близький до думи про Азовських братів. Костомаров вважав думу про Бурю основною редакцією, з якої, як варіяції, вийшли тексти звязані з іменем Олексія Поповича. «Ім'я старого руського богатиря[1]), що перетворився в пирятинського поповича, прищепилось припадком до ідеї, що творить суть сеї думи». Він перечисляє три варіянти думи про Бурю (наші **Б, А** і **В**), що не згадують імени Олексія. У всіх трьох варіянтах в сій думі замість Олексія Поповича виступають два брати; їм ніхто не каже сповідатися, вони сами признають, що буря піднялася за кару через їх гріхи. Сповідаються вони також, мовляв, докладніше ніж Олексій. Костомаров особливий натиск кладе на те, що брати пішли оба в охотне військо. «Видно, що занадто численні утечі молодців в степи і на море ослабляли в краю господарство; сумні наслідки сих утеч помітили скорше люди старі і тому обачніші, се і знайшло свій вираз в думі: вже утворилося моральне правило, що спомiж двох братів в родині тільки одному можна, з благословення батьків, шукати лицарської слави, а другому слід працювати за плугом, косою і ціпом, бо се—почесне заняття, не вважаючи на запальних вояків, що називали таких господарів-хліборобів гречкосіями і доматирями». В варіянтах **А** і **В** виступає третя постать, ніби «не звязана з цілою думою, вона пролинає припадком і лишає надзвичайно поетичне враження»[2]). Тільки вернувши щасливо додому, брати згадують чужинця і те, як тяжко було йому помирати, не маючи нікого, з ким попрощатися, ані нікого, щоб подумав про його спасіння.

Лисовський, що докладніше ніж инші займався думою про Бурю, звязує її безпосередньо з Азовськими братами: «Коли страждання утікача замінимо стражданнями безрідного скитальця, то одержимо побутові думи, що з'явились під впливом думи про Азовську утечу. Фарби слабнуть, сильна драматизація уступає перед прозорою ілюстрацією, дума підпадає моральній ідеї і одержує ліричне освітлення» (с. 42). До сеї категорії він зараховує думу про Олексія Поповича. Джерелом він вва-

[1]) Див. вступ до думи Олексій Попович, с. 57.

[2]) Історія козачества, с. 698.

жає історичну подію, що була описана в думі «в епічній стадії її розвитку». Потім ся епічна дума підпала надзвичайно сильному ліричному впливові (зараженію), під яким загинула її історична основа і розвинувся чистий тип побутової моралістичної думи. Він ділить варіянти на три групи; перша се властива дума про Олексія Поповича, другі дві, що цікавлять нас, тут діляться так—з одної сторони ті варіянти (**Б** і **В**), де на морю тонуть два брати, з другої—ті, де виступає третя постать «чужої чужаниці»—сей чужинець-сирота гине, бо не знає спасенної «отцевої-паніматчиної» молитви.

«У всіх варіянтах (як першої, так і двох других груп) майже без зміни як loci topici розвиваються два моменти: прекрасний опис чорноморської бурі і перечислення великих гріхів (зазначені варіяції див. вище). З сеї послідовности, яка в сім випадку доходить до повторювання найдрібніших подробиць, треба зробити висновок, що сі моменти, незалежно від розвою думи, розвивалися самостійно, так що коли кінець - кінцем дума утворила означені три групи варіянтів (думу про Олексія Поповича і дві редакції Бурі), сі моменти заняли місце у всіх варіянтах, незалежно від того, чи инші часті думи відповідали їх високому рівневі»

Лисовський звертає увагу, що се викликало в деяких варіянтах нелогічність, бо мовляв згадка про отцівську-паніматчину молитву на місці лиш в третій групі, тому що в инших ратунок приходить від самого каяття грішників. А спис гріхів на місці лиш в перших двох, а зайвий в третій, бо тут грає ролю не каяття, а ідея опіки роду в образі молитви, без якої гине б е з р і д н и й чужинець, сирота, що не поповнив—і не міг поповнити гріха проти батька-матери, який у всіх списках стоїть на першім місці. Основна думка—гірка доля сироти. «Досить поставити поруч себе сі дві фігури— ч у ж о г о ч у ж а н и ц ю, що мовчки гине у хвилях, і самітно помираючого на Савур-могилі меншого брата (я к б и т о й ч у ж и й ч у ж а н и ц я,—каже про нього співак), досить буде зблизити їх, щоб переконатись в їх кревній спорідненості. Тут теж сум самітности, теж безпомічність і безборонність. Та в думі про Азовську утечу се менший брат, хоч він і подібний до сироти; тут—се справжній сирота. Але ся ріжниця не важна. Думі (про Бурю) треба було порвати звязок (чужаниці) з братами, бо в иншім разі протилежність що до чудодійної сили батьківської молитви не було-б підкреслено так значучо» (с. 44).

Дальше Лисовський під впливом самого досліду доходить до думки про окремішність думи про Бурю: «близькість варіянтів сих двох груп така велика в порівнанню з варіянтами першої групи (думи про Олексія Поповича), що точніше було-б назвати їх підгрупами одної групи, а не ділити на окремі групи, бо се наводить на думку різности всіх трьох. Тимчасом се не вірно, бо варіянти першої групи—взірці епічної думи, де події грають головну ролю».

«Чому згинула історична основа сеї думи[1])? Тому що в сім випадку подія мала нахил виділити з себе мораль (нравоученіе), подібну до тої, яка виділилась з думи про Азовську утечу. Ся обставина подібности моментів зблизила обі думи, і слабша з них втратила при тім свою індивідуальність. Її мораль перетворилася під впливом невільницької думи (про Азовських братів) і перетворила відповідно до своєї природи саму думу, з історичної основи вона лишила тільки один припадковий момент—чорноморську бурю, а дієвих осіб взяла з спорідненої їй думи про Азовську утечу. Так уявляється нам історія сеї думи (про Бурю на морі)».

«Приглянемось ближче до її ліричного поучення, що грало в її життю таку важну ролю. Воно— висновок з того поняття про рід, родові звязки, що існує в крузі дум ліричних. Воно не має характеру наказу, принципу, що кермує в життю. В нім виявляється тільки та майже містична сила, що об'єднуючи членів роду, служить їм охороною і щитом. Хто не має роду, не має і тої сили для оборони. Для тих, що її мають,—одинокий закон—заховувати її старанно, шанувати рід, заховувати о т ц е в у й п а н і м а т ч и н у молитву».

Нарешті Лисовський розглядає артистичний бік думи, опис бурі, для якої знаходить слова найвищої похвали, особливо для одухотворення сього образу бурхливих стихій в жалібній пророчій постаті сокола—і наближуючи сей пейзаж до другого такого твору думової творчости—Азовського степу, автор вдруге пізнає того самого «художника-пантеїста».

[1]) Слово «згинула» зовсім не на місці, бо дума чи варіяція з іменем Олексія Поповича значно більше живучі і довше продержались в традиції ніж дума про Бурю. Останній запис Бурі 1876 р., а всіх записів 5. Останній запис Олексія Поповича 1909 р., а всіх записів 16. Се ще одна вказівка на самостійність обох дум.

Житецький (рукопис) бачить в сій думі, себ-то в тих текстах, де виступають брати, а не Олексій Попович, вплив Азовських братів, може й Самарських. «Доля братів на морі і на суші се улюблена тема українських дум. В сю загальну тему вплітаються подробиці більш або менш історичні». Він повторяє спостереження про чужаницю, які ми вже бачили у Костомарова. З варіянтів йому відомі **Б** і **Г**.

Єрофеєв поділяє думу «Про Олексія Поповича і про бурю на Чорному морі» на дві групи, з котрих Бурю вважає новішою. «Ми такої думки, що мотив про каяття до первісної редакції додано потім; і справді, каяття в варіянтах першої групи наче-б не до речи (?); і навпаки, в варіянтах другої групи, де натякається на смерть чужого-чужаниці через зневагу батьківської та материної молитви, се каяття зовсім не до речи. Можливо, звичайно, що мотив про силу молитви батька-матери повстав окремо, а потім вже його додано до думи (про Бурю на чорному морі) з споминами про історичні особи». Виходило-б отже, що первісна редакція власне дума про Бурю, а не про Олексія Поповича.

Сумцов, спиняючись на сих думах, теж не розріжнив їх виразно. Варіянти про Бурю він пояснював впливом «Азовських братів». «Здається, що ся риса (чужаниця) позичена з думи про трьох азовських братів і перероблена до речи, надаючи думі про Бурю чудовий по красі колір туги бездомного сіромахи» (Історичні думи та пісні). В старшій праці про Олексія Поповича (див. вище, с. 58) він більше підкреслював близькість варіянтів Бурі до Олексія Поповича.

Ф. Колесса споріднює думу про Бурю з думою про Самарських братів, вважаючи все-таки думу про Бурю варіянтами думи про Олексія Поповича (Українські народні думи, с. 97). Він каже, що сі варіянти найдальше відійшли «від основної теми»—про Олексія Поповича.

А.

На синѣмъ морѣ, на бѣлому камени,
Тамъ сидить ясенъ сокôлъ бѣлозерець,
Жалобненько квилить, проквиляе,
На святе небо поглядае:
Половина солнця и мѣсяця
У тьму потмарило,
Уже во тьму уступило...
Що не разомъ на морѣ починало,
Козацькии суда на три части розбивало:
Перву часть отбивало—
Въ тихій Дунай замчало;
Другу часть отбивало—
Въ Агарянську землю заносило;
А третю часть отбивало—
Середь моря затопляло.
У сей части затопляе, два брата родненькихъ:
Якъ голубенькôвъ сивенькихъ.
И между ними третья: чужа-чуженица,
Безродный и безплеменный!
Тому ни съ кѣмъ прощанья приняти,
На чужинѣ порятунку дати!..
. . . .
Тôлько старшій братъ, промовить словами,
Обольется горько слезами:
„Се, брате, не сопротивна хвиля затопляе:
А отцева, паниматчина молитва карае,
Шо мы у охотче вôйско выряжалися:
У отца и матки прощенія не прохали,
Старшого брата не сважали[1]),
Средульшу сестру, не чтили и не поважали,
Ближнему сосѣду, хлѣба-соли сбавляли;
Противъ церкви проѣздили: сличокъ съ главъ несднимали,
Милосердного Творця — на помощь не прохали,
Старыхъ людей марно сневажали.
А по тымъ, мы, счастье и долю утеряли.
Се, брате, коли бъ отцева молитва и паниматчина:
Изъ супротивный хвыли вызволяти,
Могли бъ мы, брате, отцеву молитву и паниматчину выхваляти,
И старшого брата за родного отця мати,
Середульшу сестру чтити и поважати,
Ближняго сусѣда за родного брата мати“.
Тôлько стали отцеву молитву и паниматчину выхваляти,
Ставъ ихъ Господь на Русь вызволяти,
Стали близко къ бережку приплывати
И рученьками за бѣлый камень хапати,
На берегъ выступати:
На край веселый,
Межъ народъ хрещеный;
До отця до паниматки прибувати,
Противъ сынôвъ отецъ, матерь, выходили:
„Эй чи добре, сыны, въ дорозѣ починалось?“

[1]) У Антоновича і Драгоманова поправлено: зневажали.

„Добре, Панъотче и Паниматко, на синêмъ морѣ гуляти,
Тôлькô не добре, чужему чуженицѣ на чужинѣ померати
Тому ни съ кѣмъ прощанья приняти, —
На чужинѣ порятунку дати“.

Счастливый той, Панове молодци,
Чêловѣкъ на свѣтѣ бувае,
Который чтить отця и неньку поважае:
Отцева молитва и Паниматчина
И изъ супротивнои хвили вызволяе.

Лукашевич, с. 61

Б. Дума о Бурѣ на Черномъ морѣ.

Ой якъ на Чо́рному мо́рі,
Та на білому ка́мені,
Тамъ сиди́ть я́сенъ соко́ленько,
Смý́тно ма́е,
Жалібне́нько кви́лить-проквиля́е,
На Чо́рнее мо́ре ся́е,
Дале́ко погляда́е,
Що на Чо́рному мо́рю не до́бре вчиня́е:
Проти́вну фи́лю зо дна мо́ря зніма́е,
Су́дна коза́цькі на три ча́сті розбива́е.
Пе́рву часть ввірва́ло,
Въ ги́рло Дуна́йське замча́ло:
Дру́гу часть увірва́ло,
У зе́млю Ора́бську замча́ло [1]);
Тре́тю часть увірва́ло,
Ой не зна́ло, де поді́ти,
Сере́дъ Чо́рного мо́ря утопи́ло.
У тій части потопа́ло два брати́ ридне́нькі,
Това́риші серде́шні.
Що ні до кого припливу́ти,
Опроще́ння приня́ти.
Ті два брати́ оди́нъ до одного́ припливали,
Опроще́нне прийма́ли
И слова́ми промовля́ли,
Слёза́ми рида́ли:
Ой не е́сть то насъ, бра́те, на Чо́рному мо́рі супроти́вна фи́ля потопля́е,
А е́сть то отце́ва-ма́тчина моли́товъ побива́е-кара́е.
Намъ оте́ць-ма́ти позволя́ли одному́ въ ві́йсько виступа́ти.
А дру́гому до́ма хліба пахáти.
А то ми, бра́те, недо́бре вчиня́ли—
Оби́два ко́ні посідла́ли,
У ві́йсько виступа́ли,
Зъ отце́мъ, зъ ма́ткою опроще́ння не прийма́ли,
Ще ма́тку старе́ньку знева́жа́ли,
Стре́менемъ у гру́ди одъ ко́ней одпиха́ли.
То ще́ ми, бра́те, недо́бре вчиня́ли—
Ми́мо це́ркви свято́і проі́жджа́ли,
За го́рдостю, за пи́шностю зъ глави́ шлика́ не здийма́ли,
На себе́ хреста́ не поклада́ли
И Бо́га милосе́рдного на по́мічъ не блага́ли.
То ще́ ми, бра́те, недо́бре вчиня́ли—
По у́лицямъ до́брими кіньми гуля́ли,
Дітки мале́нькі кіньми розбива́ли [2]),
Кровъ Христия́нську безневи́нно пролива́ли.
Іхали ми го́родомъ-у́лицею,
Тамъ стоя́ли три же́ни ста́реңькі;
Мо́же, ду́мали та й гада́ли проти́въ насъ що до́бре сказа́ти,
Да ми й тамъ за го́рдостю, за пи́шностю проти́внимъ сло́вомъ одказа́ли.
Не пита́ли це́ркви свято́і
Да пита́ли корчми́ ново́і.
Чужі козаки́ по церква́хъ моле́бні найма́ли,
А ми у шинку́ пъемъ-гуля́емъ,
Та́нці-музи́ки найма́емъ.
Коли́бъ да́въ Богъ на суходілъ висту́пати,
Вже бъ тепе́ръ могли́ зна́ти,
Якъ свято́і це́ркви не забува́ти,
Отця-ма́тку шти́ть и поважа́ти».
Ста́ли вони́ отце́ву й ма́тчину моли́тву сохваля́ти,
Ста́ла на Чо́рному мо́рю супроти́вна фи́ля утиха́ти,
Ставъ Госпо́дь милосе́рдний іхъ визволя́ти.
Вони́ тоді до при́стані прибува́ють,
За білий ка́мінь рука́ми хвата́ютця,
На суходілъ виступа́ють
И слова́ми промовля́ють:
«Кото́рий чоловікъ отця-ма́тіръ шану́е-поважа́е,
Богъ ёму́ милосе́рдний помага́е;
Кото́рий чоловікъ отця́-ма́тери не шану́е, не пова́жае,
Нещасли́вий той чоловікъ бува́е,
Та́къ вінъ аби́-де ма́рне пропада́е».

Куліш, Записки, т. I, с. 28.

В. Дума про бурю на Чорному морі.

Ой на чорному морі,
На білому камені,
Ой то там сидить ясен сокіл-білозірець:
Низенько голову склонив,
Та жалібно квилить-проквиляє;
Та на святеє небо,
На чорнеє море
Іспильно поглядає.
Що на святому небі,
На чорному морі не гаразд починає:
На святому небі усі звізди потьмарило,
Половина місяця у тьму уступило;

[1]) Въ другой разъ онъ пѣлъ: По-за мо́ремъ розімча́ло. Прим. Куліша.
[2]) Коли́сь ро́скошъ була́ й таки́мъ. Прим. співака.

На чорному морі не гаразд починає:
Ізо дна моря сильно хвиля вставає,
Судна козацькі-молодецькі на три части розбиває.
Перву часть одбивало,
У тихий Дунай заношало;
Другую часть одбивало,
У землю Грабськую
На катергу турецьку заношало:
Третю часть одбивало,
Да на чорному морі затопляло.
То тоже при тий части два братіки рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,
То вони потопали,
Порятунку собі нівідкіля не мали.
Да вони один до одного припливали,
Словами промовляли,
Гірко ридали,—
Прощения домогали,
Перед Господом милосердним гріхи свої сповідали.
Ой между ними третій чужий чужениця
Бездільний, безрідний і безпомощний потопає,
Порятунку собі нівідкіль не має.
То він до їх припливає,
Словами промовляє,
Гірко слёзами ридає,—
Прощения домогає,
Перед Господом милосердним
Гріхи свої сповідає.
То ті брати промовлять словами,
Обіллються гірко слёзами:
«Се-ж то, нас, браття, не сильна морська хвиля затопляє;
Се то отцева молитва і материна
Нас видимо карає:
Що як ми у охотне військо виряжалися,
То од отця од матки прощения не приймали,
Да старую матусю ми од себе, а й стременами одпихали;
То то-же ми собі превелику гордость мали:
Старшого брата у себе за брата не мали,
Сестру середульшу марне зневажали,
Близькому сусіді хліба і солі ізбавляли;
То-же ми собі превелику гордость мали:
Проти Божих церков їждјали,
Шличків із голов не здиймали,
На своє лице хреста не клали,
Милосердного Творця на поміч не призивали,
Да по улицях кіньми вигравали;
Да проти себе нікого не стрічали,
Діток малих кіньми розбивали,
Кров християньску на сиру землю проливали!
Ей, колиб то нас, браття, могла отцева і матчина молитва відсіля визволяти,
То нехай же-б ми могли вже знати,
Як отцеву і матчину молитву штити-поважати,
І старшого брата за рідного батька мати,
Сестру середульшую штити-поважати,
Близького сусіду у себе за рідного брата мати!»
То як стали словами промовляти,
Отцеву і матчину молитву споминати,—
Став Господь Милосердний їм помагати,
Стало чорне море утихати;
Та так-то утихало,
Ніби не гуляло.
То стали ті два брати к берегу припливати,
Стали за білий камінь рученьками брати,
Да на край вихожати,
На край веселий
Между мир хрещений
У города християньскиї,
Та до отця до матки в гості прибувати.
То тоже отець-мати навпроти синів вихожали,
Синів питали:
«Ой, сини, пани молодці!
Чи добре вам у дорозі починало?»
«Добре, отець і мати, нам було на чорному морі гуляти;
Тільки не добре було, отець і мати,
Чужому чужениці на чорному морі потопати:
Ёму прощения ні од кого приняти
І на чужині порятунку дати!»
Да услиши, Господи, у прозьбах у молитвах
Люду царському,
Народу християнському
І усім головам слухащим
На многая літа
До концця віка!

О. Вересай, Записки Ю.-З. Отд. Г. О., I, с. 3.

Г.

Ей да на синёму морі,
На білому камені (bis)
Там сидів сокол ясен-білозірець;
Низенько голову склоняє,
Жалібненько квилить-проквиляє,
На святе небо поглядає:
Що половина сонця-місяця похмарило,
То у тьму заступило;
Не гаразд на синёму морі починає:
Зо дна моря хвиля уставає,
Козацькі судна на три часті розриває:
Первую часть одривало,
В тихий Дунай замчало;
Другую часть одривало,
В Арабську землю заносило;
Третю часть одирвало,—
Серед моря затопило.
У тий часті потопає два брата рідненьких,
Як голубонькі сивенькі.
Помеждо ними треття чужа чужанина,

Безрідна, безплемінна:
Ні у кого прощения взяти,
На чужині порятунку дати,
Промовлять два брата словами,
Обіллються горко слізами:
„Се нас, брате, не супротивна хвиля затопляє,
Се нас отцева молитва, паніматчина карає,
Що ми в війско виряжалися,
У отця, у паніматки прощения не брали,
По улицям проїздили,
Старих людей зневажали,
Малих дітей розбивали
Проти церкви проїздили,
Із глави шличок [1]) своїх не здиймали,
На себе христа не клали,
Милосердного творца не прохали;
Тим ми свою долю
На вік віком потеряли“.
Ет, промовлять два брата словами:
„Колиб нас отцева молитва
Із супротивної хвилі могла визволяти,
Могли б ми добре знати,
Як отцеву молитву та паніматчину
При старости-літя
Штити-поважати“.
Як стали на синім морі
Отцеву молитву, паніматчину
Хвалити-сохваляти,
Стала супротивна хвиля утихати;
Стали два братіка
Ік бережку приплививати;
За бєлий камень руками хапатись,
На берег виступати:
На край веселой,
Меж доми хрещеной [2]).
Отець мати проти сини виходила,
Сини питає: „чи добре-то, каже,
Сини, у в охотнім війску починало?“
„Не так то, мати, каже добре;
На синёму морі могли гуляти,
Да тілько сутяжно в чужой чужині,
На чужий стороні
Без порядку погибати“.
Ето, шчасливий, пани-молодці,
Чоловєк на свєтє буває;
Который отцеву молитву, паніматчину
Хвалить-сохваляє;
Бо отцева молитва, паніматчина
Зо дна моря винімає,
От смертельного гріха откупляє.
Вслиши, Господи, в прозьбах і в молитвах,
У люду царскім, народу християнськім,
Усім головам вислухлящим
От нам мати многа літа
До конца віка.

Антонович і Драгоманов, I, с. 197.

Ґ. Про бурю на синьому морі.

На синьому морі, на білому камені сидить сокіл ясен білозірець.
Низенько головку склоняє,
Квилить проквиляє,
На святе небо поглядає,
Шо [3]) половина сонця, половина місяця у тьму заступило [4]).
Не гаразд у синему [5]) морі починало,
Супротивна хвиля зо дна моря вставає,
Козацькі судна молодецькі на три части розбиває.
Перву часть одбивала [6])
У тихий Дунай замчала [7]),
Другу часть одбивала, у Рабську землю заносило,
Третю часть одбивало [8]),
Посеред моря потопляло.
В тую годину два брата рідненьких потопало,
Третя чужа чужанина,
Безрідна безплемінна,
Шо нікому на чужій чужині порятунку дати
І прощенія приняти.
Стали брати промовляти:
„Ей то се, брат, не сопротивна хвиля затопляє,
А отцева паніматчина молитва карає:
Шо ми з дому виходили,
Од отця, 'д паніматки благословенія не приняли
І старшого брата марно зневажали,
Середульшу сестру під ноги топтали,
Ближньому сусіду хліба-соли збавляли,
Улицямк проїздили і марно старих людей зневажали,
Малих дітей кіньми топтали,
Кров християнську с піском мішали,
Проти церкви проїздили, шличка з глав не здиймали,
Хреста на своє лице не клали,
Коли-б же нас, брате,
Отцева, паніматчина молитва могла визволити,—
Хай би ми при старости літях добре знали,
Як при старости літях отця-неньку штить, поважати“... [9])
Як скоро стали брати отцеву-паніматчину молитву вихваляти,
Стала супротивна хвиля втихати,
Стали вони к берегу випливати,
За білий камінь руками хватати
І на берег виступати,
На край веселий,
Междо мир хрещений,
(Тепер) насупротив синів отець мати вихождає,
Синів питає:
„Чи добре вам, сини, у дорозі починало?“
І вони речуть: „добре на синім морі гуляти,
Тілько не добре безрідній безплемінній чужій чужині потопати,
Шо нікому на чужій чужині порятунку дати,
Прощенія приняти“.
І ще ж то щаслив чоловік на світі буває,
Як отца-неньку штить-поважає,
І ближнего сусіду за рідного брата має,
І старих людей почитає.
Визволь, Господи, невольника з неволі на край веселий,
Междо мир хрещений,
До роду до родини!
Люду царському,
Народу християнському
І всім головам вислухащим
От на многая літа
До концю віка!

Мартинович, Украиньськи записи, с. 59.

---

[1]) „Се виходить,—шапки“. Прим. співака. [2]) Замість „Миждо мир хрещеной“. [3]) У Драгоманова (Житє і Слово): то. [4]) Там-же: Заступила. [5]) Синім. [6]) Одбивало. [7]) Замчало. [8]) Рядків 10, 11, 12 у Драгоманова нема. [9]) У Драгоманова більше:

„У старшого брата за отця мати і середульшу сестру поважати,
І ближнього сусіду за рідного брата мати
І старих людей штить-поважати...“

9. РОЗМОВА ДНІПРА З ДУНАЄМ.

Сей уривок, мабуть найбільш загадковий з усеї кобзарської спадщини, заховався тільки в однім списку і стоїть осторонь від всіх звісних нам груп дум, так що ані часом, ані темою не нав'язується до ніяких инших. Що одначе в ньому йде мова про приготовання до морського походу козаків, тому приєднуємо його механічно до групи «Морських дум». Ми маємо право думати, що колись таких дум, звязаних з моряцькою діяльністю козаків, було значно більше і тому можемо вважати Розмову Дніпра з Дунаєм власне натяком на колишню популярність сеї теми.

Дума заховалась в рукописі «Повѣстей малороссійскихъ», що надрукував Житецький (Мысли, с. 244), і в т. з. копії Маслова в архіві Драгоманова. Під текстом «Повѣстей» ми подаємо в примітках ріжниці, що знаходяться в сій копії.

Видавець сеї думи за недостачею инших варіянтів і натяків в самій думі на історичні особи або події відмовився навіть від спроби установити первісну редакцію сеї думи.

Не займався нею ближче і ніхто з инших коментаторів кобзарського епосу. Єрофеєв (с. 62) робить до неї таку увагу: «Цікаве надання Дніпрові назви Славута, що нагадує однаковий епітет в «Слові о полку Ігоря». Нарешті скажемо, що можливо гадати, що ся дума несправжня. Річ у тому, що крім такого епітету Дніпра знаходимо ще оригінальний епітет Січи: «До стародавной Січи поспішали»... До XVIII ст. українська поезія ще згадувала Дніпро-Славуту, але навряд щоб Січ мала на сю пору стати стародавньою бандуристові».

Найбільше уваги сьому уривкові віддав покійний Сумцов в своїй недрукованій праці про «Історичні думи і пісні», де назвав його «Думою про козацькі походи на Турок». Він не рішився сказати, чи ся дума була колись довша чи була звязана з якоюсь окремою подією, або звісними особами. Захована вона тільки в уламках; «найкращий, маючий постать самостійної думи, по рукопису Котляревського виданий Житецьким». Виходило-б з сих слів, що Сумцов бачив десь инші уривки сеї думи,—велика шкода, що не пояснив сього докладніш. Далі він говорить про уривки пісень про розмову козака з Дніпром (збірник Я. Новицького, с. 79 і Чубинський, Труди, V, с. 946), але їх не можна вважати частинами тої цілости, до котрої належить «дума про Розмову Дніпра з Дунаєм». Про неї Сумцов догадується, що «якась дума на сей кшталт мабуть зложена козаками Задунайської Січи в кінці XVIII в. і, здається, під письменним впливом, себ-то хто-небудь з письменників давніх часів, користуючись народньою піснею, доложив своєї праці, бо є вирази загадкові і чудні. Напр. незвичайне «чтверь года», квіти «понидели». Цілком однести цю думу в відділ фальсифікатів теж не варто, бо усякі шматочки Розмови Дніпра з Дунаєм трапляються і в других піснях». Се вже вказано вище.

Далі згадаємо ще примітки до сеї думи Ф. Колесси, тим більше, що вони розсівають багато з саме наведених сумнівів Сумцова.

Як паралель розмови рік між собою він додає апострофи до Дунаю в пісні про Штефана воєводу і розмову Дону з Дінцем в Слові о полку Ігоревім. До епітету Славути, що як ми бачили бентежить Єрофеєва, Колесса правильно звертає увагу, що ми маємо його в думі про Самійла Кішку (наш вар. **Б**, ряд. 284). (Треба згадати, що Єрофеєв не спиняється над сим епітетом в думі про Кішку). Вираз: «Чтверь року», що здається загадковим Сумцову, Колесса правильно читає «чверть», як очевидну помилку записувача Повѣстей; також квіти «понидели»—пониділи, не мають в собі нічого таємного. Город-Цар на думку Колесси—Царгород.

На нашу думку, ся дума, що описує приготовання до в и ї з д у в п о х і д, належала до категорії станових моряцьких дум подібного типу, як дума про Олексія Поповича, яка теж займалась про-

блемою виїзду. Чи «Розмова» мала також характер поучення з становища моряцьких звичаїв—сього розуміється вгадати не можна.

Разговоръ [1]) Днѣпра съ Дунаемъ.

Питается Днѣпръ [2]) тихаго Дуная [3]): 1
„Тихій Дунаю [4]),
Что я своихъ козаковъ на тебѣ не видаю? 2
Чи твое дунайское гирло [5]) моихъ козаковъ пожерло,— 4
Чи твоя Дунай-вода [6]) моихъ козаковъ забрала?“ 5
Промолвитъ [7]) тихій Дунай до Днѣпра-Славута: 6
Днѣпръ [8])-батьку, славуто!
Самъ себѣ думаю да гадаю, 7
Что твоихъ козаковъ у себѣ не видаю: 8
Уже чтверь года три мѣсяца выбывае, 9
Якъ твоихъ козаковъ у меня немае, 10
Ни мое дунайское гирло твоихъ козаковъ не пожерло, 11
Ни моя дунайска [9]) вода твоихъ козаковъ не забрала, 12
Ихъ турки не постреляли, не порубали, 13
До города-царя [10]) въ полонъ не забрали... 14
Всѣ мои квити луговые и низовые понидели, 15
Что твоихъ козаковъ у [11]) себя не видѣли. 16
Твои козаки на черкеской горе пробуваютъ, 17
Холодной [12]) воды въ барила набираютъ, 18
Шляхи и дороги замѣчали [13]), 19
Городы бусурменски плюндрували, 20
Огнемъ мечемъ воевали, 21
Сребра [14])-злата по достаткахъ набирали, 22
До рѣчки Хортеци [15]) прибували, 23
Велику переправу соби мали, 24
До стародавной Сѣчи поспѣшали, 25
У стародавной Сѣчи очертою сѣдали, 26
Сребро и злато турецьке на три части паивали. 27
Медъ и оковиту горѣлку подпивали, 28
За весь миръ Господа прохали... 29
Которие козаки чистымъ полемъ гуляли, 30
Рѣчки [16]) низовыя, помощницы днѣпровыя, добре знали“... 31

П. Житецький, Мысли, с. 244.

---

1) В копії Маслова—Драгоманова—Розмова. 2) В копії М.—Дніпро. 3) В копії М.—Дунаю. 4) В копії М.—Дунай. 5) В копії М.—тут рядок кінчиться. 6) В копії М.—твоя, Дунай, вода. 7) Копія М.—промовляе. 8) Копія М.—Дніпре, батьку. 9) Копія М.—моя Дунай-вода. 10) Копія М.—города Цареграда. 11) Копія М.—до. 12) Копія М.—„Солодкой“, ся ріжниця зауважена в статті Др. в Житі і Слові. 13) Копія М.—шляхи турецькі залягали, зауважено в статті Др. в Ж. і С. 14) Копія М.—Срібла. 15) Копія М.—„Хоряцы“; поправлено рукою Др. 16) Копія М.—Ріки.

ДУМИ ПРО СТЕП.

10. УТЕЧА ТРЬОХ БРАТІВ З АЗОВА.

Ся дума, один з шедеврів кобзарського мистецтва, належить до найбільш живучих дум: вона входить в наші найстаріші збірники дум: «Повѣсти малороссійскія» і «Опытъ» Цертелева, і ще нині звісна деяким сліпцям-кобзарям або лірникам. Від початку XIX в. до сього часу вона записувалася у всіх десятиліттях, окрім тільки бідних на записи дум 60-х років.

Нам вона звісна в 25-и списках, з яких 21 були вже друковані раніше, а 4 друкуються вперше. Сі нові списки походять:

Один з архіву С. Д. Носа, що знаходиться в Етнографічній Комісії У. А. Н. Сей текст був записаний 1850 р. від кобзаря Петра Колибаби, що продиктував, очевидно, пізніше сю-ж думу Ніговському; список Ніговського був надрукований в праці Антоновича і Драгоманова (т. I, № 55, А, с. 106). Рукопис сього запису знаходився в бібліотеці Н. Т. ім. Шевченка у Львові, і був присланий нам для використання. Сей другий запис від П. Колибаби ми друкуємо не в скороченні, як робимо звичайно з другими записами тої самої думи від одного кобзаря: з огляду на труднощі порівнання між двома записами в прозовій формі і в строфовій, даємо обидва тексти в цілості.

Два инші тексти, що друкуємо вперше, записала 1923 р. О. Курило: один від сліпого співця Савки Панченка[1]), а другий від кобзаря Павла Кулика. Обидва вони учні одного майстра і оба записані тексти дуже до себе подібні, так що їх ріжниці не більші ніж ті, що бувають між записами з ріжних часів від одного співця. Такі ріжниці ми звичайно тільки відзначаємо, не друкуючи цілого тексту, та в сім випадку, коли ми маємо діло правдоподібно з останніми, більш-менш повними записами сеї думи, друкуємо оба тексти в цілості. Окрім того записи, зроблені з такою точністю, у нас дуже нечисленні, і не можна думати про те, щоб скорочувати такі цінні тексти[2]).

Нарешті останній з новонабутих текстів се уривок, що виглядає немов епітафією Трьох братів Азовських. Записав його від лірника Грицька Костюченка Б. Л. Луговський 1924 р.

Двадцять п'ять варіянтів сеї думи, які вдалося зібрати тут, свідчать про велику популярність сього твору, а те, що він зустрічається в репертуарах всіх великих кобзарів в ріжних місцях і у всіх часах аж до найновіших, дає право думати, що зібрані тут записи і в малій мірі не вичерпують дійсної розповсюджености сеї думи.

I. Тут зібрано такі тексти:

Варіянт **А**—«Повѣсти малороссійскія», у Житецького «Мысли», с. 194, коло 1808 р. Запис зроблений від кобзаря Івана, мабуть в середній Полтавщині.

Варіянт **Б**—Цертелевъ, Опытъ изданія малороссійскихъ пѣсенъ, 1819, с. 2. Запис зробив Цертелев в 1814 р. від невідомого кобзаря правдопод. в Миргородськім повіті.

Варіянт **В**—Украинскій Альманахъ, Харків, 1831. Текст передав І. Срезневський.

Варіянт **Г**—Этнографическое Обозрѣніе, 1892, № 4, с. 140. Се запис Лукашевича, зроблений в 1830-х рр., перед виходом його збірника 1836 р. від бандуриста Стрічки. Дума має помітку: с. Березовка Прилуцького пов. Про час запису див. у передмові. Опублікував В. Горленко.

Варіянт **Ґ**—Костомаровъ, Исторія Козачества, с. 764. Текст записаний в Харкові 1840 р.

Варіянт **Д**—Куліш, Записки о Южной Руси, т. I, 1856 р., с. 32; текст записав він сам від лірника Архипа Никоненка, з Оржиці Лубенського повіту.

---

[1]) Савка Панченко вчився тільки співати,—на кобзі грати він не вміє.

[2]) Через умови друку не можна було дати сі думи в тій фонетичній транскрипції, якою вони записані.

Варіянт $Д_1$ —Там-же, де попередній, в примітках. Співав Лександра Михайлюк з Лубенського повіту.

Варіянт Е—Антонович і Драгоманов, т. І, с. 331, запис Судовщикова від кобзаря Федора Алексеєва Крячківського в Яготині, зроблений 1850—51 р.

Варіянт Є—З рукописів С. Д. Носа; текст записаний від кобзаря Петра Колибаби, з Богодухівського пов., у Харкові 1857 р. 24 квітня с.с.

Варіянт Ж—Записки Юго-Зап. Отдѣла, т. І, 1873, с. 6. Запис Чубинського і Русова від кобзаря Остапа Вересая, з Калюжинець Прилуцького пов.

Варіянт З—Там-же, т. II, 1874 р., с. 119. Запис Т. Іващенка від кобзаря Павла Братиці, з Терешковки, Ніженського пов.

Варіянт І—Запис М. Ніговського від Петра Колибаби в Вільшані Богодухівського пов. надрукований в Историческихъ пѣсняхъ, т. І, 1874, с. 106, вар. А (тут друкується з рукопису автора).

Варіянт Ї—Украиньськи записи Мартиновича, Київ, 1906, с. 1. Запис зроблений від кобзаря Івана Кравченка Крюковського 20 травня 1876 р. в Лохвиці на Приліпці.

Варіянт И—Там-же, с. 54. Запис від кобзаря Трихона Магадина з с. Бубнів Лохвицького повіту, зроблений в Вороньках 9 серпня 1876 р.[1]).

Варіянт Й—В. Горленко: Кобзарь И. Крюковскій, Кіевск. Стар., 1882, XII, с. 495; текст записаний від Крюковського в Лохвиці, певно того-ж року.

Варіянт К—Украиньськи записи Мартиновича, с. 253. Текст записаний від лірника Семена Чекана в Костянтинограді 30 серпня 1886 р.

Варіянт Л—Там-же, с. 275, запис від лірника Івана Пересади зроблений в Петрівці 8 червня 1901 р.

Варіянт М—А. Сластіон: М. Кравченко, Кіевск. Стар., 1902, V, с. 317. Записано від кобзаря Михайла Кравченка 21 червня 1902 р. в Миргороді.

Варіянт Н—М. Сперанскій, Южно-русская пѣсня и ея современные носители, 1904, с. 4. Текст Терентія Пархоменка, кобзаря родом з Волосковців Сосницького пов. на Чернігівщині. Запис зроблено в жовтні 1902 р.

Варіянт О—Ф. Колесса: Мельодії Українських народніх дум, серія І, 1910, с. 157, текст від Михайла Кравченка з Сорочинець Миргородського пов. на Полтавщині.

Варіянт П—Там-же, І, с. 177. Текст від лірника Антона Скоби з с. Богачки, Хорольського повіту.

Варіянт Р—Там-же, І, с. 178. Текст від Платона Кравченка з с. Шахворостівки Миргородського пов.

Варіянт С—Записала О. Курило від сліпого співця Савки Панченка (85 літ) в-осени 1923 р. в селі Змітневі Сосницького пов. на Чернігівщині.

Варіянт Т—Записала О. Курило від кобзаря Павла Кўлика (65 літ) родом з Волинки (живе в с. В'юнищі коло Сосниці) в-осени 1923 р. в Сосниці [2]).

Варіянт У—Записав Б. Луговський від лірника Грицька Костюченка з с. Козерогів Черніг. округи 12 липня і 26 серпня 1924 р. в Чернігові. Костюченко переняв сю думу від кобзаря з Борзенщини, але чув теж від Т. Пархоменка (вар. Н) [3]).

Окрім того дума про Утечу трьох братів з Азова відома в кількох текстах, скомбінованих з оригінальних записів:

Варіянт *Х*—Срезневський, «Запорожская Старина», т. І, ч. І, Харків, 1833, с. 94.

Варіянт *У*—Максимович, «Украинскія народныя пѣсни», ч. І, Москва, 1834 р., с. 9.

Варіянт *Z*—Куліш, «Исторія возсоединенія Руси», т. І.

---

[1]) Перший раз одначе сей варіянт був друкований в «Житю і Слові», 1894, кн. IV, де його опублікував Драгоманов без порозуміння з Мартиновичем, боячись, щоб запис не пропав; ріжниці між друками зазначені в примітках.

[2]) Сей-же текст записала Л. Шевченко підчас побуту Кулика в Київі 2 листопада 1926 р. Ріжниці між обома текстами подаємо в примітках до вар. Т як $Т_1$.

[3]) Не вичисляємо тут тих згадок про неопубліковані варіянти ріжних записувачів, що трапляються в працях про думи, кобзарів і т. и. Слід згадати тільки бердянську редакцію коло 1900 р., де «брати Озовським морем утікали» і дума підо впливом оточення із степової стала морською («Кіевск. Ст.», 1902, кн. V, с. 312).

В збірці Д. Ревуцького знаходиться теж складний варіянт, зложений з варіянтів **I, Д, Й, Л, Ж,** але автор всюди подає сам джерело кожного уступу, так що не можна зараховувати його тексту до штучних варіянтів [1]).

II. Більшість сих варіянтів ми друкуємо в цілості, тільки вар. **Й** даємо в примітках до вар. **Ї**.

Варіянти **Є** і **I** записані від одного співця, в яких відступах часу—не можемо сказати точно; Є записаний 1857 р., **I** друкований 1874, а коли записаний, невідомо. Ріжниці між текстами такого роду, що не позволяють зробити ніяких висновків що до еволюції тексту. Найважніша та ріжниця, що записувач поділив вар. **I** на рядки, а вар. **Є** записано за порядком як прозу і тільки великими буквами ніби позначено нові рядки. Друкуючи ми беремо сі поділи за підставу і нумеруємо кожну таку фразу, щоб улегшити порівнання між текстами, міняючи дещо поділ фраз, там де він вже зовсім припадковий. Запис Носа, очевидно, лишився в тім виді, як був зроблений нашвидку від кобзаря; се пояснює помилки і скорочення у тексті, взагалі певну невпорядкованість, що ріжнить сей текст від вар. **I**. Запис Ніговського, з другої сторони, міг підпасти деякому редакційному шліфуванню ще перед тим, ніж був надрукований у Антоновича і Драгоманова, де, як видно з приміток під текстом, його теж порядно прередактували. Загально можна відзначити між обидвома текстами такі ріжниці: в вар. **Є** мати називається систематично «матушкою», в вар. **I** «матір'ю». В вар. **Є** речення 66-е маємо слово «фантина», в вар. **I** тут (ряд. 88) ужито слова «одежа». В вар. **Є** речення 78 «не прибігано», вар. **I** ряд. 121 «пробігани». Кінцева фраза в вар. **I**, ряд. 218—9, зіпсута і майже незрозуміла, в **Є** (речення 125) вона зовсім оправдана і добре захована. Побажання-молитва кобзаря довша в вар. **Є** ніж в **I**. Зіпсований в вар. **Є** уступ 61—62. Окрім того деякі місця в думі попереставляні, як се часто буває в записах від одного співця. Так в вар. **Є** уступ 10—11 відповідає по плану рядкам 9—12 вар. **I**; уступ 24—25 рядкам 29—30, але текстуально ряд. 10—11 вар. **Є** відповідають 29—30 **I**; ряд. 24—25 **Є** рядкам 9—12 **I**. Більша переставка: уступи вар. **Є** 42—45 і 72—81 в вар. **I** об'єднані в однім уступі від ряд. 97 до 127. Пропущено в **I** уступ, що в **Є** означений 117 і 120.

Варіянт **И** записаний в 1874 р., перший раз був друкований 1894 р. з передмовою Драгоманова, потім в 1904 р. під доглядом записувача. Між обома текстами є ріжниці. По-перше—в правописі і в поділі на рядки; перше легко пояснити редакційною коректою, а поділ рядків Мартинович міг змінити, переписуючи текст до друку; сих ріжниць ми не відзначаємо. По-друге, між обома текстами є ріжниці в окремих висловах, відзначені в примітках до вар. **И**. Як з'явилися сі ріжниці, вгадати трудно; додаток між рядками 116—117 очевидно був викинений Мартиновичем згодом, але дещо могло бути і поправлено Драгомановим, пр. в рядку 150 «І справді» замість «Исправи». В кожнім разі се цікавий приклад «консервації» наших дум: пролежавши 30 літ в редакціях і в схowках у фольклористів, текст думи Магадина пережив деякі зміни, хоч і менші, ніж ті, що бувають в уснім перехованню, але помітні!

Варіянт **Й** записаний від того-ж співака, що співав текст вар. **I**. Записи зроблені на віддаленню 8-ми років, і ріжниці між ними замітні, подаємо їх в порівнанню з старшим варіянтом як звичайно!

Що до варіянту **П** Сперанський, який його публікував, наводить заяву самого Пархоменка, що його дума «правлена» по кобзарських думах Грінченка (се й звісно, що Пархоменко багато дум вивчився з книжечки Грінченка). Але разом з тим Сперанський наводить і другу заяву кобзаря, немов протилежну першій, що Грінченко сю думу записав від нього, Пархоменка. Пархоменко оповідає теж, що думу про Азовських братів співав і його учитель Андрій Матвійович Гойденко, але починав її, мовляв, так:

Із города Азова вибігав мальчик с пальчик
Не велички, сивеньки як голубчик.

Не вважаючи на всю неймовірність такого початку (хіба що в пам'яті кобзаря «мальчик с пальчик» виринув на підставі звісного в чернігівських варіянтах «повчок невеличок»), мусимо раху-

[1]) Текст Ревуцького зложений таким чином: ряд. 1—11 з вар. **I**, ряд. 1—11; ряд. 12—68 з вар. **Д**, ряд. 12—73; з **Й** ряд. 69—98; 99—101 з **Д**, ряд. 74—76; 102—103 з **I**, ряд. 112—113; 104—105 з **Л**, ряд. 80—81; 106—123 з **Д**, ряд. 77—94; 124—125 з **I**, ряд. 112—113; 126—141 з **Д**, ряд. 95—109; 142—148 з **Й**, ряд. 99—115; 149—187 з **Д**, ряд. 113—151; 188—196 з **Ж**, ряд. 153—161; 197—252 з **Д**, ряд. 152—207.

ватися з тим фактом, що Пархоменко знав сю думу також і з усного джерела, а се могло відбитись і на його пізнішім способі співу, взятім з Кобзарських дум Грінченка. Тому й наводимо тут сей текст в цілості.

Комбіновані варіянти подані теж в цілості. Варіянт *X* надрукований вперше в Запорозькій Старині з приміткою, що се текст Українського Альманаху (себ-то наш варіянт **В**). Срезневський каже, що дістав сей текст від Шпігоцького і друкує його як кращий, відкидаючи текст Цертелева (вар. **Б**), другий з двох, відомих тоді варіянтів. В дійсності варіянт **В** був записом Срезневського, що і було зазначено в Альманаху, але передруковуючи його в Запорозькій Старині, Срезневський зробив в ньому деякі зміни: доповнив текстом Цертелева і спеціяльно дав свому новому варіянтові повнірше закінчення, бо його запис був дуже фрагментарний. Цікаво, що Срезневський в сьому новому варіянті спеціяльно підкреслив понурість кінця, так-би мовити, засудив братів і на смерть і на неволю. Перед Цертелевським кінцем, шматуванням тіла старших братів, їх заковують в кайдани і волочать по степу!

Варіянт *У*, Максимовича вперше був надрукований з такою заміткою: «в сій думі до тексту кн. Цертелева я зробив доповнення зі списку Шпігоцького (Укр. Альманаху 1831)», себ-то вар. **В**. Але порівнюючи додаткові рядки з відповідними місцями варіянту Срезневського, бачимо, що Максимович не обмежився самим об'єднанням двох варіянтів, але навіть поправив той з двох, який ми маємо право вважати ближчим до народнього оригіналу, себ-то текст Срезневського. Максимович тут пропускав ріжні «зайві» ампліфікації, особливо характеристичні для кобзарського стилю, наближаючи свій варіянт до тексту Цертелева—справді найбільш лаконічного з усіх записів сеї думи, можливо завдяки такій-же «редакційній» роботі Цертелева.

Варіянт *Z* зложений з великої скількости варіянтів, з яких деякі ще не були друковані, коли виходила Історія Возсоединенія. Вони очевидно були відомі Кулішеві в рукописах, пр. вар. **І**—Ніговського. З друкованих варіянтів Куліш не використав вар. **Б**, замість нього взяв вар. *У*.

Як більшість зложених текстів Куліша і сей варіянт ввійшов в новіших часах в кобзарський ужиток завдяки збірці Грінченка (порівн. варіянт **Н**).

Варіянти **О** та **М** записані від одного співака, тому ми повинні-б були не передруковувати пізнішого тексту в цілості. Але вар. **О** належить до наших небагатьох фонографічних записів і в точності вислову він мусить перевищати вар. **М**, тому здавалось нам не розумним розпорошувати сей запис в примітках до старшого і ми рішили друкувати в цілості обидва тексти.

Що варіянти **С** і **Т** походять з одної кобзарської школи і дуже подібні до себе, вже було зазначено. Тут ми можемо зазначити також їх посвоячення з старшими варіянтами: в однім випадку посвоячення дуже близьке.

Нові чернігівські записи О. Курило мають три риси досить рідкі в ріжних редакціях сеї думи, бо з 25 варіянтів вони спільні лиш двом-трьом. Сі риси такі: 1) В самім початку згадка про «повчок невеличок» (вар. **С** ряд. 2, вар. **Т** ряд. 1: вона зустрічається тільки в трьох старих варіянтах— вар. **А, Д** та **З**). 2) Слова піхотинця до Савур-могили (вар. **С** ряд. 68, вар. **Т** ряд. 55) були звісні тільки в вар. **З**, ряд. 54. 3) Нарешті те місце, де наймолодший набиває пістолі і відганяє звірів і птахів (вар. **С** ряд. 73—74, вар. **Т** ряд. 59—60), зустрічається в варіянтах П. Колибаби **Є** та **І**, ряд. 54—55 і вар. **З**, ряд. 62—64. Стертий слід його маємо в вар. **Л**, рядки 184—195, тут піхотинець молиться, щоб йому «руку звести і голову підняти» так само, як в варіянтах Колибаби; тільки бажання вистрілити в звірів замінено не зовсім вдало (очевидно під впливом пісень про смерть козака) бажанням поклонитися до дому. Як бачимо, всі риси сі зустрічаються разом тільки в однім з старих варіянтів—варіянті **З**—Братиці. З сим-же варіянтом спільна й прозьба найменшого брата взяти «міч» і зняти голову як г а л к у. Подібна прозьба підвести «пол-милі», що у Кулика перекрутилася на помилі (може під впливом виразу «помилуй» в значінню умилосердься?). Подібні у всіх трьох варіянтах слова найменшого над шматками китайки, звернені просто до старших братів: Чи в а с порубали (порубано). Подібно стилізована відповідь, яку має найстарший давати вдома, тільки ся відповідь і ціла розмова старших братів про поворот, яка у Братиці стоїть перед кінцем, в записах О. Курило знаходиться між першою і другою прозьбою наймолодшого, отже близько початку. Ріжняться варіянти **С** і **Т** від **З** такими другорядними рисами: Савур-могила у **З** називається Осаул-могилою; річка, чи

криниця Валганка в **З** названа Полтавкою. Поза тим-же подібність настільки велика, що мусимо конче допустити якийсь звязок між отсею новішою сосницькою школою і Братицею, або хоч тою школою, з якої вийшов Братиця: школою сосницького кобзаря Бешка (думу про Азовських братів Братиця знав власне від Бешка). Панченко молодший від Братиці більш-менш на 13 літ, Кулик на 33, обидва могли бути учнями Братиці. Але з огляду на досить малу ріжницю у віку між Братицею і Панченком більш правдоподібно буде припустити, що сучасна сосницька школа вийшла від якогось старшого товариша Братиці, який певно лишився в Сосницькім повіті, бо Братиця кобзар ніженський. Учнями-ж Бешка сосницькі кобзарі не можуть бути: Бешко умер 1855 р., коли Куликові було 3 роки. О. Курило виразно зазначує, що Панченко учився у того-ж майстра, що й молодший від нього Кулик, отже не у Бешка (до того В. Горленко оповідає, що жінка Бешка не давала йому нікого учити і на старість він учнів не мав). З сього погляду можемо додати, що вар. **Т**, не вважаючи на деякі русизми ближчий до основного ввірця, бо **С** має зіпсований початок, отсей шлях Колеїнський, що ніколи не звязується з думою про Азовських братів, а взятий з думи про Голоту-Андибера[1]). Окрім того, в вар. **С** так само занадто скорочений кінець, в порівнанню з Братицею. Нарешті важне спільне закінчення варіянтів **С**, **Т** та **З**, а кінець в сій думі взагалі можна вважати одиноким певним критерієм при поділі всіх звісних варіянтів на ширші типи або редакції основної теми, серед яких помітні знов менші тісніші об'єднання.

Справді, наскільки подібний перебіг подій у всіх варіянтах аж до смерти найменшого брата, настільки замітна ріжниця в закінченню думи між ріжними групами її варіянтів: закінчення III групи зовсім міняє характер оповідання і його моральний висновок, против того як він зложився в варіянтах групи II; закінчення в групі I виводить на сцену елементи, яких нема в инших двох. З огляду на сі ріжниці можна всі звісні варіянти поділити на три виразні групи, що мають кожна по кілька варіянтів і розвиваються паралельно на протязі кількох десятиліть, як три самостійні редакції одної думи. Не назвемо їх окремими думами, бо подібність між ними занадто велика і якщо вони і творили коли-небудь три окремі цілості (се все таки здається дуже мало імовірним), то за останні 100—120 літ вони так уподобились, що роз'єднувати їх цілком неможливо. Чому загальна подібність сих трьох редакцій не покрила також кінця, про се не беремось судити, а зазначуємо тільки відміни сих трьох груп.

Групою першою (I) вважаємо ту групу варіянтів, що мають однаковий кінець з найстаршим варіянтом **А**. Се не значить, що ми вважаємо її історично найстаршою: навпаки, старшою нам здається група II,—котрої родоначальник (вар. **Б**) навіть мало молодший від першого! В вар. **А** дума кінчиться поворотом старшого і середульшого брата додому, пробою старшого брата брехнею закрити свою вину за найменшого та карою старшому братові, якого батьки проганяють, а доля тяжко побиває. Окрім вар. **А** такий кінець мають варіянти **Г, Ґ, Є, І, Ї, Й, К, Л, М, О**.

В групі другій (II) найстарший варіянт **Б**. Тут кінець такий: старші брати, що покинули найменшого-піхотинця, зовсім не добуваються додому та гинуть немов від божого суду: орда доганяє їх і вбиває серед того-ж степу, де недавно помер їх покинений наймолодший брат.—Таке закінчення мають вар. **Б, Д, З, Н, С, Т.**

До групи третьої (III) ми зараховуємо варіянти **В, Е, Ж, И.** Ся група мусіла з'явитися як ослаблення всякої моралістичної ідеї в думі. Бо коли в групі другій (II) ми маємо взірець ригористичної моралі, що вимагає жорстокої, майже сліпої кари за переступ, а в групі I відчуваємо більш толерантного моралїста, що згортає всю вину на найстаршого брата, як більш немилосердного, і карає тільки його, і то не на смерть, а тільки позбавляє пайки в спадщині,—то в групі III маємо виразне бажання співака вигородити обох старших, і закінчити думу майже ідилічно. Старші брати вертають додому і милостиною ніби затирають свою вину перед братом-піхотинцем. Прокльон турецькій землі, подібний до тих, які ми маємо в невільничих думах, немов звертає всю вину за смерть найменшого на неї, що вона розлучила «товариша з товаришем на путь дорозі», як оповідає варіянт Крячківського. Варіянти сеї групи охоплюють тільки чверть століття (**Ж**—1850 р., **К**—1876), їх не-

---

[1]) Як дізнаємося, Кулик учився в половині 1870-х рр.: учителем його був кобзар Лука Думенко родом з Волинки.

велике число і пізність в порівнанню з першими двома редакціями позволяє твердити, що редакція III з'явилася пізно і не розповсюдилася [1]).

Чи сі три зазначені групи відповідають якимсь місцевим редакціям, певним кобзарським школам, що їх утворили?

Як виявилось з аналізу варіянтів **З**, **С** і **Т**, ми можемо говорити з певністю бодай про одну таку школу—сосницьку. Що до решти варіянтів таку відповідь дати значно трудніше. Всі приведені тут варіянти розділені між 13-ма географічними пунктами, на території від Чернігова і Сосниці до Костянтинограда і Харкова.

На сій території група II виразно придержується західніх меж сеї території. Як сказано, до сеї групи належить шість варіянтів—**Б, Д, З, Н, С, Т**: останні три походять з Сосниці, **З** з Ніжена, **Д** і $Д_1$ записано в Оржиці в західній Полтавщині, **Б** записаний мабуть в Миргородськім повіті, коло Хорола. Можна отже сказати, що в групі II мусіло бути два шкільні центри: сосницький і якийсь західньо-полтавський, куди належать оржицькі варіянти і можливо вар. **Б**. Чи сі центри були тісніше сполучені між собою, трудно сказати; мабуть—ні, бо як бачимо окрім спільного закінчення, турецької погоні, вони не мають спільних деталів.

Група I виявляє ще меншу єдність. Загально про неї можна сказати тільки те, що вона не переходить на територію Чернігівщини, де очевидно сувора редакція групи II защепилась дуже міцно. Не маємо записів групи I і з Оржиці. Варіянти розкидані досить далеко один від другого: в Яготині один, в Лохвиці два записи одного тексту, теж в Миргороді і Богодухові, по одному в Харкові і Костянтинограді (вар. **А** походить певно з середньої Полтавщини).

Поміж сими варіянтами розкидана по одному група III—в Яготині, в Лохвиці, в Харкові, один варіянт в Прилуках; колись було записано варіянт сеї думи в Пирятині – звідки инших друкованих варіянтів сеї думи нема. Отже можна сказати, що група III не представляє територіяльної редакції. Маємо враження, що вона існувала всюди поруч з варіянтами групи I і маленькими відмінами свого кінця, сим самим примиряючим настроєм, відзначеним вище, старалась оправдати своє існування поруч з більш популярною групою I. Варіянти групи III майже всюди записані в місцях, де співали сю думу і в першій редакції; відмінність і «добрий кінець» групи III на сім тлі робить враження конкуренційної продукції. З приводу думи про Олексія Поповича і про Бурю на морі ми відзначили вже появу такого конкуренційного твору в кобзарськім репертуарі, тепер маємо нагоду (з приводу груп I і III думи про Азовських братів) висловити здогад, що се було досить часте явище в кобзарській практиці.

III. Найстарший більший коментар до думи про Утечу трьох братів з Азова знаходимо у Антоновича і Драгоманова. Перед тим у Цертелева була примітка про Муравський шлях, що він існує і «тепер» в Українській губ. і коло нього є село Данилів Байрак, де Цертелев бачив натяк на байраки думи. Куліш друкуючи свій чудовий варіянт в Запискахъ о Южной Руси, не зробив ніякого пояснення до нього. Звичайно він ділився з читачем своїми думками про думи, тільки друкуючи новий, ще невідомий твір, якесь «открытіе», як він часом каже; виїмок зробив лише для Андибера. В підручнику Галахова [2]) ся дума—«найкраща з дум», названа загально моралістичною, такою, що «мораль в ній висловлена не словами, а дією». Отже перший дослід сеї думи належав Антоновичу і Драгоманову. Вони віднесли сю думу до кінця XV в. або початку XVI, бо Азов, що фігурує тут як турецьке місто, належав до Турків доперва від 1475 р. З другого боку після 1576 р. на степу між Азовом і Лівобережною Україною по ріці Самарі з'являються запорозькі паланки, і степ вже не такий пустинний, як се описано в думі; тимчасом ще в 1569 р. польський посол, їдучи до Астрахані, не пускався навпростець степом, але їхав понад морем і зазначав, що козаки проїздять рідко до тих місць. Зазначено теж, що ще в XV віці Азов був пунктом торгівлі невільниками. Що до

---

[1]) Одначе отсими чотирма текстами ся редакція не вичерпується. В. Горленко («Кобзари и Лирники», розд. IV, с. 646) оповідає, що записав від пирятинського лірника Баші в початку 1880 рр. думу про Азовських братів в варіянті дуже подібний до вар. **Е**, Крячківського. Варіянту Баші він не надрукував, але на підставі його впевнився ще більше, що думи треба «досліджувати районово»—себ-то він вважав сі два тексти представниками місцевої пирятинської школи.

[2]) А. Галаховъ, Исторія русской словесности, томъ I, 1863, с. 211.

топографічних назв дано такі пояснення: «Згаданий в думі Муравський шлях ішов з татарських земель верхів'ями річок: Кінські Води, Самара, Орел, до верхів'я Ворскли, себ-то вододілом Дніпровського та Азовсько-Донського басейну. Савур-могила була коло ріки Самари». Про варіянт **Ж** (у них Д) видавці зробили замітку, що рядки 164—174 належать до думи про Невільників. Всього варіянтів надруковано шість (наші **І, Д, Ж, Е,** *Х*, *У*).

Ширший коментар до сеї думи дає Костомаров в своїй «Історії козачества» (с. 762). Він основує свої міркування на п'яти варіянтах (наших **А, Ґ, Д, Ж** і *Х*). Каже, що йому відома дума в сих списках, але треба се розуміти так, що він бажав розглядати тільки сі п'ять списків, бо знати він мусів що-найменше вісім: шість Антоновича—Драгоманова та два, що він сам публікував вперше— **А** і **Ґ**. Найближчим до первісного тексту вважає Костомаров вар. **Ґ**, а саме тому, що традиційні «тумани», якими починаються майже всі варіянти думи, тут являються немов умовою утечі. «Зовсім природньо,—каже він,—що втікачі скористали з такого часу, коли настав великий туман і погоня по перших слідах була трудна». Що до опису утечі, то згадка про пожари (На пожар ніжки попаляє, вар. **Ґ** ряд. 4), на думку Костомарова, пізніший додаток, бо коли-б степи дійсно горіли в час утечі то старші брати не могли-б втекти. З приводу похорону піхотинця Костомаров (там-же) робить увагу, що вар. **А** й **Д** мають апострофу зозулі до голови вмерлого козака, якої нема в инших варіянтах. «Се місце,—каже Костомаров,—є і в иншій думі (див. № 12: Смерть козака на Кодинї долині), і не беремось рішати, чи звідти сюди, чи відси туди воно перейшло. Скорше можна припустити перше, тому що зворот до голови звичайніше може відноситись до козака бувалого, немолодого, ніж до юнака, яким був менший з трьох братів утікачів».

Треба згадати, що в хвилі, коли писав Костомаров, звісний був і варіянт **Е**, де є подібне місце з промовою зозулі, отже було три варіянти проти одного варіянту другої думи (Кодини), инакше кажучи—більше правдоподібности за приналежність сього місця до думи про Азовських братів, ніж за їх запозичення з другої думи.

Довше спинився Костомаров над описом смерти меншого брата в вар. **А**. Опис хмари і дощу в хвилю смерти пішаниці здається йому старшим від негативного порівнання—«то не хмари наступили». Хмара здається Костомарову остатком старовинного, розуміється ще поганського уявлення душі в виді хмари, «а дощ стоїть в звязку з хмарою».

Костомаров спиняється ще над закінченням думи. Він відріжняє тільки два типи закінчень; ті, які ми означили як група І і II. Старшою редакцією він вважає І, її закінчення здається йому краще звязаним з цілою думою, особливо з тим місцем, де брати говорять, що їм сказати вернувши батькам. В групі II ся розмова, мовляв, лишається без звязку з думою. «До того-ж в цілій думі відчувається потреба моральної цілі, яку прекрасно осягають закінчення харківського варіянту і Котляревського» (наші **А** і **Ґ**).

Що до часу думи, то Костомаров вважав всякі дошукування безнадійними. Найбільше правдоподібно вона могла повстати в XVII в., коли й справді бувало багато утеч невільників з Азова. Подія, яку оповідає дума, мабуть не історична—се тільки твір поезії на основі побутових матеріялів.

Більш детальні досліди над думою принесла в 1884 р. брошура М. А. Андрієвського, що вияснила головно географію думи. Ся розвідка опиралася на дев'яти варіянтах, а саме: **І**, Колибаби, **Д**, Никонека, **Ж**, Вересая, **Е**, Крячківського (запис Судовщикова), *Х*, Срезневського, *У*, Максимовича, **И**, Крюковського і **А** в уривках за Костомаровим. Окрім того автор згадує варіянт Манджури, цитований в «Р. Филологическомъ Вѣстникѣ», 1881, № 2 Потебнею і ближче не відомий. Сі варіянти Андрієвський поділяє на три редакції, повну: **И, Ґ** і **А**, середню: **Д**, *Х*, *У*, і коротку **Ж** і **Е**. Найближчою до основної редакції вважає коротку (наша III), але думає, що основна була ще коротша.

Час складання думи, а властиво час події, описаної в ній, Андрієвський означив на кінець XV—початок XVI вв. на підставі тих-же міркувань, що були висловлені вже Антоновичем і Драгомановим. Головним-же завданням поставив собі дослідження обставин утечі братів.

На підставі детального аналізу географічних згадок в думі і порівнання з реальним виглядом згаданих місць він докладно вирисовує шлях утікачів з Азова горі Доном, а від Ростова через Дін і степ, через р. Міюс до Савур-могили, між річками Ольховкою і Камишевахою. Далі через р. Кринку, Лозову і Вовчу брати бігли до теп. Слободи Гаврилівки на тодішній Муравський шлях. При сім плані найменший брат мусів померти десь коло с. Слов'янки недалеко від р. Бира, притоки Самари.

По сьому рахунку найменший був два тижні в дорозі і вісім день ішов не ївши (сей здогад зроблено очевидно на підставі рядка 116 вар. **Д**, хоч тут здається треба розуміти, що він сидів на могилі вісім день, і се було-б більш правдоподібно). Загалом план дороги братів розроблений дуже основно і детально, та захитується тим, що у всіх варіянтах думи (окрім нашого **В**, в якім Савур-могила не згадується, і який зрештою Андрієвському не був відомий) найменший брат умирає на Савур-могилі, яка таким чином знаходиться десь на Муравському шляху на степах коло р. Самари і не може бути Савур-могилою Андрієвського між Ольховкою і Камишевахою. Се розуміється не виключає можливости, що брати на своїй дорозі минали і сю Савур-могилу також, але в кождім разі відкинення Савур-могили між Ольховкою і Камишевахою як певного пункту в маршруті братів захитує дещо теорію Андрієвського про сей маршрут.

Другий пункт досліду Андрієвського дотикає часу і обставин утечі братів. Він приходить до висновку, що брати тікають ранньою весною. На се вказують такі подробиці: дощі і тумани, вітри, що в приазовських краях з'являються на-провесні; згадки про пожар степу, який запалюють саме вчасною весною, і згадка про ластівку. Міркування, що кажуть Андрієвському вважати «сизу зозулю» думи ластівкою, такі: По-перше слово «зигзица», що в Слові о полку Ігоревім звичайно перекладається як зозуля, в Новгородській губерні означає не зозулю, а ластівку. Зигзица і зозуля на думку Андрієвського слова одного кореня, а архаїчне, основне значіння сього слова затрималось власне на півночі. До того-ж, мовляв, зозулю не можна назвати ні малою, ні сизою—бо вона ряба, і взагалі треба признати, що всі поетичні звороти, що були колись в народній словесності звязані з ластівкою, згодом були перенесені на зозулю. Але Андрієвський не згадує про ті поетичні образи, що нав'язуються саме до зозулячого крику, кування, а воно грає більшу ролю в народній поезії, ніж пір'я зозулі. Та всі сі міркування про зозулю що до означення часу утечі не грають рішаючої ролі, бо-ж зозуля птаха весняна також, хоч і з'являється дещо пізніше від ластівки.

Нарешті Андрієвський спиняється над характеристикою дієвих осіб і над питанням віку братів, принаймні найменшого брата (с. 2). Він приходить до висновку, що брати утікають з неволі, пробувши шість літ, бо як каже Герберштейн, по шести роках неволі Турки звичайно давали свободу невільникам, хоч не дозволяли вертати додому. В умовах такої півневолі братам було легше втекти, ніж з каторги, чи з в'язниці. Допустивши, що брати пробули в Азові так довго, Андрієвський приходить до здогаду, що наймолодший брат був взятий в неволю ще хлопчиком 13—14 літ, се потверджує і та обставина, що він хоч пам'ятає рідний край, але не знає чи не пам'ятає до нього дороги (с. 43). Установивши для наймолодшого брата сей молодий вік, 18—20 літ, ілюструє ріжними рисами і його характеристику: надзвичайною енергією (він іде пішки вісім день не ївши—але як вказано, се толкування дещо довільне), далі його вірою в людей, його добротою і недосвідченістю—що він не пам'ятає дороги додому, яку знають брати. Треба визнати, що се риси не виключно молодечі, бо зустрічаються у людей ріжного віку, а більше безпосередніх вказівок на вік братів дума не дає. Андрієвський бачить вказівку на вік братів в тому, що вони, мовляв, пам'ятають дорогу додому; він не спиняється над тою думкою, яка мусіла між иншим бути у творців думи, а саме, що в своїм прямуванню на Муравський шлях кінні брати рахували багато на інстинкт і знання місцевости своїх турецьких коней, а не тільки на своє власне знання дороги. Над питанням про вік старших братів Андрієвський не спинився, дає лиш їх загальну характеристику на підставі їх поведення та розмови про поворот.

На думку Андрієвського основна частина думи (очевидно первісна) кінчалася сею розмовою і описом смерти піхотинця. Але під напором цікавости авдиторії, що не вдовольнялася такою лаконічністю, повстали нові закінчення—ріжні в ріжних редакціях. З них автор спиняється лише над найдовшою (нашою I) редакцією. Він влучно відзначає, як під впливом каяття за наймолодшого середущий брат з пасивного характеру переходить в головну особу дії, заступаючи місце старшого в попередній части думи.

Особливо довго Андрієвський спиняється над сценою каяття середущого брата за чаркою, порівнюючи сю сцену з Шекспіровими. «Не вдалось меншому брату прибути в гості до батька-матери, чого він так пристрасно бажав живим, і от від часу до часу він з'являється у них легким привидом».

Порівнань сеї думи з иншими кобзарськими думами або з народніми піснями Андрієвський не робить. Моральною ідеєю думи він вважає загальне твердження, що егоїстичні стремління, які не спиняються перед ніякими засобами для свого задоволення, розбивають і затроюють громадське співжиття. Нарешті саму «славу»—популярність сеї надзвичайно живучої думи Андрієвський порівнює з піснею в казці про калинову дудку,—піснею, що має бути помстою за покривдженого, карою злочинцеві і осторогою та навчанням молодим козачим поколінням.

Стаття Андрієвського викликала досить неприхильну критику Неймана в «Київській Старині» [1]). Він відзначив вже згаданий брак порівнання з иншими творами кобзарського епосу, деяку штучність в характеристиці братів і в роз'ясненню моралі думи, також неточності в перекладі і розумінню тексту. Не приняв Нейман і поділу варіянтів Андрієвського і їх характеристики спеціяльно його короткої (нашої III) групи. Вона на думку Неймана не найстарша, а навпаки найновіша, і кінець її повстав під впливом невільницьких пісень. Але особливо суворо скритикував Нейман маршрут утікачів з його орієнтацією на Савур-могилу сучасної мапи. Ся Савур-могила занадто далека від арени козацького колишнього життя; вона не могла лишити по собі таких багатих споминів в поезії; а головний закид той, що навіть принявши маршрут Андрієвського, треба признати, що місце могили не сходиться з місцем смерти пішаниці (як се вже завважено вище). Нейман підрахував, що пішаниці довелось-би було вертати 150 верстов, аби вмерти на сій могилі.

Так само викинув критик міркування Андрієвського про зозулю-зигзицу-ластівку, вказавши, що Потебня довів на прикладах Слова о полку Ігоревім, що зигзиця—власне зозуля.

Запротестував нарешті Нейман проти теорії шостилітньої каторги Андрієвського. Він відкинув свідоцтва Герберштейна, тому що сей чув про турецьку неволю тільки в Московщині, а на місці її не бачив. Вказував натомість, що невільничі думи дуже часто говорять про смерть як одиноке увільнення від неволі.

Після праці Андрієвського годиться ще згадати коротку замітку в Исследованиях Потебні (с. 734), що вважає думу про Азовських братів (очевидно в її епізоді смерти меншого брата) наслідницею тої групи пісень про вмираючого вояка, в яких описується прощання з родом і батьком, матір'ю, милою.

Коротший ніж в праці Андрієвського, але дуже уважний розгляд думи подала розвідка Лисовського. Він розглядає сю думу в гурті инших трьох: про Бурю на Чорному морю, про Самарських братів і про Вдову і Синів; всі сі думи, на його погляд, виросли і диференціювались, як думи моралістично-побутові, з одної основної невільничої думи—власне про Утечу трьох братів з Азова.

Ось резюме його досліду над сею думою: «В глибині лежить мотив старого походження, так сказати—родоначальник сеї думи: жах неволі, сильно драматизований оповіданням про долю утікача. Поверху сей мотив покривається иншими, що з'явилися пізніше: ліричними мотивами безрадности й самітности, що ввійшли в думу з пізнішим її розвоєм, бо джерело сих мотивів не сама неволя, а знищення роду, яке заміняє неволю в думах пізнішої формації, та навчаючим мотивом, що в сій думі ніде не звучить відкрито, але відчувається невпинно в кожному її слові. Можна сказати, що постать втікача з неволі, що існувала в початкових варіянтах сеї думи, розвинулась та ускладнилась за час існування думи; і ось в сьому утікачеві ми пізнаємо і безрідного скитальця, що коротає своє горе на чужині та умирає самітно в дикім степу, і постійного народнього укоханця—меншого брата, що гине в боротьбі з жорстокою долею. Але тимчасом як пізніші мотиви звучать в думі немов під сурдинку, притишено і невиразно, основний мотив звучить голосно і в його різких, виразних звуках тонуть і зникають слабі й дрожачі звуки инших мотивів». Про старшість тої чи другої редакції думи про Азовських братів Лисовський не говорить нічого.

Житецький в своїх «Мысляхъ», коментуючи Азовських братів, прилучається до думки Андрієвського, що найстаршу редакцію думи ми маємо в варіянтах групи III, а саме в вар. Вересая, **Ж**, бо основний зміст думи се історія смерти наймолодшого. Характеристика старших братів, особливо найстаршого—його думки про спадок, які з'являються вперше в вар. Судовщикова (**Е**), розвинулися теж пізніше і тому найновішою редакцією Житецький вважає групу I, де варіянти найновіші, а характер старшого брата виявляє найбільш негативних рис.

---

[1]) 1884, кн. 5, с. 130.

Спиняється ще Житецький (с. 197) над ряд. 218 вар. **I** (в редакції Антоновича і Драгоманова), де сказано, що менший син «за гостя приникає», і над словами Андрієвського про привида. «Можна було-б згодитися з тим поясненням, якби вірш був повніший і виразніший. Може бути, що сей вірш заховався з незвісного нам загубленого варіянту, в котрім менший брат, «пішапішаница», добрався додому пізніше ніж старші, на їх здивування і встид». Але ми бачимо нині з старшого запису того самого варіянту (вар. **Є**), що тут сталася звичайна помилка: кобзар або призабув се місце, або просто помилився співаючи (див. вище про вар. **Є** та **I**). Одначе думка Житецького що до сього рядка, очевидно, хиталася; в старшім рукописі він писав, що сі слова могли зайти з якогось варіянту, в котрім про смерть меншого брата не було згадки, але дуже можливо, що вони з'явились просто як твір «недомислія» самого співака, що хотів дати добрий кінець історії. Дальше він завважує, що варіянти гр. II дають найбільш яскраву характеристику братів. «Але з сього не випливає, що сі варіянти, яко більш оброблені, разом з тим були пізнішими».

В XX в. не маємо ані спеціяльних студій над думою про утечу трьох братів з Азова, ані більших екскурсів в загальніших працях. Коментари Єрофеєва, Колесси, Возняка, Ревуцького не дають нових помічень. Єрофеєв нараховує 18 вар. сеї думи: варіянти (наші) **І, Д,** *Х*, *У*, **Ж, Е, Й, Ґ, А, З, М, І, И, К, Л, Г.** Два рази (№№ 16 і 18) згадує Єрофеєв тексти в Этнографическом Обозрении 1892, I, ст. 1—3 і далі: один з поясненням «Полтавська губ., 80-ті роки», другий «зап. в Полтавській губ. 1886 року». Тут мабуть сталась помилка і автор згадав два рази один текст. На жаль, обидва рази цитата зроблена не точно: в сій книзі журналу запису Азовських братів нема [1]).

Ф. Колесса (Українські народні думи) розглянув 19 варіянтів: **Д, Б,** *Х*, *У*, **Ж, З,** варіянти Антоновича і Драгоманова, себ-то **Й, Г, І, И, К,** *Z* (він називає його текстом Грінченка, «стягненим з Максимовича і Куліша»), **Н, М, О, П** і **Р**. Треба завважити, що Колесса помилково згадує як окремий варіянт текст Драгоманова в «Життю і Слові»: се оден з 4-ох текстів Мартиновича. Згадує теж помилково запис Малинки в Этнографическом Обозрении, 1892, кн. IV—в сій книжці Малинка надрукував тільки легенду про Дрока. В сій-же книжці знаходиться запис Лукашевича—вже зазначений вар. **Г**. Очевидно тут сталася редакційна помилка. Не згадує Колесса, між иншим, вар. **А**.

Згадані варіянти він поділяє на дві групи: **Д**, *Х*, *У*,—де старші брати гинуть; **М, О, Й, І**—де брати вертаються додому. «У декотрих варіянтах сеї (останньої) групи пропущений епізод з братами»,—додає Колесса,—«старші брати вернувшися додому проклинають турецьку землю та жертвами на церкву стараються змити свій гріх»—варіянти **З, А** та **Е**. Отже Колесса приєднує нашу групу III як підгрупу до нашої I.

А. Три брата въ плѣну въ Азовѣ.

Изъ города Азова была великая погоня,
Втикалъ полчокъ
Малый-невеличекъ,
Въ тикало [2]) три брата ридненькихъ—
Власно-ясны голубенки сивеньки,
Два брата конныхъ,
Межъ ними третій пѣшій-пѣшаница
За конными братами поспѣшае,
Коней за хвосты хватае,
На сырое коренья ноги козацкіе побиваетъ,
Кровь христіанская слѣды заливаетъ,
До братьевъ словами промовляетъ:
„Братики мои ридненьки,
Якъ голубоньки сивеньки!
Добре вы, братця, дбайте,
Станьте вы, кони козацкія попасите,
А меня, найменьшаго брата, подождите,
По-пив-чтверти [3]) мыли въ городы христіянскіе подвезите".
Старшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Чи подобно то, брате, дѣло, чтобъ я тебя, ваготу, на кони бралъ,
Свого коня томилъ?
Будетъ изъ города Азова тяжкая великая турецкая [4]) погоня,
Мы и сами не утечемъ, и тебя, брате, не вывеземъ,
А какъ ты живъ да [5]) здоровъ будешъ,
То и самъ въ землю христіанскую дойдешъ".

---

[1]) Стор. 143 припадає на статтю «Народныя колыбельныя пѣсни» і пісню про козла «Былъ у бабушки козелъ». В сій-же книзі журналу знаходиться стаття Малинки про кобзаря Чуба (ст. 164), але і тут немає Азовських братів; Чуб знав лиш одну думу про Вдову. [2]) Втикало. [3]) У Костомарова: «хоч пів-чверти». [4]) У Костомарова се слово пропущено. [5]) Костом. «і».

Тогда наймѣньшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Браты мои милы,
Якъ голубоньки сывы!
Добре вы, братця, уробите,
Мнѣ, найменьшему брату, сплечь головку снимите,
Мое тѣло козацкое въ степи на дорози поховайте,
Звѣрю, птицѣ, на поталу не дайте“.
Средній братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Брате мой милый,
Якъ [1]) голубоньку сывый!
Наша рука козацкая на тебя не здыйметця,
Сердце наше козацкое на тебя не осмѣлится,
Мечь нашъ булатный твоей шеи неймѣтъ,
На дробенъ макъ ввесь падетъ“.
Наймѣньшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе,
Дробными слезами обливае:
„Браты мои милыи,
Якъ голубоньки сивыи!
Будете вы до тернывъ, до байракивъ прибувати,
Добре вы, братця, дбайте,
Терновое вѣтьви истинайте,
Мнѣ, найменьшему брату, на признаку покидайте:
Нехай бы я могъ знати,
Куды въ землю христіанскую до отца и матери прибывати“.
Якъ стали браты шестого дня до тернывъ, до байракивъ прибывати,
Стали терновое вѣтья истинати,
Своему меньшему брату на признаку козацкую покидати.
Якъ стали изъ тернывъ, изъ байракивъ выбѣгати,
Стали на зеленыя травы поглядати,
Ставъ середній братъ до старшаго словами промовляти:
„Добре мы, брате, дбаймо,
Спидъ своихъ жупанывъ червоную китайку выдираймо,
Своему меньшему брату признаку козацкую покидаймо,
Чтобъ нашъ могъ братъ знати,
Куды въ землю христіанскую прибувати“.
Старшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Чтобъ я свое добро дорогое марне по шляхахъ роскидалъ?
Буду я до отца и до паниматки въ землю христіанскую прибувати,
Будутъ меня ближныя почитати, поважати,
Будутъ противъ мене шапки снимати,
Будутъ меня на хлѣбъ, на соль зазывати“.
Середній братъ тое зачувае,
Словами промовляе...
Назади оставае,
Спидъ своего жупана червону китайку выдирае,
Своему брату найменьшему на признаку покидае.
Сталъ меньшій [2]) девятаго дня до терновъ, до байраковъ прибывати,
Сталъ терновое вѣтьвя знахожати,
Словами промовляти:
„Я жъ то думалъ, что объ менѣ браты ничого не знаютъ [3]),
Они на меня великое милосердіе маютъ [4]),
Терновое ветвя стинали,
Мени, наймѣньшему брату, на признаку покидали:
Нехай бы я могъ знати,
Куды въ землю христіанскую прибывати“.
Ставъ изъ тернывъ, изъ байракивъ выбигати,
Сталъ червону китайку снахожати,
Сталъ словами промовляти:
„Не дурно ся червона китайка на шляхахъ муравскихъ пробувае,
Знать, моихъ братьевъ въ живыхъ на свѣтѣ немае,—
Выдно, изъ города Азова была тяжкая турецкая погоня,
Меня на спочивку минала,
Моихъ братывъ постреляла, порубала,
Козацкую добычъ до города Азова назадъ завертала...
Колибъ мени Богъ далъ тѣло козацкое снахожати,
Могъ бы я суходолъ саблею копати,
Шапкою, приполомъ землю носити,
Могъ бы ихъ тѣло козацкое въ степу при дорозѣ поховати,
Звѣрю, птицѣ на поталу не дати“.
Самъ себѣ козацѣ [5]) думае-гадае, что его безъ хлѣбья, безъ ведья знемогае,
До Сауры могилы прибувае,
Тамъ на Сауру могилу снисхожае,
Тамъ козакъ лягае, спочивае,
Самъ себѣ думае да гадае...
На очи не гляне
И на ноги не встане,
Головки козацкой не взведе:
Куды вѣтеръ повине, повинется [6]),
Куды трава [7]) поклонитъ, туды и поклонится...
Тогда стали орлы чернокрыльцы налѣтати,
Стали въ головахъ козацкихъ сидати,

---

[1]) У Костом. се слово пропущене. [2]) У Костомарова додано: „брат“. [3]) Кост.: дбали. [4]) Кост.: мали. [5]) Мабуть—козаче. [6]) Костом.: туди похилиться. [7]) Кост.: траву.

На черны кудри наступати,
Сталъ козакъ словами промовляти:
„Орлы мои чорноперы и гости невеселы!
Зождить мени малую часинку:
Якъ буде чорная хмара наступати,
Будетъ дробенъ дожчикъ накрапати,
Будетъ козацкая душа разно съ бѣлымъ тѣломъ розлучати,
Тогда вы будете въ головахъ козацкихъ сѣдати".
Уже черная хмара наступила,
Якъ душа козацкая съ бѣлымъ тѣломъ розлучила...
Стали орлы чернокрильцы налѣтати,
Въ головахъ козацкихъ сѣдати,
На черныя кудри наступати,
Изъ лоба кары[1]) очи выбирати[2]),
Коло желтой кости тѣло козацкое обби-рати[3]),
Стали волки сирохманцы нахожати,
Козацкія кости розношати
По долинахъ, по байракахъ,
По козацкихъ примѣтахъ.
Только козацкая голова на Саурѣ могилы пробувае,
Нихто той головы не дбае,
Кроме сива зозуля прилѣтала,
Въ головахъ козацкихъ сѣдала,
Жалибненько заковала,
Нибы словами промовляла:
„Голово, голово козацкая!
Якъ ты спыла и [4]) зъѣла,
Хорошенько сходила,
По чужихъ земляхъ пробувала,
Козацкіе звычаи добре знала,
Теперь ты ни о чемъ не дбаешъ,
Кроме соби правдиваго судіи господа изъ небесъ желаешъ".
Два брата ридненьки,
Власны ясны голубоньки сивеньки,
До рѣчки Самарки, до криницы Салтанки прибували,
Два дни и дви ночи на попасѣ стояли,
Свого найменьшого брата поджидали.
Старшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе,
Уже дробными слезами поливае:
„Що мы, брате, будемъ думати да гадати,
Якъ будемъ мы до отца и до паниматки прибувати,
Якъ мы будемъ отцевы и маткѣ казати?
Якъ будемъ мы отцу и матцѣ по правдѣ казати,
Будетъ насъ отецъ и матка проклинати".
Середній братъ тое зочувае,
Словами промовляе,
Дробными слезами обливае[5]):
„Будемъ мы, брате, отцу и матери по правдѣ[6]) казати,
То можетъ быть будетъ отецъ и мати на насъ великое милосердіе мати".
Старшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Отъ такъ мы, братику, скажимо,
Что въ городѣ Азовѣ не у одного пана въ темницѣ пробували,
Не одному и панови слуговали,
Мы сами—два насъ—утѣкали,
Свого наймѣньшаго брата отъ сна будили и не сбудили,—
То будетъ отецъ и мати помирати,
Будетъ худоба зоставати,
Будемъ мы худобу на двѣ части паивати[7]),
Межъ нами третій не будетъ никто мѣшати".
То два брата ридненьки тое словами промовляли,
На кони козацкія сѣдали,
Въ землю христіанскую до отца и матери приѣжжали.
Отецъ и матѣръ на встрѣчу выхожаютъ,
Словами промовляютъ,
По дорозѣ поздоровляютъ,
Объ меньшомъ сынѣ пытаютъ:
„Сыны мои, сыны,
Какъ ясны соколы!
Вы сами приѣжали,
Свого меньшого брата, а нашаго сына гдѣ вы заподѣли,—
Чи вы его за сіи кони турецкіе вороные,
Чи за сіи шаты дорогіе,
Туркамъ-янычарамъ отдавали?"
Старшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе:
„Отецъ и мати!
Мы въ городѣ въ Азовѣ не у одного пана въ темницѣ пробували,
Мы сами изъ темницы утикали,
Свого брата будили отъ сна и не сбудили".
Середній братъ тое зачувае,
Словами промовляе,
Къ сырой землѣ грудью упадаетъ,
Дробными слѣзами обливае:
„Отецъ и мати!
Мы въ городѣ Азовѣ у одного пана въ темницѣ пробывали,
Одному панови слуговали,
Мы всѣ три разомъ изъ темницы утѣкали,
Сами себѣ коней похватали,
Своему найменьшему брату коня не ухватили,
Только недобре мы починали,
Что свого меньшого брата на кони не брали,
По пилъ-чтверти мили до отца и матери въ города христіанскіе не подвозили.

---

1) У Костом. се слово пропущено. 2) Кост.: „видирали". 3) Кост. „Обдирали". 4) У Кост. се слово пропущено. 5) У Костом. сей рядок пропущений. 6) У Костом.: „правду". 7) Паювати.

Я добре знаю,
Что нашаго меньшого брата живого на свѣтѣ не мае:
Знать, его козацкая голова въ степи при дорогѣ полягае".
Отецъ и мати тогда добре дбали,
Середняго сына въ свой дворъ пріймали,
Старшаго изъ двора прогнали,
И лаяли, и проклинали:
„Бодай ты, сыну, себѣ щастья-доли не имѣлъ,
Что ты намъ объ меньшемъ сынѣ правды не сказалъ!"
Померла трехъ братьевъ голова,
Только слава не умретъ, не поляжетъ...
Будетъ слава славна
Помежъ друзьями козаками
И дородными головами.

П. Житецький, Мысли, с. 194.

Б. О побѣгѣ трехъ братьевъ изъ Азова.

Изъ города изъ Азова не велыкіе туманы вставалы,
Три брата ридненькихъ изъ города изъ Азова утикалы:
Два конныхъ, третій пишій заными подбигае
Кровью слиды залывае
Словами Промовляе:
„Станьте вы братцы коней попасите
Мене подождите,
Съ собою возмите,
До городивъ Христіанскихъ подвезите".
То середульшій тее зачувавъ,
Старшаго пытавъ;
То старшій ему промовлявъ:—
Чи щежъ тоби не далася тяжкая неволя знаты?..
Якъ будемъ мы брата дожидаты,
Буде насъ погоня догоняты,
Буде насъ стреляты, рубаты,
Або въ тяжкой работи будемъ пропадаты—
„Колыжъ мене братци нехочите ждаты,
Ставъ меньшій промовляты,
То прошу васъ братцы, на праву сторону звертайте,
Сабли изъ пихъ вынимайте,
Тило мое порубайте,
Въ чистомъ степу поховайте,
Звирю да птыци на поталу недайте!"
То середульшій тее зачувавъ
Словами промовлявъ:
—Сёго брате зъ роду нигдѣ нечувалы,
Щобъ ридною кровью сабли обмывалы,
Або острымъ спысомъ о прощенье бралы.
„Колыжъ не хочите братци мене рубаты,
То прошу васъ братци, якъ будете до байракивъ прибуваты,
Терновы витки въ заполье рубайте,
Мини признаку покидайте".
То вже два козаки въ байраки въижае,
Середульшій братъ милосердіе мае,
Терновы виткы рубае,
Меньшому брату примиту покидае.
А якъ сталы на Муравскій Шляхъ вынзжаты,
Ничимъ ёму признакавъ покидаты;
Винъ червону Китайку спидъ жупана выдырае,
По шляху роскидае,
Меньшому брату примиту оставляе.
То якъ ставъ пишеходецъ съ тернивъ выходыты,
Ставъ червону Китайку находыты;
„Не дурно, промовляе,
Червона Китайка по шляху валяе,
Мабуть моихъ братьивъ на свити не мае!..
То зъ города погоня вставала
Мене въ тернахъ на спочиви мыновала
Бративъ моихъ догоняла!..
Колыбъ мини Богъ
Милосердый, помогъ
Тило козацке[1]) находиты
Въ чистомъ полѣ хорониты!"
То тее промовлявъ
До Саворъ могилы (?) прибувавъ,
Отъ голоду, ранъ знемогавъ,
Пидъ Саворъ могилой спочивавъ.
Въ той часъ сызы орлы налиталы,
Пильно въ очи козакови заглядалы.
Козакъ тее забачее[2])
Словами промовляе:
„Орлы сызо-пиры,
Гости мои мыли,
Прошу я васъ тогди налитаты,
Зъ лоба очи мини сысмыкаты[2]),
Якъ не буду я свита божаго выдаты".
То теа[3]) промовлявъ
За часъ за годину милосердому Богу душу отдавъ.
Тогди орлы налиталы,
Зъ лоба очи высмыкалы,
Вовцы сирохманци набигалы,
Тило козацьке рвалы,
По тернамъ по прикмитамъ жовту кость жваковалы.
Гдѣ се взялась сыза зазуленька, въ головахъ сидала
Жалобно кувала;
Якъ сестра брата, або маты сына оплакала.
Тогди старши браты на поля Самарски выизжають,

---

[1]) Тут зроблено примітку про слово „козак",—див. у передмові. [2]) Помилка —забачае. [2]) Помилка—высмыкаты. [3]) Помилка—тее.

Надъ ричкою Самарскою опочивку соби маютъ,
Коней попасаютъ.
Въ той часъ безбожныи бесурманы набигалы
И тихъ двухъ братьевъ порубалы,
Тило козацьке Карбовалы,
Въ чистомъ поли роскидалы,
Головы на сабли вздымалы,
Довго Глумовалы.

Цертелев, Опытъ с. 21.

В.

Ой то не сыви туманы вставали,
То съ города Азова три брата съ тяжкои неволи Турецькои втикали;
То браты старши ридни
Обидва кинни,
А наименьшій братъ пишій пихотою
За кинными братамы уганяе,
На сыри коринья,
На били каминья,
Нижки свои козацькіи посивае [1]),
Кровью слиды заливае,
До кинныхъ братив добигае,
За стремена хватае,
Дрибнымы слёзамы обливае:
Словами примовляе:
Браты мои старши, ридненьки
Прошу я васъ, хоть тришки надождите,
Кони свои козацькіи попасите,
Мене, найменьшого брата, межъ себе на кони возьмите,
До города Хрыстіанскаго хоть мало пидвезите,
Не хай [2]) же я буду знати,
Куда въ городы Христіански до отца до матки дохожати.
Прошу я васъ, браты мои старши,
Хочь мене на коней возьмите,
Хочь мини зъ плечь голову здіймите,
Въ чыстомъ поли тило козацьке схороните,
Птыци, звирю на поталу не пустите
То старшій братъ тое зачувае,
До найменьшого брата словамы примовляе:
Брате нашъ найменьшій, ридненькій,
Рука наша не здіймется,
Сердце незосмилится,
Булатна шабля нейме тебе, найменьшого брата рубати,
Лучше будемъ, брате, тернами, та байраками гуляти,
Будемъ тоби верховитья у тернивъ стинати,
Будемъ тоби на признаки на шляху покидати.—
То биглы ти браты не день, не два, не три, не четыри,
А найменьшого пишого брата на Азовському степу покидали,
Сталы съ тернивъ, съ байракивъ выбигати,
Итого уже найменьшому брату на признаки покидати,
То середулшій братъ старшому брату словами промовляе:
Брате мій старшій, ридненькій,
Прошу я тебе! Тутъ травы зелены,
Воды здорови, очереты удобни,
Станьмо хоть мало не много кони свои попасимо,
Свого пишого брата хоть трохы надождимо,
На коней возьмимо,
Въ городы Христіаньски хоть мало надвезимо,
Нехайже нашъ найменьшій братъ буде знати,
Куда въ городы Христіаньски до отца, до матки дохожати,
То старшій братъ къ середулшему словами промовляе:
Брате мій середулшій ридненькій,
Якъ будемъ мы свого брата пишого наджидати,
То буде за нами съ города Азова велика погонь угоняти,
Будеть насъ кинныхъ братив догоняти,
Буде насъ на три штуки рубати;
Либо буде насъ въ гиршу неволю живьемъ завертати,
А нашого найменьшого пишого брата
Буде въ тернахъ, въ байракахъ на спочинкахъ минати,
То мы свого брата пишого незвеземо,
И сами съ Азовскои Турецькои неволи не втечемо,
То той середулшій братъ добре дбае,
Одинъ на соби каптанъ мае,
Та зъ подъ того жовти та чорни киты выдирае,
Своему наименьшому братови по шляху покидае.
Тоди бигъ той найменьшій братъ не день, не два, не три и не чотыри,
Ставъ съ тернивъ, съ байракивъ выбигаты,
Ставъ жовти, та червони китыци съ пидъ каптана нахожати,
Въ руки хватае, дрибными слёзами облевае,
Словами промовляе:
Ой не дурно въ моихъ братив китыци по шляху валяются,
Певно моихъ братив обоихъ на свити не мае,
Певно за ными зъ города Азова погонь уганяла;
Моихъ кинныхъ братив догоняла,
На три штуки рубала,
Або ихъ въ гиршу неволю живьёмъ завертала,

[1]) Мабуть помилка—посикае. [2]) Нехай.

А мене пишого у тернахъ та байракахъ на спочинку минала.
Колыбъ мини Богъ помигъ хоть ихъ тило неживое въ степу знахожати,
Могъ бы я ихъ тило Козацьке въ степу поховати,
Птици, звирю на потаду не подати.
О, годи жъ мини за кинными братамы уганяти,
Часъ мини козацькимъ ногамъ пильгу дати.
Що одно безвидье, друге безхлибье, а третій буйный витеръ въ поли повивае,
Бидного Козака зъ ногъ валяе.
Ставъ тоди найменьшій братъ пишій свою Козацьку голову склоняти.
Сталы тоди сызокрыли орлы налетати,
На чорныя кудри наступати,
Зъ лоба очи выдирати;
То винъ добре дбае,
Къ сызокрылимъ орламъ словами промовляе,
Ой вы, орлы сызокрыли, вы гости нелюби, не мили,
Изождите хоть мало не много,
Якъ буде душа съ тиломъ розлучатыся,
Тоди будете налитати,
Съ лоба очи выдирати,
Тоди йще дрибна птиця налитала,
Коло жовтои кости тило оббирала;
Йще сызи зозули налитали,
Въ головахъ сидали,
Якъ ридни сетры[1]) куковали;
Йще вовки сироманни нахожали,
Жовту кость по балкахъ, по тернахъ розношали,
Жалобненько квилылы, проквиляли;—
Тожъ вони Козацькій похоронъ отправляли.—
Сталы кинны браты до городивъ Хрыстіанскихъ дохожати,
Стала къ ихъ сердцамъ велыка туга налягаты;
То середулшій братъ до старшого брата словамы промовляе,
Братику мій старшій ридненькій,
Недурно къ нашымъ серцямъ велика туга налягае.
Певно нашего брата меньшого жывого на свити не мае!
Якъ будемъ мы, брате, до свого отца до мати дохожаты,
Якъ будуть вони насъ пытати,
То що, брате ридный, мы станемъ казаты?
То старшій братъ къ середулшему промовляе:
Скажемъ: мы не въ одного пана въ неволи бували,
Ночнои цобы [2]) зъ неволи втикали,
Его сонного будылы, не збудыли,
Тамъ іого въ неволи остановили
То середулшій братъ тое зачувае
До старшаго брата словамы промовляе:
Якъ не будешъ отцу матери правды казаты,
То буде насъ отцевська матерынска молитва карати.—
Отце жъ то, Панове, хоча и леглы головы трехъ бративъ,
А слава ихъ не помре мижъ Царями, мижъ Панами,
Мижъ православными Христіанами.
Дай Боже міру Царскому,
Міру Христіанскому
Всимъ здравіе на многа лита.—

Украинскій Альманахъ, с. 124.

Г. Азовскіе братья [3]).

Ой у недилю не дрибни дощи накрапалы,
Не сыни туманы уставалы,
Якъ изъ города Озова тры брата ридненькихъ утикалы,
Два брата кинныхъ,—найменьшій братъ между нымы пиша пишаныця,
Якъ бы чужа чуженыця.
Пожаръ ножкы зажырае, кровъ слиды залывае,
Винъ бижыть, пидбигае, миждо коней вбигае,
За стремена хватае:
„Станьте вы, братья, погодите,
Въ чыстому поли кони попасите,
Мене, меньшого брата, подождите;
Хочай мене, меньшого брата, межъ кони возьмите,
Хочай мене, меньшого брата, въ города хрыстыяньски на повъ-мыли ввезите!“
То старшій словамы промовляе:
„Кони наши не дійшли, самы не втечемо,
Тебе не ввеземо.
Будемъ мы, братику, въ терны, въ байракы възїзжаты,
Будемъ мы тернамъ верхы стынаты,
Меньшому брату на премету даваты“.
То винъ бижыть, пидбигае, за стремена хватае:
„Добре вы, братья, дбайте,
Шабли булатныи выймайте,
Козацько [4]) тило порубайте,
Въ чыстимъ степу поховайте,
Птыци, звиру на поталу не подайте!“
То середульшый братъ промовляе:
„Братику нашъ мылый, шабли наши булатныи на дрибенъ макъ роспадуть,
Козацькои шіи не ймуть,
Очи наши не зглянутьця,
Душа наша гриха не скупытьця!“
То меньшій братъ у терны, у байракы ухожае,
Зелени вити знахожае,
До серденька прыкладае:
„Эй, добре браты за мене стараютъ,

[1]) Мабуть—сестри. [2]) Мабуть—доби. [3]) Ред. «Этнограф. Обозрѣнія» запевняє, що дотримала правопису оригінального запису. [4]) Мабуть, помилка—козацьке.

Мени меньшому брату на премету дають!“
Сталы ти браты на Моравськи шляхы зъѣжжаты,
Ставъ середульшій братъ за меньшимъ братомъ убываты:
„Якъ то мы меньшого брата покидаемъ?
Одно безхлибья, друге безвидья!..“
То старшій братъ словамы промовляе:
„Эй, годи, брате, тоби за нымъ убываты,
Бо якъ будешъ за нымъ, брате, убываты,
Буду тебе шаблею самъ у поли перетынаты“.
То ставъ середульшій братъ червону кытайку отдыраты,
Меньшому брату на премету даваты.
То ставъ меньшій на Моравськи шляхы исхожаты,
Червону кытайку знахожае,
До серденька прыкладае:
„Эй, не дурно кытайка по шляху валяе:
Выдно моихъ братьевъ на свити немае;
Мабуть изъ города Озова велыка погоня наганяла,
Порубала, постреляла,
Мене, меньшого брата, выдно на спочывку мынала!“
Ставъ то меньшій братъ до могылы Савуръ дохожаты:
Куды витеръ повіе,—козацьку голову наклоняе,
Винъ на здоровье знемагае.
Орлы сызокрылы налиталы,
Вовкы сирохманци нахожалы...
То винъ словамы промовляе:
„Гости мои наймылыи, пождите, хвыльку,
Другу годынку;
Якъ буде козацька душа съ тиломъ ростряваты,
Тоди будете мое козьке [1]) тило жаковаты!“
То вже козацька душа съ тиломъ рострявала,
То вже орлы, вовкы козацьке тило жаковалы,
По тернамъ, по байракамъ кости козацьки розношалы.
То сталы ти два брата пидъ городы хрыстыяньски подъижжаты,
Ставъ середульшій братъ за меньшимъ братомъ побываты:
„Беры мого коня пидъ сидло, свого за поводы,
За меньшимъ братомъ на зустричъ бижы!“
То старшій промовляе: „годи, брате, тебе [2]) за нымъ убываты,
Будемъ мы въ города хрыстыянски уижжаты,
Будемо худобу на дви части пасоваты,
Не буде мижъ намы велыкои суперекы маты...“
Середульшій промовляе:
„Що-жъ то мы будемъ до отця до маткы прыижжаты,
Буде насъ отець и маты на здоровья пытаты,
Не такъ воны будуть на здоровье пытаты,
Якъ будуть воны объ меньшому брату пытаты“.
То старшій словамы промовляе:
„Я то знатыму отцеви и матуси якій отвитъ отдаваты:
Що нашъ братъ бувъ у пана молодого, Турчина,
Запродавъ панъ его за море Билое, у землю Орабську,
На каторгу турецьку...“
Сталы воны на могорычи, на пидпыткахъ пидпываты,
Ставъ середульшій братъ горко-сильно слезамы облываты,
Отцеви и матери по правди казаты:
„Нашъ то братъ прыбигавъ,
Трычи за стремена хватавъ!..“
То ставъ отець и мати
Старшого сына во викъ проклынаты,
Не ставъ винъ соби ни счастя ни доли маты,
Ставъ винъ по чужыхъ хатахъ спотыкаты,
Чужого хлиба-соли заробляты...

Этнографическое Обозрѣніе, 1892, № 4, с. 140.

Ґ.

Ой у городі Азові великії тумани вставали,
Тогді три брати рідненькі кінно з тяжкої неволі втікали,
Меншого брата пішого-пішеницю покидали.

. . . .

На пожар ніжки попаляє,
Кров'ю сліди заливає.

. . . .

Станьте, братці, підождіте
Мене, меншого брата пішу-пішенцю з собою візьміте.
Хоч на одну милю в городи християнські підвезіте.

. . . .

Теє братики зачували,
Відтіль побігали.

. . . .

Скоро стали вони до Міуса до байрака добігати,
Став середульший брат до старшого словами промовляти:
„Брате мій старший рідненький!
Прошу я тебе тут спочиньмо,
Бо тут хоч і буде нас погоня догоняти,
То буде вона нас на спочинку в байраках минати,
Станьмо хоч трохи, меншого брата підождімо,
На коней возьмімо, у віру християнську хоч трохи підвезімо.
Нехай наш найменший брат буде знати,
Куди у віру християнську до отця, до матери прибувати“.
То старший брат теє зачуває
Словами промовляє:
„Брате середульший! дурний розум маєш:
Чи то тобі не далася тяжкая неволя знати?
Бо як ми будемо свого меншого брата дожидати,
Буде за нами з города Азова великая погоня угоняти,
Буде нас в байраках нахожати,

[1]) Замість: Козацьке. [2]) Замість: тобі.

На три штуки рубати,
Або в горшую неволю буде нас живцем завертати“.
Тогді середульший брат теє зачуває,
Словами промовляє:
„Нумо, брате, хоч верховіття тернове стинати
Меншому братові, пішому-пішениці, на прикмету покидати.
Щоб знав з тяжкої неволі в християнську землю куди втікати“.

. . . .

Скоро став менший брат піша-пішениця
До Міуса до байрака добігати,
Став верховіття тернове знахожати,
Став до свого серця козацького молодецького прикладати,
Слізми заливати.

(Пропущене місце подібне до рядків 80—85 вар. А).

Скоро стали два братіка рідненькі до шляху Муравського добігати.
Не стало уже ні байраков, ні тернів,
Тільки поле леліє, трава в полі зеленіє.

. . . .

Нумо червоні кіти з-під чорного жупана видирати,
Меншому брату, пішій-пішениці, на прикмету покидати.

. . . .

Брате середульший, дурний розум маєш,
Що ти свою дорогу хвантину на дурную охоту теряєш!
Як ми будем до отця, до неньки прибувати,
Як-то ми будем перед отцем перед ненькою гостьовати.

(Подібно як в инших, але нема опису розкидання ганчірок).

Став-же він до Савур-могили прибувати,
Став на Савур-могилу всхожати,
Став своїх братів рідненьких оплакати.

. . . .

Що одно безхліб'я, а друге безвіддя, а третє безріддя,
Що братів своїх рідненьких кінних не нагнав,
Стали ті три недолі козака з ніг валяти.

. . . .

Буйний вітер в полі повіває,
Бідного козака з ніг сбиває.

. . . .

Стали тогді орли чорнокрилі налітати,
Пилно в очі козакові заглядати.

. . . .

То він теє помічає,
Словами промовляє:
Орли чернокрилі, гості не милі (або не веселі?),
Хоч мало підождіте;
Тогді я прошу вас налітати,
З лобу очі вибирати (або висмикати?),
Коли я не буду вже світу божого видати.

. . . .

Где ся взяла сива зозуленька,
В головках сідала,
Жалібно кувала,
Як рідна сестра брата жалковала,
Так вона меншого брата, пішу пішеницю, оплакала,
Тогді орли налітали з лоба очі висмикали,
Тогді дрібна птица налітала,
Коло жовтої кости тіло оббирала,
Тогді ще й вовки сіроманці набігали.
Біле тіло рвали, жовту кість по тернах, по балках розношали,
Жалібно квилили-проквиляли
Тож вони меншому брату, пішей пішениці, похорон відправляли.

. . . .

Стали два братіки кінні до Самар річки прибувати,
Там три дні спочивати,
Меншого брата, пішу пішеницю, дожидали,
Зеленим сіном коні годовали.

. . . .

Брат середульший у велику тугу вступає,
Словами промовляє:
Щось недурно до мого серця велика туга наступає,
Мабуть нашого меншого брата, пішій пішениці, на світі немає.

. . . .

Як не будем отцю й матері правди казати,
То буде нас отцевська й материнська молитва карати.

. . . .

Стали вони до отця, до матусі приставати,
Стали отець-матуся за ворота вихожати:
Сини мої ясні соколи!
Где ви вашого меншого брата подівали?
Чи ви разом з неволі втікали?

. . . .

То старший брат їм рече:
Отець-матуся! не в одній неволі бували,
Не одному пану слуговали,
Не разом з неволі втікали.

. . . .

Отець-матуся! У одній неволі бували
І одному панові слуговали,
Із одної неволі втікали

(Як варіянт А, *ряд. 202—215).*

А середнього сина у гості прийняли.

Костомаров, Історія Козачества, с. 763 і д.

Д. Дума о бѣгствѣ трехъ братьевъ изъ Азова.

Якъ изъ землі Туре́цькоі,
Да зъ віри бесурме́нськоі,
Изъ го́рода изъ Озо́ва не пи́ли-тумани́ встава́ли:
Тіка́въ повчо́къ,
Мали́й-невели́чокъ [1]),
Тіка́ло три бра́тіки рідне́нькі [2]),
Три това́риші серде́шні.
Два кіннихъ, тре́тій піший-піхоти́нець,
За кінними біжи́ть-підбіга́е,
Чо́рний пожа́ръ підъ білі но́ги підпада́е,
Кровъ сліди́ залива́е,
За стреме́на хвата́е,
Слова́ми промовля́е:
„Бра́ттє ми́ле, бра́ттє лю́бе!
Хоть оди́нъ ви милосе́рдє ма́йте,
Опра́ни кульба́ки [3]), до́бичъ изъ ко́ней скида́йте,
Мене́, бра́та піхоти́нця, міждо́ ко́ні беріте,
Хочъ ми́лю верстъ увезіте
И доріженьку укажіте.
Неха́й я бу́ду зна́ти,
Куди́ за ва́ми въ городи́ Христия́нські зъ тяжко́і нево́лі втіка́ти“.

[1]) Ото́ вже Богъ ёго́ зна́е, що́ воно́ зна́чить. Прим. співця. [2]) Коли́сь-то було́ охо́тне ві́йсько, такъ іхъ усіхъ трохъ и за́брано. [3]) Хто́ ёго зна́е, що́ то було́ таке́!

То ста́рший братъ зго́рда слова́ми промовля́е:
„Чи подобе́нство, мій бра́те,
Щобъ я свое́ добро́ Туре́цьке на шляху́ покида́въ,
Тебе́, трупъ, на коня́ бравъ?
Одна́че ми сами́ не втечемо́,
Ні тебе́ не ввеземо́.
Бу́дуть Кри́мці та Нага́йці, безбо́жні бусурме́ни,
Тебе́, пішого-піхоти́нця на спочи́нкахъ мина́ти,
А насъ бу́дуть кіньми доганя́ти
И наза́дъ у Туре́щину заверта́ти“.
То братъ піший-піхоти́нець за кінними бижіть [1]) - підбіга́е,
Чо́рний пожа́ръ підъ бі́лі но́ги підгорта́е,
Слова́ми промовля́е:
„Бра́ттє любе, бра́ттє ми́ле!
Хочъ оди́нъ же ви милосе́рдєе ма́йте,
Наза́дъ ко́ней заверта́йте,
Зъ піховъ ша́блі вийма́йте,
Мині, бра́ту ме́ншому, пішому-піхоти́нцю, зъ плічъ го́лову здийма́йте,
У чи́стому по́лі похова́йте,
Звіру-пти́ці на пота́лу не пода́йте“.
То братъ ста́рший зго́рда слова́ми промовля́е:
„Чи подобе́нство, брате́, тебе́ руба́ти?
Одна́че ша́бля не візьме,
Рука́ не зведе́тця,
Се́рце не осмілитця
Тебе́ руба́ти [2])!
А якъ ти живъ-здоро́въ бу́дешъ,
Са́мъ у зе́млі Христия́нські увійдешъ“.
То братъ найме́нший, піший-піхоти́нець, за кінними біжи́ть-підбіга́е,
Слова́ми промовля́е:
„Бра́ттє ми́ле, бра́ттє лю́бе!
Хочъ оди́нъ же ви милосе́рдєе ма́йте,
Бу́дете до тернівъ, до байра́ківъ прибіга́ти,
Такъ у боки́ забіга́йте,
Віти терно́ві руба́йте,
По шляху́ покида́йте,
Мині, бра́ту пішому-піхоти́нцю, на призна́ку дава́йте“.
То ставъ братъ ста́рший та середу́льший до тернівъ, до байра́ківъ прибіга́ти,—
У боки́ забіга́ли,
Віти терно́ві зеле́ні руба́ли,
Бра́ту ме́ншому, пішому-піхоти́нцю, призна́ку дава́ли.
Да ставъ же братъ найме́нший, піший-піхоти́нець, до байра́ківъ прибіга́ти,
Ставъ віти терно́ві знахожа́ти,
У ру́ки бере́,
Къ се́рцю кладе́,
Слова́ми промовля́е
И слёза́ми рида́е:
„Бо́же мій ми́лий, Сотвори́телю небе́сний!
Ви́дно, то мої бра́тіки сюда́ зъ тяжко́і нево́лі втіка́ли,
Объ мині вели́ке стара́ннє ма́ли.
Коли́бъ мині Госпо́дь помігъ зъ сиі тяжко́і нево́лі Озівськоі втіка́ти,
Могъ би я своіхъ бра́тіківъ при ста́рості літъ шанова́ти й поважа́ти!“
То ставъ же братъ ста́рший та середу́льший на полівку избіга́ти,
На степи́ висо́кі, на вели́кі доро́ги росхідни́і [3]),—
Не ста́ло тернівъ да байра́ківъ руба́ти;
До ставъ же братъ середу́льший до ста́ршого промовля́ти:
„Нумъ, бра́те, ми зъ себе́ зеле́ні жупа́ни скида́ти,
Черво́ну та жо́вту кита́йку видира́ти,
Пішому бра́ту, ме́ншому, на призна́ку поклада́ти;
Неха́й вінъ бідний зна́е, куди́ за на́ми, кінними, тіка́ти“.
До ставъ же братъ ста́рший зго́рда слова́ми промовля́ти:
„Чи подобе́нство, бра́те, щобъ я свое добро́ Туре́цьке на шматки́ дравъ,
Бра́ту ме́ншому на призна́ки дава́въ?
Якъ вінъ живъ-здоро́въ бу́де,
Такъ са́мъ у зе́млі Христия́нські, безъ на́шихъ призна́ківъ усякихъ, прибу́де“.
До братъ середу́льший милосе́рдє ма́е,
Изъ свого́ жупа́на черво́ну та жо́вту кита́йку видира́е,
По шляху́ сте́ле-поклада́е,
Ме́ншому бра́ту призна́ки дава́е.
То ставъ братъ найме́нший, піший-піхоти́нець, на полівку избіга́ти,
На степи́ висо́кі, на великі доро́ги росхідни́і,—
Нема́ ні терни́въ, ні байра́ківъ,
Ні́якихъ призна́ківъ.
Ставъ черво́ну кита́йку да жо́вту знахожа́ти.
У ру́ки бере́,
Къ се́рцю кладе́,
Слова́ми промовля́е
И слёза́ми рида́е:
„Що не ду́рно жъ ся черво́на да жо́вта кита́йка по шляху́ валя́етця:
Либо́нь моіхъ бра́тіківъ на світі нема́е:
'Альбо іхъ пору́бано,
'Альбо іхъ постре́ляно,
'Альбо у горду́ тяжку́ поза́ймано!
Коли́бъ я мо́гъ до́бре зна́ти,
Що іхъ пору́бано, а̀льбо постре́ляно,
Могъ би я въ чи́стому по́лі тіла шука́ти,
Въ чи́стому по́лі похова́ти,
Звіру-пти́ці на пота́лу не да́ти“.

[1]) Так у Куліша. [2]) Звісно, одна́ кро́въ. Прим. співця. [3]) Вар. того-ж співця: На ви́шчиі степи́ Сама́рські, на шляхи́ Мура́вські избіга́ти. Прим. Куліша.

Одно́ жъ бра́та наймéншого, одно безвіддя,
Дру́ге безхлібъя,
Тре́те те, що ти́хий вітеръ зъ нігъ валя́е [1]).
До Осаву́ръ-моги́ли прибува́е,
На Осаву́ръ-моги́лу зіхожа́е,
Тамъ собі безпе́чне девя́того дня спочи́вокъ ма́е,
Девя́того дня изъ нéба води́-пого́ди вижида́е.
Ма́ло-немно́го спочива́въ,
Къ ёму́ во́вці-сірохма́нці нахожда́ли,
'Орли-чорнокри́льці налітáли [2]),
Въ голо́вкахъ сіда́ли,—
Хотіли заздалегоди́ живота́ тéмний по́хоронъ одправля́ти [3]).
Тоді вінъ слова́ми промовля́е:
„Во́вці-сірохма́нці, о́рли-чорнокри́льці,
Го́сті мої ми́лі!
Хоть ма́ло-немно́го обождіте,
По́ки коза́цька душа́ зъ тіломъ розлу́читця.
Тоді бу́дете мині зъ ли́ба чо́рні о́чи висмика́ти,
Біле тіло коло жо́втої ко́сті оббіра́ти,
И комиша́ми вкрива́ти“.
Ма́ло-немно́го спочива́въ...
Отъ, руками не візьме,
Нога́ми не піде,
И я́сно очи́ма на нéбо не згляне...
На нéбо взира́е,
Тя́жко воздиха́е:
„Го́лово моя́ коза́цькая!
Бува́ла ти у зе́мляхъ Туре́цькихъ,
У вірахъ бесурме́нськихъ;
А тепе́ръ припа́ло на безвідді, на безхлібъі погиба́ти.
Девя́тий день хліба въ уста́хъ не ма́ю,
На безвідді, на безхлібъі погиба́ю!“
Тутъ тée промовля́въ... не чо́рна хма́ра налітáла [4]),
Не буйні вітри́ віну́ли,
Якъ душа́ коза́цька-молоде́цька зъ тіломъ розлуча́лась.
Тоді во́вці-сірохма́нці нахожда́ли
И о́рли-чорнокри́льці налітáли,
Въ голо́вкахъ сіда́ли,
Зъ ли́ба чо́рні о́чи висмика́ли,
Біле тіло коло́ жо́втої ко́сті оббіра́ли,
Жовту кість по-підъ зеле́ними явора́ми розноша́ли
И комиша́ми вкрива́ли [5]).
А ще ставъ братъ ста́рший да середу́льший до річки Сама́рки прибіга́ти [6]),
Стала іхъ тéмна нічка обійма́ти,
Ставъ братъ ста́рший до середу́льшого промовля́ти:
„Ста́ньмо, бра́тіку, ту́та, ко́ні попасімо:
Тутъ моги́ли вели́кі,
Трава́ хоро́ша
И вода́ пого́жа.
Ста́ньмо ту́течка підождімо.
По́ки со́нце обітріе,
Чи не прибу́де икъ намъ нашъ піший-піхоти́нець.
Тоді на ёго́ вели́ке усе́рдие ма́ю,
Усю́ до́бичъ скида́ю,
Ёго́, пішого, міждо ко́ні хвата́ю“.
„Було́ бъ тоді, бра́те, якъ я́ каза́въ, хвата́ти!
Тепе́ръ девя́тий де́нь мину́въ,
Якъ хлібъ-сіль івъ,
Во́ду пивъ,
До́сі й на світі нема́е“.
Тоді вони́ ко́ней пусто́пашъ попуска́ли,
Кульба́ки підъ себе́ посла́ли,
Ру́жжя по комиша́хъ похова́ли,
Безпе́чно спать поляга́ли,
Світово́і зорі дожида́ли.
Ставъ Бо́жий світъ світа́ти,
Ста́ли вони́ на ко́ні сіда́ти,
Черезъ річку Сама́рку у Християнські зе́млі утіка́ти,—
Ставъ братъ ста́рший до середу́льшого промовля́ти:
„Якъ ми бу́демъ, бра́тіку, до отця́, до ма́тки прибува́ти,
Якъ ми імъ бу́демъ повіда́ти?
Бу́демъ ми, бра́те, по пра́вді каза́ти,—
Бу́де насъ отець-ма́ти проклина́ти;
А бу́демо ми, бра́те, пере́дъ отце́мъ, пере́дъ ма́ткою олга́ти,—
Такъ бу́де насъ Госпо́дь милосе́рдний и ви́димо, й неви́димо кара́ти.
А хиба́, бра́те, та́къ иска́жемо:
Що не въ одного́ па́на пробува́ли,
Не одну́ нево́лю ма́ли,
И ночно́і доби́ зъ тяжко́і нево́лі втіка́ли,
Такъ ми й до ёго забіга́ли:
„Уста́нь, бра́те, зъ на́ми, козака́ми, зъ тяжко́і нево́лі втіка́ти!“
Либо́нь-то вінъ та́къ исказа́въ:
„Тіка́йте жъ ви, бра́тця,
А я бу́ду ту́тъ остава́тьця,
Чи не бу́ду собі лу́ччого долі-щастя ма́ти“.
А бу́де оте́ць-ма́ти поміра́ти
И бу́демъ грунта́-худо́бу на дві ча́сті паюва́ти,—
И тре́те міжъ на́ми не бу́де міша́ти“.
Тутъ тé́е промовля́ли,
И не си́зі орли́ заклекота́ли,
Якъ іхъ Ту́рки-яни́ченьки изъ-за моги́ли напа́ли,—

[1]) Що ти́хий вітеръ, да й то́й валя́е; що вже хочъ би тамъ и тіло іхъ було́, такъ вінъ не долже́нъ ні-чо́го ра́ди дать. Прим. співця. [2]) Я не ба́чивъ, чи чо́рні кри́ла въ орлівъ. Прим. співця. [3]) Бо́же, твоя́ во́ля! хто ёго́ повига́дувавъ, хто ёго́ тée! Що не мо́жна ви́думать би такъ ніко́му въ світі; (темний)—се, бачъ, та́йний: то звіръ да пти́ця. Прим. співця. [4]) До сме́рти бала́кавъ! Прим. співця. [5]) Оце́ вже одного́ похова́ли. Прим. співця. [6]) Що́ тутъ річка Сама́рка, чи вже́ дале́ко? Ну, да все то чужа́ земля́ коли́сь була́. Прим. співця.

Постреля́ли, поруба́ли,
Ко́ні зъ до́биччу наза́дъ у го́родъ, у Туре́щину позаверта́ли.
Полегла́ двохъ братівъ голова́ ви́ще річки Сама́рки, 207)
Тре́тя у Осау́ръ-моги́ли.
А сла́ва не вмре́, не поля́же
Одни́ні до віка!
А вамъ на мно́гая літа!

Куліш, Записки, т. I, с. 32.

$Д_1$.

Так само, як варіянт Д, з такими відмінами:
Після рядка 194: Не хо́чу, моя́ вели́ка нево́ля,
А тре́тє—й коня́ не ма́ю.
Замість рядка 207: Дару́й, Бо́же, ми́лості ва́шій и всёму́ війську Запоро́зькому на мно́гая літа.

Е.

Ох не тумани уставали,
Як із города з Азова,
З тяжкої неволі,
Три братіка утікало,
Два кінних, третій піший-піхотина,
Та як помеж ними чужа чужанина.
Піший піхотинец біжить-підбігає,
Пужар під біли ноги підпадає,
Кровця сліди заливає.
Он біжить-підбігає,
Своїх братів кінних доганяє,
Миждо коні вбігає,
За стремена хватає,
Слезами горко ридає:
„Брати мої старші, милі,
Як голубоньки сиві,
Миждо коні возьміте,
Хоть мало підвезите,—
Шоб я мог добре знати,
Куда к городам христіянским до отця-до пані-матки гостем прибувати“.
Примовлять два брата словами:
„Ми, брате, сами не вийдем,
Тебе, меншого брата, не вивезем“.
От промовить він словами:
„Ей брати мої старші, милі,
Есть у вас ясненький міч,—
Здійміть мені головоньку з пліч;
Поховайте козацькеє тіло
У чистому полі,
Не подайте звірі, птиці на поталу“.
Середульший брат з коня встає,
Низенько голову склоняє,
Словами промовляє,
Слезами горко ридає:
„Брате, каже, наш меньший, милий,
Голубоньку сивий,
Твоєї шиї ясненький міч не йме,
І наше козацьке серце не осмілиться,
Козацька рука молодецька не воздойме“.
„Ідіте ж, каже, ви, брати, битими шляхами,
Рубайте тернові кущі шаблями,
Зелені байраки
Кидайте для козацької признаки“.
Їхали брати битими шляхами,
Виїхали на степа—на моря,—
Не завиділи не зелених кущів,
Не зелёних байракув,—
Середульший брат промовить словами:
„Брате наш старший милий,
Голубе сивий,
Нумо отут спочивати,
Меншого брата—пішого-піхотинця
Хоть мало поджидати;
Або коней завернімо—
Миждо коній возьмімо,
Хоть мало підвезімо,—
Щоб він мог добре знати,
Куда к городам христіанским прибувати“.
Старший брат промовить словами:
„Десь тобі, каже, брате,
Земля турецька а віра бесурманьска не увиралася,
Сириця у білі руки не уідалася,
Що ти будеш коні вaковати,
Междо коні ваготу набирати;
Лучче ми, каже, до-дому будем доїздити,
На-двоє поля, грунта паёвати—
Менше между собою супороку будем мати“.
Середульший брат промовить словами:
„Як ми будемо до-дому доїздити,
Як за меншого брата будем одвіт давати?“
„Я, брате, сам могу добре знати,
Як за меншого брата одвіт отдати.
Іскажем, брате: був пан Гроздив,
Турчин молодий,—
Оддав нашого брата в землю у турецьку,
В віру бесурменську,
На каторгу тай довічну“.
Середульший брат промовить словами:
„Будем, брате, правду говорити,—
Буде нас отець-мати клясти-проклинати,
А неправду говорити,—
Буде нас Господь громовим огнем карати“.—
То середульший брат с коня вставає,
С-под лудана червону китайку вириває,
На шматочки ирветь, по шляхам роскидає
Для козацької признаки.
Піший піхотинець біжить-подбігає,
На степа—на моря вибігає,
Нічого не увидає:
Ні тернових кущів,

Ні зелёних байраков,
Только червону китайку завидає—
Бере в руки—до серденька пригортає,
Словами промовляє,
Слезами горко ридає:
«Десь, каже, мене злая година,
Лихая хуртовина
У зелених байраках на спочинку проминула,
Що моїх братів доганяла.
Дорогії шати порвала
Ех, коли-б я знав, що моїх братів постріляно,
Или-бо порубано,—
Пошов би я по чистому полю блукати,
Бєлоє тєло знаходити,
Дай похоронити,
Звірі, птиці на поталу не подати!»
Се козак промовить словами, —
Бойниє вєтри вставали,
Козака із-під ніг валяли:
Одно безпиття, друге безъїжжя,
Третє бездорожжя!—
Козак под Савур-могилу головоньку склоняє.
Орли силопері [1]) з чистих поль налітали,
У головоньках сідали,
На чорні кудрі наступали,
С-під лоба очі виймали;
Звірі з чистих поль набігали,
Од сустав жовті кости одривали,
По комишам роскидали;
Бойні вєтри вставали,
Комишями покривали,
Пужарями обгаряли.
Не отець-мати сина—оплакала—
Як сива зозуля прилітала,
В головоньках сідала,
Жалібненько закувала:
«Ей ти, каже, голово козацька, молодецька,
Мо, чи допила, чи доїла,
Чи хороше сходила,—
Що довелося по чистому полі валятися,
Звєрі-птиці на поталу не податися!»
А брати у города християнські прибували,
На святі церкви накладали
І нищих-убогих наділяли,
Землю турецьку,
Віру бесурменську
Кляли-проклинали:
«Ей ти, земле турецька,
Віро бесурменська,—
Горазд єси проклята,
Тілько туркам-нагайцам на срібло, на злато богата
Розлучила брата з сестрою,
Мужа з женою,
Товариша з товаришем—
На путь-дороги!»
Вслиши, Господи, в прозьбах і в молитвах!
У люду царському, народу християнським—
Усім головам вислухащим,
От нам мати многа літа
До конця віка!

Антонович і Драгоманов, I, с. 332.

Є. Побѣгъ трехъ брат ивъ изъ Азова [2]).

Городъ Харьковъ, 1857, Апрѣля 24.

1. Съ пидъ города съ пидъ Азова 2. То не туманы уставалы 3. Не чорни хмари наступалы. 4. Не дробни дощи накрапали 5. Якъ тры браты ридненькихъ 6. Голубоньки сывенькихъ 7. Изъ города изъ Азова изъ тяжкои неволи утикалы. 8. Два браты кинныхъ третій меншій пиша пишаныця 9. За кинными братами уганяе 10. И кони за стремена хапае 11. Сльозами обливае 12. Словамы промовляе 13. Братики ридненьки 14. Голубоньки сывеньки 15. Добре вы вчините мене меншого брата пишу пишаныцю 16. Мижъ кони возьмите у землю Христіянску надвезите 17. А ти браты тее зачувалы словамы промовлялы 18. Братику ридненькій 19. Голубоньку сывенькій рады бъ тебе мижъ кони взяты и буде насъ Озовська орда наганяты и буде у пень сикты рубаты. 20. Буде у город у Азовъ завертаты 21. Буде преболшую муку завдаваты. 22. Тое промовлялы витиля побигалы 23. А меншій братъ пиша пишаныця за кинными братами уганяе 24. На биле каминьня на Сыре Коринья 25. Свои ножки козацьки молодецьки побывае кровою слидъ залывае 26. Братики ридненьки 27. Голубоньки сывеньки 28. Не хочете мене мижъ кони взяты 29. Озьмить мене постреляйте порубайте 30. Звиру та птыци на поталу неподайте. 31. А ти браты тее зачувалы слизамы облывалы 32. Словами промовлялы 33. Братику ридненькій 34. Голубоньку сивенькій що ты кажешъ мовъ наше сердце ножемъ пробиваешъ 35. Що наша душа отъ ныни до вику 36. Грихивъ не одкупится, мычи наши на тебе не здіймутся 37. На 12 частей розлитятся 38. И будемъ мы до байракивъ до Міуса добигаты и будемъ верховитья витки изъ терну втынаты 39. И будемъ тоби на признаку покидаты 40. Щобъ знавъ изъ тяжкои неволи уземлю христіянску до Отца до матушки до роду утикаты 41. И тое промовляли виттиля побигалы 42. А меншій братъ пиша пишаныця до Байракивъ до Міуса добигае верховитьтя верхи знахожае у руки хватае до Серця козацького прикладае 43. Словами промовляе 44. Сюды мои

[1]) Маб. сизопері. [2]) Цифри перед реченнями додано тут для більшої приглядности тексту.

два браты кинны пробигало и верховиття верхыназтынало и мини меншому брату пишій пишаныци на признаку покидало. 45. Щобъ знавъ я зътяжкои неволи уземлю Христіянску до Отца до Матушки дороду утикаты 46. А два браты кинныхъ изъ байракивъ изъ Міуса выбигалы и не стало ни байракив ни Міусивъ ставаты 47. Сталы на шляхъ Моравскій выбигаты 48. Ой ставъ одинъ до едыного словами промовляты 49. Що промове старшій до Середульшого 50. Середульшій до старшого 51. Ой Старшій брате ридненькій голубоньку сивенькій 52. Ну думаты гадаты 53. Съ пидъ чырвоного каптана 54. Чорніи китыци выдыраты 55. Свой(о)му меньшому брату пишій пищаныці по шляху Муравскому накидаты 56. Щобъ знавъ винъ ихъ [якъ?] зтяжкои Неволи 57. уземлю Христіянску до Отца до Матушки дороду утикаты 58. А старшій братъ тее забачае 59. Словамы промовляе 60. Братику ридненькій голубоньку сивенькій 61. А будешъ ты съпидъ чырвоного каптана чорни китыци виддыраты 62. Якъ дасть нашъ Господь до Отца до Матушки мижъ билу челядь питы погуляты 63. А Середульшій братъ на то не потурае съпидъ червоного каптана чорни китыци выдырае по шляху по Моравскому покидае 64. А Старшій братъ тее забачае 65. Середульшого брата на смихъ пидиймае 66. Братику милый голубоньку сывый лыбонь ты соби жиноцькій розумъ маешъ, що ты на соби прекрасну Фантыну теряешъ 67. Якъ дасть нам Господь до Отца до Матушки до Роду прибуваты 68. Нивъчимъ буде мижъ билу челядь питы погуляты 69. Тое прововлялы [промовлялы?] виттиля побигалы 70. Биглы недень недва нетры и нечотыри и до Сауръ могилы добигалы на Сауръ могили тры дни тры ночи спочивалы 71. Свого найменшого брата пишу пишаныцю дожидалы 72. А меншій братъ пиша пишаныця изъ байракивъ изъ Міусивъ выбигае 73. Не стало ни Міусивъ ни байракивъ ставаты и тилько поле синие на йому трава зелена зеленіе 74. На Муравській шляхъ выбигае по шляху Муравському побигае 75. Съ пидъ чырвоного каптана чорни китыци забач(а)е уруки хватае 76. Сльозамы облывае 77. Словамы промовляе 78. Эй сюды мои два братыки не пробигало 79. Видно ихъ Азовска орда наганяла посикла порубала мене меншого брата пишу пишаныцю у байракахъ на спочивкахъ минала 80. Когда б мини Богъдавъ йихъ тило знахожаты 81. Могъ бы я й(и)хъ поховаты и звиру та птыци на поталу не податы 82. Той промовляе виттиля побигае и бигъ не день не 2 не 3 не 4. 83. До Саур могили добигае 84. И только своихъ бративъ ридненькихъ шлычки забачае до Сауръ могилы добигае на Сауръ могилу збигае 85. Сльозамы облывае 86. Словами промовляе 87. Побило мене въполи тры недоли 88. Перва доля безхлибна 89. А друга безридна третя недоля буйный витеръ повивае бидного козака нещасного изъ нигъ валяе пишу пишаныцю 90. На Сауръ Могилу збигае 91. Голову склоняе 92. Отцевску Матчину молитву споминае вовки сирохвальци набигалы 93. Орлы сызопери налиталы на кудри наступалы воны смерты дожидалы 94. Меньшій братъ пиша пишаныця той зачувае 95. Словами промовляе 96. Эй когда бъ мини Богъ [помигъ?] ца ноги козацьки вставаты 97. Семипьядену пищаль пидняты 98. Орламъ сызокрылымъ кулю на подарунокъ подароваты 99. Тогда йому Богъ давъ на ноги козацьки встаты 100. Семыпьядну пищаль пиднявъ 101. Орламъ сызоперымъ кулю на подарунокъ подарувавъ 102. Тогда меншій братъ пиша пишаныця на Сауръ могили лягае 103. Головку склоняе и богови душу оддавае и тогда 104. Орлы Сызопери налиталы на кудри наступалы изълоба очи выбиралы 105. Сыви лузуки [зозулі?] налиталы уголовахъ сидалы такъ мовъ ридни Сестры укувалы 106. А вовки Сирохвальци набигалы кости побалкахъ по Міусахъ по зеленыхъ комышахъ розношалы 107. А два браты кинныхъ до рички доСамарки добигалы и одинъ доединого словами промовлялы 108. Що промове Старшій до Середульшого Середульшій до Старшого брате ридненькій голубоньку сывенькій 109. Ну думаты гадаты тутъ трави зелени воды холодни, очереты воздобни меншого брата пишу пишаныцю пидождемо 110. Якъ дасть нашъ [намъ?] Господь до Отця доматушки дороду прибуваты 111. Какъ мы будемъ передъ Отцомъ передъ Маткою поправди отвитъ оддавати 112. А старшій братъ тее зачувае 113. Словами промовляе 114. Лышъ мы маемъ передъ Отцемъ передъ Маткою поправди отвитъ оддаваты такъ лучче мы будемъ удвохъ свою батькивщину пайоваты и тое промовлялы витиля побигалы и биглы не день не 2, не 3 не 4 а четвер. недили до Отца до Матушки дороду прибувалы отець дай маты заворота выхожалы и на здоровья питалы 115. Эй сыны мои сыны два якъ ясни гласни [?] соколы чы въ однiй вы неволи бувалы чы едному пану слуговалы чы разомъ вы съ тяжкои неволи втикалы 116. Старшій братъ тое зачувае 117. Съконя невставае перд [перед] Отц[ем] перд Маткою 118. Шлычка не здіймае поправди отвитъ оддавае 119. Не въоднiй мы неволи бувалы неодному пану слуговалы ине-

разомъ мы сътяжкои неволи утикалы 120. А Середульш[ий] Сын тое зачувае съконя встав[ае] сльозами обливае передъ Отц[ем] пере Матк[ою] поправ[ди] отвит ддавае 121. Эй отец да Мат[ы] въ одній мы неволи бували иодному пану слуговали и разомъ изъ тяжк[ои] неволи утикал[ы] 122. Тилько меншого брата пишу пишаныцю трошки живенького у чужій земли покидалы 123. Отець дай маты старшого сына клыне проклынае изъ очей зганя(е) 124. Середульшого Сына штыть шануе поважае и за гостя приймае 125. А меншого сына пишу пиш. щодня його поминае и вот жъ його слава невмре неполяже. 126. буде слава помиж царями, помижъ панамы 127. помижъ православными христіянами 128. пошли Боже панове миряне благочестыви хрыстіяне отсьогодня всѣмъ на здравіе на многа лита маты.— Одъ Петра Калыбабы изъ Вильшаны Харьковського уѣзда.

З архіву С. Носа, в Етнографічній Комісії Укр. Академії Наук.

Ж. Як три брати з Азова втікали.

Ой то не пили пилили
Не тумани уставали,—
Як із города Азова із тяжкої неволі
Три братіки втікали:
Два кінних, третій піший пішениця,
Як би той чужий чужениця,
Біжить-підбігає...
Під білі ноги пожар підпадає,
Кров сліди заливає!
То він своїх братів доганяє,
Между коні убігає,
Словами промовляє,
Гірко слёзми ридає,
За стремена хватає:
„Брати-ж мої старшиї, милиї,
Як голубоньки сивиї!
Ей, то станьте (ви), коні попасіте,
Мене, меншого брата, підождіте;
Або назад завернітесь,
Да на коні возьміте,—
Хоть мало підвезіте:
Нехай я буду знати,
Куди в городи християньски
До отця, до матки въ гості прибувати?“
„Ой, братіку наш менший, милий,
Як голубонько сивий!
Ой та ми сами не втечемо
І тебе не увеземо;
Бо із города Азова
Тяжко-велика погоня буде;
То ти будеш по теренах по байраках схоронятися,
А нас (погоня) буде догоняти,
Стріляти-рубати,
Або живих у полон займати“.
„Ой, брати-ж мої старші, милиї,
Як голубоньки сивиї!
Ой, єсть у вас ясний міч...
Та здийміть мині головоньку з пліч,
Та тіло моє козацьке-молодецьке
А в чистому полі поховайте,
Да звіру-птиці на поталу не дайте!“
То ті брати промовлять словами,
Обіллются гірко слёзами:
„Ой, братіку наш меньший, милий,
Як голубонько сивий!
Ой, хоть у нас ясен міч є,
Так наше серце козацькеє-молодецькеє не осьмілиться,
І рука наша козацька-молодецька не воздойме
І наш ясен міч твоєї головоньки не йме:
На прах розпаде!“
„Ой, брати-ж мої старшиї, милиї,
Як голубоньки сивиї!
Їдьтеж ви шляхами
Та рубайте тернове вітя шаблями
А зелениї байраки,
Та розкидайте меншому брату пішому пішениці шляхами,—
Для козацької признаки,
Щоб я мог знати,
Куди у городи Християнські
До отця до матки в гості прибувати“.
То то-ж-то їхали брати шляхами,
Рубали тернові віти шаблями
І зелениї байраки,
Розкидали меншому братові пішому пішениці
Для козацької признаки.
Та як стали на Мурав-степи виїжджати,—
Нігде ні тернів ні зелених байраків не завидати!
Ей, то брат середульший промовляє словами:
„Ей, братіку старший, милий,
Як голубонько сивий!
Ой станемо ми, коні попасімо,
Меншого брата підождімо;
Або назад завернімося,
Та на коні возьмімо,—
Хоть мало підвезімо:
Нехай він буде знати,
Куди в городи Християнські
До отця і до матки в гості прибувати“.
То то промовляє старший словами,
Обіллєтся гірко слёзами:
„Ой, братіку мій менший, милий,
Як голубонько сивий!
Чи щеж тобі катерга турецька не ввірялася
Сирица у руки не въїдалася,

Щоб ти назад завертався,
Та дні вакував [1]),
Та на коні вагу набірав?!
То він сам жив-здоров буде,
В городи Християнські
До отця до матки у гості він і піхом прибуде!“
Ей то брат середульший добре дбає
З-під лудану [2]) чирвону китайку виймає,
Дере, шляхами розкидає,
Меншому брату пішому пішениці
Признаку дававє.
Ой то тож-то менший брат піший пішениця
Біжить-підбігає...
Під білі ноги пожар підпадає,
Кров сліди заливає!..
На Мурав-степи вибігає, —
Так нігде тернових віт не забачає;
Тільки чирвону китайку забачає;
То до єї прихожає,
У руки бере, ик серцю прикладає,
Гірко словами промовляє:
„Ей, і знать-то Азовська орда [3]) великі збитки мала
Мене на спочивку минала,
А моїх братів догонила,
Стріляла-рубала,
А може живих у полон займала!..
Ей, Господи, Боже мій!
Колиб я мог знати,
Чи моїх братів постреляно,
Чи їх порубано,
Чи їх живих у руки забрано?
Ей до пішов би я по тернах по байраках блукати,—
Тіла козацького-молодецького шукати,
Да тіло козацьке-молодецьке
У чистім полі поховати,
Звіру-птиці на поталу не подати“.
Ей, то до Савур-могили [4]) ой! прихожає,
(Одно—безвідья
Другеє—голодья
Третєє—бездоріжья),—
До Савур-могили прихожає,
На Савур-могилу голову склоняє,
Гірко слёзами ридає.
Ой то тоже орли сизопері налітали,
Тай на чорні кудрі наступали,
Із-під лоба очи виймали.
То той піший пішениця,
Як би чужий чужениця,
Промовить словами,
Обіллється гірко слёзами:
Ой, гості ж мої немилі, нелюбі!
Ой, до станьте, підождіте,
Поки буде душа козацька-молодецька
З білим тілом розтрявати.
То тоді будете од жовтих костей тіло оббірати,
А з-під лоба очи виймати.
До тоже не чорна хмара наступала,
Як душа козацькая-молодецькая
З білим тілом розтрявала.
Орли сизоперці налітали,
Од жовтих костей тіло оббірали,
А із-під лоба очи виймали
І тоже олці-сірохманьці [5])
З великих степів набігали,
Од сустав кості одривали,
Да по тернах по байраках розношали.
Ей, до тоже буйниї вітри повівали,
Та комишами жовтиї кості покривали.
Ей то тоже козака ні отець ні мати оплакала,
Як сива зозуля прилітала,
Да у головах сідала,
Да жалібно закувала:
„Ой, голово, голово, козацькая-молодецькая!
Се-ж ти ні допила, ні доїла,
Ані хороше не сходила;
Ай довелося валятися
Звіру-птиці, на поталу податися!“
То як стали два брати
У городи Християнські прибувати.
Стали на церкви накладати,
І землю турецькую кляссти-заклинати:
„Ой земле, земле турецькая,
Віро бісурманьская,
Розлуко християнськая!
Розлучила брата із сестрою
І мужа з жоною
Товариша із товаришем!
Бідному невільнику нікогда спокою немає!
Ой земле, земле,
Ти справдіж проклятая!
Тільки турчину-камъяничину
На сребро на злото весьма богатая!“
Услыши, Господи, в прозьбах, у молитвах
Люду Царському, Народу Християнському
І усім головам слухащим
На многі літа
До конця віка!

Записки Юго-западнаго Отдѣла, т. І, 1873, с. 6.

---

[1]) Цеб-то гаїв. Примітка Вересая. Мабуть непорозуміння—«Коні вакував», обтяжав, порівн. вар. **Е,** рядок 63. [2]) Чи сідло, чи що, а може й жупан. Прим. Вересая. [3]) На питання: «Що то таке Орда?» Вересай відповів: «Не що-ж, як пугоня». [4]) На питання, чи ся могила існує, Вересай відповів: «Вона й є і буде—під Полтавою. Кажуть, що ідуть у Ростов чи Марнополь, за два дні чи за три, кажуть, її видно, поки дойдеш». [5]) Усе їдно—вовки, тільки тут не можна так казать. Прим. Вересая.

3. Про трёх братів з Озова.

1. Із города із Озова[1]) біг повчок невеличок—
Три брати родненькі,
Голубонькі сивенькі,
Товариші сердешні,
Шо два брати—конная-конниця,
А третјий брат—піша-пішанниця,
Да по міждо ними, як чужая чужиниця.
2. Тогда вуони у турецьку землю одъїзжали,
А свого меншого брата покидали;
А менший брат плаче-ридає
І стиха словами промовляє:
«Брати мої родненькі,
Голубонькі сивенькі,
Товариші сердешні!
Мене з собою 'озьміте,
Хоть по пол-милі подвезіте,
Або міні с пліч голову як галку зніміте».
3. Тогда старший брат не хороши мислі собі мав—шаблю винімав,
А сердулший брат голою рукою за шаблю хватав:
«Ой, брате мій, брате родненькій,
Голубоньку сивенький,
Товаришу сердешний!
Міч твій не возьми́
Й рука твоя не зведи́.
Хотя ж міч твій узяв
Й рука твоя звела,
То нам гріха в вічнјий час не скупиться.
Лучче ми будемо тернами й байраками проїзжати,
Будемо тернам верхи стенати,
Свойму меншому брату на приміту спокидати».
4. Да вже тогда вуони виїзжали на степи Самарьскії, на шляхи Муравскії[2]),
Да вже тогда не стало ні тернів, ні байраків,
Ні третјихъ—козацьких признаків.
Да вже тогда середулший брат зелену китайку обриває
Та свойму меншому брату на приміту спокидає.
5. Да вже тогда менший брат зелену китайку нахождає,
Да вже до серця прикладає
І стиха словами промовляє:
«Ой, брати мої родненькі,
Голубонькі сивенькі,
Товариші сердешні!
Чи вас порубано, чи вас живцем побрано?
Когда б я мог ваше тіло находить,
То я хоть би по коліна в землю вкопав,
Та не подав би звіру-птици на поталу».
6. То-то вуон собі промовляє,
А сам об собі не відає—не знає,
Що його в степу три пригоді спіткає:
Перва пригода—безхлібье,
Друга—безвуодье,
А третяя—козацьке безголовье.
7. Тогда вуон до Осаул-могили прибував,
Родним отцем-матерью взивав[3]):
«Ой, Осаул-могило, будь ти мені отець і мати!
Буду я на тобі козацьку головку покладати.
Як это зговорив—баржде-добре й учинив:
Очима не гляне, й ногами не пуйде, й руками не зведе.
8. До тогда стали до його сизоперлиі орли налітати,
Стали на його чорні кудрі наступати,
Й стали його козацькую тварь зневажати,
Й стали його карі очі з лоба висмикати.
9. Да вже вуон добрі мислі собі мав—
Без міри в постолети пороху покладав
Да своїм немирним гостям одсилав:
«Ой, гості, гості ви мої немирниї!
Сождіте ви час і годину,—
Буде з низу, з Ністра тихій вітер повівати,
І чорная хмара наступати,
І дробен дощ накрапати,
То тогда буде душа з тілом вѣрное прощеніе мати.
10. До тогда як став з низу, з Ністра тихій вітер повівати,
Стали чорні хмари наступати
І дробен дощик накрапати.
Да вже тогда стала душа з тілом вѣрное прощеніе мати,
Стали до його сизоперлиі орли налітати,
Стали звірі набігати...
Рознесли кості по тернах та по байраках,
Та по третьихъ—козацькихъ признаках.
11. А тогда вже середулший брат добрі мислі собі мав
Да да свого старшого брата стиха словами промовляв:
«Ой, брате родненькій,
Голубоньку сивенький,
Товаришу сердешний!
Сождімо ми свого меншого брата».

---

[1]) Десь такий город есть. П. Братиця. [2]) Десь то далеко, Бог ёго знає, чи по над морем, чи по-за морем... Э, ні, по сей бік моря коло єсаул-могили. П. Б. [3]) Десь в Донщині. П. Б.

12. А старший брат нехороші мислі собі мав
І стиха словами промовляв:
«На що нам—каже,—брате,
Меншого брата ожидати?
Дасть Бог, приїдем до дому,
Будем навполи худобу поїовати,
То вже по-міждо нами не буде третїої попереки».
13. А сердулший брат стиха словами промовляє:
«'Эй, брате родненькій,
Голубоньку сивенькій,
Товаришу сердешний!
Шо ж ми тепер будем своїй матери казати?»
«Шо ми не в одного турчина пробували,
Не одну хліб-соль вживали».
14. До вже тогда вуони прибували до річки Полтавки,
До криниці Салтанки,
Да там стали свої коні попасати.
15. До тогда став із низу, із Ністра тихій вітер повівати,
Чорні хмари наступати,
До стала їх турецька погоня здоганяти.
Посікли й порубали. Там вуони й померли;
А їх слава не помре й не поляже.
16. Утверди, Господи, люду царського, императорського
І Самодержця Императора нашого Олександру Миколаїовича,
І всім слушáющим пошли, Боже, много літ.

Записки Ю. З. О. И. Р. Г. О., II, с. 119.

I. Дума о бѣгствѣ трехъ братьевъ изъ Азова.

(Записанная М. В. Нѣговскимъ, въ Мѣстечкѣ Вильшанѣ Богодуховскаго уѣзда Харьковской Губерніи, отъ кобзаря Петра Колыбабы).

Изпидъ города зпидъ Азова то не велыки туманы уставалы,
Якъ тры браты ридненьки,
Якъ голубоньки сывеньки
Изъ города зъ [1]) Озова, зъ тяжкой [2]) неволи
У землю хрыстыяньську до батька, до матеры [3]), до роду утикалы.
Два браты кинныхъ,
А трейтій [4]) братъ, меншый, пишша пишаныця,
За киннымы братамы уганяе
И на биле каминня,
На сыре кориння
Свои нижкы козацьки-молодецьки побывае,
Кровъю слидъ залывае
И до кинныхъ братывъ словамы промовляе.
„Братикы мои ридненьки,
Голубоньки сывеньки!
Добре вы учыните,
Мене, найменшого брата, мижъ кони возьмите,
И въ землю хрыстыяньську, до отця, до матеры, до роду надвезите“.
И ти браты тее зачувалы,
Словамы промовлялы:
„Братику мылый,
Голубоньку сывый!
Рады бъ мы тебе мижъ кони узяты,
И буде насъ Озовська орда наганяты
Буде въ пень сикты-рубаты,
И буде намъ велыку муку завдаваты“.
И тее промовлялы,
Видтиль побигалы.
А меншый братъ, пишша пишаныця, за киннымы братамы вгоняе,
Кони за стремена хватае
И словамы промовляе,
Слезамы облывае:
„Братикы мои ридненьки
Голубонькы сывеньки!
Не хочете мене мижъ кони узяты,
Возмить мене постреляйте [5])-порубайте
И звиру та птыци на поталу не подайте“.
А ти браты тее зачувалы,
Словамы промовлялы:
„Братику мылый,
Голубоньку сывый!
Що ты кажешъ,
Мовъ наше серце ножемъ пробываешъ!
Що наши мечы на тебе не здыймуцця [6]),
На дв.анадцять частей розлетяцця [7]),
И наша душа грихивъ до вику не видкупыцця [8]),
И будемъ мы до байракивъ, до мелюсивъ добигаты,
И будемъ мы тернови виття, верхы стынаты,
И будемъ тоби, найменшому брату, пишый пишаныця на прызнаку покыдаты,
Щобъ знавъ зъ тяжкои неволи
Въ землю хрыстыяньську
До батька, до матеры, до роду куды утикаты“.
И тее промовлялы
Виттиля побигалы.
И до байракивъ, до мелюсивъ добигалы,
И тернови виття, верхы стыналы,
Свому найменшому брату, пишій пишаныци на прызнаку покыдалы.
Дали зъ байракивъ, изъ мелюсивъ выбигалы
И не стало ни байракивъ, ни мелюсивъ ставаты,
И тильки поле лыліе,
На іому трава зелена зеленіе.
На шляхъ Муравськый выбигалы
И едынъ до едыного словамы промовлялы.
Що промове середульшый до старшого:
„Братику ридненькый,
Голубоньку сывенькый!
И ну думаты-гадады [9]),
Зпидъ червоного каптана чорни кытыци выдыраты,
Своему брату найменшому пишій пишаныци на прызнаку покыдаты,
Щобъ знавъ, куды у землю хрыстыянськую
До батька, до матеры, до роду прыбуваты“.
Старшый братъ тее зачувае,
Словамы промовляе:
„Братику мылый,
Голубоньку сывый!

---

[1]) В „Историческихъ пѣсняхъ“, де був надрукований сей текст: „із“. [2]) Истор. пѣсни: „тяжкої“. [3]) Истор. пѣсн. „матері“. [4]) Истор. пѣсн. „третій“. [5]) И. п. Постріляйте. [6]) И. п. здиймуться. [7]) И. п. розлетяться. [8]) И. п. відкупиться. [9]) Маб. гадати.

Лышъ мы будемъ коло своихъ каптанивъ чорни кытыци выдыраты,
И якъ-дасть намъ Господь до батька, до матеры, до роду прыбуваты,
И ни въ чимъ буде мижъ билу челядь питы погуляты".
Середульшый братъ на те не потурае,
Зпидъ червоного каптана чорни кытыци выдырае
И свойму меншому брату, пишій пишаныци по шляху
Муравському на прыкмиту покидае.
А старшый братъ тее забачае,
Середульшого брата на сміхъ пидіймае.
„Братику ридный,
Голубоньку сызый!
Лыбонь ты соби жиноцькый розумъ маешъ
Що ты на соби прекрасну одежу теряешъ.
Якъ дасть намъ Господь до отця, до матеры до роду прыбуваты
Ни въ чимъ буде питы мижъ билу челядь погуляты".
Тее промовлялы,
Виттиля побигалы.
И биглы не день, не два,
Не три й не чотыри;
И до Савуръ-Могылы добигалы,
На Савуръ-Могыли три дни, три ночы спочывалы,
Свого найменшого брата, пишу пишаныцю пиджыдалы,
А меншый братъ, пиша пишаныця, до тернивъ до байракивъ добигае
И тернове виття, верхы у рукы бере-хапае,
До серця козацького прикладае,
Слизмы облывае:
„Сюды мои два браты кинни пробигалы,
Тернови виття-верхы стыналы
И мни[1]), найменшому брату пишій пишаныци на прызнаку покыдалы,
Шобъ знавъ я зъ тяжкой[2]) неволи
Въ землю хрыстыянську
До батька, до матери, до роду куды утикаты".
Тее промовляе,
Виттиля побигае;
Изъ байракивъ, изъ мелюсивъ выбигае—
Не стало байракивъ, ни мелюсивъ ставаты,
И тилько поле лыліе,
На іому трава зелена зеленіе.
На шляхъ Муравськый выбигае
И по шляху Муравському выбигае,
Зпидъ червоного коптана чорни кытыци зобачае[3])
У рукы бере-хватае
До серця козацького-молодецького прыкладае,
Слизамы облывае
Словамы промовляе:
Сюды мои два браты кинни пробигало,
И выдно, ихъ озовська орда догоняла
И посикла-порубала,
Мене, найменшого брата, пишу пишаныцю, у тернахъ, у мелюсахъ на спочинку минала!
И колыбъ ихъ кисть, „каже", я знаходывъ бы,
Поховавъ бы, похоронывъ бы,
Звиру та птыци на поталу не подавъ бы".
И тее промовляе,
Виттиля побигае;
До Савуръ-Могылы добигае,
И тильки своихъ братывъ ридныхъ трошкы слычкы[4]) забачае.
И на Савуръ-Могылу збигае,
Словамы промовляе,
Слезамы облывае:
„Побыло мене въ поли
Тры недоли:
Перва доля безхлибна,
Друга доля безридна[5]),
Трейтя доля, що своихъ братывъ ридных не дигнавъ".
И буйный витеръ повивае,
Бидного козака безщасного зъ нигъ вже валяе!
Отъ меншый братъ на Савуръ-Могылу лягае
Головку зклоняе.
И вовкы сирохванци[6]) набигалы,
И орлы сызоперы налиталы,
На кудры наступалы,
Воны смерты дожыдалы.
Меншый братъ, пиша пишаныця тее зачувае,
Словамы промовляе:
Когда бъ мени Бигъ давъ на ноги козацьки встаты,
Семыпъядную пыщаль пидняты
И орламъ сызоперымъ кулю на подарунокъ подаруваты!"
И тоди найменшый братъ, пиша пишаныця на ногы вставъ,
Семыпъядную пыщаль пиднявъ
И орламъ сызоперымъ кулю на подарунокъ подарувавъ.
И тойди[7]) меншый братъ на Савуръ-Могылу схожае,
Голову схыляе,
Батькову-матчыну молытву спомынае
И Богу душу оддавае.
Тойди сыви зозули налиталы,
У головкахъ сидалы
И такъ якъ ридни сестри куковалы.
Тойди орлы сызоперы налиталы,
На кудры наступалы,
Зъ лоба очи выдыралы.
И вовки сирохванци набигалы,
Кости по байракахъ, по мелюсахъ розношалы.
А два браты кинныи до ричкы до Самары добигалы
И едынъ до едыного словамы промовлялы.
Що промове до старшого середульшый:
„Братику ридненькый,
Голубоньку сывенькый!
Добре мы вчынимо,
Свои кони козацьки-молодецьки напасимо напіймо,
Тутъ травы зелени, воды холодни,
Очереты воздобни";
Каже: „попасемо́,
Свого найменшого брата пидождемо".
Тойди середульшый братъ до старшого брата словамы промовляе:
„Братику ридненькый,
Голубоньку сывенькый!
Якъ дасть намъ Господь до батька, до матеры, до роду прыбуваты.
Якъ мы будемъ передъ батькомъ, передъ матиръю отвитъ оддаваты?"
А старшый братъ тее зачувае,
Словамы промовляе:
Лышъ мы будемъ, середульшый брате, передъ отцемъ передъ маткою отвитъ оддаваты
Лучче мы будемъ свою батькивщину у двохъ паюваты.
Лышъ ты будешъ, середульшый брате передъ батькомъ передъ маткою попереду отвитъ оддаваты,
И буде твоя голова видъ моего меча изъ пличъ видпадаты.
Я могу отвитъ и самъ росказаты".
И тое промовлялы,
Виттиля побигалы.
И биглы не день, не два,
Не тры и не чотыры.
Четвертои недили до отця, до матеры добигалы;
Отець да й маты за ворота выходылы, на здоровъя пыталы:

[1]) И. п. „Мині". [2]) И. п. „тяжкої". [3]) И. п. „забачає". [4]) И. п. „Сліди". [5]) И. п. „Безвідна". [6]) И. п. „Сіроманці". [7]) И. п. „Тоди".

„Сыны наши сыны,
Два якъ ясненьки соколы!
Чы въ одній вы неволи бувалы?
Чы одному вы пану слуговалы?
Чы разомъ изъ тяжкои неволи втикалы?“
Старшый братъ тее зачувае,
Словамы промовляе:
„Батько й маты! не въ одній мы неволи бувалы
Не одному пану слуговалы,
Не разомъ изъ тяжкои неволи втикалы“.
А середульшый братъ тее зачувае,
Изъ коня вставае,
Слезамы облывае,
Передъ отцемъ, передъ маткою по правди отвитъ оддавае:
„Отецъ да й маты! у одній мы неволи бувалы
И одному пану слуговалы,
И разомъ мы зъ тяжкои неволи втикалы,
Отецъ да й маты старшого сына кляне-проклынае,
Изъ очей згоняе,
Середульшого сына штыть[1]), жалуе, поважае,
За гостя прынымае.
А меншый сынъ пишу пишаныцю за гостя прынымае[2]).
И вже іого слава не вмре, не поляже
Буде слава помижъ царямы,
Помижъ панамы,
Помижъ православнымы хрыстыянамы.

Архів Комісії Історичної пісенности
Української Академії Наук.

Ї. Про трьох братів Озовських *).

Ой у сьватую неділеньку рано пораненько[1])
То не сильні тума́ни вставали,
То[2]) дробнії дожчі накрапали[3]),
То в той час три братіки рідненькі[4])
З города з Озова, с тяжкої неволі[5]) Турецької бусурменської,
Ношної доби утікали[1]):
То[6]) два брати кіньми утікали,
А междо ними брат найменший[7]) піший пішаниця,
Як би тая чужа[6]) чужаниця,
За ними піший[8]) біжить підбігає,
Аж[9]) пожар під ноги підпадає,
І кров християнська его слід[10]) заливає.
То він на своє здоров'є козацьке молодецьке ізмагає[1]),
Та своїх братів доганяє[11])
І словами до них[12]) промовляє:
«Брати мої миленькі[13]),
Старші рідненьки!
То ви добре[14]) собі учиніте:
Мене найменшого брата, пішого піхотинця на коні возьміте,
Та мало хош немного мене підвезіте[15]),
У города християнськії до отця до матки надвезіте[16])».
То старши́й брат теє зачуває,
До найменшого брата словами промовляє:
«Ти то, каже, брате найменший, знаєш[17]),
Шо в нас у дорозі коні неді́шлії, (поморені),
Шо[6]) ми самі не втечемо
І тебе не ввеземо.
Будуть нас із города Озова Турки бесурмени доганяти[18]),
То будуть нас[19]) стріляти,
Або рубати,
Або вп'ять у город Озов, у тяжку неволю[20]),
У каторгу турецьку бусурменську жив'ем завертати».
То два брати кіньми тікали,
А найменшого брата, пішого піхотинця,
У чистому степу на ясному сонці, на буйно́му вітрі,
При шляху покидали[21]).
То він то на небо сьватеє поглядає[1]),
Гірко плаче ридає[1]),
Дрібними сльозами проливає[1]),
Та ше за кінними братами біжить підбігає[22]),
Свої ніжки[23]) на сире коріння на біле каміння спотикає[24]),
Аж пожар під ноги підпадає,
І кров християнська слід его заливає.
То ше він своїх братів кінних доганяє[1]),
Помеж[25]) коні вбігає,
Коні за стремена хватає,
Коні спиняє[26]),
Та[6]) до братів словами примовляє:

---

[1]) И. п. „Ситить“. [2]) И. п. „А менший син, піша пішаниця, за гостя приникає“.

*) *Сей-же текст було записано знов 1882 р. від того самого кобзаря і в списку варіянтів ми зазначили сей другий запис як вар.* Й; *в примітках подаемо ті ріжниці, що зустрічаються в* Й *в порівнанню з старшим* Ї.

[1]) *Сього рядка бракує.* [2]) Не. [3]) *Додано рядок*: І не чорниї хмари наступали. [4]) А як три брата рідненьких, голубоньків сивеньких. [5]) неволі, каторги турецької, віри бусурменської втікали... [6]) *Бракує сього слова.* [7]) Третій брат між ними. [8]) То він. [9]) І. [10]) християнськая сліди.

[11])
То своїх братів кінних доганяє,
Межи коні вбігає
І коні за стремена хватає,

[12]) До братів словами. [13]) Братіки мої старші, рідненькі, голубонькі сивенькі! [14]) Добре в. [15]) Хош мало-немного мене надвезіте. [16]) *Додано:* Шоб я знав, куди в города християнськиї до отця до матери, до роду своего дохожати. [17]) *Замість рядків 24—25:* Братіку наш найменшій! у нас коні не дішлиї.

[18]) Будеть із города Озова великая погоня, віра бусурменьска, каторга турецька, за нами, кінними братами, уганяти,
То буде нас, кінних братів, доганяти.

[19]) Або. [20]) *Замість рядків 31—32*: Або жив'ем у каторгу турецьку, у віру бесурменьску завертати! [21]) його покидали. [22]) То іще-ж то найменшій брат на здоров'є своє козацьке-молодецьке ізмагає, [23]) біленькі ніжки. [24]) *Додано рядок*: Та за кінними братами уганяє, [25]) То він між.

[26]) *Замість ряд. 47*: Горко плаче-ридає,
Дрібними сльозами проливає.

Братіки мої старші[27]), рідненькі,
Голубоньки сивенькі[1])!
Добре ви собі дбайте,
Та[6]) булатну шаблю з ножна виймайте,
Та міні[28]), найменшому брату, голову з пліч іздіймайте.
Та[6]) моє[6]) тіло козацьке молодецьке
У чистому степу хорошенько поховайте,
Звірю, птиці на поталу[29]) не подайте».
То середульший брат теє зачуває,
Та до найменшого брата[30]) словами промовляє:
«Братіку наш найменший, милий,
Як голубоньку сивий!
Нашого брата шабля булатна шиї не йме[31]),
На дрібний мак розсиплетьця[1]),
І[6]) рука не воздóйметьця,
І[6]) серце не осмілитьця
І душа гріха до смерти не скупитьця[32])!»
То-ж то вони у чистому степу ті слова промовляли[1]),
Та свого[6]) найменшого брата, пішого піхотинця[33])
При шляху не при чім покидали[1]).
То як стали старші брати до темних лісів прибувати[1]),
У терни та в байраки зелені уїжджати[34]),
Став середульший брат велике милосердіє у себе[6]) мати,
Став тернам та байракам зелениї віття булатною шаблею стинати[35])
Та найменшому брату пішому[6]) піхотинцю[6]) премету давати,
Щоб[36]) він знав, куди в городи християнські до отця до матки[37]) до свого роду прибувати[38]).
То їхали вони тернами[1]),
Та байраками, темними лісами[1]),
Не[39]) день, не два, не три, не чотирі.
Як стали вони іс темних лісів виїжджати[40]),
До річки до Кримки прибувати,
То[6]) став середульший брат до старшого брата[6]) словами промовляти:
«Отут, каже, братіку[41]) рідненький,
Голубоньку сивенький,
Трави зелені, очерета воздобні і вода довольна[42]);
Станьмо[43]) тут коні попасімо
І найменшого брата, пішого піхотинця, підождімо».
То[44]) старший брат теє[6]) зачуває,
До середульшого брата[6]) словами промовляє:
«Як будеш ти, брате[45]), за найменшим братом[6]) жалкувати,
То[6]) буду я шаблю булатну з ножна виймати
Та буду я твою голову козацьку молодецьку с пліч[46]) здіймати,
Та твоє тіло козацьке молодецьке птиці-звірю на поталу покидати[47]),
А сам буду у города християнські прибувати[48]),
До отця, до матки доїжджати,
То сам буду знати,
Який отцеві і матусі отвіт отдавати».
А[6]) середульший брат теє зачуває,
До старшого брата словами промовляє,
Гірко плаче ридає[1]),
Дрібні сльози проливає[1]),
Сивим голубом називає[1]):
«Братіку, мій старший рідненький[1]),
Як голубоньку сивенький[1])! (Відима смерть страшна: пр. співака)
Будем ми до отця, до матері рідненької у гості прибувати[49]),
То[6]) буде нас отець і мати на здоров'я стрічати
І об меншому[50]) сину, об нашому брату, питати,
То який будемо отвіт отдавати[1])?»
То старший брат теє зачуває[1])
До середульшого словами примовляє[1]):
«Тобі то», каже, «середульший брате[51]), сего не знати,
Який отцеві й матусі[52]) отвіт отдавати.
Як ми були у городі ув Озові[53]),
У катерзі турецькій, у вірі бусурменській.
То наші руки-ноги не гуляли[1]),
На сирій сириці усегда стояли[1]);
То ми то[6]) ношної доби утікали,
Свого найменшого брата[54]) от сна будили— не розбудили[55]).
То там його у катерзі турецькій,
Тяжкій[6]) неволі[6]), вірі[56]) бусурменській,
У городі Озові приостановили.

---

[27]) старші, як голубоньки сивенькі! [28]) *Додано*: козацьку молодецьку, [29]) Птиці звіру на поталу мене, [30]) Горкó плаче, та ридає, [31]) Булатна наша шабля шиї найменшого брата не йме, [32]) *Додано*: То два брата к'ньми утікали [33]) *Додано*: в чистому степу покидали. [34]) Як стали брати рідненькі, як голубоньки сивенькі, у терни у зелені байраки уїзжати, [35]) Став тернами байраками зелене віття верхи істинати, [36]) *Додано:* і [37]) матері, [38]) дохожати. [39]) То їхали старші брати не [40]) Як стали ст рші брати з тернів, з байраків виїзжати [41]) брате старший рідненький, [42]) а води довольні. [43]) *Додано*: ми тут. [44]) А. [45]) середульший брат [46]) Та твою голову з плечей [47]) молодецьке на три части рубати.

[48]) *Замість рядків 92—95*: А в города христіянські до отця до матері сам буду доїзжати;
То я й сам знатиму, який отцеві-матусі одвіт оддавати.
То ти, брате середульший, не знаєш,
Шо як буде найменший брат між нами пробувати,
То буде отець і мати батьківщину на три части паювати,
То будем ми в трьох велику между собою супереку мати».
Порівн. нижче ряд. 120—1.

[49]) Ми-ж будем в городи христіянські до отця, до матері, до свого роду доїзжати. [50]) Буде об свойому. [51]) брате середульший. [52]) матері [53]) *Ряд. 111—112*: Були ми в городі в Озові в вірі бусурменьскій в каторгі турецкій, [54]) брата найменшого [55]) збудили [56]) у вірі.

То ти то, брате, не знаєш, як буде меж нами найменший брат пробувати[1]),
Ту буде наш отець і мати батьківщину на три частѝ паювати[1]),
Буде нам половинную часть одділяти[1]),
А найменшому брату половину оставляти[1]),
То будем ми у трьох велику супереку собі мати»[1]).
То вони у чистому степу сі слова зговорили[1]),
Як ясні соколи на коніх у города полетіли[1]).
То то вони не мало не много речі ті говорили[1])
І стали од річки од Кримки од'їжджати[1]),
Стали на Муравські шляхи виїжджати[57]),
Став середульший брат велике милосердіє у себе[6]) мати,
Гірко своїм серцем став плакати й ридати[1]),
Шоб старшому брату ввічі не видати[1]).
Став собі ума прибірати[1]),
Який найменшому брату порятунок дати[1]).
Як стали вони Муравськими шляхами проїжджати[1]),
Став середульший брат собі думати й гадати[1]),
Яку найменшому брату премету дати[1]):
Один на собі[58]) каптан має
І[59]) є під того каптана[6]) кир-китайку видирає,
Та найменшому брату, пішому піхотинцю, при шляху[6]) премету дає,
Шоб[60]) він знав, куда в городи християнські, до отця до матки[61]) прибувати.
То найменший брат іс темних лісів на Муравські шляхи прихожає[62]),
Дорогі шати[63]), кир-китайку ввічі забачає[64]),
У руки забірає[65]),
Гірко плаче, ридає,
Словами промовляє:
«Ей[66]) не дурно моїх старших братів[67]) кир-китайка по шляху валяє,
Мабуть їх живих на світі немає;
Була с города Озова великая погоня[68]),—за кінними братами уганяла,
То може вона їх або постріляла[69]),
Або порубала,
Або у каторгу турецьку,
Віру бусурменську,
У город Озов жив'ем позавертала,
А[70]) найменшого брата, пішого піхотинця, у тернах та в байраках на спочивках минала.
То коли-б міні Господь поміг у добрім здоров'ї[1])
Їх тіло козацьке молодецьке своїх старших братів[1]),
Хотя воно на рани смертельні постріляне, порубане, знахождати[1]),
То мог-би я булатною шаблею у коліно землю вибивати[1]),
Та їх тіло козацьке молодецкеє у чистому степу хорошенько поховати[1]),
Птиці-звірю на поталу не подати»[1]).
То то[71]) став найменший брат піший піхотинець Муравськими шляхами прохожати,
Став буйний вітер повівати,
Став бідного козака[72]), пішого піхотинця, з білих ніг валяти.
То найменший брат до Господа Милосердного словами промовляє[1]):
«Отим[73]) то», каже, «Господи Милосердний, у чистому степу одно безхліб'я,
А друге безвіддя,
А третє безздоров'я!»
То він то на своє здоров'я ізмагає[1]),
Муравськими шляхами прохожає[1]),
До Савор Могили прибуває[74]),
Та на Савор Могилу ісхожає[1]),
Спочивати лягає[75]).
То то сизокрилі орли до єго налітали[76]).
В головах сідали;
То ще він до їх словами примовляє[77]):
«Ей, гості мої любії, орли сизокрилиї,
Брати мої милиї.
Хоч мало ви[78]) надождіте, поки буде із Дніпра[79]) тихий вітер повівати,
То тоді буде душа моя[80]) с тілом розлучатись.
То то[81]) став із Дніпра тихий вітер повівати,
Стала душа козацька молодецька[82]) с тілом розлучатись.
То сизі[83]) орли до його налітали,

57) Як стали старші брати рідненькі, голубоньки сивенькі, Муравськими шляхами проїзжати, 58) Та один на собі дорогой 59) Та 60) і він 61) матері, до роду дохожати. 62) Як став найменший брат, піший піхотинець, з тернів, із байраків на Муравські шляхи вихожати. 63) Став 64) забачати.

65) *Замість ряд. 144—6*: Став горко плакати та ридати,
Дрібними сльозами проливати,
І словами промовляти:

66) Шо 67) *Додано:* дорогії шати 68) *Тут рядок кінчиться; далі*: Віра бусурменська, каторга турецька за моїми братами кіньми уганяла.

69) *Замість ряд. 150—54*: Можеть їх постріляла, або порубала,
Або жив'ем у каторгу турецьку, у віру бусурменську, у город Озов, завертала,

70) *Додано*: А мене, 71) Як 72) *Додано*: найменшого брата. 73) Оттак 74) Як став найменший брат да Савор-могили прихожати, 75) лягати. 76) Та до його сизокрилі орли налітали.

77) *Замість ряд. 176—78*: Та ще він на своє козацьке-молодецьке здоров'я ізмагає,
До сизокрилих орлів словами промовляє:
«Братіки мої рідненькі, сизокрилі орли, гості мої премилі,

78) *Додано*: мені. 79) з Дніпра буде. 80) Тоді моя буде душа 81) Як 82) Стала козацька душа, пішого піхотинця, найменшого брата. 83) сизокрилі.

У головах сідали,
На чорні кудрі наступали,
З лоба очі вибірали
І [6]) кров єго [6]) християнську випивали [84]).
То ще до його сиві зозулі [85]) налітали,
Жалібненько закували,
Як рідні сестри його оплакали [86]),
А сірохманці вовки єго тіло козацьке молодецьке на Савор Могилі знаходили [87])
І самі з собою речі говорили;
То вони єго жовті кості розметали,
Та по тернах по байраках розношали,
Хорошенько поховали,
Над ним похорон одправляли.
То то стали старші брати у городи християнські до свого отця до матки прибувати [88]),
Став їх [6]) отець і мати на здоров'я стрічати,
Став об [89]) меншому сину, об їх брату питати.
То [90]) старший брат теє зачуває,
До отця до [91]) матери словами примовляє:
«Ох, рідний мій отець і мати [1]):
Вам сього не знати [1]),
Шо де то ми пробували [1]),
Великеє горе принімали [1])!
Ми в городі Озові, у катерзі турецькій, у вірі бусурменській проживали [92]),
То мй [93]) ношної доби утікали
А свого найменшого [94]) брата од сна будили—не розбудили [95]),
То там ми [6]) єго у катерзі турецькій,
Вірі бусурменській,
У городі Озові приостановили [96])».
Як став середульший брат з [97]) отцем, з маткою, з [98]) добрими людьми на підпитках гуляти,
Став гірко плакати й ридати [99]),
Став отцеві свому рідному й матусі [100]) весь отвіт откривати:
Став він про їх сина, про меншого брата, всю правду казати [101]):
«Шо ми всі брати з города Озова, з тяжкої неволі, катерги турецької
Віри бусурменської,
Ношної доби кіньми утікали,
А свого найменшого брата, пішого піхотинця,
У чистому степу, при шляху покидали;
То ше він на своє здоров'я козацьке молодецьке ізмагав,
То він то нас два рази уганяв,
То старший брат такі слова одказав,—
Ніякої помочі-порятунку не дав;
То я то не могу тепер знати, де найменший брат наш пробуває.
Може була з города Озова великая погоня,
Та може єго пішого піхотинця доганяла,
Постріляла,
Або порубала,
А може єго й вп'ять у город Озов у катергу турецьку
Віру бусурменську,
Жив'єм завертала».
То став рідний отець і мати [102])
Свого старшого сина з двора [103]) ізганяти;
То стали всі люде на його роптати [1]);
Шо який то він старший син собі коштовний дом ізбудував [1]),
То його Господь став милосердий зо всіх сторон видимо й невидимо карати [104]),
Став громовим вогнем побіждати.
То став старший син їх по чужих хатах валяти,
Із жінкою із дітьми чужого хліба-солі заробляти
І ні з якої сторони од Бога милосердного порятунку собі мати.
Оже хотя трьох братів Озовських,
Найменшого брата, пішого піхотинця,
На Савор-Могилі голова [105]) полягла,
Так слава їх [106]) козацька [107]) молодецька не помре, не поляже
Междо панами,
Междо козаками
Междо всіма православними християнами
Отнині й до віка і до [108]) конця віка!

Мартинович, Украиньськи записи, с. 1.

---

[84]) *Додано*: А сірохманці-вовки єго тіло, козацьке-молодецьке, на Савор-могилі знаходили,
Та єго жовтиї кості по тернах по байраках разносили,
Та до міста схожали, хорошенько поховали, над ним похорон одправляли,

[85]) Та сиві [86]) сестриці оплакали єго! [87]) *Ряд. 191—196 бракує*; *замість них порівняй прим. 84.* [88]) Як стали старші брати рідненькі, голубоньки сивенькі, у города християнські, до отця, до матері доїзжати, [89]) А не так на здоров'я, як об [90]) А [91]) До свого отця-матері [92]) Ми були у городі Озові у вірі бусурменській, у каторзі турецькій, у тяжкій неволі. [93]) Та [94]) Свого брата [95]) збудили [96]) у тяжкій неволі приостановили [97]) із [98]) із матір'ю, із. [99]) *Додано*: Дрібні сльози проливати, [100]) Та отцеві-матусі. [101]) *Ряд. 215—232 бракує.* [102]) То отець і мати стали старшого сина зневажати, [103]) Із двора свого.

[104]) *Замість ряд. 237—241*: Став його Господь милосердний невинно карати:
Шо якій то він собі дом коштовний збудував,—
То він громовим огнем пішов..
А середульший брат став із отцем із матір'ю проживати,
Став йому Господь милосердний всегда благодать із небес посилати;
А старший брат по чужих хатах став валятись,
Чужого хліба й соли заробляти ..

[105]) Голова на Савор-могилі. [106]) Так його слава [107]) *Додано*: й. [108]) І на многая літа!

И. Як три брати з Озова втікали.

Не пили́ пилили, не тумани́ вставали,
Як з города Озова, с тяжкої неволі три брати втікали.
Два конних, третій піший піхотиця,
Наче междо ними чужа чужаниця.
Біжить підбігає,
Кров сліди заливає
І пожар під білі ноги підпадає.
Братів конних доганяє,
Междо коні вбігає,
За стремена хватає,
Словами промовляє:
«Брати мої милі,
Голубоньки сиві!
Возьміте мене междо коні, хоть мало підвезіте,
Нехай я буду добре знати,
Куди з вами у городи християнські,
До 'тця-паніматки гостем[1]) прибувати».
А брати промовлять словами:
«Ей, брате милий,
Голубоньку сивий!
Самі, брат[2]), не виїдем
І тебе не вивезем,
Бо за нами з города Озова тяжка́ велика погоня,
А сам, ти[1]), жив здоров будеш,
До швидче у городи християнські од нас прибудеш.
Будеш ти, брат, по тернах, по байраках всегда скриватьця,
У города християнські всегда прибувати.
Чи твоя голова козацька молодецька в чистім полі помре́;
Єсть у чистому полі орли сизоперi, чорнокрильці.—
Твої кості похоронять».
То найменший брат промовить словами:
«Брати мої, милі,
Як голубоньки сиві!
Єсть у вас ясненький міч,
Іздийміть мені головоньку з пліч,
Та мене у чистому полі поховайте,
Звіру-птиці на поталу не подайте».
То середульший брат с коня встає,
До меншого брата словами промовляє:
«Хоч єсть у нас ясненький міч,
Так він[3]) твоєї шиї не пойме
Рука козацька молодецька не воздойметьця,
Серце козацьке молодецьке не осмілитьця!»
Тоже[4]) вп'ять менший брат промовить словами:
«Брати мої, милі,
Як[1]) голубоньки сиві!
Їдьте ви шляхами,
Рубайте віти тернові шаблями,
Зелені байраки ламайте,
По шляху роскидайте,
Для козацької признаки».
То їхали брати шляхами,
Рубали віти тернові шаблями,
Зелені байраки ламали
По шляху роскидали,
Меншому брату признаки давали.
На море степів виступали
Ні тернових вітей, ні зелених байраків ніде не завидали.
Тілько середульший брат промовить словами:
«Брат, старший, милий
Голубоньку сивий!
Станьмо коні попасімо
І меншого брата підождімо,
А коли назад завернімося, междо коні возьмімо,
Хоть мало єго підвезімо».
То вже старший брат промовить словами:
«Брат, середульший, милий,
Як голубоньку сивий!
Іще тобі проклящька турецька невіра[5]) не звіралася
І сириця в руки не в'їдалася[6])?!
Він сам жив здоров буде,—
Швидче од нас у городи християнські прибуде».
Середульший брат с коня встає,
Гірко слезами ридає,
Дорогі шати видирає,
Червону китайку по шляху роскидає,
Меншому брату признаку дає.
То менший брат біжить, підбігає
І пожар під білі ноги підпадає
Кров сліди заливає,
На море сте́па[7]) виступає,
Не завидає ні тернових вітив,
Ні зелених байраків,
Тілько червону китайку зобачає,
У руки бере, до серденька прикладає,
Словесно промовляє:
«Боже милий!
Як то мене турецька, проклящька невіра
На спочивках проминула, чи в тернах, чи в байраках!
Як моїх братів коних догони́ла,—
Які збитки починила!
Дорогі шати видирала,
По шляхам роскидала!..
Ей коли-б-же я добре знав, чи їх постріляно-порубано,
Чи жив'єм у руки забрато,
До-б я пішов по степам блукать,
Білого тіла знаходить,
У чистому полі поховать,
Дзвіру-птиці на поталу не подать!»

---

[1]) У Драгоманова в «Житю і Слові» пропущено. [2]) Ж. і С.—брате. [3]) Ж. і С.—міч. [4]) Ж. і С.—то. [5]) В дужках. [6]) Сього рядка нема [7]) Степів.

Се козак промовить словами,—
Буйні вітри повівали,
Козака з ніг валяли.
Одно безпиття, друге без'їжжя,
І третє бездорожжя!
Під Савор-могилу схожає,
Низенько голову склоняє.
Тогда орли находили, на чорні кудрі наступали,
З-під лоба очі виймали...
То він обізветьця з жалю[1]) словами,
Обиллєтьця горко слезами:
«Ей ви орли сизопері, орли чорнокрильці!
Зождіть хотя малу годину,
Другу часину,
Поки розстанетьця душа з білим тілом,
Тоді находитимете,
Шо хотітеме[2]) надо мною робитимете[3])».
Тоді орли сизопері чорнокрильці іс тернів, із байраків налітали,
Сірі[4]) вольці набіжали,
Од сустав кості дривали,
По комишам розношали[5])
І комишами покривали,
Буйні вітри повівали,
Жовті кості пужарями покривали.
Не отець-паніматка козака оплакала ранніми зорями,
Дрібними слезами,—
Зозуля прилітала,
У головах сідала,
Жалобненько кувала:
«Голово, голово, козацька молодецька!
Ісправди[6]) єси не допила, не доїла
І хорошенько не доходила!
Де довелось по степах валятись,
Звіру птиці на поталу податись!..»
Стали брати у города християнські прибувати
І стали раду одраджати:
«Як будем, брат, отцю-паніматці отвіт отвічати?»
Старший брат промовить словами:
«Брат найменший[7]), милий,
Голубоньку сивий!
Сам я буду знать,
Як за меншого брата отцю-паніматці отвіт отвічать:
Іскажем був пан Гроздин, Туркин молодий,
Продав нашого брата у Рабську землю,
У прокляту бусурменську невіру, на катергу довішню».
Ой то середульший брат промовить словами:
«Брате старший, милий,
Голубоньку сивий!
Будем, брате, правду говорить, буде Господь наділять
І отець мати вихвалять,
А як не будем, брате, правди говорить, буде Господь нищить понищать
І отець мати клясти проклинать».
Старший брат промовить словами:
«Брате середульший милий,
Голубоньку сивий!
Будем на двоє кгрунти[8]) паювать,—
Не будем между собою супереки мать».
Стали брати у города християнські прибувати,
На святі церкви накладати
І нищих убогих наділяти,
Турецьку землю клясти проклинати!
«Справ єси ти, турецька земле проклята, і розлука[9]) християнська,
Розлучила мужа з жоною,
Брата з сестрою!
Справ єси кам'янисто[10])!
Туркам Нагайцям на сребро злато багата!
Визволь, Господи, невольника з неволі на край веселий,
Междо мир хрещений,
До роду до родини до отця до паніматки».
Услиши, Господи, у прозьбах у молитвах
Люду царському,
Народу християнському
На многа літа
І до конця віка;—

П. Мартинович. Украиньськи записи, с. 54.

К. Про трех братів.

Тож не темні тумани уставали,
То три брати іс Турещини,
З Озовського города, з неволі утікали.
Што два брати конниї,
Третій піший піхотинець.
Он за ними уганяє
Міждо коні вбігає,
За стремена он хватаєть,
До братів словом промовляє:
«Братіки мої милії,
Голубчики сиві,
Обождіте хоть мало немного,
А хоть до християнських городів довезіте,
А хоть мечем голову існіміте,
Тіло моє похороніте,
Дзвіру на поталу неподайте».
Середулшой брат добре дбає,
До старшого словом он промовляєть:

---

[1]) З-тиха. [2]) Маб. хотітимете. [3]) У Драгоманова більше:

«Тогді орли одступали, а він на Савор-Могилу схожає
До Творця руки здіймає і дух із тіла оддає
Не чорна хмара наступала
Як козацька молодецька душа із білим тілом рострявала...

[4]) Сизії. [5]) Розтаскали. [6]) І справді. [7]) Середульший. [8]) Кару нашу. [9]) Прокляцька. [10]) Кам'яниста.

«Тут води великі, трави зелені,
Станьмо свої козацькі молодецькі коні попасімо,
І меншого брата, пішого піхотинця, надождімо».
Старший брат до середульшого промовляеть:
«Як будемо ми меншого брата пішого піхотинця ожидати,
Будеть за нами преббльшая погонь гнати,
Будуть нас сікти рубати,
Іше в горшу неволю завертати».
Стали ті два брати у ліси, в байраки
Стали із дуб'я верхів'я ізривати, [уїжджати,
Усе меншому брату, пішому піхотинцю
На приміту покидати.
І стали із лісів, із байраків виїжджати,
Нічого стало найменшому брату на предміту
Середулшой брат добре дбає, [покидати.
На собі голубий каптан має,
І тот он на собі обриває,
На предміту меншому брату,
Пішому піхотинцю, покидає.
Став менший брат, піший піхотинець,
Із лісів, із байраків виїжджати,
Став своїх братів жовті китиці ввічи забачати.
«Ах, десь моїх братів на світі немає,
Што вже із їх дорогії шати по дорогам валяються».
Сойшов менший брат, піший піхотинець, на
Став он слізно ридати [Савор могилу,
І став он словом промовляти.
Што первоє безвіддя,
А другоє безхліб'я,
А третє буйний вітер повіває,
Бідного козака с ног валяє.
Стала тогда дробная птиця налітати,
І сіриє 'олки нахождати,
Стали його трямати,
Став он словом до їх промовляти:
«Обождіте ви, сіриє волки і ви дробная птиця,
Покудова душа іс тілом розлучиться.
І тогда будете мене трямати,
Тіло моє по кущам розношати».
Дробная птиця на чорні кудрі йому на-
Очі з лоба йому вибірала. [ступала,
Тоді сиві зозулі налітали
І його обкували,
Як рідні сестриці оплакали.
Стали ті два брати
До дому доїжджати,
Став середульший брат до старшого словом промовляти:
«Што як ми будем отцу і матері правду откривати,
Што нашого брата меншого, пішого піхо-
На світі немає?» [тинця,
Став старший брат до середульшого словом промовляти:
«Чи лучше нам отцу і матері правду откривати,
То лучше-ж нам на дві части батьківщину паю-
А єслі будеш ти, середульший брат, [вати.
Отцу і матері правду откривати,
То буду я тебе із світа погубляти,
То сам я тогда буду батьківщину пожи-
Стали отца і матір сострічати, [вати».
Став середульший брат сльезнов ридати,
Отцу і матері правду откривати:
«Што нашого найменшого брата, пішого піхотинця, на світі немає».
Стали вони його за гостя приймати,
А старшого брата з двора прогоняти.
Став старший брат сльезнов ридати
І словом промовляти:
«Што лучше-б-же було нам на три части батьківщину паювати,
Ніж чім тепер тобі самому поживати».
Дай Боже миру царському
На здравіє, на многіє літа.

П. Мартинович. Украиньськи записи, с. 253.

Л. Три брати Озовські.

То же не туман наступає,
Тож не дробен дощик налягає,
Тож три брати з города з Озова
С тяжкої неволі утікали:
То вони за город вибігали,
Як сиві орли вилітали.
Коні в руки хватали,
Найменшого свого брата
Пішого піхотинця покидали.
Той-же піший піхотинець добре гадає,
На чорне коріння,
На біле каміння,
Свої ноги побиває,
Кров'ю слід заливає,
Жовтим піском засипає,
Слезами проливає.
Словами промовляє,
Старшого брата всердно просе-благає.
„Братіку наш найстарший, ясний соколе!
Хоч малую годину обождіте,
Коні принорові́те,
То вже мене до отця до матері
В християнські города іс собою возьміте".
То старший брат зачуває
І єму отвічає,
Сам не бере
І середульшому не позволяє:
„Братіку наш найменший,
Піший піхотинцю!
Сам-же ти знаєш,
Що ми з города з Озова
Два рази утікали...
Города Озовська
Віра бусурменська
Неприятельська
Два рази нас догоняла,
Назад завертала.—
То вже третій раз як догонятиме,
То вже наше тіло козацьке молодецьке
Сіктиме, рубатиме;
Хоч не буде сікти-рубати,
То буде назад завертати,
Ув Орабську землю везти продавати
По сто злотників за неволника буде брати".
Той-же піший піхотинець
Добре гадає

Між коні вбігає,
За стремена хватає,
Слезами проливає
Й словами промовляє,
Старшого брата всердно просе-благає:
„Братіку наш найстарший,
Ясний соколе!
Хоч не хочете мене іс собою взяти,
То лучче мое тіло козацьке молодецьке
На три части розрубайте,
В мать сиру землю опускайте“ [1]...
Тольки дзвіру, птиці на поталу не дайте.
Тольки мене на чужой стороні
У чужоземській землі не покидайте“.
То старший брат зачуває,—
Сам не бере,—
Середульшому не позволяє:
„Братіку наш найменший, піший піхотинцю!
Шо як будем ми твое тіло козацьке молодецьке
Сікти-рубати,
То вже наша душа
То й по вік не скупитьця гріха!
Лучче ми будем уперед тебе
Темними лугами будем гуляти,
С терну верхи віття будем стинати,
Назад себе тобі предмету давати,
Шоб ти знав, куда до отца до матері
В християнські города підступати...“
То вже вони виїжджають
У три гаї зелених:
Середульший брат добре гадає,
С терну верхи віття стинає,
Назад себе єму покидає...
То вже вони виїжджають
С трех гаїв зелених.
Тольки вітер повіває,
Серце їх козацьке молодецьке потішає.
То вже третього дня
Піший піхотинець
Тим-же путем
У три гаї вбігає...
С терну верхи віття хватає,
Слезами проливає
І словами промовляє:
„Осюди-ж-то мої браття пробігали,
Як сиві орли пролітали,
То ше вони об мене добре гадали [2],
Шо мині на предмету давали“.
То вже вони соїжджают
На три шляхи на три Муравські.
Середульший брат до старшого
Глазами завижає
І словами промовляє:
„Братіку наш найстарший,
Ясний соколе!
Шо ми будем думати-гадати
Об найменшому брату?
Яку предмету будем давати?“
То старший брат до його лицем обертає
І словами промовляє,
А нічого не отвічає [3].
Середульший брат добре гадає,
На собі дорогу одежу обриває,
На три шляхи, на три Муравські роскидає,
Найменшому брату на предмету дає,
Шоб він знав, куда до отця до матері
В християнські города підступати.
А старший брат до середульшого
Словами промовляє:
„Братіку наш середульший!
Шо ти думаєш-гадаєш,
Шо ти на собі дорогу одежу обриваєш?
Як будем ми до отця до матері доїжджати,
То вже нівчому буде нам між челядь
Піти стати погуляти“.
То вже шостого дня піший піхотинець
На три шляхи, на три Муравські збігає,
Сльозами проливає
Й словами промовляє:
„Ой не дурно-ж з моїх братів
Одежда валяє!
Десь моїх братів, сивих орлів,
На світі немає!..
Коли-б мині Господь дав
Ісус Хрістос
Син Божій
Їх тіло
Козацьке-молодецьке
Нахождати
У мать сиру землю поховати
Дзвіру-птиці на поталу не дати [4]!“
То вже вони на Осавур-могилу соїжджають,
На Осавур-могилі припочивок мають...
То вони стали припочивали,
Три дні, три ночі его ждали.
Сами поміс собою
Тиху розмову мали:
„Шо як-би-ж то ми знали,
То-б ми довше ждали,
Або зворотилися с собою взяли“.
Потом коні в руки брали,
До Самарю проїжджали,
Коні напували,
Сами проміж собою взаїменно
Тиху розмову мали.
Старший брат до середульшого
Словами промовляє:
„Братіку наш середульший!
Як будемо ми до отца до матері доїжджати,
Шоб ти знав, який отвіт дати“.
То вже дев'ятого дня піший піхотинець
На Осавур-могилу збігає,
Припочивок має [5]:
Ногами не поступає,
Руками не облаждає,
Головоньки на світ Божій не піднімає...
Приліта до його
Три зозулі
Сивокрилиї;
Одна сіда на рученьках,
Друга на ніженьках [6],
Третя в його головоньках...
То вони не кували,—
Як отець або мати
Словами промовляли:
„Головко далéшня
Нестотешня [7]!
Було сій головонці
Три пригодонці:
Первая пригодонька—
Без хліба;
Другая пригодонька—
Безввідя [8];
Третяя пригодонька—
Помирає на чужий стороні
Без отца, без матері,
Без рідногоріддя!
„Коли-б мині Господь дав
Ісус Христос
Син Божій

---

[1]) В мать сиру землю поховайте. Прим. Март. [2]) То ше вони об мені добре гадали. Чи об міні,—то вже наче приятніше. Прим. Март. Очевидно, пояснення співака.
[3]) Думкою стало бить думає, а словами не отвічає. Поясн. співака. [4]) Він, стало бить, думав, шо їх погублено. Поясн. співака. [5]) Бачите—він усе третього дня наспіває. Поясн. співака. [6]) Друга на ноженьках. Поясн. співака. [7]) Стало-бить вона не здешня—сказать. Поясн. співака. [8]) Сказать „без води“. Прим. співака.

На ноги стати,
Рученьками обладжати,
Головоньку на світ Божий підняти,
Ходь-би до отца до матері
Трьома зозулями
Поклон подати!
Бог єму дав—
На ноги став,
Рученьками обладав,
Головоньку на світ Божий підняв,
Трьома зозулями
Поклон подав
Сам к сирой землі припадає,
Богу душу отдавае.
Приліта до його
Три орли сизокрилиї:
Один сіда на ніженьках,
Другий тіло розриває,—
Третій по полю розношає.
Вітер повіває,
Комиш похиляє,
Тіло його козацьке молодецьке прикриває,
Дзвіру-птиці на поталу не попускає.
То старший брат до середулшого
Словами промовляє:
„Шо як будем ми до отца до матері доїжджати
Як будеш ти отцеві матері
Істіну правду откривати,
То вже од мого меча
Твоя голова
Буде с плеч до долу злітати.
То вже вони до отца до матері доїжджають,
Навстріч отець мати виступають,
Гарячими сльозами своє лице обливають:
„Ой сини-ж мої, сини!
Сиві орли!
Де ви свого найменшого брата
А нашого сина позаділи?
Чи ви вбили,
Чи зрадили?
Чи молодої души
С світа ізгубили?“
То старший брат с коня не встає,—
Отцеві і матері отвічає:
„Не бийте нас, отець мати, не проклинайте.
Ми свого найменшого брата,
А вашого сина
Ні вбили,
Ні зрадили,
Ні молодої душі с світа не згубили...
Шо ми в городі ув Озові
Не в одной неволі бували,
Не одну й муку принімали,
Ми його й в глаза не видали“.
Середулший син с коня уставає,
Отцеві й матері у ноги упадає:
„Ой не бийте нас, отець мати, й не проклинайте,
Шо ми свого найменшого брата
Ні вбили,
Ні зрадили
Ні молодої душі
С світа не згубили...
Ми в городі ув Озові ув одной неволі бували,
Одну муку принімали;
Ми з города з Озова
Всі три разом вибігали,
Як сиві орли вилітали.
То старший брат менчого
Сам не брав
І мені не позволяв;
То й іше мені старший брат
Такі речі одвічав,
Шо як буду я вам істину правду казати,
То вже од єго меча
Моя голова
С плеч буде до долу злітати“.
То отець і мати
Середулшого сина за гостя принімає,
А старшого з домівки зганяє,
А найменчому сину
В небесное Царство отсилає...
Слава Тобі, слава Тобі!
Всім трьом братам Небесное Царство!
Всім Православним Християнам
Честь хвала
На здравиє.

П. Мартинович, Украиньськи записи, с. 275.

М. Три брати Озовські (або Піхотинець).

Ой[1]) у святую неділеньку, рано-пораненьку,
Не синії тумани уставали,
Не буйнії вітри повівали,
Не чорнії хмари наступали,
Не дрібнії дощі накрапали,
Когда три брати із города Азова
З турецької-бусурменської
Великої неволі утікали.
Два лі то брата кінних,
А найменший піхой-піхотинець
За кінними братами угоняє,
За стремена хапає[2]),
По білому камінню, по сирому корінню
Свої козацькі-молодецькі ноги собиває,
Кров'ю сліди заливає,
Піском рани засипає,
Між у коні убігає,
За стремена хватає,
До братів словами рече-промовляє:
„Братія мої рідненькі,
Як соколи ясненькі,
Станьте ви, братія, підождіте[3]),
Свої козацькії-молодецькії коні припините,
І мене пішого піхотинця
Міждо себе на коні возьміте,
Хоч[4]) мало-немного версту міста пудвезіте,
У християнськиї города подвезіте,
А ні—ви мені браття,
У чистому полі, по своїй добрій волі,
З пліч головоньку здійміте,
Козацькеє моє молодецькеє
Тіло в сиру землю поховайте,
Звіру-птиці на поталу не давайте“.
Середульший брат добре дбає,
До найстаршаго брата словами промовляє:
„Брате мій рідненький,
Як соколе ясненький,
Станьмо ми, брате, надождімо,
Свої козацькії-молодецькії коні припинімо,
Брата свого найменшого
Пішого піхотинця надождімо,[5])
Хоч мало-немного,
Версту міста підвезімо,
У християнськиї города підвезімо[6]).
Лучше не ми йому, йому, брате, у чістому полі
У своїй добрій волі
З пліч головоньку здіймімо,
Козацькеє єго молодецькеє
Тіло в землю сиру поховаймо,
Звіру-птиці на поталу не подаваймо.
Що мое лі серце не смілиться
Война моя рука не зніметься,

[1]) В чорновику „Ой“ бракує. [2]) В чорн. хватає. [3]) В чорн. надождіте. [4]) В чорн. хоть. [5]) Пропущено рядок: Між у себе на коні возьмімо. [6]) В чорн. подвезімо.

Булатная шабля не йме сікти-рубати,
Лучше було, брате,
У турецькій-бусурменській [7]) неволі,
Усім трьом помірати,
Чим нам свого брата [8]), пішого-піхотинця,
У великій неволі покідати".
Найстарший брат худо дбає
З плеча нагайкою крає,
Свому братові рече, промовляє,
Що як будемо ми, брате,
Свого брата найменшого, пішого-піхотинця
Ждати-ожидати,
Козацькії молодецькії коні обіждати,
Буде за нами великая неволя—
Сильна погоня ганяти,
Будуть нас у плін у гіршу неволю завертати;
Будуть наше тіло на три части
Сікти-рубати,
То нум лі ми, браття, тікати [9]):
Лучше нашому брату найменшому
Пішому піхотинцю у турецькій неволі
Самому помірати;
А ми лі будем браттє тікати:
Безпечно лісами та байраками гуляти,
З клену-древа верхи ламати,
Своєму братові найменшому піхому-піхотинцю
На прікмету покидати.
Їхали лі ті брати не день не два,
Не три й не чотирі,
Стали ті брати до лісів, до байраків доїзджати;
Став середульший брат,
З клену-древа верхи ламати
Своєму братові найменшому,
Піхому-піхотинцю,
На путі-дорозі покідати.
Став найменший брат дохождати,
Гірко плакать і ридати,
Дрібні сльози проливати,
Своїх братів споминати:
„Невже-ж моїх братів на світі немає?
Невже-ж за ними турецька-бусурменська
Силна погоня гоняла,
У плін у гіршу неволю завертала,
Їхні тіла на три части сікла-рубала?"
Стали ті брати за ліса, за байраки виїзджати.
Стали вони до тихих вод доїзджати.
Середульший брат добре дбає.
До тихих вод доїзджає,
До свого брата словами промовляє:
„Брате мій рідненький, як соколе ясненький,
Що тут лі, брате, трави зелені
І води холодні,
Станьмо ми, брате, надождімо,
Свої козацькі-молодецькі коні припинімо,
Свого лі брата найменшого
Піхого [10])-піхотинця,
Хоть мало-немного підождімо.
Версту міста пудвезімо,
У християнськії городи пудвезімо,
Або не ми лі йому брате у чістому полі
По своїй добрій волі,
З пліч головоньку здиймімо
Козацьке [11]) єго молодецьке тіло,
У сиру землю поховаймо,
Звіру-птиці на поталу не подаваймо.
Моє серце не осмілиться.
Вόйна моя рука не здійметься,
Булатная шабля не йме сікти-рубати,
Лучше нашому брату найменшому
Піхому піхотинцю,
У турецькій неволі самому помірати".
Сталиті два брати за ліса, за байраки виїзджати,
Стали вони у вольнії степі виїзджати,
У вольнії степи виїзджати.
Нічого у себе не мати.
Середулший брат добре дбає,
На собі єдиний дорогий синій каптан має.
Та й той обриває,
Свому братові, піхому-піхотинцеві
На путі-дорозі покидає.
Став найменший брат
За ліса, за байраки вихождати,
Став він дорогіє вещі у вічі забачати.
Став він до їх дохождати
Дорогіє прикмети по сирій землі забірати.
Ой у свої руці брати,
К свему серцю принімати,
Горко плакати-ридати, дрібні сльози проливати.
Своїх братів споминати:
„Невже-ж моїх братів на світі немає,
Бо й не обчому їх дорогії вещі
По сирій землі валяються,
Невже лі за ними турецька-бусурменська
Велика неволя сильну погоню гоняла,
У плін у гіршу неволю завертала,
Їхнє тіло на три части сікла-рубала,
А мене найменшого, піхого [10])-піхотинця,
По лісам по байракам на спочивках минала?"
Став найменший брат до Савур-Могили дохо-
Став лі буйний вітер повівати, [ждати,
Із козацьких [12])-молодецьких його ніг валяти.
Що перве горе безвіддя, друге безхліб'я,
Третє горе братів не догнав,
Уже лі мені своїх братів не наганяти,
Уже мені в отцевському двору не бувати,
Уже мені свого отця-неньку [13]) у вічі не відати;
Наслідував мені Господь
У турецькій у бусурменській у великій неволі
На Савур-Могилі смертю постраждати.
Стало лі сонце намеркати,
Стали сизокрилії орли налітати,
На козацький на молодецький
На чорний чуб наступати;
Стали вони з лоба очі вимінати,
Християнською кров'ю запивати;
Туди звірі нахождали
Коло жовтої кости тіло оббірали,
По лісам, по байракам розношали.
У сирую землю загрібали,
На путі-дорозі не покидали.
Сталі ті два брати
До християнських городів доїзджати,
Став середулший брат свого старшого брата
Правди-неправди питати:
„Що то ми будем, брате,
Своєму отцю й неньці отвічати,
Що в одному ми городі бували,
Їдніє листи [14]) писали,
Що ми свого брата найменшого піхого-піхо-
У турецькій неволі покидали?" [тінця
Найстарший брат худо дбає,
З плеча нагайкою крає.
Своєму брату слова неприятні рече-промовляє:
„Брате рідненький, як соколе сивенький,
Як маємо ми, брате, свого найменшого брата,
Піхого-піхотинця ждати-ожидати,
Буде за нами турецька-бусурменська велика
неволя,
Сильна погоня уганяти,
Буде наше тіло на три части сікти-рубати;
А ще худо, брате, отцеве імучество
На три части розділяти,—
Лучше лі будемо, брате,
На дві части паювати,
Свему отцю-неньці неправду казати:
Не в одному ми полку бували,

---

[7]) Пропущено: у великій. [8]) Пропущ: Найменшого. [9]) Сього рядка бракує. [10]) Пішого. [11]) Козацькеє. [12]) Пропущ.: із. [13]) Отця да й матусі. [14]) Пісьма.

Не одному ми пану служили,
Що ми свого брата найменшого
Пішого-піхотинця
Дев'ять літ у вічі не видали".
Стали ті два два брати
До отцевського двору доїзджати,
Стали отець і матуся
Із хлібом і сіллю вихождати[15];
Стали вони свого найстаршого сина
За гостя приймати і за стіл сажати:
Стали вони про найменшого сина
Усю правду питати.
Став-же найстарший син за стіл сідати,
Своєму отцю-неньці неправду казати:
„Не в одному ми полку бували,
Не одному ми пану служили,
Що ми свого брата найменшого
За дев'ять літ у вічі не видали".
Став середулший брат за стіл сідати.
Гірко плакать і ридати,
Дрібні сльози проливати;
Став він своєму отцю-неньці
Усю правду казати:
„Що в одному ми полку бували,
І одному ми пану служили—
У турецькій-бусурменській у тяжкій неволі.
У городі у Озові пробували,
Із города Озова умісті із плїну утікали,
Тільки ми свого брата найменшого
Піхого-піхотинця
У турецькій у бусурменській великій неволі
покидали"[16].
Стали отець-мати обіди справляти,
Молебні наймати;
Стали найстаршого сина із двору зсилати,
Стали його обчеством-народом
К розстрелу випровождати.
Став найстарший брат
Горко плакати-ридати,
Свого брата найменшого
Піхого-піхотинця споминати:
„Лучче мені було тебе, брате,
У турецькій у бусурменській великій неволі
Тебе доглядати,
А чим мені, брате, між своїм народом
У своїм безрідді смертю постраждати"[17].

„Кіевская Старина", 1902, IV, с. 317.

Н. Бѣгство трёх братьев из Азова[1]).

Ой то не пилі то пилили,
Не тумани вставали,—
Як із землі турецькоі,
Із[2]) віри бесурменскоі
З города Азіва, з тяжкоі неволі три братики
втікали.
Ой, два кінними, третій піший пішениця,
Як би той чужий чужениця.
За кінними братами біжить він пудбігае.
Об сири коріння, об біли каміння,
Біли ніжки свої козацьки посікае[3]),
Кровью слѐуди заливае,
Ой[4]) до кінних братів добігае,
Коней за струмени хопае,
Слезьми поливае,
Словами промовляе:
Братики мої рідненькиі,
Як голубоньки, сивенькиі,
Станьте,—конів попасите,
Мене обіждите,
Із собою візмите,
До городів христіянских, хоч мало[5]), підвизите.
Тиі брати тее зачували.
Словами[6]) промовляли:
Братіку ти наш рідний,
Як голубоньку, сивий!
Гей[7]); ми і сами не втечемо
І тебе не візмемо.
Буде з города Азіва погоня вставати,
Тебе, братику, минати[8]).
Будуть в тирнах да в байраках
На спочинках минати,
А нас будуть кінних догоняти,
Стріляти, рубати,
Або жівцем в гіршу неволю завертати.
Тее промовляли,
Оттіль побігали[9]):
Найменьший братець піший піхотинець
За кінными братами угоняе,
Коні за струмени бере, хопае,
Дрібними слезами обливае,
Словами промовляе:
Братіки[10]) мої рідненьки,
Голубоньки[11]) сивенькиі,
Не хочете ви мене з собою брати[12]),—
Назад коней завертайте,
Із піхвов гостри шабельки виймайте,
Мені з пліч голивоньку здыймайте,
Тіло мое порубайте,
У чистом полі поховайте,
Звіру да птиці, Туркам на поталу не подайте.
Тиі брати тее зачувалы,
Назад коней завертали,
Словами промовляли:
Братику мий[13]) милий,
Голубоньку сивий,
Що це ти кажеш,
Наше сердце ножем мов[14]) пробиваеш.
Руки наши на тебе не здімутьця,
І шабельки на дванадцять частей розсиплютьця.
І душа наша гріхув до віку вічного не від-
купитьця.
З роду, братики[15]), сёго не чували,
Щоб рідною кровью шабли промивали,
Або гострим спісом оброщеніе брали.
—Прошу же вас, братця[16]),
Хотя ж ви мене одно милосердіе майте:
Будете в терни да в байраки в'їізжати.
В запилі тернове вірховиття стинайте,
На дорогу покидайте:
А нехай же я буду знаты[17]),
Куди за вами кінними братами тікати.
Уже два кінни козаки
В терни да в байраки в'їізжали;
Середульший братець милосердіе мае,—
В запилі тернове верховіття стинае,
На дорогу покидае,
Найменьшему брату признакбув составляе:

---

[15]) Пропущено рядок: Стали вони своїх синів у дом зазивати. [16]) В чорн. помилка: у вічі не видали. [17]) Зазначено варіянт: у своїх участках.

[1]) Правопис затримано той, що в оригіналі, тільки викинено ъ, инших змін не рішились ми робити, щоб не порушити несвідомо точности запису. *Варіяції Пархоменка при співі:* [2]) Да із. [3]) свої біли ніжки. [4]) *Пропущено.* [5]) мало що підвезите. [6]) На брата словами. [7]) Гей та. [8]) будить пішого минаты. [9]) поіѐзжали. [10]) Ой, братыкы. [11]) Як голубонькы. [12]) Прошу же вас хоть одно мылосердие майте.—Не хочете вы мене з собою браты. [31]) Ты наш. [14]) Мов ножем. [15]) Із роду, братыку. [16]) *Ряд. 64—65*: Ой братыкы мої мылы—Як голубонькы сывы—Не хочете вы мене стріляты-рубаты—Прошу же вас, братця—Хоча ж одно мылосердие майте [17]) У городи христианськи до отця до матери до роду втікаты.

А нехай же і він буде знати,
Куди за нами до отця, до матери, до роду[18]) втікати.
З тернів да з байраків виїзжають[19]),
На полівку взбігають,
На степи високи,
На шляхи широки,
На дороги росхильни.
Тоді середульший братець велике милосердіе мае,
До старшого словами промовляе:
Що ти, брат, знаешь, — давай ми з себе сині жупани скидати,
Червону да жовту китайку видирати,
На дорозі покидати,
Найменьшему брату признакỏув составляти:
А нехай же і він буде знати,
Куди за нами кінними братами[20]) тікати.
Старший братець из горда словами промовляе:
Що мині за вдобство свое турецьке добро на шматки рвати,
Та по шляху розкидати,
Найменьшему брату признакỏув составляти?
Він і жив і здоров буде,
Так без всяких признакỏув до дому[21])прибуде.
Середульший братець велике милосердіе мае,
У себе червону та жовту китайку видірае,
На дорогу стеле, постилае,
Найменьшему брату признакỏув составляе:
Нехай[22]) же він буде знати,
Куди за нами[23]) до отця, до матері, до роду втікати!
Тоді ж то середульший братець милосердіе мав,
До старшого брата словами промовляв:
Тут, брате, води погожи, травы хороши,
Очерети вдобни[24]),
Станьмо,—конів попасимо,
Мало-немного[25]) обіждимо,
Чи не прійде до нас піший піхотинец?
Старший братець із горда словами промовляе:
Чи еще тобі турецька каторга не увірилася,
Сира сириця в руки не в'їідалася.
Ото, як будеш найменьшого брата пỏужидати[26]),
Буде з города Азіва велика погоня вставати,
Його буде пішого на спочинках минати[27]),
А нас буде кінних догоняти,
На три штуки рубати,
Або живцем у гіршу неволю завертати.
Найменьший братець, піший піхотинець[28]),
У терни[29]) да в байраки убігае,
Тернове верховіття ізнахождае,
Бере в руки, хопае,
Дрібними слезами обливае,
До сердця козацького молодецького прикладае[30]):
Ой тут же мої[31]) братики проїзжали,
Велике на мене милосердіе мали,
Мини на дорогу признакỏу покидали[32]).
Біжить він пỏудбігае,
Із тернуов да з байраків, із мелюсів вибігае,
На полівку збігае:
Нема не тернів, не байраків
Да не яких признаків,—
Тілько поле леліе,
На йому трава зеленіе...
Біжить він поудбігае[33]) на степи високи,
На шляхи широки,
На дороги росхильни,
Червону да жовту китайку знахождае,
Бере в руки, хопае,
Дрібнимі слезами обливае,
До сердця козацького молодецького прикладае,
Словами промовляе:
Не дурно сяя китайка по шляху валяе,
А, відно, моіх братів живих на світі не мае,
Відно з Азіва велика погоня вставала,
Мене[34]) в тернах да в байраках на спочинках минала,
А моіх братів[35]) догоняла,
На три штуки[36]) рубала,
Чи живих[37]) у гіршу неволю завертала!
Ой, як би міг би я знати,
Чи моіх братів постріляно, чи порубано[38]),
Чи живих[37]) у руки забрато,—
Гей!—да пійшов би я по степах блукати,
Тіла козацького молодецького шукати,
Тіло козацьке молодецького ізнаходити,
В чистом полі поховати,
Звіру да птіці на поталу не подати.
Біжить он подбігае,
Аж тільки своіх братів слідỏучки забачае.
Побила[39]) козакỏув в полі
Разом три недолі:
Перва недоля—безвідде,
Друга недоля—безхлібье,
А третя—буйний вітер із ніжек валяе.
До Савур-могили дохождае,
На Савур-могилі безпечно оддихать легае,
Із неба води й погоди дев'ятого дня дожидае.
Що туда до його вовки сироманьці дохождали,
Орли чорнокрильці налетали,
У головках сідали,
Хотіли заздеголя живота темни похорони одправляти.
Він на йіх соглядае,
Словами промовляе:
Вовки-сироманці,
Орли-сизокрильці[40]),
Гості мої мили,
Мало-немного обіждите,
Покіль[41]) душа з тілом розлучитьця.
Тоді будете до мене нахождати,
Тіло мое жовковати,
Жовту кість по балкáм разношати,
По-під зеленними яворками ховати,
Камишами укривати.
От ногами не пуийде і руками не вуизьме,
Ясно очима на небо не взгляне.
Він[4]) на небо соглядае,
Словами промовляе:
Голова моя[42]) козацька,
Голова моя[42]) молодецька!
Ти пробувала в землях турецьких,
В вірах бесурменських[43])!
Девять ден у устах хліба-соли не маю,
На безвідді[44]) погибаю.
Тож не хмари наступали[45]),
Не дрібни дощи накрапали,
Як душа козацька, молодецька
Із[46]) тілом разлучилась.
Що тогді[47]) до його вовки-сироманьці [дохождали,
Біле тіло жвакoвали,
Орли чорнокрильці налітали,
У головках сідали,

---

[18]) Куды за нами кінными братамы втікаты. [19]) На Савур-могылу в'езжають. [20]) До роду [21]) І сам у городы христіанськы прибуде. [22]) А нехай [23]) За кінными братамы до роду утікаты [24]) Удобны [25]) Найменьшого брата підождымо [26]) выжыдаты. [27]) В тернах та в байраках мынаты. [28]) Гей найменьшый... пішеныця. [29]) Уже в терны. [30]) прыкладае, словамы промовляе. [31]) Мої два [32]) Прызнаку мені составлялы—А нехай буду знаты—Куды за нымы до роду втікаты [33]) подбігае—Ой на полівку вбігае. [34]) Мене пішого [35]) А йіх кінных [36]) стріляла-рубала [37]) живцем [38]) братів порубано, чи моих братів постріляно [39]) Дя побыла [40]) Арлы-чернокрыльци. [41]) Покуль. [42]) Голова ж ты. [43]) Додано: А прыйшлось на безхлібьи на безвідді погыбаты. [44]) На безвідді, на безслідді. [45]) Дод.: Не буйны вітры повівалы. [46]) Із грішным. [47]) туды.

На чорни кудрі наступали,
З-під лоба кари очи висмикали;
А ще зозулі налітали,
У головах сідали,
Як рідни сестри, коковали;
А ще дрібна птиця валітала,
Коло жовтоі кості тіло [48]) оббірала;
Вовки сироманьці нахождали,
Жовту кість по балкам разношали,
По-під зеленими яворками ховали,
Камишами укривали,
Жалібненько квилили-проквиляли:
То ж вони [49]) темний похорон отправляли.
Уже два кінни козаки
До річки Самарки стали вибігати [50]),
Стала іх темна нічка обіймати.
Тоді ж то старший братець словами промовляе:
Отут води погожи і трави хороши,
Очерети удобни й могили високи.
Станьмо, коні попасимо,
Покіль сонце обігріе,
Чи не прибуде до нас наш піший піхотинець [51]).
Теперь я на його велике милосердіе маю.
Усю добич із себе скидаю,
Його между коней хватаю,
—Було, братець [52]), тоді хватать, як я казав,
А теперь уже девят ден хліб-сіль йів,—
Досі на світі немае.
Коній пустопаш попускали,
Кульбахи під себе [53]) слали,
Ружжа по комишах ховали,
Безпечно отдихать полягали,
Святоі зарі дожидали.
Як став божий світ [54]) освітати,
Стали козаки на коній сідати,
Через річку Самарку [55]) у землі хрістіянськи пройізжати.
Старший [56]) братець промовляе словами:
Як будемо, брате, до дому [4]), доотця, до матері дохождати,
Як будем ім правду казати?
Будем ми ім правду казати,
Дак будуть нас отець-мати
До віку вічного проклинати.
А будемо ми перед йіми лгати,
То буде нас Бог відомо і невідомо карати.
А [57]) так, брат, скажемо: не у одного пана пробували,
Не один хліб-сіль йіли;
Ночноі доби з тяжкоі неволі втікали.
Дак ми до його [58]) зайізжали:
Увставай, братець, з нами,—казали,—з тяжкоі неволи втікати [59]).
Дак він нам, будто, так сказав:
Утекайте ви, братця,
А я буду тут оставатьця,
Чи не буду лучшого щастя і долі собі мати.
Старий отець-мати помруть,
Дак будем на полу грунти-худобу паювати,
Не буде треттій меж нами мішати.
Тее промовляли,
Воттіль пойізжали.
То ж не орлі чернокрильці заклекотали,
Як йіх Турки, яничари з-за могил напали,
Постріляли, порубали,
Коній здобичу назад завертали.
Полягла двох козаків голова вищше річки Самарки,
А треття у Савур-могили [60]).
А слава сяе [61]),—не умре і не поляже
Отнині і до віка;
Даруй, Боже, вам, господа,
Всім слушащим на многая літа [62]).

М. Сперанскій, с. 4.

О. „Про Озівських братів“ („про піхотинця“).

1. Гей, у святу неділеньку 4 + 4
То рано-пораненько. 3 + 4
Гей, то не чорні хмари наступали,
Не дрібні дощі накрапали,
Гей, то не сиві тумани й уставали,—
Як три брати з турецької,
Бусурменської, тяжкої неволі,
Із города Озова утікали. 4 + 3 + 4
3. Ой, то два брати кінних,
А третій брат менчий, піхотинець,
За кінними братами й уганяе,
За стремена хватае,
До братів рече, слова промовляе.
4. Ой, то рече, слова промовляе,
Братами називае:
„Ой, брати рідненькі,
Голубоньки сивенькі,
Та станьте ви, хоч мало підождіте! 4 + 3 + 4
5. Гей, хоч мало підождіте, 4 + 4
Мене міждо себе 6
На коні возьміте, 6
А хоч мало верст підвезіте!“ 5 + 4
6. Ей, середущий брат
А ще добре дбае,
До старшого коня повертае, 4 + 6
Ласкаве слово промовляе:
„Ой, брате рідненький,
Голубочку сивенький!
Ой, станьмо ми, хоч мало підождімо! 4 + 3 + 4
7. Гей, хоч мало підождімо, 4 + 4
Міждо себе на коні возьмімо, 4 + 6
А хоч мало верст свого брата підвезімо“.
8. Ой, то старший худо дбае, 4 + 4
До середущого коня повертае 6 + 6
І худо слово промовляе:
„Чи маем ми ожидати,
То буде за нами турецька, бусурменська,
А тяжка неволя вганяти,
Наше тіло сікти та рубати. 4 + 6
9. Ой, то наше тіло сікти та рубати, 6 + 6
Або будуть у тяжку неволю 4 + 6

---

[48]) Біло тіло. [49]) воны козацькый молодецькый. [50]) добігаты [51]) пешаходець. [52]) брат. [53]) Під головы клалы. [54]) У полі світ, [55]) Самарку переізжаты—У городы христіянськи утікаты. [56]) Ой тоді ж то старшый. [57]) А хиба. [58]) До його будьто. [59]) казали.—У городы христіянськи до роду утікаты. [60]) Что такое „Савуръ-могила“ пѣвец точно не знает: „Гора, чи що, близко Запорожжю; кажуть, из-за порогами“, как ему сказал какой-то его знакомый Яворскій. Прим. Сперанського. [61]) сяя [62]) р. 269—70: Даруй, Боже, мыру хрещеному на многая літа.

Конем завертати, 6
То лучше нам брата свого менчого 4 + 7
Та по вік у вічі не забачати. 6 + 5
10. Гей, то вже нам брата свого менчого
По вік у вічі не вбачати.
Чи маєм ми те хазяйство 4 + 4
На три часті розділяти,— 4 + 4
Будем на двох розділяти, 4 + 4
У двох паювати, 6
А батькові-матері неправду виявляти.
11. Гей, то будем батькові й матері
Неправду, виявляти,
Гей, то будем ми казати:
Хоча ми вмісті пробували, 5 + 4
Одному цареві присягали, 6 + 4
Ми-ж свого менчого брата
А за дев'ять років не забачали". 6 + 5
12. Ой, то середущий брат
А ще добре дбає,
До старшого словами промовляє,
Ласкаве слово промовляє,
Сльозами проливає:
„Ой, брате рідненький,
Голубочку сивенький!
Як то нам батькові неправду виявляти?!
13. Ой, то дарую тобі, брате, 5 + 4
І мою часть поживати,— 4 + 4
А я не буду свого брата | найменчого
А в чужій чужині покидати". 6 + 4
14. Ой, то бігли вни день не два,
Не три, не чотирі;
Як стали до лісів добігати,—
Гей, то став середущий брат
Словами промовляти, 3 + 4
Сльозами проливати: 3 + 4
„Ой брате рідненький,
Голубоньку сивенький!
Тут луки великі 6
І трави зелені, 6
Станьмо ми, коні попасімо! 3 + 6
15. Гей, то станьмо ми, коні | попасімо, 5 + 6
Свого менчого брата,
Пішого піхотинця | підождімо!"
Гей, то старший брат худо дбає.
До середущого словами промовляє,
Та із-за плеча нагайкою крає.
16. „Гей, чи маєм ми его ожидати, 5 + 6
То будем ми врем'я теряти,—
Лучше будем поскорійше 4 + 4
А з сих градов й утікати". 4 + 4
17. Ой, то менчий брат, піший піхотинець, 5 + 6
За кінними братами вганяє,
Гей, на сироє корінє,
На біле камінє
Та ноги пробиває, 3 + 4
Кров сліди заливає, 3 + 4
Пісок рани засипає, 4 + 4
А все братів кінних доганяє. 6 + 4
18. Гей, міждо кінних братів й убігає,
За стремена хватає,
До братів рече, слова промовляє:
19. „Гей, брати рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Чи маєте мене покидати,—
То лучше мені з плеч голову здійміте,
Гей, моє тіло християнське
В сиру землю поховайте, 4 + 4
І птиці на поталу не подайте!"
20. Ей, став брат ставати | на Самарці, 6 + 4
До брата словами промовляє: 6 + 4
„Ой, брате рідненький,
Голубоньку, сивенький!
Тож моя рука не здійметься,
І меч мій не осмілиться!
Як то братові менчому
А з пліч голову здіймати,
А в сиру землю тіло ховати
І птиці на поталу не дати—
То лучше нам уміссті всім трем помірати!"
21. Гей, то середущий брат усе добре дбає.
Верхове древо ламає,
А найменчому брату,
Пішому піхотинцю,
На прикмету покидає. 4 + 4
22. Гей, як стали у ліси убігати,
Не стало верхового древа ламати:
Гей, то з тернів віти стинає,
А найменчому брату,
А пішому піхотинцеві,
На прикмету покидає. 4 + 4
23. Як не стало дерева ламати, 4 + 6
Ані тернів нахождати, 4 + 4
То став на собі | білий каптан обривати,
А найменчому брату,
Пішому піхотинцеві,
На прикмету покидати. 4 + 4
24. Ей, то китаєві штани | на собі має,
Так то обриває,
А менчому брату,
Пішому піхотинцеві,
На прикмету покидає. 4 + 4
25. Як стали до Савур-могили | добігати,
На Савур-могилуісхождати,
Гей, то став середущий брат
Словами промовляти,
Сльозами проливати:
„Ей, то тут то степи великі
І трави зелені:

Станьмо ми, козацькі коні | попасімо,
Сами оддихнімо,
А свого менчого брата
На послідній дорозі підождімо!“ 4 + 3 + 4

26. Ой, то став середущий [старший] брат
Словами промовляти:
„Чи маєм ми ожидати,
То будем урем'я теряти;
А будем додому приїжджати,—
Батькові-матері будем неправду виявляти“.

27. Гей, то менчий брат, піший піхотинець, 5 + 6
За кінними братами вганяє,
Як став на Савур-могилу | добігати,
На Савур-могилуісхождає,
На сонце поглядає:
„Гей, і сонце високо
І дом далеко,
Та вітер повіває,—
Мене, бідного козака,
А з білих ніг валяє.

28. Гей, то мабуть в-останнє оддихаю,
Та буду спочивати,
Бо вже перве безхліб'є,
Друге безвіддє,
А третє бездорожа.

29. Бо вже дев'яті сутки,
Як я хліб поїдав,
Гей, то дев'яті сутки,
Як я воду пивав;
Ой, мабуть уже не буду | оддихати.
На могилі помірати...“ 4 + 4

30. Ой, як став спочивати,
Та стали з чужої сторони
Орли налітати,
Ей, то на кучері сідають,
А з-під лоба очі винімають... 6 + 4

31. Ей, вовки-сіроманці набігають,
У вічі заглядають...
Ей, то став словами промовляти,
Сльозами проливати,
Вовків-сіроманців братами називати:

32. „Ой, орли сизокрилі,
Брати рідненькі!
Вовки-сіроманці, | підождіте, 6 + 4
Поки моя душа з тілом розлучиться!“ 4 + 4 + 4

33. Як став Господа милосерного умоляти,
Та став молитви сотворяти:
„Гей, та прийми мою, Господи, душу!
А вам, вовки-сіроманці 4 + 4
Моє тіло пожирати 4 + 4
І кости в купцах розносити, 5 + 4
В сиру землю загрібати... 4 + 4

34. А вам, орли сизокрилі, 4 + 4
Моєю кров'ю запивати... 5 + 4
Та не було ту ні людини, 5 + 4
Ні близької сусідини, 4 + 4
Та ні брата, ні сестри,
Ні отця, ні неньки,
Ні вірної дружини,
Щоб моє тіло | прибрати, 5 + 3
А в сиру землю поховати...“ 5 + 4

35. Гей, то тільки зазуля сива сідала,
Та та кувала, | общебетала,
Отцеві й матері (всего не наказала або в саду на... наказала).

36. Ей, у саду кувала, | щебетала,
Батькові-матері про їх сина спогадала.

37. Як стали старші сини
Додому приїжджати,
Як став старший син
У дом ухождати,
Батькові-матері неправду виявляти:

38. „Хотяй ми, отець та мати,
Одному цареві | присягали, 6 + 4
Так не в одному місті | пробували,
А менчого брата,
Пішого піхотинця,
А за дев'ять років не забачали“.

39. Гей, то середущий син
У дом ухождає,
Батькові й матері правду виявляє,
Сльозами проливає:
„Гей, хотяй ми, отець та моя мати,
Одному цареві присягали,
То ми вмісті бували
А в плін попали,
А з города, із Озова,
Із пліну й утікали.

40. Ой, із города, з Озова,
Із пліну втікали,
Ми-ж свого брата менчого,
А пішого піхотинця,
А по тій дорозі покидали“. 6 + 4

41. Став отець та мати
Словами промовляти, 3 + 4
Сльозами проливати, 3 + 4
Свойих синів кляcти-проклинати: 4 + 6

42. „Гей, то бодай то ви щастя-долі | не мали,
Як ви свого брата
А менчого, ще й найменчого,
А по тій дорозі покидали!“ 6 + 4

43. Стали старшого сина
З подвір'я зсилати,
А менчого сина | поминати.

Гей, сотвори то йому, Господи,
вічную пам'ять,
А всім слухающим головам
На многая літа!
44. Ой, то став старший син
Словами промовляти, 3 + 4
Сльозами проливати: 3 + 4
„Ей, то лучше було, брате най-менчий,
А з тобою вмісті помірати...“ 6 + 4

Ф. Колесса, І, с. 157.

П. „Про піхотинця“ (фрагмент).

1. Ой, не тéмнії тумáни то налягáли, 5+3+5
Та не дрóбнії дóщики | ой накрáпали.— 5+3+5
Тó три браті́ з турéцької землі,
З бусурмéнської невіри
Утікáли, й утікáли. 4+4
2. О, два брати то на кóніх, 4+4
Трéтій піший-піхоти́нець; 4+4
Своїх братóв він доганя́є, 5+4
Міждо кóні й убігáє, 4+4
За стремéна їх хватáє, 4+4
Сизими голубáми називáє: 3+4+4
3. „О, браті́ мої ріднéнькі,
Голу́бчики сизéнькі!
Стáньте ви, кóні попасíте,
Менé, менчого брáта,
Пішого піхоти́нця, обождíте!
О, хóч на свої кóні молодéцькії,
Дóбрії, козáцькії возьміте,
Та однýю ми́лю верст подвезíте!
4. А хóч моє козáцькоє-молодецькоє тíло
Врагáм на потáлу не пустíть!“
5. О, два брáти скóро з невóлі й утікáли,
З гóрода й Азóва,
Із турéцької віри, 7
З бусурмéнської вíри 7
Утікáли, й утікáли. 4+4

Ф. Колесса, І, с. 177.

Р. „Про піхотинця“ (фрагмент).

1. Ой! óй, то не пи́ли пили́ли,
О, то не тумáни й уставáли,— 6+4
Ой, то три брáти з землі турéцької,
З вíри бусурменської,
З тя́жкої невóлі утікáли. 6+4
2. Ой, два кóнних, третíй піший пішени́ця, 4+4+4
Як чужáя чужени́ця: 4+4
Ото за кóнними й уганя́є, 6+4
За стремéна хватáє,
Та до їх словами промовля́є: 6+4
3. „Ой! брáтчики мої рóдні,
Голýбоньки-ж си́ві!
Стáньте собі, кóні попасíте, 4+6
Наймéнчого брáта,
Пішого піхоти́нчика, обождíте,
Хоч на кóні та возьміте, 4+4
В християнськії городá подвезіте!
4. Ото, брáти, то я бýду знáти, 4+6
Куди́ то з землі турéцької,
З вíри бусурменської,
З тя́жкої невóлі
В християнськії городá
До отця́, до нéньки прибувáти. 6+4
5. А не хóчете на кóні й узя́ти,— 5+6
З плíч головóньку ізнімáйте!“ 5+4

Ф. Колесса, І, с. 178.

С.

Е полем, полем чигринським, битим шляхом калеїнським
А тогда то утєкав полчок мал-невеличок.
Да три братіки радненьки, галубчики сивеньки, тавариши-же сердешни.
Два братіки конная кананица, а трейті брат пам'їжда їми п'їшая пешаница,
Да так, єк чужая чуженица.
А вїн бежить-пудбегає, сльозна плаче-ридає, стиха славами прамавляє.
„Ой братіки маї радненьки, галубчики сивеньки, товариши-ж сердешни,
Да станьте коней ви папасѣте, мене, меншаго брата, заждѣте[1]),
И с сабою на коні вазьмѣте і по повмилі в гарада християнски да ацца-матери-же пудвезѣте.
Або мині, меншаму брату галївку с плѣчже єк галку знімѣте,
Да не падайте-же Туркам безбожним мене на паталу“.
А старши брат невзелике всердіє має, гойстру шаблю винімає, на тавмак накладає
Да свайму меншаму брату голаву стинає.
А середїльши брат велике всердіє має,
Голою рукою за мѣч хватає:
„Мѣч твая не азьми, рука твая не зніми,
Хоч мѣч твая їзьме, то рука твая не зніме,
Душа наша грехув не скупить“.
Таді середїльши брат велике всердіє має,
Сльозна плаче-ридає, стиха славами прамавляє:
„Братіку мїй радненьки, галубчику сивеньки, таваришу сердешни:
Єк будем ми в гарада християнськи прибувати,
Єку ми будем аццу-матери правду казати
Аб свайму меншаму брату?“
А середїльши брат каже:
„А таку ми будем аццу-матери правду казати,
Шо не в адного Турчина ми бували,
Не адну хлѣб-сїль уживали.

[1]) ѣ є тут дифтонгічний звук i͡e. Характеристику його див. в описі О. Курило, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів, Київ, 1924, с. 16—20.

Дак ми адин аб аднаму-же й не знаємо.
Да не нумо ми коней папасать,
Да не нум-же єго абжидать.
І не нум ми єго ис сабою на коні брати
Да д аццa-матери прибувать,—
А будем ми лучче в терни да байраки в'єжджати,
Тернам да байракам верхи стинати
Да свайму меншаму брату на прикмету-же пакидати".
А в'єжджали ани в терни да байраки
Да в трейті казацкі маладецки признаки.
Тернам да байракам верхи стинали,
Свайму меншаму брату на прикмету-же й пакидали.
Виєжджали вани с тернӥв да з байракав
Вибегали вани на степа Самарськи на паля Муравськи,
Не стало им не тернӥв не байракав
Не трейтіх маладецких-же признакав.
А середӥльши брат велике всердіє має,
Чирвону китайку на сабі паривае
Да свайму брату меншаму на прикмету-же пакидає.
А тегда менши брат бежить-пудбегає
Убега вӥн у терни да в байраки,
Да в трейтіє казацки признаки.
Вибега вӥн на степа Самарськи, на паля Муравськи,
Да не стало єму не тернӥв, не байракав,
Не трейтіх казацких признакав.
А вӥн-же бежить вӥн пудбегає, чирвону китайку знахаждає
Єк серденьку прикладає, горка плаче-ридає,
Стиха славами прамавляє:
Ах братіки маї радненьки, галубчики сивеньки, таварищи-же сердешни
Чи вас парубана, чи вас пасѣчена
Єкби я вас мог изнахаждати,
Дак мог-би вас хоть па калѣна у сиру землю схаранити
А ще таго-ж то казак не знає,
Шо єго в полі при битӥй дарозі три пагоді спаткає:
Перва пагода— бесхлѣб'є,
А друга пагода—безвӥдде
А трейтя пагода—казацке-же маладецке-же безгалӥв'є.
А ще вӥн бежить-пудбегає,
Пудбега вӥн да Савур-магили:
„Ах ти Савур-магила, да будж-же ти минѣ на чужӥй старані атец-мати радіма".
Як сеє казак згаварив, так барске избаяв:
Нагами не пӥйде, руками не зніме, галави-же завсім не зведе.
Сизаперли арли налетали,
Твар єго зневажали.
А вӥн ще непишен бував, да свої біли руки в кармани пасилав, да без міри пораху набирав да без міри в пуштон накладав,
Да сваїм гостям нев'ѣрним гастинца-же пасилав:
„Гості-ж маї нев'ѣрниє, арли сизаперлиє,
Тагда ви будете налетати, буде знизу з Нистра вѣтер павивати,
І буде чорна (вар. синя) хмара наступати
І буде дрӥбен дорщик накрапати.
І тагда мая душа с тѣлом пращенє буде мати".
Як сеє казак згаварив
Так з Ністра вѣтер павиває
Синя хмара наступає, дрӥбен дорщик накрапає
Тагда сизаперли арли налетали, на кудли єму наступали, з лоба кари очи витягали, твар єго казацку, маладецку зневажали.
Тѣло єго християнське да кості па чистаму полю растаскали.
А сиє два братіки радненьки, галубчики сивеньки, таварищи сердешниє,
Прибегали вани да рѣчки Салтанки, да криници Валганки.
Там їх парубана, там їх пасѣчена,
І велики скарби з їх пабрата,
І всѣм тром слава і держава
Вѣжняя (вічная) паметь [1]).

Запис О. Курило від С. Панченка.

Т. Дума про трьох братів Озовських [1]).

Ой із города из Озова утікав мал полчок, бул невеличок [2]).
Єк було собі три братіки родненьки, голубчики сивеньки, товарищи сердечні [3])
То два братіки кӥнная кананица, треті брат п'їшая пешаница, да так-же єк чужая чужаница
Шо ти два братіки їдуть-поєжджають, а менши (вар. трейті) брат бежить-пудбігає, стиха словами промовляє [4]):
„Братіки мої родненьки, голубчики сивеньки, товариши сердечні,
Станьте й коней попасіте, мене, меншого брата, зождіте, да с собою [5]) на коні возьміте,

[1]) Неоднакові фонетичі форми одного слова—не помилка: так проказував співець. О. К. [1]) Сей-же текст записала і Л. Шевченко підчас побуту П. Кулика в Києві в листопаді 1926 р.; ріжниці між записами дуже невеликі; подаємо їх тут як варіянт T_1. [2]) T_1: Із города, із Озова був полчок, мал невеличок. [3]) Подані тут незвичні форми пояснюю книжним впливом: кобзареві инколи поводир його читав думи з книги Д. Ревуцького: Українські думи і пісні історичні (примітка О. Курило). [4]) Мабуть замість: ізгорда, кобзар пояснив: із серця, сердито (прим. О. К.). [5]) T_1; і с собою.

У города у християнськи мене хоть по помилі (по милості, прим. О. К.) мене-ж[6]) пудвезіте“.
Тогда то старши брат ізгора[7]) промовляє:
„Нашо ми будем коней попасати, свого меншого брата ждати.
Сами (вар. лучче) ми будем удвох у городи[8]) християнськи прибувати
Да напол будем худобу пайовати
Й а трейтюю часть поміждо собою.
Середӱльши брат стиха словами промовляє (вар. одвічає[9]):
„Ходж-же ми сами будем в города християнськи прибувати
(вар. Ходж-же ми сами будем прибувати)
Да напол худобу будем пайовати,
То до в'їку в'їшнєго ми не будем-же мати,
Єку ми оцу правду, матери будем казати?“
„Не в однӱй Турещині пробували,
Не один хліб-соль уживали,
Да не знаєм один об одному, де хто дівся“.
Тогда то менши брат бежить-пудбігає,
Стиха словами промовляє:
„Братіки мої родненьки, голубчики сивеньки, товариши сердечні,
Станьте, коней попасіте, мене меншого брата зождіте[10])
І с собою на коні возьміте[11]),
В города в християнськи мене хоть по помилі пудвезіте;
А коли головку мині іс пліч єк галку ізніміте,
Да не подайте-ж мене Туркам безбожним мене на поталу“.
Тогда то старши брат іспуд правого бока м'їч вимає,
Середӱльши брат голою рукою за м'їч хватає
Да ще стиха словами промовляє[12]):
„М'їч твоя не возьми́ і рука твоя не здими́,
А ходж-же (вар. А хоч) м'їч твоя вӱзьме і рука твоя здиме,
То до в'їку в'їшнєго наша душа грехӯв[13]) не скупицца.
Лучче-ж ми будем їхати-поєжджати,
Тернам да бар'якам[14]) (байракам; це сосницька форма, О.К.) будем верхи стинати
Да свойму меншому брату будем на примету покидати“.
Виєжджали вони на стипа́ Самарськи, на поля Муравськи,
Не стало їм не тирнов, не бар'яков, не трейтіх козацких-же молодецких-же признаков.
(Тогда то) середӱльши брат великеє усердіє має,
На собі чирвону китайку пориває
Да меншому брату на прикмету[15]) єму покидає.
А менши брат бежить-пудбігає,
Чирвону китайку знахождає,
Да к щирому свойму серцу прикладає,
Стиха словами промовляє[16]):
„Братіки мої родненьки, голубчики сивеньки, товариши сердечні,
Да чи вас постреляли, чи вас порубали, чи в катержну роботу побрали?
Шо мог-би я вас изнаходити,
То в сиру землю (у вар. додано хоть) по коліна мог-би схоронити“.
А вӱн козак уп субі не знає[17]),
Шо його в чистим (зам. чистӱм, О. К.) полі троє й нещастьов споткає.
Первоє нещастє бесхліб'є, друге безвӱддє, а трейтє козацке-же молодецке-же безголӱв'є.
І виходить вӱн на чистеє поле ик Савур-могилі[18]):
„Савур-могила, Савур, буд-же мині при нещасний (зам. нещаснӱй, О. К.) годині отец єк мать[19]) родниє[20])“.
Єк вӱн сеє зговорив, так[21]) баздер добри учинив,
Ногами не пӱйде, руками не здийме, голови козацкої молодецкої вӱн уже пӱдниме.
Тогда то сизоп'їрли орли налетали, на чорниє йому кудли наступали да з лоба ґлаза[22]) винімали.
А козак непишен бивав[23]), згора уставав да безм'їру в пистони[24]) пороху покладав,
Да гостям своїм нев'їрним гостинец-же вӱн їм слав[25]):
„Орли ви мої сизоп'їрли, гості ви мої нев'їрни.
Тоді (вар. Тогда) ви будете прилетати

---

[6]) T_1: по-помилі до отца й матері, мене в города християнські підвезіте. [7]) T_1: старши брат середульшому із гора. [8]) T_1: Будем сами в города. [9]) Рядки 13—18 в T_1:

Середульши брат на старшого брата промовляє
Братіку муй родненький, голубчику сивенький, товаришу сердечний
Хоч-же ми сами будемо прибувати, як ми отцу матері
Да такую будем правду казати: не в одной Турещені пробували.

[10]) T_1: брата с собою возьміте. [11]) Рядки 25—28 T_1:

А не дайте Турку безбожнику мене на поталу
А коли... головку менє̑и ісплєч, як галку ізнєміте

[12]) T_1: додано: Братіку муй родненьки, голубчику сивеньки, товаришу сердечни. [13]) T_1: гереху. [14]) T_1: бар'яком верхи. [15]) T_1: приміту покидає. [16]) T_1: Да ще стиха... [17]) T_1: А козак. [18]) T_1: Доходить він до Савур могили. [19]) T_1: Савур, Савур ти Савур могила. [20]) T_1: як отец і мать. [21]) T_1: дик. [22]) На моє запитання, чому „ґлаза“, а не очі, кобзар відповів: „ґлаза краще, очи некрасиво“. О. К. [23]) T_1: да з гора. [24]) T_1: да в пістони без міру. [25]) T_1: гостинець слав.

(вар. налетати), єк моя гр'їшна душа ис тілом буде прощеніє мати [26]).
Изнизу из Нистра стиха в'їтер повиває, дробен дорщик накрапає [27]), синя й хмара наступає.
Тоді (вар. Тогда) гр'їшная [28]) душа козацка молодецка ис тілом прощеніє-ж вона має.
Тогда (Й а) ти два братіки їдуть-поєжджають
Доєжджають вони до криници Салтанки, до р'їчки Валґанки.
Тогда то середійльши брат велике всердіє має,
На старшого брата стиха словами промовляє [29]):
„Братіку мйй родненьки, голубчику сивеньки, товаришу сердечни,
Станьмо, коней попасімо, свого меншого брата изождімо [30]),
С собою на коні возьмімо, в городи в християнськи (його) по помилі його пудвезімо,
Та не подаймо брата свого Туркам безбожним на поталу.
(А) вони оп собі ничого не знають [31]),
Шо їх позаду [32]) турецка погоня [33]) здоганяє,
Тогда то їх постреляли и порубали, б'їлою сирицою назад руки пов'язали, синім аксаментом-же ґлаза вже засипали [34]).
Шо ти два братіки померло коло р'їчки Валґанки, коло криници Салтанки [35]),
У тяжкйй неволі.
А менши брат помер у чистим полі на Савур-могилі
І всіх превославних християн много льєт у світі їм прожити [36]).

Запис О. Курило від П. Кулика.

У.

(запис 12 липня 1924 р.)

1. А в городі Зазóві
там жила баба Лазóва:
Ана жила-праживала,
трох синуов мала,
Дай на вайну
виправляла.

2-а. Дак два браття | то мали по кинициє
А трейтій брат | піша-пішаниця.

(запис 26 серпня 1924 р.)

1. .... (так, як і в записі 12 липня 1924 р., але далі — замість 2-а нижче наведений рядок 2-б і далі).

2-б. Дак стáрши й пудстáрши сини
мáли тай по кани́цї
А менший брат —
піша-пішаниця.

3. То менший брат —
за старшими вганяє,
за стремена хватає,
до ножок їм припадає,
старших братов сваїх вмоляє:

4. — «Брати маї радне́нькиє, —
галубки́ сиве́нькиє,
Станьте ви коні попасієте,
а мене на коні вазьмієте».

. . . .

(Більш він не знає).

Запис Б. Луговського від Г. Костюченка.

Х. Побѣгъ трехъ братьевъ изъ Азова.

(Слова і речення, додані Срезневським з вар. **Б**, означені розбитим шрифтом, слова, змінені зовсім довільно, означені курсивом).

Ой *тодй* то не сивû туманы вставали, то зъ города Азова три брата зъ тяжкои неволи Турецькои втûкали. То браты старшû рûднû, обûдва кûннû, а найменьшій братъ пûшій пûхотою за кûнными братами уганяе, на сырû корûнья, на бûлû камûнья нûжки свои Козацькіи посûвае, кровью слûды заливае, до кûнныхъ братûвъ у г а н я е, за стремена хватае, дрûбными слезами обливае; словами промовляе:

— Браты мои старшû, рûдненькû! Прошу я васъ, хочъ трûшке надождите, конû свои Козацькіи попасите, мене, найменьшого брата мûжъ себе на конû возьмите, до города Хрестьянського хочъ мало пûдвезите, не хай-же я буду знати, куды въ городы Хрестьянськи до отца до матки дохожати! Прошу я васъ, браты мои старшû, хоча мене на коней возьмите, хочъ минû зъ плечъ голову здûймите, въ чистому полû тûло Козацьке схороните, птыцû й звûрю на поталу не пустите.

То старшій братъ тое зачувае, до найменьшого брата словами примовляе:

— Брате наш, найменьшій, рûдненькій! Рука наша не здûйметься, сердце не зосмûлиться. Булатна шабля не йме тебе, найменьшого брата рубати, лучше будемо, брате, тернами та байраками гуляти, будемо тобû верховûтья у тернûвъ стинати, будемо тобû на признаки на шляху покидати.

---

[26]) T_1: моя буде душа грешна іс тілом прощення мати. [27]) T_1: дощик покрапає. [28]) T_1: Тоді душа. [29]) T_1: брат на старшого брата стиха словами промовляє. [30]) T_1: Меншого брата свого заждімо. [31]) T_1: об собі не знають. [32]) T_1: іззаду. [33]) Спершу сказано „погода“, а коли я спиталася, чом „погода“, мабуть треба „погоня“, кобзар відповів: „Можна й погоня“, а вже вдруге й сам співав „погоня“. О. К. [34]) T_1: порубали, назад руки. [35]) T_1: коло криниці Салтанки, а річки Валґанки, у тяжкуой неволі. [36]) T_1: Усього поддєржіть усіх православних християн много літа їм прожити.

То бі̂гли ті̂ браты не день, не два, не три й не чётыре, а найменьшого пі̂шого брата на Азовському степу покидали; *а якъ* стали съ терні̂въ, зъ байракі̂въ выбі̂гати, *и того й сёго* найменьшому брату на признаки покидати. То середульшій братъ старшому брату словами промовляе:

— Брате мі̂й старшій, рі̂дненькій, прошу я тебе: тутъ травы зелені̂, воды здорові̂, очереты удобні̂! Станьмо хочъ мало не много коні̂ свои попасі̂мо, свого пі̂шого брата хочъ трохе надожді̂мо, на коней возьмі̂мо, въ городы Хрестьянськи хочъ мало надвезі̂мо. Нехай-же нашъ найменьшій братъ буде знати, куды въ городы Хрестьянськи до отця до матки дохожати.

То старшій братъ *до середульшого брата*[1]) словами промовляе:

— Брате мі̂й середульшій рі̂дненькій! якъ будемо[2]) свого брата пі̂шого наджидати, то буде за нами зъ города Азова велика погонь уганяти, буде насъ кі̂нныхъ браті̂въ доганяти, буде насъ на три штуки рубати; або буде насъ въ гі̂ршу неволю живьемъ завертати, а нашого найменьшого пі̂шого брата буде въ тернахъ, въ байракахъ на спочинкахъ минати,—то мы свого брата пі̂шого незвеземо, и сами зъ Азовськои Турецькои неволи не втечемо.

То той середульшій братъ добре дбае, одинъ на собі̂ каптанъ мае, та зъ пі̂дъ того жовті̂ та чёрні̂ киты выдирае, свому найменьшому братові̂ по шляху покидае. Тоді̂ бі̂гъ той найменьшій братъ не день, не два, не три й не чётыре,—ставъ зъ терні̂въ, зъ байракі̂въ выбі̂гати, ставъ жовті̂ та чёрні̂ китиці̂ зъ пі̂дъ каптана знахожати. Въ руки хватае, дрі̂бными слезами обливае, словами промовляе:

— Ой не дурно моихъ браті̂въ китиці̂ по шляху валяються! Певно, моихъ браті̂въ обоихъ на сві̂ті̂ не мае Певно, за ними зъ города Азова погонь уганяла, моихъ кі̂нныхъ браті̂въ доганяла, на три штуки рубала; або і̂хъ ще въ гі̂ршу неволю живьемъ завертала; а мене пі̂шого у тернахъ та байракахъ на спочинку минала. Коли-бъ мині̂ Богъ помі̂гъ хоча і̂хъ ті̂ло не живое у степу знахожати, могъ-бы я і̂хъ ті̂ло Козацьке у степу поховати, птиці̂ *й* звîрю на поталу не подати. Ой, годи-жъ мині̂ за кі̂нными братами уганяти; часъ мині̂ Козацькимъ ногамъ пильгу дати.

Що одно безводье, а друге безхлі̂бье, а третье буйный ві̂теръ въ полі̂ пові̂вае, бі̂дного Козака зъ ногъ валяе. Ставъ тоді̂ найменьшій братъ пі̂шій свою Козацьку голову склоняти! Стали тоді̂ сизокрылі̂ орлы налі̂тати, на чёрныи кудри наступати, зъ лоба очи выдирати. То ві̂нъ добре дбае, *до сизокрылі̂хъ орлі̂въ*[3]) словами промовляе:

— Ой вы, орлі̂ сизокрылі̂, вы, гости не любі̂ *й* не милі̂! Изождите хочъ мало не много; якъ буде душа зъ ті̂ломъ разлучатися, тоді̂ будете налі̂тати, зъ лоба очи выдирати.

Тоді̂ ще й дрі̂бна птиця налі̂тала, коло жовтои кости ті̂ло обдирала. *Ще й* зозули[4]) налі̂тали, у головахъ сі̂дали, якъ рі̂дні̂ сестры куковали. Ще й вовки сі̂романні̂ нахожали, жовту кость по балкахъ, по тернахъ розношали, жалобненько квилили, проквиляли. То-жъ вони усі̂ Козацькій похоронъ одправляли.

Стали кі̂нні̂ браты до городі̂въ Хрестьянськихъ дохожати, стала къ і̂хъ сердцямъ велика туга налягати. То середульшій братъ до старшого брата словами промовляе:

— Братику мі̂й старшій рі̂дненькій! Не дурно къ нашимъ сердцямъ велика туга налягае: певно нашого брата меньшого[5]) на сві̂ти не мае. Якъ будемо, брате до свого отця й до матери дохожати; якъ будуть вони насъ пытати, то що, брате рі̂дный, станемо казати?

То старшій братъ до середульшого промовляе:

— *Скажемо*: мы не въ одного Пана въ неволі̂ бували, ночнои *поры* зъ неволи вті̂кали, ёго сонного будили, не збудили; та тамъ ёго у неволі̂ й зоставили.

То середульшій братъ тое зачувае, до старшого брата словами промовляе:

— Якъ не будемъ отцю и матери правды казати: то буде насъ отцевська й материнська молитва карати.

Тоді̂ старші̂ браты *у лі̂сы* Самарськи *зайзжали*, по надъ рі̂чкою Самарью опочивку собі̂ *мали*, коней *попасали*. Въ той часъ безбожныи бусурманы набі̂гали, *та й* ті̂хъ двухъ *браті̂въ пі̂ймали, у кайданы заковали, на степу розъі̂зжали; а пі̂сля* ті̂ло Козацьке карбовали, у чистому полі̂ роскидали, головы на сабли вздіймали, *та глумовали*.

Отъ-же то, Панове, хоча й легли, *полегли* головы трехъ браті̂въ; та слава і̂хъ не помре мі̂жъ Царями, мі̂жъ Панами, мижъ православными Хрестіянами.

Дай, Боже, міру Царському, міру Хрестьянському, всі̂мъ здравіе на многа лі̂та. *Амин*ь.

Запорожская Старина, I, с. 94.

У. Побѣгъ трехъ братьевъ изъ Азова.

(стрічки і слова, змінені Максимовичем свобідно, не взяті з основних варіянтів **Б** і **В**, означені курсивом).

Изъ го́рода изъ Азо́ва не вели́кіи тума́ны вста́вали, (рядок 1Б)
Три бра́та рôдне́нькихъ зъ тя́жкои нево́лі̂ втêка́ли.
Два кôнныхъ; тре́тій пѣ́шій за ни́ми пôдбѣга́е, (3Б)
На сыре́ корêнья, на бѣ́ле камêнья (7, 8В)
Нôжки́ свои́ коза́цькіи *посъкае*, кро́въю слѣды́ залива́е, (9,10В)
До кôнныхъ братôвъ добѣга́е, слова́ми промовля́е. (11В + 5Б)
«Ста́ньте вы, бра́тця! ко́ней попасѣ́те, мене́ пôдождѣ́те, (6,7Б)
Зъ собо́ю вôзьмѣ́те, до городо́въ хрестя́нськихъ пôдвезѣ́те». (8,9Б)
То середу́льшій те́е зачува́въ, ста́ршого пыта́въ; (10,11Б)
То ста́ршій ёму́ *слова́ми* промовля́въ: (12Б)
«Чи ще́-жъ тобѣ́ не дала́ся тя́жкая нево́ля знати?.. (13Б)
Якъ бу́демъ мы бра́та дожида́ти, (14Б)
Бу́де насъ пого́нь доганя́ти, бу́де насъ стреля́ти, руба́ти, (15,16Б)
Або́ въ тя́жкôй робо́тѣ бу́демъ пропада́ти». (17Б)
«Коли́-жъ мене́, бра́тця, не хо́чете жда́ти— (18Б)
Ставъ ме́ньшій промовля́ти— (19Б)
То прошу́ васъ, бра́тця: на пра́ву сто́рону зверта́йте, (20Б)
Ша́блі̂ изъ пôхвъ винîма́йте, тѣ́ло мое́ поруба́йте, (21,22Б)
Въ чи́стôмъ степу́ похова́йте, (23Б)
Звѣ́рю да пти́цѣ на пота́лу не да́йте!» (24Б)
То середу́льшій те́е зачува́въ, (25Б)
Слова́ми промовля́въ: (26Б)
«Сёго́, бра́те, изъ-ро́ду ні̂где́ не чува́ли, (27Б)
Щобъ рôдною кро́въю ша́блі̂ обмыва́ли, (28Б)
Або́ го́стрымъ спи́сомъ опроще́нье бра́ли!» (29Б)
«Коли́-жъ не хо́чете, бра́тця, мене руба́ти, (30Б)
То прошу́ васъ, бра́тця, якъ бу́дете до байра́кôвъ прибува́ти, (31Б)
Терно́ві̂ вѣ́тки въ запôлье руба́йте, (32В)

[1]) Вар. **В** «Къ середульшему». [2]) Вар. **В** «будем». [3]) Вар. **В** «Къ...» [4]) Маб. зозулі. [5]) Пропущено «живого».

Менѣ́ признáку покидáйте!» (33Б)
То вже́ два казакú въ байракú въѣзжáе; (34Б)
Середýльшій брáтъ милосéрдіе мáе: (35Б)
Верховѣ́ття у тернôвъ зтинáе,
Мéньшому брáту примѣ́ту покидáе. (37Б)
А якъ стáли на Мурáвській шляхъ выѣзжáти, (38Б)
Нѣ́чѣмъ ёмý признáкôвъ покидáти; (39Б)
Вôнъ червóну китáйку зъ-пôдъ жупáна выдирáе, (40Б)
По шляхý розкидáе, мéньшому брáту примѣ́ту зостáвляе. (41,42Б)
То якъ стáвъ пѣшехóдець зъ тернôвъ выходúти, (43Б)
Стáвъ червóну китáйку находúти: (44Б)
У рýки хватáе, дрôбными слёзáми обливáе. (68В)
«Не-дýрно, промовля́е, червóна китáйка по шля́ху валя́е, (45,46Б)
Мáбуть моúхъ братôвъ на свѣтѣ́ немáе!.. (47Б)
Мáбуть за нúми зъ гóрода Азóва погóня *вставáла*, (72В)
Менé въ тернáхъ на спочúвѣ минáла, (49Б)
Братôвъ моúхъ доганя́ла, *стреля́ла*, *рубáла*! (50Б)
Колúбъ менѣ́ Бôгъ (51Б)
Милосéрдый помôгъ (52Б)
Тѣ́ло козáцьке находúти, (53Б)
Въ чúстôмъ *степý* хоронити!» (54Б)
Що однó безвôдье, дрýге безхлѣ́бье,
Третье бýйный вѣ́теръ въ пóлѣ повѣвáе, (82В)
Бѣ́дного козакá зъ нôгъ валя́е... (83В)
«Ой гóдѣ-жъ менѣ́ за кôнными братáми уганя́ти, (80В)
Часъ менѣ́ козацькúмъ ногáмъ пôльгу дáти!» (81В)
То тée промовля́въ, до Сáворъ-могúлы прибувáвъ, (55,56Б)
Пôдъ Сáворъ-могúлою спочúвавъ. (58Б)
Въ той чáсъ сúзы орлы́ налêтáли, (59Б)
Пúльно въ óчû козакóвû заглядáли. (60Б)
Кóзакъ тée забáчае, (61Б)
Словáми промовля́: (62Б)
«Орлы́ сизó-пêры, (63Б)
Гóстû мой мúлы! (64Б)
Прошý я васъ тогдû налêтáти, (65Б)
Зъ лóбу óчû менѣ́ высмыкáти, (66Б)
Якъ не бýду я свѣ́та Бóжого видáти..» (67Б)
То тée промовля́въ, (68Б)
За чáсъ, за годúну милосéрдому Бóгу дýшу оддáвъ. (69Б)
Тогдû орлы́ налêтáли, зъ лóбу óчû высмыкáли (70,71Б)
Тогдû ще й дрôбна птúця налêтáла, (95В)
Коло жóвтои кóстû тѣ́ло оббûрáла. (96В)
Вовки-сѣромáньцû набѣгáли, тѣ́ло козáцьке рвáли, (72,73Б)
По тéрнахъ, *по бáлкахъ* жóвту кôсть жвановáли, (74Б)
Жалôбнéнько квúлили, проквиля́ли: (102В)
Тó жъ воны́ козáцькіи похорóчы одправля́ли! (103Б)
Дé-ся взялáсь сúза зозýленька,
Въ голóвкахъ сѣдáла, жалôбно кувáла; (75,76В)
Якъ сестрá брáта, абó мáти сы́на оплакáла. (77Б)
Стáли кôнны браты́ до городôвъ хрестя́нськихъ дохожáти, (104В)
Стáла къ ихъ сердця́мъ велúка тýга налягáти. (105В)
То середýльшій братъ до стáршого брáта словáми промовля́е: (106В)
«Не-дýрно къ нáшимъ сердця́мъ велúка тýга налягáе: (108В)
Мáбуть нáшого брáта живóго на свѣтѣ́ немáе! (109В)
Якъ будéмо[1], брáте, до[2] отця́ й мáтерû прибувáти? (110В)
Якъ бýдуть воны́ насъ пытáти, то щó[3] стáнемо казáти?» (111,112В)
То стáршій братъ тée зачувáе,
До середýльшого словáми промовля́е:
«Скáжемъ[4]: не въ одногó пáна въ невóлѣ бувáли, (114В)
Нôчнóи дóбы зъ невóлû втêкáли, (115В)
Его́ сóнного будúли не збудúли, (116В)
Тамъ ёгó въ невóлѣ й зостановúли!» (117В)
То середýльшій братъ тée зачувáе, (118В)
До стáршого брáта словáми промовля́е: (119В)
«Якъ не бýдемъ отцю́ й мáтерû прáвды казáти, (120В)
То бýде насъ отцéвська й матерúньска молúтва карáти». (121В)
Тодû стáршû браты́ на поля́ Самáрськû выѣзжáють, (78Б)
Надъ рѣ́чкою Самáрською опочúвку собѣ́ мáють, (79Б)
Кóней попасáють. (80Б)
Въ той чáсъ бежбóжныи бусурмáны набѣгáли— (81Б)
И тыхъ двухъ братôвъ порубáли, (82Б)
Тѣ́ло козáцьке карбовáли, (83Б)
Въ чúстôмъ пóлѣ розкидáли, (84Б)
Гóловы на шáблû ѣздыймáли, дóвго глумовáли! (85—86Б)

Максимович, Сборникъ, 1834, с. 9.

Z. Про трёх братів Озівських.

I.

Ой то не пили пилили, (1Ж)
Не тумани уставали, (2Ж)
Як із землі Турецької, (1Д)
Да з віри бусурменської, (2Д)
Із города із Озіва з тяжкої неволі (3Ж)
Три братикі втікали. (4Ж)
Два кінних, третій піший пішениця, (5Ж)
Як-би той чужий чужениця, (6Ж)
За кінними біжить-підбігає. (9Д)
На сире коріння, на біле каміння (4У)
Ніжки свої козацькиї посікає, кровъю сліди заливає, (5У)
До кінних братів добігає, (11В)
За стремена хватає, (12Д)
Словами промовляє: (13Д)
«Станьте ви, братця! коней попасіте, мене подождіте, (7У)
З собою візьміте, до городів християнських *хоч мало* підвезіте (8У)
Нехай же я буду знати' (21Ж)
Куди в городи християнські (22Ж)
До отця до матери *дохождати*». (23Ж)
І ті брати теє зачували, (19І)
Словами промовляли: (20І)
«Ой, братіку наш менший, милий, (25Ж)
Як голубонько сивий! (26Ж)
Ой та ми сами не втечемó (27Ж)
І тебе не ввеземó: (28Ж)
Бо із города Озіва *буде погоня вставати*, (29Ж)
Тебе пішого на *тернах та в байраках* минати, (29Д)
А нас *кінних буде* доганяти, (30Д)
Стріляти-рубати, (33Ж)
Або живих в полон завертати. (34Ж)
А як[5] жив-здоров будеш, (58Д)
Сам у землю християнську увійдеш». (59Д)
І теє промовляли, (27І)
Відтіль побігали. (28І)
А менший брат, піша пішаниця,
За кінними братами вганяє, (29І)

---

[1] Пропущено «мы» [2] Пропущено «свою» [3] Пропущено «брате рідний» [4] Пропущено «мы». [5] Пропущено «ти».

Коні за стремена хватає, (30І)
І словами промовляє, (31І)
Слізми обливає: (32І)
«Братіки мої рідненькі, (33І)
Голубоньки сивенькі! (34І)
Коли ж мене, братця, не хочете ждати, (16У)
Хоч одно ж ви милосердие майте: (36Д)
Назад коней завертайте, (37Д)
Із піхов шаблі виймайте, (38Д)
Міні [1]) з пліч голову здиймайте, (39Д)
Тіло мое порубайте, (20У)
В чистім полю поховайте, (40Д)
Звіру та птиці на поталу не дайте!» (22У)
И [2]) ті брати теє зачували, (38І)
Словами промовляли: (39І)
«Братіку милий, (40І)
Голубоньку сивий! (41І)
Що ти кажеш? (42І)
Мов наше серце ножем пробиваєш! (43І)
Що наши мечі на тебе не здиймуться, (44І)
На дванадцять частей розлетяться, (45І)
І наша душа гріхів до віку не відкупиться. (46І)
Сёго, брате, із роду нігде не чували, (25У)
Щоб рідною кровъю шаблі обмивали, (26У)
Або гострим списом опрощеннє брали». (27У)
«Коли-ж не хочете, братця, мене рубати, (28У)
То прошу вас, братця, як будете до байраків прибувати, (29У)
Тернові вітки в запіллє рубайте, (30У)
Мині признаку покидайте!» (31У)
То вже два козаки в байраки вїжжає; (32У)
Середульший брат милосердиє має: (33У)
Верховіття у тернів зтинає, (34У)
Меншому брату приміту покидає. (35У)
Отоді ж то до Савур-могили добігали, (95І)
На Савур-могилі три дні, три ночі спочивали, (96І)
Свого найменшого брата, пішу пішаницю, піджидали. (97І)

II.

А меньший брат, піша пішаниця,
До тернів до байраків добігає. (98І)
И тернове віття, верхи у руки бере-хапає, (99І)
До серця козацького прикладає, (100І)
Слізми обливає: (101І)
«Сюди мої два брати кінні пробігали, (102І)
Тернові віття, верхи стинали (103І)
І мини, найменьшому брату, пішій пішаниці,
На признаку покидали, (104І)
Щоб знав я з тяжкої неволі (105І)
В землю християнську, (106І)
До батька, до матері, до роду утікати». (107І)
Теє промовляє, (108І)
Віттіля побігає, (109І)
Із байраків, із мелюсів вибігає. (110І)
Нема ні тернів, ни байраків, (93Д)
Ніяких познаків. (94Д)
І тілько поле лилиє, (112І)
На ёму трава зеленіє. (113І)

III.

То став же брат старший та середульший на полівку ізбігати (74Д)
На степи високі, на великі дороги росхідниї,— (92Д)
Не стало тернів та байраків рубати, (76Д)
Меншому брату прикмету покидати;
До став же брат середульший до старшого промовляти: (77Д)
«Нум брате, ми з себе зелені жупани скидати, (78Д)
Червону та жовту китайку видирати, (79Д)
Пішому брату меншому, прикмету покладати: (80Д)
Нехай він бідний знає, куди за нами, кінними, тікати». (81Д)
До став же брат старший згорда словами промовляти: (82Д)
«Чи подобенство, брате, щоб я своє добре турецьке на шматки драв, (83Д)
Брату меншому на признаку давав? (84Д)
Як він жив-здоров буде, (85Д)
Так сам у землі християнські, без наших признаків усяких прибуде». (86Д)
До брат середульший милосердиє має, (87Д)
Із свого жупана червону та жовту китайку видирає, (88Д)
По шляху стеле-покладає, (89Д)
Меншому брату *прикмету зоставляє.* (90Д)
То середульший брат старшому брату словами промовляє: (40В)
«Брате мій старшій, рідненькій! прошу я тебе: (41,42В)
Тут трави зелені, води здорові, очерети удобні; (42,43В)
Станьмо хоч мало немного коні свої попасімо, (44В)
Свого пішого брата хоч трохи подождімо, (45В)
На коней возьмімо, (46В)
В городи християнські хоч мало надвезімо. (47В)
Нехай же наш найменшій брат буде знати, (48В)
Куди в городи християнські до отця до матки дохождати». (49В)
То старшій брат до середульшого брата словами промовляє: (50В)
«Чи ще ж тобі катерга турецька не ввірилася, (83Ж)
Сириця у руки не въїдалася? (84Ж)
Як будемо свого брата пішого наджидати, (52В)
То буде за нами з города Озіва велика погонь уганяти, (53В)
Буде нас кінних братів доганяти, (54В)
Буде нас на три штуки рубати, (55В)
Або буде нас в гіршу неволю жевцём завертати, (56В)
А нашого найменьшого пішого брата (57В)
Буде в тернах, в байраках на спочинках минати; (58В)
То ми свого брата пішого не ввеземо, (59В)
А сами з Озівської турецької неволі не втечемо». (60В)

VI.

То як став пішеходець із тернів виходити, (38У)
Став червону китайку находити: (39У)
У руки хватає, дрібними слёзами обливає. (40У)
«Не дурно, промовляє, червона китайка по шляху валяє: (41У)
Мабуть, моїх братів на світі немає!... (42У)
Мабуть, за ними з города Озіва погоня вставала, (43У)
Мене в тернах на спочиві минала, (44У)
Братів моїх доганяла, стреляла, рубала! (45У)
Колиб я мог знати, (112Ж)
Чи моїх братів постреляно, (113Ж)
Чи їх порубано, (114Ж)
Чи їх живих *у руки* забрано; (115Ж)
Ей, до пішов би я по тернах, по байраках блукати, (116Ж)
Тіла козацького-молодецького шукати, (117Ж)
Да тіло козацьке-молодецьке (118Ж)
У чистім полі поховати. (119Ж)
Звіру-птиці на поталу не подати». (120Ж)
На шлях Муравський вибігає, (114І)
Ні тількі своих братів *трошки рідних* сліди забачає. (131І)
Та побило *ж меншого брата* в полі (135І)
Три недолі: (136І)
Що одно—безвідде, друге—безхлібье (50У)
Третє—буйний вітер в полі повіває, (51У)

[1]) Пропущено «брату меншому, пішому-піхотинцю». [2]) Мабуть помилка «А», так в вар. І.

Бідного козака з ніг валяє... (54*У*)
До Осавур-могили прибуває, (113Д)
На Осавур-могилу зіхожаé, (114Д)
Там собі безпечно девятого дня спочивок має, (115Д)
Девятого дня із неба води-погоди вижидає. (116Д)
Мало-немного спочивав, (117Д)
Ажъ ось до ёго вóвці-сірохманці нахождали, (118Д)
Орли-чорнокрильці налітали, (119Д)
В головках сідали,— (120Д)
Хотіли заздалегодú живота темний похорон одправляти. (121Д)
Тоді він іх *забачае*, Словами промовляе: (122Д)
«Вовці-сірохманці, орли-чорнокрильці, (123Д)
Гості моі милі! (124Д)
Хоть мало-немного обождіте, (125Д)
Поки козацька душа з тілом розлучиться. (126Д)
Тоді будете мині з лоба чорні очи висмикати, (127Д)
Біле тіло коло жовтої кості оббірати (128Д)
Попідъ зеленими яворами ховати
І комишами вкривати». (129Д)
Мало-немножко спочивав... (130Д)
От, руками не візьме, (131Д)
Ногами не пійде (132Д)
І ясно очима на небо не згляне... (133Д)
На небо взирае, (134Д)
Тяжко воздихае: (135Д)
«Голово моя козацька, (136Д)
Голово моя молодецька!
Бувала ти у землях Турецьких, (137Д)
У вірах бусурменських, (138Д)
А тепер припало на безвідді, на безхлібъі погибати. (139Д)
Девятий день хліба в устах не маю, (140Д)
На безвідді, на безхлібї погибаю!» (141Д)
Тут тее промовляв,—*і* не чорна хмара *налітала*, (142Д)
Не буйни вітри вінýли, (143Д)
Як душа козацька - молодецька з тілом розлучалась. (144Д)
Тоді вовці-сирохманці нахождали, (145Д)
Біле тіло козацькое жваковали [1]),
І орли-чорнокрильці налітали, (146Д)
В головках сідали, (147Д)
На *чорні кучері* наступали, (164І)
Из під лоба очі *висмикали*, (146Ж)
Тоді ще й дрібна птиця налітала, (64*У*)
Коло жовтої кости тіло оббирала. (73*У*)
Ще *й* зозулі налітали, у головах сідали, (97,98В)
Як рідні сестри кукували. (99В)
Ще *й* вовки сіромани нахождали, (100В)
Жовту кость по балках, по тернах разношали, (101В)
По-під зеленими яворами ховали,
І комишами [2]) вкривали. (152Ж)
Жалобненько квилúли-проквиляли: (102В)
Тож вони козацький похорон одправляли. (103В)

V.

А ще стали *два старші брати* до річки Самарки прибігати, (152Д)
Стала іх темна нічка обіймати; (153Д)
Став *брат старший* до середульшого промовляти: (154Д)
«Станьмо, братіку, тута, коні попасімо: (155Д)
Тут могили великі, (156Д)
Трава хороша (157Д)
І вода погожа; (158Д)
Станьмо тутечка підождімо, (159Д)
Поки сонце обітріе [3]): (160Д)
Чи не прибуде ік нам наш піший-піхотинець. (161Д)
Тоді на ёго велике усердие маю, (162Д)
Усю дóбич скидаю, (163Д)
Ёго, пішого, миждо коні хватаю». (164Д)
«Було б тоді, брате, як я казав, хватати! (165Д)
Тепер девятий день минув, (166Д)
Як хліб-сіль їв, (167Д)
Воду пив, (168Д)
Досі й на світі немає». (169Д)
Тоді вони коней пустóпаш попускали, (170Д)
Кульбáки під себе послали, (171Д)
Ружжя по комишах поховали, (172Д)
Безпечно спать полягали, (173Д)
Світової зорі дожидали. (174Д)
Став Божий світ світати, (175Д)
Стали вони на коні сідати, (176Д)
Через річку Самарку у християнськи землі утікати,—(177Д)
Став брат старший до середульшого промовляти: (178Д)
«Як ми будем, братіку, до отця до матки прибувати, (179Д)
Як ми ïм будем повідати? (180Д)
Будем ми, брате, по правді казати,— (181Д)
Буде нас отець-мати проклинати; (182Д)
А будемо ми перед отцем, перед маткою олгати,— (183Д)
Так буде нас Господь милосердний і видимо, й невидимо карати. (184Д)
А хиба, брате, так іскажемо: (185Д)
Що не в одного пана пробували, (186Д)
Не одну неволю мали, (187Д)
І ночної добú з тяжкóї неволі втікали, (188Д)
Так ми й до ёго забігали: (189Д)
«Устань, брате, з нами, козаками, з тяжкої неволі втікати!» (190Д)
Либонь-то він так іссказав: (191Д)
«Тікайте ж ви, братці, (192Д)
А я буду тут оставаться: (193Д)
Чи не буду собі луччого щастя-долі мати». (194Д)
А буде отець-мати помірати (195Д)
І будем грунтá-худóбу на дві часті паювати, (196Д)
І третє меж нами не буде мішати». (197Д)

VI.

Тут тее промовляли, (198Д)
І не сизі орли заклекотали, (199Д)
Як ïх турки-янúченьки із-за могили напали,—(200Д)
Постреляли, порубали, (201Д)
Коні з здóбиччу назад у город, у Турещину позавертали. (202Д)
Полягла двох братів голова вище річки Самарки, (203Д)
Третя у Осаур-могили. (204Д)
А слава не вмре, не поляже (205Д)
Однині до віка; (206Д)
А вам на многая літа! (207Д)

Куліш, Исторія Возсоединенія, І, с. 334.

---

[1]) Слово «жваковали» в вар. Б (рядок 44) і в вар. *У* (рядок 72). [2]) Пропущено «жовті кості». [3]) Перепечатывая думу эту изъ моего сборника, издатели «Историческихъ Пѣсень Малорусского Народа», поправили слово обітріе, воображая, что въ немъ сдѣлана опечатка. Они напечатали въ своемъ изданіи обігріе. Нѣтъ, обітріе значитъ обвітріе; но двѣ согласныя губныя не позволяетъ украинская фонетика произнести, и потому кобзарь Архипъ Никоненко пѣлъ такъ, какъ у меня напечатано. Я у него спросилъ: «Що вонó такé, Архипе, обітріе? Ми там по городах останній рóзум губимо». (Я долженъ былъ такъ говорить, желая быть любезнымъ по-народному: народъ говоритъ: 'у гóродъ—по грóши, а въ село—по рóзумъ). Архипъ отвѣчалъ: «Се, якъ вітромъ перéйде підъ часъ исхóду сонця, отъ сóнце и обітріе». Прим. Куліша (Потебня поясняє—обутріе).

11. ТРИ БРАТИ САМАРСЬКІ.

Під сим заголовком—«Три брата самарскіе»—записана ся дума в рукописі Повѣстей малороссійскихъ, які видрукував Житецький. Далі сю думу записано ще п'ять разів, отже маємо її в 6-и варіянтах:

I. Варіянт **А**—Повѣсти, у Житецького: «Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ», с. 205; ріжниці між сим текстом і текстом, що був у Драгоманова—«копією Маслова», та тими уривками, що друкував Костомаров в «Исторіи козачества», зазначено в примітках.

Варіянт **Б**—Костомаров, Історія Козачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества, с. 759. Текст записав Костомаров в 1840 р., мабуть на Харківщині.

Варіянт **В**—Сборникъ украинскихъ пѣсенъ издаваемый М. Максимовичемъ, 1849, с. 17. Запис невідомого походження, про нього в передмові.

Варіянт **Г**—А. Метлинскій, Народныя южнорусскія пѣсни, Кіевъ, 1854, с. 437; текст записав він сам від кобзаря в Зіньківськім повіті на Полтавщині.

Варіянт **Ґ**—Украиньськи записи П. Мартиновича, с. 23. Текст записано від кобзаря І. Крюковського 20 травня 1876 р. в Лохвиці на Приліпці.

Варіянт **Д**—Ф. Колесса, Мельодії українських народніх дум, с. 1, текст записаний від М. Кравченка з Сорочинець Миргородського повіту на Полтавщині.

Варіянт *X*—Грінченко, Думи кобзарські, Черниговъ, 1897, с. 61.

II. Дума про Самарських братів не вважаючи на записані 6 варіянтів дуже загадкова. Тільки два тексти мають докладне означення, де і від кого вони записані, се вар. **Ґ** і **Д** з Лохвиці і з Миргородського повіту. Вар. **Г**, означений приблизно, але він має сліди редакційних поправок, напр. оте «небесному царю», що віддає церковно-колядковим стилем і в думі незвичайне. Так само поправлений розуміється і вар. **В**. Якби не «Повѣсти», яких не беремо під сумнів що до їх автентичности, і не уривки Костомарова, то сю думу треба-б було вважати непевною.

Варіянт **В**—представляє подію описану в сій думі в моралізаторськім освітленню—як кару за непослух батькам: брати в своїм побожнім міркуванню приймають навіть вирази инших дум на сю популярну тему як Олексій Попович, Буря на Чорному морі, Коновченко і Отаман Матяш. Подібно і в вар. **Г**. Натомість найстарший варіянт **А** і варіянт **Б** зовсім не мають натяку на таку мораль і представляють тип думи-скарги на степове «безвіддя і бездоріжжя», що в більш чистім виді виступає в Утечі братів з Азова і у Хведорі Безріднім.

Варіянт **Ґ** цікавий слідами впливу Самійла Кішки, якого Крюковський теж співав (порівн. вар. **Ґ** ряд. 12—14 в номенклатурі братів). Очевидно Крюковському не доводилось часто співати сю думу і тому вона виявляє впливи ріжних дум.

Варіянт **Д**, Кравченка, очевидно являється кобзарським переспівом варіянту *X*, що його Кравченко мусив почути з книжки. Варіянт *X* зложений з цілого варіянту **В** і з кінця (ряд. 45—54) вар. **А**—себ-то в ньому сполучені закінчення ріжних типів: моралістичне з **В** і епічне з **А**. Варіянт **Д** поза своїми додатками і прикрасами зовсім відповідає схемі варіянту *X*.

Що до своєї територіяльної приналежности ся дума досить невиразна. Вар. **В**, що репрезентує моралістичну редакцію, записаний невідомо де і коли. Варіянт **Б**, судячи з деяких инших записів Костомарова з 1840 рр., повинен походити з Харківщини. Варіянт **Г**, **Ґ** і **Д** всі походять з Полтавщини. Походження подібного до них варіянту **А** не відоме. В инших випадках ми вважали можливим

думати, що «Повѣсти малороссійскія» були записані в середині Полтавщини (на Миргородщині), дума-ж про Самарських братів ані не потверджує, ані не захитує сього здогаду.

III. Література сеї невиразної думи невелика. Максимович друкуючи (с. 17) вважав її метою морально-релігійну думку, висловлену устами меншого брата, і тому порівнював сю думу з «Чорноморською бурею». Він вказував також, що коло Василькова, під Переяславом і на пограничних запорозьких землях існують групи могил, що називаються «три брати» і можуть мати звязок з сею думою. Він цитує опис запорозьких земель 1764 р. А. Порохні, де є така відомість: «потому называются три браты могилки, что при оныхъ, давными временами, три брата отъ нападенія татарського отбивались, съ коихъ одного убито, а двухъ живцемъ взято».

Антонович і Драгоманов, що передрукували варіянт **В**, кладуть сю думу на XVII в., бо се час, коли околиці Самарської Паланки мали вже усталені дороги, якими могли проїжджати козаки і могли подати братам ту поміч, про яку вони говорять в думі. Привід до сеї думи, на їх думку, дали три могили коло ріки Самари, де місцевість замітна своєю свіжою й буйною рослинністю. Маючи в руках лиш один варіянт Максимовича, друкований в «Историческихъ пѣсняхъ» (або може ще варіянт Метлинського, що вийшов вже перед тим), Антонович і Драгоманов не висловлювались що до першенства котрогось з означених вище типів сеї думи: епічного чи моралістичного. Але Костомаров [1]) виразно висловив ту думку, що моралістична промова найменшого брата не належить до найстаршої редакції думи, яка мала дати тільки «образ страдницької смерти поранених козаків в дикім безлюднім степу: вона настигає однаково і добрих і злих». Костомаров підтримує се твердження прикладом такої-ж степової думи про Утечу братів з Азова.

Лисовський [2]) уважав сю думу пізнім твором. На його думку, се тільки ілюстрація тої моральної ідеї, що висловилась в думах про Утечу з Азова, про Олексія Поповича (і про Бурю). «Коли ся дума і з'явилась на історичнім грунті, то з нього скоро не лишилось ніякої самостійної риси, яка-б говорила про колишнє існування такої історичної підстави. Мораль сеї думи зовсім тотожня з мораллю думи про чорноморську бурю. Гріхи однакові і тут і там; в думі фігурують так само три брати, що помирають над р. Самаркою. З-поміж них, як звичайно, виділяється менший брат, що його устами співак висловлює своє навчання». «Фарби в думі бліді і дума, на його гадку, являється твором моралізуючого розуму, а не надхненного чуття». Лисовський тут очевидно говорить про вар. **В**; вар. **А** був тоді ще невідомий.

Житецький, що мав до порівнювання ті самі варіянти, що й Костомаров, уважає старшим моралістичний тип думи. Се своє переконання він мотивує тим, що дума ся повстала під впливом пісні про смерть двох братів при дорозі, яку він записав (чи йому записано) на Поділлю, і котрої він не надрукував в «Мыслях». Рукопис сього запису лежить тепер перед нами [3]), а разом з ним замітка Житецького, що погляд Костомарова, ніби ті варіянти (наші **А** і **Б**) старші від инших,—«голословний».

Одначе, мусимо завважити, за поглядом Костомарова все таки лишається та обставина, що варіянт **А** найстарший, який ми знаємо, а **Б** теж записаний в досить давніх часах. Подібність з подільською піснею, здається нам, можна пояснити саме впливом пісні на вже готову думу. Пісня—твір загально народній—звичайно представляє загально приняті, ширші моральні норми; дума-ж,—твір більш корпораційний, і саме такої корпорації, що близько стояла до козацтва,—може подекуди бути вільнішою від сих норм.

---

[1]) Історія Козачества, с. 662. [2]) Опытъ изученія, с. 45. [3]) З огляду на те, що думку Житецького про посвоячення думи з сею піснею не раз цитовано без ближчих відомостей про сю пісню, користаємо з нагоди, щоб подати її тут. Запис пісні виправлений рукою Житецького, але ми передрукуємо його в правописі оригіналу.

Ой у полі край—могили
Та лежало два молодці [1]),
Постріляні, порубані—
На раноньki спрологані [2]).
Іденъ друг'го ся питае:
Котра рана болезная,
— Горша рана стріляная,
— Чи тижъ тая рубаная?..
Рубаная кровью зійшла;
— Стріляная—къ сердцю пройшла!..
Не шаблі насъ порубали,
Не кулі насъ постріляли:
Отцеви слези насъ скарали,
А неньчини насъ спіткали!..

---

[1]) Тут пропускаємо два рядки, що, здається нам, не належать органічно до пісні:
Та обидва молоденьки
Тожъ-бо братіки рідненьки;

[2]) Житецький виправив се слово на «спромогані».

Думка Лисовського про порівняну новість Самарських братів повторена ще у К. Арабажина в Історії рос. літератури під ред. Аничкова т. II.

І. Каманін в своїй статті про Українських богатирів козацької доби зачислив до сих богатирів і трьох братів, що помирають на р. Самарі. «Самарські брати—се козаки, що охороняють землю, що гуляють в полі і шукають герцю з кочовниками; всі вони—удальці, що шукали виходу своїй енергії в боротьбі з ворогами; як і инші удальці, вони йдуть гуляти в поле без згоди і благословення батька й матери, вони релігійно байдужі, за що їх і покарано смертю від рук ворогів» [1]). Каманін тої думки, що відповідь найменшого брата, як ми її маємо в варіянті **А**, неповна; первісно вона мусіла поясняти їх біду тим, що вони пішли в військо без благословення, подібно як в думі про Олексія Поповича. Каманін при тім не пояснив, чому саме моралістичний кінець забувся, коли звичайно моральний момент в думах переховується дуже добре.

Єрофеєв [2]) вважає сю думу «продовженням думи про трьох братів Азовських»: «велике число варіянтів думи про Азовських братів показує, що народові дума ся дуже припала до вподоби». «Мораль в обох варіянтах (наші **В** і **Ґ**) взято з думи про Олексія Поповича». Він цитує вар. **А, В** і **Ґ**.

Ревуцький [3]) додає до сих помічень, що ся моральна ідея виступає також в думі про Коновченка і про бідну Вдову.

Возняк (Історія Української літератури, т. III, с. 474) як і Лисовський вважає сю думу пізнішою з огляду на її моралізаторську тенденцію, себ-то приймає думку, оперту на двох варіянтах **В** і **Ґ**, хоч тепер нам відомі вар. **А** і **Б**, де моралізація не розвинена. Далі Возняк повторює думку Житецького про вплив пісні про порубаних братів на думу, так як ся думка висловлена в «Мыслях».

Окремих праць про сю думу не було.

А. Три брата самарскіе.

У рѣчки Самарки,
У криницы Салтанки, 1
Тамъ уси поля самарски пожарами погорѣли, 2
Только не горѣло два терны дрыбненькихъ, 3
Два байраки зелененькихъ, 4
Бо тамъ подлѣ ихъ лежало три брата рыдненьки: 5
То они пострѣляны,
Порубаны,
На раны смертельныя знемогали, 6
Що у ихъ раны рубаныя кровью изошли, 7
А стрѣляныя до сердца пришли. 8
Промовитъ старшій братъ до середульшаго словами, 9
Обильется дробными слезами [4]): 10
„Коли бъ ты, братику, добре дбалъ, 11
Що бъ ты на ноги козацкія вставалъ, 12
Збанокъ [5]) козацкій вруки бралъ, 13
До криницы Салтанки прихожалъ [6]), 14
Холодной [7]) воды набиралъ, 15
Наши бъ раны козацкія смертельныя промывалъ. 16
Середуншій братъ тое зачувае, 17
Словами промовляе: 18
Якъ же мини, брате, на ноги козацкія вставати, 19
Що у мене ноги козацкія порубаны, 20
Руки козацкія пострѣляны, 21
Голова козацкая моя [8]) побита? 22
Попросимо мы свого меньшого брата, 23

Отцеві слёзи слагідненькі,
А неньчіни—то карненькі...
Колибъ ненька про те знала!..
Вона-бъ же насъ доглядала
Голубила-бъ, привітала
Хорошенько—поховала,
И дзвоники понаймала,
Якъ зузулька закувала...
Обізвався орелъ красний:
Я вамъ буду ненька-мати... (мабуть повинно бути отець-мати)
Я васъ буду доглядати,
По васъ поминки справляти:
Ваши очі вытягати...
Ваше тіло пожирати...
Ой ти орле краснопірий,
Зажди хвилю... час одиний!..
Нехай наша смерть хоч прийде,
Нехай душа съ тіла вийде...
Ще-жъ часъ смертний не припавъ
Орелъ очі витягавъ.

Рукою Житецького—«записана въ Каменецъ-Подольской губерніи».

[1]) Українські богатирі козацького періоду. Записки Укр. Наукового Т-ва в Київі, кн. XI, с. 65. [2]) Записки У. Н. Т. в К., кн. VII, с. 43. [3]) Українські думи та пісні історичні, с. 125. [4]) В копії Маслова—Драгоманова: слізами. [5]) В копії М.—Д. „жбанокъ“. До сього слова примітка під текстом: „Манерка солдата. Прим. записавшаго“. Ся ріжниця відзначена в статті Др. в Ж. і С. [6]) У Костомарова в цитатах тут очевидна помилка, тому не зазначаємо ріжниць. [7]) В копії Маслова—Др.: холодної. [8]) В копії М.—Др. Глова моя козацькая.

Нехай нашъ наймѣньшій братъ на ноги козацкія вставае, 24
У тонкіе войскове[1]) суремки заиграе, 25
То будутъ козаки чистымъ полемъ гуляти, 26
Будутъ наши игры козацкія зачувати, 27
Будутъ они до насъ приѣжжати, 28
Будемъ мы добре дбати, 29
Отцеви и матери въ землю христіанскую поклонъ передавати, 30
Что бъ насъ отецъ и мати добре знали, 31
Они бъ до насъ приѣжжали, 32
Они бъ насъ хорошенько поховали. 33
Меньшій братъ тое зачувае,
Словами промовляе: 34
„Браты мои милые,
Якъ голубеньки сывые! 35
Чи не тѣ жъ мене сабли турецки порубали, що[2]) и васъ? 36
Чи не тѣ жъ мене стрѣлки-янычарки пострѣляли, що[2]) и васъ? 37
Якъ вамъ, братця, неможно на ноги козацкія вставати,
Такъ же и мени. 38
Хочь я, братця[3]), буду въ[4]) тонкія суремки жалибненько играти, 39
То будутъ турки-янычари, безбожны бусурманы, чистымъ полемъ гуляти, 40
Будутъ наши игры козацкія зачувати, 41
Будутъ до насъ приѣжжати, 42
Будутъ намъ живьемъ каторгу[5]) завдавати. 43
Лучше намъ, братця, отъ тутъ въ чистомъ поле помирати, 44
Отца и пани-матки и родины сердечной въ очи[6]) не видати...“ 45
Стала черная хмара на небѣ наступати, 46
Стали козаки во[7]) чистомъ поле помирати, 47
Стали свои головы козацкія въ рѣчкѣ Самаркѣ покладати...
Чѣмъ тая Самарка стала славна[8]),
Що вона много войска возацкаго[9]) у себе видала[10]). 50

Житецький, Мысли, с. 203.

Б.

Ой усі поля самарські погоріли, почорніли,
Тільки зосталися два терни дрібненькі,
Два байраки зелененькі,
У річки Самари, у криниці Салтанки
Там лежало три брати рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,
Пострелені, порубані, на рани смертелні знемогали,
Порубані кров'ю зійшли,
Пострелені к серцю прийшли.
. . . .
Озоветься старший брат до середульшого словами,
Обіллється гіркими слізами:
Братіку мій милий,
Голубоньку мій сивий!
Добре дбай,
На ноги козацькії вставай:
До річки Самарки, або до криниці Салтанки
Холодної води зайди;
Рани мої смертелниї охолоди.
. . . .
Нехай-би нас странні козаки зачували,
До нас дохожали, смерти нашої доглядали,
Тіло наше козацьке в чистім полі поховали.

(Въ варіантахъ Котляревскаго и въ Харьковскомъ меньшой братъ отвѣчаетъ среднему, что если онъ заиграетъ на трубѣ, то ихъ услышатъ не козаки, а тѣ же турки янычары, которые ихъ изрубили, и теперь они, враги, явятся снова для того, чтобы ихъ живьемъ задать на каторги, и лучше имъ помирать въ чистомъ полѣ, не увидавши ни отца, ни матери).

Костомаров, Історія козачества, с. 760.

В. Три брата.

Ой усѣ поля Самарськû почорнѣли,
Ясными пожарáми погорѣли;
Тôльки не згорѣло у рѣчки Самарки,
У крыницû Салтанки,
Три терны дрôбненькихъ,
Три байраки зелененькихъ;
То тымъ воны не згорѣли,
Що тамъ три браты рôдненькихъ,
Якъ голубоньки сивеньки,
Постреляны да порубаны спочивали;
То тымъ воны спочивали,
Що на раны постреляны да порубаны дуже знемогали.—
Озоветься старшій братъ до середульшого словами,
Обôльеться гôркими слёзами:
«Прошу я тебе, братûку мôй рôдненькій,
Якъ голубонько сивенькій!
Добре ты учини:
Хочъ изъ рѣчки Самарки,
Або зъ крыницû Салтанки,
Холодноû воды зайди[11]),
Раны моû постреляны да порубаны окропи, охолоди!»
То середульшій братъ тее зачувае,
До ёго словами промовляе:

---

[1]) В копії М.—Др. Тонкия... войсковыя. [2]) У Костомарова: як. [3]) У Костомарова: „братця“ пропущено. [4]) В копії Маслова—Др. „в“ немає. [5]) В копії М.—Др. до сього слова примітка під текстом: „Слово каторгу написано тою же рукою, но другимъ почеркомъ, видно, послѣ и около него поставлено?“ М. Т(олмачов—псевдонім Др.). [6]) У Костомарова „в вічі“. [7]) В копії Маслова—Др. „в“. [8]) В копії М.—Д.—Чимъ поле Самаръ стало славно. [9]) Маб. козацкаго. [10]) В копії М.—Д. воно... видало. [11]) Мабуть: знайди.

«Братîку мôй рôдненькій,
Якъ голубонько сивенькій!
Чи ты менѣ, брате, вѣры не доймаешъ,
Чи ты мене на смѣхъ пôдыймаешъ!
Чи не одна насъ шабля порубала?
Чи не одна насъ куля постреляла?
Що маю я на собѣ девять ранъ—рубаны широкî,
А чотырî стреляны глыбокî!
Такъ мы дóбре, брате, учинѣмо,
Свого найменьшого брата попросѣмо:
Нехай найменьшій братъ добре дбае,
Хочъ на вкóлѣшки вставае,
Вôйськову сурéмку въ головахъ достягае,
У вôйськову сурéмку добре грае, програвае;
Нехай бы насъ стали страннî козаки зачувати,
До насъ дохожати, смерти нашоî доглядати,
Тѣло наше козацьке молодецьке въ чистôмъ полѣ поховати!»
То найменьшій братъ тее зачувае,
До старшихъ братôвъ словами промовляе:
«Братîки моî рôдненькî,
Якъ голубоньки сивенькî!
Не есть се насъ шабля турецька порубала;
Не есть се насъ куля янычарська постреляла:
А есть се отцева й панî-мáтчина молитва покарала!
Якъ мы увъ охотне вôйсько одъ отця одъ матерî одъ роду одъѣзжали,
Мы зъ отцемъ зъ матѣрью и зъ родомъ опрощенья не брали!
А якъ противъ церкви, дому Божого, проѣзжали,
Мы шапокъ зъ головы не знîмали,
Милосердного Бога на помочъ не прохали!»

Максимович, Сборникъ. 1849, с. 17.

Г. Про смерть трьох братив.

Ой вси поля Самарськыи́ позорялы,
Тилькы воны не зорялы,
Що в ричкы Самаркы,
А в крынычкы Салтанкы,
Де тры терны дрибненькых,
Два байракы зелененькых;
То там спочывалы тры браты ридненькых.
То тым воны спочывалы,
Що на рубани раны та на стреляни знемогалы:
Ти нарубани кровъю исхожають,
Ти настреляни к серцю прылягають,
Кули душу с тилом розлучають.
Старшый брат словамы промовляе:
«Братику мій середулшый, ридненькый,
Голубоньку сывенькый!
Добре ты вчыны:
Мого лука шовкового тетыву знимы,
Козацьку голивку звъяжы;
До ричкы Самаркы,
Крыныци Салтанкы,
Холоднои воды зайды!»
То середулшый брат словамы промовляе:
«Братику мій старшый ридненькый,
Голубоньку сывенькый!
Чы не одын нас мич рубав,
Чы не одни янычарськи кули постреляльı?
Що маю я на соби девьять ран рубаных шырокых,
А чотыри стриляных глыбокых.
Та не так важки рубани шыроки,
Як стриляни глыбоки!
Волыся мы, брате,
Попросимо мы найменшого брата трынбача,
Войськового грача:
Нехай вин жалибненько в військову суремку заграе;
То будуть тее козакы зачуваты,
Будуть ик нам прыбуваты,
Будем мы до свого отця та маткы в города хрыстыянськи покланяты.
А вже в нас отець и маты
Все добристь соби малы-б,
Та в чыстее поле воны выхожалы-б,
Кошули тоненьки,
Покрывала биленьки
Воны выношалы-б,
Наше тило козацьке хорошенько в чыстим поли поховалы-б,
Звиру, птыци на поталу не давалы-б».
То найменшый брат тее зачувае,
Словамы промовляе:
«Братикы мои́ старши, ридненьки,
Голубонькы сывеньки!
Не треба нам, братця, в військову суремку граты,
Козакив до себе турбоваты!
Не добре мы, братця, самы почыналы,
Що вси тры охотою в військо выступалы;
Нас отець и маты спынялы,—
Мы велыкую гордость в соби малы,
Роспрощення не прыймалы.
То не есть то нас, братьця, янычарськи кули в чыстим поли пострылялы,
Есть то нас отцевськи й матчыны сльозы в чыстим поли побывалы.
То правда, панове-козакы, молодци,
Полегла
Трьох братив голова;
Их слава козацька не помре, не поляже.
Слава Богу й морю,
Всьому війську Нызовому.
Услыш, Боже, честь и хвалу
Небесному царю!

Метлинський, с. 437.

Ґ. Про трьох братів Самарських.

Ой усі поля Самарські погоріли
Та вже й почорніли,
А тілько не згоріло три терни дрібненьких,
Три байраки зелененьких;
А тим-же вони не згоріли,
Шо коло себе трьох гостей іміли.
А яких-же то трьох гостей?
Три братіки рідненьких,
Голубоньків сивеньких,
На рани смертенні посічені й порубані,
Щей постріляні.
Один брат найстарший, писар військовий,
А другий брат козак лейстровий,
А третій брат грач і трунбач військовий.
Шо то ізмовить найстарший брат до середульшого,
А середульший до меншого:
«Ой коли-б ти, братіку, на своє здоров'є козацьке молодецьке ізмагав
Та до річки Самарки,
До криници Салтанки
Ісходив, та холодної води набрав,
Та рани наші смертенні чотирі широкі,
А чотирі глибокі,
Позакропляв,
Позамивав,
Та душі полехкости хоч мало создав,
То може-б ми на своє здоров'є козацьке, молодецьке, хоч мало шо змагали».
То найменший брат теє зачуває,
До старших братів словами примовляє:
«Ей, мабуть уже нам, братця, до річки Самарки,
До криниці Салтанки
Не ходити,
Холодної води не пити.
Мабуть, братця, буду я спід голов військову трунбу виймати,
Та буду глас подавати,—
Чи не буде хто набожній глас зачувати,
То чи не буде хто до нас підхожати,
Нашої смерти доглядати».
Шо то змовить старший брат до середульшого,
А середульший до меншого:
«Ей, не єсть то нас братця, гостра шабля порубала,
Ні бистра куля постріляла,
А єсть то нас отцева й матчина молитва скарала,
Шо як ми ув охотне військо виступали,
З отцем із маткою прощенія не приймали,
Брата старшого за брата не приймали,
Близьких сусід з хліба-солі збавляли,
Мимо церков їхали, мимо сьватую Субору шапок не здіймали
І на собі хреста не покладали,
То тим то ми своє щастя й долю потеряли».
Отож-то вони сі слова промовляли,
Та там собі й смерть получали.
То хотя трех братів Самарських
У тернах, та в байраках, на Самарському полі голова полягла,
Так слава їх козацька, молодецька не помре, не поляже.
Утверди Господи люду царського,
Імператорського
І всім головам слухающим пошли Боже на многая літа
І до концця віка!

Мартинович, Украинськи записи, с. 23.

Д. Про „Самарських братів".

1. Гей, усі поля самарські почорніли 8+4
Та ясними пожарами погоріли; 4+4+4
Тілки не згоріли 6
У річці Самарці, 6
В кирниці Салтанці 6
Три терни дрібненькі, 6
Три байраки зелененькі. 4+3
2. Ото тільки не згоріли три брати рідненькі, 4+4+6
...голубоньки сивенькі,
Постріляні | та порубані, почивають. 4+5+4
3. Ой то тим вони спочивають, 5+4
Що на рани постріляні | та й порубані 4+4+5
Дуже знемагають. 6
4. Гей, як обізветься старший брат
До середущого словами,
Обіллеться дрібними сльозами: 4+6
„Ой, брате мій середущий! 4+4
Та добре ти, брате, учини,
Хоч з річки Самарки 6
Або з кирниці Салтанки
Холодної води знайди, 4+4
Рани мої постріляні | та порубані 4+4+5
Окропи, охолоди!" 3+4
5. „Гей, ти брате мій рідненький 4+4
Голубочку сивенький! 4+3
Чи ти мені брате віри не доймаєш, 6+6
Чи ти мене брате | на сміх підіймаєш? 6+6
Чи не одна нас шабля порубала, 5+6
Чи не одна нас куля постріляла? 5+6
Що маю я на собі 4+3
Дев'ять ран рубаних, широких, 3+3+3
А чотирі стріляні то й глибокі..." 4+3+4
3. „Ой, то добре ми, брате, учинімо,
Хоч свого найменчого брата попросімо,
Нехай наш менчий брат

А ще добре дбає, 6
Хоч на колінка й уставає, 5+4
В військову суремку 6
Добре грає, програває.“ 4+4
7. „Нехай-же нас будуть странні
козаки | зачувати,
Гей, та будуть до нас
приїжджати, 4+6
Будуть нашої смерти доглядати,
І тіло наше козацьке, | молодецьке
А в чистому полі поховати“. 6+4
8. Гей, то менчий брат теє зачуває, 5+6
До старших братів словами
промовляє:
„Ой, брати рідненькі,
Голубочки сивенькі!
Не єсть то нас куля яничарська |
постріляла, 4+6+4
А єсть то нас та й отцева
молитва покарала.“ 4+7+4
9. Гей, бо як ми в охотне військо
Од отця од матері | од'їжджали,
То ми з отцем і з матір'ю | і з
родом
Опрощенія та й не брали“. 5+4
10. „Ой, як напротів церкви, дому
Божого, | проїжджали,
То ми з себе шапок із голов не
здіймали
І Господа милосерного
Собі на поміч не прохали“. 5+4
11. „Хотяй я, братя, буду у сурму
турецьку 7+6
Жалібненько грати, 6
То тілки нас будуть 6
Турки яничари, 6
Безбожні бусурмани, 3+4
Наші игри козацькі зачувати, 4+3+4
То будуть до нас приїжджати, 5+4
Будуть наше тіло 6
Сікти та рубати, 6
Або будуть у тяжку неволю
завертати“. 4+6+4
12. „Ой, уже ми будем, брати
рідненькі,
Гулубоньки сивенькі,
Оттут помірати, 6
Уже нам отця, паньматки й
родини сердешної
По вік у вічі не забачати...“
13. Гей, як стала то на небі 4+4
Чорна хмара наступати, 4+4
То стали бідні козаки
А в чистому полі помірати... 6+4
Гей, свої голови козацькі, |
молодецькі
А в чистому полі коло річки |
Самарки покладати.
14. Сотвори їм, Господи, та вічную
пам'ять,
А всім слухающим головам,
І всьому товариству кревному,
сердешному
І військам запорозьким
Пошли, Боже, на многая літа 4+6
До конця віка!

Ф. Колесса, I, с. 168.

X. Про смерть трьох братів коло Самарки.

(Рядки 1—52 сього варіянту—се дослівно варіянт **В**. Закінчення з деякими змінами взяте з вар. **А**. Відміни від вар. **А** зазначені курсивом).

Хоч я, братця, буду в тонкії суремки жалібненько грати, (ряд. 45 А)
То будуть Турки-яничари, безбожні бусурмани, чистим полем гуляти, (46 А)
Будуть наші ігри козацькії зачувати, (47 А)
Будуть до нас приїзжати, (48 А)
Будуть нам *живцем* каторгу завдавати. (49 А)
Лучче нам, братця, отут у чистім полі помірати. (50 А)
Отця й пані-матки і родини сердешної *в вічи* не видати... (51 А)
Стала чорная хмара на небі наступати, (52 А)
Стали козаки в чистім полі помірати, (53 А)
Стали свої голови козацькії в річці Самарці покладати... (54 А)

Грінченко, Думи кобзарські, с. 61.

12. СМЕРТЬ КОЗАКА НА ДОЛИНІ КОДИМІ.

Ся дума—може найменш відома з усіх, мала дуже дивну долю. Вперше друком з'явилась вона в 1872 р. в журналі «Бесѣда» в праці Костомарова «Историческое значеніе южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества»; тут надруковано тільки уривок, але й він, як се було з деякими иншими текстами сеї публікації, пр. з «Соколами», зістався зовсім незавваженим. В 1882 р. Костомаров передрукував «Кодиму» в «Исторіи козачества», сим разом вже весь текст, але і на сім місці ся дума не викликала ніякого інтересу. Та обставина, що Костомаров передрукував її після 10 літ знов (з невеликими стилістичними змінами, що правда), показує, що він не мав сумнівів що до її автентичности. Тим не менше ся дума не була передрукована ані не згадувалась в ніяких працях про думи, і тільки в 1920 р. Ф. Колесса передрукував її в своїх «Українських народніх думах» за текстом «Історії», з деякими поправками.

Окрім сих друкованих текстів ми мали змогу ознайомитись з рукописною копією сієї думи, яку нам ласкаво передав Д. М. Ревуцький (одержавши її в свою чергу від О. Т. Андрієвської з архіву Білозерського з Борзенщини). Рукопис,—писаний, як думає Д. М. Ревуцький, рукою М. Білозерського,— очевидно являється копією з того-ж тексту, що був друкований в 1882 р. Ми друкуємо сі тексти в такім порядку.

I. Варіянт $\mathbf{A}_1$—Костомаров, Историческое значеніе южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества, «Бесѣда», 1872, кн., V с. 92 (передр. в Собр. сочиненій, кн. VIII, с. 488 і 653—уривок).

Варіянт $\mathbf{A}_2$—Костомаров, Історія Козачества, друкований в 1882 р. (Собр. соч., т. XXI, с. 781). Се той сам текст що вище—але в цілості. Сей-же текст заховався в рукописі, мовляв М. Білозерського; записаний він невідомо коли, у Сенчі. Правдоподібно, що запис зробив І. Ф. Труш. Співак невідомий зовсім.

Ріжниці між текстом $\mathbf{A}_2$ і рукописною копією, а також поправки Ф. Колесси відзначено в примітках до тексту $\mathbf{A}_2$.

II. Немає сумніву, що обидва тексти Костомарова походять від одного запису. Ріжниці між текстом Костомарова $\mathbf{A}_2$ і рукописом Білозерського теж не вказують на окремий оригінал. Ріжниці сі такі: В рукописі в 1 рядку після слова «сокорів» бракує знаку запитання(?), як і в $\mathbf{A}_1$. В ряд. 11 в рукописі пропущено слово «рани», що являється підметом в сім реченні; помилка значуча з того погляду, що значить рукопис Білозерського не оригінал. Замість «у весну» в рукописі написано «десну» (ряд. 9). «Смертени» замість «смертельні» у Костомарова (ряд. 2). До ряд. 14 (в рукописі) додано слово «вже». Все се показує, що рукописний текст менше виправлений ніж текст 1882 р., який і так вже був дещо змінений в порівнанню з першим друком, $\mathbf{A}_1$. Се позволяє нам зробити здогад, що копія, мовляв, Білозерського, була зроблена деякий час перед друком $\mathbf{A}_2$ і перед тим як Костомаров виправив свій текст дефінітивно. Ми припускаємо, що оригінал був все-таки у Костомарова, тому, що Костомаров користав з нього аж двічі у великих відступах часу, тимчасом як ніхто инший сеї думи не згадував. Се розуміється не значить, що записав думу саме Костомаров. Міг се був зробити і Білозерський; в рукописі після думи і иншого уривка, що доданий до неї, маємо примітку: «Записалъ въ м. Сенчи, Лохвицкаго уѣзда, Полтавской губ.»—отже записав ніби власник рукопису. Але автором рукопису і сього підпису під думою міг бути і хтось инший, а не Білозерський, бо рукопис не чорновий запис дум з голосу, а копія. Ми не маємо записів дум із Сенчі або її близьких околиць і тому не можемо скільки-небудь певно вгадати, хто міг-би записати думи в сій місцевости для Костомарова. В тій рукописній збірці Д. М. Ревуцького, де знаходиться сей текст, окрім нього є ще копія «Марусі

Богуславки» з запису Ніговського і «Білоцерківщини» Куліша, отже збірний матеріял, що не дає вказівок про особу автора або впорядчика запису Кодими. Але ми знаємо, що в Сенчі і коло неї в 1870-х рр. аж десь до половини 1880 рр. записував думи майор І. Ф. Труш, що не опублікував нічого під своїм прізвищем, з огляду мабуть на свою службу в війську, але співробітничав в часописах і лишив велику рукописну збірку, а головно живу пам'ять про свою діяльність серед кобзарів Полтавщини.

Між иншим сей збирач записував думи славного між кобзарями Хв. Холодного, що помер майже недослідженим коло 1902 р. в дуже поважнім віку. Ми можемо висловити здогад, що «Кодима» записана саме від нього, але се мусить залишитись здогадом, бо не знаємо, які думи саме знав Холодний і чи знав якісь особливо рідкі і мало відомі нумери. Ближчі відомості про І. Труша подаємо в передмові до нашого видання.

Треба відзначити, що помітка про запис в Сенчі стоїть не після нашої думи, але після малого додатку, і може відноситись власне до нього. Але сей додаток відділений від думи тільки крискою, а не окремим заголовком як инші записи і, очевидно, трактується з нею разом як одно, коли не по змісту, то по похожденню. Тому помітку про запис можемо віднести і до смерти козака на долині Кодимі. Про додаток окремо,—див. «Плач Зозулі» (№ 13).

Що до коротшого тексту думи про Кодиму **A_1**, то його мабуть треба вважати просто скороченою цитатою довшого тексту **A_2**. Але та обставина, що в **A_1** є і словесні відміни («на рани, на смерть» замість «на рани смертельні»), остерігає нас, що обережніше буде відзначити сей уривок окремо. Може під ним і криється инший варіянт сеї думи, хоч се й мало імовірно.

III. Зрозуміло, що ся мало відома дума не викликала багато коментарів. Література думи про Смерть козака на долині Кодимі вичерпується кількома рядками у Костомарова і у Колесси. Костомаров відзначив, що хоч Кодинська долина бувала ареною історичних подій, але дума про смерть козака не натякає на ніяку відому подію. Вона з'явилась під впливом инших, старших дум про смерть в степу: «Самарських братів» і «Хведора Безрідного». Взагалі Костомаров вважав сю думу явищем упадку, хоч признавав їй і деяку красу. На його думку, вона «з'явилась в таку епоху, коли звичай складати думи ще не зник, але не було вже творчої снаги для тої свіжости і сили, з якою вони витворювались в старих часах. Перша редакція таких дум мусіла бути тільки зшиванням образів і висловів, взятих з старших дум, а розходячись між кобзарями, нова дума теж не знаходила творчих елементів за-для сього перетворення».

Костомаров відзначив також, що мотив козацького похорону зопозичений з «Хведора Безрідного», а алегоричні кольори на морі з думи про Самійла Кішку. Не вважаючи на таку несамостійність думи про Смерть козака на Кодимській долині, Костомаров назвав її кращим прикладом пізнього думового стилю. Сю думку поділяє і Ф. Колесса.

A_1.

На узбочьчи долина [1]) биля двохъ Сокирівъ козацькихъ,
Тамъ козакъ постреленний, порубаний, на рани на смерть знемогае,
При собі отця-неньки немае;
Тоді козакъ долину Кодину трома клятьбами проклинае:
Бодай ти, долино Кодино, лихими болотами западала,
Щобъ у весну Божу ніколи не зоряла, не позоряла,
Що я на тобі тричи гулявъ:
Перший разъ гулявъ—
То коня вороного втерявъ;
Другий разъ гулявъ—
Товарища сердечного втерявъ;
Третій разъ гулявъ—
Свою голову козацьку накладавъ [2]).
Орли чорнокрильці,
Козакови дозірці,
Налітають,
Козацькую душу доглядають.
То вже козакъ молодий отця й неньку споминае:
„Поможи мині, отцева й матчина молитва,
На колінцяхъ стати,
Семипъядну пищаль достати.
По три мірці пороху підсипати,
По три пульки свинцовихъ набивати,
Орламъ чорнокрильцямъ,
Козацькимъ дозірцямъ,
Великий подарунокъ давати“. [3])

„Бесѣда“, 1872, кн. V, с. 92, кн. IX, с. 24.

[1]) Помилка „долини“. [2]) Досі — Костомаров, Историческое значеніе южно-русскаго народнаго творчества, „Бесѣда“, 1872, кн. V, с. 92. Передр. в Собр. соч., кн. VIII, с. 488. [3]) Досі — „Бесѣда“, кн. XI, с. 24; Собр. соч., кн. VIII, с. 653.

$А_2$. Смерть козака на долинѣ Кодымѣ*).

На узбочьчѣ долины бѣля двохъ сокоривъ(?)[1] козацькихъ,
Тамъ козакъ постреленый, порубаный на раны смертелнѣ[2] знемогае,
И праведного судію зъ неба бажае:
При собѣ отця-неньки не мае.
Раны[3] пострелянѣ—кровъю зийшли,
Порубанѣ—къ сердцю прийшли.
Тогдѣ[4] козакъ долину Кодину[5] трома клятьбами проклинае:
Бодай ты, долино Кодино[6], мхами, болотами западала,
Щобъ у весну Божу нѣколи не зоряла не позоряла,
Що я на тобѣ третѣй разъ гуляю,
Въ тебе козацкоѣ здобычи[7] собѣ нѣякоѣ не маю;
Первый разъ гулявъ—коня вороного втерявъ,
Другій разъ гулявъ—товарища[8] сердечного втерявъ,
Третій разъ гуляю[9]—самъ голову[10] козацькую покладаю.
Орлы чернокрыльцѣ,
Козацькіи дозирцѣ,
Налѣтають,
Козацькую душу доглядають.
То вже козакъ молодый отця й неньку споминае:
Поможи менѣ, отцева й матчина молитво, на колѣнцяхъ стати,
Семипъядную пищаль у руки достати,
По три мѣрцѣ пороху пидсыпати,
По три кулькѣ свинцевыхъ набивати,
Орламъ чорнокрыльцямъ,
Козацькимъ дозирцямъ,
Великій подарунокъ посылати.
То вже козакъ молодый
Товарищъ вийськовый
По три мѣрцѣ пидсыпае,
По три кулькѣ набивае,
Орламъ чернокрыльцямъ,
Козацькимъ дозирцямъ,
Великій подарунокъ посылае...
Самъ на себе въ землю щиримъ сердцемъ впадае;
Тисячу(?)[11] пищаль на колѣнця одкидае.
Ще й на море поглядае,
Що море трома цвѣтами процвѣтае:
Первымъ цвѣтомъ—островами,
Другимъ цвѣтомъ—кораблями,
Третѣмъ цвѣтомъ—молодыми козаками.
Що козаки добри молодцѣ,
На долину Кодину[5] прибували,
Срѣбла-злота много набирали,
Козака постреленаго порубаного знахожали,
Шаблями надилками яму копали,
Въ семипъядну пищаль прозвонили,
Славу козацьку учинили,
Шапками приполами семикипну[12] висипали,
На могилѣ прапорокъ устромили,
Славу козацьку учинили.

Костомаров, Історія козачества, с. 781.

---

*) В рукописі ніби Білозерського, що знаходиться у Д. М. Ревуцького, заголовок такий: Про смерть козака на Кодені-долині. [1]) В рукопису Білозерського знаку запитання нема. [2]) В рукописі Ревуцького „смертены". [3]) В рукописі се слово пропущено, рядок починається від: Постреляни. [4]) В рукописі: „тогда". [5]) В рукописі—Кодену. [6]) Кодено. [7]) В рукописі: добычи. [8]) В рукописі: товариша. [9]) В рукописі тут рядок поділений на два. [10]) В рукописі додано слово „вже". [11]) Колесса поправляє: „Семипядну". [12]) Колесса додає: „могилу".

13. ПЛАЧ ЗОЗУЛІ.

(Уривок).

В «Историческомъ значеніи малорусскаго пѣсеннаго творчества» Костомарова, 1872 р., у відділі про зозулю, де згадано про голосіння зозулі над меншим братом в думі про «Утечу з Озова», маємо таку згадку: «В иншій думі при таких самих обставинах зозулі приписано меланхолійне міркування» і тут-же для ілюстрації наведено 18 рядків думи, які ми друкуємо тут як варіянт $\mathbf{A}_1$.

Десять літ пізніше в своїй поетичній історії козаччини і знову з приводу Азовських братів Костомаров згадав думу про зозулю: «Се місце (в думі про Утечу з Азова, де зозуля промовляє до голови найменшого брата) є також і в иншій думі, і ми не беремось рішати, чи відти сюди, чи відси туди воно перейшло. Скорше можна думати перше (що се місце перейшло з думи про зозулю до Азовських братів), тому що промова до голови більше на місці, коли стосується до козака бувалого, немолодого, ніж до такого юнака, як менший з братів утікачів» (Собр. соч., кн. VIII, с. 772).

Се показує, що Костомаров ставився зовсім поважно до сеї думи і не сумнівався в її автентичності. Звідки він мав її, не відомо. Завдяки рукописові, можливо Білозерського (порівн. думу № 12), що знаходиться у Д. М. Ревуцького, знаємо, що сей уривок був записаний в Сенчі мабуть разом з думою про смерть козака в долині Кодимі. В рукописі Д. М. Ревуцького уривок про зозулю стоїть зараз-же за сею думою, відділений тільки короткою лінією, і можна думати, що автор рукопису дивився на обидві думи як на частини одного твору. Але такий погляд неоправданий, бо в одній і в другій описується смерть козака, а два описи одного моменту в одному творі не могли мати місця. Тому ми й вважаємо уривок про «Плач зозулі» за останок окремого твору, правдоподібно досить убогого. Побожне міркування на кінці $\mathbf{A}_1$ бажання замість традиційної лицарської слави «спасіння з неба», говорить про все зростаючий вплив побожного псальмового репертуару на кобзарів і лірників, що кінець-кінцем майже й витіснив думи.

Ми друкуємо як:

Варіянт $\mathbf{A}_1$—Костомаров, «Историческое значеніе южно-русскаго пѣсеннаго творчества», друковане в Бесѣдѣ, 1872 р., кн. X, с. 16.

Варіянт $\mathbf{A}_2$—Рукопис, що знаходиться у Д. М. Ревуцького, писаний ніби-то рукою Білозерського. Се очевидно копія з якогось старшого запису. Під думою помітка: «Записалъ въ м. Сенчи Лохвицкаго уѣзда, Полтавской губ.». Час записування не означений. Автором запису вважаємо майора І. Труша, збирача історичних пісень і дум з 1870-х рр.

Варіянт $\mathbf{A}_1$—трохи коротший від рукописного $\mathbf{A}_2$—хоч се очевидно той самий запис. В $\mathbf{A}_1$ пропав кінець і рядок після 15 рядка. Є й инші пропуски і відміни. Можливо, що текст було зіпсуто в друку, так що між рядками 15 і дальшими вийшло ніби непорозуміння. Мабуть тому при передруку сеї праці в «Собраніи сочиненій» Костомарова кінець тексту, як він був надрукований в «Бесѣдѣ», викинено. Ми друкуємо текст за «Бесѣдою».

$\mathbf{A}_1$.

У неділю рано порану,
Сива зозуля вилітала,
На могилу сідала
Жалібно ковала:
Голово козацька, голово молодецька,
Чи е въ тебе на Руси отець або мати,
Або сестра найменьша?
Якъ би отець, мати відали,

Білу постіль би на смерть слали,
Або сестра найменьша відала,
То въ неділю бъ раненько вставала,
Жалібненько оплакала,
Такъ якъ би зозуля закувала[1])!
Голово козацька, молодецька,
Ти по чужихъ земляхъ пробувала,
А теперь не потребуешъ ні шатъ дорогихъ,
Ні коней воронихъ,
А тільки потребуешъ спасіньня зъ неба!

«Бесѣда», 1872, кн. X, с. 16.

А².

У неділю барзо рано-порану; зорямы по-раненьку
Сыва зозуля налитала,
На могыли сидала,
Жалибненько заковала:
— „Голово козацька, голово молодецька!
Чы е въ тебе на Руси отець, або мати,
Або сестра найменьшая?
Якъ бы отець, або маты выдалы,—
Билу кошулю на смерть бы твою присылалы,
Або сестра найменьшая выдала,
То въ неділю-бъ рано-раненько уставала,
Жалибненько оплакала,
Такъ якъ бы зозуля окувала.
Голово козацька, голово молодецька!
Ты по чужыхъ земляхъ пробувала,
Дорогымы киньми трыбувала,
А теперъ не потребуешъ ни шатъ дорогыхъ,
Ни коней вороныхъ,
А тилько потребуешъ спасенья зъ неба!
Ой померъ козакъ!
Слава козацькая не вмре, не поляже
Одъ ныни до вика.

Рукописна збірка Д. М. Ревуцького.

---

1) В передруку «Собранія Сочиненій Н. И. Костомарова». Книга VIII, СПБ, 1906, с. 609. текст тут кінчається, дальших рядків нема. Правопис виправлений на звичайний російський передреволюційний правопис.

ДОДАТКИ.

(Тексти, що не війшли до збірки) [1].

До думи № 1.

ВВ. Невольныцька.

У святу недилю, тожъ не сызы орлы заклекталы,
Якъ ти бедны невольныкы въ турецькій каторзи заплакалы,
И кля̀лы, проклыналы,
Рукы въ гору пидиймалы,
Кайданамы забрязчалы
Турецьку каторгу кля̀лы, проклыналы
Господа мылосердного прохалы и благалы:
«Ой вызволь, Господы, всихъ бидныхъ невольныкивъ
У мыръ веселый, у край крещеный, въ городы хрыстиянски!»
То турецькый паша по каторзи похожае,
Онъ самъ по русськый языкъ добре знае,
Та слугивъ своихъ яныча̀нивъ научае:
«То кажу я вамъ, слугы яныча̀ны,
Добре жъ вы дбайте,
По тры пучки червонои табелы [2]) въ руки набирайте,
То биле тило козацьке невильныцьке отъ жовтои кости одбывайте».
То якъ сталы слугы яныча̀ны по тры пучки́ червонои табелы въ руки набираты,
Било тило козацькее отъ жовтои кости одбываты,
То сталы ти бедны невольныки кровъ хрыстыянську на соби забачаты,
Сталы турецьку каторгу невольныцьку клясты-проклынаты:
«Ай турецька ты каторга проклята невольныцька, розлуко хрыстыяньска!
Не одного жъ ты розлучыла зъ отцемъ зъ маткою родного сына,
Либо брата зъ сестрою,
Либо вирного мужа зъ жоною!»
Ой вызволь, Господы, всихъ бедныхъ невольныковъ
На тыхи воды,
На ясны зори
У край хрещеный,
У мыръ веселый,
В городи хрыстыяньски!..
. . . .

(От Мусія Кулыка. С. Дейкаловка). Записав В. Горленко десь всередині 1880-х рр.

Е [3]).

На Чорному морі на камені білому
По потребі царській у громаді козацькій
Там много війська понажено
У три ряди посажено,
Назад руки пов'язано,
По два по три позковано.
Та й у неділеньку рано пораненьку
Та тож не сизокрилі орли заклекотали
Тож бідні невольники у тяжкій неволі заплакали
На колінка упадали, руки вгору піднімали, кайданами забрязчали
Господа милосердного прохали та благали:
Пошли ж нам Боже з неба дрібен дощик
А із низу буйний вітер
Чи не стала би на морі бистрая хвиля
Чи незірвала би якорів з турецької каторги [4]).

Від І. Скубія записав О. Сластьон.

До думи № 2.

ҐҐ. Плач невольницькій [5]).

Не ясний сокол квилить проквиляє
То син до отця до матусі в городи християнскії поклон посилає.
Сокола ясного рідним братом називає:
«Соколе ясний, брате мій рідний
Ти високо літаєш і далеко буваєш
Чого ж ти у мого отця й матусі у гостях ніколи небуваєш

[1]) Див. вище пояснення — в передмові с. X. [2]) Порівн. сей вираз у вар. **А**, с. 5, що Максимович згодом поправив на «таволги». [3]) Уривок найбільш подібний до вар. *X*, с. 9. [4]) Далі співак не співав: під уривком така приписка: «Воно бачте яке діло—як заботися... А як ото другі заботи—то коли воно прийдеться—його непереспіваєш». [5]) Варіянт **Ґ**, надрукований на с. 13, тільки уривок думи, що записав Колесса від Скубія. **ҐҐ** являеться повним записом від того-ж співака.

Полети-ж Соколе ясний брате мій рідний
В городи христіянскі
Та сядь впади у мого отця у матусі у дворі,
Жалібненько захвили
Та про мою козацьку незгодоньку і тяжкую неволеньку
Отцеві матусі роскажи
Нехай отець і матуся мою козацькую незгодоньку
Тяжкую неволеньку будуть добре знати
Грунти й маєтки будуть збувати
Великії шкерботи [?] собірати
Та мою козацкую головоньку з тяжкої неволі визволяти
Бо як стане Чорнеє море зогравати
Тоді отець і матуся, та незнатеме де свого сина шукати
Чи в пристані козловскій чи в городі Царьграді на базарі
Що як будуть Турки та Янчарі набігати
Та за Чорнеє море в землю Агарьскую продавати
Срібло та злото не лічачи дорогії сукна поставнями за нас брати.
То тоді брат-товариш се слово почуває —
Та до брата товариша словами промовляє:
«Товаришу вірненький брате мій рідненький
Не треба було б нам в городи христіянські
Поклону подавати
Та отцеві-матусі великого жалю завдавати
Хоча отець і матуся будуть добре дбати
Грунти маєтки збувати
Великії шкорбети [?] збірати
Та не будуть вони знати в якій тяжкій неволі своїх синів шукати
Сюди ніхто непрохождає
І мир християнський незаїзджає
Тільки яснії соколи залітають
Та на темниці сідають,
Жалібненько хвилять прохвиляють
Та нас козаків бідних невольників
Добрим здоровьям навіщають
Тоді козакам бідним невольникам
Тяжкая неволя добре далась знати
Кайдани руки та ноги повривали
Сирая сириця тіло козацьке молодецьке до жовтої кости проїдала
Тоді козаки бідні невольники
Стали плакати ридати
До сирої землі припадати
Та землю турецьку і віру бусурменську
Клясти й проклинати:
«Ти земле турецька ти віро бусурменська
Ти напольнена сребром та злотом, дорогіми напитками.
Тільки в тобі трудно пробувати.
Що в тобі козаки бідні невольники пробувають
Праздника святого Різдва й Великодня незнають
Та про віру христіянську думають та гадають,
Землю турецьку віру бусурменську кленуть проклинають —
Ти земле турецка ти віро бусурменська ти розлуко Християнська!
Не одного ти вже розлучила за сім літ войною
Мужа з жоною, брата з сестрою, а малих діток
З отцем з ненькою».
Тоді ж то козаки бідні невольники
На колінка упадали
Господа Милосердного прохали:
«Визволь нас Боже з тяжкої неволі
На святоруський берег
На край веселий між мир хрещений, в города Християнські».
Слава про козаків бідних невольників
Однині до віка а вам пошли Боже здравіє і многая літа.

Від І. Скубія записав О. Сластьон маб. 1908 р.

До думи № 4.

ВВ. Дивка бранка.

На Чорному мори тамъ стояла темныця камъяная,
А въ тій темныци симсотъ козакивъ, бедныхъ невольныкивъ пробувало;
Сколько воны лѣтъ въ неволи пробувалы,
Сьвита Божого сонця не выдалы.
То дивка-бранка, Маруся попивна Богуславка
До темныци прыхожала,
До козакивъ словамы промовляла:
«Эй козакы, бедны невольныкы,
Шо вгадайте шо въ насъ за день тепера?»
То козакы бедны неволныкы тее зачувалы,
До дивки бранки, Маруси попивны Богуславкы словамы промовлялы
И речи іи познавалы:
«Эй дивко бранко, Марусю попивно Богуславко,
Почомъ же мы можемъ знаты,
Што столько мы лѣтъ у неволи пробуваемъ,
Мы свита сонця Божого не выда́емъ».
То дивка бранка, Маруся попивна Богуславка до козакивъ словамы промовляе:
«У насъ день сегодня субота велыкодня,
А завтряшный день — Велыкдень».
Що козакы, бидны невольныкы тее зачувають,
Дивку бранку Марусю попивну Богуславку клянуть проклынають:
«Бодай же ты, дивко бранко Марусю попивно Богуславко ни щастя ни доли соби не мала,

Шо ты намъ сей празныкъ святый, роковый, велыкый сегодня сказала».
То дивка бранка Маруся попивна Богуславка до козакивъ словамы промовляе:
«Ой козакы, бедны невольныкы,
Не лайте мене, не проклынайте мене,
Шо буде нашъ панъ турецькый до мечету выряжаты,
То буде мени ключи въ рукы отдаваты,
То буду я до темныци прыхожаты,
Буду темныцю одмыкаты,
Васъ всихъ бедныхъ невольныкивъ зъ неволи выпускаты.
То якъ будете въ города христянски вхожаты
То давайте моему отцеви та матки знаты,
До мого роду, до отця до матушкы захожайте;
Нехай воны скарбивъ не збываютъ,
Нехай мене дивки бранки Маруси попивны Богуславкы зъ неволи не дожыдаютъ:
Бо вже я побусурменылась по нещасному лакомству[1]) поважылася...

(От кобзаря Мусія Кулыка въ с. Дейкаловкѣ Зеньковскаго уѣзда. Онъ выучилъ эту думу отъ старого кобзаря Хмеля (или Хмельныцького изъ с. ?).

Записав В. Горленко десь в середині 1880-х років.

ҐҐ. Про Марусю Богуславку[2]).

На Чорному морі на камені білому
Там стояла темниця темненька
А в тій темниці було 700 козаків бідних невольників
Що вони 30 літ у неволі пробували
Білого світу й праведного сонечка у вічі не видали
І праздника святого Різдва й великодня незнали.
В одно время дівка Маруся бранка Попівна Богуславка
По Чорному морі проїзджала[3])
До темної темниці прибувала
То вона до козаків бідних невольників тихо словами промовляла
«Ви козаки бідні невольники[4]) — ви у неволі пробуваєте
Скажіте мені що в нас тепера в християнських городах за день?»
Тоді козаки бідні невольники стали плакати ридати,
До дівки Марусі бранки, попівни Богуславки словами промовляти:
«Ах ти дівко Марусю бранко попівно Богуславко.
По чому ми можемо сей день знати,
Як ми 30 літ у неволі пробуваємо
Білого світа і праведного сонця у вічі невидаємо?»
«Ах ви козаки бідні невольники
Скажу я вам, що в нас в християнських городах за день.
День у нас сьогодня субота
А завтра роковий день Великдень».
Тоді козаки бідні невольники стали слезно плакати і ридати
Дівку Марусю бранку попівну Богуславку клясти й проклинати:
«Бодай же ти Марусю бранко попівно Богуславко
Щастя й долі немала
Як ти нам роковий празник Великдень сказала.
Що в наших християнських городах
Родителі наші будуть пити та гуляти
Та друг-друга в дом закликати,
А нам тяжко та важко
В тяжкій неволі, в темниці темненькій пробувати».
Тоді дівка бранка Маруся попівна Богуславка
Все добре дбала,
До козаків словами промовляла:
«Ви козаки бідні невольники
Не лайте мене й непроклинайте мене.
То буде Турецький паша в країну виїжжати
Буде мені ключі вручати
А я буду до темниці прихождати
Темницю буду відпирати і вас козаків бідних невольників с темниці буду випускати».
Настала та година що турецький паша в країну відїзджає,
Та дівці Марусі бранці попівні Богуславці ключі вручає.
Тоді дівка Маруся бранка попівна Богуславка усе добре дбає
До темниці прихождає
Темницю відпераэ
Козаків бідних невольників з тяжкої неволі випускає.
Сама дівка Маруся бранка попівна Богуславка на колінка упадає,
Руки вгору піднімає,
Бога милосердного благає:
«Визволь же нас Боже з тяжкої неволі
А ви козаки бідні невольники
Прошу я вас добре ви дбайте
З тяжкої неволі утікайте
В городи християнські прибувайте,
Одного города Богуслава не минайте;
До мого отця й матусі забігайте
Низенький поклон подавайте.
Нехай мій отець і матуся добре дбають,
Грунтів маєтків незбувають,
Великих шкабет [?] не збірають,

[1]) Прогришыла, просто, шо вже тутъ толкувать! (пояснення співака). [2]) Варіянт Ґ на с. 27 се уривок думи Скубія, що опублікував Ф. Колесса; ҐҐ дає повний текст Скубієвого співу. Як легко помітити, сим разом Скубій співав сю думу ширше. [3]) В другий раз — гуляла. [4]) В записі «невольки».

Та дівки Марусі бранки попівни Богуславки
З тяжкої неволі невизволяють.
Що вже дівка Маруся бранка попівна Богуславка потурчилась і побесурменилась
Для роскошів турецьких для лакомстя нещасного!»
Тоді дівка Маруся бранка попівна Богуславка на колінка упадала
Господа Милосердного прохала.
«Та услиш Господи у мольбах наших
І у щирих молитвах цих козаків бідних невольників
Та визволь же нас Боже з тяжкої неволі
На край веселий між мир хрещений,
На тихі води на ясні зорі,
На святоруський берег.
Слава про дівку Марусю бранку попівну Богуславку
Про козаків 700 бідних невольників
Од нині довіка.
Всім на здравіє і многії літа.

Від І. Скубія записав О. Сластьон.
Не зазначено, коли саме.

Е. Маруся Попивна-Богославка.

(Уривок думи).

Ой на камені темненькіїм,
По Чорному морю,
Там стояла темная
Да й невидная темниця,
А й у тий темниці
Пробувало сімсо̀т бідних,
Бідних ниво́лних...
А вони там пробували
І сьвіта божого і соньця ясного
Вони тоді у вичи ни вида̀ли,
До сирої землі білим лицем припадали...
Вони там пробува̀ли тридцять літ
Ше й штирі го̀ди,
А до їх дівка-бранка
Маруся-Попивна Богосла̀вка
Прихождала (є)
І словами до їх примовляла (є):
«Ох ви, козакі,
Бідниї нево́лники,
Чи ви знаєте,
Що в нашій землі те, що тепер?
А в нашій землі взавтра великодная субота...»
А вони там пробува̀ли,
До сирої землі бьїлим лицем припадали
І дівку-бранку
Марусю-Попивну-Богославку
Вони прохваляли. —

Від Федора Хамулки, з с. Сколубова, Пулинської вол., Волинської округи 23.V 1927 р.
Занотував В. Кравченко.

До думи № 7.

33. Олексій Попович [1]).

Ой по Чорному морю,
На камені біленькому,
Там седів сокіл ясненькій
Ой жалібненько хвилить-прохвиляє [2]),
На Чорне море спилно поглядає,
Шо на Чорному морі все недобре починає:
Судна козацькі, молодецькі на три части розбиває.
Первую часть ухопило, одбило,
У Дунай скирло [3]) забило,
А другую у Гарапську землю занесло,
А третяя часть на бистрій хвилі, на лихій хортувині —
Потопає.
А при той части було війська много,
Гой, хто був старшиною —
До козаків словами промовляє;
И слёзами обливає:
Гей, козаки, панове-молодці,
Добре ви дбайте,
Гріхів не тайте,
Сповідайтеся ви попереду —
Господу-Богу,
Чорному морю,
Отаману — Кошовому.
И ті козаки зачували,
Та всі замовчали. —
Гой, только озовется Олексій Попович,
Козак лейстровий,
Писарь військовий:
Гой, козаки, панове-молодці,
Добре дбайте,
Білий камень обберіте,
До моеі шиі привьяжіте,
У Чорнеє море зопхніте.
Те козаки зачували,
До Олексія Поповича словами промовляли.
Олексію Поповичу,
Славний лицарю, пысарю [4]),
Ти святе письмо тричі на день читаєшь,
И всіх нас козаків на все добре научаєшь,
Ой про шо од нас гріхів більше маєшь?
Гей, козаки, панове-молодці,
Я святе письмо тричі на день читаю,
И всіх вас на все добре научаю,
Од вас я гріхів більше маю:
Гой шо я ув охотне військо од'ізчав,
З отцем, з матушкою опрощенія не мав,

---

[1]) В оригіналі правопис виправлено чорнилом наярижку: и на ы, і на и, і додано ъ там де його вимагає старий російський правопис. Ми відновляємо первісний правопис. [2]) Манджура замість є пише э; пізніше сей знак виправлено на е. [3]) Очевидно замість „Дунайське гирло". [4]) Первісно „писарю" стояло в окремім рядку, а потім перекреслено й дописано до сього рядка.

У груди отця й матушку стременом одпихав.
Старшого брата за родного брата не мав,
Шо з города вибігав,
Триста душ малих дітей розбивав,
Кров безповинну християнську проливав,
А молодії жени за ворота вибігали,
Маленькії діти на руки хватали
Мене Олексія Поповича
Гой, кляли-проклинали.
Не єсть мене бистра хвиля потопляє,
Єсть мене отцевська и матчина молитва карає.
Гой, кода б мене отцевська й матчина молитва —
Од смерти оборонила,
На Чорному морі не втопила,
Як будемо до отця, до матушки, до роду прибувати,
Буду отця и матушку чтити, поважати,
Шанувати. [почитати,
А старшого брата за родного отця
А близьких сусід за родних братів вже мати.
Ой як став Олексій Попович по истинній
Гріхи свої Богу сповідати, [правді—
Зараз стала супротивна, велична хвиля на Чорному морі притихати[1]).
Гой, притихала, упадала,
На Чорному морі не бувала, [вала.
И всіх козаків до острова жирцем прибі-
А всі козаки на остров виходили,
И великим дивом дивувались,
И словами промовляли.
Шо на якому Чорному морю —
На бистрій хвилі потопали,
А не одного через Олексія Поповича
Из межи вийська невтеряли.
Олексій Попович на чуда вихожає,
Бере в руки святеє письмо читає,
И всіх козаків на все добре научає.
Слушайте козаки, панове-молодці,
Як святе письмо висвічує.
На все моленьє указує,
Котрий чоловік отцевську - матерню
Чтить, шанує и поважає, [молитву
Отцевська - матерня молитва —
Со дна моря винімає,
Од гріхів одкупає,
До царства небесного привождає.
А нам, братці, годится теє сполняти,
Шо за которими молитвами —
Стали хліба - соли поживати.
Дай боже миру,
Царському народу,
Християнському;
Всім на здоровья,
На многая літа маты.

(Должикъ Харьк. у. бандурщик — Павло Дашенко).
Записав Ів. Манджура в 1875 р.

ІІ. Олексій Поповычъ.

На Чорному мори та на камени биленькому,
Тамъ сыдивъ сокилъ ясненький,
Жалибненько хвылыть - прохвыляе,
Та на Чорнее море поглядае,
Шо на Чорному мори все не добре почынае;
Шо изъ нызу изъ Чорного моря буйный витеръ повивае,
Посередъ Чорного моря быстра хвыля, лыха хуртовына уставае
И вси судна козацьки молодецьки бере на тры части розбывае.
То перву часть ухопыло—
Въ Дунайскее гирло забыло,
А другую часть взяло
У Грабську землю занесло,
А третяя часть де ся мае—
Посередъ Чорного моря потопае...
А при той части було війска много
Бувъ гатьманъ, кошовый атаманъ Грыцько Коломычій,
Шо по всему війську борзо оклыче:
«Эй, козакы, панове молодци,
Што который козакъ на соби найбольше грыховъ мае,
То сповидайтесь наперед̕ъ милосердному Богу,
И Чорному морю,
И отаману кошовому,
И всему війску сердешному!..»
То вси козакы замовчалы
Только озоветьця Олексій Поповычъ Пырятыньскій
Козакъ лейстровый и пысарь війсковый:
«Эй, козакы панове молодци,
То сповидаюся я напередъ мылосердному Богу,
И Чорному морю,
И отаману кошовому,
И всему війску сердешному:
То прошу я васъ добре вы учините
То мени самому билый каминь на шею прычепите
И мене самого на Чорне море пустите,
То нехай же я буду самъ на Чорному мори потопаты,
Своею козацькою головою Чорне море дароваты
Анижъ я маю козаковъ зъ межи війска безневынно теряты.
Што я въ городи Пырыятыни въ охотне війско поступавъ,
Зъ отцемъ зъ маткою прощеныя не воспрынимавъ,
И на старшого брата велыкый гнивъ покладавъ
И блызькимъ сусидамъ хлиба и соли позбавлявъ,
Добрымъ конемъ по улыцямъ гулявъ,

[1]) Спочатку «Притихати» стояло в окремім рядку, а потім перекреслено й дописано до сього рядка вжеярижкою.

Маленьки дитки ростручавъ,
Кровъ хрыстыянску пролывавъ;
Мымо церковъ ӥхавъ, мымо Святого Мыколая,—
Шапкы не знимавъ,
Хреста не себе не покладавъ,
Чесній громади на день добрый не сказавъ.
Отъ же то, козакы панове молодци,
Не есть же насъ посередъ Чорному мори быстра хвыля потопае
Есть же насъ отцевська та матчына молытва посередъ Чорного моря карае.
Когда бъ мени Господь помигъ
Си козацьки потребы зхожаты,
До роду, до отця до матушкы прыбуваты,
Могъ бы я своего отця и матушку поважаты,
Старшого брата за родного отця почытаты,
И блызькыхъ сусидивъ за родное браття у себе маты!..»
То якъ ставъ Олексій Поповычъ пырятыньскый Богу грихи свои по правди повидаты
И отцевську молытву матерыньску спомынаты,
То тогда стала на Чорному мори быстра хвыля и лыха хуртовына прытыхаты,
Сталы вси судна козацьки молодецьки до прыстани прывертаты (прыбуваты).
То тоди вси козаки на чудо выхожалы,
Велыкымъ дывомъ дывовалы,
Шо на какой то быстрій хвыли, лыхій хуртовыни потопалы,
Та ни одного козака зъ межи війска не втерялы.
То тогди Олексій Поповычъ козакъ лейстровый и пысарь війсковый
Онъ на чудо выхожае,
Бере святе письмо въ рукы, читае,
Всимъ козакамъ на всякое моленіе показуе:
«От же то козаки, панове молодци,
Што который козакъ отцевську матерыну молытву спомынае,
Отцевська та матерына молытва зо дна моря вынимае,
И одъ гриховъ душу одкупае,
До царства небесного прывождае!»
Дай Боже миру царському,
Народу хрыстыянському,
Всимъ православнымъ хрыстыянамъ
На многыя лита!

(От Мусія Кулика. Дейкаловка).
Записав В. Горленко в 1880-х рр.

ЛЛ. Олексій Попович [1]).

На Чорному морі, та на камені білому,
Там седів ясний сокіл білозорець
Він смутно себе має і на Чорне море
Спильна поглядає.
Що на чорному морі все недобре починає
Що на небі всі звізди потмарило
Половина місяця у чорну хмару заступило.
А із низу буйний вітер повіває
А на Чорному морі злая хуртовина і бистрая хвиля наступає,
Якори зриває, судна козацькі-запорозькі
На три части розбиває —
Що первую часть судна взяло —
В землю агарську за(по)несло,
А другу часть судна гирло дунайськеє пожерло,
А третя часть судна, де саме Чорнеє море, там потопає.
А при тій части був Грицько Зборовський
Отаман козацький, запорозький
То він то про міждо козаками прохождає
І до козаків словами промовляє:
«Гей козаки панове! Хтось то міждо нами
На собі великий гріх має,
Сповідайтесь козаки панове милосердному Богу
Та Чорному морю тай мені отаману кошовому
В Чорнеє море один упадіте
Козацького війська всього негубіте».
Тоді козаки все це зачували
Та всі замовчали
Бо вони на собі великого гріха не мали.
А тільки междо їми обізвався
Писарь військовий, козак лейстровий
Пириятинський Попович Олексій:
«Добре ви братця зробіте мене самого возміте
Назад руки з'яжіте,
Чорною китайкою очі зав'яжіте
До шиї камень білий причепіте
Та самого мене одного в море зіпхніте
Нехай я буду у чорному морі сам один потопати
Що б козацького війська запорізького всього незгубляти».
То тоді ж козаки все це зачували
Та до Олексія Поповича словами промовляли:
«Ти ж було Олексію Поповичу на день тричі святе письмо у руки береш та й читаїш
Тай нас козаків простих на все добре навчаєш
А чого ж ти більше від нас на собі гріха маєш?»
Тоді Олексій Попович став до козаків словами промовляти
Та й сльозами ридати:
«Хоч я було козаки панове молодці
І тричі подень [2]) святе пісьмо у руки беру та читаю
Та вас козаків на все добре навчаю

---

[1]) Варіянт **Л** сеї думи, надрукований на с. 76 — тільки уривок тої думи, що записав Ф. Колесса від Скубія. **ЛЛ** дає повний текст думи від того-ж співака. Сей запис належить до мало розповсюдженої редакції сеї думи, редакції, яку ми маємо право вважати за старшу. Одначе вар. **ЛЛ** не можемо рахувати до справжніх пережитків сеї старої редакції — його велика подібність до вар. *У* сеї думи піддає думку про те, що Скубій безпосередньо чи посередньо поняв сю думу з «Дум Кобзарських» Грінченка. [2]) Або—надень, в рукопису неясно.

А я сам негаразд починаю
То тим же я більше від вас на собі гріха маю.
Як я з города Пирятина виїзджав
То я від отця й від матусі прощенія непрохав! (вар. не брав)
І отця й матусі не почитав і неповажав,
А на старшого брата гнів великий покладав,
Сусіду ближню безвинно хлібом і сілью оставляв,
Та ще і на свого доброго коня сідав,
По вулицям проїзджав,
Малих дітей топтав,
А старих людей стременами в груди штовхав.
Та іще проти церкви Божого дому проїзджав
Шапки з себе не скидав і христа на себе не покладав,
Та іще їхав селами й городами,
Чужими сторонами,
То старі люди стояли, вони думали та гадали,
То може вони що й добре проти мене сказали
А я против їх своєю гордостию та пишностию
Противноє слово старим людям сказав.
Я не питався старих людей — яка в вас у селенії церква святая
А питався старих людей — де у вас корчма новая,
Та шинкарька молодая?
Що другі козаки у святу неділеньку у Божім домі молебні наймали
Господа Милосердного на поміч прохали
А ми тоді в корчмі пили та гуляли
Та музики наймали та танці справляли
О тим то я козаки молодці
Більше від вас на собі гріха маю. Тепер я сам погибаю, на Чорному морі потопаю
Цеж бо козаки панове на Чорному морі
Не бистрая хвиля наступає,
А це мене отцева та матусина молитва карає.
Колиб мене цяя злая хуртовина і бистрая хвиля
На Чорному морі невтопила
Щоб отцева та матусина молитва
Мене від смерти боронила
Тоді б я знав як отця й матусю почитати й поважати
Старшого брата за рідного оця считати,
А рідну сестрицю за матусю в себе мати».
Тоді ж козаки запорожці усе добре дбали
Та Олексієві Поповичу назад руки з'язали
Чорним платком очі затьмили
Та все такого козака у Чорноє море пускати пожаліли
Та на правій руці палець мезиний Олексієві відрубали
Та в Чорнеє море кров Олексієву пуськали.
Коли Чорне море стало християнськуую кров заживати
То тоді на Чорному морі злая хуртовина
І бистрая хвиля стала притихати
А судна козацькі під гору
Як руками підоймати до Тендрева острова прибивати
Тоді ж ті козаки у судні стали дивом дивувати:
«В якому ми страсі пробували
На Чорному морі та на бистрій хвилі потопали
Ані одного козака з межі військової [?] невтеряли».
То Олексій Попович став із судна на пристань вихожати
Та на вколінка впадати
Та святе письмо брати тай читати
Та всіх козаків на все добре научати:
«Треба козаки панове отця й матусю почитати й поважати,
Котрий чоловік на світі живе,
Отця матусю почитає й поважає,
То той собі навік счастя має,
Того смертельний меч минає,
Отцева матусина молитва зодна моря винімає,
От гріхів смертвених душу одкупляє
На полі та на морі отцева матусина молитва на поміч призиває
То [?] Олексію Поповичу Пирятинському слава од нині до віка
А вам пошли Боже на здравіє та на многая літа.

Від І. Скубія записав О. Сластьон. Мабуть 1910 р.

О. Олексій Попович.

Гей на чорному морі на камені біленькому
Там седів сокіл ясненькій, жалібненько хвилить прохвиляє
І на Чорнеє море спилна поглядає.
Гей що на чорнім морі все недобре починає
Зла, велика супротивна хвиля уставає
Судна козацькі-молодецькі на три части розбиває.
Гей первую часть ухватило — розбило
У дунайське гирло забило,
А другу часть хватило—одбило
У арабську землю занесло
А третя де самая — посеред Чорного моря
На бистрій хвилі на лихій хуртовині потопає,
І що при тій части було війська много
Хто по міждо ними найстарший?
Грицько Коломійченко, по всьому війську зборже окличе:
«Гей слухайте козаки, пани молодці,
Добре ви дбайте, на Чорнім морі гріхів не тайте,
Сповідайтесь ви поперед милосердному Богу
І Чорному морю і міні отаману кошовому».
То козаки теє зачували і всі замовчали,
Тілки обізветься Олексій Попович Гетьман Запорожецъ:
«Гей слухайте козаки пани молодці
Добре ви учините—
Возьміте мене самого Олексія Поповича

До моєі шиї біленький камінь привьяжіте
І очі мої козацькі молодецькії китайкою запніте
І возміть мене самого у Чорне море спустіте,
Нехай буду я сам своєю головою
Чорне море дарувати
Ніж я маю козацьке християнське військо по Чорному морю погубляти».
Гей тії козаки теє зачували
До Олексія Поповича словами промовляли
І сльозами обливали:
«Гей Олексію Поповичу, славний Лицарю і Писарю!
Ти ж по тричі на день святеє пісьмо читаєш
І нас простих козаків на все добре навчаєш
А про що-ж ти од нас гріхів більше маєш?»
«Гей слухайте козаки — пани молодці,
Що я по тричі на день і святеє пісьмо читаю
І вас простих козаків на все добре научаю,
А я од вас гріхів більше маю
Що я у неділю до схід сонця
Вино і мед і горілку попивав,
Старшого брата я за брата немав
Либонь мене, козаки пани молодці,
Найбільше той гріх спіткав.
А іще, козаки пани молодці,
Не добре я починав,
Старшую сестру із баржей неуважав,
Либонь мене козаки пани Молодці найбільше той гріх спіткає.
А ще я, як у в охотнеє військо виїзджав
І з отцем і з матерею прощенія немав
То за мною отець і мати за ворота вибігали
І мене Олексія Поповича прощеніє прохали і благали,
То я, козаки пани-молодці, недобре же починав
Отця і матір стременом у груди відпихав,
Либонь мене козаки пани молодці найбільше сей гріх і спіткав.
А як ще згорода своїм добрим конем вибігав
300 душ малих дітей конем розбивав,
Кров Християнську невинно проливав
Молодії жени за ворота вибігали,
Дітей малих на руки хватали
А мене Олексія Поповича кляли проклинали.
А ще я мимо 40 церкв я пробігав
Шапки незнімав і хреста на себе невоскладав
І мимо царську громаду пробігав
Шапки незнімав,
Козакам-старикам на день добрий не віддавав,
Либонь мене козаки пани молодці найбільше сей гріх спіткав.
Гей не єсть мене велика супротивна хвиля потопляє
Єсть мене отцевська материна молитва
На Чорнім морі карає:
Як би мене отцевськая материна молитва від смерти відборонила,
І на Чорнім морі неутопила,
То як буду я до отця й матері і до роду прибувати
Буду я отця і матір штити, шанувати і поважати
Міг би я старшого брата за рідного отця почитати
І міг би я старшу сестру за рідную матір в себе вже мати
І міг би я близьких сусід за рідних братів почитати».
Гей як став Олексій Попович по істиній правді гріхи Богу проповідати
Зараз же стала велика супротивна хвиля на Чорнім морі притихати
Притихала же і упадала
Як неначе на Чорнім морі і небувала
І всіх козаків зирцем до острова прибивала
Всі козаки на остров виходили
Виликому диву дивувалися:
«Гей на якій то ми братця бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопали
Та ні одного козака [вар. чоловіка] через Олексія Поповича
З межи війська не втеряли».
А Олексій Попович на чуда виходжає
Бере у руки святеє пісьмо читає
І всіх простих козаків на все добре научає:
«Гей слухайте козаки пани молодці
Як се святеє пісьмо висьвічує
І на все моленіє указує.
Который чоловік отцевськую материну молитву
Штить шанує і поважає
Отцевськая материна молитва
У купецтві і у реместві на полі і на морі
Великую поміч помагає».
Дай Боже миру Царському
І народу Християнському
І всім головам слухающим
На многая літа і до кінця віка.

Від Степана Пасюги записав О. Сластьон 4 червня 1910 р.

До думи № 8.

ВВ. Черноморская буря.

Ой на Чорному морі на білому камені
Тамъ сидить сокілъ біловірець,
Жалібненько квилить-проквиляє,
На святе небо поглядає

Шось половина сонця - місяця похмуріло
Уже воно у тьму заступило
Шось то на синему морі не гораздъ починае
Козацкиі судна на три часті розбивае
Первую часть одбивало,
Ажъ у Ограбськую землю заношало
А другу часть одбивало
Тамъ же [1]), посередъ моря затопляло
А у тій часті потопае два братіка рідненькихъ,
Якъ голубоньківъ сивенькихъ
А помежду ними третя чужа чужаниця
То безрідний, безплемінний...
Старший братъ промовить словами: [топае,
Це-жъ насъ, брате, не супротивная филя по-
А се насъ отецька-паніматчина молитва карае
Бо ми себе не гараздъ починали
Свою добру волю мали
По юлицямъ кіньми гуляли
Старихъ людей зневажали
И малихъ дітей кіньми потурчали
А якъ стали жъ брати отецьку молитву сохва-
Стала супротивна хвиля унімати [ляти
Ставъ корабль къ берегу припливати
На край веселий и міздо миръ хрещений
До отця-паніматки и до роду-родини...
Услиши Господи у просьбахъ у молитвахъ
И въ люду царьскому народу християньскому
Всімъ вислухающимъ
На многі літа до конця віка!

(Отъ Өедора Баши).

Записав В. Горленко в Тамарівці Пирятинського пов. на Полтавщині 1884 р.

До думи № 10.

II. Як три брати утікали [2]).

Ой с-під города, с-під Озова
Тож не тумани уставали,
Не чорніі хмари набігали,
Не дрібніі дощі накрапали,
Як три братіки рідненькіх,
Голубоньки сивенькі,
С-під города, с-під Озова
З тяжкої неволі утікали.
Два брата кінних,
Третій брат меньшій—піша-пішаниця,
За кінними братами угоняє,
За стремена хватає,
Слёзами обливає,
Словами промовляє:
Братіки рідненькі,
Голубоньки сивенькі,
Возьміть мене хочъ між коні,
До отця до матушки
В землю християнськую надвезіте.
Старшій брат зачуває,
До найменьшого брата словами промовляє:
Найменьшій братіку рідненькій,
Голубоньку сивенькій,
Ради б ми тебе між коні узяти,
Буде Озовська орда догоняти,
Буде у пень сікти-рубати,
Назад у Озов город завертати,
Ніяк нам буде утікати.—
Тоє промовляли,
Відтіля побігали.
Найменьшій брат, піша-пішаниця
За старшими братами угоняє,
Коні за стремена хватає,
Слёзами обливає,
Словами промовляє:
„Братіки рідненькі,
Голубоньки сивенькі,
Не хочете мене між коні узяти,
Возьміть мене постріляйте-порубайте,
Птицю та дзвірю на поталу не подайте.
Старшій брат зачуває,
До найменьшого брата словами про-
мовляє.
Найменьшій братіку рідненькій,
Голубоньку сивенькій,
Що це ти кажешь,
Наче ножем сердце пробиваєшь?
Будем ми до міюсів, до байраків до-
Будем терни рубати [бігати,
Тобі найменьшому брату пішій-пішани-
ці на признаку покидати.
Щоб ти знав куди до роду в землю хри-
стіянську
До отця, до матушки утікати.
Тоє промовляли,
Відтіля побігали,
До Савур могили добігали,
На Савур могилу избігали,
Свого найменьшого брата, пішу-піша-
ницю піджидали;
И ждали вони три дні и три ночі,
Найменьшій брат—піша-пішаниця
До міюсів, до байраків добігає,
Терни у руки хватає,
Слёзами обливає,
Словами промовляє:
Сюди мої два братіки утікали,
Мабудь іх Озовська Орда догоняла,
Мабудь вона іх посікла-порубала.
Когда б я іх кості понаходив,
Поховав би, похоронив,
Птиці та дзвірю на поталу не подав.
До Савур могили добігає,
На Савур могилу избігає,
Слёзами обливає,
Словами промовляє:

[1]) Закреслено «середъ». [2]) Див. примітку до думи № 7, вар. 33.

Ей, побило мене у полі—
Три недолі:
Перва доля безхлібна,
Друга безрідна,
Третя доля—боєн вітер повіває,
Мене нещастнаго козака из ніг валяє.
На Савур могилу лягає,
Головку склоняє
И смерти бажає.
Орли сизоперці налітали,
На кудрі наступали,
З лоба очі видерали.
Сиві зозуленьки налітали
В головках сідали,
Як рідніі сестриці обкували.
Вовці-сірохванці набігали,
Ёго кости по міюсах, по байраках, по зелених комишах розношали.
Два брати кінних по шляху побігали;
Промовляє середульшій брат до стар-
Старшій братіку рідненькій, [шаго:
Голубоньку сивенькій,
Нум ми свою прекрасну хвантину[1]) теряти,
Своєму брату на признаку давати,
Шоб він знав до отця, до матушки—
В землю христіянськую куди утікати.
Старшій брат зачуває,
До середульшого промовляє:
Братіку рідненькій,
Голубоньку сивенькій,
Як бог дасть будем до отця до матушки прибувати,
Ні в чим нам буде між білу челядь піти погуляти.
Середульшій брат на теє не потурає,
Свою прекрасну хватину теряє,
Своєму найменьшому брату на признаку по шляху покидає.
Тоє промовляли,
Відтіля побігали.
Бігли вони не день, не два,
Не три й не чотирі
И только поле леніє—
Трава зеленіє.
До річки до Самарки добігали,
Між собою промовляли:
Тут трави зелёні,
Води холодні,
Нум ми свої козацькі-молодецькі коні попасімо,
Свого найменьшого брата пішу-пішани-
Тоє промовляли, [цю надождімо.
Відтіля побігали;
Старшій брат до середульшого словами промовляє:
Середульшій братіку рідненькій,
Голубоньку сивенькій,
Як бог дасть нам до отця до матушки—
В землю христіянську прибувати,
Як будешь ти отцю—матушці—
По правді отвіт богу давати,—
Буде твоя голова од пліч одлітати.
Дав ім Господь у землю христіянську
До роду прибувати
Отець и матушка за ворота вихождали,
Словами промовляли:
Ой сини ж мої, сини,
Два як ясні-гласні соколи,
Чи ви не в одній неволі бували,
Чи не одному пану слугували,
Чи не разом з тяжкоі неволі утікали?
Старшій брат с коня не встає,
Перед отцем-матушкою
Не по правді отвіт богу отдає:
Отець и матушка,
Ми не в одній неволі бували,
Не одному пану слугували,
Не разом з тяжкоі неволі утікали.
Середульшій брат с коня устає,
Перед отцем-матушкою на коліна упа-
Слёзами обливає, [дає,
Словами промовляє:
Отець и Матушка,
Ми в одній неволі пробували,
И одному пану слугували,
Разом ми с-під города с-під Озова
З тяжкоі неволі утікали,
Тілько свого брата найменьшаго, пішу-пішаницю
У чужій землі живеньким трошки по-
Отець и матушка [кидали.
Старшого брата кляне-проклинає,
И з очей зганяє,
Середульшаго[2]) брата за гостя приймає.
Уже буде ёго слава—
По між царями,
По між князями,
По між православними христіянами.

18 $^{v}/_{4}$75. (Должикъ, Харьковськ. у. грав бандурщик Миронівській).

Записав Ів. Манджура.

ИИ. Озовськи браты.

Ой не туманы вставалы,
Якъ изъ города зъ Озова, зъ тяжкои не-
Три браты утикалы; [воли,
Третій помиждy нымы пишій пишаныця,
Такъ якъ чужа чужаныця.
Той бижыть, пидбигае,
Пудъ ногы пожаръ подпадае,
Кровъ слиды залывае,
Миждо кони убигае,
За стремена хапае,

[1]) Порівн. сей самий вираз у богодухівськім записі С. Носа—вище, ст. 109, речення 66

[2]) Поправлено—середульшого.

Словамы промовляе:
„Эй браты мои мылы, вы голубы сызы,
возьмите меня,
Возьмите мене меньшого брата пишого
пихотынця,
Миждо кони пидвезите
У городы хрыстыяньски до отця пани-
матки!“
Старшый братъ промовыть словамы:
„Самы мы, брате, не выидемъ,
И тебе, меньшого брата, не вывеземъ.
Бо буде изъ города Озова превелыка,
тяжка погоня...
А самъ ты будешъ лучче брате добре
Якъ по тернахъ схоронятысь, [знаты,
До отця паниматкы самъ прыбуваты“.
Козакъ промовыть словамы:
„Есть, братця, у васъ ясненькый мечъ,
До знимите мени головоньку зъ пличъ;
Тило мое козацьке-молодецьке у чысто-
му поли поховайте,
Хочъ бы звиру птыци на поталу не по-
дайте!“
Старшый братъ промовыть словамы:
„Рука наша козацька не воздойме,
Серце наше молодецьке не осмилыть,
А мичъ наша ясненька твоей головкы
не йме“.
„Ну бижить же вы, браты, бытымы шля-
Помижъ густымы тарнамы, [хамы,
Рубайте тернову шаблямы
...... зеленыи байракы
Да розкыдайте по шляху до козацькои
Биглы браты шляхамы, [прызнакы“.
И рубалы тернову шаблямы,
Въизжалы въ байракы,
И роскидалы по шляху для козацькои
прызнакы.
Тольки сталы на Враданскыи шляхы
выиздыты
Дакъ ни терновыхъ квитъ не завыды-
лы, ни зеленыхъ байракивъ
Дакъ воны зъ пидъ жупановъ кытайку
выдыралы,
По шляху для козацькои прызнакы роз-
кидалы.
А пишій пихотынець бижыть, пидбигае,
Пудъ ногы пожаръ пидпадае,
И кровъ слиды залывае...
На Враданскы шляхи выбигае,
Червону кытайку знахождае,
Въ рученькы бере, до серденька пры-
И словамы промовляе: [гортае
„Шо десь то мене турецька каторга
На спочывкахъ у зеленыхъ байракахъ
промынула;
Да якы то воны велыкы здобуткы по-
чиналы
Найдорожши шаты на моихъ братахъ
роздыралы!
Колы бъ же я знавъ де моихъ братовъ
посичено альбо порубано
Али въ турецьку землю на мулюванну
(sic!)[1]) запродано,
Да той мавъ бы-жъ я по билому сьви-
ту блукаты,
И билого тила знаходыты,
Да въ чыстому поли схороныты,
Хочъ бы звиру птыци на поталу не
Дакъ одно безхлибъя, [податы!..“
А друге бездорожжя,
А трете голодъ, бида и безвиддя,—
Козацку голову сонъ знемагае,
Козакъ пидъ Саворъ-могылу лягае.
Орлы сызопери налитають,
Въ головахъ сидають,
На чорны кудри наступають.
То ще козакъ промовыть словамы:
„Орлы сызокрылы, сызопери,
Дождите годыну,
Хоша маненьку частыну[2]),
Покудова моя душа съ тиломъ ростря-
нетьця,
Тоди надо мною шо схочете почынайте!“
Аль(?) не чорная хмара на зелены бай-
ракы наступала,
То козацька молодецька душа зъ ти-
ломъ розстривалась...
Орлы сызокрылы, сызопери налиталы,
У головахъ сидалы,
На чорныи кудри наступалы,
Изъ-подъ лоба ему очи выймалы;
Волкы сирохворци зъ степовъ набигалы
Одъ суставовъ жовтыи кости одрывалы,
По степахъ розносылы;
Буйныи витры уставалы,
Комышамы жовти кости покрывалы
И пужарамы 'бгорялы...
Не отець не маты козака поховалы,
Не братъ не сестра оплакалы,—
Сыва зозуля прылитала
Въ головахъ сидала,
Якъ то вона жалобненько кувала,
Какъ словамы промовляла:
„Голово, голово козацька молодецька,
Уже жъ ты допыла и доила и хоро-
шенько доходыла,
Уже жъ ты и неволи довидала,
Ще ты чого заслужыла —
По степахъ валятьця
Комышамы обростаты,
И пожарямы обгоряты!..“
А браты у землю христыяньску прыиз-
жають,
Середольшый братъ словамы промовляе:
„Станьмо мы, брате, оттутъ кони попа-
симо,
Свого брата меньшого надождимо,
Або назадъ завернимо,
Мездо кони возьмимо,

[1]) Sic—записувача. [2]) Замість—часину.

Хочъ мально [?] пидвезимо
Въ городи хрыстыяньски
До отця до паниматкы".
Старшый братъ промовыть словамы:
„Десь тоби, брате,
Не давалась турецька каторга знаты,
И сырыця въ рукы не въидалась,
Шобъ ты назадъ кони завертавъ
И миздо[1]) кони ваготу набиравъ:
А самы мы лучче будемъ, брате, добре
знаты,
Якъ у города хрыстыяньски прыизжаты,
До будемо на двое грунта паеваты
Помиждо собою меньше супороку маты".
А середульшый братъ промовыть сло-
вамы:
„Будемъ мы, брате, въ города до отця до
паниматкы прыизжаты,
До якъ же мы будемъ отцю паниматци
за меньшого брата одвитъ отдаваты?"
А старшый братъ промовыть словамы:
„Самъ то я, брате, буду добре знаты,
Якъ отцю паниматци за меньшого брата
одвѣтъ отдаты.
Скажу: бувъ панъ Роздовъ, Турчынъ
молодой,
Запродавъ нашого брата мылого
Якъ голуба сызого
У землю турецьку у каторгу довѣчню".
А середольшый братъ промовыть сло-
Обольетця горко слезамы: [вамы,
„Якъ будемъ мы, брате,
У города хрыстыяньски прыизжаты,
Да будемъ мы неправду казаты,
До буде насъ Господь караты;
А якъ будемъ мы правду казаты
До буде отець маты хвалыть выхва-
ляты".
Якъ браты у землю хрыстыянську пры-
На двое грунта паёвалы [изжалы,
Землю турецькую вѣру бесурменьскую
клялы проклыналы:
„Земле турецька, вѣра бесурменьска
вельми ты проклята
Только турчыну-камъянычину на среб-
ло, на злото багата!"
Вызволь, Господы, невольныка зъ неволи
На край веселый, мездо мыръ хрещеный,
До роду до родыны, до отця-паниматкы!
Услышъ, Господы, у просьбахъ, у мо-
Люду царьскому, лытвахъ
Народу хрыстыяньскому,
Всимъ выслухающимъ
На многы лита
До коньця вика!

(От Ѳедора Баши, С. Тамаровка).
Записав В. Горленко 1884 р.

ЙЙ. Три брата[2]).

У неділю рано пораненько,
Не пили пилили,
Не тумани вставали
Як зъ тяжкоі неволі три брати утікали
То два конних, а третій піший піхоти-
нець
То будьто міждо ними чужый чуженыця
Братов конних догоняе
И слезно плаче и ридае:
„Брати моі мили, голуби сивиі и ро-
дино сердешная!
Станьте ви, коні напасіте
И мене, меньшого брата, обождіте!"
То середульший братъ съ коня вставае
Да к старшому брату слово промовляе:
„Станьмо, брате, коні попасімо,
И меньшого брата обождімо.
То его міждо коні возмімо,
Хотя его милю верстъ підвезімо!"
То старший братъ изгорда слово про-
мовляе:
„Чи[3]) маешъ ти, брате, на коні ваготу
набірати
То лучше ли будем скоріше сами вті-
кати!"
А піший піхотинець сіі горкиі слова
Да й слезами ридае: [зачувае
„Чи маете мене, браття, покидати на
чужій стороні
То е въ васъ ясненький ніжъ
То издійміть лучче мені голову зъ плічъ
У чистімъ полі поховайте
И звіру-птиці тіла мого не дайте.
Хотя ви, брати, у терни въ байраки
И вирхівъя стинайте [уізжайте
И пішому піхотинцю на признаку ки-
Пущай же я буду добре знать [дайте
Куди к городу до отця и паніматки
прибувать".
То стали вони въ луги и въ байраки
въізжать
Ставъ середульший братъ гостру шаблю
И вирхівъя стинае [виймае
И пішому піхотинцю, то меньшому бра-
ту, на признаку кидае.
А старший братъ изгорда слово промов-
„Чім маешъ ти, брате, [ляеть:
Отцевскоі шаблі потупляти,
То я буду гострійшу свою виймать
И тому [?] зъ плічъ голову зніму
Да кода собі коня пару подбиратиму
Да сам я буду скорійшъ утікать".
То стали вони з лугівъ зъ байраківъ
визжать

[1]) Міждо. [2]) Невиправлений запис, може чорновий. [3]) Мабуть—чим.

Ніде лугівъ не видать
Только вони въ чистому полі три шляхи [нахождали
И середнім проізжали.
То середульший братъ изъ коня вставае
И до старшого слово промовляе:
„Брате старший милий и голубе сивий,
Нумъ зъ-підъ жупанівъ червону ки- [тайку видирать
И по шляху бросать.
Пущай братъ меньший добре буде знать
Куди в городи християньски до отця-паніматки прибувать“.
То старший братъ изгорда слово промовляе:
„Чім маю я марно труди свої по степу роскидать
Так лучче мені меньчого брата и в вікъ въ свої глаза не видать!“
И ставъ то піший піхотинець зъ лугівъ з байраківъ вихождае,
Середнімъ шляхом прихожае
Червону китайку видае
И въ руки хватаеть,
Тяжко плаче-ридае:
„Десь мене турецькая орда вѣрно у лугахъ, на спочивку минала
Та мое браття догоняла,
И сікла-рубала.
Тілько наші марно труди по степу роскидали“.
То став піший піхотинець—дорогою йде
Одно бевіддя,
А друге безхлібья
Трете—бездорожья—
Бойний вітеръ зъ нігъ валяе,
То вінъ підъ Савуръ-могилу прихождае
И Савіръ-могилі тамъ голову склоняе
Орли сизопери налітали
У чорниі кудрі уступали
І звіри сіриі набіжали
Его по байракахъ, по камышахъ кості росторзали.
То стали брати конниі у городи християнскі уізжати,
Стали землю турецьку проклинати
„Земле ти турецька і віра ти есть проклята
Тільки для сребла да для злота багата
Ну розлушниця християньска
Розлучила ти брата зъ сестрою
И мужа зъ женою!“
Ставъ середульший братъ слово промовляти
„Брате милий старший и голубе сивий родина сердешна
Якъ же ми будем до отцевского куріня доізджати
И як ми будем за меншого брата отвітъ давать?“
Шо старший братъ изгорда слово промовляе:
„Шо тобі, брате, у келіі въ тій не бувать,
Де я буду за меншого брата отвітъ давать.
А будем ми до дому у двохъ доіжджать
И на двое хозяйство розділять
То все нас, брате, будуть меньше люде знать“.
Услишь Господи у просьбах у молитвах
И всім православним людям вислухающимъ
Пошли Боже многая літа
И сохрани Господи до конця віка.

(Записано в Миргородѣ 9 сент. 1885 От лирника Захара Кузьменка (Соку́ра) лѣтъ 60—65, из Хорола).

Записав В. Горленко.

ММ. Про „Озівських братів“ (про піхотинця).

А не сивиї тумани наступали.
А не сивиї тумани наступали,—
То три брати з города з Азова,
Із турецької, з бусурменської неволі а втікали...
А два брати кінних,
А найменший, піший піхотинець,
За кінними братами й уганяе...
А, ой об сире коріння,
Ай о білее каміння свої ножки побивае,
Сліди кровю заливае,
Піском рани засипае,
Міждо коні й убігае,
За стремена хватае,
А до братов словами промовляе:
«Ой, брати мої рідненькі
Соколи ясненькі,
Хоч мало не много... надождіте,
Міждо себе на коні возьміте,
Хоч версту места в христіянські города подвезіте!»
Алі й у чистому полі
Ей, з плеч головоньку здійміте,—
Ой, з плеч головоньку здійміте
А козацьке, молодецькее тіло мое похороніте!..»
А ой, козацьке, молодецьке мое тіло поховайте,—
Та птицям тіла, а, та моего тіла
А на поталу не дайте!»
А найстарший брат се (?) зачувае.
До найменчого брата,
Пішого піхотинця,
А словами промовляе:
«А, серце мое не осмілиться,
Рука моя не здійметься,
А булатная шабля не йме
Тебе сікти, рубати...
А ой, та будемо безпечно
По лісам і по байракам уїжджати.
З древа верхівя зривати,
А ой, на путь, на дорогу
А на прикмету
А будемо тобі покидати».
А ой, їхали два брати кінних,
А їхали вони не день, не два й не три, не чотири.
А ой, стали вони ай у чистее поле виїжджати.—
А ой, як нічого стало
Та й менчому брату,
Пішому піхотинцю,
А на прикмету покидати...
А ой, а середущий брат

А все... найменчого брата дбає,
Та до найстаршого брата словами промовляє
«Ай, брате мой рідненький!
Тут у чистому полі трави зелені,
А води холодниї, обіждімо,
А свої козацькі, молодецькі коні попасімо,
А свого брата найменчого,
Пішого піхотинця,
Хоч мало, не много обождімо!»
А ой, та міждо себе тай на коні возьмімо,
Хоч версту места в християнськії города подвезімо!»
А ой, найстарший брат зачуває,
До сердущого брата словами промовляє:
«А брате мой рідненький,
Соколе ясненький!
А як маєм ми найменчого брата й ожидати,
Та буде за нами пресильная, престрашная
А турецкая погоня й уганяти,
А ой, будуть нас на три часті сікти, рубати,
А ще в горшую неволеньку завертати»...

Записано від М. Дубини. Колесса, Мельодії, Серія II, с. 21.

МММ.

А не сивії тумани наступали,
То три брати з города з Азова,
У турецької, з бусурменської а неволі та втікали...
Ой, два брата конних,
А найменчий браг піший, піхотин... піхотинець.
А за кінними братами й уганяє,
А на сире коріння,
На білеє каміння
А свої козацькі, а молодецькі ножки побиває.
Сліди він кровю заливає,
А піском рани засипає,
Та міждо коні й убігає,
За стремена хватає,
А до братів словами промовляє:
«А брати мої рідненькі,
Соколи ясненькі,
Хоч мало, не много обождіте!
А міждо коні з собою возміте,
В християнськії города а подвезіте!»
Али у чистому полі
З плеч головоньку зніміте,
Та козацьке, молодецьке моє тіло похороніте!»
«А козацьке, молодецьке моє тіло поховайте,
А птицям тіла, мого тіла
На поталу ще не дайте!..»

Записано від М. Дубини, Ф. Колесса, Мельодії, серія II, с. 32.

СС. Дума про „піхотинця“.

Ой, не чорная хмара наступала,
То не сиві тумани налягали,—
То три брати з турецької землі,
З бусурменської віри,
З тяжкой, проклятой неволі,
З города Озова утікали.
Два-ж то конні, кананиці,
Третій піший піхотинець;
Конні комониченьки посідлали,
По-козацьки всідали,
А менчого брата, пішого піхотинця,
В турецькій землі покидали.
Піший піхотинець біжить, підбігає,
[Лозами їх зазиває]
І міждо коні вбігає,
Кониченьки за стремена хватає,
Горько плаче ридає,
Своїх братів що просить, благає:
«Брати-ж мої милі,
Голуби ви зизі,
Родино кревна сердечна!
Станьте, ви коні попасіте,
Самі молодці оббігніте,
Мене бідного піхотинця обождіте,
Хоч на коні візьміте,
Хоч милю верст підвезіте,
Родино кревна сердечная»!

Записано від Явдохи Пилипенкової з Орликівщини Хорольського пов. Ф. Колесса, Мельодії, серія I, с. 112.

ССС.

Ой не чорная то хмара наступала,
То не сиві тумани налягали,
Не дробниї дощі накрапали, —
Ой, то три брати з турецької землі,
З бусурменської віри,
З тяжкой, проклятой неволі,
З города з Азова утікали.
Два то конні кананиці,
А третій-же піший піхотинець;
Конні конениченьки посідлали,
Гей по-козацьки посідлали,
По швиденьку втікали,
А менчого брата в турецькій землі,
В бусурменській вірі, в тяжкій проклятій неволі,
А й у городі в Азові покидали.
Ой, коничeньки посідлали,
По швиденьку втікали,
Бідного піхотинця покидали;
Бідний піхотинець біжить, убігає
[Лозами зазиває],
А горко плаче, ридає,
Своїх братів ще просить то і благає:
«Брати-ж мої милі,
Голуби ви сизі,
Родино кревна, сердечна!
Станьте ви, молодецькі коні попасіте,
А й сами молодці оббігніте,
Мене бідного піхотинця обождіте,
Хоч на коні возьміте!»

Записано від Явдохи Пилипенкової. Ф. Колесса, Мельодії, серія I, с. 114.

ОО [1]).

Ой, у святу неділеньку,
То рано по... пораненько.
Ой, то не сива зазуля кувала,
Тей не дробні дощі накрапали,

[1]) Другий запис вар. О на с. 128.

Гей, то не сиві тумани й уставали,
Як три брати з турецької, бусурменської,
А тяжкої неволі й у... утікали.
Ой, то два брати кінних, третій брат,
А менчий, піший піхотинець
За ними й уганяє,
За стремена хватає,
До братів рече, слова про... промовляє.
Ой, то рече, слова промовляє:
«Ой, брати рідненькі,
Голубочки сивенькі!
Гей, чи маєте добре й учинити,
Та мене підождати (?),
Мене міждо себе на коні...

Записано від кобзаря Михайла Кравченка. Ф. Колесса, **Мельодії**, серія I, с. 25.

ПП [1]).

Ой у святу нядiлю рано пораненько
Не темні тумани налягалы
Не дрібнії дощики накрапали
За великими странами, за далекими та лугами
Там 3 брати у Турецькій землі
Бусурменскій невірі
У городі Озові три брати пробували.
2 брати на коніх а третий пішой піхотинець
Царю Богу вони прослужали
І з неволі 2 брати на коніх утікали
А третього пішого піхотинця покидали
Он до братів своїх рече промовляє, он просить
Горко слезно плаче ридає: [благає
«Брати мої рідненькі голубчики сизенькі
Станьте Ви коні попосіте
І мене меншого брата из чужой землі
З бусурменской невіри, і мене з неволі обождіте
Алі бо брати мої рідненькі на свої коні мене возьміте,
Хоч одную милю — верстъ мене увезіте».
Он братів своїх догоняє і просить благає
Міждо коні убігає за стремена хватає
Он сизими голубами називає: [свій меч
«Хочь на свої коні возьміте, а хоч гострой
Козацькой із ножни возьміте, і мені з плеч голову зніміте
Моє тілі [?] козацьке молодецьке к (в?) сирой землі похорніте
Врагам на поталу, козацького мого тіла і молодецької крові не пустіте».
А брат великую гордость
На серце своє невазлагає [ридає
До старшо гобрата рече промовляє гірько слезно
І свого брата просить і благає: [сизенькій
«Старший мій брате рідненькій і голубе
Станьмо ми коні попасімо і меншого брата з неволі обождімо
А хоч на свої коні возьмімо
Врагам на поталу козацького тіла, молодецької крови непустімо».
Милосердія брат найстарший не ймає
Великую гордость на середульшого брата возла-
Свій козацькій гострий мечь винімає [гає
І середульшого [?] на брата махає:
«А як мені найменшого брата обжидати
То тобі з пліч голову знімати
І твого козацького молодецького коня із собою
І скоро, скоро утікати, [брати
Щоб свого козацького молодецького тіла врагам на поталу неподати».
Стали два брати скоро до отцевського царства доїзджати
Скоро немало время прохождає уже найменший брат
Своїх братів догоняє, об сироє коріння, об білоє каміння, свої козацькії ноги побиває
Кров сліди йому замиває
А пісок рани його засипає
А він усе братів своїх догоняє
А середульший брат до зеленого гаю доїзджає
Свій козацькій гострий меч молодецький виймає
Зеленоє древо рубає
Та все віти найменшому брату на путь дорогу спровождає (вар. покидає)
Скоро время пробуває
Два брати з зеленого гаю виїзджали
А середульший брат дорогую одежу з себе знімає
На мілкі части рубає
І найменшому брату на путь дорогу покидає
До зеленого гаю найменший брат добігає.
І зеленоє древо на путі дорозі зозріває
І горко слезно ридає
І святую молитву промовляє:
«Боже ж мій Боже, хиба моїх братів уже й на світі немає
Хіба їх нагальная смерть побідили,
Чи несчастная хортуна послідила
Алі бо нещасна хартуна з путі дороги збила
Уже ж моїх братов мені недогоняти».
І став він горко слезно ридати
Козацьким молодецьким сном к сирой землі од-
Стали до його звіри надхожати [дихати
І птиці налітати
Єго козацкоє молодецькоє тіло по пустинях состерзати,
У турецькой землі, бусурменской невірі,
І став найменший братъ померати,
За темними лугами, за далекими странам.
А середульшому брату став анголь
По правий бік оповіщати
Що вже нам свого брата
Пішого піхотинця навік свій невидати
Так як ви його несхотіли із Турецкої землі
З бусурменської невіри з город Озова
Несхотіли обождати. [ляти:
Середульший брат став найстаршому промов-
«Брате мій рідний як голубчику сизенький
Як будем ми до Отцевського двору доїзджати
Будуть до нас навстріч виходить отець і мати,
Як будуть об найменшому брату питати

[1]) Сей запис подає в повності варіянт, що в уривку надрукований у Ф. Колесси; див. вище вар. **П**, с. 130.

Як ми будем правду казати?» [їжжали
І скоро скоро два брати до отцевського двору до-
Навстрічу їм отець і мати вихождали
Об найменшому брату питали:
«Сини мої рідненьки і голуби сівенькі, якже ви
Цару земному, Богу небесному прослужили
Де ж ви найменшого брата пішого піхотинця
приостоновили?
У якій землі, у якій неволі приостоновилиі
До дому поїзжали і на свої коні молодецьк?
з собою невзяли?»
Найстарший син отцеві і матусі своєму про-
Що найменший братъ у городі Озові [мовляє
Великії роскоші собі має
Дорогії гості зозиває, він пье та гуляє.
Середульший брат до отця свогоі до матусі под-
І до сирої землі на коліна упадає [хождає
Рече промовляє, горко слезно ридає:
«Отець і ви рідна мати
Уже нам найменшого брата
Повік свій у дом не обжидати.
Хиба будем у Храм Божий, у церков святую
Душі царствія йому уготовляти,
Бо не схотів найстарший брат його із собою
Із города Озова з Турецької землі [узяти
З бусурменської невіри».
Отець і мати горко слезно ридали
Середульшого сина у свой дом приняли
Старшому за його несправность
І за великую гордость
Несчастную долю дарували.
Хто на світі, братія, проживає і синов своїх мо-
Щоб брат брата необижали, [лодих научає
І по світі проживає і синов молодих научає,
Тому Господь помагає.

Від Антона Скоби з М. Богачка, Миргородського пов. учня Павла співака з Лубенського пов.

Записав О. Сластьон.

РР. Дума „про піхотинця“.

А в тую святую то неділеньку,
Рано й по... пораненько.
То не сивії тумани й уставали.
Бо й не буйнії вітри повівали,
А не чорнія хмари наступали,
То не дробні дощі накрапали
А й не сивії тумани у... уставали.
А й не сиві тумани вставали,
Тогда три брати з города Озова,
Із турецької, бусурменської, великої не...
А неволі у... утікали.
А що два лі то брати конних,
А (в заді) найменчий, піхой піхотинець,
Хоч за конною братію уганяє
І за стремена хватає,
По білому каміні.
По сирому корінї
Свої козацькії молодецькі
Ноги побиває,
Кровю сліди заливає,
Піском рани засипає
І між ду коні й у... убігає.
Міжду коні убігає,
За стремена хватає,
До братов словами рече, про... промовля
«Що брати мої рідненькії,
Соколи-ж ясненькі!
Станьте ви, братія, надождіте,
Свої козацькії, молодецькії коні припиніте
І мене найменчого...

Записано від Остапа Кального. Колесса, Мелодії, серія І. с. 108.

До думи № 11.

ГГ. Самарськи тры бра́ты.

Уси поля Самарьськи погорилы
И почорнилы яснымы пожарамы
То тилько жъ не згоряло тры терны́
дрибненькыхъ.
Два байракы зелененькыхъ.
Тимъ воны не згорялы,
Шо тамъ тры братикы ридненькыхъ
Голубоньќы сывенькыхъ
Порубани постриляни спочывалы.
То малы воны соби по девьять ранъ
ру́баныхъ, важкы́хъ шыро́кыхъ,
А по чотыри раны стриляни яны́чань-
ськихъ куль глыбо́кыхъ.
То найстаршій братъ до ме́ньшого брата
промовля́є:
„Братику нашъ ридне́нькый,
Голубоньку сывенькый!
Хоть навко́лишкы вставай,
Та пійды намъ изъ ричкы Самаркы,
Изъ крыныци Салта́нкы
Холоднои воды прынесы“.
То найменьшій братъ до старшыхъ бра-
тивъ промовляє,
Дрибны́мы слизамы облыває:
„Братикы мои старши ридненьки,
Голубонькы сывеньки!
Чи вы зъ мене насьмиха́єтесь,
Чи вы мини виры не доймаєте?
Єсть у мене девьять ранъ ру́баныхъ,
тяжкы́хъ шырокыхъ,
А чотыри раны яничаньськи кули глы-
боки
Не таки жъ мени, брате, девьять ранъ
рубаны важки́ шыро́кы,
Якъ чотыри раны стриляни яны́чань-
ськи кули глыбоки!..
Шо ти жъ девьять ранъ червоною кровью
исхожа́ють,
А чотыри раны яны́чаньськи кули до
козацького серця прылягають.

Найстаршый братъ до найменьшого слово змовывъ:
„Братику нашъ найменьшій ридненькій,
Голубоньку сывенькый!
Хоть навколишкы вставай,
Та беры съ пидъ головъ військову суре́мку вынима́й,
Будешъ жалибненько програваты,
То будуть насъ чужи козакы зачуваты,
Будуть икъ намъ прыбуваты,
То будуть насъ хорошенько ховаты
Звиру птыци на поталу не податы“...
То братъ найменьшій до старшого брата слово змовывъ:
„Ой братикы наши старши ридненьки,
Голубоньку сывенькій!
Не есть се насъ, браты, гостра шабля порубала,
(Не есть се насъ) янќчаньська куля побывала,
Єсть то се насъ отцевська матерына молытва въ чыстимъ поли покарала.
Шо мы одъ свого отця и матуси въ охотне військо поступалы,
Мы̆ зъ своимъ отцемъ изъ матусею прощенія не воспрыймалы.
Мы свого отця и матусю стременемъ у груды одъ себе одпыхалы...
Мымо церковъ ихалы мымо святу Соборную,
Шапкы не здыймалы,
Хреста на себе не покладалы.

(С. Дейкаловка Зѣньковскаго Уѣзда. Кобзарь Мусій Гордієвычъ Кулыкъ. Зъ симдесятъ лѣтъ).
Записав В. Горленко десь в середині 1880-х років.

Е. Самарські брати.

Та усі поля Самарськії почорніли
Та ясними пожара́ми погоріли
Тільки незгоріло у річки Самарки, та в криниці Салтанки
Три терни дрібненьких, та три байраки зелененьких
Чого ж вони незгоріли? що там лежало 3 брати рідненьких
Як голубчики сивеньких постріляні та порубані дуже.
Озовеця старший брат до середнього словами
Обілєтся гарячими сльозами:
«Менчий брате добре ти зроби
З річки Самарки або з криниці Салтанки
Холодної води найди
Та рани мої постріляні та порубані дуже охолоди і окропи
Середній брат до старшого словами промовляє
Чи ти мені старший брате віри не діймаєш,
Чи ти мене на сміх підоймаєш,
Чи нас не одна турецькая шабля порубала
Чи нас не одна янчарськая куля́ постреляла
Що я маю на собі девять ран порубаних широких, а чотирі постріляних глибоких.
А хиба ми, брате, добре вчинімо
Свого найменчого брата третього попросімо
Нехай він добре дбає
Спід наших голов козацькі суремки доставає
Нехай жалібненко грає програває.
Може будуть наші козаки по чистому полі проїзджати
Та наші козацькії ігри будуть зачувати
То може будуть до нас прибувати
Та наше тіло козацьке молодецьке в чистім полдоглядати.
Та найменший брат від своїх братів се слово почуває
Та до своїх братів словами промовляє:
«Братіки мої рідненькі як голубчики сивенькі,
Це ж бо нас не турецкая шабля у чистому полі порубала
Та не янчарская куля постреляла
А це нас отцева та матусіна молитва покарала
Як ми з своеї країни на чистеє поле виїзджали
То від отця від матусі благословенія не брали
Против церкви божого дому проїзджали
Шапок з голов не скидали
Святої молитви не читали
Господа милосердного на поміч не прохали.
Хоч я буду брати мої дорогії
В козацькії тоненькі суремки жалібненько виграваты [вар. програвати]
То будуть тільки Турки та Янчарі
Наші козацькі ігри зачувати
То вони будуть до нас прибувати
Та будуть нас живцем у тяжку неволю у турецьку каторгу забірати
Лучче будемо техенько у чистому полі лежати
Та про отця—матусю думати-гадати
Козацької слави та лицарства доставати.
То ж на небі не чорная хмара стала
Як про трьох братів слава стала
Слава од нині довіка всім на здравіє
І на многія літа.

Від І. Скубія записав О. Сластьон.

ЕЕ. Про Самарських братів [1]).

Гей, усі поля самарські почорніли,
Та ясними пожарами погоріли.
А тільки не згоріло у річці Самарці
Та в криниці Салтанці
А три терни дрібненькі,
Три байраки зелененькі.
Чого вони не згоріли?
Бо там-же то лежало
Три братіки рідненькі,
Як голубчики сивенькі,
Постріляні, порубані дуже.
Озоветься старший брат до середнього словами.

[1]) Фрагмент того-ж співу, що записав в цілості О. Сластьон—вар. Е.

Тай обіллється гарячими сльозами:
«Добре ти, брате, й учини
А з річки Самарки
Або з криниці Салтанки
Холодної води найди. —
Рани мої смертельнія
Охолоди й окропи»...
Озоветься середущий брат до старшого словами,
Тай обіллється гарячими сльозами:
«Чи ти мені, брате, віри недоїмаеш,
Чи ти мене на сміх підіймаеш?
Чи нас не одна турецькая шабля порубала,
Чи не одна нас янчарськая куля пострілялa?
Що маю на собі девять ран глибоких,
Широких, порубаних,
А чотири пострілянних, глибоких».

Записано від І. Скубія. Колесса, Мельодії, серія II, с. 12 і 192.

SOMMAIRE.

La provenance du nom «douma» est toute littéraire: ce nom était appliqué par les anciens écrivains polonais aux poésies populaires ukrainiennes sans différance de style, et notamment Casimir Brodzinski fit un magnifique éloge des «doumas ukrainiennes». M. Maksymovytch, qui citait ce passage de Brodzinski dans son recueil de chansons ukrainiennes, publié en 1827, attacha le terme «douma» a une catégorie particulière de poésies épiques récitées par des chanteurs de profession, pour la plus part des aveugles, au son d'un instrument de musique «kobza», «bandoura» (espèce de guitare) ou «lira» (espèce de vielle). Depuis lors ce mot s'emploie généralement pour désigner ces poésies particulières. Les chanteurs qui les récitent n'on pas d'appellation spéciale pour ce genre de chants: ils les appellent «chants cosaques», «chants de chevalerie», ou encore «chants des captifs». Le mot «douma» n'a donc pas dans le langage populaire le sens que lui ont donné les ethnographes.

Cependant l'existence dans la littérature ukrainienne d'une catégorie particulière de poésie dissemblable de toutes les autres formes de poésie populaire exigeait une terminologie différenciée, et qui empêchât de confondre ces chants récités avec les chansons proprement dites avec lesquelles les „doumas" ont, en effet, peu de commun. C'est pourquoi, quoique tout à fait arbitraire, le terme «douma» doit être concervé pour désigner la dite espèce de chants, pour souligner leur caractère particulier.

Car malgré l'admiration qu'elles provoquent depuis plus d'un siècle et malgré les nombreux écrits qui leurs sont consacrés, les «doumas» avaient été souvent méconnues et confondues aves d'autres chansons populaires et la définition scientifique des «doumas» est toute récente. Nous la devons aux recherches musicologiques du prof. Philaret Kolessa sur la forme musicale des «doumas» qui régit aussi le texte poétique de ces récitatifs. Ph. Kolessa nous définit la «douma» comme un «récitatif mélodieux» dont le rythme est libre et l'improvisation variable. «C'est un récitatif qui s'adapte à la disposition syntactique des paroles du texte. Il se divise en périodes multiformes quoique de construction symétrique, qui n'ont pas entre elles de correspondences stables comme celles qui existent entre les strophes d'une chanson. Par leur construction libre ces périodes diffèrent complètement des strophes des chansons: elles ne repetent pas un même modele, un même schema de la disposition des parties; chaque période a quelque différence dans la composition, dans la longueur et le groupement des vers.

«La construction des périodes est tellement variée qu'il est quelque fois difficile de trouver dans une même douma deux périodes de construction égale. Il serait bien difficile d'apprendre par coeur une douma composée de périodes aussi diverses, surtout quand elle est longue. Aussi cela n'est il pas nécessaire puisque le chanteur k o b z a r, joueur de kobza, ou l i r n y k, joueur de lira, improvise la mélodie de la douma chaque fois qu'il la chante, c'est à dire qu'il varie librément quelques phrases caractéristiques et les combine en groupes et périodes, qui correspondent au groupement des vers du texte. A chaque récitation nouvelle de la douma le chanteur nous donne une nouvelle variante de la mélodie, ne lui donnant sa forme musicale définitive que pendant la récitation même. Les textes poétiques des doumas changent aussi à chaque récitation, quoique dans ces changements il y ait moins de liberté que dans l'assemblage des phrases musicales».

La récitation des doumas est donc un art assez compliqué qui demande un apprentissage spécial et surtout l'appropriation d'une certaine faculté d'improviser, qui permet au chanteur de doumas de les composer à nouveau chaque fois qu'il en récite une, en puisant dans un fond d'images poétiques et de lieux communs, créés par la pratique professionnelle.

Car, grace à leur forme difficile à manier, les doumas ne sont pas accessibles à la communauté comme les chants populaires proprement dits; elles appartiennent exclusivement aux chanteurs de profession (p. XIII—XVI).

Les plus anciens recueils des doumas qui nous soient accessibles sont: le recueil du prince Tsertelev, fait en 1814, publié en 1819, et un recueil anonyme attribué, probablement à tort, à Basil Lomykovsky: ce recueil était écrit sur un papier à la marque de 1808, et il fut publié par Jytetsky en 1892. Les deux recueils proviennent d'un même endroit, d'un milieux d'amateurs d'antiquités ukrainiennes, groupés autour de l'ex-ministre de justice Dmytry Trochtchynsky, grand propriétaire foncier aux environs de Myrhorode. C'est á ce mécène que fut dédié en 1804 le

célèbre recueil de chansons russes du soit-disant Kyrcha Danylov et il est vraisemblable que c'est à l'exemple de cette dédication que sont dus les deux recueils ukrainiens composés en honneur de Trochtchynsky.

Le recueil anonyme, fait par une personne peu instruite, nous conserva 13 doumas notées avec beaucoup d'exactitude, ce que nons pouvons affirmer en comparant quelques unes de ces doumas aux variantes recueillies plus tard par des ethnographes experts. Le recueil de Tsertelev, composé de 9 doumas, fait preuve de methodes ethnographiques moins exactes. Ces doumas ont été visiblement corrigées: elles présentent peu de digressions poétiques si caractéristiques aux doumas et leurs rimes sont plus soignées. Mais Tseretelev évita des changements plus profonds il n'ajouta rien au textes et ne change pas la disposition des parties. Cette prudence est d'autant plus meritoire que les suivantes publications de doumas présentérent beaucoup moins d'éxactitude. on y voit des textes trés corrigés et même des doumas fausses, composées par des écrivains et présentées au publique comme des oeuvres populaires (p. XXI—XXXV).

Ce fut surtout le cas du recueil «l'Antiquité de Zaporogue» (Zaporojskaïa Starina) publié par I. Sreznevsky et quelques autres jeunes philologues de Kharkov, en 1833--38. Le clou de ce recueil formaint quatre doumas composées soit par Sreznevsky lui-même, soit par ses collaborateurs. L'une (Serpiaha) était composée avec les débris d'une douma authentique, les autres entièrement fausses, étaient des imitations maladroites de vraies doumas Malgré cela elles eurent un grand succés et passèrent longtemps pour les plus beaux exemples de la poésie populaire ukrainienne.

Entre les autres recueils qui contenaient des doumas sont à noter: le recueil de Loukachevytch en 1836 et le troisième recueil de Maksymovytch en 1849 — l'auteur y compara la forme poétique des doumas populaires à celle de la Chanson d'Igor, et les kobzars qui les exécutent au légendaire Boïan. Il publia aussi quelque textes nouveaux (p. XXXV—XLVIII).

Toutes les doumas publiées avant 1850 furent recueillies de la bouche de chanteurs anonymes, auquels les collectionneurs n'attachaient aucune importance. Ces collectioneurs ne remarquaient pas la différence qui existe entre les différents genres de la poésie populaire: celle-ci à leurs yeux était l'oeuvre de tout le peuple, vu comme une personnalité mystique et dont les chanteurs réels n'étaint que des porte-voix. C'est seulement dans la seconde moitié du siècle que les chanteurs professionels commencent à attirer l'attention des éthnographes. En 1853 dans un article de l' Ethnographitchesky Sbornik, G. Basilevitch nous parle pour la première fois d'un kobzar— André Chout—et déjà en 1856 Metlinsky publie dans son recueil toute une liste de kobzars qui avaient été découverts dans les gouvernements de Tchernihiv, Poltava et Kharkiv.

Mais c'est surtout les «Notes sur la Russie du Sud» (Zapiski o ioujnoï Roussi) de Koulich qui nous montrent un nouveau point de vue vis à vis des kobzars. Koulich y parle de trois chanteurs professionels: le lirnyk Nykonenko et les kobzars Chout et Ryhorenko. Il les traite comme des poètes du peuple, presque comme des confrères. Les écrivains ukrainiens de son temps ne sont, à son opinion, que des continuateurs de la même tradition poétique nationale qui dans le passé était representé par ces chanteurs. Mais dans son enthousiasme il penche vers les extrêmes Fasciné par la personnalité du chanteur il ne voit pas derrière lui la corporation des chanteurs de profession, vraie conservatrice de la tradition et maîtresse de l'art des doumas, qui seule est responsable pour leur developpement. Cependant malgré cette exagération, la propagande que faisait Koulich au chanteurs professionnels etait d'une très grande valeur pour l'étude des doumas. A ce point de vue un article anonyme de Koulich est surtout important. Il fut consacré au kobzar Veresaï et parut en 1868; l'article était suivi des lettres de Veresaï à Koulich. Il provoqua toute une série de monographies sur les kobzares, dont la plus importante consacre au même kobzar par A. Roussov, paru en 1873.

Cette monographie fut suivie de près par le célèbre recueil d'Antonovytch et Dragomanov. Les chansons historiques du peuple petit-russien (Istoritcheskia piesni malorousskago naroda, 1874—1875). C'était une oeuvre collective issue d'un groupe d'ethnograpes et de collectionneurs ukrainiens qui collaborait aussi à l'expédition de Tchoubynsky et à d'autres oeuvres ethnographiques du temps (p. XLIX—LXXXVII).

Le recueil d'Antonovytch et Dragomanov dont le premier vol. parut en 1874, lors du congrès archéologique à Kiev, ouvrait une longue série de publications qui avaient le but de prouver la continuité de la tradition poétique et de la conscience historique du peuple ukrainien depuis les temps les plus reculés jusque à la fin du XIX-e sc.

Le premier volume surtout, qui renfermait des chansons où l'on ressentait l'athmosphaire de l'ancien duché de Kiev, devait réfuter les insinuations de certains historiens russes, comme quoi la tradition historique du duché de Kiev, conservé dans les «byliny» russes, n'avait pas laissé de traces dans la poésie populaire de l'Ukraine, ce qui prouvait la soit-disant nouveauté de la colonisation ukrainienne. En même temps que de réfuter cette affirmation erronée, le soin des rédacteurs du recueil était d'analyser les traditions poétiques ukrainiens pour en éliminer des oeuvres composées par des intellectuels et publiées comme des oeuvres traditionnelles dans un but polémique. Ainsi Antonovytch et Dragomanov prouvèrent la fausseté de plusieurs doumas, entre autre de celles publiées par Sreznevsky.

La continuation des «Chansons historiques» fut arretée par l'ukase de 1876, qui en même temps arrétait toute activité littèraire ukrainienne en Russie. Cependent il nous reste de ces temps plusieurs collections de doumas qui ne furent imprimées que bien plus tard notamment la collection de Mandjoura composé entre 1871—1875 et la collection de Martynovytch commencée en 1876.

Mais la fondation en 1882 d'une revue pour l'étude des antiquités ukrainiennes (Kievskaïa Starina), publiée en russe comme l'exigeait la censure, devint un stimulent assez puissant pour l'oeuvre de la consérvation et de l'étude des doumas. Parmi les contributions les plus importantes il faut signaler les articles de B. Horlenko sur les kobzars et les lyrnyks qui nous donnent un premier essai d'une étude sur la corporation des chanteurs. Dans ses travaux Horlenko signale le fait trés important que les différentes rédactions d'un même thème de doumas correspondaient à de différentes organisations corporatives attachées à des rayons limités, ces rayons étant inaccessibles à d'autres organisations de chanteurs. En étudiant l'extension de ces rédactions, disait Horlenko, nous parviendrions à connaitre les anciennes limites de ces territoires corporatifs et peu à peu nous reconstruirions l'image du développement et de la différenciation des thèmes des doumas et de la tradition poétique récitative en général (p. LXXXVIII—CX).

Les éssais de Horlenko ne présentaient encore que des considérations isolées sur une étude à faire sur les doumas, le premier ouvrage syntéthique sur la forme poétique des doumas et leur histoire parut seulement en 1892, ce furent les «Idées sur les doumas» (Mysli o malorousskikh narodnykh doumakh) par P. Jytetsky. L'auteur s'y occupait du style des doumas et, indiquait le rapport qui existait entre les recitatifs des kobzars et les vieilles poésies à construction syllabique composées par les élèves de nos académies du XVI—XVIII sc. qui prenaient une part si active à la vie politique et militaire de ces temps. Jytetsky considérait les doumas comme une littérature intermédière entre la poésie populaire proprement dite et la littérature cultivée. Selon son opinion la création de ce genre poétique était due à l'existence dans l'Ukraine du XVI—XVIII sc. des hopitaux militaires où ces soldats, lettrés éstropiés dans les batailles, finissaient leurs jours en composant des doumas sur les prouesse et des malheurs de l'armée cosaque. Enfin Jytetsky publia dans son livre le recueil anonyme des doumas du commencement du XIX sc. qui avait été mentionné plus haut. La théorie de Jytetsky sur l'origine hospitalière des doumas fut très froidement reçue par la critique tant ukrainienne que russe, comme étant injurieuse à la dignité de la poésie populaire. Elle ne fut pourtant pas refutée par des arguments assez puissants. Elle reste donc l'hipothèse la plus sérieuse sur l'origine des doumas qui nous fut proposée par les écrivains du XIX sc. (p. CX—CLVI).

Le XX-e siècle présente au point de vue de l'histoire de la conservation des doumas un aspect très varié.

D'une part les doumas, qui depuis le commencement même du siècle précédant n'existaient plus que comme un genre mourant, qui ne trouve plus d'interêt chez son auditoire naturel, les paysans et les petits bourgeois, se font de plus en plus rares. A ces raisons naturelles de la disparition progressive des doumas depuis le dérnier quart du XIX s. se joignent encore des poursuites policières, qui pour des motifs inconnus, s'attachent avec un acharnement incompréhencible aux pauvres kobzars, de sorte que ceux-ci abandonnent leurs instruments et l'art difficil des récitatifs, pour la mendicité obscure et pour le chant des cantiques religieuses qui se passent de l'accompagnement musical. Au debut donc du XX-e sc. la poésie récitative et les corporations des chanteurs sont bien dégénérées. Mais d'autre part l'intèrêt qu'elles avaient éveillé chez les classes supérieures et cultivées, cet'intérêt qui avait pour une très grande part soutenu l'existence des doumas déjà durant la seconde moitié du XIX s., et avait empêché les chanteurs d'oublier leurs doumas tout à fait (qui même les avait incité d'en apprendre de nouvelles, ou plus tôt de se rèmémorer celles q'ils avaient déjà oubliées)—cet intérêt ne fait que grandir au début du XX s. Devant l'état désespéré de la tradition poètique corporative il se fait même plus actif et nous voyons toute une série de démarches pour améliorer le sort des kobzars, pour conserver leur art et pour recueilir les restes de leur tradition poétique. Presque toutes ces démarches sont d'une façon ou d'une autre ratachées au XII-e congrès archéologique, qui eut lieu à Kharkiv en 1902.

Ce congrès envoya une petition au ministre des affaires intérieures pour garantir les kobzars des poursuites de la police et donna pretexte au premier concert des kobzars et lirnyks.

Les concerts de ce genre deviennent très en vogue pendant les années suivantes; ils augmentent la popularité des doumas, mais ils préparent aussi leur fin définitive. Les kobzars de concert chantent des doumas qu'ils n'ont pas appris chez des maîtres kobzars selon les ancienne regles de l'art. Ce ne sont plus des récitatifs improvisés librément comme le sont les doumas des vieux kobzars, mais des morceaux appris par coeur dans des récueils imprimés.

En même temps que ces demarches pour prolonger l'existence des doumas qui n'aboutirent qu'à une vulgarisation et un abaissement du genre même, nous voyons aussi des tentatives plus heureuses pour faire l'étude scientifique de cette poésie condamnée. Parmi les travaux trés nombreux est à relever surtout: la monographie sur le kobzar Parkhomenko par M. Speransky (1904) qui donne une étude très complète de l'organisation de la corporation des chanteurs et souligne le facteur corporatif dans l'évolution de la tradition poétique des kobzars. Elle ne donne pas une étude speciale des doumas et de l'influence de la corporation sur leur évolution particulière, mais elle contient des indications très importantes et plus précises que celles de Horlenko et tout à fait indispensables pour l'étude de la poésie récitative.

Mais l'oeuvre la plus importante de ce siècle s'est la collection phonographique des doumas organisée par la célèbre poètesse ukrainienne Lessia Ukrainka et réalisée par Ph. Kolessa. Cette collection qui forme deux volumes de Mélodies de doumas (Melodii oukraïnskykh narodnikh doum, 1909 et 1913) donna pour la première fois un moyen de faire une analyse complète de la forme poetique des ces oeuvres, qui à été citée au debut de notre résumé. En fin cette collection permit aussi à M. Kolessa de construire son excellente théorie sur la genèse des doumas (Genesa ukraïnskykh narodnikh doum, 1921) qui est comme la conclusion de toutes les précédantes recherches scientifiques dans ce domaine. M. Kolessa demontre que les doumas font partie d'une branche de poésie récitative

assez developpée dans la littérature ukrainienne, tant populaire que cultivée, dont la forme la plus caracteristique et la plus simple est la complainte ou lamentation pour les mors, en ukrainien: holossinnié.

Ce rappocchement des doumas et des lamentations met un terme définitif aux conjéctures sur la provenance de la poésie récitative ukrainienne qui ne peut être déduite de la poesie syllabique et de la chanson aux strophes régulières. Les doumas sont une forme plus developpée des lamentations pour les morts qui ont été étudiées avec tant de soin par M. Kolessa lui même. Il croit même qui les doumas qui décrivent si souvent des obsèques cosaques étaient en quelque sorte des lamentations pour les morts inconnus de l'armée cosaque. En même temps ces doumas avait le but d'inciter la population à racheter les captifs ukrainiens de la captivité turque.

Le travail de M, Kolessa c'est le dérnier succès des recherches syntètique sur les doumas, j'usqu'a l'année 1927. Cependant cette année-même M. Vosniak découvrit dans un récueil de chansons de la fin du XVIIe s., fait par le jésuite polonais Kondratski, une douma avec quelques autres chansons de kobzsars. Cette découverte, dont l'importence est de premier ordre, provoque toute une série de probleme nouveaux sur l'histoire de doumas.

frère jete au plus jeune des branches de ronces pour lui montrer le chemin. Quand il n'y a plus de ronces il dechire ses habits et lui jette des lambeaux. Le plus jeune en voyant ces lambeaux croit que la horde turque a rattrapé ses frères sans qu'il l'aie vu et les a tués ou les a ramenés en captivité. Il perd courage et se couche sur le tombeau Savour pour mourir. Il est entouré de loups et d'aigles qui attendent sa mort. Les frères vont plus loin et:

1) dans les variantes A. Г. Ґ. Є. І. Ї. Й. К. Л. М. О. ils reviennent chez leurs parents et, lorsque l'ainé raconte des mensonges sur le sort du plus jeune, le second frère confesse tout. Les parents bannissent l'ainé et gardent le second frère chez eux;

2) dans les variants Б. Д. З. Н. С. Т. les frères qui se sont arretés au bord de la Samara sont ratrappés pars la horde et tués;

3) dans les variants В. Е. Ж. И. les frères reviennet heureusement chez eux et la douma se termine par des malédiction de la terre de Turquie (comme dans les №№ 1. 2. 4. 5) qui seule est fautive pour tous les malheurs . 88.

ЗМІСТ.

ДУМИ ПРО МОРЕ.

ДУМИ ПРО СТЕП.

			...віх
			...підбивається
			1876
			1820 рр.
			с. 64
			с. 65
		11	№ 10
		такі	так і
		такими	тими
		Білозерський і	Білозерський, Куліш і
		te door	to door
		рапсодіями	рапсодами
		1882	1884
		частина передруку	частинний передрук
CLVIII	3 зг.	Баші	Перепелиці
CLXX	4 зн.	рідше	рідше [1])
CXCVIII	11 зг.	вичисляє Ф. Сингалевич їх думи вони не	вичисляє їх Ф. Сингалевич, дум не
CXCIX	3 зн.	Андибера	Голоту
CCVI	13 зг.	edelen	edeln
21	11 зг.	Томашківського	Товмашківського
36	1 зн.	№ 14	№ 12
54	20 зг.	вар. Є.	вар. **З**.
55	3 зг.	Соломахи	Соломаха
92	10 зг.	до того В. Горленко оповідає, що жінка Бешка	що-до Братиці В. Горленко оповідає, що жінка Братиці

---

n/08

75-